ΚΩΝ. Ι. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΕΝ ΤΩι ΑΘΗΝΗΣΙΝ ΕΘΝΙΚΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΕΣΟΥ ΑΙΩΝΟΣ

ΜΕΡΟΣ Α΄.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚΔΟΤΑΙ: Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^ΙΑ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ
50 - ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ - 50
1930

Πᾶν γνήσιον ἀντίτυπον φέρει τὴν ἰδιόχειρον ὑπογραφὴν τοῦ συγγραφέως καὶ τὴν σφραγῖδα τοῦ ἐκδότου.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΕΣΤΙΑΣ
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΑΣ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΘΕΟΦΙΛΩι ΒΟΡΕΑι

ΤΟΔΕ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΝ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΩΣ ΑΝΑΤΙΘΕΤΑΙ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἐν ὡρισμένῳ χρόνῳ ὑπὸ τοῦ νόμου ἐπιβαλλομένη διδασκαλία τοῦ κύκλου τῶν πανεπιστημιακῶν παραδόσεων δὲν ἐπιτρέπει προφανῶς τὴν εὐρυτέραν ἀνάπτυξιν τῆς ὅλης ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας καὶ ἰδίᾳ τῆς χριστιανικῆς. Διὸ προτιθέμενος κατὰ καθῆκον νὰ παράσχω τοῖς ἀκροαταῖς μου κατάλληλον εἰς τὴν προπαρασκευὴν αὐτῶν βοήθημα [1] ἄρχομαι ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς τῶν Πατέρων φιλοσοφίας, εἰς ἣν ἐπάγω ἐπιτομήν τινα καὶ διάγραμμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ μέσου αἰῶνος [2].

Ἐπιθυμῶν νὰ ὑποτυπώσω ἀκριβεστέραν πως εἰκόνα τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ καταστήσω τὸ ἔργον καὶ εἰς τοὺς εἰδικοὺς θεολόγους χρήσιμον, δὲν ὤκνησα--πλέον τοῦ προσήκοντος, ὡς ἴσως τινὶ φανῇ, εἰς φιλόσοφον ἱστοριογραφίαν μέτρου—νὰ ἐνδιατρίψω περὶ ζητήματα εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἰδίᾳ ἀναγόμενα, περὶ ὧν κυρίως διαλαμβάνει ἡ Πατρολογία ἢ ἡ Δογματική. Ὅτι δ' ὅμως ἡ τοιαύτη μέθοδος δὲν εἶναι ἄτοπος καὶ ἀπροσδιόνυσος ἀλλὰ τοὐναντίον εὔλογος καὶ πρὸς αὐτὰ τὰ πράγματα εὐάρμοστος, γίνεται συμφανὲς τῷ ἐνθυμουμένῳ ὅτι ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν Πατέρων ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θεολογία συνάπτονται στενότατα μᾶλλον δὲ συγχωνεύονται εἰς ἑνότητα καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀποβαίνει ἀδύνατος ἡ διάκρισις καὶ ὁ χωρισμὸς τῶν φιλοσοφικῶν ἀπὸ τῶν θεολογικῶν ἐννοιῶν. Ἐφήρμοσα δὲ καὶ ἐν τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ ἣν ἐγκρίνω μέθοδον ὡς τὴν

---

1) Ὁ ἐπαΐων ἀναγνώστης θὰ διΐδῃ ὅτι τὸ ἔργον ἡμῶν καὶ μάλιστα τὸ πρῶτον μέρος δὲν εἶναι ἁπλῆ τῶν ἤδη γνωστῶν ἐπανάληψις ἀλλὰ πληρεστέρα διασάφησις καὶ ἀκριβεστέρα ἀνάπτυξις, ἣν ἐπόρισεν ἡ τῶν πηγῶν διακρίβωσις.

2) Ἡ τοιαύτη προτίμησις ἔχει κυριωτάτην αἰτίαν τὴν παρ' ἡμῖν ὁλοσχερῆ ἔλλειψιν βιβλίου εἰς τὸ μέρος τοῦτο τῆς φιλοσοφίας ἀναφερομένου.

ὀρθοτέραν καὶ ἀσφαλεστέραν, τὴν ἐν πᾶσί που δηλαδὴ κατὰ τὸ δυνατὸν παρακολούθησιν τῶν πηγῶν καὶ τὴν ἀπεικόνισιν τῶν συστημάτων κατὰ τὸν λεγόμενον ἀντικειμενικὸν τρόπον τὸν ἐπιτρέποντα ὅπως αἱ θεωρίαι ἑκάστου παριστῶνται ἀκριβῶς καὶ ὅσον ἔνεστι, διὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἐκφράσεων.

Εὔχομαι ὅπως τὸ πόνημα τόδε καταστῇ ὠφέλιμον τῇ σπουδαζούσῃ νεολαίᾳ καὶ ἐποτρύνῃ εἰς ἀγάπην καὶ μελέτην τῶν τιμαλφῶν τῆς θεολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας κειμηλίων, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὸν ἀτίμητον τῆς ἀνθρωπότητος καθόλου θησαυρὸν καὶ τὸ ἄφθιτον τοῦ ἡμετέρου ἔθνους κλέος.

Ἐν τέλει ἐκφράζω τὴν προσήκουσαν εὐχαριστίαν τῷ ἀριστούχῳ μαθητῇ μου κ. Π. Πατριαρχέᾳ, ὅστις προθύμως εἰς τὴν διόρθωσιν τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων ἐπεκούρησεν.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΝ ΑΥΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΝ

Ἡ μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη φιλοσοφία τῶν ἡμετέρων προγόνων ἀπέστη ἀρκούντως τοῦ τέως κρατοῦντος τῆς διανοήσεως τρόπου καὶ ὑπέστη σπουδαίαν τροπήν, εἰς ἣν οὐ μικρὸν συνεβάλετο καὶ ἡ τῶν πολιτικῶν ὅρων ἀλλοίωσις. Ἡ ἀκμὴ δηλαδὴ τοῦ πολιτικοῦ τῶν Ἑλλήνων βίου, μεθ' ἧς συμπίπτει καὶ ἡ τῆς φιλοσοφίας ἀκμή, ἐγένετο βραχεῖα. Οἱ Ἕλληνες μὴ καταβαλόντες εὐρέα καὶ ἀσφαλῆ τοῦ πολιτικοῦ κατασκευάσματος τὰ θεμέλια, εἰς διαφόρους πολιτείας διακρινόμενοι, καὶ εἰς ἀδιαλείπτους διαμάχας καὶ στάσεις κατατριβόμενοι ἔμελλον κατὰ μικρὸν νὰ ἐξασθενήσωσι καὶ τὴν ἰδίαν αὐτῶν αὐτονομίαν καὶ ἐλευθερίαν νὰ ἀποβάλωσιν. Ἡ δὲ νέα τῶν πραγμάτων κατάστασις, ἡ εἰς πολιτικὴν παρακμὴν περιαγαγοῦσα καὶ τὴν ἐλευθερίαν στερήσασα λαὸν εὐγενῆ καὶ ὑπέροχον, ἦτο μὲν ἐπαχθὴς καὶ ὀδυνηρά, καὶ πολλὰ ἐνεῖχε κακά, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχεν ἄμοιρος καί τινων ἀγαθῶν. Διότι ἠφάνισε τὰς κρατούσας προλήψεις καὶ κατέρριψε τοὺς φραγμοὺς τοὺς χωρίζοντας Ἕλληνας καὶ βαρβάρους· διηύρυνε τὸν διανοητικὸν ὁρίζοντα καὶ προέβαλεν εἰς τὰ ὄμματα τῶν Ἑλλήνων νέον κόσμον καὶ νέα ἐνεργείας στάδια· ἤγαγεν εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς ἄλλους λαούς, ἐφ' οὓς ἦτο μὲν εὔλογον οἱ Ἕλληνες νὰ ἐπιδράσωσι καὶ ἐπιδρῶντες διανοητικῶς ἐκείνους νὰ ὑποτάξωσιν, ἀλλὰ δὲν ἠδύναντο νὰ μὴ ὑποστῶσι καὶ αὐτοί, κατὰ μικρὸν ποιάν τινα ἐπενέργειαν. Ἀναμφηρίστως ὅμως ἡ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας ἀπώλεια καὶ ἡ τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν θεραπεία ἠλάττωσαν τὴν νοητικὴν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ δύναμιν καὶ ἐπέσχον τὴν ὁρμὴν πρὸς ἐλευθέραν καὶ καθαρῶς ἐπιστημονικὴν τοῦ κόσμου θεωρίαν. Οἱ μὲν πολλοὶ τὴν ὑπὲρ τῶν κοινῶν δρᾶσιν ἀπομαθόντες περιωρίζοντο ἐν τῷ ἰδιωτικῷ βίῳ καὶ τῷ προσωπικῷ συμφέροντι, οἱ δὲ σοφώτεροι, τὴν σύγχρονον διαφθορὰν καταπολεμοῦντες, ἐτράπησαν κατ' ἀνάγκην ἐπὶ τὰ πρακτικὰ μᾶλλον ζητήματα ἢ τὴν θεωρητικὴν τῶν ὄντων ἔρευναν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἠθικὴ ἀνόρθωσις δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς ὁσημέραι καταπιπτούσης ἀρχαίας θρησκείας, ἦτο εὔλο-

γον νὰ ἐπιδιωχθῇ διὰ τῆς φιλοσοφίας. Αὕτη ἔμελλε νὰ καταλάβῃ τὴν θέσιν τῆς θρησκείας, νὰ χειραγωγήσῃ εἰς τὸν ἠθικὸν βίον καὶ τὴν ἀρετὴν καὶ νὰ πορίσῃ παραμυθίαν ἐν τῇ δυσμενείᾳ τῶν περιστάσεων καὶ ταῖς συμφοραῖς τῆς ζωῆς. Τὴν βελτίωσιν λοιπὸν τῶν ἠθῶν καὶ τὴν θεραπείαν τῶν κακῶν ἐπιδιώκουσα ἡ φιλοσοφία, ἦτο εὔλογον νὰ ἀποστῇ ὁπωσοῦν τῆς θεωρίας καὶ στρεφομένη πρὸς τὰ πρακτικὰ προβλήματα νὰ λάβῃ ἔτι μᾶλλον ἠθικὸν χαρακτῆρα. Ἔπειτα δὲ ἄφυκτον ἦτο καὶ ἀναπόδραστον ἵνα ἡ τὴν δημιουργικὴν δύναμιν κατὰ μέγα μέρος ἀποβαλοῦσα ἑλληνικὴ διανόησις προσαρμοσθῇ πρὸς τὰς ἀξιώσεις τῶν δεσποτῶν Ρωμαίων, οἵτινες ἠσχολοῦντο μᾶλλον περὶ τοῦ πρακτικοῦ βίου ζητήματα, ἢ περὶ θεωρητικὰ καὶ βαθεῖαν μελέτην ἀπαιτοῦντα ὑποκείμενα. Τέλος εἰρήσθω ὅτι τὴν νέαν τῆς φιλοσοφίας τροπὴν προωδοποίησεν ἱκανῶς ἡ προτέρα φιλοσοφία καὶ μάλιστα ἡ ἀπὸ τῶν σοφιστῶν, ἐξετάζουσα ἐπιμελῶς τὰ εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον ἀναφερόμενα. Ὅπως ἂν ἔχῃ, ἡ φιλοσοφία τὸ ἐντεῦθεν θέτει ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ τὴν θεωρίαν καὶ προσλαμβάνει χαρακτῆρα πρακτικὸν καὶ πρὸς τὰς τότε ἀνάγκας ὁμόλογον. Οἱ χαλεποὶ ἐκεῖνοι χρόνοι παρώρμων εἰς τὸν ἰδιωτικὸν μᾶλλον ἢ τὸν δημόσιον βίον καὶ ηὐνόουν τῇ τάσει, ὅπως ἕκαστος συλλέγηται εἰς ἑαυτὸν καὶ περιορίζηται εἰς τὸν ἐσωτερικὸν αὐτοῦ κόσμον, ἀντιτάττῃ πρὸς τὴν δυσμένειαν τῶν πραγμάτων τὴν δύναμιν τῆς αὐτοσυνειδησίας καὶ ἐξαρτᾷ τὴν εὐδαιμονίαν ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως. Ἡ δὲ τῶν διαφόρων λαῶν εἰς ἓν μέγα κράτος συγχώνευσις συνετέλεσεν ὅπως ἀντὶ τῆς ἐννοίας τοῦ καθ᾽ ἕκαστον ἔθνους ἐξαρθῇ ἡ ἔννοια τῆς καθόλου ἀνθρωπότητος καὶ ἡ ἠθικὴ καταστῇ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς πολιτικῆς. Ἐντεῦθεν ἀπαιτεῖται ἡ συλλογὴ τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἑαυτόν· ἐξαίρεται ἡ τῆς ψυχῆς ἠρεμία καὶ γαλήνη, ἡ ἀπάθεια καὶ ἀταραξία ὡς ἄφευκτος τῆς εὐδαιμονίας ὅρος· κηρύττεται τὸ θεσπέσιον κήρυγμα ὅτι πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὁμοίας φύσεως καὶ πολῖται μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς, τῆς τοῦ κόσμου πολιτείας. Ἐπιδιώκεται τέλος ὡς ὕψιστος σκοπὸς ἡ ἠθικὴ κάθαρσις καὶ ἡ πρὸς τὸν θεὸν ἕνωσις τοῦ ἀνθρώπου.

Τὴν ἐπὶ τὸ πρακτικώτερον τροπὴν τῆς διανοήσεως ἐμφαίνει κατὰ πρῶτον ***ἡ στωϊκὴ φιλοσοφία,*** ἧς προστάτης ἐγένετο ***Ζήνων*** ὁ Κιτιεύς. Κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς ἡ φιλοσοφία ἄγει εἰς τὴν ὀρθὴν καὶ ἔλλογον πρᾶξιν, τουτέστιν εἰς τὴν πρᾶξιν τὴν σύμφωνον πρὸς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἄλλων ὄντων. Ἡ ἀρετὴ προϋποθέτει τὴν γνῶσιν τῆς τῶν ὄντων φύσεως καὶ ἡ ὀρθὴ πρᾶξις εἶναι ἀπότοκος τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως. Ζητοῦντες δὲ τὴν φύσιν τῶν ὄντων εὕρισκον ὅτι πάντα οὐδ᾽ αὐτῆς

τῆς τοῦ ἀνθρώπου ψυχῆς καὶ τῆς θεότητος ἐξαιρουμένης εἶναι σώματα, ὧν τὴν συνοχὴν ἀποτελοῦσι ῥεύματα ἀέρος (πνεύματα) καὶ τόνοι ἀερώδεις [1]. Πλὴν ἀλλ᾽ ὅμως παρὰ τὸν ὑλισμὸν αὐτῶν διέκρινον οἱ στωϊκοὶ ἀπὸ τῆς ὕλης τὰς ἐν αὐτῇ δρώσας καὶ ὡρισμένας ποιότητας παρεχούσας δυνάμεις, καταγομένας πάσας ἐκ ***μιᾶς*** καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχεγόνου δυνάμεως, οἵαν μηνύει ἡ ἑνότης τοῦ κόσμου καὶ ἡ συμφωνία πάντων τῶν μερῶν αὐτοῦ [2]. Ἡ πρώτη ἐκείνη δύναμις καὶ ἀκροτάτη αἰτία μορφοῖ καὶ κινεῖ τὴν ὕλην καὶ διήκει δι᾽ αὐτῆς ὡς ἡ ψυχὴ διὰ τοῦ σώματος [3]. Ὅθεν παρίσταται ἡ πρώτη ἀρχὴ ἔνθεν μὲν ὡς αἰθὴρ καὶ πνεῦμα ἔνθερμον διὰ πάντων διερχόμενον καὶ πάντα ἐν ἑαυτῷ περιέχον [4] ἔνθεν δὲ ὡς πηγὴ τῆς ζωῆς καὶ κινήσεως [5]· αὕτη εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς τοῦ κόσμου [6], ὁ ἑνιαῖος καὶ ἀΐδιος νόμος [7], ὁ κοινὸς τῆς φύσεως λόγος ὁ διὰ πάντων διήκων, ἐξ οὗ προέρχονται ὡς ἐκ σπέρματος πάντα ***(λόγος σπερματικός)*** [8]. Παρίσταται δὲ πάλιν δημωδέστερον τὸ καθολικὸν πνεῦμα ὡς συνειδητὸν ὄν, ἀθάνατον καὶ λογικόν, τέλειον καὶ παντὸς κακοῦ ἀνεπίδεκτον [9], ὡς δημιουργὸς τῶν ὅλων καὶ οἱονεὶ πατὴρ πάντων, θεὸς μακάριος, εὐποιητικός, φιλάνθρωπος, κηδεμονικός, ὠφέλιμος [10].

Καὶ τοιαῦτα μέν τινα οἱ Στωϊκοὶ ἀπεφαίνοντο περὶ τῆς τῶν ὄντων φύσεως θεωροῦντες τὸν θεὸν ὡς πνεῦμα καὶ Λόγον. Ἐν δὲ τῇ Ἠθικῇ ἐξῆρον σκοπὸν τοῦ ἀνθρώπου τὴν εὐδαιμονίαν, ἣν ἀποτελεῖ κατ᾽ αὐτοὺς τὸ «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν» [11]. Ὁμόλογον δὲ πρὸς τὴν φύσιν εἶναι τῷ ἀνθρώπῳ ὁ καθολικὸς καὶ διὰ πάντων διήκων λόγος [12]. Καὶ ἐπειδὴ ἡ πρὸς τὸν καθολικὸν νόμον συμφωνία εἶναι ἡ ἀρετή, ἕπεται ὅτι ἡ ἀρετὴ ἀπεργάζεται τὴν εὐδαιμονίαν [13]. Ἡ ἀρετὴ ἔχει ἀπόλυτον ἀξίαν

---

1) Διογ. 7,55 ἑξ. Ἀέτ. 1,11. Πλούτ. π. κοιν. ἐνν. 30,2. π. στωϊκ. ἐνάντ. 43,4. Senec. ep. 113,37.
2) Σέξτ. μαθ. 9,26 ἑξ. 111. 10,312 Cic. N. D. 2, 5, 13 ἑξ. 2,7,9.
3) Διογ. 7,138 ἑξ. Σέξτ. μαθ. 9,75.
4) Διογ. 7,156. Ἀέτιος 1,7. Στοβ. ἐκλ. 1,66.
5) Διογ. 7,134. Σεξτ. μαθ. 9,11. Στοβ. ἐκλ. 1,336. ἑξ.
6) Σέξτ. μαθ. 9,104. Διογ. 7,138. Ἀέτ. 1,7. Cic. N. D. 3,9,22.
7) Διογ. 7,88. 134. Ἀέτ. ἔνθ. ἀνωτ. Cic. N. D.1,25,4.
8) Πλούτ. π. στωϊκ. ἐναντ. 34,5. Σέξτ. μαθ. 9,101. Διογ. 7,88. 136. Ἀέτ. 1,7. M. Αὐρήλ. 6,1. Cic N. D. 2,22,57.
9) Cic. N. D. 2,8,22. Διογ. 7, 147.
10) Πλούτ. π. στωϊκ.
11) Στοβ. ἐκλ. 2,138. Διογ. 7,88. Cic. D. Fin. 3,6,21.
12) Διογ. 7, 30, 94.101.
13) Στοβ. ἐκλ. 2, 138, 202. Διογ. 7,30. 94. 101. 103.Cic. Tusc. 2,55,61 κἄ.

καὶ πάντες πρὸς αὐτὴν ἐκ φύσεως ὁρμῶσιν. Ἀλλ᾿ ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος καίπερ ὢν λογικὸν ὂν ἔχει καὶ ἀλόγους ὁρμὰς (πάθη), διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀρχῆθεν ἐνάρετος ἀλλὰ καθίσταται τοιοῦτος διὰ τῆς περιστολῆς τῶν παθῶν[1]. Τὰ πάθη ὄντα ἀρρωστήματα καὶ νόσοι τῆς ψυχῆς δὲν πρέπει μόνον νὰ μετριάζωνται ἀλλ᾿ ἄρδην νὰ ἐκριζῶνται[2]. Εἰς δὲ τὴν πολιτείαν ἐφαρμόζοντες τὰς ἑαυτῶν ἀρχὰς οἱ Στωϊκοὶ οὐ μόνον ἠξίουν κοινογαμίαν καὶ κοινὴν κτῆσιν ἀλλὰ καὶ τὴν εἰς διάφορα ἔθνη διαίρεσιν ἀποστέργοντες ἐκήρυττον τὴν κοσμοπολιτείαν. Πάντες δηλαδὴ οἱ ἄνθρωποι εἶναι πρὸς ἀλλήλους συγγενεῖς ὡς μετέχοντες τοῦ κοινοῦ λόγου· εἶναι οἱονεὶ μέλη ἑνὸς σώματος ὡς ἔχοντες τὴν αὐτὴν φύσιν καὶ τὸν αὐτὸν σκοπὸν[3] ἤ, ὡς ὁ Ἐπίκουρος λέγει[4], πάντες εἶναι ἀδελφοὶ ὡς ἔχοντες πατέρα τὸν θεόν. Διὸ καὶ πρὸς πάντας ὀφείλει ἕκαστος νὰ προσφέρηται ἀδελφικῶς ἀγαπῶν τοὺς ἐχθροὺς καὶ μὴ ἀπαξιῶν στοργῆς καὶ δικαιοσύνης τοὺς λεγομένους δούλους[5]. Πάντες λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι ὄντες λογικοὶ καὶ ἔχοντες κοινὸν τὸν λόγον ἔχουσι καὶ τὸν νόμον κοινὸν καὶ κατ᾿ ἀκολουθίαν εἶναι πολῖται μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πολιτείας[6].

Ὁ ἐν τοῖς πρακτικοῖς κυρίως ζητήμασι μνημονευθεὶς περιορισμὸς τῶν μετ᾿ Ἀριστοτέλη φιλοσοφημάτων καὶ ἡ ὕφεσις τῆς θεωρητικῆς σπουδῆς ἀπήμβλυνε τὴν ἐπιστημονικὴν ὀξύτητα καὶ κατέστησεν εἰς ἀμφιβολίαν τὸ δυνατὸν τῆς γνώσεως. Ἐντεῦθεν ἀνεφάνη ἡ σκεπτικὴ καὶ ἡ ἐκλεκτικὴ τάσις. Ἡ δὲ σκέψις καὶ ἡ ἰσχυρὰ πρὸς τὴν γνωστικὴν τοῦ ἀνθρώπου δύναμιν δυσπιστία ἠδύνατο εὐκόλως νὰ ἀγάγῃ πέρα τῶν ὁρίων τῆς φυσικῆς γνώσεως εἴς τινα ὑπολαμβανομένην ὡς ὑψηλοτέραν τῆς ἀληθείας πηγήν· ἠδύνατο δηλαδὴ ἡ πρὸς τὴν δύναμιν αὐτῆς δυσπίστως ἔχουσα διανόησις νὰ καταλίπῃ τὴν συνήθη ζήτησιν καὶ καταφύγῃ εἰς τὴν θείαν ἀποκάλυψιν ὡς ἀείρυτον τῆς γνώσεως καὶ τῆς εὐδαιμονίας πηγήν. Παρόρμησιν εἰς τοιαύτην μεταβολὴν ἔλαβεν ἡ ἑλληνικὴ διάνοια ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνος τὸ μὲν διὰ τῆς διαδόσεως τῶν μυστηρίων τὸ δὲ διὰ τῆς οἰκειώσεως ἀνατολικῶν θεωριῶν, ὧν κέντρον ἦτο ἡ Ἀλεξάνδρεια. Ἐνταῦθα ἦλθον εἰς στενοτάτην συνάφειαν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν μάλιστα ὁ ἰουδαϊσμός, οὗ ἡ θρησκεία σφόδρα προέχουσα τῶν φυσικῶν θρησκειῶν τῶν ἄλλων

1) Γαλην. π. Ἱππ. καὶ Πλάτ. δογμ. 4,2 Cic. N. D. 2,12,34.
2) Διογ. 7,117. Cic. Acad. 1,10,38.
3) M. Αὐρήλ. 2,1.7,13. Senec. ep. 15,52.
4) Διατρ. 1,13,3.
5) Cic. De offic. 1,13,41· Senec. De otio. 1,4.
6) M. Αὐρήλ. 4,4.

ἀνατολικῶν λαῶν ἦτο διὰ τοῦ ἠθικοῦ αὐτῆς χαρακτῆρος καὶ τῆς αὐστηρᾶς μονοθεΐας λίαν συγγενὴς πρὸς τὰ ἑλληνικὰ διανοήματα. Οἱ Ἰουδαῖοι μόνοι ἐκ τῶν Ἀνατολικῶν ἠδυνήθησαν ἕνεκα ὑπεροχῆς τῆς ἑαυτῶν θρησκείας νὰ μεταρρυθμίσωσι κατ᾿ ἴδιον τρόπον τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ νὰ προσαρμόσωσιν πρὸς τὰς ἐθνικὰς αὐτῶν παραδόσεις. Εἶναι γνωριμώτατον ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς Αἴγυπτον μεταναστευόντων Ἰουδαίων ηὐξάνετο ὁσημέραι ἐπὶ τῶν πρώτων Πτολεμαίων[1] καὶ πολλοὶ ἐκείνων κατελάμβανον ἔν τε τῇ Αὐλῇ καὶ τῷ στρατῷ περιφανεῖς θέσεις. Ἦτο λοιπὸν εὔλογον οἱ Ἰουδαῖοι νὰ ὑποστῶσι τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως καὶ προσαρμόσωσι τὰ νέα διδάγματα πρὸς τὰς ἰδίας αὐτῶν παραδόσεις, ἄλλως τε καὶ διότι ἡ μονοθεϊκὴ θρησκεία εἶχεν, ὡς εἴρηται, πολλὰ τὰ συγγενῆ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Καὶ ἀληθῶς τοσοῦτον ᾠκειώθησαν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ σὺν αὐτῇ κατ᾿ ἀνάγκην πρὸς τὴν ἑλληνικὴν διανόησιν, ὥστε ἐδέησε μετά τινας γενεὰς νὰ ζητήσωσιν ἑλληνικὴν μετάφρασιν τῶν ἱερῶν Γραφῶν (τὴν λεγομένην τῶν ἑβδομήκοντα) ἅτε μὴ κατανοοῦντες αὐτὰς ἐν τῷ πρωτοτύπῳ. Καὶ ἤχθησαν μὲν οἱ Ἰουδαῖοι διὰ τῆς περὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν σπουδῆς περαιτέρω τῆς πίστεως τῶν πατέρων, ἀλλ᾿ ὅμως τῆς τοιαύτης ὑπερβάσεως οὐδεμίαν τὸ παράπαν εἶχον συνείδησιν· ἐπίστευον ὅτι ἐνέμενον ἐν τῇ πατρῴᾳ θρησκείᾳ, εἰ καὶ κατ᾿ ἀλήθειαν ὑπέβαλλον αὐτῇ διὰ τῆς ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας τῶν Γραφῶν ἀλλοτρίας ἐννοίας. Συντόμως εἰπεῖν οἱ Ἰουδαῖοι ὑπέστησαν ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἐπιστήμης καὶ συνεῖδον τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς πρὸς φιλοσοφικὴν θεμελίωσιν καὶ συστηματικὴν διατύπωσιν τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν δογμάτων. Ὅτι δὲ πάλιν καὶ οἱ Ἕλληνες δὲν ἔμελλον νὰ μείνωσιν ὅλως ξένοι τῆς ἐπιδράσεως τῶν Ἰουδαίων, εἶναι εὔδηλον.

Λοιπὸν ἐκ τῆς μείξεως συγγενῶν ἐν πολλοῖς στοιχείων προῆλθεν ἴδιος διανοήσεως τρόπος, εἰς ὃν τὴν μείζονα συμβολὴν συνεβάλετο ἡ ἑλληνικὴ παιδεία καὶ ὅστις κατέληξε τέλος εἰς τὴν νέαν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν. Κυριωτάτην ἀφορμὴν ἔχει ἡ τοιαύτη διανόησις τὸν πόθον ὑψηλοτέρας τινὸς ἀποκαλύψεως τῆς ἀληθείας, ποιεῖται δὲ προϋπόθεσιν τὴν ἀντίθεσιν θεοῦ καὶ κόσμου, νοῦ καὶ ὕλης. Πρὸς ἄρσιν τῆς ἀντιθέσεως παραδέχεται ἀντικειμενικῶς μὲν διάμεσα ὄντα, οἷα ἡ τοῦ κόσμου

1) Ὁ Φίλων (εἰς Φλάκκον 6,971 C) λέγει ὅτι ἐν τοῖς χρόνοις αὐτοῦ ἔζων ἐν Αἰγύπτῳ ἑκατὸν μυριάδες. Ἡ δ᾿ ἀκμὴ ἦτο μεγάλη· μόνον ὕστερον αἱ τῇ Αἰγύπτῳ ἐπισκήψασαι πολιτικαὶ θύελλαι καὶ ἡ νικηφόρος προέλασις τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπέσχον κατὰ μικρὸν τὴν πρόοδον τῶν Ἰουδαίων.

ψυχὴ καὶ οἱ δαίμονες, ὑποκειμενικῶς δὲ ἀσκητικὸν βίον καὶ παντοίους καθαρμούς, δι᾽ ὧν ὁ ἄνθρωπος καθίσταται ἱκανὸς νὰ λάβῃ τὴν ὑπερτέραν σοφίαν.

Κέντρον τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος διανοήσεως ὑπῆρξεν ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ σπουδαιότατος προστάτης ***Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεύς.*** Ὁ ἰουδαῖος οὗτος φιλόσοφος ἐπόρισεν εἰς τὰ δόγματα τῆς ἑαυτοῦ θρησκείας τὸν τύπον τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἧς ἐγένετο μαθητὴς καὶ θαυμαστής. Ὑπελάμβανε δὲ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ ἰουδαϊκὴ θρησκεία ἔχουσι κατ᾽ οὐσίαν τὸ αὐτὸ περιεχόμενον πλὴν ὅτι ἡ τελευταία περιέχει τὴν ἀλήθειαν καθαρὰν καὶ τελείαν. Καὶ ᾐτιολόγει τὴν συμφωνίαν φανταζόμενος μὲν ὅτι οἱ Ἕλληνες σοφοὶ ἠρύσαντο ἐκ τῶν ἱερῶν βιβλίων, ποιούμενος δὲ αὐθαίρετον χρῆσιν τῆς ἀλληγορικῆς ἐξηγήσεως, δι᾽ ἧς ὑπέβαλλεν εἰς τὰς ἁγίας Γραφὰς τὰ ἀρέσκοντα αὐτῷ νοήματα. Φιλοσοφῶν δὲ κατά τινα ὀψιαίτερον πλατωνικὸν τρόπον κεκραμένον μάλιστα πρὸς θεωρήματα στωϊκὰ ἐποίει ἀφετηρίαν καὶ κέντρον τὴν ἔννοιαν τοῦ θεοῦ. Ὁ θεὸς εἶναι ὑπέρτερος παντὸς πεπερασμένου καὶ ἀποτελεῖ ἀντίθεσιν πρὸς τὸν κόσμον· οὐδεμία ἔννοια ἁρμόζει πρὸς τὸ μεγαλεῖον ἐκείνου καὶ οὐδὲν ὄνομα εἶναι πρόσφορον πρὸς δήλωσιν αὐτοῦ· οὐδ᾽ ὁ σύμπας οὐρανός, ἐὰν γίνῃ ἔναρθρος φωνή, δύναται νὰ ἐπιτύχῃ εὐθυβόλων πρὸς τοῦτο καὶ εὐσκόπων ῥημάτων[1]. Πρὸς τὸν κόσμον ὁ θεὸς ὑπὸ τοῦ Φίλωνος ἀντιτιθέμενος χαρακτηρίζεται δι᾽ ἀρνητικῶν διορισμῶν. Ὁ θεὸς δηλαδὴ ἀντίκειται πρὸς τὸ γενητὸν καὶ φθαρτόν, τὸ σύνθετον καὶ μεταβλητόν[2]. Δὲν εἶναι ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ[3], δὲν ἔχει μορφὴν καὶ πάθη ἀνθρώπου[4] οὐδέ τινα ὁμοιότητα πρὸς τὰ δημιουργήματα· διότι ταῦτα μὲν εἶναι πεπερασμένα καὶ μεταβλητά, σύνθετα καὶ ἐξηρτημένα, ὁ δὲ θεὸς ὑπάρχει ἀΐδιος καὶ ἀναλλοίωτος, ἁπλοῦς καὶ ἐλεύθερος[5]. Οὐ μόνον δὲ τῆς τῶν πεπερασμένων ἀτελείας εἶναι ἀπηλλαγμένος ἀλλὰ καὶ πάσης αὐτῶν τελειότητος εἶναι ἀνώτερος· εἶναι κρείττων ἢ ἡ ἀρετὴ καὶ κρείττων ἢ ἡ ἐπιστήμη καὶ κρείττων ἢ αὐτὸ τὸ ἀγαθὸν καὶ αὐτὸ τὸ καλόν, πρεσβύτερος τῆς μονάδος καὶ ἀκραι-

1) Περὶ πρέσβ. πρὸς Γάϊον 993 Α΄.
2) Περὶ Μωσ. κοσμοπ. 2 E. Περὶ ὀνείρ. 576E.
3) Περὶ ὀνείρ. 592E. 648M. Περὶ Μωσ. κοσμ. 2E. περὶ συγχ. διαλ. 339D.
4) Περὶ Μωσ. κοσμ. 15A. 648M. Περὶ Καΐαν ἐγγ. 226ἑξ. Ὅτι ἄτρεπτον τὸ θεῖον 310B.
5) Περὶ Μωσ. κοσμοπ. 2E ἑξ. νόμ. ἀλληγ. 49C. περὶ Χερουβ. 111B. Ὅτι ἄτρεπτον τὸ θεῖον 305C.

φνέστερος τοῦ ἑνός[1]. Ὁ θεὸς εἶναι ἄποιος καὶ ἀκατονόμαστος καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν ἀδιανόητος[2]. ***Ὅτι*** ὑπάρχει θεός, δυνάμεθα νὰ μάθωμεν, ***τί*** ὅμως οὗτος εἶναι, παντάπασιν ἀγνοοῦμεν· μόνον δὲ τὸ ὄνομα τοῦ ὄντος (τὸ ὄνομα τοῦ Ἰεχωβᾶ) εἶναι πρεπῶδες τῷ θεῷ[3]. Οὕτως ἤρθησαν οἱ θετικοὶ τοῦ Θεοῦ διορισμοὶ καὶ ὑπελείφθη μόνον τὸ ὄνομα τοῦ ὄντος. Πλὴν ἀλλὰ δὲν ἐνέμεινεν ὁ Φίλων τῇ καθαρᾷ ἀρνήσει, διότι ἀντεχόμενος τῆς ἰουδαϊκῆς μονοθεΐας τῆς θεωρούσης τὸν θεὸν προσωπικὸν συνῃσθάνετο τὴν ἀνάγκην νὰ προσνείμῃ ἐκείνῳ πᾶσαν οὐσίαν καὶ πᾶσαν τελειότητα, ἅτινα ἀπ᾽ αὐτοῦ μόνον δύνανται εἰς τὸ πεπερασμένον νὰ ἐπιρρεύσωσιν. Εἰκονίζει λοιπὸν τὸν θεὸν ὡς τὸ «ὂν ᾗ ὄν», ὡς περιέχοντα ἐν ἑαυτῷ πάντα, ὡς τὸν νοῦν τοῦ παντός, τὸ ἀρχέτυπον τοῦ κάλλους, τὸ ἀπολύτως τέλειον καὶ μακάριον[4]. Ὁ θεὸς πληροῖ καὶ περιέχει πάντα καὶ ὑπ᾽ οὐδενὸς ἄλλου περιέχεται, διότι εἶναι εἷς καὶ τὸ πᾶν· ὑπάρχει πανταχοῦ, διορᾷ τὰ ἐν μυχοῖς τῆς διανοίας καὶ κατοπτεύει πάντα[5]. Εἶναι μάλιστα τὸ πᾶν, διότι τῷ θεῷ μόνῳ ἀνήκει ἡ ἀληθὴς οὐσία[6]. Ὅπως δὲ εἶναι ἡ ἀληθὴς αἰτία, οὕτως εἶναι καὶ ἡ ἀρχέγονος καὶ ἀΐδιος ἐνέργεια, τὸ δραστήριον αἴτιον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ δημιουργήματα, εἰς ἃ ἀνήκει τὸ παθητικόν[7]. Ἐκ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ θεοῦ ἐξαίρονται κατ᾽ ἐξοχὴν ἡ δύναμις καὶ ἡ ἀγαθότης, ὧν πάλιν αὕτη ἐμφαίνει ἀμεσώτερον τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ[8]. Ἐκ τῆς ἀγαθότητος τοῦ θεοῦ προέρχεται κατὰ πλατωνικὸν τρόπον ἡ τοῦ κόσμου δημιουργία καὶ διακυβέρνησις· μόνον δὲ τὰ ἀγαθὰ καὶ οὐδὲν κακὸν ἐκ τοῦ θεοῦ πηγάζει[9]. Πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἀτελείας τῶν πεπερασμένων, τῆς ἀσυμφωνίας καὶ ἀντιθέσεως τῶν ὄντων, ἑνὶ λόγῳ τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ κακοῦ, ἐτέθη δευτέρα τις καὶ διάφορος τοῦ θεοῦ ἀρχὴ ***ἡ ὕλη***, ἥτις ἐθεωρήθη ὡς τὸ ὅλως παθητικὸν καὶ νεκρόν, ἀειδὲς καὶ ἄτακτον· καὶ νῦν μὲν περιγρά-

1) Περὶ Μωσ. κοσμοπ. 2C. περὶ πρεσβ. πρὸς Γάϊον 992D.
2) Περὶ μοναρχ. 815B. 816D. Περὶ συγχ. διαλ. 340A.
3) Ὅτι ἄτρεπτ. τὸ θεῖον 301D. 302D. 309A. Περὶ Ἀβραὰμ 367B ἑξ. Περὶ βίου Μωσ. 614A κἑ.
4) Περὶ ἀποικ. 418A. περὶ Μωσ. κοσμοπ. 2C. περὶ Ἀβραὰμ 377D. Ὅτι ἄτρεπτον τὸ θεῖον 297C. περὶ Χερουβ. 122E.
5) Περὶ ὀνείρ. 575A. Νόμ. ἀλληγ. 48B. 61C. Ὅτι ἄτρεπτον τὸ θεῖον 295A. 297D.
6) Νόμ. ἀλληγ. ἐνθ. ἀνωτ. Περὶ χείρ. τῷ κρείττ. ἐπιτ. 184C.
7) Νόμ. ἀλληγ. 41C. 43D. 47M. 62A. Περὶ Μωσ. κοσμοπ. 2C.
8) Περὶ συγχ. διαλ. 346C. 432M.
9) Περὶ Χερουβ. 129C. περὶ Ἀβραὰμ 370C. περὶ συγχ. διαλ. 346C.

φεται κατὰ Πλάτωνα ὡς μὴ ὂν νῦν δὲ κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς ὡς οὐσία. Ἡ ὕλη ἄψυχος οὖσα καὶ ἀκίνητος ἐξ ἑαυτῆς, ἄτακτος καὶ πλήρης ἀναρμοστίας, ἐψυχώθη ὑπὸ τοῦ νοῦ καὶ ψυχωθεῖσα μετεβλήθη εἰς τὸ τελειότατον ἔργον, τῇ εἰς τόνδε τὸν κόσμον. Ὁ κόσμος ἄρα ἀκριβῶς εἰπεῖν δὲν ἐδημιουργήθη ἀλλ' ἁπλῶς **ἐμορφώθη** ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ὅστις διέταξε καὶ ἥρμοσε τὴν ὕλην [1]. Ὁ θεὸς διατηρεῖ διὰ τῆς διηνεκοῦς καὶ ἀλήκτου αὐτοῦ ἐνεργείας τὸν κόσμον καὶ τὰ μέρη αὐτοῦ· οὐ μόνον ἐποίησε τὸν κόσμον ἀλλὰ καὶ προνοεῖ ἀδιαλείπτως ὡς πατὴρ διήκων δι' αὐτοῦ καὶ ἐμψυχῶν καὶ διακοσμῶν [2]. Παντέλειος δ' ὅμως ὢν καὶ μακάριος δὲν ἔχει ἐπαφὴν πρὸς τὴν ἀτελῆ καὶ πεφυρμένην ὕλην [3] οὐδὲ παράγει αὐτὸς ἐπίκηρόν τι καὶ κακόν [4]. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ Θεὸς δὲν ἐφάπτεται τοῦ ὁρατοῦ κόσμου, ἐπάναγκες νὰ ἐπενεργῇ διὰ διαμέσων ὄντων, τοιαῦτα δ' εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ Φίλωνος λεγόμεναι «δυνάμεις». Πρὸς ἀκριβέστερον δὲ καθορισμὸν τῶν διαμέσων ὄντων ἠδύναντο νὰ χρησιμεύσωσιν ἔνθεν μὲν οἱ ἄγγελοι τῆς ἰουδαϊκῆς πίστεως καὶ οἱ δαίμονες τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας ἔνθεν δὲ ἡ περὶ ἰδεῶν θεωρία τοῦ Πλάτωνος καὶ ἡ περὶ δρωσῶν δυνάμεων διδασκαλία τῶν Στωϊκῶν. Ἀποφεύγων ὁ Φίλων τὴν πανθεΐαν καὶ τὸν ὑλισμὸν τούτων ταυτίζει τὰς δυνάμεις πρὸς τὰς ἰδέας τοῦ Πλάτωνος καὶ ἀνάγει αὐτὰς εἰς τὸν θεὸν ὡς ὑπερκόσμιον ὄν. Θέλων λέγει, ὁ Θεὸς νὰ δημιουργήσῃ τὸν ὁρατὸν τουτονὶ κόσμον καὶ γινώσκων ὅτι δὲν δύναται νὰ γίνῃ καλὸν μίμημα ἄνευ καλοῦ παραδείγματος, προεξετύπου τὸν νοητὸν κόσμον, ἵνα μεταχειριζόμενος ἀσώματον καὶ θεοειδέστατον παράδειγμα ἀποτελέσῃ τὸν σωματικὸν κόσμον. Οὗτος εἶναι νεώτερον ἀπεικόνισμα καὶ περιέχει τοσαῦτα αἰσθητῶν γένη ὅσα ἐκεῖνος νοητά. [5] Ὑπὲρ τὸν κόσμον ἄρα τὸν αἰσθητὸν ὑπάρχει ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν, αἵτινες καλοῦνται οὐ μόνον δυνάμεις ἀλλὰ καὶ λόγοι, λόγοι μεσῖται, λόγοι θεῖοι [6]. Εἶναι δ' αἱ ἰδέαι οὐ μόνον τὰ ἀρχέτυπα παραδείγματα καὶ αἱ ἀρχέτυποι σφραγῖδες [7], ἀλλὰ καὶ τὰ δρῶντα αἴτια, αἱ δυνάμεις, αἵτινες ἕκαστον τῶν ὄντων ἰδιοποιοῦσι, τὰ

---

1) Περὶ Μωσ. κοσμοπ. 2B. Περὶ θείων πραγμ. κληρον. 499A ἑξ.
2) Περὶ Χερουβ. 122E. Περὶ Μωσ. κοσμοπ. 16B. 39E. Περὶ μοναρχ. 816D.
3) Περὶ ζῴων θυσ. 857E.
4) Περὶ Μωσ. κοσμοπ. 15E ἑξ: Περὶ συγχ. διαλ. 346B.
5) Περὶ Μωσ. κοσμοπ. 3 E ἑξ. 7B ἑξ. κἀ).
6) Περὶ Ἀβραὰμ 575E. Περὶ ὀνείρ. 586D. Περὶ θείων πραγμ. κληρον. 509B. κἀ.
7) Περὶ Μωσ. κοσμοπ. 5E. 7B).

ἄτακτα τάττουσι καὶ τὰ ἄπειρα καὶ ἀσχημάτιστα περιορίζουσι καὶ σχηματίζουσι καὶ καθόλου τὸ χεῖρον εἰς τὸ ἄμεινον μεθαρμόζουσι [1]. Διὰ τῶν δυνάμεων ἐνεργεῖ ὁ θεὸς ἐπὶ τὸν κόσμον καὶ ποιεῖ διὰ τούτων ὅσα ἀμέσως αὐτὸς δὲν εἶναι δυνατὸν ἕνεκα τοῦ ὕψους αὐτοῦ νὰ ποιήσῃ [2]. Εἶναι αἱ δυνάμεις ἱεραὶ καὶ θεῖαι φύσεις, ὑποδιάκονοι καὶ ὕπαρχοι, δι' ὧν ὡς πρεσβευτῶν ὁ θεὸς προθεσπίζει καὶ διαγγέλλει τοῖς ἀνθρώποις τὰς ἑαυτοῦ βουλήσεις [3]. Ὡς κεφάλαιον δὲ καὶ περίληψις πασῶν τῶν δυνάμεων καὶ ἐνεργειῶν τοῦ θεοῦ καὶ ἑνωτικὸς δεσμὸς τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου χαρακτηρίζεται ὁ Λόγος. Καὶ ἐπειδὴ αἱ δυνάμεις παρεστάθησαν ἤδη τὸ μὲν ὡς ἀρχέτυπα παρεδείγματα τὸ δὲ ὡς δρῶντα ἐν τῷ κόσμῳ αἴτια, διὰ τοῦτο ὁ ἐκείνας περιλαμβάνων Λόγος εἶναι ἡ περίληψις ἔνθεν μὲν τῶν ἰδεῶν (λόγος ἐνδιάθετος) ἔνθεν δὲ τῶν ἐν τοῖς ὁρατοῖς σκοπίμως δρώντων καὶ τῶν θεὸν ἀποκαλυπτόντων αἰτίων (λόγος προφορικὸς) [4]. Ὁ Λόγος εἶναι ὁ σύμπας νοητὸς κόσμος, τὸ ἀρχέτυπον παράδειγμα, καθ' ὃ ὁ αἰσθητὸς κόσμος ἐγένετο, ἡ ὑψίστη καὶ ἀκροτάτη τῶν ἰδεῶν, διὸ καὶ ἰδέα τῶν ἰδεῶν ὀνομάζεται [5]. Καὶ ὁ Λόγος δ' ἐμφανίζεται, ὅπως αἱ δυνάμεις, νῦν μὲν ὡς ἀπρόσωπος νῦν δ' ὡς προσωπικός· εὐλόγως, ὁπότε χρησιμεύει ὡς ἀρχὴ δύο ἀντιθέτους ὑποστάσεις (θεὸν καὶ κόσμον) συνάπτουσα. Οὔτε ἀγέννητος εἶναι ὡς ὁ θεός, οὔτε πάλιν γεννητὸς ὡς ἡμεῖς ἀλλὰ μέσος τῶν ἄκρων [6]. Ὑπάρχει δ' ἐν τῷ μεθορίῳ τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου, οὓς χωρίζει ἅμα καὶ συνάπτει. Εἶναι **ἑρμηνεὺς** τῆς βουλήσεως τοῦ θεοῦ, διαγγελεὺς τῶν θείων βουλήσεων εἰς τὸν κόσμον, **ὕπαρχος, ἐξάρχων, πρεσβευτὴς** τοῦ ἡγεμόνος πρὸς τὸ ὑπήκοον [7] ἄγγελος μᾶλλον δὲ ἄγγελος πρεσβύτατος, **ἀρχάγγελος** πολυώνυμος [8]· εἶναι **ἀρχιερεύς, παράκλητος καὶ ἱκέτης** ὑπὲρ τοῦ κόσμου πρὸς τὸν θεὸν πρὸς ἀμνηστείαν ἁμαρτημάτων καὶ χορηγίαν ἀφθόνων ἀγαθῶν [9]. Πρὸς δ' ἔτι εἶναι τὸ **δι' οὗ** ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη, τὸ ὄργανον οὗ χρῆσιν ὁ θεὸς ἐποιήσατο πρὸς

---

1) Περὶ ζῴων θυσ. 867 E ἑξ. περὶ μοναρχ. 817C ἑξ.
2) Περὶ ζῴων θυσ.857E. E ἑξ. Περὶ Ἀβραὰμ 370B. Περὶ Μωσ. κοσμοπ 15Eἑξ).
3) Περὶ Ἀβραὰμ 366B. Περὶ ὀνείρ. 586D.
4) Περὶ βίου Μωσ. 672C.
5) Περὶ ἀποικ. 404B. Περὶ Μωσ. κοσμοπ. 5Bἑξ. νομ. ἀλληγ. 43E.
6) Περὶ θείων πραγμ. κληρον. 509B).
7) Νομ. ἀλληγ. 99D. περὶ γεωργ. 195B. περὶ συγχ. διαλ. 328E).
8) Περὶ ὀνειρ. 600D. περὶ συγχ. διαλ. 341B. περὶ θείων πραγμ. κληρον. 509B).
9) Περὶ ἀποικ. 404Aἑξ. περὶ φυγ. 466B. περὶ βίου Μωσ. 673C.

κοσμοποιΐαν [1], ὁ ***τομεὺς*** ὁ πάντα τὰ ὄντα χωρίζων καὶ διακρίνων [2]. Διακρινόμενος ἀπὸ τοῦ θεοῦ ὁ Λόγος καλεῖται θεὸς ἀτελής, δεύτερος θεός, ἐν καταχρήσει καὶ οὐχὶ τῇ ἀληθείᾳ θεός, υἱὸς τοῦ θεοῦ [3] πρωτόγονος καὶ τελειότατος υἱὸς τοῦ Θεοῦ [4]. Ὡς πρὸς δὲ τὸν ἄνθρωπον εἶναι ὁ Λόγος ἀρχέτυπον παράδειγμα, ἀρχέτυπος ἰδέα, καθ᾽ ἣν ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐτυπώθη· διὸ καὶ ὀνομάζεται ὁ Λόγος ***ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ, κατ᾽ εἰκόνα ἄνθρωπος***, τουτέστι κατ᾽ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ γενόμενος ἄνθρωπος [5].

Ἐν τῇ ἀνθρωπολογίᾳ καὶ ἠθικῇ ἠκολούθει κατὰ πολλὰ ὁ Φίλων τοῖς τε Πλατωνικοῖς μάλιστα καὶ τοῖς Πυθαγορείοις καὶ τοῖς Στωϊκοῖς. Τὸν ἄνθρωπον χαρακτηρίζει ὡς τὸ μεθόριον θνητῆς καὶ ἀθανάτου φύσεως, τὸ τελειότατον τῶν ἐν τοῖς αἰσθητοῖς ἀφθάρτων, τὸ ἄριστον τῶν γηγενῶν καὶ φθαρτῶν, ἑνὶ λόγῳ ὡς τὸν μικρόκοσμον [6]. Οὐσία δὲ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ νοῦς, ὅστις ἀποτελεῖ τὸ ἡγεμονικὸν τῆς ψυχῆς καὶ εἰκονίζεται ὡς ὁ ὀφθαλμὸς αὐτῆς [7]· ὁ νοῦς ἔχει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὡς ὁ θεὸς ἐν ἅπαντι τῷ *κόσμῳ* [8]. Ἡ δ᾽ αἴσθησις ἀνήκει οὐχὶ τῇ ψυχῇ ἀλλὰ τῷ σώματι καὶ πρόκειται ἐκείνῃ μέγα ἐμπόδισμα, διότι εἶναι αἰτία τῆς πλάνης καὶ ἀπάτης [9]. Ἡ ψυχὴ μετὰ θάνατον δὲν ἀπόλλυται, διότι ὁ θάνατος δὲν εἶναι σβέσις ἀλλὰ μόνον χωρισμὸς καὶ διάζευξις τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος. Ἀπαλλαγεῖσα δηλαδὴ ἐκείνη τοῦ σώματος ἐπανέρχεται εἰς τὸν ὑψηλότερον βίον καὶ ἀπολαύει τῆς θείας μακαριότητος. Τοῦτο δὲ γίνεται οὐχὶ εἰς πᾶσαν ψυχὴν ἀλλὰ εἰς τὴν μετὰ τοῦ σώματος διαγαγοῦσαν βίον σεμνὸν καὶ ἐνάρετον. [10] Τὸ σῶμα

---

1) Νόμ. ἀλληγ. 79A. περὶ ἀποικ. 389C. Περὶ Χερουβ. 129C. περὶ μοναρχ. 823B,

2) Περὶ θείων πραγμ. κληρον. 503E.

3) Νομ. ἀλληγ. 99D. 103B. περὶ ὀνείρ. 599B· περὶ συγχ. διαλ. 341B.

4) Περὶ γεωρ. 195B. Περὶ βίου Μωσ. 673C.

5) Περὶ Μωσ. κοσμοπ. 31E. περὶ τῶν εἰδ. νομ. 809C. Περὶ συγχ. διαλ. 326B. 341B.

6) Περὶ Μωσ. κοσμοπ. 33E. 18E. περὶ θείων πραγμ. κληρον. 502C.

7) Ὅτι ἄτρεπτ. τὸ θεῖον 300A. περὶ θείων πραγμ. κληρον. 489A.

8) Ὁ νοῦς ἐξαίρεται καὶ ἐγκωμιάζεται σφόδρα ἐπιθ. περὶ Μωσ. κοσμ. 15 A. Ἑξ. περὶ θείων πραγμ. κληρον. 518A. Περὶ Προπαιδ. συνοδ. 438

9) Περὶ Χερουβ. 117E.

10) Οὕτως αἱ ψυχαὶ διακρίνονται εἰς δύο τάξεις. Αἱ μὲν τὸν συνήθη βίον ποθοῦσαι παλινδρομοῦσιν αὖθις, αἱ δὲ καταφρονήσασαι τοῦ σώματος καὶ θεωρήσασαι ὡς δεσμωτήριον καὶ τύμβον φεύγουσιν ἐξ αὐτοῦ ὡς ἐξ εἱρκτῆς ἢ μνήματος καὶ ἄνω κούφοις πτεροῖς ἐξαρθεῖσαι μετεωροπολοῦσι κατὰ τὸν αἰῶνα. Περὶ Ἀβραὰμ 785D. νόμ. ἀλληγ. 60A. περὶ Μωσ. κοσμοπ. 31A. 46A. περὶ ὀνείρ. 586C. περὶ Χερουβ. 108B.

λοιπὸν ὑπάρχει τῷ νῷ αἰτία χαλεπωτάτων κακῶν [1]· εἶναι δεσμωτήριον καὶ εἱρκτή, ἐξ ἧς ποθεῖ ἡ ψυχὴ νὰ ἐξέλθῃ [2], σορὸς ἢ τύμβος, οὗ ἐκείνη διὰ τοῦ θανάτου ἀπαλλάσσεται [3]. Νοῦς καὶ σῶμα εἶναι διάφορα ἀλλήλων καὶ ἀντίθετα· ἐκεῖνος μὲν εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὰ νοητὰ τοῦτο δὲ πρὸς τὰ αἰσθητά· ἐκεῖνος εἶναι οἱονεὶ τὸ φῶς, τοῦτο δὲ τὸ σκότος [4]. Διὸ ὅταν ὁ νοῦς ἄρξηται νὰ γινώσκῃ ἑαυτόν, ἀπωθεῖται πᾶσαν κλίσιν πρὸς τὰ αἰσθητὰ καὶ ἀλλοτριοῦται πάντων τῶν γεννητῶν καὶ φθαρτῶν [5]. Ἀλλ᾽ ὅσον καὶ ἂν τείνῃ ὁ νοῦς πρὸς τὸν ἀνώτερον κόσμον, ὅμως δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένος τῆς ἁμαρτίας συμφύτου τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἀναγομένης εἰς τὴν ἐκ τοῦ νοητοῦ κόσμου κατάπτωσιν καὶ τὴν πρὸς τὸ σῶμα σύνδεσιν τῆς ψυχῆς [6]. Ἡ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τοῦ αἰσθητικοῦ βίου προβάλλεται τῇ ψυχῇ μέγιστον καὶ σπουδαιότατον ἔργον. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται στωϊκὴ ἀπάθεια, παντελὴς ἐκρίζωσις τῶν παθῶν καὶ ἀσκητικὸς βίος, δι᾽ ὧν ὁ ἄνθρωπος ἀποβαίνει ὡς ἀληθῶς ἐλεύθερος καὶ τοῦ κόσμου πολίτης [7]. Ἀλλ᾽ ἡ συναίσθησις τῆς καθολικῆς ἁμαρτίας δὲν ἐπιτρέπει τῷ ἀνθρώπῳ τὴν πεποίθησιν εἰς ἑαυτὸν καὶ ἀπαιτεῖ τὴν προσφυγὴν εἰς τὸν θεόν. Μόνος ὁ θεὸς ἐμφυτεύει τῷ ἀνθρώπῳ τὴν ἀρετήν· ἐκ τῆς πίστεως κατάγεται ἡ σοφία, ἐξ ἧς προέρχεται πᾶσα ἀρετή· ἄνευ δὲ τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ μήτε νὰ τείνῃ τις πρὸς τὸ ἀγαθὸν δύναται μήτε νὰ ἐμμείνῃ ἐν αὐτῷ [8]. Ἀσκῶν ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀρετὴν ἕπεται τῷ θεῷ καὶ θεωρεῖ σκοπὸν τὴν πρὸς τὸν θεὸν δυνατὴν ἐξομοίωσιν [9]. Δὲν ἀρκεῖται δηλαδὴ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ἔμμεσον γνῶσιν τοῦ θεοῦ, τὴν ἐκ τῶν δημιουργημάτων, ἀλλὰ τείνει εἰς τὴν ἐποπτείαν αὐτοῦ τοῦ θεοῦ, ἐν ᾧ κεῖται ἡ ἀληθινὴ χαρὰ καὶ ὑψίστη εὐδαιμονία [10]. Ἐπειδὴ δὲ ὁ θεὸς ὑπάρχει ἐπέκεινα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως, ἀδύνατον ἡ

---

1) Περὶ χείρ. κρείτ. ἐπιτ. 173B.

2) Νομ. ἀλληγ. 68D. περὶ μέθ. 255A.

3) Νομ. ἀλληγ. 60C. 73D. περὶ γιγάντ. 286A.

4) Ὅτι ἄτρεπ. τὸ θεῖον 311A.

5) Περὶ ἀποικ. 390B. περὶ μέθ. 249B.

6) Περὶ ζῴων θυσ. 846 D Ὅτι ἄτρεπ. τὸ θεῖον 304C. περὶ B. Μωσ. 675C.

7) Περὶ ὀνείρ. 583D. ἑξ. νόμ. ἀλληγ. 73C. 87B. Περὶ Μωσ. κοσμοπ. 1B. περὶ B. Μωσ. 626E.

8) Νόμ. ἀλληγ. 48E 52B. 56E. 61M. 75A. ἑξ. 100D. ἑξ. Περὶ Ἀβραὰμ 361C. ἑξ.

9) Περὶ ἀποικ. 408B. περὶ Μωσ. κοσμοπ. 33C. περὶ φιλανθρ. 404M.

10) Περὶ Χερουβ. 126B. νόμ. ἀλληγ. 84B. περὶ Ἀβραὰμ 387A. κά.

ψυχὴ νὰ ἀνέλθῃ εἰς ἐκεῖνον ἄνευ θείου φωτισμοῦ [1]. Πρὸς τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι καθαρὰ καὶ ἀξία τῆς θείας χάριτος, νὰ καταλίπῃ μὴ μόνον τὸ σῶμα καὶ τὸν αἰσθητὸν κόσμον ἀλλὰ καὶ ἑαυτήν, νὰ ἐκστῇ ἑαυτῆς θεοφορηθεῖσα [2]. Ἀποβάλλουσα τότε τὸν ἴδιον λογισμὸν δέχεται τὸ θεῖον πνεῦμα καὶ ἐνομιλεῖ τῷ θεῷ, μέχρις οὗ παρελθόντος τοῦ ἐνθουσιασμοῦ παλινδρομήσῃ ἀπὸ τῶν θείων καὶ ἐντύχῃ πάλιν τοῖς ἀνθρωπίνοις [3]. Ἡ τοιαύτη ἀπερίγραπτος κατάστασις τῆς ἐκστάσεως, τῆς ἁπλώσεως καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, τῆς πρὸς τὸν θεὸν ἑνώσεως, εἶναί τι μέγα καὶ ἱερὸν μυστήριον, ὅπερ ὀλίγοι μόνον μυοῦνται ἁγνοὶ καὶ κεκαθαρμένοι [4]. Ἡ πρὸς τὸν θεὸν ἄρα ἕνωσις γίνεται οὐχὶ διὰ τῆς γνώσεως ἀλλὰ διὰ θείου φωτισμοῦ καὶ μυστικῆς ἐκστάσεως, ἥτις θεωρία ἦτο τέως ἄγνωστος τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ.

Διορῶμεν εὐχερῶς ἐν τῷ συστήματι τοῦ Φίλωνος συνεζευγμένα δόγματα τῆς Π. Διαθήκης καὶ θεωρήματα τῶν ἑλληνικῶν φιλοσοφημάτων καὶ κατ᾽ ἐξοχὴν τοῦ πλατωνικοῦ καὶ τοῦ στωϊκοῦ, ὧν ὅμως παντοίων στοιχείων ἡ συνδιαλλαγὴ δὲν εἶναι προδήλως ἄνευ ἀντιφάσεων δυνατή. Περαιτέρω τοῦ Φίλωνος ἐχώρησεν ἡ ***νέα πλατωνικὴ Σχολή***, ἥτις πᾶσαν σπουδὴν ποιεῖται, ἵνα πάντα τὰ ὄντα, μηδὲ τῆς ὕλης ἐξαιρουμένης, παραγάγῃ ἔκ τινος πάντῃ ἀγνώστου καὶ ἀδιορίστου πρώτου ὄντος. Ἡ Σχολὴ αὕτη, ἡ τὸ πέρας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀποτελοῦσα, συνεχώνευσε πάσας τὰς ἄλλας καὶ περιέλαβεν ἐν ἑαυτῇ τὴν τότε ἑλληνικὴν ἐπιστήμην. Ὅπερ δὲ πρέπει νὰ ἐξαρθῇ, εἶναι τὸ ὅτι δὲν συνήνωσεν ἁπλῶς τὰς ἀρχὰς τῶν προγενεστέρων φιλοσοφημάτων ἐν περιεκτικωτέρῳ συστήματι ἀλλὰ καὶ προσήρμοσεν αὐτὰς πρὸς τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς θεωρίας τῶν χρόνων, ἐν οἷς ἀνεπτύχθη [5]. Καὶ αὕτη εἰς τὴν δύναμιν τῆς ἐπιστήμης ἥκιστα πιστεύουσα στρέφεται ἐκ τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου εἰς τὸν ὑποκειμενικὸν καὶ πιστεύει, ὅτι διὰ τῆς αὐτοπαρατηρησίας καὶ συλλογῆς εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς δυνάμεθα νὰ ἀνέλθωμεν εἰς τὸ ἀληθὲς καὶ ὑπὲρ τὴν νόησιν ὑπάρχον ὄν. Ὑποτάσσει τὰ εἴδη εἰς τὸ ἄποιον πρῶτον ὂν καὶ ὑπολαμβάνει ὅτι εἰς ἐκεῖνο ἄγει οὐχὶ ἡ νόησις ἀλλ᾽ ἡ ὑπὲρ αὐτὴν οὖσα ἐποπτεία. Ἡ δὲ διὰ παντὸς τοῦ συστήματος ἐξαιρο-

1 Νομ. ἀλληγ. 47Β.

2) Περὶ ὀνείρ. 574D. νόμ. ἀλληγ. 69Α. περὶ θείων πραγμ. κληρον. 490D.

3) Περὶ θείων πραγμ. κληρον. 490D. ἑξ. 517Β. περὶ ὀνείρ. 1140Α.

4) Περὶ Χερουβ. 116Α. νόμ. ἀλληγ. 79D.

5) ***Zeller***, Die philosophie der Griechen 3, 2⁴, 473.

μένη ἔννοια εἶναι οὐχὶ ἁπλῶς ὁ κατὰ νόησιν βίος ἀλλ᾽ ἡ ἀνεπίγνωστος ἕνωσις πρὸς τὸ ὑπὲρ πᾶσαν νόησιν ἀπόλυτον ὄν, οὐχὶ μόνον ἡ τοῦ ὄντως ὄντος γνῶσις ἀλλὰ καὶ ἡ τῆς ψυχῆς πλήρωσις ὑπὸ τοῦ ὑπὲρ τὴν γνῶσιν ὑπάρχοντος. Ὁ τῆς προκειμένης Σχολῆς ἀληθὴς ἱδρυτὴς Πλωτῖνος ἐχώρησε περαιτέρω τοῦ Φίλωνος καὶ τῶν ἄλλων, οἵτινες τὸν θεὸν ἀνύψωσαν καὶ ἀδιάγνωστον ἀπέφηναν. Πρῶτος δηλαδὴ ὁ Πλωτῖνος ἔθετο τὸν θεὸν ὑπὲρ τὸν νοῦν, ὑπὲρ πᾶν ὂν καὶ πᾶσαν γνῶσιν καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν ἐθεώρησεν ἐκεῖνον ὡς δι᾽ ἀρνητικῶν ἁπλῶς διορισμῶν δυνάμενον νὰ διορισθῇ. Οὕτω δὴ τὸ Πρῶτον εἶναι ἐπέκεινα οὐσίας καὶ ἐνεργείας καὶ ζωῆς ἔμφρονος, ἐπέκεινα νοῦ καὶ νοήσεως, ὑπὲρ νοῦν καὶ φρόνησιν καὶ ζωήν [1]. Ἐπέκεινα δ᾽ ὑπάρχον τῶν πεπερασμένων οὐδεμίαν δύναται εὐλόγως νὰ ἔχῃ τῶν ἀνηκουσῶν τούτοις ἰδιοτήτων. Πρὸς θετικὸν χαρακτηρισμὸν θὰ ἦσαν μὲν αἱ ἔννοιαι τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ αἱ πασῶν τῶν ἄλλων πρεπωδέσταται, ἀλλὰ καὶ αὗται δὲν εἶναι ἀποχρῶσαι, διότι ἐκείνη μὲν δηλοῖ μόνον τὴν ἄρσιν τῶν πολλῶν αὕτη δὲ τὴν πρὸς ἄλλα ἀναφοράν [2]. Προῆλθον δὲ πάντα ἐκ τοῦ Πρώτου χωρὶς νὰ ἐλαττώσωσι μηδὲ νὰ ἀλλοιώσωσι τὴν οὐσίαν τοῦ παραγαγόντος. Τελειότατον ὂν ἐκεῖνο καὶ δυνατώτατον οἱονεὶ ὑπερέρρευσε καὶ παρήγαγε τὰ ἄλλα [3]· πάντα ἐξ ἐκείνου προέρχονται ὡς εἰκόνες καὶ μιμήματα καὶ δὴ τοσούτῳ ἀτελέστερα ὅσῳ μᾶλλον ἀπέχουσιν αὐτοῦ· διότι τὸ αἰτιατὸν εἶναι ἀσθενέστερον τοῦ αἰτίου, τὸ ποιούμενον χεῖρον τοῦ ποιοῦντος [4]. Οὐδ᾽ ἀφαιροῦσί τι γεννώμενα τῆς οὐσίας τοῦ Πρώτου ἀλλ᾽ ἐκείνου ἐν ἑαυτῷ μένοντος εἶναι ἁπλῶς εἰκὼν καὶ ἀποσκίασμα· πᾶν πεπερασμένον εἶναι συμβεβηκὸς καὶ ἐμφάνισις τοῦ θεοῦ, ὅστις μένει μὲν ἐν ἑαυτῷ ἐνυπάρχει δ᾽ ἅμα ἐν πᾶσι διὰ τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως (δυναμικὴ πανθεΐα). Τὸ πρῶτον γέννημα τοῦ πρώτου ὄντος εἶναι ὁ ***νοῦς***, ὅστις ὑπάρχει τελεία νόησις καὶ ταυτίζεται πρὸς τὸ ὄν [5]. Ἐν τῷ τοιούτῳ νῷ, οὗ κατηγοροῦνται αἱ πέντε κατηγορίαι τοῦ νοητοῦ (οὐσία, κίνησις, στάσις, ταυτότης, ἑτερότης), ἐμφανίζονται αἱ ἰδέαι ὡς ἀριθμοί, δύναμις καὶ αἰτία τοῦ μερισμοῦ τοῦ ὄντος καὶ τῆς γενέσεως τῶν πολλῶν [6]. Ὅπως δ᾽ ἐκ τοῦ θεοῦ προῆλθεν ὁ νοῦς, οὕτω καὶ ἐκ τοῦ νοῦ προέρ-

1) Ἐννεάδ. 1,7,1. 5,6,6. 6,2,17. 6,8,16 κ. ἄ.

2) Ἐν. 5,5,6. 6,9,6.

3) Αὐτ. 5, 2, 1. 5, 1, 6. 5, 4, 1.

4) 5, 8, 1. 5, 3, 16. 6, 2, 11.

5) 6, 2, 21. 5, 3, 5. 6. 9. 5, 8, 4 κἄ.

6) 6, 7, 15. 6, 6, 9.

χεται ὡς τρίτον ἡ ψυχή· προῆλθε δ᾽ ἡ ψυχὴ ἐκ τοῦ νοῦ ἀναγκαίως χωρὶς οὗτος νὰ ἐνεργήσῃ ἢ ἀλλοιωθῇ. Ἡ ψυχὴ εἶναι εἰκὼν τοῦ νοῦ, λόγος, ὅστις ἔρρευσεν ἐκ τοῦ νοῦ, καθὰ καὶ οὗτος ἐκ τοῦ Πρώτου[1]. Παρίσταται ὡς ἀριθμὸς καὶ ἔχει ἐν ἑαυτῇ τοὺς τύπους τῶν ὄντων (τὰς ἰδέας) πλὴν ὅτι ἐν τῇ ψυχῇ αἱ ἰδέαι δὲν ὑπάρχουσιν, ὡς ἐν τῷ νῷ, πᾶσαι ὁμοῦ ἀλλ᾽ εἶναι οἱονεὶ ἀνειλιγμέναι καὶ κεχωρισμέναι[2]. Διττῆς δὲ φύσεως οὖσα ἡ ψυχή, νοητῆς τε καὶ αἰσθητῆς, οὐ μόνον ἐν τῷ νοητῷ κόσμῳ διατρίβει ἀλλὰ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ μεταλαμβάνει· ἔνθεν μὲν ὑπάρχει θείας μοίρας, ἔνθεν δ᾽ εἶναι ὅμορος τῇ αἰσθητῇ φύσει, ἣν διέπει καὶ διακοσμεῖ[3]. Ἡ πρώτη ψυχὴ ἢ ἡ τοῦ κόσμου ψυχὴ γεννᾷ ἐξ ἑαυτῆς δευτέραν ψυχήν, ἥτις καλεῖται φύσις καὶ συνάπτεται πρὸς τὸ σῶμα τοῦ κόσμου[4]. Εἶναι δ᾽ ἡ τοῦ κόσμου ψυχὴ πηγὴ τῶν κατὰ μέρος ψυχῶν, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὸ κατώτατον ὅριον τοῦ ὑπὲρ αἴσθησιν κόσμου[5]. Ὁ κόσμος οὗτος θεωρεῖται ὡς σκιῶδες ἀπεικόνισμα τοῦ ὄντως ὄντος καὶ σκιερὰ χώρα, ἧς ἡ ψυχὴ ἐπιθυμεῖ νὰ ἀπαλλαγῇ. Ἀλλ᾽ ὅσον καὶ ἂν εἶναι ὁ αἰσθητὸς κόσμος ἀτελής, ὅμως φέρει τοὺς χαρακτῆρας τοῦ προτύπου καὶ ἔχει πάντα ἐσχηματισμένα διὰ τῶν δημιουργικῶν ἐννοιῶν ***(σπερματικῶν λόγων)***[6]. Ἐν δὲ τῇ ἀνθρωπολογίᾳ ἕπεται ὁ Πλωτῖνος κατ᾽ οὐσίαν τῷ Πλάτωνι. Ἡ ψυχή, λέγει, ἐν τῷ νοητῷ κόσμῳ ἐκτὸς χρόνου διάγουσα κατῆλθεν αὐτομάτως κατά τινα φυσικὴν ὁρμὴν εἰς τὸ ἀνάλογον αὐτῇ σῶμα, ἐν ᾧ εἶναι ὡς ἡ δρῶσα δύναμις ἐν ὀργάνῳ φυσικῷ[7]. Θείας δὲ φύσεως οὖσα ἔχει ἔργον σπουδαιότατον τὴν εἰς τὴν ἀληθῆ αὐτῆς πατρίδα ἐπάνοδον καὶ τὴν βαθμιαίαν ἀνύψωσιν εἰς τὸ Ἕν, τὴν πρώτην πάντων ἀρχήν. Πρὸς τοῦτο ὀφείλει νὰ ἀπαλλαγῇ τῶν παθῶν καὶ καθαρθῇ ὅλως ἀπ᾽ ἐκείνων, ὅσα ἐκ τῆς πρὸς τὸ σῶμα ὁμιλίας ἔλαβεν[8]. Ἐπάναγκες λοιπὸν νὰ ἀπαλλαγῇ τοῦ κακοῦ, ὅπερ εἶναι ἀσθένεια αὐτῆς ἐκ τῆς παρουσίας τῆς ὕλης προελθοῦσα[9]. Καὶ ἐπειδὴ τὸ κακὸν περιπολεῖ τόνδε τὸν κόσμον, ὀφείλει ἡ ψυχὴ φεύγουσα αὐτὸ νὰ φύγῃ ἐντεῦθεν, ἥτις φυγὴ εἶναι τῷ θεῷ ὁμοίωσις καὶ ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς

1) 5,8,2. 3,2,2.
2) 5,3,3. 1,1,8. 3,5,9.
3) 4,7,13. 4,8,3.
4) 3,8,4. 4,4,13. 6,4,16.
5) 4, 8, 3. 4, 9, 4.
5) 3, 6, 7. 3, 12, 16. 5, 3, 8. 5, 1, 5.
7) 3,7,10. 4,8,4. 5,3,13. 4,3,20.
8) 1, 6, 5. 1, 8, 14.
9) 1, 8, 13, καὶ 14.

ἀρετῆς[1]. Ὑπὲρ τὰς ἀρετάς, τάς τε πολιτικὰς καὶ τὰς διανοητικάς, εἶναι ἡ νοερὰ ἐποπτεία, καθ᾽ ἣν ψυχὴ ἐξαίφνης θείου φωτὸς πληρωθεῖσα ἐν καταστάσει ἀναισθησίας, ***(ἁπλώσεως, ἐκστάσεως)*** ἀνάγεται ὑπὲρ τὸν νοῦν καὶ γίνεται ἓν μετὰ τοῦ θεοῦ[2]. Ἀλλ᾽ ἡ κατάστασις τῆς ἐκστάσεως σπανιώτατα ἐν τῷ βίῳ συμβαίνουσα καὶ βραχύτατα διαρκοῦσα[3] εἶναι κυριώτατος σκοπὸς τῆς ψυχῆς καὶ πορίζει τὴν μεγίστην μακαριότητα[4].

Τοιαύτη τις καθόλου ὑπῆρξεν ἐν τῇ τελευταίᾳ αὐτῆς περιόδῳ ἡ τῶν Ἑλλήνων φιλοσοφία, ἥτις ἀναμφιλέκτως ἐπέδρασεν οὐ μικρὸν ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ χριστιανισμοῦ.

1) 1, 8, 6.
2) 5, 3, 14. 17.—6, 9. 9—12. 6, 7, 34. 35. κἄ.
3) Πορφ. β. Πλωτ. 23 Πλωτ. Ἐν. Ἐν. 6, 9, 3. 10.
4 6, 7, 34. 35. 6, 9, 9.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ

Αἱ ἀρχαὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Αἱ θεσπέσιαι τῆς ἐπιφανοῦς ἡμῶν θρησκείας ἀρχαὶ περιέχονται ὡς γνωστόν, ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, ἔνθα ἐκτίθενται τὰ κατὰ τὸν βίον καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ. Σκοποῦντες ἤδη τὰ τρία πρῶτα Εὐαγγέλια [1] εὑρίσκομεν ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἐθεώρει ἑαυτὸν ὡς Χριστὸν (Μεσσίαν) [2] καὶ τοῦ θεοῦ υἱόν [3], εἰς ὃν ὡς υἱὸν [4] ἀπεκαλύφθησαν αἱ βουλαὶ τοῦ πατρὸς [5] καὶ ἐδόθη ἡ δύναμις ἐν πνεύματι θεοῦ τοῦ ποιεῖν θαύματα [6]. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ, δι' ἀποφθεγμάτων κατ' ἐξοχὴν καὶ παραβολῶν γινομένη, ἐμφανίζεται οὐχὶ ὡς κατάλυσις ἀλλὰ τοὐναντίον ὡς πλήρωσις τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου [7] τοῦ ὑπὸ τῶν Φαρισσαίων μάλιστα

---

1) Ἡ διάπτυξις τῶν Εὐαγγελίων ἑκάστων καὶ ὁ καθορισμὸς τοῦ χρόνου τῆς συντάξεως αὐτῶν εἶναι ἐκτὸς τῶν περιγεγραμμένων τῆς παρούσης πραγματείας ὁρίων.

2) Ματθ. 16, 17. 27, 11. 11, 5.

3) Ματθ. 7, 21. 10, 32 ἑξ. 15, 13. 16, 17. 18, 19. 35. 25, 34. Μάρκ. 8, 38. Ὅτι ἡ ῥῆσις «υἱὸς τοῦ θεοῦ» δὲν ἔχει τὴν γενικὴν ἔννοιαν, καθ' ἣν πάντες οἱ ἄνθρωποι ἔχομεν πατέρα τὸν θεόν, ἀλλ' εἰδικὴν σημασίαν ἐμφαίνουσαν ἐξαίρετον προσωπικὴν σχέσιν τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν Θεόν, ἀποδεικνύεται ἐξ ὅσων λέγει ὁ Ἰησοῦς κατὰ τὴν δίκην τῷ ἀρχιερεῖ. Ματθ. 26, 63—65, πβλ. Μάρκ. 14, 61—64. Λουκ. 22, 68—71.

4) Ἐν παραβολῇ λέγεται (Ματθ. 21, 37. Μάρκ. 12, 6) ὅτι ὁ θεὸς ἀπέστειλε τέλος μετὰ τοὺς προφήτας τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν ἀγαπητόν, ἵνα γένηται ὅ,τι δι' ἐκείνων δὲν ἐπετελέσθη.

5) Ματθ. 11, 27.

6) Ματθ. 12, 27. 11, 5. 21. 23. 15, 28. 8, 3. 9, 28 κ.ἄ. Τὴν δύναμιν τοῦ ποιεῖν θαύματα ἀνάγει ὁ Ἰησοῦς εἰς τὸν Θεόν, εἰς ὃν ἀποβλέπει θαυματουργῶν. Ματθ. 14, 19. Μάρκ. 7, 34.

7) Ὁ Ἰησοῦς δὲν ἐδίδασκε νέον θεὸν ἀλλὰ τὸν ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἀποκεκαλυμμένον, τὸν θεὸν τοῦ Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ, τὸν ἐξαγγείλαντα τὸ θέλημα αὐτοῦ διὰ τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν (Μάρκ. 12, 26. Ματθ. 5, 17). Ὁ θεὸς ἐκεῖνος εἶναι ὁ κύριος τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς (Ματθ. 11, 25. 5, 34 ἑξ.), εἷς (Μάρκ. 12, 30), τέλειος (Ματθ. 5, 48), ἀγαθὸς (Μάρκ. 10,

ἐφαρμοζομένου. Καὶ πληροῖ ὄντως καὶ τελειοῖ τὸν νόμον, ἥτις τελείωσις κεῖται κυρίως ἐν τῇ παρωθήσει τῶν ἐξωτερικῶν τύπων [1] καὶ τῇ ἐξάρσει τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀγάπης πρὸς πάντας ἀνεξαιρέτως ἀσκουμένης. Βεβαίως συγκεφαλαιοῖ ὁ Ἰησοῦς τὸν παραδεδομένον νόμον εἰς τὰς δύο ἐντολάς· «Ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ σου, καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ψυχῇ σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου» καὶ «Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν» [2]· ἀλλὰ τὸν νόμον ἐκεῖνον συμπληροῖ καὶ θέλει νὰ ἐφαρμόζωμεν συμπεπληρωμένον. Ὁ μὲν παλαιὸς νόμος ἀπηγόρευε τὸν φόνον ***(οὐ φονεύσεις)*** καὶ τὴν μοιχείαν ***(οὐ μοιχεύσεις)***, ὁ δὲ Χριστὸς περαιτέρω χωρῶν ἀπαγορεύει καὶ αὐτὴν τὴν ὀργὴν καὶ ὕβριν [3] καὶ τὸ ἐπιθυμητικὸν πρὸς ξένην γυναῖκα βλέμμα, ὡς ὄντα ἔνοχα καὶ κολάσιμα [4]. Ὡσαύτως ὁ μὲν νόμος ἐπέτρεπε τὴν διάζευξιν τῆς γυναικός, («ὃς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ δότω αὐτῇ ἀποστάσιον») καὶ τὸν ὅρκον («οὐκ ἐπιορκήσεις, ἀποδώσεις δὲ τῷ Κυρίῳ τοὺς ὅρκους σου»)· ὁ δὲ Ἰησοῦς τελειότερον παρέχων δίδαγμα ἀπαγορεύει μὲν τὴν διάζευξιν (παρεκτὸς λόγου πορνείας) καὶ τὸν γάμον τῆς διεζευγμένης [5], ἀπαγορεύει δ' ὅλως τὸν ὅρκον ὡς ἔργον ἁμαρτίας [6]. Καὶ ἐνῷ πάλιν ὁ νόμος συνεβούλευε τὴν ἀνταπόδοσιν τοῦ κακοῦ («ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος»), ὁ θεῖος διδάσκαλος ἀξιοῖ νὰ μὴ ἐναντιώμεθα πρὸς τὸ πονηρὸν ἀλλὰ νὰ ὑπομένωμεν πράως τὸ κακόν [7].

Τέλος δὲ πρὸς τὴν ἐπιταγὴν τοῦ νόμου «ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου καὶ μισήσεις τὸν ἐχθρόν σου» διδάσκει τὸ ἔκπαγλον καὶ μεῖζον ἢ κατ' ἄνθρωπον δίδαγμα «ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν διωκόντων ὑμᾶς» [8]· διότι ἀγάπη ἀνα-

---

19), παντοδύναμος (Μάρκ. 10, 27. 14, 36), πάνσοφος (Μάρκ. 13, 32. Ματθ. 16, 15). Ἀνομολογεῖ λοιπὸν ὁ Ἰησοῦς τὴν θείαν ἀρχὴν τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου καὶ προϋποθέτει ὡς γνώριμον ὅτι ἐν αὐτῷ εὑρίσκονται αἱ ἐντολαὶ τοῦ θεοῦ. (Μάρκ. 10, 19. Λουκ. 10, 26).

1) Ματθ. 12, 12. Μάρκ 2, 23 - 28.

2) Ματθ. 22, 37 ἑξ.

3) Ματθ. 5, 21 ἑξ. «Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν ὅτι πᾶς ὁ ὀργιζόμενος τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ ἔνοχος ἔσται τῇ κρίσει ....».

4) Ματθ. 58, 28 ἑξ.

5) Ματθ. 5, 31 ἑξ. Μάρκ. 10, 2 ἑξ.

6) Ματθ. 5, 33 - 38.

7) Ματθ. 5, 39 «Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ· ἀλλ' ὅστις σε ῥαπίσῃ εἰς τὴν δεξιὰν σιαγόνα σου, στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην ....».

8) Ματθ. 5, **44**. Καὶ ἐφήρμοσε τὸ δίδαγμα ἐκπρεπέστατα ὁ Διδάσκαλος,

φερομένη ἁπλῶς εἰς τοὺς ἀνταγαπῶντας ἢ ἀποβλέπουσα εἰς ἀνταπόδοσιν δὲν ἔχει τινὰ ἀξίαν [1]. Μόνη ἡ εἰλικρινὴς καὶ ἀνιδιωφελὴς ἀγάπη [2] εἶναι ἀληθινὴ ἀγάπη τοὺς ἀνθρώπους οὐράνιον ὅσον ἐξαίρουσα καὶ τελείους αὐτοὺς καὶ τῷ θεῷ ὁμοίους ἀναδεικνύουσα [3]. Συντόμως εἰπεῖν ὀφείλομεν νὰ ποιῶμεν τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ καὶ ζητῶμεν τὴν δικαιοσύνην ὡς τὸ ἀκρότατον ἀγαθόν, ὑπὲρ οὗ πρέπει πάντα, νὰ παρορῶμεν καὶ θυσιάζωμεν [4]. Ἡ δ' ἐπετέλεσις τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἡ ἄσκησις τῆς δικαιοσύνης ἔχει τότε μόνον ἀξίαν, ὅταν μὴ προέρχηται ἐξ ἰδιωφελείας ἢ ἐπιδείξεως ἀλλὰ πηγάζῃ ἐξ ὀρθῆς ἐνδομύχου διαθέσεως [5]. Πρὸς ταῦτα εὔδηλον ὅτι ἀπαιτεῖται ἐγκατάλειψις τῆς συνήθους καὶ φυσικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπάρνησις ἑαυτοῦ, ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἀνακαίνισις τῆς ὅλης τοῦ ἀνθρώπου φύσεως καὶ ζωῆς· εἶναι ἀναγκαία ἡ μετάνοια καὶ ἐπιστροφὴ εἰς τὸν θεόν [6]. Ἐπακολούθημα δὲ τῆς εἰρημένης διαθέσεως καὶ ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ παρὰ τοῦ θεοῦ ἀμοιβὴ ἐν οὐρανῷ [7]. Ἐνταῦθα εἶναι προσῆκον ἐμφαντικῶς νὰ ῥηθῇ ὅτι ἡ παρὰ τῶν ἀνθρώπων τιμὴ ἢ ἡ παρὰ τοῦ θεοῦ ἀμοιβὴ δὲν εἶναι τὸ κύριον τῆς ἀληθινῆς ἀρετῆς ἐλατήριον [8]. Ὁσάκις ὁ Ἰησοῦς λέγει περὶ ἀμοιβῆς ἐν οὐρανῷ, νοεῖ ταύτην ὡς ***ἐπακολούθημα***, οὐχὶ ***αἰτίαν*** τῆς ἠθικῆς πράξεως. Οὕτως ὀφείλομεν νὰ ποιῶμεν τὸ καθη-

---

ὅτε ἀπὸ τοῦ σταυροῦ συνεχώρει καὶ παρεκάλει ἄφεσιν ἁμαρτιῶν ὑπὲρ τῶν διωκτῶν αὐτοῦ καὶ σταυρωτῶν. «Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἴδασι τὶ ποιοῦσιν». Λουκ. 23, 34.

1) Ματθ. 5, **46** «ἐὰν γὰρ ἀγαπήσητε τοὺς ἀγαπῶντας ὑμᾶς, τίνα μισθὸν ἔχετε; οὐχὶ καὶ οἱ τελῶναι τὸ αὐτὸ ποιοῦσιν; καὶ ἐὰν ἀσπάσησθε τοὺς ἀδελφοὺς ὑμῶν μόνον, τὶ περισσὸν ποιεῖτε;» Λουκ. 14, 12-14.

2) Πρὸς τὴν τοιαύτην ἀγάπην, καθ' ἥν τις καὶ τοὺς ἄλλους ὡς ἑαυτὸν εἰλικρινῶς ἀγαπᾷ, εἶναι συνεζευγμέναι καὶ αἱ ἄλλαι ἀρεταί, ἃς ὁ Ἰησοῦς ὑφηγεῖται προβάλλων ἑαυτὸν ὑπέροχον παράδειγμα, λέγω τὴν ἐπιείκειαν καὶ συγγνώμην. Ματθ. 7, 1-7. 18, 21 ἑξ.), τὴν πραότητα καὶ ταπεινοφροσύνην, τὴν συμπάθειαν καὶ πρόθυμον ὑπὲρ τῶν ἄλλων θυσίαν. Ματθ. 11,29. Λουκ. 14, 7 ἑξ. 18, 10 - 14. Μάρκ. 9, 33 ἑξ. 10, 43 ἑξ. κἄ.

3) Ἔνθ. ἀνωτ. καὶ 5, 45.

4) Ματθ. 10, 37. 19, 10 ἑξ. Μαρκ. 10, 21. Λουκ. 14, 26.

5) Ματθ. 6, 1 ἑξ. 6, 16. 22, 37. 18, 35. Ἐντεῦθεν ἡ αὐστηρὰ τῶν ὑποκριτῶν ἐπίκρισις, περὶ ἧς ἔπιθι. Ματθ. 23, 27.

6) Ματθ. **4**, 17. Λουκ. 22, 32.

7) Ματθ. 5, 12. 6, 1. Ἡ ἀμοιβὴ τῆς ἀρετῆς εἶναι ὁ μισθός, ἐξ οὗ ἀποτελεῖται ὁ ἀτίμητος ἐν οὐρανῷ θησαυρός. Ματθ. 6, 20. Μάρκ. 10, 21.

8) Ματθ. 6, 1 ἑξ. 5, 16.

κον οὐχὶ ὅπως τύχωμεν οὐρανίου μισθοῦ, ὅστις ἄλλως εἶναι ἄφευκτος, ἀλλὰ διότι ἡ ἠθικὴ διάθεσις καὶ ἡ συνείδησις ἀπαιτεῖ [1]. Ἡ ὅλη διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ [2] προϋποθέτει παντελῆ τοῦ ἀνθρώπου αὐτονομίαν καὶ ὁλοσχερῆ τῆς βουλήσεως ἐλευθερίαν [3].

Τὸ κέντρον τῶν τριῶν Εὐαγγελίων ἀποτελεῖ ἡ ἔννοια τῆς ἀγάπης, ἣν εὑρίσκομεν ἐξαιρομένην καὶ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Ἰωάννου. Κατὰ ταύτας ἡ ἀγάπη κατάγεται ἐκ τοῦ θεοῦ καὶ αὐτὸς ὁ θεὸς εἶναι ἀγάπη, διὸ ὁ μὴ ἀγαπῶν δὲν γινώσκει τὸν θεόν. Ἐφανέρωσε δὲ ὁ θεὸς τὴν ἀγάπην ἀποστείλας εἰς τὸν κόσμον τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ, ἵνα ζήσωμεν δι' αὐτοῦ [4]. Τὸν θεὸν ἀγαπῶμεν καὶ κοινωνοῦμεν αὐτοῦ, ἐὰν τηρῶμεν τὰς ἐντολὰς καὶ περιπατῶμεν ἐν τῷ φωτί, διότι ὁ θεὸς εἶναι φῶς [5]. Παραπλήσιαι θεωρίαι ὑπάρχουσιν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ ἐν τῷ τετάρτῳ Εὐαγγελίῳ, τῷ κατὰ Ἰωάννην, πλὴν ὅτι ἐν αὐτοῖς εἶναι δαψιλέστερα διακεχυμένα τὰ φιλοσοφικὰ στοιχεῖα. Ὁ Παῦλος θεωρεῖ τὸν μωσαϊκὸν νόμον ὡς καλὸν μὲν καὶ ἅγιον καθ' ἑαυτόν [6], ἀλλ' ἀνεπαρκῆ πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου. Διότι ἀπῄτει μὲν ὁ νόμος δικαιοσύνην καὶ ἀγάπην καὶ ἐσκόπει νὰ πορίσῃ

---

[1]) Ποιοῦντες τὸ ἀγαθὸν δυνάμεθα νὰ λέγωμεν «δοῦλοι ἀχρεῖοί ἐσμεν, ὃ ***ὀφείλομεν ποιῆσαι πεποιήκαμεν***. Λουκ. 17, 10.

[2]) Ἐπιθ. ἰδίᾳ Ματθ. 25, 21 ἑξ. 7, 21 ἑξ. 12, 50

[3]) Οὐχὶ εὔστοχος φαίνεται ἡμῖν ἡ γνώμη τοῦ Deussen (Die Philosophie der Bibel σ. 231 ἑξ), ὅστις ἐν τῇ ῥήσει «Ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς. Μή τι συλλέγουσιν ἀπὸ ἀκανθῶν σταφυλὰς ἢ ἀπὸ τριβόλων σῦκα; Οὕτω πᾶν δένδρον ἀγαθὸν καρποὺς καλοὺς ποιεῖ, τὸ δὲ σαπρὸν δένδρον καρποὺς πονηροὺς ποιεῖ. Οὐ δύναται δένδρον ἀγαθὸν καρποὺς πονηροὺς ἐνεγκεῖν οὐδὲ δένδρον σαπρὸν καρποὺς καλοὺς ἐνεγκεῖν» (Ματθ. 7,17 ἑξ.) εὑρίσκει ἄρνησιν τῆς ἐμπειρικῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ ἐκζητεῖ συμφωνίαν ἐν τῇ χριστιανικῇ διδασκαλίᾳ καὶ τοῖς πορίσμασι τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καντίου. Ἀλλ' εἶναι ἴσως φανερὸν ὅτι ἡ ἔννοια τῶν εἰρημένων εἶναι αὕτη, ὅτι αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀνάλογοι τῆς διαθέσεως αὐτῶν· ὅπως τὸ ἀγαθὸν δένδρον παράγει ἀγαθοὺς καρπούς, οὕτω καὶ ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος ποιεῖ ἀγαθὰ ἔργα· τοὐναντίον ἀληθεύει περὶ τοῦ κακοῦ. Ὅτι δὲ οἱ μνημονευθέντες λόγοι προϋποθέτουσι τὴν τῆς βουλήσεως ἐλευθερίαν, μαρτυρεῖ τὸ συναφὲς χωρίον (Ματθ. 12,13). «Ἢ ποιήσατε τὸ δένδρον καλὸν καὶ τὸν καρπὸν αὐτοῦ καλόν, ἢ ποιήσατε τὸ δένδρον σαπρὸν καὶ τὸν καρπὸν αὐτοῦ σαπρόν· ἐκ γὰρ τοῦ καρποῦ τό δένδρον γινώσκεται». Ὁμόλογος πρὸς ταῦτα εἶναι ὁ τῆς κατηγορικῆς προστακτικῆς τύπος, ὃν ἔχει ἡ τοῦ Ἰησοῦ διδασκαλία.

[4]) 1, 4, 8. 1, 3, 15 ἑξ.

[5]) 1, 1, 5.

[6]) Ρωμ. 7,12.16. Γαλ. 3,22.

τὴν αἰώνιον ζωήν [1], ἀλλ' ἐπήνεγκε τὸ ἐναντίον τοῦ σκοπουμένου ἕνεκα τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κρατούσης καὶ ἐνεργούσης ἁμαρτίας. Ὁ νόμος καίπερ ἀπαγορεύων τὰς κακὰς πράξεις δὲν κατήργει αὐτὰς ἀλλὰ τοὐναντίον διήγειρε τὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ λανθάνουσαν ἐπιθυμίαν αὐτῶν καὶ παρώξυνε καὶ ηὔξανε τὴν ἁμαρτίαν [2]. Καὶ οὕτω μὲν ηὔξησε τὴν ἁμαρτίαν καὶ κατέστησεν αὐτὴν «καθ' ὑπερβολὴν ἁμαρτωλὸν» [3] ἀλλ' ἅμα μεγάλως ὠφέλησε· διότι ἐποίησε συνειδητὴν τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὴν ἐπικειμένην αὐτῇ τιμωρίαν, ἐπήγειρε τῷ ἀνθρώπῳ τὸν πόθον πρὸς σωτηρίαν ἀπὸ τοῦ θανάτου τῆς ἁμαρτίας [4] καὶ διὰ τῆς ἐπεγέρσεως τοιούτου πόθου ἐγένετο «παιδαγωγὸς εἰς Χριστόν» [5]. Διὰ τοῦ νόμου οὐδεὶς κατὰ Παῦλον «δικαιοῦται παρὰ τῷ θεῷ» [6] καὶ τοῦτο οὐχὶ διότι ὁ νόμος δὲν ἐκφράζει τὸ θεῖον θέλημα ἀλλὰ διότι οὐδεὶς δύναται νὰ πληρώσῃ ἐκεῖνον [7] κωλυόμενος ὑπὸ τῆς ἐν ἑαυτῷ οἰκούσης ἁμαρτίας [8]. Ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, ἥτις ὑπάρχει κοινὴ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις καταγομένη ἐκ τοῦ Ἀδάμ [9], σῴζει ἡ πίστις [10] ἡ εἰς Χριστόν, τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ [11], τὸν γενόμενον κατὰ σάρκα [12] καὶ δόντα ἑαυτὸν ὑπὲρ ἡμῶν ἵνα λυτρώσῃ ἡμᾶς ἀπὸ πάσης ἀνομίας [13]. Διὰ τῆς πίστεως δηλαδὴ τῆς εἰς Χριστὸν λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος παρὰ τοῦ θεοῦ τὴν χάριν [14] καὶ τὴν δωρεὰν τοῦ ἁγίου πνεύματος [15]. Ὅρος ἀπαραίτητος τοῦ νὰ εἶναί τις

---

[1]) Γαλ. 3,12. 5,14. Ρωμ. 2, 13. 13, 8. ἑξ.

[2]) Ρωμ. 7,4 ἑξ. 5,20 «νόμος δὲ παρεισῆλθεν ἵνα πλεονάσῃ τὸ παράπτωμα» Γαλ. 3,19.

[3]) Ρωμ. 7,13.

[4]) Ρωμ. 3,19 ἑξ. 7,24

[5]) Γαλ. 3,24. πρβ Ρωμ. 10,4.

[6]) Γαλ. 3,11.

[7]) Ρωμ. 2,21. 3,10—18.

[8]) Ρωμ. 7,17. Ὁ δουλεύων τῇ ἁμαρτίᾳ στερεῖται τῆς δικαιοσύνης καὶ ποιεῖ τὰ μέλη αὐτοῦ ὅπλα ἀδικίας. Ρωμ. 6,20.

[9]) Κοριν. 1,11,32. 2,5,19. Ρωμ. 11,15. 5,12.

[10]) Ρωμ. 10,9.

[11]) Κοριν. 1, 15,28. 2,1,3. Θεσσαλ. 1,1,10.

[12]) Ρωμ. 1,3. 9,5.

[13]) Τιτ. 2,18. πβλ. Κοριν. 1,30. Ἑβρ. 9,15. Διὰ τοῦ Χριστοῦ ὁ θεὸς καταλλάσσει ἡμᾶς πρὸς ἑαυτόν. Κορινθ. 2,5,18. Ρωμ. 5,11.

[14]) Ἡ χάρις δίδεται ἡμῖν διὰ τοῦ Χριστοῦ (Κοριν. 1, 15, 57, Ρωμ. 5, 21. 1, 5), δι' οὗ γίνεται ἡ ἀπολύτρωσις (Ρωμ. 3, 24) καὶ ἐπιτυγχάνεται ἡ σωτηρία (Ρωμ. 5,9. Θεσσαλ. 1,5,9), ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἀνάστασις (Ρωμ. 5, 17. Κοριν. 1,15,21).

[15]) Κοριν. 1, 12, 14. Ταλ. 3, 2. Ἐφεσ. 4, 4 ἑξ. Τίτ. 3, 5. Ἑβρ. 6, 4. κἄ.

χριστιανὸς εἶναι τὸ ἐνοικοῦν ἐν αὐτῷ πνεῦμα τοῦ θεοῦ [1], ὅπερ ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον «ἅγιον ναὸν θεοῦ» [2] δι' οὗ μεθίσταται εἰς θρησκευτικὸν καὶ ἠθικὸν κόσμον [3]. Τὸ ἅγιον πνεῦμα εἶναι δύναμις θεοῦ ἐνεργοῦσα ἐν ἡμῖν [4], ζωογονοῦσα καὶ πληροῦσα πάσης χαρᾶς καὶ εἰρήνης [5]. Διὰ τῆς πίστεως λοιπὸν καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς κοινωνίας τοῦ ἁγίου πνεύματος [6] ὁ ἄνθρωπος ἁγιάζεται, δικαιοῦται καὶ σῴζεται [7]. Ἡ πίστις δὲν ἀπαιτεῖ ἁπλῶς ὡρισμένα ἔργα, ὡς ἐποίει ὁ νόμος μάτην καταλείπων τὸν ἄνθρωπον εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις [8], ἀλλ' ἀποτελεῖ ὅλως ***λουτρὸν παλιγγενεσίας*** καὶ ἀνακαίνισιν [9]. Ἡ δ' ἀνακαίνισις αὕτη καὶ μεταμόρφωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως γίνεται οὐχὶ δι' ἡμῶν [10] ἀλλὰ διὰ τοῦ Χριστοῦ [11]. Ἡ εἰς Χριστὸν πίστις καταργεῖ τὸν νόμον [12] καὶ καταρρίπτει τὰς ἐξωτερικὰς τῶν ἀνθρώπων διακρίσεις [13]. Πρὸς ἀνακαίνισιν λοιπὸν ἡμῶν πρέπει νὰ μορφωθῇ, νὰ γεννηθῇ, ἐν ἡμῖν ὁ Χριστός [14]· ὀφείλομεν διὰ τοῦ βαπτίσματος νὰ συνταφῶμεν τῷ Χριστῷ εἰς τὸν θάνατον [15], νὰ σταυ-

---

1) Ρωμ. 8, 9.

2) Κοριθ. 1, 3, 16 ἑξ. 1, 6, 19.

3) Θεσσαλ. 1, 4. 8. 2, 2, 13 ἔνθα ὁ λόγος πρὸς «ἁγιασμοῦ πνεύματος».

4) Θεσσαλ. 1, 1, 5. Γαλ. 3, 5. Κοριν. 1, 2, 4. Ἐν τῇ πρὸς Ρωμ. ἐπιστ. (15, 19), λέγεται «δύναμις πνεύματος ἁγίου».

5) Ρωμ. 15, 13. Κορινθ. 1, 15, 45.

6) Κορινθ. 2, 13, 13.

7) Κορινθ. 1, 6, 11. Θεσσαλ. 2, 2, 13.

8) Ὁ Παῦλος ἀντιτίθησι τὰ «ἔργα νόμου» πρὸς τὴν «πίστιν»· Ρωμ. 3, 28 «λογιζόμεθα γὰρ δικαιοῦσθαι πίστει ἄνθρωπον χωρὶς ἔργων νόμου».

9) Τίτ. 3, 5 ἑξ. Κοριν. 2, 5, 17 «εἴτις ἐν Χριστῷ καινὴ κτίσις· τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, ἰδοὺ γέγονε καινά». 2, 4, 16. Ὡσαύτως ποιεῖται ὁ Παῦλος λόγον περὶ «καινότητος πνεύματος» (Ρωμ. 7, 6) καὶ *μεταμορφώσεως* τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς «ἀνακαινώσεως τοῦ νοὸς» (Ρωμ. 12, 2. πβλ. Ἐφεσ. 4, 22).

10) Ρωμ. 7, 18 «οἶδα ὅτι οὐκ οἰκεῖ ἐν ἐμοί, τοῦτ' ἔστιν ἐν τῇ σαρκί μου, ἀγαθόν».

11) Ὁ Χριστὸς παρίσταται ὑπὸ τοῦ Παύλου ὡς θεοῦ δύναμις καὶ θεοῦ σοφία (Κοριν. 1, 24), ὡς εἰκὼν τοῦ θεοῦ τοῦ ἀοράτου, πρωτότοκος πάσης κτίσεως· ἐν αὐτῷ ἐκτίσθησαν τὰ πάντα, τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, τὰ ὁρατὰ καὶ τὰ ἀόρατα (Κολοσ. 1, 15 ἑξ.). Πρὸς δὲ εἰκονίζεται ὡς ἐκεῖνος, ἐν ᾧ κατοικεῖ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς (Αὐτ. 2, 9) καὶ αὐτὸ τοῦτο ὡς Θεός. (Ρωμ. 9, 5. Τίτ. 2, 13. 3, 4).

12) Γαλ. 3, 24. Κοριν. 2, 3, 15.

13) Γαλ. 3, 28. 6, 15. Ρωμ. 10, 12.

14) Γαλ. 4, 19.

15) Ρωμ. 6, 4.

ρώσωμεν καὶ νεκρώσωμεν τὴν σάρκα ἡμῶν σὺν ταῖς ἐπιθυμίαις [1], νὰ ἀποδυθῶμεν τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον καὶ ἐνδυθῶμεν τὸν νέον, τουτέστι νὰ ἐνδυθῶμεν τὸν Χριστόν [2]. Καὶ ὅπως ὁ Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν, οὕτω καὶ ἡμεῖς πρέπει νὰ ἔλθωμεν εἰς νέαν ζωήν, ὥστε νὰ δυνάμεθα νὰ λέγωμεν μετὰ τοῦ Παύλου: «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός» [3].

Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται φανερὰ ἡ ὑπέροχος δύναμις τῆς πίστεως, δι' ἧς ὁ ἄνθρωπος κοινωνεῖ τοῦ θείου πνεύματος καὶ πληροῖ τὸν ἠθικὸν νόμον. Τὸ ἅγιον πνεῦμα ἔχει καρπὸν τὰς ἀρετὰς [4] καὶ ἄγει εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, οὗ τὸν πυρῆνα ἀποτελεῖ καὶ κατὰ Παῦλον ἡ ἀγάπη [5]. Ἡ δὲ πλήρωσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου θὰ τύχῃ ἀμοιβῆς καὶ θὰ εὕρῃ ἀνάλογον μισθὸν παρὰ τοῦ θεοῦ καὶ τέλος τὴν αἰώνιον ζωήν [6].

Οὐχὶ διάφορον κατ' οὐσίαν τῶν ἄλλων Εὐαγγελίων παρέχει καθόλου εἰπεῖν τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Χριστοῦ τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον πλὴν

---

1) Γαλ. 5, 24.

2) Κολοσ. 3, 9. Γαλ. 3, 27.

3) Ρωμ. 6, 4. Γαλ. 2, 20.

4) Γαλ. 5, 22.

5) Γαλ. 5, 14. «ὁ πᾶς νόμος ἐν ἑνὶ λόγῳ πεπλήρωται, ἐν τῷ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν». Αὐτ. 6, 2. Ρωμ. 13, 8. Ὁ Παῦλος σφόδρα ἐξαίρει τὴν ἀγάπην καὶ ἐμφανίζει ὡς τὴν ἀκροτάτην τῶν ἀρετῶν τάσσων αὐτὴν ὑπὲρ τὴν πίστιν καὶ τὴν ἐλπίδα. Κοριν. 1, 13, 13. «νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα· μείζων δὲ τούτων ἀγάπη».

6) Ἡ ἀπόφανσις τοῦ Παύλου ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος θὰ ἀμειφθῇ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ, εἴτε ἀγαθὰ εἴτε κακά, (Γαλατ. 6, 7 ἑξ. Κορινθ. 2, 5, 10. 1, 3, 14. Ἐφεσ. 6, 8 κἄ.) καὶ ἡ παραίνεσις αὐτοῦ πρὸς ὑπομονὴν καὶ καρτερίαν ὅπως καταξιωθῶμεν τῆς βασιλείας τοῦ θεοῦ, (Θεσσαλ. 2, 1, 6 ἑξ. Ρωμ. 8, 17 ἑξ. Θεσσαλ. 1, 3, 3) προϋποθέτουσι τὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐλευθερίαν περὶ τὸ βούλεσθαι καὶ ἐνεργεῖν. Καὶ ὅμως ὁ Ἀπόστολος ἀποφαίνεται πάλιν ὅτι ἡ τελειότης ἡμῶν καὶ ἡ δικαίωσις ὀφείλεται εἰς τὴν χάριν τοῦ θεοῦ καὶ οὐχὶ εἰς ἡμᾶς, διὸ καὶ δὲν πρέπει νὰ καυχώμεθα. (Κοριν. 1, 1, 29. 1, 3, 21. 1, 4, 7. Ἐφεσ. 2, 8 κἄπ). Ἐνῷ δὲ πᾶν ἀγαθὸν ἀνάγεται εἰς τὴν θείαν χάριν καὶ λέγεται ὅτι ὁ θεὸς ἐνεργεῖ ἐν ἡμῖν καὶ τὸ θέλειν καὶ τὸ ἐνεργεῖν (Φιλ. 1, 2, 13. Κοριν. 2, 5, 18), τὸ κακὸν ἀποδίδεται εἰς τὴν προπατορικὴν ἁμαρτίαν. (Ρωμ. 7, 15 ἑξ). Ρητέον ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ πίστις ὀφείλεται εἰς τὴν χάριν τοῦ θεοῦ (Θεσσαλ. 2, 3, 2. 2, 1, 3). Τέλος δ' εἰρήσθω ὅτι ὁ Παῦλος παραδέχεται τὸν θεῖον προορισμὸν τὸν προετοιμάσαντα ἄλλους μὲν εἰς δόξαν, ἄλλους δὲ εἰς ἀπώλειαν. (Γαλ. 1, 15. Κοριν. 9, 18 ἑξ. 8, 29. Θεσσαλ. 2, 2, 3 κἄ). Ὅτι ὅμως ταῦτα δυσκόλως δύνανται νὰ προσαρμοσθῶσι πρὸς τὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐλευθερίαν, εἶναι εὐνόητον.

ὅτι ἐξαίρει μᾶλλον τὴν πνευματικὴν φύσιν τοῦ Ἰησοῦ [1] καὶ περιέχει ἐννοίας φιλοσοφικὰς καὶ νοήματα προϋποθέτοντα τὴν γένεσιν τῆς ἐκκλησίας [2]. Τὴν ἔννοιαν τῆς ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀποστολῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναπτύσσει εὐρύτερον τὸ τέταρτον Εὐαγγέλιον. Κατὰ τὰ τρία πρῶτα ὁ Χριστὸς ἦλθεν, ἵνα ποιήσῃ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, κατὰ δὲ τὸ τέταρτον Εὐαγγέλιον κατέβη ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἵνα μαρτυρήσῃ περὶ τῶν οὐρανίων πραγμάτων ὅ,τι εἶδε καὶ ἤκουσε παρὰ τοῦ θεοῦ [3]· ἀποσταλεὶς ὑπὸ τοῦ θεοῦ λαλεῖ τὰ ῥήματα αὐτοῦ [4] καὶ τὰ ῥήματα ἐκεῖνα εἶναι πνεῦμα καὶ ζωή [5]. Πλὴν ἀλλ᾽ ὅμως δὲν εἶναι ὁ Χριστὸς μόνον ὁ φορεὺς τῆς ἀποκαλύψεως ἀλλὰ καί τι πλέον· ἐν αὐτῷ ὑπάρχει ὁ θεὸς καὶ πάλιν αὐτὸς εἶναι ἐν τῷ θεῷ [6]· ὁ Χριστὸς καὶ ὁ πατὴρ εἶναι ἕν [7]. Τὰ ἔργα τοῦ Χριστοῦ εἶναι τὰ ἔργα τοῦ θεοῦ [8]· πάντα δ᾽ ὅσα ἔχει ὁ πατὴρ ἔχει ὁ υἱὸς καὶ τἀνάπαλιν [9]· ἡ γνῶσις τοῦ πατρὸς καὶ ἡ γνῶσις τοῦ υἱοῦ δὲν χωρίζονται ἀπ᾽ ἀλλήλων [10]. Οὕτω δὴ ἡ μετὰ τοῦ θεοῦ ἑνότης τοῦ Χριστοῦ ἐξαίρεται ἰσχυρότερον ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίῳ. Ἐν ἀναφορᾷ δὲ πρὸς τὸν κόσμον ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς· ὁ ἐρχόμενος πρὸς αὐτὸν δὲν θὰ πεινάσῃ καὶ ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν δὲν θὰ διψήσῃ [11]. Εἶναι ἡ θύρα, δι᾽ ἧς τις εἰσερχόμενος σῴζεται [12], ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή, ἐν ᾗ ὁ πιστὸς ὡς κλῆμα ὀφείλει νὰ μένῃ [13]· εἶναι τὸ φῶς τοῦ κόσμου, ἵνα ὁ πᾶς ὁ πιστεύων μὴ μένῃ ἐν τῇ σκοτίᾳ [14]. Ὡσαύτως

---

1) Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. 6, 14, 7.

2) *P. Feine* «Theologie des neuen Testaments» σ. 523 ἑξ. Περὶ τῶν ἀποκλίσεων τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου ἀπὸ τῶν ἄλλων ὅρα καὶ *Wendland* «Die Hell-röm. Kultur[3]. σ, 310 ἑξ.

3) 3, 11, 13. 6, 38. 3, 32. 18, 26. 38. 40. 15, 15.

4) 3, 34. 14, 24.

5) 6, 63.

6) 14, 18, 70, 38.

7) 10, 30. 17, 11. 21. 22.

8) 4, 34. 10, 37. 5, 17.

9) 17, 10. 16, 15.

10) 17, 3. 14, 6 ἑξ. 16, 3.

11) 6, 35. 41 κἑ. Ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παρέχει βρῶσιν μὴ ἀπολλυμένην ἀλλὰ μένουσαν εἰς ζωὴν αἰώνιον· 6,27.

12) 10, 9.

13) 15, 1 ἑξ.

14) 8, 12. 9, 5. 12, 46.

εἶναι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια [1], ἡ ἀνάστασις, καὶ ἡ ζωή [2]· ὁ πιστεύων εἰς αὐτόν, κἂν ἀποθάνῃ, ζήσεται καὶ πᾶς ὁ ζῶν καὶ πιστεύων δὲν θὰ ἀποθάνῃ εἰς τὸν αἰῶνα [3]. Ὅπερ δ᾽ ἀποτελεῖ τὸ κυριώτατον γνώρισμα τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου εἶναι τὸ ὅτι ἐν αὐτῷ χαρακτηρίζεται ὁ Χριστὸς ὡς Λόγος τοῦ θεοῦ. Ὁ Λόγος ἦτο ἀρχῆθεν παρὰ τῷ θεῷ καὶ ἦτο θεὸς [4]· ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὸν δημιουργηθέντα κόσμον εἶναι ἄναρχος καὶ δὲν νοεῖται ὁ θεὸς ἄνευ τοῦ Λόγου. Οὗτος εἶναι τὸ μέσον τῆς τοῦ κόσμου δημιουργίας καὶ μάλιστα ἐξαίρεται τὸ ὅτι οὐδὲν ἐγένετο ἄνευ αὐτοῦ [5]. Καὶ «ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο», τουτέστι τὸ θεῖον καὶ προαιώνιον πρόσωπον ἔλαβε μορφὴν ἀνθρώπου καὶ οὕτω προῆλθεν ὁ Ἰησοῦς, μονογενὴς υἱὸς τοῦ θεοῦ, ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρὸς καὶ φέρων τὴν χάριν καὶ τὴν ἀλήθειαν [6]. Σημειῶδες δ᾽ ὅτι καὶ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ τούτῳ πρυτανεύει ὡσαύτως ἡ ἀρχὴ τῆς ἀγάπης. Αὐτὸς ὁ θεὸς εἶναι ἀγάπη [7], οὕτω δ᾽ ἠγάπησε τὸν κόσμον ὥστε ἀπέστειλε τὸν υἱὸν τὸν μονογενῆ, ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν μὴ ἀπόληται ἀλλ᾽ ἔχῃ ζωὴν αἰώνιον [8]. Ἡ ἀγάπη ἀποτελεῖ καὶ ἐνταῦθα τὴν «καινὴν ἐντολήν», ἣν δίδει ὁ Χριστὸς τοῖς ἀνθρώποις [9].

Ὅτι ὑπάρχουσιν οὐκ ὀλίγα διανοήματα καὶ φιλοσοφήματα ἑλληνικὰ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Παύλου [10] καὶ κατ᾽ ἐξοχὴν ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίῳ [11], εἶναι προφανές. Ἀμφισβήτησις δὲ μεγάλη

---

1) 14, 6. 17, 17.

2) Καὶ οἱ ἄνθρωποι μετέχουσι τῆς αἰωνίου ζωῆς, ἐὰν πιστεύσωσιν εἰς τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ. 3, 16. 36. πρβ. 17, 3.

3) 11, 25. 14, 6. 5, 26.

4) 1, 1 ἑξ.

5) 1, 3.

6) 1, 18. 3, 16.

7) Πβλ. καὶ ἐπιστ. Ἰωάννου 1, 4, 8.

8) 3, 16.

9) 13, 34, 15, 12. Πβλ. καὶ ἐπιστ. Ἰωάν. 1, 13, 34. 1, 3, 11.

10) Ἄλλο τὸ ζήτημα ἂν ἡ ἐπὶ τὸν Παῦλον ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐγένετο ἀμέσως ἐκ τῆς μελέτης τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων ἢ ἐμμέσως ἐκ τῆς κυνικῆς καὶ τῆς στωϊκῆς δημώδους φιλοσοφίας καὶ ἐκ τῆς Π. Διαθήκης, ἀφ᾽ ἧς δὲν λείπει ἡ ἑλληνικὴ ἐπίδρασις. Ὁ Παῦλος ἐν Ἀθήναις (17, 18) καὶ ἐν ἄλλαις πιθανῶς πόλεσιν ἐλθὼν εἰς ἐπικοινωνίαν πρὸς τοὺς Ἐπικουρείους καὶ τοὺς Στωϊκοὺς οὐδὲν θαῦμα ὅτι ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τῶν φιλοσόφων καὶ δὴ καὶ κατ᾽ ἐκεῖνα τὰ μέρη, ἅτινα προσηρμόζοντο πρὸς τὰς ἰδίας αὐτοῦ θρησκευτικὰς πεποιθήσεις.

11) Ὁ Λόγος τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου ὑπομιμνῄσκει αὐτομάτως τὸν Λόγον τοῦ Φίλωνος, εἰ καὶ διαφέρει αὐτοῦ κατά τε ἄλλα τινὰ καὶ μάλιστα καθ᾽ ὅσον

καὶ διαφωνία ἰσχυρὰ ἠγέρθη τοῖς ἐρευνηταῖς περὶ τὸν ἀκριβέστερον καθορισμὸν τῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν σχέσεως τοῦ χριστιανισμοῦ [1]. Καὶ ἀληθεύει μὲν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ καθόλου ὁ ἑλληνισμὸς συνεβάλετο μέγα εἰς τὴν ἀρτιωτέραν διαμόρφωσιν καὶ εὐρυτέραν ἀνάπτυξιν τοῦ χριστιανισμοῦ ἀλλὰ δυσκόλως θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀρνηθῇ ὅτι ὁ πυρὴν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἐνδόμυχος οὐσία αὐτοῦ εἶναι αὐτοτελὴς καὶ ἀνεξάρτητος [2]. Ὅπως ἂν ἔχῃ, ἡ νέα τοῦ Χριστοῦ θρησκεία, ἡ τὴν ἀγάπην κηρύττουσα καὶ τὴν μέλλουσαν τῶν νεκρῶν ἀνάστασιν εἰς ζωὴν αἰώνιον ἐξαγγέλλουσα, ἦτο εὐπρόσδεκτος πολλοῖς, οἵτινες ἐζήτουν ἐν ταῖς ἀτυχίαις παραμυθίαν καὶ ἐπόθουν ἐν τῇ ζωῇ ἠθικὸν ἰδεῶδες, ὑπὲρ τὸν φυσικὸν βίον τὸ πνεῦμα ἐξαῖρον. Ὁ χριστιανισμὸς τὸν μωσαϊκὸν νόμον καταλιπὼν ἐνεφανίσθη ὡς νέος νόμος [3], ὅστις ἐπέβαλλεν ὡρισμένα καθήκοντα καὶ ἐπέταττε τοῖς ἀνθρώποις, ἵνα πιστεύοντες μετανοήσωσι καὶ μετανοοῦντες λάβωσιν ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, ὥστε διὰ βίου ἁγνοῦ καὶ κεκαθαρμένου τύχωσι τέλος τῆς αἰωνίου ζωῆς. Ἡ δ' αὐτὴ εἰς τὸ αὐτὸ Εὐαγγέλιον πίστις περιέλαβε καὶ συνήνωσεν ἀνθρώπους παντοίους καταρρίψασα τὸν μεσότοιχον τὸν

γίνεται σάρξ. Ἡ δὲ τοιαύτη διαφορὰ προῆλθεν εὐλόγως ἐκ τῆς συμπτώσεως εἰς ταὐτὸ τοῦ Λόγου καὶ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ. Ὁπότε δηλαδὴ ὁ Χριστὸς ἐθεωρήθη ὡς ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ἔπρεπεν ἡ ἐμφάνισις εἰς τὸν κόσμον ἐκείνου νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς ἐνσάρκωσις τοῦ θείου Λόγου.

1) Τινὲς (ὡς ὁ Havet καὶ ὁ Baur) ἰσχυρίσαντο ὅτι οἱ κύριοι τοῦ χριστιανισμοῦ ἱδρυταὶ εἶναι ὁ Φίλων καὶ ὁ Σενέκας, ὅτι ἄρα κοιτὶς τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι οὐχὶ ἡ Παλαιστίνη ἀλλ' ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Ρώμη. Ἡ τοιαύτη δ' ὅμως γνώμη ὡς οὖσα ἀνυπόστατος ὑπὸ πάντων που ἤδη ἐγκατελείφθη· εὐστόχως δ' ἐδείχθη (πβλ. Wendland, Norden, Clemen, Bonhöffer) ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ἐν ἀρχῇ οὐδεμίαν σχέσιν εἶχε πρὸς τὸν ἑλληνισμόν.

2) Ὁ χριστιανισμὸς οὐ μόνον ἐν ἀρχῇ ἐτήρει μεγάλην ἐπιφύλαξιν πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν διανόησιν ἀλλὰ καὶ ὕστερον δὲν παρέλειπε κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Παύλου (Κοριν. 1, 1, 18 ἑξ. Κολοσ. 2, 3. 8) νὰ διακρίνῃ τὸ χάσμα, ὅπερ ἐχώριζε τὴν σοφίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου. Οὐδ' ἔλειπον χριστιανοὶ σφοδρῶς καταπολεμοῦντες τὴν φιλοσοφίαν. Πλὴν ἀλλ' ὅμως ὑπῆρχον παρά τινας διαφορὰς πλεῖσται καὶ σπουδαιόταται ὁμοιότητες ἀναγκαίως συνάπτουσαι τὸν χριστιανισμὸν καὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Καὶ ἐπειδὴ ἡ οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ συνεφώνει πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, διὰ τοῦτο συνεζεύχθη ἀρρήκτως πρὸς αὐτὴν καὶ ὑπέστη τὴν εὐεργετικὴν ταύτης ἐπίδρασιν.

3) Ὁ χριστιανισμὸς παρῆλθεν εἰς τὸ μέσον ὡς νέος νόμος, ***ἐντολὴ καινὴ*** (Ἰω. 13, 34), ***νόμος Χριστοῦ*** (Παῦλος π. Γαλ. 6, 2) πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ νόμου τοῦ Μωϋσέως, ***καινὴ διαθήκη*** (π. Κοριν. 1, 11, 25. 2, 3, 6. π. Ἑβρ. 8, 13.

χωρίζοντα Ἰουδαίους καὶ ἐθνικούς, Ἕλληνας καὶ βαρβάρους [1]. Οὕτω προῆλθε μία θρησκευτικὴ κοινότης, ***ἡ ἐκκλησία*** [2], ἥτις ὡς ἀναφερομένη εἰς τοὺς ἀνθρώπους πάντας ἀνεξαρτήτως τάξεως καὶ μορφώσεως, ἐκτεινομένη εἰς ὅλην τὴν γῆν καὶ ἐκπροσωποῦσα τὸ κράτος τοῦ θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς ὠνομάσθη προσφυῶς ***καθολική*** [3]. Ἡ οὕτω ἐπὶ κοινῆς πίστεως στηριζομένη καθολικὴ ἐκκλησία [4] καθώρισε πρωΐμως τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως καὶ διετύπωσε τὰς θεμελιώδεις ἀρχάς, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὴν οὐσίαν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ χρησιμεύουσιν ὡς κανὼν πίστεως [5]. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐκκλησία σφοδρῶς ἐπολεμεῖτο κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ὑπ' ἄλλων τε πολλῶν καὶ δὴ καὶ ἐθνικῶν φιλοσόφων καὶ χριστιανῶν αἱρετικῶν, ὤφειλε νὰ ὑπερασπίζῃ ἑαυτὴν καὶ νὰ ἀποκρούῃ τὰς ἐπιθέσεις διαλύουσα μὲν τὰς συκοφαντίας κυροῦσα δὲ καὶ ἀναπτύσσουσα τὴν ἑαυτῆς διδασκαλίαν δι' ἐπιστημονικῶν θεωριῶν καὶ λογικῶν ἀποδείξεων.

---

1) Παυλ. Γαλ. 3, 28.

2) Τὸ πρῶτον Εὐαγγέλιον ποιεῖται ἤδη λόγον περὶ ἐκκλησίας ἐν δυσὶ χωρίοις (16, 18 καὶ 18, 17), ὁ δὲ Παῦλος λέγει περὶ ἐκκλησίας θεοῦ (Γαλ. 1, 13-Κοριν. 1, 10, 32).

3) Ὁ ὅρος «καθολικὴ ἐκκλησία» ἀπαντᾷ τὸ κατὰ πρῶτον ἐν τῇ πρὸς Σμυρναίους ἐπιστολῇ (8) τοῦ Ἰγνατίου· «ὅπου ἂν φανῇ ὁ ἐπίσκοπος, ἐκεῖ τὸ πλῆθος ἔστω· ὥσπερ ὅπου ἂν ᾖ Χριστὸς Ἰησοῦς, ἐκεῖ ἡ καθολικὴ ἐκκλησία». Κύριλλος δὲ ὁ Ἱεροσολύμων (ἐν Κατηχ. 18, 23) λέγει «καθολικὴ μὲν οὖν καλεῖται διὰ τὸ κατὰ πάσης εἶναι τῆς οἰκουμένης, ἀπὸ περάτων γῆς ἕως περάτων· καὶ διὰ τὸ διδάσκειν καθολικῶς καὶ ἀνελλιπῶς ἅπαντα τὰ εἰς γνῶσιν ἀνθρώπων ἐλθεῖν ὀφείλοντα δόγματα περί τε ὁρατῶν καὶ ἀοράτων πραγμάτων ἐπουρανίων τε καὶ καὶ ἐπιγείων· καὶ διὰ τὸ πᾶν γένος ἀνθρώπων εἰς εὐσέβειαν ὑποτάττειν, ἀρχόντων τε καὶ ἀρχομένων, λογίων τε καὶ ἰδιωτῶν· καὶ διὰ τὸ καθολικῶς ἰατρεύειν καὶ θεραπεύειν ἅπαν τὸ τῶν ἁμαρτιῶν εἶδος».

4) Τινὲς (Baur, Schwegler.) ὑπέλαβον ὅτι εἰς τὴν γένεσιν τοῦ καθολικοῦ χριστιανισμοῦ συνεβάλοντο κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν οἱ ἐξ Ἰουδαίων χριστιανοί. Ἐκ τοῦ ἐναντίου δὲ ὁ Ritschl (Entstehung der altkath. Kirche) ἰσχυρίσθη ὅτι ὁ καθολικὸ χριστιανισμὸς δὲν προῆλθεν ἐκ τῆς διαλλαγῆς καὶ συνθέσεως τοῦ ἐξ Ἰουδαίων χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἐξ ἐθνῶν χριστιανισμοῦ ἀλλ' ὅτι εἶναι ἁπλῶς βαθμὶς τοῦ ἐξ ἐθνῶν χριστιανισμοῦ· ἐθεώρησε δὲ ὡς προστάτην τοῦ εἰς καθολικὴν ἐκκλησίαν ἀναπτυχθέντος ἐξ ἐθνῶν χριστιανισμοῦ τὸν Ἰουστῖνον τὸν μάρτυρα. Ἄλλοι ὅμως νεώτεροι ἐρευνηταὶ (Harnack, Seeberg, Hönnicke, Batiffol) τὰς παλ ιοτέρας ἐκείνας θεωρίας ἀποκρούσαντες γνωματεύουσιν ὅτι ὁ ἐξ ἐθνῶν χριστιανισμὸς ἀνέπτυξε τὰς ἀρχὰς τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς Π. Διαθήκης ἐπὶ ἰδίων βάσεων.

5) Ἡ μία καθολικὴ ἐκκλησία ἡ πάντας τοὺς χριστιανοὺς περιλαμβάνουσα διεκρίθη ὕστερον (τῷ 1054) εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν καθολικὴν καὶ τὴν ἑλληνικὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν.

Ἐντεῦθεν κατέστη ἐπάναγκες ὅπως ὁ χριστιανισμὸς ἀσκήσῃ εὐθὺς συγγραφικὴν ἐνέργειαν διὰ τῶν πατέρων καὶ διδασκάλων τῆς ἐκκλησίας, ἐπιρρώσῃ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ λάβῃ ἐν τῷ πρώτῳ σταδίῳ τῆς ἀναπτύξεως ἀπολογητικὸν χαρακτῆρα.

Ἡ ἱστορία τῆς τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας φιλοσοφίας, δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς τρεῖς περιόδους. Ἡ μὲν πρώτη, τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας περιλαμβάνουσα καὶ μέχρι τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου ἐκτεινομένη, εἶναι ἡ περίοδος τῆς γενέσεως καὶ βαθμιαίας διαμορφώσεως τῆς τῶν Πατέρων φιλοσοφίας. Ἡ δὲ δευτέρα, τὸν τέταρτον καὶ πέμπτον αἰῶνα περιλαμβάνουσα, ἀποτελεῖ τὴν ἀκμὴν τῆς προκειμένης φιλοσοφίας. Τέλος δὲ ἡ τρίτη περίοδος, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ πέμπτου μέχρι τοῦ ὀγδόου αἰῶνος διήκουσα, ἐμφανίζει τὴν παρακμὴν τῆς φιλοσοφίας ταύτης ἐπακολουθήσασαν ἀναγκαίως εἰς τὴν δυσμένειαν τῶν περιστάσεων καὶ τὴν κοινωνικὴν ἀνωμαλίαν [1].

---

[1]) Ἐκ τῶν βιβλίων τῶν εἰς τὴν προκειμένην πραγματείαν ἀναφερομένων μνημονευτέα τάδε: *H. Ritter,* Die christ. Pilosophie, 2 Bänd 1859. - Al. Stöckl, Gesch. der Philosophie der patrist. Zeit, 1859 καὶ Gesch. der christ. philos. zur Zeit der K-Väter 1891.—*E. Havet.* Le christianisme et ses origines 4 τόμ. 1871-84.—*J. Alzog* Grundriss der Patrologie, 1876.—*Jo Huber,* Die Philos. der K-Väter, 1879. (ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ Ἰγν. Μοσχάκη 1883). —*Loofs* Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte[4], 1906.—*A. Harnack,* Lehrbuch der Dogmengeschichte[4], 1910.—*Bardenhewer,* Patrologie[3], 1910.—*P. Wendland,* Die hellen-römische Kultur[3], 1912.—*A. Messer,* Geschichte d. Philos. im Altertum und Mittelalter[2], 1916.—*P. Deussen.* Die philos. der Bibel[2], 1919 καὶ Die Philos des Mittelalters[2], 1919.—*J. Hessen* Patristische und scholastische Philosophie 1922. —*J. Verweyen.* Die Philos. d. Mittelalters[2] 1926.—*Fr. Übermeg-R. Geyer,* Grund. d. Gesch. der Philosophie (Die patrist. und scholast. Zeit)[11], 1928. —**K. Κοντογόνου,** ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, 1876. — **Δ. Κυριακοῦ,** ἐγχειρίδιον Πατρολογίας, 1898 καὶ ἐκκλησ. ἱστορία[2], ἐν 3 τόμ. 1897.—**Γεωρ. Δέρβου,** Χριστιανικὴ γραμματολογία ἐν 3 τόμ. 1903—1910.

ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΓΕΝΕΣΙΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΗΣ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

(Τρεῖς πρῶτοι αἰῶνες)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὰ πρῶτα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας προϊόντα εἶναι τὰ συγγράμματα τῶν ἀποστολικῶν Πατέρων. Οἱ Ἀπόστολοι συνήθως μὲν ἐδίδασκον διὰ στόματος ἀκολουθοῦντες τῷ παραγγέλματι τοῦ θείου διδασκάλου «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη» [1], ἀλλ' ἐνίοτε καὶ ἔγραφον πρὸς χριστιανικὰς κοινότητας ὑπὸ διαφόρων περιστάσεων παρορμώμενοι. Τὸ αὐτὸ δ' ἐποίουν καὶ οἱ τῶν Ἀποστόλων μαθηταὶ καὶ διάδοχοι. Ἐντεῦθεν προῆλθον τὰ συγγράμματα τῶν «ἀποστολικῶν Πατέρων», τῶν ἀνδρῶν δηλονότι ἐκείνων, οἵτινες ἀνεστράφησαν μετὰ τῶν Ἀποστόλων καὶ παρέλαβον παρ' αὐτῶν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ. Τοιοῦτοι εἶναι ὁ **Βαρνάβας, Κλήμης** ὁ Ῥώμης, **Ἑρμᾶς, Ἰγνάτιος** ὁ Ἀντιοχείας, **Πολύκαρπος** ὁ Σμύρνης, **Παπίας** ὁ ἐπίσκοπος τῆς ἐν Φρυγίᾳ Ἱεραπόλεως. Τὰ συγγράμματα τῶν ἀποστολικῶν Πατέρων [2] ἐπακολουθοῦσιν ἀμέσως κατά τε τὸν χρόνον καὶ τὸ περιεχόμε-

---

[1]) Ματθ. 28, 19.

[2]) Τὰ κυριώτατα τῶν συγγραμμάτων τούτων εἶναι: 1) ***Ἡ πρὸς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Κλήμεντος,*** ἐν ᾗ οὗτος ἐν ὀνόματι τῆς ῥωμαϊκῆς χριστιανικῆς κοινότητος συμβουλεύει μὲν πίστιν καὶ ἀγάπην, συνιστᾷ δὲ ὁμόνοιαν καὶ ὑπακοὴν εἰς τοὺς ἐπισκόπους καὶ διακόνους. 2) ***Αἱ ἑπτὰ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἰγνατίου τοῦ Ἀντιοχείας,*** δι' ὧν παρέχονται συμβουλαὶ εἰς παντοίας ἐν Μ. Ἀσίᾳ κοινότητας καὶ πρὸς τοὺς Ῥωμαίους ὅπως φυλάττωνται ἀπὸ τῶν αἱρέσεων καὶ ὑποτάττωνται τοῖς ἄρχουσιν αὐτῶν, τουτέστι τοῖς ἐπισκόποις καὶ πρεσβυτέροις καὶ διακόνοις. 3) ***Ἡ πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολὴ τοῦ Πολυκάρπου,*** ἐν ᾗ ὁ ἐπίσκοπος οὗτος Σμύρνης διδάσκει ἐμμονὴν ἐν τῇ πίστει καὶ ἄσκησιν τῶν ἀρετῶν. 4) ***Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βαρνάβα,*** ἣν ὁ συγγραφεὺς πέμπει πρὸς χριστιανοὺς καὶ μάλιστα πρὸς Ἰουδαίους χριστιανούς, ἵνα ὑψώσῃ αὐτοὺς ἀπὸ τῆς πίστεως εἰς τὴν τελείαν γνῶσιν αὐτῆς. 5) ***Ὁ ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ,*** περιέχων πέντε ὁράσεις, δώδεκα ἐπιστολὰς καὶ δέκα παραβολάς, δι' ὧν ἀπαιτεῖται ἡ εἰς θεὸν πίστις καὶ ἡ μετάνοια. 6) Ἡ λεγομένη ***δευτέρα ἐπιστολὴ Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους,*** ἥτις κατ' ἀλήθειαν εἶναι ὁμιλία πρὸς χριστιανοὺς ἀποτεινο-

νον εἰς τὰς ἐπιστολὰς τῶν Ἀποστόλων καὶ διαλαμβάνουσι περὶ τῆς θρησκευτικῆς καταστάσεως τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων, κατ᾽ ἐξοχὴν δὲ περὶ τῆς χάριτος καὶ σωτηρίας τῆς γενομένης διὰ τοῦ Χριστοῦ περὶ τῆς πίστεως εἰς αὐτόν, τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης τῶν χριστιανῶν, τῆς ἀποφυγῆς αἱρέσεων καὶ τῶν τοιούτων. Πρὸς ἐμπέδωσιν δὲ τῆς πίστεως ἐπικαλοῦνται μάλιστα τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος συγγράμματα τὸν βίον καὶ τὰ ἔργα τοῦ Κυρίου, τὴν δρᾶσιν καὶ τὰ θαύματα τῶν Ἀποστόλων, ἐπιστημονικὰ δ᾽ ὅμως θεωρήματα καὶ φιλοσοφικὰ στοιχεῖα δὲν ἐμπεριέχουσιν. Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ αἰῶνι ὁ χαρακτὴρ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας μετεβλήθη. Οἱ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων δηλαδὴ αὐτοκρατόρων διεξαγόμενοι ἀπηνεῖς διωγμοὶ τῶν χριστιανῶν, αἱ παντοῖαι διαβολαὶ καὶ συκοφαντίαι τῆς λατρείας καὶ τῶν ἠθῶν αὐτῶν, ἡ ἀπὸ τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν Ἰουδαίων δυσμένεια καὶ ὁ ἀπὸ τῶν αἱρέσεων κίνδυνος, πάντα ταῦτα ἐπέβαλλον εἰς τοὺς χριστιανοὺς λογίους, ἵνα κρατερὸν διεξαγάγωσι διὰ τῆς ἐπιστήμης ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ προασπίσωσιν αὐτὴν κατὰ τῶν παντοειδῶν κινδύνων. Οὕτως ἀνεφάνησαν περὶ τὸν δεύτερον αἰῶνα πολλοὶ ἀπολογηταί, ὧν προέχουσιν Ἰουστῖνος ὁ μάρτυς, Τατιανός, Ἀθηναγόρας, Θεόφιλος ὁ Ἀντιοχείας, Εἰρηναῖος ὁ Λουγδούνου καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Ἱππόλυτος. Ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν ἀνδρῶν τούτων ἐμφανίζονται ἱκανὰ φιλοσοφικὰ στοιχεῖα, ἅτινα ὅμως δὲν εἶναι αὐτοτελῆ ἀλλ᾽ ὑπηρετικὰ τῆς ἀπολογητικῆς. Ἐν δὲ τῷ τρίτῳ αἰῶνι ἐξηκολούθησεν ἡ κατὰ τῶν ἐθνικῶν καὶ τῶν Ἰουδαίων ἀπολογητικὴ ἐνέργεια καὶ δὴ τοσούτῳ ἰσχυροτέρα, ὅσῳ σφοδροτέρα ἦτο ἡ κατὰ τῶν χριστιανῶν καταδίωξις τῶν ἐθνικῶν αὐτοκρατόρων καὶ μάλιστα τοῦ Διοκλητιανοῦ. Οὐχ ἧττον ἐξηκολούθησε καὶ ὁ ἀγὼν κατὰ τῶν αἱρέσεων, τῆς γνωστικῆς καὶ μοναρχιανῆς, αἵτινες ἠπείλουν εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν ταραχὴν καὶ σύγχυσιν. Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ αἰῶνι ἀναφαίνονται καὶ αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς αὐτοτελοῦς χρι-

μένη καὶ διαλαμβάνουσα περὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς Θεοῦ καὶ κριτοῦ ζώντων καὶ νεκρῶν (ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς ταύτης πίπτει κατὰ τὸν Harnack μεταξὺ τοῦ ἔτους 130 καὶ 170) 7) ***Διδαχὴ Κυρίου διὰ τῶν δώδεκα ἀποστόλων τοῖς ἔθνεσι,*** διαιρουμένη εἰς τρία μέρη· ὧν τὸ μὲν πρῶτον παρέχει παντοίας ἐντολὰς τῷ βουλομένῳ νὰ βαδίσῃ τὴν ὁδὸν τῆς ζωῆς καὶ νὰ φύγῃ τὴν ὁδὸν τοῦ θανάτου, τὸ δὲ δεύτερον διαλαμβάνει περὶ τελετουργικῶν τινων πράξεων καὶ δὴ περὶ βαπτίσματος καὶ νηστείας καὶ προσευχῆς καὶ εὐχαριστίας, τέλος δὲ τὸ τρίτον μέρος περὶ τῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ προφητῶν, ἀποστόλων, διδασκάλων, ἐπισκόπων καὶ διακόνων. (Ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς τῆς Διδαχῆς πίπτει μεταξὺ τοῦ 131 καὶ 130).

στιανικῆς θεωρίας. Δὲν ἠρκοῦντο δηλαδὴ οἱ χριστιανοὶ εἰς τὴν ἀπολογίαν καὶ ἀπόκρουσιν τῶν προσβολῶν ἀλλ᾽ ἐπεδίωκον καὶ ἐμβάθυνσιν εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως· ἐσπούδαζον ὅπως τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας ἐπιστημονικῶς νοήσωσι καὶ θεωρητικῶς θεμελιώσωσιν. Εἰς τὴν μεγάλην ταύτην πρόοδον συνεβάλοντο κατ᾽ ἐξοχὴν αἱ τότε ἱδρυθεῖσαι κατηχητικαὶ Σχολαί, ὧν σημαντικώταται ἦσαν ἡ τῆς Καισαρείας καὶ τῆς Ἀντιοχείας καὶ μάλιστα τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατηχητικὴ Σχολὴ ἀνεπτύχθη πρωΐμως εἰς Ἀκαδήμειαν τῆς φιλοσοφίας καὶ θεολογίας. Ὁ πρῶτος δὲ γνωστὸς διευθυντὴς αὐτῆς [1] ἦτο ὁ ***Πάνταινος,*** ὅστις εὐρείας εὐμοιρῶν παιδείας ηὐδοκίμει ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῶν ἁγίων Γραφῶν καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ. Μαθητὴς καὶ διάδοχος τοῦ Πανταίνου ἐγένετο ***Κλήμης*** ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ τούτου πάλιν ὁ ***Ὠριγένης,*** δι᾽ ὧν ἡ Σχολὴ εἰς θαυμαστὴν ἀνῆλθε περιωπήν. Ρητέον ὅτι ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ θεολογικὴ Σχολὴ προὐθυμεῖτο νὰ ἀποδείξῃ τὸν χριστιανισμὸν ὡς τὴν ὑψίστην καὶ τελειοτάτην ἐπιστήμην καὶ ἐποιήσατο τὰς πρώτας ἀποπείρας πρὸς δημιουργίαν φιλοσοφίας τῆς θρησκείας· ἐν δὲ τῇ ἑρμηνείᾳ τῶν Γραφῶν μετήρχετο μάλιστα τὴν μέθοδον τὴν ἀλληγορικὴν κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Φίλωνος. Πρὸς τὴν εἰρημένην Σχολὴν ἡμιλλᾶτο ἡ ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους ἱδρυθεῖσα θεολογικὴ Σχολὴ τῆς ἐν Παλαιστίνῃ Καισαρείας, ἐν ᾗ κατηρτίσθη πλουσία βιβλιοθήκη ὑπὸ τοῦ λογίου πρεσβυτέρου Παμφίλου. Ἀλλὰ προσέτι καὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ, ἥτις ἦτο πρωτεύουσα τῆς Συρίας καὶ κεφαλὴ πασῶν τῶν πόλεων τῆς Ἀνατολῆς, συνέστη περὶ τὸ τέλος τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος κατηχητικὴ Σχολή. Αὕτη ὑπῆρξε περιώνυμος καὶ ἀπετέλει ἀντίθεσιν πρὸς τὴν τῆς Ἀλεξανδρείας ἅτε ἀσπαζομένη τὴν κατὰ γράμμα (ἱστορικὴν καὶ γραμματικὴν) ἑρμηνείαν. Ὡσαύτως δ᾽ ὑπῆρχε Σχολὴ θεολογικὴ καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ ἐν Ἐδέσσῃ. Πᾶσαι αὗται αἱ Σχολαὶ καὶ μάλιστα ἡ τῆς Ἀλεξανδρείας ἀνέπτυξαν τὰς πρώτας ἀρχὰς τῆς αὐτοτελοῦς χριστιανικῆς θεωρίας καὶ ἐχρησιμοποίησαν πολλὰς φιλοσοφικὰς καὶ κατ᾽ ἐξοχὴν νέας πλατωνικὰς ἐννοίας.

Πρὸ τῶν ἀρχῶν ἤδη τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος ἀνεφάνησαν καὶ οἱ Λατῖνοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ἐν δὲ τῇ πορείᾳ τοῦ τρίτου τούτου αἰῶνος ἡ λατινικὴ γραμματεία ἀνῆλθεν εἰς ἀκμήν. Ἐνταῦθα ἀνήκουσιν οἱ Ἀφρικανοὶ Τερτυλλιανὸς καὶ Ἀρνόβιος, ὡς καὶ ὁ Μινού-

[1]) Τὸν διευθυντὴν καθίστη ὁ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δὲ τοιοῦτον διώριζε τὸν κράτιστον μαθητὴν τοῦ τελευταίου καθηγεμόνος τῆς Σχολῆς.

κιος Φήλιξ καὶ ὁ Λακτάντιος. Καὶ δὲν ἦσαν μὲν οἱ Λατῖνοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἔμπειροι, ὅπως οἱ Ἕλληνες, τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ δὲν πρέπει ὅμως νὰ ὑποληφθῶσι ξένοι πάσης φιλοσοφικῆς διανοήσεως· διότι καὶ οὗτοι ἐθεράπευον τὴν φιλοσοφίαν καὶ διὰ φιλοσοφικῶν λόγων ἀπέκρουον τοὺς ἐθνικοὺς καὶ αἱρετικούς.

Κατὰ ταῦτα θέλομεν διαλάβει ἐν τοῖς ἑξῆς πρῶτον μὲν περὶ τῶν ἀπολογητῶν τῆς δευτέρας ἑκατονταετηρίδος, εἶτα δὲ περὶ τῶν κορυφαίων τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Σχολῆς τῶν κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα γενομένων καὶ τέλος περὶ τῶν τότε Λατίνων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὴν γένεσιν τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας συνετέλεσεν οὐ μικρὸν ὁ ἔλεγχος τῶν τότε αἱρέσεων, ἐπάναγκες νὰ προταχθῶσί τινα περὶ αὐτῶν.

Α.´ ΑΙΡΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1. Γνωστικοί.

Οἱ γνωστικοὶ τὴν ἀφετηρίαν ἔλαβον κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἑαυτοῖς συγχρόνων ἐκ τῆς σπουδῆς τῆς περὶ τὸ ζήτημα «πόθεν τὸ κακόν». Ἡ ἐν τοῖς χρόνοις δηλαδὴ ἐκείνοις εἰς φρικτὸν σημεῖον περιελθοῦσα ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ κατάπτωσις καὶ αἱ ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων καὶ ἐθνικῶν ἀπηνεῖς τῶν χριστιανῶν καταδιώξεις ἀπετέλεσαν μέγα κακόν, ὅπερ ἐπήγειρεν εἰς πολλοὺς τὸ ἐρώτημα πόθεν ἄρα τὸ κακὸν τοῦτο κατάγεται καὶ ἐπώτρυνεν εἰς ἐξέτασιν τοῦ τοιούτου ζητήματος. Ἀλλ᾽ ὅμως τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ζήτημα μόνον δὲν ἐξαρκεῖ πρὸς ἑρμηνείαν τῆς γενέσεως τῆς γνωστικῆς θεωρίας· διότι τὴν λύσιν αὐτοῦ παρεῖχεν ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, εἰς ἣν τις προσέχων ἠδύνατο νὰ λάβῃ ἀποχρῶσαν ἐξήγησιν. Ἡ κυρία τῆς γενέσεως τῆς γνωστικῆς θεωρίας αἰτία εἶναι αὕτη, ὅτι οἱ λεγόμενοι γνωστικοὶ πρὸς ἐπίλυσιν τῶν παντοίων ζητημάτων (οἷον ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ, ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν κόσμον κττ.) δὲν ἐθεώρουν ἐπαρκῆ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἐκκλησίας ἀλλὰ κατέφευγον εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐζήτουν τὴν ἀληθῆ καὶ ὀρθὴν ἐξήγησιν ἔξω τῆς ἀποκαλύψεως [1]. Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ πάλιν δὲν ἤθελον νὰ χωρισθῶσιν ἀπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ, διὰ τοῦτο τὰ παραλαμβανόμενα φιλοσοφικὰ στοιχεῖα ὑπεισῆγον εἰς αὐτὸν καὶ μετέβαλλον τὰς χριστιανικὰς ἐννοίας κατὰ τὸν τύποντῶν ἐγκρινομένων φιλοσοφικῶν θεωριῶν. Ὅτι τὸ πρᾶγμα οὕτως ἔχει, μαρτυρεῖ ἔνθεν μὲν ἡ μέθοδος, ἣν ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν ἑαυτῶν θεωριῶν οἱ γνωστικοὶ μετήρχοντο, ἔνθεν δὲ ὁ χαρακτήρ, ὃν εἰς τὴν ἑαυτῶν γνῶσιν προσένεμον. Περὶ μὲν τῆς μεθόδου παρατηρεῖ ὁ Εἰρηναῖος ὅτι τὰς ἑαυτῶν θεωρίας οἱ γνωστικοὶ ἐθεώρουν ὡς γνώμονα καὶ κανόνα πάσης ἀληθείας καὶ ὅτι πρὸς τὴν ἁγίαν Γραφὴν τοσαύτην μετεχειρίζοντο αὐθαιρεσίαν, ὥστε μέρη ὅλα αὐτῆς ἀπέρριπτον τὰ δὲ μὴ ἀπορριπτόμενα ἠκρωτηρίαζον καὶ ἐνόθευον καὶ ἐποίουν ἀγνώριστα· [2] περὶ πλείονος ἐποιοῦντο τὴν φιλοσοφίαν ἢ τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν καὶ καθίστων τὴν ἁγίαν Γραφὴν ὑπηρετικὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Περὶ δὲ τοῦ χαρακτῆρος τῆς γνώσεως ῥητέον ὅτι οἱ γνωστικοὶ ἠκολούθουν τῷ παραδείγματι τοῦ Φίλωνος. Ὅπως οὗτος ἐπεκαλεῖτο ὑπὲρ τῶν ἑαυτοῦ γνωμῶν μυστικὴν διδασκαλίαν, διὰ προφορικῆς παραδόσεως διαδοθεῖσαν, οὕτως ἐποίουν καὶ οἱ γνωστικοί. Ὁ Χριστός, ἔλεγον, ἐν τῇ χάριν τοῦ ὄχλου γενομένῃ (τῇ ἐξωτερικῇ) διδασκαλίᾳ προσηρμόζετο πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῶν συγχρόνων, ἀνεκοινοῦτο δὲ εἴς τινας τῶν μαθητῶν ἐν ἀπορρήτῳ ἀνωτέραν (ἐσωτερικὴν) διδασκαλίαν, ἥτις ἀποτελεῖ τὸν πραγματικὸν τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας πυρῆνα καὶ διαφωνεῖ κατὰ μέγα μέρος πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν διδασκαλίαν· καὶ τὴν μὲν ἐσωτερικὴν ταύτην διδασκαλίαν παρεῖχον οἱ Ἀπόστολοι εἰς μόνους τοὺς μεμυημένους τὴν δ᾽ ἐξωτερικὴν ἐθεώρουν ἐπαρκῆ τῷ ὄχλῳ. Ἡ τῆς ἐκκλησίας διδασκαλία εἶναι κατὰ τὴν θεωρίαν τῶν γνωστικῶν ἁπλῶς ἐξωτερικὴ καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν περιέχει οὐχὶ τὴν καθαρὰν ἀλήθειαν, ἀλλὰ μόνον τὴν ἀλήθειαν τὴν πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ ὄχλου προσηρμοσμένην καὶ μετὰ πολλῶν πλανῶν μεμειγμένην. Ὁ θέλων λοιπὸν νὰ μάθῃ τὴν καθαρὰν καὶ πλήρη ἀλήθειαν ὀφείλει νὰ ζητήσῃ τὴν ἀπόρ-

[1]) Περὶ τῆς γενέσεως τῆς γνωστικῆς θεωρίας προηνέχθησαν διάφοροι γνῶμαι· τὰ ὀρφικὰ μυστήρια, ἡ βαβυλωνιακὴ θρησκεία, ὁ παρσισμός, ὁ βουδδισμός, ἡ αἰγυπτιακὴ θρησκεία, ἡ φιλώνειος φιλοσοφία ὑπετέθησαν ὡς ἀρχὴ αὐτῆς. Ὁ Friedländer (Der vorchr. jüdische Gnostizismus, 1898) ἀποφαίνει ἀρχὴν τῆς γνωστικῆς αἱρέσεως τὸν πρὸ Χριστοῦ ἰουδαϊσμὸν τῆς διασπορᾶς, τοὺς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἰουδαίους. Ὁ Hönnicke (Das Judenchristentum im 1 und 2 Jahr. 1908) θεωρεῖ σπουδαῖον συντελεστὴν τὸν ἰουδαϊκὸν καὶ χριστιανικὸν συγκριτισμὸν τῆς Παλαιστίνης καὶ Συρίας. Ὁ Wendland (hell-röm. Kultur 164 ἑξ. 168) λέγει αἰτίαν τὴν «θρησκευτικὴν εἰσβολὴν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ ἑλληνικοῦ συγκριτισμοῦ». Πιθανώτατον δ᾽ εἶναι καὶ παρὰ πάντων που νῦν ὁμολογεῖται ὅτι ἡ γνωστικὴ θεωρία προέκυψεν ἐκ τῆς πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν μείξεως καὶ κράσεως διανοημάτων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ μυθευμάτων ἀνατολικῶν θρησκειῶν.

[1]) Ἐλεγχ. ψ. γνώσ. 3, 2, 1.

[2]) Οἱ γνωστικοὶ ἐστηρίζοντο ἐπὶ νόθων ἀποστολικῶν συγγραμμάτων καὶ πλαστῆς παραδόσεως καὶ ηὐνόουν ἰσχυρῶς τῇ ἀλληγορικῇ ἑρμηνείᾳ.

ρητον ἐκείνην διδασκαλίαν· ἡ γνῶσις τῆς ἀπορρήτου διδασκαλίας εἶναι ἡ ἀληθὴς καὶ γνησία ***γνῶσις,*** ἡ δὲ πίστις τῆς ἐκκλησίας εἶναι κατωτέρα τις βαθμὶς τῆς γνώσεως [1]. Τὴν ἀληθῆ καὶ γνησίαν γνῶσιν προσένεμον οἱ γνωστικοὶ εἰς ἑαυτοὺς μόνον καὶ ἀπέφαινον τὴν γνωστικὴν θεωρίαν ὡς τὴν μόνην ἀληθῆ [2]. Ἀλλὰ πειρωμένη ἡ γνωστικὴ θεωρία νὰ παράσχῃ φιλοσοφικὴν τοῦ κόσμου ἑρμηνείαν περιῆλθεν εἰς διαφωνίαν πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Ἐν ταύτῃ δὴ εὕρισκον οἱ γνωστικοὶ μεγάλην ἀντίφασιν, ὅτι ὁ αὐτὸς Θεὸς ὁ διὰ τοῦ ἑαυτοῦ υἱοῦ τὸν κόσμον λυτρώσας εἶναι ὁ τοῦ κόσμου τούτου δημιουργός. Ἐὰν μὲν δηλαδὴ ὁ κόσμος ὑπάρχῃ ἔργον τοῦ θεοῦ, τότε δὲν χρῄζει παρ᾽ αὐτοῦ λυτρώσεως· ἐὰν δὲ χρῄζῃ λυτρώσεως, δὲν εἶναι ἔργον τοῦ πανσόφου καὶ παναγάθου καὶ παντοδυνάμου Θεοῦ.

Αἱ πρῶται τῆς γνωστικῆς θεωρίας ἀρχαὶ ἀνάγονται ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου εἰς τὸν Σίμωνα τὸν μάγον καὶ τὸν Κήρινθον [3]. Οἱ δὲ κυριώτατοι τῆς προκειμένης θεωρίας προστάται εἶναι ὁ Σατορνῖλος, ὁ Βασιλείδης, ὁ Οὐαλεντῖνος, ὁ Καρποκράτης, ὁ Μαρκίων. Πάντες οὗτοι καὶ ἄλλοι ἥττονος λόγου ἄξιοι, ἀναμείξαντες χριστιανικὰς ἐννοίας πρὸς ἀνατολικὰ δοξάσματα καὶ ἑλληνικὰ φιλοσοφήματα, ἀπετέλεσαν μυστικὴν καὶ φαντασιώδη θεοσοφίαν [4]. Κοινὰ δὲ γνωρίσματα ἔχουσι πάντα τὰ γνωστικὰ συστήματα· α) τὴν ὑπὲρ πᾶσαν νόησιν ᾐρμένην, ἀδιόριστον καὶ ἄπειρον φύσιν τοῦ πρώτου θείου ὄντος· β) τὴν πρὸς τὸν θεὸν ἐκεῖνον ἀντικειμένην ὕλην ὡς αἰτίαν τοῦ κακοῦ· γ) τὴν πλήρωσιν

1) Ἡ ἔννοια τῆς γνώσεως πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῆς πίστεως εἶναι παλαιοτέρα τῆς συγκροτήσεως τῶν γνωστικῶν συστημάτων. Ὁ Ἰησοῦς (Ματθ. 13, 11) λέγει «Ὑμῖν (τοῖς μαθηταῖς) δέδοται ***γνῶναι*** τὰ μυστήρια τῆς βασιλείας τοῦ οὐρανοῦ, ἐκείνοις δὲ (τοῖς ὄχλοις) οὐ δέδοται», ὁ δὲ Παῦλος (Κοριν. 1, 2, 10) παρατηρεῖ «τὸ πνεῦμα πάντα ἐρευνᾷ καὶ τὰ βάθη τοῦ θεοῦ». Πρὸς δὲ ὁ Παῦλος (αὐτ. 1, 1, 4) εὐχαριστεῖ τῷ θεῷ ὅτι οἱ Κορίνθιοι ἐπλουτίσθησαν «ἐν παντὶ λόγῳ καὶ πάσῃ ***γνώσει»*** καί διακρίνει (αὐτ. 1, 12, 8) τὸν «λόγον σοφίας» καὶ «λόγον γνώσεως» ἀπὸ τῆς «πίστεως».

2) Εἰρήν. ἔνθ. ἀνωτ. Οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας ἐχαρακτήριζον τὴν γνῶσιν ταύτην ὡς ψευδῆ καὶ ἀπατηλὴν τοὺς δὲ γνωστικοὺς ὡς αἱρετικούς.

3) Ὡς κοιτίδα τῆς γνωστικῆς θεωρίας θεωροῦσι συνήθως οἱ νεώτεροι τὴν Συρίαν καὶ Μεσοποταμίαν, ὡς παλαιοτάτην δὲ γνῶσιν τὴν τῶν Ὀφιτῶν ἔχουσαν συνάφειαν πρὸς τὴν ἀνατολικὴν μυθολογίαν.

4) Παρὰ τοῖς γνωστικοῖς ἀπαντῶσιν ἔννοιαι τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης, ἀνατολικαὶ θρησκευτικαὶ δοξασίαι καὶ ἑλληνικὰ φιλοσοφήματα, μάλιστα δὲ πυθαγορικὰ καὶ πλατωνικά, στωϊκὰ καὶ φιλώνεια. Εἶναι λίαν παράδοξον ὅτι οἱ τῇ πίστει μὴ ἀρκούμενοι ἀλλὰ τὴν γνῶσιν ζητοῦντες ἐξετράπησαν εἰς φαντασιώδη μυθολογίαν, ἥτις ἐθεράπευε μόνον τὰς δεισιδαίμονας τῶν συγχρόνων τάσεις.

τοῦ μεταξὺ θεοῦ καὶ ὕλης χάσματος διὰ διαμέσων ὄντων, θείων δυνάμεων, αἵτινες τὸ μὲν ὡς δυνάμεις, τὸ δὲ ὡς ἰδέαι παρέχουσιν ἐν διαφόρῳ βαθμῷ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἀποκάλυψιν τοῦ θεοῦ καὶ δ) τὴν ἐπιστροφὴν πάντων εἰς τὴν πρώτην πηγὴν διὰ τῆς ἀπολυτρώσεως [1]. Ἴδωμεν νῦν τοὺς σπουδαιοτάτους ὑπερμάχους τῆς γνωστικῆς θεωρίας, ἥτις ἀληθῶς δὲν εἶναι ἑνιαῖον σύστημα, ἀλλὰ σειρὰ διαφόρων αἱρέσεων καὶ δοξασιῶν.

Σίμων ὁ μάγος καὶ Κήρινθος

Σίμων ὁ καὶ μάγος ἐπικαλούμενος ἐτιμᾶτο σφόδρα ὑπὸ τῶν ὁμοχρόνων, καθὰ φαίνεται ἐκ τῶν λόγων τοῦ Ἱππολύτου [2] ὅτι ὁ Σίμων δὲν ἦτο Χριστὸς ἀλλ᾽ ἄνθρωπος, γέννημα γυναικός.

Ὁ Σίμων ἀπέφαινεν ἀρχὴν πάντων τὸ πῦρ συμπεραίνων τοῦτο ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Μωϋσῆς λέγει περὶ τοῦ θεοῦ ὅτι εἶναι ***πῦρ φλέγον καὶ ἀναλίσκον.*** Τὸ πῦρ εἶναι ἀπέραντος δύναμις, οὐχὶ ἁπλοῦν ἀλλὰ διπλοῦν τὴν φύσιν, τὸ μὲν κρυπτὸν τὸ δὲ φανερὸν (ἄϋλον καὶ ἔνυλον)· τὸ κρυπτὸν τοῦ πυρὸς περιέχεται ἐν τῷ φανερῷ καὶ τὸ φανερὸν ἐγένετο ἐκ τοῦ κρυπτοῦ. Τὸ μὲν φανερὸν τοῦ πυρὸς ἔχει ἐν ἑαυτῷ πάντα ὅσα εἶναι αἰσθητά, τὸ δὲ κρυπτὸν ἔχει τὰ μὴ αἰσθητὰ ἀλλὰ νοητά. Καθόλου εἰπεῖν τὸ πῦρ τὸ ὑπερουράνιον εἶναι θησαυρὸς πάντων τῶν ὄντων, αἰσθητῶν τε καὶ νοητῶν, τῶν κρυφίων καὶ φανερῶν· τὸ πῦρ ἐκεῖνο εἶναι, λέγει, οἱονεὶ δένδρον μέγα ὡς τὸ δι᾽ ὀνείρου εἰς τὸν Ναβουχοδονόσορ φαινόμενον, ἐξ οὗ πᾶσα σάρξ τρέφεται. Ἀπὸ τοῦ ἀγεννήτου πυρὸς ἐγένετο ὁ κόσμος λαβὼν ὡς ῥίζας ἓξ πρώτας ἀρχάς· ἐγένοντο δὲ ἀπὸ τοῦ πυρὸς αἱ ῥίζαι κατὰ συζυγίας τρεῖς, ὧν ἡ μὲν πρώτη εἶναι ὁ ***νοῦς*** καὶ ἡ ***ἐπίνοια***, ἡ δὲ δευτέρα ἡ ***φωνὴ*** καὶ τὸ ***ὄνομα***, ἡ δὲ τρίτη

1) Πηγαὶ πρὸς γνῶσιν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος θεωρίας χρησιμεύουσιν ἡμῖν πλὴν τοῦ γνωστικοῦ συγγράμματος Πίστις Σοφία καὶ πολλῶν ἀποσπασμάτων, πρώτιστα τὰ συγγράμματα τῶν πρὸς τοὺς γνωστικοὺς ἀντιπάλων, μάλιστα δὲ τοῦ Εἰρηναίου (ἐλέγχου καὶ ἀνατροπῆς τῆς ψευδωνύμου γνώσεως βιβλία πέντε), καὶ τοῦ Ἱππολύτου (φιλοσοφούμενα ἢ ἔλεγχος κατὰ πασῶν αἱρέσεων),ἔτι δὲ τὰ συγγράμματα τοῦ Ἰουστίνου, τοῦ Τερτυλλιανοῦ, Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, τοῦ Ὠριγένους, τοῦ Εὐσεβίου, τοῦ Ἐπιφανίου, τοῦ Θεοδωρήτου, τοῦ Αὐγουστίνου καὶ ἄλλων. Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων τῶν περὶ γνωστικῶν διαλαβόντων μνημονευτέοι οἵδε *W. Bousset,* Hauptprobleme der Gnosis, 1907. *E. Schmidt*, Die Gnosis, 2 τόμ. 1907, *W. Schulz*, Documente der Gnosis, 1910. *W. Köhler,* Die Grosis, 1911. *H. Leisegang,* Die Gnosis, 1924. Ἀκριβεστέραν βιβλιογραφίαν εἰς τοὺς γνωστικοὺς καθόλου τε καὶ καθ᾽ ἕκαστον ἀναφερομένην ἰδὲ παρὰ *Überweg - Geyer*, σ. 651 ἑξ.

2) Φιλοσ. 6, 9.

ὁ **λογισμὸς** καὶ ἡ **ἐνθύμησις**. Ἐν ταῖς ἓξ ῥίζαις ταύταις ὑπάρχει ἅπασα ἡ ἀπέραντος δύναμις οὐχὶ ἐνεργείᾳ ἀλλὰ δυνάμει. Καὶ ἡ μὲν πρώτη συζυγία εἶναι ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, ἡ δὲ δευτέρα ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη, ἡ δὲ τρίτη ὁ ἀὴρ καὶ τὸ ὕδωρ. Εἰς τὰς εἰρημένας ἓξ δυνάμεις προστίθεται καὶ ἑβδόμη δύναμις, ἥτις ὑπῆρχε πρὸ πάντων τῶν αἰώνων ἐν τῇ ἀπεράντῳ δυνάμει καὶ περὶ ἧς ὁ Μωϋσῆς λέγει: «Καὶ πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος»· αὕτη ἡ δύναμις ἡ ἐπιφερομένη ἐπάνω τοῦ ὕδατος καὶ γενομένη ἐξ ἀφθάρτου μορφῆς κοσμεῖ μόνη πάντα. Τοιαύτης τινὸς καὶ παραπλησίας τῆς κατασκευῆς τοῦ κόσμου γενομένης ἔπλασεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον οὐχὶ ἁπλοῦν ἀλλὰ διπλοῦν κατ᾽ εἰκόνα καὶ καθ᾽ ὁμοίωσιν [1]. Ἐκ τούτων φανερὸν ὅτι ἡ κυρία τοῦ φιλοσόφου ἔννοια εἶναι τὸ ὅτι τὸ ἀρχικὸν πῦρ ὡς πρώτη δύναμις ἐμόρφωσε τὸν ὅλον κόσμον.

Ὁ δὲ **Κήρινθος** ἔλεγεν ὅτι ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη οὐχὶ ὑπὸ τοῦ πρώτου θεοῦ ἀλλ᾽ ὑπό τινος δυνάμεως κεχωρισμένης ἀπὸ τῆς ὑψίστης ἐξουσίας καὶ ἀγνοούσης τὸν ὑπὲρ πάντα θεόν. Περὶ δὲ τοῦ Ἰησοῦ ἐδόξαζεν ὅτι ἐγεννήθη οὐχὶ ἐκ παρθένου ἀλλ᾽ ἐξ Ἰωσὴφ καὶ Μαρίας ὁμοίως τοῖς λοιποῖς ἀνθρώποις καὶ ὅτι προεῖχε τῶν ἄλλων κατὰ τὴν δικαιοσύνην καὶ σοφίαν. Μετὰ τὸ βάπτισμα κατῆλθε, λέγει, εἰς αὐτὸν ἐκ τοῦ ὑψίστου θεοῦ ὁ Χριστὸς ἐν εἴδει περιστερᾶς καὶ τότε ἐκήρυξε τὸν ἄγνωστον πατέρα καὶ ἐπετέλεσε θαύματα. Ἐπὶ τέλους ὁ Χριστὸς ἀπέπτη ἀπὸ τοῦ Ἰησοῦ, καὶ ὁ μὲν Ἰησοῦς ἔπαθε καὶ ἠγέρθη ὁ δὲ Χριστὸς διέμεινεν ἀπαθὴς ὡς ὑπάρχων πνευματικός [2].

Σατουρνῖνος

Ὁ Σατουρνῖνος ἢ Σατορνῖλος, μαθητὴς τοῦ Μενάνδρου [3], ἐγεννήθη καὶ ἔζησεν ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας ἤκμασε δ᾽ ἐπὶ Ἀδριανοῦ (περὶ τὸ 125 μ. Χ.). Ἐδίδασκεν ὅτι ὑπάρχει εἷς ἄγνωστος θεός, ὁ **πατήρ**, ὅστις ἐδημιούργησε σειρὰν πνευμάτων, τουτέστιν ἀγγέλους, ἀρχαγγέλους, δυνάμεις, ἐξουσίας. Οἱ ἑπτὰ τελευταῖοι ἄγγελοι ἐδημιούργησαν τὸν κόσμον καὶ τοῦ ἀνθρώπου τὸ ζῳῶδες μόνον μέρος. Ἀλλὰ τὸ ποιηθὲν ὁμοίωμα μὴ δυνάμενον νὰ ἀνυψωθῇ διὰ τὴν ἀτέλειαν ἔπεσεν εἰς τὴν γῆν καὶ εἷρπεν ὡς σκώληξ. Τότε ἡ ἄνω δύναμις οἰκτίρασα τὸν ἄνθρωπον, ὅστις κατὰ τὴν ἰδίαν

[1]) Αὐτόθι 6, 9. 11-14.
[2]) Αὐτ. 7, 33.
[3]) Ὁ Μένανδρος ἦτο ἐκ τῶν ἀρίστων μαθητῶν τοῦ Σίμωνος. Εἰρην. ἔλεγχ. ψ. γνώσ. 1, 23, 5.

αὐτῆς εἰκόνα ἦτο δεδημιουργημένος, ἔπεμψεν αὐτῷ σπινθῆρα ζωῆς. Οὕτως ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος ἀληθὴς ἄνθρωπος, ἐκ σώματος καὶ πνεύματος συγκείμενος. Καὶ ὁ μὲν τῆς ζωῆς σπινθὴρ ἐπανέρχεται μετὰ τὴν τελευτὴν εἰς τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ τὰ δὲ λοιπὰ συστατικὰ τοῦ ἀνθρώπου μέρη διαλύονται.

Πρὸς τὸ κράτος τοῦ ἀγνώστου πατρὸς ἀντίκειται τὸ κράτος τοῦ **σατανᾶ**. Ἡ κακὴ αὕτη ἀρχὴ ἐπενεργεῖ διὰ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τῆς ὕλης ἐπὶ τὸν ἄνθρωπον καὶ πειρᾶται νὰ ὑποτάξῃ. Διὸ καὶ εἶναι κακὸν πᾶν τὸ συντεῖνον εἰς τὸ νὰ καταρρίψῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν αἰσθητὴν φύσιν καὶ τὴν ὕλην. Ὅθεν ἀπορρίπτει ὁ Σατουρνῖνος τὸν γάμον καὶ τὴν γέννησιν ὡς ἔργα τοῦ σατανᾶ ὑποτάττοντα αὐτῷ τὸν πνευματικὸν τοῦ ἀνθρώπου βίον. Τῶν ἀνθρώπων, λέγει, ἐδέσποζε τὸ κατ᾽ ἀρχὰς ὁ θεὸς τῶν Ἰουδαίων, εἷς τῶν δευτερευόντων ἀγγέλων τῶν δημιουργησάντων τὸν κόσμον. Ὁ θεὸς ὅμως οὗτος ἠδυνάτει νὰ προασπίσῃ ἀρκούντως τοὺς ἀνθρώπους κατὰ τῶν προσβολῶν τοῦ σατανᾶ· ἔτι δὲ ἦτο ἀπρεπὲς ἵνα κατωτέρα δύναμις ἄρχῃ τῶν ἀνθρώπων τῶν κοινωνούντων τοῦ θείου σπινθῆρος. Διὸ ἔπεμψεν ὁ ἄγνωστος θεὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον, ὅπως καταλύσῃ τὸ κράτος τοῦ ἰουδαϊκοῦ θεοῦ καὶ σώσῃ μὲν τοὺς πιστοὺς καὶ ἀγαθοὺς καταδικάσῃ δὲ τοὺς ἀπίστους καὶ κακούς. Ἐπειδὴ δὲ τὸ σῶμα συνέστηκεν ἐξ ὕλης, ἥτις εἶναι καθ᾽ ἑαυτὴν κακόν, διὰ τοῦτο ὁ Χριστὸς δὲν ἔλαβεν ἀληθὲς καὶ πραγματικὸν σῶμα ἀλλ᾽ ἐπεφάνη ἐν μορφῇ κατὰ τὸ φαινόμενον μόνον ἀνθρωπίνῃ. Τῶν προφητειῶν ἄλλαι μὲν ἔρχονται ἀπὸ τῶν κοσμοποιῶν ἀγγέλων ἄλλαι δὲ ἀπὸ τοῦ σατανᾶ, ὅστις ἀντιμάχεται πρὸς τοὺς ἀγγέλους ἐκείνους καὶ μάλιστα πρὸς τὸν θεὸν τῶν Ἰουδαίων [1].

Ἐκ τῶν εἰρημένων καθίσταται εὐνόητον ὅτι ὁ Σατουρνῖνος τῷ Πλάτωνι καὶ τῷ Φίλωνι στοιχῶν ἀποφαίνει τὴν ὕλην αἰτίαν τοῦ κακοῦ καὶ θεωρεῖ αὐτὴν ἀντίθετον πρὸς τὸ ἰδεατὸν καὶ πνευματικόν. Μεταξὺ θεοῦ καὶ κόσμου μεσολαβεῖ χάσμα, ὅπερ πληροῦται διὰ σειρᾶς διαμέσων ὄντων. Ὁ δὲ κόσμος δημιουργεῖται οὐχὶ διὰ τοῦ θελήματος τοῦ θεοῦ ἀλλ᾽ ὑπὸ διαμέσων ὄντων, ὡς ἐδίδασκεν ὁ Φίλων. Τέλος ἡ ἀπολύτρωσις δὲν ἀπαλλάττει τῆς ἁμαρτίας ἀλλ᾽ ἐλευθεροῖ τοὺς ἀγαθοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ κράτους κακῶν δυνάμεων. Εἶναι ὅμως συμφανὲς ὅτι τοιαῦτα δοξάσματα ἥκιστα συμβιβάζονται πρὸς τὰ δόγματα τὰ χριστιανικά.

[1]) Ἱππολ. 7, 28. Εἰρην. 1, 24, 1 καὶ 2.

Βασιλείδης.

Ὁ Βασιλείδης κατήγετο μέν, ὡς καὶ ὁ Σατουρνῖνος, ἐξ Ἀντιοχείας ἀλλὰ τὸ πλεῖστον τοῦ βίου διήγαγεν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ μάλιστα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἔνθα ἐδίδαξε τὸ ἑαυτοῦ σύστημα (περὶ τὸ 130 μ. Χ.)[1]. Πρὸς διάδοσιν δ' αὐτοῦ παρεσκεύασε καὶ συγγράμματα, ὧν ἀποσπάσματα μόνον περιεσώθησαν. Αἱ περὶ τοῦ συστήματος τοῦ Βασιλείδου εἰδήσεις παρέχονται ἡμῖν ἔνθεν μὲν ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου ἔνθεν δὲ ὑπὸ τοῦ Ἱππολύτου καὶ διαφέρουσιν ἀλλήλων ἐν πολλοῖς. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Εἰρηναίου παραδέχεται ὁ Βασιλείδης ἀρχὴν πάντων τὸν ἀγέννητον καὶ ἀκατονόμαστον θεόν. Ἐκ τοῦ θεοῦ προέρχεται πρῶτον ὁ νοῦς, ἐξ οὗ πάλιν πηγάζει ὁ λόγος καὶ ἐκ τοῦ λόγου ἡ φρόνησις· ἐκ δὲ τῆς φρονήσεως ἐκρέει ἡ σοφία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἐκ τῆς σοφίας καὶ δυνάμεως προέρχονται αἱ δυνάμεις καὶ οἱ ἀνώτατοι ἄγγελοι, οἵτινες τὸν πρῶτον καὶ ἀνώτατον οὐρανὸν ἀπετέλεσαν. Ἐκ τῶν ἀνωτάτων πάλιν ἀγγέλων προῆλθον ἄλλοι ἄγγελοι, οἵτινες τὸν δεύτερον οὐρανὸν (τὴν δευτέραν οὐρανίαν σφαῖραν) συνέστησαν· οὕτω δ' ἐξηκολούθησεν ἡ πρόοδος μέχρι οὗ ἐγένοντο κατὰ διαδοχὴν 365 τάξεις ἀγγέλων καὶ ἀντίστοιχοι τούτοις ἰσάριθμοι οὐρανοὶ (οὐράνιαι σφαῖραι). Τῶν οὐρανίων σφαιρῶν ἡγεῖται ὁ ἄρχων **Ἀβραξὰς** (ἢ Ἀβρασάξ)[2], οἱ δὲ τὸν τελευταῖον οὐρανὸν ἀποτελοῦντες ἄγγελοι εἶναι καὶ ποιηταὶ καὶ κύριοι τοῦ ἡμετέρου κόσμου[3]. Ἡ πολλῶν μεταξὺ θεοῦ καὶ κόσμου διαμέσων ὄντων παραδοχὴ μαρτυρεῖ τοῦ συστήματος τούτου τὸν δυϊστικὸν χαρακτῆρα, ὅστις ἐμφαίνεται καὶ ἐν τῷ διορισμῷ τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος δηλαδὴ συνέστηκεν ἐκ σώματος καὶ πνεύματος, ὧν ἐκεῖνο μὲν κατάγεται ἐκ τῶν κατωτέρων, τῶν κοσμοποιῶν, δυνάμεων, τοῦτο δὲ τοὐναντίον ἐκ τοῦ ἀνωτέρου κόσμου. Ἡ ψυχὴ τὴν καταγωγὴν ἕλκουσα ἐκ φωτεινῆς χώρας διάγει ἐνθάδε ὡς ἐν ξένῳ κόσμῳ, εἰς ὃν κατέπεσεν ἕνεκα ἁμαρτίας. Πᾶν δὲ κακὸν τῷ ἀνθρώπῳ συμβαῖνον εἶναι κόλασις, ἣν οὗτος ὑπομένει δι' ἁμαρτίαν τῆς ψυχῆς ἢ ἐν τῷδε ἢ ἐν τῷ προτέρῳ βίῳ διαπραχθεῖσαν. Καὶ τὸ μαρτύριον εἶναι τοιαύτη κόλασις, ἥτις ὑπάρχει μέσον καθαρτικόν[4]. Ἔργον τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ προσθέτου καὶ ἐναντίου σώματος ἀπαλλαγή, ἧς ἐπιτυγχάνει

---

[1]) Εἰρην. 1, 24, 1.
[2]) Εἰρην. 1, 24, 3.
[3]) Εἰρην. 1,24,3. Τὸ ὄνομα Ἀβραξὰς ἀποτελεῖται ἐκ γραμμάτων, ὧν οἱ ἀντίστοιχοι ἀριθμοὶ (1+2+100+1+60+1+200) παρέχουσιν ἄθροισμα τὸ 365.
[4]) Κλήμ. στρωμ. 4, 13. αὐτ. 12.

καταπολεμοῦσα τὰς κατ' αἴσθησιν ἐπιθυμίας καὶ αἰρομένη ἐν πίστει εἰς τὴν συνείδησιν τῆς ἀνωτέρας αὐτῆς φύσεως. Τὸν γάμον δὲν ἀπέρριπτεν ὁ Βασιλείδης ὡς ἀπαλλάττοντα τῶν συνεχῶν τῆς αἰσθήσεως πειρασμῶν. Δὲν πιστεύει δὲ εἰς ἀνάστασιν τῆς σαρκός, διότι τὸ σῶμα ἐκ τῆς ὕλης προελθὸν ἀντιμάχεται πρὸς τὴν φύσιν τῆς ψυχῆς καὶ ἡ πρὸς ταύτην νέα ἕνωσις θὰ ἦτο αὐτῇ οὐχὶ ἀγαθὸν ἀλλὰ κακόν[1]. Τὸ ἀνθρώπινον γένος ἦτο ἀρχῆθεν ὑπὸ τὸ κράτος τῶν τοῦ κόσμου δημιουργῶν ἀγγέλων. Οἱ ἄγγελοι διένειμαν πρὸς ἀλλήλους τὸ κράτος τῶν διαφόρων τῆς γῆς λαῶν, ὁ δὲ τῶν ἀγγέλων ἄρχων ἔλαβε κατ' ἐκλογὴν τὸν ἰουδαϊκὸν λαὸν καὶ ἠθέλησε νὰ ὑποτάξῃ εἰς τὸν ἐκλεκτὸν αὐτοῦ λαὸν τοὺς λοιποὺς λαούς. Οὗτοι ὅμως καὶ οἱ ἡγεμόνες αὐτῶν ἄγγελοι ἀντέστησαν καὶ ἐπῆλθεν ἔρις καὶ σύγχυσις. Ὁ ὕψιστος θεὸς οἰκτίρας ἔπεμψε τὸν ἔμφυτον αὐτῷ Νοῦν εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως ἐλευθερώσῃ τούτους ἀπὸ τῆς βίας τῶν κυρίων τοῦ κόσμου δυνάμεων, ποιήσῃ τοῖς ἀνθρώποις γνωστὴν τὴν ἀνωτέραν αὐτῶν φύσιν καὶ δείξῃ τὴν ὁδὸν τῆς ὑπὲρ τοὺς κοσμοποιοὺς ἀγγέλους καὶ αὐτὸν τὸν ἄρχοντα ἀνυψώσεως. Διὸ ἔλαβεν ὁ Νοῦς, ὁ λεγόμενος Χριστός, ἀνθρωπίνην κατὰ τὸ φαινόμενον μορφήν, ὅπως δείξῃ ἑαυτὸν τοῖς ἀνθρώποις. Δὲν ἐσταυρώθη ὅμως αὐτὸς ἀλλ' ὁ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ μεταμορφωθεὶς καὶ τὴν μορφὴν τούτου λαβὼν Σίμων ὁ Κυρηναῖος· ὁ Χριστὸς οὐδὲν παθών, εἰ καὶ ἐνομίσθη ὡς ἀποθανών, ἐπανῆλθεν εἰς τὸν πέμψαντα πατέρα. Ὁ πιστεύων ἄρα εἰς τὸν σταυρωθέντα διατελεῖ ὢν ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ἄρχοντος τοῦ κόσμου· οὐχὶ εἰς τὸν σταυρωθέντα ὀφείλομεν νὰ πιστεύωμεν ἀλλ' εἰς τὸν ἀΐδιον Νοῦν, ὅστις κατὰ τὸ φαινόμενον μόνον ὑπέστη τὸν διὰ τοῦ σταυροῦ θάνατον[2]. Οἱ εἰς τὸν Νοῦν πιστεύοντες εἶναι οἱ ἐκλεκτοί, οἱ γινώσκοντες, οἱ γνωστικοί. Οὗτοι εἶναι φύσει προωρισμένοι εἰς τὴν σωτηρίαν καὶ ἵστανται ὑπὲρ τὸν νόμον· οὐδὲν δύναται νὰ μολύνῃ αὐτοὺς οὐδὲ ἡ πρὸς εἴδωλα θυσία, διότι ἡ διάκρισις ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ εἶναι αὐτοῖς ἀδιάφορον[3].

Κατὰ δὲ τὸν Ἱππόλυτον ὁ Βασιλείδης καὶ οἱ Βασιλειδιανοὶ ἀνῆγον τὸ σύστημα αὐτῶν εἰς τοὺς ἀποκρύφους λόγους τοῦ Ματθαίου, οὓς οὗτος ἤκουσε παρὰ τοῦ Σωτῆρος κατ' ἰδίαν διδαχθείς. Κατὰ τὸ σύστημα λοιπὸν τοῦτο οὐδὲν ἀρχῆθεν τὸ παράπαν ὑπῆρχεν· ἐκ δὲ τοῦ οὐκ ὄντος προῆλθε κατ' ἀρχὰς τὸ τοῦ κόσμου σπέρμα, ὅπερ εἶχεν ἐν ἑαυτῷ πάντα.

---

[1]) Εἰρην. 1, 24, 5.
[2]) Εἰρην. 1, 24, 45.
[3]) Εἰρην. 1, 24, 6. Κλήμ. στρωμ. 3, 1.

Οὕτως ὁ οὐκ ὢν θεὸς ἐποίησε κόσμον οὐκ ὄντα ἐξ οὐκ ὄντων, καταβαλόμενος καὶ ὑποστήσας σπέρμα τι ἔχον πᾶσαν ἐν ἑαυτῷ τὴν τοῦ κόσμου πανσπερμίαν. Ἐν τῷ σπέρματι τούτῳ ὑπῆρχεν υἱότης τριμερής, κατὰ πάντα ὁμοούσιος τῷ οὐκ ὄντι θεῷ, γεννητὴ ἐξ οὐκ ὄντων. Ἡ μὲν πρώτη υἱότης οὖσα λεπτομερὴς ἀνῆλθεν εὐθὺς πρὸς τὸν οὐκ ὄντα θεόν· ἡ δὲ δευτέρα ὡς παχυμερεστέρα δὲν ἠδύνατο μόνη νὰ ἀνέλθῃ ἀλλ' οἱονεὶ ἐπτερώθη [1] ὑπὸ τῆς πρώτης λαβοῦσα τὸ ἅγιον πνεῦμα· τέλος δὲ ἡ τρίτη υἱότης, ἀποκαθάρσεως δεομένη, ἐνέμεινεν ἐν τῷ μεγάλῳ τῆς πανσπερμίας σωρῷ [2]. Ὁ τρόπος, καθ' ὃν αἱ υἱότητες πρὸς ἀλλήλας συνάπτονται, καὶ αἱ προσνεμόμεναι αὐταῖς ἐνέργειαι ἐκτρέπουσιν εἰς μυθώδη καὶ φαντασιώδη περιγραφήν, εἰς ἣν εἶναι μάταιον νὰ εἰσέλθωμεν.

Τοιαῦταί τινες παραδίδονται αἱ περὶ Βασιλείδου μαρτυρίαι τοῦ Εἰρηναίου καὶ τοῦ Ἱππολύτου. Ἀμφότεραι συμφωνοῦσι κατὰ τοῦτο πρὸς ἀλλήλας, ὅτι ὁ ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων λατρευόμενος θεὸς ἔχει περιωρισμένην δύναμιν καὶ ὅτι ἡ διὰ τοῦ Χριστοῦ γενομένη ἀπολύτρωσις προέρχεται ἐκ τοῦ ὑψίστου θεοῦ. Ὑπάρχει δ' ὅμως καὶ σπουδαία διαφορά, ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ Βασιλείδου ὑποτιθέμενα διάμεσα ὄντα εἶναι κατὰ μὲν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Εἰρηναίου ὁ νοῦς καὶ ἡ φρόνησις καὶ τὰ τοιαῦτα κατὰ δὲ τὴν τοῦ Ἱππολύτου αἱ ὑπὸ τοῦ ὑψίστου θεοῦ, τοῦ οὐκ ὄντος, γεννηθεῖσαι τρεῖς υἱότητες.

Τοῦ Βασιλείδου παῖς γνήσιος καὶ μαθητὴς ἦτο ὁ **Ἰσίδωρος** [3]. Σημειῶδες δ' ὅτι οἱ περὶ τὸν Βασιλείδην ἐχαρακτήριζον τὰ πάθη καὶ τὰς ἐπιθυμίας ὡς προσαρτήματα γενόμενα κατά τινα ταραχὴν καὶ σύγχυσιν ἀρχικήν [4].

Οὐαλεντῖνος.

Τὸ περιεκτικώτατον τῶν γνωστικῶν συστημάτων εἶναι τὸ τοῦ Οὐαλεντίνου, ᾧ ἠκολούθησαν ὁ Ἡρακλέων καὶ ὁ Πτολεμαῖος, ὁ Σεκοῦνδος καὶ ὁ Μάρκος καὶ ἄλλοι πολλοί [5]. Ὁ Οὐαλεντῖνος, σύγχρονος τῷ Βασιλείδῃ, ἐγεννήθη ἐν Αἰγύπτῳ ἐκ γονέων Ἰουδαίων, ἀνετράφη δ' ἐν τῷ χριστιανισμῷ καὶ ἔτυχεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἑλληνικῆς παιδεύ-

---

1) Εἶναι εὔστοχος ἡ παρατήρησις τοῦ Ἱππολύτου (7,22) ὅτι αὕτη ἡ τῆς πτερώσεως θεωρία ἐλήφθη ἐκ τοῦ Φαίδρου τοῦ Πλάτωνος.
2) Ἱππολ. 7, 20 ἑξ.
3) Ἱππόλ. ἔνθ. ἀνωτ.
4) Κλήμ. στρωμ. 2, 20.
5) Ἱππολ. 6, 38.

σεως· ἐδίδαξε περὶ τὸ ἔτος 140 ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ὕστερον ἐν Ρώμῃ καὶ Κύπρῳ, ἔνθα καὶ ἀπέθανε περὶ τὸ 160 [1]. Ἀρχὴν τοῦ παντὸς δέχεται ὁ Οὐαλεντῖνος τὸν ἀκατάληπτον καὶ ἀπερινόητον, ἀΐδιον καὶ ἀγέννητον θεόν, ὅστις λέγεται **βυθὸς** καὶ **προπάτωρ**. Ἐκ τούτου ὡς τῆς ἀκροτάτης πάντων αἰτίας προέρχεται σειρὰ ὅλη ὑπερκοσμίων δυνάμεων, αἵτινες ὀνομάζονται **αἰῶνες**, καὶ συναποτελοῦσι τὸ **πλήρωμα**. Ὁ προπάτωρ μετὰ τῆς **σιγῆς** (ἢ **ἐννοίας**) ὡς συζύγου ἐγέννησε τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας, τὸν **νοῦν** καὶ τὴν **ἀλήθειαν**. Ὁ δὲ νοῦς καλεῖται καὶ μονογενὴς καὶ πατὴρ καὶ ἀρχὴ πάντων. Ὁ βυθὸς καὶ ἡ σιγὴ καὶ ὁ νοῦς καὶ ἡ ἀλήθεια ἀποτελοῦσι τὴν πρώτην καὶ ἀρχέγονον τετρακτύν, τὴν ρίζαν καὶ ὑπόστασιν τῶν πάντων. Ὁ δὲ νοῦς καὶ ἡ ἀλήθεια γεννῶσι πάλιν τὸν **λόγον** καὶ τὴν **ζωὴν** καὶ οὗτοι τὸν **ἄνθρωπον** καὶ τὴν **ἐκκλησίαν**. Οἱ αἰῶνες ἀποτελοῦσι μετὰ τῆς ἀνωτάτης τετρακτύος τὴν ἀρχέγονον ὀγδοάδα. Ὁ λόγος μετὰ τῆς ζωῆς γεννᾷ **δεκάδα**, ὁ δὲ ἄνθρωπος μετὰ τῆς ἐκκλησίας **δωδεκάδα**, τουτέστι δώδεκα ἄλλους αἰῶνας. Οἱ εἰρημένοι τριάκοντα αἰῶνες συνεζευγμένοι ὡς ἄρρενες καὶ θήλειαι ἀρχαὶ ἀποτελοῦσιν ὡς εἴρηται, τὸ πλήρωμα· ἡ δὲ νεωτάτη τῶν τελευταίων δώδεκα αἰώνων καὶ ἑπομένως ἡ νεωτάτη τῶν τριάκοντα καθόλου αἰώνων εἶναι ἡ **Σοφία** [2]. Αὕτη θελήσασα νὰ γεννήσῃ παρήγαγεν οὐσίαν ἄμορφον καὶ ἀκατασκεύαστον, δι' ἣν θόρυβος ἐγένετο ἐν τῷ πληρώματι. Κατέφυγον λοιπὸν πάντες οἱ αἰῶνες εἰς δέησιν τοῦ πατρός, ἵνα ἐλεήσῃ τὴν Σοφίαν κλαίουσαν καὶ κατοδυρομένην ἐπὶ τῷ γενομένῳ ἐκτρώματι. Ἐλεήσας ὁ πατὴρ τὰ δάκρυα αὐτῆς καὶ προσδεξάμενος τῶν αἰώνων τὴν δέησιν κελεύει τὸν νοῦν καὶ τὴν Σοφίαν νὰ γεννήσωσι δύο αἰῶνας, τὸν **Χριστὸν** καὶ τὸ **ἅγιον πνεῦμα**. Εὐγνωμονοῦντες οἱ αἰῶνες ἔγνωσαν νὰ δοξάσωσι τὸν πατέρα διὰ προσφορᾶς πρεπόντων καρπῶν. Ἐγέννησαν λοιπὸν οἱ τριάκοντα αἰῶνες ἕνα αἰῶνα, κοινὸν τοῦ πληρώματος καρπόν, ὅστις ὀνομάζεται **Ἰησοῦς** καὶ **Σωτὴρ** καὶ εἰς τιμὴν αὐτοῦ ἐποίησαν δορυφόρους πλείστους ἀγγέλους [3]. Ὁ Χριστὸς οἰκτίρας τὴν ἔξω τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ πληρώματος ἐκβεβρασμένην καὶ ἐν τῷ σκότει καὶ τῷ κενώματι ἐγκαταλελειμμένην ἄμορφον καὶ ἀνείδεον οὐσίαν, θυγατέρα τῆς σοφίας **Ἀχαμώθ**, ἔσωσεν αὐτὴν καὶ ἀνείλ-

---

1) Εἰρην. 1, 11, 1. 3, 4, 3. Ἐπιφαν. 1, 1.
2) Ἱππ. 6, 29 ἑξ. Εἰρην. 1, 1, 1. 1, 11, 1.
3) Εἰρην. 1, 2, 1 ἑξ. Tertul adv. Valent. 11. 12.

κυσεν εἰς τὸ πλήρωμα. Ὅτε ὅμως ἡ Ἀχαμὼθ μορφωθεῖσα ὥρμησεν εἰς τὴν ζήτησιν τοῦ φωτός, διεκωλύθη ὑπὸ τοῦ αἰῶνος ὅρου καὶ κωλυομένη κατελήφθη ὑπὸ φόβου καὶ λύπης καὶ ἀπορίας καὶ δεήσεως. Τότε δὴ ἐπέμφθη ὑπὸ τοῦ πληρώματος ὁ αἰὼν Ἰησοῦς, ὅπως βοηθήσῃ αὐτῇ ἱκετευούσῃ καὶ ἀπαλλάξῃ τῶν παθῶν. Οὗτος ἀπεχώρισε τὰ πάθη τῆς Ἀχαμὼθ καὶ ἐποίησεν ἐκ μὲν τῶν τριῶν πρώτων (τῶν κακῶν) παθῶν κακὴν οὐσίαν, τὴν ***ὕλην***, ἐκ δὲ τοῦ τελευταίου (ἀγαθοῦ) πάθους ἀγαθὴν οὐσίαν, τὸ ***ψυχικόν.*** Δὲν ἐξίκετο δ' ὅμως ἡ Ἀχαμὼθ εἰς τὸ πλήρωμα ἀλλ' εἰς ὅμορον αὐτῷ κόσμον χωριζόμενον ἀπὸ τοῦ πληρώματος διὰ τοῦ ὅρου καὶ τοῦ σταυροῦ καὶ ὀνομαζόμενον κατωτέραν ὀγδοάδα. Ἐκεῖ ἐθεάσατο χαίρουσα τοὺς δορυφόρους τοῦ Σωτῆρος καὶ παρήγαγε καθ' ὁμοίωσιν αὐτῶν ὡς τρίτην οὐσίαν κύημα πνευματικόν. Ἐκ τῆς ψυχικῆς οὐσίας ἐμόρφωσεν ἡ Ἀχαμὼθ τὸν Δημιουργόν, ὅστις οὐδὲν ἔχει ἐν ἑαυτῷ πνευματικὸν οὐδὲ τὴν μητέρα αὐτοῦ γινώσκει. Ὁ Δημιουργὸς πάλιν ἐδημιούργησε τὸν αἰσθητὸν κόσμον, οὗ τὴν ὕλην ἀποτελοῦσι τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ χωρισθέντα, ὡς εἴρηται, πάθη τῆς Ἀχαμώθ. Ἐδημιούργησε δὲ τὸν αἰσθητὸν κόσμον καθ' ὁμοίωσιν τοῦ πληρώματος πλὴν ὅτι ἐνήργησεν ἀνεπιγνώστως ὡς ἔχων ψυχικὴν μόνον φύσιν. Ὁ Δημιουργὸς οἰκεῖ ἐν τῷ ὑπερουρανίῳ τόπῳ καὶ ἔχει κτίσμα τὸν Διάβολον, ὅστις ὅμως γινώσκει τὸν τοῦ πληρώματος κόσμον κάλλιον τοῦ Δημιουργοῦ· διότι οὗτος μὲν εἶναι ψυχικὴ φύσις, ἐκεῖνος δὲ πνεῦμα πονηρίας [1].

Εἰς τὰ ἔργα τοῦ Δημιουργοῦ ἀνήκει καὶ ὁ ***ἄνθρωπος.*** Ὁ ἄνθρωπος συνέστηκεν ἐκ τοῦ σώματος (ὕλης) καὶ τῆς ἐκ τοῦ Δημιουργοῦ προερχομένης ψυχῆς καὶ ἐκ τοῦ πνεύματος, ὅπερ κατέθηκεν εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ Ἀχαμὼθ ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ Δημιουργοῦ. Καὶ τὸ μὲν ὑλικὸν στοιχεῖον (τὸ σῶμα) εἶναι φθαρτὸν τὸ δὲ πνεῦμα ὡς ὂν θείας φύσεως ὑπάρχει ἀθάνατον ἡ δὲ ψυχὴ τέλος μέσον οὖσα τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ ὑλικοῦ ἀκολουθεῖ τῇ τύχῃ τοῦ ἑτέρου αὐτῶν, εἰς ὃ προσκλίνει. Ὁ ἄνθρωπος εἶχε τὸ κατ' ἀρχὰς σῶμα αἰθέριον καὶ πνευματικὸν ἔλαβε δ' ὕστερον καὶ τὸ ὑλικὸν σῶμα ἕνεκα τῆς διὰ τὴν ἁμαρτίαν πτώσεως. Διὰ τοῦ πνεύματος δηλαδὴ τοῦ ὑπὸ τῆς Ἀχαμὼθ ἐμποιηθέντος ὁ ἄνθρωπος ἀνυψώθη ὑπὲρ τὸν Δημιουργόν. Ὅθεν ἐφοβήθησαν οὗτος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἄγγελοι καὶ φοβηθέντες ἀπηγόρευσαν τῷ ἀνθρώπῳ νὰ φάγῃ ἐκ τοῦ δένδρου τῆς γνώσεως. Ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος παραβάτης ἐγένετο τῆς ἐντολῆς, δι' ἣν παράβασιν κατερρίφθη ἐκ τῆς αἰθερίας

¹) Εἰρην. 1,4,5. Tertul. adv.Valent. 17. 22.

χώρας, «τοῦ παραδείσου», εἰς τὸν ἔνυλον κόσμον, εἰς τὴν γῆν, ἔνθα καὶ ἔλαβε τὸ ὑλικὸν σῶμα, τὸν «δερμάτινον χιτῶνα» τῆς Γραφῆς [1]. Χάριν τῶν ἀνθρώπων κατῆλθεν ἐκ τοῦ πληρώματος ὁ Χριστός, ἵνα ἑρμηνεύσῃ αὐτοῖς τὰ μυστήρια τῆς θείας ζωῆς καὶ ἀπαλλάξῃ τῆς δεσποτείας τοῦ Δημιουργοῦ. Ἐμορφώθη δὲ ἡ τοῦ λυτρωτοῦ φύσις ἐκ τῶν τριῶν κυρίων συστατικῶν τοῦ ἀνθρώπου μερῶν, τουτέστιν ἔλαβεν ἀπὸ μὲν τῆς Ἀχαμὼθ τὸ πνεῦμα ἀπὸ δὲ τοῦ Δημιουργοῦ τὴν ψυχὴν ἐκ δὲ τῆς οὐρανίας οὐσίας τὸ σῶμα, ὅπερ δι' ἀρρήτου τέχνης κατεσκευάσθη ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὸν καὶ ἁπτόν [2]. Τοιοῦτος λοιπὸν μορφωθεὶς ἐν τῷ ὑπερκοσμίῳ ὁ Χριστὸς κατῆλθεν εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον διοδεύσας διὰ τῆς Μαρίας καθάπερ ὕδωρ διὰ σωλῆνος. Ἐν δὲ τῷ βαπτίσματι κατῆλθεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τοῦτον Χριστὸν ὁ αἰὼν Σωτὴρ καὶ ᾤκησεν ἐν αὐτῷ καθὰ τὸ πνεῦμα ἐν τῇ τοῦ ἀνθρώπου ψυχῇ. Καὶ παρέμεινεν ὁ Σωτὴρ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ Χριστῷ μέχρι τῆς προσαγωγῆς αὐτοῦ πρὸ τοῦ Πιλάτου, ὁπότε ἐπανῆλθεν εἰς τὸ πλήρωμα [3].

Εἰ καὶ ὁ Σωτὴρ κατῆλθεν εἰς τὸν κόσμον πρὸς σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων, ὅμως δὲν μετέλαβον πάντες ταύτης τῆς λυτρώσεως. Διακρίνονται δ' οἱ ἄνθρωποι κατὰ τρεῖς τάξεις εἰς χοϊκοὺς καὶ ψυχικοὺς καὶ πνευματικούς. Οἱ μὲν χοϊκοὶ ἄνθρωποι εἶναι ἁπλῶς σωματικοὶ ἄνευ ψυχῆς καὶ πνεύματος, οἱ δὲ ψυχικοὶ κοινωνοῦσι σὺν τῷ σώματι καὶ ψυχῆς, τέλος δὲ οἱ πνευματικοὶ ἔχουσι μετὰ τοῦ σώματος καὶ ψυχὴν καὶ πνεῦμα. Καὶ οἱ μὲν χοϊκοὶ ἐκπροσωπούμενοι μάλιστα ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν διάγουσι κατώτερον βίον καὶ κατὰ τὸν θάνατον παντελῶς ἀφανίζονται. Οἱ δὲ ψυχικοί, οἷοι εἶναι κατ' ἐξοχὴν οἱ εἰς τὴν ἐκκλησίαν πιστοί, ὑπάγονται εἰς τοὺς νόμους τοῦ δημιουργοῦ, εἰς οὗ τὸ κράτος μετὰ θάνατον ἔρχονται τὸν νόμον πληρώσαντες καὶ ἀγαθὰ ἔργα ἐπιτελέσαντες· οἱ ψυχικοὶ μόνοι ἔχουσι χρείαν τῆς ἀπολυτρώσεως. Τέλος οἱ πνευματικοὶ ἐκπροσωπούμενοι ὑπὸ τῶν γνωστικῶν ἀνυψοῦνται ὑπὲρ τὴν πίστιν εἰς τὴν γνῶσιν, ἐν ᾗ μανθάνουσι τὰ μυστήρια τοῦ πληρώματος καὶ ἀπολαύουσι τῆς μακαριότητος. Εἰς τοὺς πνευματικοὺς τούτους ἀνθρώπους ἀρκεῖ πρὸς σωτηρίαν ἡ γνῶσις οὐδ' εἶναι ἀνάγκη ἔργων· εἰς οὐδένα νόμον ὑπείκουσιν ἀλλ' εἶναι αὐτοὶ νόμος, ὑπ' οὐδεμιᾶς πράξεως μολύνονται οὐδ' ἀποβάλλουσι τὴν πνευ-

¹) Tertull adv. Valent 24, 25.

²) Ὁ Χριστὸς δὲν ἔλαβεν ὑλικὸν σῶμα, διότι ἡ ὕλη δὲν εἶναι δεκτικὴ σωτηρίας. Εἰρην. 1, 7, 1. ἑξ.

³) Εἰρην. 1, 7, 1 καὶ 2.

ματικὴν ὑπόστασιν [1]. Ἀποθανόντες δὲ εἰσέρχονται ἐντὸς τοῦ πληρώματος καὶ ἐπανέρχονται εἰς τὴν μητέρα αὐτῶν Ἀχαμώθ [2].

Ὅταν ἡ ὅλη τοῦ κόσμου πορεία τελειωθῇ, ἡ μὲν Ἀχαμὼθ μετὰ τῶν πνευμάτων εἰσέρχεται ἐντὸς τοῦ πληρώματος καὶ συνάπτεται τῷ αἰῶνι Ἰησοῦ εἰς μίαν συζυγίαν, ὁ δὲ Δημιουργὸς μετὰ τῶν ψυχῶν ἀνέρχεται εἰς τὴν μεσότητα, ὅπου πρότερον ἦτο ἡ Ἀχαμώθ. Τούτων γενομένων τὸ ἐν τῷ κόσμῳ ἐμφωλεῦον πῦρ ἐκλάμπει καὶ καταναλίσκει πᾶσαν ὕλην, ὥστε οὐδὲν ἄλλο ὑπολείπεται ἢ τὸ πλήρωμα καὶ τὸ κράτος τοῦ Δημιουργοῦ [3].

Ὅτι ἐν τῷ συστήματι τούτῳ εὑρίσκονται φιλοσοφικὰ στοιχεῖα, εἶναι ἀναμφίλεκτον. Οἱ τῆς ἐκκλησιας πατέρες ἤδη παρετήρησαν ὅτι οἱ αἰῶνες τοῦ πληρώματος εἶναι κατὰ βάθος αἱ πλατωνικαὶ ἰδέαι ὑπόστασιν λαβοῦσαι ἡ δὲ σειρὰ τῶν αἰώνων ὑπομιμνήσκει τὰ ὑπὸ τοῦ Φίλωνος ὑποτεθέντα διάμεσα μεταξὺ θεοῦ καὶ κόσμου ὄντα. Ἀλλὰ τὰ φιλοσοφικὰ ταῦτα στοιχεῖα περικαλύπτονται διὰ φανταστικῶν παραστάσεων καὶ ἀποβαίνουσι δυσδιάκριτα. Οὐχ ἧττον φανταστικὸν τύπον λαμβάνουσι καὶ ἄγαν διαστρέφονται αἱ χριστιανικαὶ ἔννοιαι. Ἡ δὲ ἀπόφανσις, ὅτι οἱ γνωστικοὶ ἔχουσιν ἐξουσίαν καὶ τοῦ ἁμαρτάνειν διὰ τὴν τελειότητα, ἀντιβαίνει ἄντικρυς πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοῦ συστήματος πᾶσαν ἠθικὴν ἀξίαν [4].

Καρποκράτης, Ἑρμογένης, Βαρδησάνης.

1. ***Καρποκράτης.*** Οὗτος ἐξ Ἀλεξανδρείας καταγόμενος ἐδίδασκεν ὀλίγῳ ὕστερον τοῦ Σατουρνίνου καὶ τοῦ Βασιλείδου, ἐπὶ Ἀδριανοῦ (περὶ τὸ 130). Καὶ ὁ Καρποκράτης παρεδέχετο μίαν ἀρχήν, πατέρα τῶν ὅλων καὶ ἄγνωστον καὶ ἀκατανόμαστον, ἐγνωμάτευε δ᾽ ὅτι ὁ κόσμος

1) Εἰρην. 1, 6, 1 ἑξ. 1, 7, 5. Tertuldav. adv Valent. 25.

2) Εἰρην. 1, 7, 1.

3) Ἐνθ. ἀνωτ.

4) Ἐκ τῆς περὶ πάθους καὶ λυτρώσεως τῆς σοφίας διδασκαλίας τοῦ Οὐαλεντίνου προῆλθε τὸ καὶ πρόσθεν μνημονευθὲν σύγγραμμα *Πίστις Σοφία*, ὅπερ ἐκ τεσσάρων βιβλίων ἀποτελούμενον περιέχει διάλογον μεταξὺ τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ καὶ τῶν μαθητῶν καὶ μάλιστα τῆς Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς. Ἐν τούτῳ εἰκονίζονται τὰ πάθη τῆς ἐκ τοῦ πληρώματος καταρριφθείσης σοφίας καὶ ἡ λύτρωσις αὐτῆς ὡς πρότυπον τῆς πασχούσης καὶ ἀπολυτρουμένης ἀνθρωπότητος. Ῥητέον δ᾽ ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος σύγγραμμα στερεῖται ἑνότητος καὶ εἶναι συμπίλημα δύο διαφόρων συγγραμμάτων, ἅτινα κατὰ τὸν Harnack καὶ τὸν K. Schmidt ἀνεφάνησαν κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα ἐν Αἰγύπτῳ.

δὲν ἐγένετο ἀμέσως ἐκ τοῦ ἀγεννήτου πατρός, ἀλλ᾽ ἐκ τῶν πολὺ ὑποδεεστέρων ἐκείνου ἀγγέλων. Αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαὶ προϋπῆρχον, πρὶν κατέλθωσιν εἰς τὰ ἐπίγεια αὐτῶν σώματα καὶ ἐν τῇ περιφορᾷ τοῦ κόσμου ἐθεάσανο τὸ ἐπέκεινα τοῦ οὐρανοῦ ἀΐδιον. Διὸ καὶ τείνουσι νὰ ἐπανέλθωσιν ὅθεν ἦλθον, ἣν ἐπάνοδον κωλύουσιν οἱ κοσμοποιοὶ ἄγγελοι. Αἱ δ᾽ ἐντονώτεραι καὶ καθαρώτεραι ψυχαὶ μνημονεύουσι τὰ πρότερον ἄνω ὁραθέντα, ἐνδυναμοῦνται διὰ δυνάμεως ὑπὸ τοῦ θεοῦ καταπεμπομένης καὶ ἐνδυναμωθεῖσαι ἐκφεύγουσι τοὺς κοσμοποιοὺς ἀγγέλους καὶ ἀνέρχονται ἐλεύθεραι εἰς τὸν ἀγέννητον θεόν. Αἱ μὴ καθαραὶ ψυχαὶ μετενσωματοῦνται πρὸς τιμωρίαν καὶ ὅταν οὕτω καθαρθῶσιν, ἔρχονται ἐλεύθεραι πρὸς ἐκεῖνον τὸν ὑπεράνω τῶν κοσμοποιῶν ἀγγέλων θεὸν καὶ οὕτω σῴζονται πᾶσαι αἱ ψυχαί. Ἡ τοῦ ἀνθρώπου σωτηρία γίνεται διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης· ἕκαστον δ᾽ ἔργον εἶναι καθ᾽ ἑαυτὸ ἀδιάφορον καὶ μόνον κατὰ τὴν τοῦ ἀνθρώπου δοξασίαν εἶναι ἀγαθὸν ἢ κακόν. Εἰς τὸν ἐπιτυχόντα τῆς γνώσεως οὐδεμία ὑπάρχει διάκρισις ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, δικαίου καὶ ἀδίκου, αἴρεται ἡ ἰδία κτῆσις καὶ αὐταὶ αἱ γυναῖκες καθίστανται κοιναί. Ἀλλ᾽ οὕτω καὶ ἡ αἵρεσις τοῦ Καρποκράτους ὑφηγεῖτο τὴν καταφρόνησιν τῶν νόμων καὶ τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν. Περὶ δὲ τοῦ Ἰησοῦ λέγει ὁ Καρποκράτης ὅτι ἦτο ἄνθρωπος υἱὸς τοῦ Ἰωσὴφ καὶ τῆς Μαρίας ἀλλὰ κατὰ τὴν σωφροσύνην καὶ δικαιοσύνην καὶ τὴν ἄλλην ἀρετὴν διέφερε. Δύνανται ὅμως καὶ οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι νὰ γίνωσι διὰ τῆς γνώσεως ὅμοιοι τῷ Ἰησοῦ καὶ ἔτι δυνατώτεροι [1].

Ἐντεῦθεν φανερὸν ὅτι τὸ σύστημα τοῦ Καρποκράτους δὲν διαφέρει κατ᾽ οὐσίαν τῶν πρόσθεν μνημονευθένων γνωστικῶν συστημάτων. Αἱ θεμελιώδεις ἀρχαὶ παραμένουσιν αἱ αὐταὶ καὶ μόνον ἡ περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ ἐκδοχὴ μεταβάλλεται. Ὁ Χριστὸς δηλαδὴ παρίσταται ἁπλῶς ὡς τέλειος ἄνθρωπος, ὡς γνωστικός, καὶ τάττεται παρὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Πυθαγόραν. Ῥητέον δ᾽ ὅτι ὁ Καρποκράτης διαφέρει τοῦ Οὐαλεντίνου ἰδίᾳ κατὰ τοῦτο, ὅτι προσνέμει τὴν ἐπίτευξιν τῆς γνώσεως εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν αἴρει τὴν μεταξὺ χοϊκῶν καὶ ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν (γνωστικῶν) διάκρισιν.

Ὁ τοῦ Καρποκράτους υἱὸς *Ἐπιφάνης* ἐν τῷ πολυθρυλήτῳ βιβλίῳ τῷ περὶ δικαιοσύνης προεβίβαζεν ἔτι μᾶλλον τὰς ἀρχὰς τοῦ πατρὸς διδάσκων τὴν κοινότητα καὶ ἰσότητα πάντων [2].

1) Ἱππολ. 7, 32. Ἐπιφαν. κατὰ αἱρέσ. 27, 2. Εἰρην. 1, 25, 1 ἑξ.

2) Κλήμ. στρωμ. 3,2.

2. *Ἑρμογένης*. Οὗτος ἔζη ἀρχομένου τοῦ δευτέρου αἰῶνος πιθανῶς ἐν Καρχηδόνι, παρεδέχετο δὲ κατὰ τὸν Τερτυλλιανὸν [1] ἀρχέγονον δυϊσμὸν θεοῦ καὶ ὕλης. Ὁ θεὸς δὲν ἐδημιούργησε τὸν κόσμον οὔτε ἐκ τῆς ἰδίας αὐτοῦ οὐσίας ὡς ὢν ἀμετάβλητος καὶ ἀμέριστος οὔτε πάλιν ἐκ τοῦ μηδενός, διότι οὕτως ἕνεκα τῆς ἀπείρου ἀγαθότητος αὐτοῦ θὰ ἐποιοῦντο πάντα ἀγαθά· ὅπερ ὅμως δὲν συμβαίνει, διότι ἐν τῷ κόσμῳ ὑπάρχουσι πολλὰ κακά. Ὑπολείπεται λοιπὸν νὰ ὁμολογήσωμεν ἀΐδιον ὕλην, ἐξ ἧς ὁ θεὸς τὸν κόσμον ἐμόρφωσεν· οὐδὲ θὰ ἦτο ὁ θεὸς ἀΐδιος κύριος, εἰ μὴ ἐκεῖνο οὗ εἶναι κύριος, τουτέστιν ἡ ὕλη, ἦτο ὡσαύτως ἀΐδιον. Ἡ ὕλη ἦτο ἐξ ἀρχῆς ἄτακτος καὶ ἄμορφος· ταύτης μέρος μὲν ἡμέρωσεν ὁ θεός, μέρος δὲ κατέλιπεν ἄγριον, καὶ τὸ μὲν ἡμερωθὲν εἶναι ὁ κόσμος τὸ δὲ ἄγριον καλεῖται ὕλη ἄκοσμος. Ὁ Χριστὸς εἶναι υἱὸς τοῦ τὰ πάντα κτίσαντος θεοῦ καὶ ἐγεννήθη ἐκ παρθένου καὶ πνεύματος· μετὰ δὲ τὸ πάθος ἐγερθεὶς καὶ εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀνερχόμενος τὸ μὲν σῶμα κατέλιπεν ἐν τῷ ἡλίῳ αὐτὸς δὲ ἐπορεύθη πρὸς τὸν πατέρα. Μαρτυρεῖ, λέγει, περὶ τούτου καὶ τὸ τοῦ Δαυΐδ «Ἐν τῷ ἡλίῳ ἔθετο τὸ σκήνωμα αὐτοῦ καὶ αὐτὸς ὡς νυμφίος ἐκπορευόμενος ἐκ παστοῦ αὐτοῦ, ἀγαλλιάσεται ὡς γίγας δραμεῖν ὁδόν» [2].

3. **Ὁ Βαρδησάνης** *ἐξ Ἐδέσσης* περὶ τὸ ἔτος 154 γεννηθεὶς καὶ περὶ τὸ 222 ἀποθανὼν προσέδωκεν εἰς τὴν γνωστικὴν θεωρίαν τύπον ἁπλούστερον καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ οἰκειότερον. Παρεδέχετο δύο ἀρχέγονα ὄντα, τὸν ἄγνωστον πατέρα καὶ τὴν ὕλην, ἐξ ἧς προῆλθεν ὁ σατανᾶς. Ἐκ τοῦ ἀγνώστου πατρὸς ἀπορρέουσιν ἑπτὰ αἰῶνες, οἵτινες μετὰ τοῦ πατρὸς ἐκείνου ἀποτελοῦσι τὸ πλήρωμα. Ἐκ τοῦ πληρώματος κατάγεται τὸ τοῦ ἀνθρώπου πνεῦμα ἀλλὰ δι' ἁμαρτίαν εἰς τόνδε τὸν κόσμον κατέπεσε· πρὸς σωτηρίαν αὐτοῦ ἐπεφάνη ὁ Χριστὸς ἐν οὐρανίῳ σώματι.

Ἐνταῦθα μνημονευτέος καί τις *Κέρδων* ἐπιδημήσας ἐν Ῥώμῃ ἐπισκοπεύοντος τοῦ Ὑγίνου. Ὁ Κέρδων διέκρινε τὸν ὑπὸ τῶν προφητῶν κηρυχθέντα θεὸν ἀπὸ τοῦ πατρὸς τοῦ Χριστοῦ· ἐκεῖνος μὲν εἶναι ἀγνώριστος οὗτος δὲ γνωριστός· ἐκεῖνος ὑπάρχει δίκαιος οὗτος δὲ ἀγαθός [3]. Τοῦ Κέρδωνος τὸ δόγμα ἐκράτυνεν ὁ Μαρκίων.

Μαρκίων.

Μαρκίων ὁ Ποντικὸς ἦτο υἱὸς ἐπισκόπου, ὑφ' οὗ ὅμως εἰς ἁμαρτήματα περιπεσὼν ἐξεβλήθη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας. Φυγὼν δ' ἐκ

1) adv. Hermogenem 2. 3.
2) Ἱππολ. 8,17.
3) Εἰρην. 1,27,1. Ἱππόλ. 7,37.

τῆς πατρίδος ἦλθεν εἰς Ῥώμην καὶ ἠσπάσατο τὴν αἵρεσιν τοῦ Κέρδωνος, οὗ τὰς ἀρχὰς ἀνέπτυσσε περὶ τὸ ἔτος 160. Ὁ Μαρκίων διακρίνει μέν, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ γνωστικοί, ἀπὸ τοῦ ὑψίστου θεοῦ τὸν δημιουργὸν ἀλλὰ δὲν παράγει τοῦτον ἐξ ἐκείνου δι' ἀπορροῆς ἢ διὰ πτώσεως· ἀποφαίνει τὸν δημιουργὸν ὡς ὁμοίως τῷ ὑψίστῳ θεῷ ἀΐδιον καὶ θεωρεῖ ἀμφοτέρους ὡς ἀντιθέτους ἀλλήλοις. Ἡ παρατήρησις δηλαδὴ ὅτι πολλὰ κακὰ ὑπάρχουσιν ἐν τῷ κόσμῳ δὲν ἐπιτρέπει τῷ Μαρκίωνι νὰ πιστεύσῃ ὅτι τοῦτον ἐδημιούργησεν ὁ ἀγαθὸς θεός. Παραδέχεται λοιπὸν δημιουργὸν καὶ πλὴν αὐτοῦ ὑπέρτερον θεόν. Ὅπερ εἶναι διακριτικὸν γνώρισμα τούτων εἶναι τὸ ὅτι ὁ μὲν ὕψιστος θεὸς ὑπάρχει *ἀγαθὸς* ὁ δὲ δημιουργὸς δὲν εἶναι ἀγαθὸς ἀλλ' ἁπλῶς *δίκαιος*. Δὲν εἶναι δὲ ὁ δημιουργὸς ἀγαθός, διότι ὡς αἴτιος τοῦ κόσμου εἶναι καὶ ὁ αἴτιος τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ κακοῦ, ἔτι δὲ πολεμικὸς καὶ ἀσταθής, καθὰ ἐν ὅλῃ τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ φαίνεται. Εἶναι μόνον *δίκαιος*, τουτέστι χορηγεῖ ἁπλῶς νόμους καὶ ἐπιτελεῖ αὐτοὺς ἄνευ οἴκτου καὶ ἐλέου, ὡς ἐπίσης ἐκ τῆς Π. Διαθήκης συνάγεται. Πάντα τὰ συγγράμματα αὐτῆς περιέχουσι μόνον τὴν ἀποκάλυψιν καὶ νομοθεσίαν τοῦ δημιουργοῦ. Ὁ δὲ ἀγαθὸς θεὸς ἦτο, πρὶν ἐπιφανῇ ὁ Χριστός, παντελῶς *ἄγνωστος*· καὶ αὐτὸς ὁ δημιουργὸς δὲν ἐγίνωσκεν αὐτόν. Οὔτε ἐν τῇ φύσει οὔτε ἐν τῷ νῷ οὔτε ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ ἦτο ὁ θεὸς ἀποκεκαλυμμένος. Ὅτι δὲν ἦτο ἀποκεκαλυμμένος ἐν τῇ φύσει, ἀποδεικνύουσι τὰ ἐν τῷ κόσμῳ πολλὰ κακά· ταῦτα δὲν θὰ ὑπῆρχον ἐὰν ὁ κόσμος ἦτο ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ἀγαθοῦ θεοῦ. Οὐδ' ἐν τῷ νῷ ἦτο ἀποκεκαλυμμένος, ὡς ἀποδεικνύουσιν αἱ τῶν διαφόρων φιλοσοφημάτων πρὸς ἄλληλα ἀντιφάσεις. Ὅτι δὲ τέλος οὐδ' ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἦτο ἀποκεκαλυμμένος, μαρτυροῦσιν αἱ μεταξὺ Παλ. καὶ Καινῆς Διαθήκης ὑπάρχουσαι ἀντιφάσεις [1]. Λοιπὸν ὁ ἀγαθὸς θεὸς ἦτο ὅλως ἄγνωστος καὶ ἀπεκαλύφθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ. Ἵνα δηλαδὴ ὁ ἀγαθὸς θεὸς ἀφανίσῃ τὸ ἔργον τοῦ δημιουργοῦ (τοῦ «κοσμοκράτορος») καὶ τὴν νομοθεσίαν αὐτοῦ καὶ πᾶν συναφὲς τούτῳ καὶ ἵνα ἐλευθερώσῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ καταθλιπτικοῦ ζυγοῦ τοῦ δημιουργοῦ, ἀπεκαλύφθη ἐξ οἴκτου ἐν τῷ υἱῷ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστῷ, ὅστις κατῆλθεν εἰς τὸν κόσμον καὶ ἐπεφάνη ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ ὡς ἄνθρωπος. Ἐν τῷ Χριστῷ ἐμφανίζεται ἡ ἀγάπη καὶ ὁ ἔλεος, ὅπως ἐν τῷ θεῷ τῆς Π. Διαθήκης ἡ σκληρότης καὶ ἡ δικαιοσύνη. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ὕλη ὡς ἔργον τοῦ δημιουργοῦ εἶναι κακόν, ὁ Χριστὸς δὲν ἔλαβε πραγματικὸν σῶμα οὐδ' ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον διὰ

1) Εἰρην. 1,27,1 ἑξ. Tertul adv. Marc. 2,12. 1,8,11.

πραγματικῆς γεννήσεως ἀλλ᾿ ἐπεφάνη ἐν μορφῇ κατὰ τὸ φαινόμενον ἀνθρωπίνη [1]. Ὁ Χριστὸς διεφώτισε τοὺς ἀνθρώπους περὶ τοῦ ἀγαθοῦ θεοῦ καὶ περὶ τῆς φύσεως τοῦ κοσμοκράτορος καὶ ἀπήλλαξεν ἀπὸ τοῦ κράτους αὐτοῦ. Δὲν ἔδωκε δὲ νέον νόμον, διότι ἐσκόπει νὰ ἐλευθερώσῃ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ νόμου (τοῦ δημιουργοῦ) καὶ οὐχὶ νὰ ὑποβάλῃ αὐτοὺς πάλιν ὑπὸ νόμον. Ὁ Χριστὸς εἶναι μόνον λυτρωτής, οὐχὶ νομοθέτης. Ἐπειδὴ δὲ ἠλευθέρωσε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ κράτους τοῦ δημιουργοῦ, ἐξήγειρε τὴν ὀργὴν αὐτοῦ, ὅστις καὶ παρώρμησε τοὺς ὀπαδοὺς πρὸς σταύρωσιν τοῦ Χριστοῦ. Οὗτος ὅμως μόνον κατὰ τὸ φαινόμενον ἔπαθε καὶ ἀπέθανε, διότι τὸ σῶμα αὐτοῦ, ὡς εἴρηται, δὲν ἦτο πραγματικόν [2].

Αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ τοῦ Μαρκίωνος ἦσαν ἄγαν αὐστηραί. Ἀπηγόρευε τοῖς ὀπαδοῖς ἐντόνως πᾶσαν ἀπὸ τοῦ σώματος ἡδονὴν καὶ ἐπέταττεν αὐστηρὰν νηστείαν μάλιστα δὲ κατὰ σάββατον. Ἠτιολογεῖτο δὲ ἡ τοιαύτη αὐστηρὰ ἐγκράτεια ὡς ἐναντίωσις πρὸς τὴν βούλησιν τοῦ δημιουργοῦ, εἰς ὃν ἀνήκει ἡ ὕλη· πρὸς τὸ ἔνυλον καὶ τὸ τούτῳ συναφὲς ὀφείλουσι νὰ ἀντιδρῶσιν οἱ ἀπὸ τοῦ κράτους τοῦ δημιουργοῦ ἀφιστάμενοι καὶ εἰς τὴν γαλήνιον τοῦ ἀγαθοῦ θεοῦ βασιλείαν ἐρχόμενοι. Ἡ κατὰ τὸ σάββατον νηστεία ἐπεβάλλετο, διότι ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ ὁ δημιουργὸς ἀνεπαύθη καὶ ἡ νηστεία εἶναι γνώρισμα τῆς λύπης. Διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν, τουτέστιν ἕνεκα ἐναντιώσεως πρὸς τὸν δημιουργόν, ἀπηγόρευεν ὁ Μαρκίων τὸν γάμον καὶ ἐπέτρεπε τὴν βάπτισιν εἰς μόνους τοὺς ἀγάμους καὶ ἐγκρατεῖς [3].

Ἡ τοῦ Μαρκίωνος διδασκαλία διαφέρει τῶν ἄλλων γνωστικῶν συστημάτων ἄλλως τε καὶ διότι εἶναι νηφαλιωτέρα καὶ δὲν ἐκτρέπεται εἰς τοσαῦτα παράδοξα φαντάσματα [4]. Ἀρκεῖται, ὡς εἴδομεν, εἰς τὰς δύο ἀρχάς, τουτέστιν εἰς τὸν ἀγαθὸν θεὸν καὶ τὸν δημιουργόν, καὶ δὲν παρεμβάλλει μεταξὺ αὐτῶν διαμέσους ὑπεραισθητὰς δυνάμεις. Αἱ δὲ ἠθικαὶ ἀρχαὶ αὐτοῦ παρὰ τὴν φαινομένην αὐστηρότητα δὲν εἶναι καθαραί· διότι ἡ ἐπιταττομένη ἐγκράτεια στηρίζεται οὐχὶ ἐπὶ ἠθικοῦ λόγου ἀλλ᾿ ἁπλῶς ἐπὶ τοῦ μίσους πρὸς τὸν δημιουργόν, πρὸς ὃν ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει ἀεὶ νὰ ἀντιπράττῃ.

---

1) Εἰρην. 1,27,2. Tertull. adv. Marc. 1,8. 3,11.
2) Tertul. De praes. haer. 51. adv. Marcium 3,6.
3) Εἰρην. 1,28. Κλήμ. στρωμ. 3,3 καὶ 4. Tertul. adv. Marc 1,29.
4) Ἐκ τῶν πολλῶν διαφορῶν πρέπει νὰ σημειωθῇ μάλιστα αὕτη, ὅτι παρὰ Μαρκίωνι δὲν ἐξαίρεται ἡ γνῶσις ἀλλ᾿ ἡ πίστις. Διὸ πολλοὶ ἐκ τῶν νεωτέρων δὲν καταλέγουσιν αὐτὸν εἰς τοὺς γνωστικούς· ἔπιθ. καὶ A. Harnack 1, 226 ἑξ.

Μαθητὴς τοῦ Μαρκίωνος ἐγένετο ὁ **Ἀπελλῆς** (+περὶ τὸ 180) ὅστις ἐπειρᾶτο ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «συλλογισμοῖς» νὰ δείξῃ ὅτι τὰ βιβλία τοῦ Μωϋσέως περιεῖχον πολλὰς ἀναληθείας καὶ κατ᾿ ἀκολουθίαν δὲν κατήγοντο ἐκ τοῦ θεοῦ. Πρὸς δὲ τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ σφόδρα διεφώνησεν. Ὑπέθετο δηλαδὴ τέσσαρας θεούς, ὧν πρῶτος μὲν εἶναι ὁ ἀγαθὸς θεός, ὃν οὐδὲ οἱ προφῆται ἔγνωσαν, δεύτερος δὲ ὁ τοῦ παντὸς δημιουργός, τρίτος δὲ ὁ τῷ Μωϋσεῖ λαλήσας πύρινος ὤν, τέταρτος δὲ ὁ πονηρὸς καὶ κακῶν αἴτιος. Τοῦ ἀγαθοῦ θεοῦ υἱὸς εἶναι, ἔλεγεν, ὁ Χριστός, ὅστις ἔλαβε σάρκα οὐχὶ ἐκ τῆς παρθένου ἀλλ᾿ ἐκ τῆς τοῦ παντὸς οὐσίας (θερμοῦ καὶ ψυχροῦ καὶ ὑγροῦ καὶ ξηροῦ) καὶ ἐν τοιούτῳ σώματι λαβὼν τὰς κοσμικὰς ἐξουσίας ἔζησεν ἐν τῷ κόσμῳ. Ἀνασκολοπισθεὶς δὲ ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ἀπέθανε καὶ μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἠγέρθη· ἀποδοὺς δὲ τὴν σάρκα εἰς τὴν γῆν ἐπορεύθη πρὸς τὸν ἀγαθὸν πατέρα καταλιπὼν τὸ τῆς ζωῆς σπέρμα εἰς τὸν κόσμον διὰ τῶν μαθητῶν τοῖς πιστεύουσι [1]. Περὶ τοῦ Ἀπελλοῦ μαρτυρεῖται ὅτι ὡμολόγησε τέλος ὅτι μία ὑπάρχει ἀρχή, ἣν δὲν γινώσκομεν ἀλλ᾿ ὑπὸ τῆς φύσεως κινούμεθα νὰ παραδεχώμεθα· ἔλεγεν ὅτι δὲν γινώσκει πῶς εἷς ὑπάρχει ἀγέννητος θεὸς ἀλλ᾿ ὅτι τοῦτο πιστεύει.

Γνωστικοὺς ἀπεκάλουν ἑαυτοὺς οἱ *Ναασσηνοὶ* ἢ *Ὀφῖται* [2], οἵτινες ἠσπάζοντο πολλὰ ἀνατολικὰ μυθολογήματα καὶ πιθανῶς ἐνεφάνιζον ἐν ταῖς δοξασίαις αὐτῶν τὴν παλαιοτάτην μορφὴν τῆς γνωστικῆς θεωρίας. Κατὰ τούτους ὁ πρῶτος ἄνθρωπος, ὁ Ἀδάμ, ἦτο ἀρσενόθηλυς, συνάπτων ἐν ἑαυτῷ τὸ νοερὸν καὶ τὸ ψυχικὸν καὶ τὸ χοϊκόν, ἡ δὲ γνῶσις αὐτοῦ εἶναι ἀρχὴ τῆς δυνάμεως τοῦ γνῶναι τὸν θεόν. Ἀρχὴ μὲν δηλαδὴ τῆς τελειώσεως εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ ἀνθρώπου, ἀπηρτισμένη δὲ τελείωσις εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ θεοῦ. Τὰ εἰρημένα στοιχεῖα πάντα, τό τε νοερὸν καὶ τὸ ψυχικὸν καὶ τὸ χοϊκόν, κατῆλθον ὁμοῦ εἰς ἕνα ἄνθρωπον, τὸν Ἰησοῦν, τὸν ἐκ τῆς Μαρίας γεννηθέντα. Ρητέον δ᾿ ὅτι ἀνῆγον οἱ Ὀφῖται τὴν θεωρίαν αὐτῶν εἰς τὸν Ἰάκωβον τὸν τοῦ Κυρίου ἀδελφόν [3]. Συγγενεῖς τοῖς Ὀφίταις εἶναι οἱ *Περάται* [4], οἵτινες ἐδίδασκον ὅτι πᾶν γεννητὸν εἶναι καὶ φθαρτὸν μόνοι δὲ αὐτοὶ

---

1) Ἱππολ. 7, 38. 10, 20. Εὐσέβ. ἐκκλ. ἱστρ. 5, 13.
2) Ναασσηνοὶ ὠνομάζοντο κατὰ τὴν ἑβραϊκὴν γλῶσσαν, καθ᾿ ἣν Νάας σημαίνει τὸν ὄφιν.
3) Ἱππολ. 5, 6. 7.
4) Τῆς περατικῆς αἱρέσεως ἀρχηγοὶ λέγονται Εὐφράτης ὁ περατικὸς καὶ Κέλβης ὁ Καρύστιος. ἔνθ. ἀνωτ. 5, 13

δύνανται διὰ τῆς ἑαυτῶν γνώσεως νὰ διέλθωσι καὶ ***περάσωσι***[1] τὴν φθοράν[2]. Οἱ Περάται διακρίνουσι τρία ὄντα, τὸ πρῶτον ἀγαθὸν ἀγέννητον, τὸ δεύτερον ἀγαθὸν αὐτογενὲς καὶ τὸ τρίτον γεννητόν· νομίζουσι δ' ὅτι τῆς γενέσεως τῶν γεννητῶν αἴτια εἶναι τὰ ἀγέννητα καὶ τὰ ὑπερκείμενα καὶ ὅτι ὁ καθ' ἡμᾶς κόσμος ἐγένετο κατ' ἀπόρροιαν. Ἄνωθεν, λέγουσιν, ἀπὸ τῆς ἀγεννησίας καὶ τῆς πρώτης τοῦ κόσμου τομῆς κατῆλθε τριφυής τις καὶ τρισώματος καὶ τριδύναμος ἄνθρωπος καλούμενος Χριστός, ἔχων ἐν ἑαυτῷ ἀπὸ τῶν τριῶν τοῦ κόσμου μερῶν πάντα τὰ συγκρίματα καὶ τὰς δυνάμεις. Κατῆλθε δὲ ὁ Χριστὸς ἄνωθεν ἀπὸ τῆς ἀγεννησίας, ἵνα διὰ τῆς καταβάσεως αὐτοῦ σωθῶσι πάντα τὰ τριχῇ διῃρημένα. Οὗτος, ὁ υἱὸς καὶ λόγος τοῦ θεοῦ, ὁ ἀληθὴς καὶ τέλειος ὄφις, εἶναι τὸ διάμεσον μεταξὺ τοῦ ἀκινήτου πατρὸς καὶ τῆς κινουμένης ὕλης[3]. Τέλος ῥητέον ὅτι ἡ τῶν γνωστικῶν θεωρία ἔσχε ῥοπὴν ἐπὶ τὴν αἵρεσιν τῶν Μανιχαίων.

2. Μανιχαῖοι.

Ὁ ἱδρυτὴς τῆς φερωνύμου αἱρέσεως Μάνης ἢ Μανιχαῖος[4] ἐγεννήθη τῷ 216 καὶ κατήγετο κατὰ τὰς πιθανωτάτας εἰδήσεις ἐξ ἐπιφανοῦς οἴκου τῶν Περσῶν μάγων. Ἀνατραφεὶς τὸ κατ' ἀρχὰς ἐν τῇ περσικῇ θρησκείᾳ τοῦ Ζωροάστρου μετέστη ὕστερον εἰς τὸν χριστιανισμὸν καὶ λέγεται ὅτι ἐγένετο καὶ ἱερεύς· ἀλλ' ἕνεκα τῶν αἱρετικῶν αὐτοῦ δοξασιῶν ἀπεκλείσθη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας. Τῷ ἔτει 242 ἐπὶ τῆς βασιλείας Σαπώρου τοῦ πρώτου παρῆλθεν εἰς τὸ μέσον ὡς διδάσκαλος νέας θρησκείας καὶ ἔλεγεν ἑαυτὸν ὡς τὸν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἐπηγγελμένον Παράκλητον, ὅστις ἔμελλε νὰ συμπληρώσῃ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Πρὸς διάδοσιν δὲ τῆς ἑαυτοῦ θρησκείας ἐποιήσατο μακρὰς ἀποδημίας, ἐν αἷς συνίστη ἑαυτὸν ὡς τὸν τελευταῖον καὶ μέγιστον προφήτην. Ἐπανελθὼν εἰς τὴν Περσίαν τῷ ἔτει 272 ἔτυχεν ἐπί τινα χρόνον τῆς προστασίας τῆς κυβερνήσεως ἀλλ' εἶτα περιελθὼν εἰς διαμάχην πρὸς τοὺς μάγους κατεδιώχθη καὶ τέλος ὑπέ-

1) Ἐντεῦθεν τὸ ὄνομα αὐτῶν Περάται.

2) Αὐτ. 5, 16.

3) Αὐτ. 5, 12, 15 ἑξ.

4) Τὸ ὄνομα Μάνης εἶναι ἀμφίβολον ἂν ἔχῃ περσικὴν ἢ σημιτικὴν καταγωγήν. Λέγεται δ' ὅτι τὸ πρῶτον ἐλέγετο Κούβρικος καὶ ἦτο δοῦλος, ὕστερον δ' ἐπωνομάσθη Μάνης, ὅπερ ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν Περσῶν δηλοῖ τὸν ὁμιλητικὸν καὶ πρὸς διάλεξιν εὐεπίφορον (Acta 51-53. Σωκρ. ἐκκλ. ἱστ. 1,22).

στη σταυρικὸν θάνατον τῷ 276. Κατέλιπε δὲ πολυάριθμα συγγράμματα ἐν συριακῇ καὶ περσικῇ γλώσσῃ γραφέντα κατ' ἴδιον ὑπ' αὐτοῦ ἐπινοηθὲν ἀλφάβητον, οὗ χρῆσιν ἐποιοῦντο ὕστερον οἱ τούτου ὀπαδοὶ πρὸς συγγραφὴν ἱερῶν βιβλίων[1].

Τὸ σύστημα τῶν Μανιχαίων συνδυάζει γνωστικὰ στοιχεῖα πρὸς ζωροαστρικὰς καὶ ἐν μέρει βουδδιστικὰς θεωρίας· ἔχει δὲ πολὺ τὸ φαντασιῶδες καὶ μυστικόν, διὸ θὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν παράστασιν τῶν γενικωτάτων μόνον ἀρχῶν αὐτοῦ.

Ὁ Μάνης δύο παρεδέχετο ἀρχὰς ἀγεννήτους καὶ αὐτοφυεῖς καὶ ἀϊδίους, τὸν θεὸν καὶ τὴν ὕλην, ὧν ἐκεῖνος μὲν εἶναι τὸ ἀγαθὸν αὕτη δὲ τὸ κακόν. Καὶ τῷ μὲν θεῷ συντάττονται δυνάμεις, οἱονεὶ ὑπηρέτιδες, ἀγαθαὶ πᾶσαι, τῇ δὲ ὕλῃ ὁμοίως δυνάμεις κακαί· τῷ μὲν θεῷ ὑπάρχει τὸ φῶς καὶ τὸ λαμπρόν, τῇ δὲ ὕλῃ τὸ σκότος καὶ τὸ ἀμυδρόν. Ἡ ὕλη ἐλθοῦσα εἰς τὸν ἄνω τόπον καὶ θαυμάσασα τὸ παρὰ τῷ θεῷ φῶς ἠθέλησε νὰ κατάσχῃ τὴν ἀρχὴν ἐκβάλλουσα τὸν θεόν. Ὁ δὲ θεὸς πρὸς τιμωρίαν προβάλλει ἐξ ἑαυτοῦ δύναμιν λεγομένην *μητέρα τῆς ζωῆς* ἢ τὸν *πρῶτον ἄνθρωπον*. Οὗτος ὑπὸ τῶν ἀρχόντων τοῦ σκότους πολεμούμενος θὰ ἐκινδύνευεν, εἰ μὴ ἀπέστελλεν ὁ θεὸς πρὸς βοήθειαν ἑτέραν δύναμιν προβληθεῖσαν λεγομένην *ζῶν πνεῦμα*. Τὸ ζῶν πνεῦμα σῴζει τὸν πρῶτον ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς βίας τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων. Ἀλλ' ἐν τῷ ἀγῶνι ὅμως ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἀπώλεσε πολλὰ φωτεινὰ μέρη, ἅτινα ὑπὸ τῶν ἀρχόντων τοῦ σκότους κατεπόθησαν. Ταῦτα μένουσιν ἐν τῇ χαώδει ὕλῃ καὶ γίνονται *ψυχὴ τοῦ κόσμου*, ἥτις εἶναι ὁ *Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ πρώτου ἀνθρώπου*. Τὸ δὲ ζῶν πνεῦμα, ὅπερ τὸν πρῶτον ἄνθρωπον ἔσωσεν, ἐγένετο κοσμοποιόν· συνήγαγε δηλαδὴ τὸ ἐν τῇ ὕλῃ ὑπολειφθὲν καὶ οὔπω καταποθὲν φῶς καὶ συνεκέντρωσεν αὐτὸ ἐν τῷ

1) Ὁ Fihrist ἀπαριθμεῖ ἑπτὰ κύρια τοῦ Μανιχαίου βιβλία, τ.ἔ 1) τὸ βιβλίον τῶν ἀπορρήτων, 2) τὸ βιβλίον τῶν γιγάντων, 3) τὸ βιβλίων τῶν παραγγελμάτων, 4) τὸ βιβλίον Schâhpûra Kân (ἀποτεινόμενον βεβαίως πρὸς τὸν βασιλέα Σαπώρην), 5) τὸ βιβλίον τῆς ζωογονήσεως, 6) τὸ βιβλίον «πραγματεία» ἀγνώστου περιεχομένου, 7) τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον. Ἐκ τούτων τὰ μὲν ἓξ πρῶτα ἦσαν ἐν συριακῇ, τὸ δὲ ἕβδομον ἐν περσικῇ γλώσσῃ γεγραμμένα. Ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ συγγράμματα ταῦτα ἀπώλοντο, κυρία πηγὴ πρὸς γνῶσιν τῆς θεωρίας τῶν Μανιχαίων χρησιμεύουσιν ἡμῖν τὰ Πρακτικὰ (Acta) τοῦ Ἀρχελάου, ἅτινα περιέχουσι διάλογον μεταξὺ τοῦ Μάνεντος καὶ τοῦ ἐπισκόπου Κασχάρων Ἀρχελάου. Ἔτι δὲ παρέχουσι περὶ τοῦ προκειμένου συστήματος εἰδήσεις οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ μάλιστα ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος, ὅστις ἐπί τινα χρόνον ἀπέκλινεν εἰς αὐτό.

ἡλίῳ καὶ τῇ σελήνῃ, τοὺς δὲ δαίμονας προσήλωσεν ὡς ἀστέρας ἐν τῷ στερεώματι. Οὕτω πρέπει κατά γε τοὺς ἐν τῇ Δύσει Μανιχαίους νὰ διακρίνηται πάσχων Ἰησοῦς (*υἱὸς ἀνθρώπου ἐμπαθής*, Jesus patibilis), τὲ τὸ ἐν τῇ ὕλῃ κατεχόμενον φῶς, καὶ ἀπαθὴς Ἰησοῦς (Jesus impatibilis), τὲ τὸ ἐν τῷ ἡλίῳ καὶ τῇ σελήνῃ συγκεντρωθὲν φῶς. Ἐκ τῶν φωτεινῶν τῆς ὕλης στοιχείων ἐποίησε τὸ ζῶν πνεῦμα κατὰ διαταγὴν τοῦ θεοῦ τὸν ὑφεστῶτα κόσμον. Εἰρήσθω δ' ὅτι ὁ ἐν τῷ ἡλίῳ καὶ τῇ σελήνῃ βασιλεύων Ἰησοῦς πειρᾶται νὰ ἐλευθερώσῃ τὸ ὑπὸ τῆς ὕλης κατεχόμενον φῶς καὶ βοηθεῖται ὑπὸ δύο ἄλλων ὄντων, ἅτινα ὁ θεὸς πρὸς τοῦτο ἔδωκεν ἐπίκουρα, τὲ ὑπὸ τῆς παρθένου τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος [1].

Οἱ τοῦ σκότους ἄρχοντες εἰσηγουμένου τοῦ ἄρχοντος αὐτῶν ἐποίησαν ἐκ τοῦ ἀφαιρεθέντος φωτὸς κατὰ πρότυπον τοῦ πρώτου ἀνθρώπου καὶ κατὰ τὴν ἑαυτῶν μορφὴν ἄνθρωπον, τὸν Ἀδάμ. Ὁμοίως δ' ἐποίησαν καὶ τὴν Εὔαν, ἵνα δι' αὐτῆς διεγείρωσι τοῦ Ἀδὰμ τὴν αἰσθητικὴν φύσιν, ποιήσωσι τὴν διάδοσιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ παραλύσωσι τὴν πρὸς ἀπελευθέρωσιν δύναμιν καὶ τάσιν τοῦ ἐν τῇ ὕλῃ κατεχομένου φωτός. Γάμος ἄρα καὶ γέννησις κατάγονται ἐκ τῆς κακῆς ἀρχῆς καὶ εἶναι ἁμαρτία [2]. Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ πρέπει νὰ διακρίνωνται δύο ψυχαί· ἡ μὲν ἑτέρα αὐτῶν τὸ σῶμα ζωογονοῦσα κατάγεται ἐκ τῆς ὕλης καὶ διὰ τοῦτο εἶναι φύσει κακή, ἡ δ' ἄλλη τοὐναντίον φωτεινὴ ψυχὴ ἀπορρέει ἐκ τῆς ἀγαθῆς ἀρχῆς καὶ εἶναι φύσει ἀγαθή. Αἱ ψυχαὶ αὗται εὕρηνται ἐν διηνεκεῖ πρὸς ἀλλήλας διαμάχῃ, ὥστε ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἐν τῷ κόσμῳ κρατοῦσα ἀντίθεσις. Ἡ κακὴ ψυχὴ ἀποκαλύπτεται ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις, ὧν ἐπακολούθημα εἶναι αἱ κακαὶ πράξεις. Ἡ δ' ἀγαθὴ ψυχὴ δὲν ἁμαρτάνει ἀλλὰ ποιεῖ μόνον τὸ ἀγαθόν· τὸ ἐγκαλοῦν αὐτῇ δὲν εἶναι ἡ ἐνεργητικὴ βούλησις ἀλλ' ἁπλῶς ἡ ἀδυναμία καὶ ὑποχώρησις εἰς τὰς ἐπιθυμίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ εἰρημένη ἀδυναμία δὲν δύναται κατ' ἀλήθειαν νὰ ἀποδοθῇ αὐτῇ, διότι ὁ ἄνθρωπος ὑφίσταται ἀεὶ τὴν ἀνάγκην τῶν ἐν τῷ κόσμῳ δυνάμεων καὶ στερεῖται ἐλευθέρας βουλήσεως. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀγαθὴ ψυχὴ εὑρίσκετο ἐν πλάνῃ ἕνεκα τοῦ κράτους τῶν τοῦ σκότους ἀρχόντων, κατῆλθεν ἐκ τοῦ ἡλίου ὁ Ἰησοῦς. Οὗτος ἐπεφάνη ἐν μορφῇ κατὰ τὸ φαινόμενον ἀνθρωπίνῃ καὶ διεφώτισε τὰς ψυχὰς περὶ τῆς ἀληθοῦς αὐτῶν οὐσίας καὶ τῆς πρὸς τὸν

1) Πρακτικὰ Ἀρχελ. 7. Augustinus, Contra Faust. Manich 2, 4. 6. 21, 1.
2) Aug. de nat. boni 46. 29. De act. C. Felic. Man. 1, 7.

θεὸν σχέσεως, ἔδειξε δὲ τὴν ὁδὸν τῆς ἀπὸ τῆς ὕλης ἀπαλλαγῆς. Ὁ Ἰησοῦς ὅμως δὲν συνεπλήρωσεν αὐτὸς τὸ τῆς ἀπολυτρώσεως ἔργον ἀλλ' ἔπεμψε πρὸς τοῦτο τὸ ἅγιον πνεῦμα, ὅπερ ἐπηγγείλατο τοῖς μαθηταῖς καὶ ἐνεφανίσθη ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Μάνεντος. Οὗτος ἀπεκάλυψε πρῶτος τὴν βαθυτέραν ἔννοιαν τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀνύψωσε τὰς ψυχὰς εἰς τὴν ἐλευθερωτικὴν αὐτῶν ἀλήθειαν [1].

Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς εἰρημένης περὶ κόσμου θεωρίας ἀνέπτυξαν οἱ Μανιχαῖοι Ἠθικὴν ἀσκητικήν. Ἐπειδὴ δὲ σκοπὸν προέβαλλον οὐ μόνον τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν στοιχείων τοῦ σκότους ἀλλὰ καὶ τὴν θεραπείαν καὶ ἐπίρρωσιν τῶν φωτεινῶν μερῶν, διὰ τοῦτο ἡ Ἠθικὴ αὐτῶν δὲν εἶναι ὅλως ἀρνητικὴ οὐδὲ τείνει εἰς αὐτοκτονίαν ἀλλ' ἁπλῶς ἐμφανίζεται ὡς αὐστηρὰ καὶ ἀσκητική. Ἐν ταύτῃ ἐξαίρονται αἱ τρεῖς σφραγῖδες, ἡ τοῦ στόματος, ἡ τῶν χειρῶν, ἡ τοῦ κόλπου, δι' ὧν οἱ τέλειοι Μανιχαῖοι κατακλείονται καὶ ἀποχωρίζονται ἀπὸ τοῦ κατ' αἴσθησιν βίου. Ἡ σφραγὶς τοῦ στόματος (signaculum oris) ἀπαγορεύει πάντα βλάσφημον καὶ ἀσεβῆ λόγον ἔτι δὲ τὴν ἀπόλαυσιν κρέατος καὶ οἴνου καὶ γάλακτος καὶ ᾠῶν. Ἡ σφραγὶς τῶν χειρῶν (signaculum manuum) δὲν ἐπιτρέπει ἰδίαν κτῆσιν οὐδ' ἐργασίαν ἀλλ' ἀπαιτεῖ μόνον θεωρίαν πρὸς δ' ἔτι ἀπαγορεύει τὸν φόνον ζῴων καὶ τὴν ἀποκοπὴν φυτῶν. Τέλος δὲ ἡ σφραγὶς τοῦ κόλπου (signaculum sinus) ἀπαγορεύει τὸν γάμον καὶ τὴν γέννησιν, δι' ὧν ἡ τοῦ φωτὸς ψυχὴ ἔτι μᾶλλον τῇ ὕλῃ ἐμπλέκεται. Τοιοῦτον ὅμως αὐστηρὸν καὶ ἀσκητικὸν βίον εὐνόητον ὅτι ὀλίγοι μόνον θὰ ἠδύναντο νὰ διάγωσι. Διὸ ἡ διατήρησις καὶ διάδοσις τῆς αἱρέσεως ἀπῄτει ὅπως μὴ ἀπαιτῆται παρὰ πάντων τῶν ὀπαδῶν ὁ αὐτὸς αὐστηρὸς βίος. Διέκρινον λοιπὸν οἱ Μανιχαῖοι τοὺς ἑταίρους εἰς δύο τάξεις, εἰς τὴν τάξιν τῶν κατηχουμένων, (ἀκροατῶν) καὶ τὴν τῶν ἐκλεκτῶν. Εἰς τοὺς κατηχουμένους ἀπηγορεύετο μὲν ὁ φόνος ζῴων, ἐπετρέπετο δὲ ἡ ἀποκοπὴ φυτῶν καὶ ἡ συλλογὴ καρπῶν ἔτι δὲ καὶ ὁ γάμος. Οἱ δ' ἐκλεκτοὶ ὤφειλον νὰ τηρῶσιν ἀκριβῶς πάντα τὰ ἠθικὰ τῆς αἱρέσεως παραγγέλματα· ὀφείλοντες λοιπὸν νὰ μὴ κόπτωσι φυτὰ μηδὲ νὰ δρέπωσι καρποὺς ἐλάμβανον ταῦτα παρὰ τῶν κατηχουμένων, οἷς εὐχαριστοῦντες ηὔχοντο νὰ συγχωρηθῶσι διὰ τὴν οὕτω διαπραχθεῖσαν ἁμαρτίαν. Τῶν ἐκλεκτῶν αἱ ψυχαὶ ἐπιστρέφουσι μετὰ θάνατον εἰς τὴν τοῦ φωτὸς χώραν, αἱ δὲ τῶν ἄλλων

1) Angust. C. Faust. Man. 20, 15. de util. cred. 3, 7. contra epist. fundam. 23.

ψυχαὶ μεταγγίζονται ἀναλόγως τοῦ ἐπὶ γῆς βίου καὶ μετενσωματοῦνται εἰς διάφορα φυτὰ καὶ ζῷα, μέχρις οὗ καθαρθῶσιν. Ἐπὶ τέλους ὁ κόσμος ὅλος καταναλίσκεται ὑπὸ τοῦ πυρὸς καὶ αἱ διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἁμαρτημάτων δεόμεναι ἔτι καθάρσεως ψυχαὶ ἀπωθοῦνται εἰς τὸ αἰώνιον πῦρ. Μετὰ ταῦτα θὰ ἔλθῃ ἡ ἀποκατάστασις τῶν δύο φύσεων καὶ οἱ μὲν ἄρχοντες θὰ οἰκήσωσι τὰ κατώτερα μέρη ὁ δὲ πατὴρ τὰ ἀνώτερα [1].

Σημειῶδες ὅτι ἡ τῶν Μανιχαίων αἵρεσις διὰ τῆς ἀκριβεστέρας περὶ τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ κακοῦ ἑρμηνείας καὶ τῆς ἁπλῆς περὶ ἀπολυτρώσεως διδασκαλίας ἐπεσπάσατο εὐθὺς πολυαρίθμους θιασώτας οὐ μόνον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Δύσει, ἔνθα καὶ ὁ Αὐγουστῖνος ἐγένετο ἐπί τινα χρόνον ὀπαδὸς τῆς αἱρέσεως καὶ ὁ τούτῳ σύγχρονος Φαῦστος εἰργάσθη ὑπὲρ τῆς διαδόσεως αὐτῆς [2]. Ἡ κυρία ἕδρα τοῦ μανιχαϊσμοῦ ἐν τῇ Δύσει ἐγένετο ἡ Ἀφρική, ὅπου οὗτος μόλις διὰ τῶν Οὐανδάλων ἐξερριζώθη, ἐνῷ ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ καὶ τῷ Βυζαντιακῷ κράτει διετηρήθη λανθάνων μέχρι τοῦ 13ου αἰῶνος παρὰ τὴν γενομένην αὐτῷ καταδίωξιν ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων, ὡς τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τοῦ Λέοντος τοῦ μεγάλου [3].

3. Μοναρχιανοί.

Ἀντίθεσιν πρὸς τὴν γνωστικὴν θεωρίαν ἀποτελεῖ ἡ τῶν μοναρχιανῶν. Οἱ μὲν γνωστικοὶ ἐδογμάτιζον ὅτι ἐκ τοῦ ἑνὸς θείου ὄντος ἀπορρέει πλῆθος κατωτέρων διαμέσων ὄντων, ὡς δευτερευόντων θεῶν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ παρεδέχοντο εἶδός τι πολυθεΐας. Οἱ δὲ μοναρχιανοὶ [4] τοὐναντίον παρεδέχοντο ἕνα θεὸν καὶ δὴ τοιοῦτον, ὥστε ἡ ἐν αὐτῷ διάκρισις τριάδος ἠφανίζετο καὶ τὰ τρία τοῦ θεοῦ πρόσωπα καθίσταντο

---

1) Πρακτ. Ἀρχελ. 8-12 Aug. C. Faust. Man. 22,30. 5,10. 2,5. De morib. Manich. 2,11 ἑξ.

2) Ἡ ὑπὸ τοῦ Μάνεντος ἱδρυθεῖσα καὶ ὕστερον εὐρέως διαδοθεῖσα ἐκκλησία εἶχεν ἱεραρχίαν, ἐν ᾗ διεκρίνοντο ὁ ἀρχηγός, 12 διδάσκαλοι, 72 ἐπίσκοποι, οἱ ἐκλεκτοὶ καὶ οἱ ἀκροαταί.

3) Περὶ Μανιχαίων ἔπιθ. *Baur.* Das manichaïische Religionsystem, 1831.—*Flügel,* Mani, 1862.—*Kessler,* über d. manich Relig 1889.—*C. Salemain,* Manich. Studien, 1908.—*Harnack* ἐν τῷ Lehrbuch D. Dogmengeschichte—*F. Cumont,* Revue d'hist et de lit. relig, 1920.—*F. Burkitt,* The religion of the. Manichees 1925. Πβλ. καὶ *Überweg—Geyer* 11, 652 ἑξ.

4) Μοναρχιανοὶ καλοῦνται ὡς ὀπαδοὶ τῆς μονοθεΐας καὶ πολέμιοι τῆς πολυθεΐας.

ἁπλῶς διάφοροι σχέσεις ἢ τρόποι τῆς μιᾶς θείας οὐσίας. Ἐξαίροντες οἱ μοναρχιανοὶ τὴν ἀφῃρημένην τοῦ θεοῦ ἔννοιαν προσήγγιζον ἀρκούντως πρὸς τὸν ἰουδαϊσμόν. Εὔδηλον δ' ὅτι ἀπορρίπτοντες τὴν τριαδικότητα τοῦ θεοῦ δὲν παρεδέχοντο τὴν περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ υἱοῦ διδασκαλίαν τῆς ἐκκλησίας. Ἴδωμεν νῦν διὰ βραχέων τοὺς σπουδαιοτάτους μοναρχιανοὺς καὶ τὴν θεωρίαν τούτων, οὓς δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν εἰς τρεῖς τάξεις.

Εἰς τὴν πρώτην τάξιν τῶν μοναρχιανῶν ἀνήκουσιν οἱ ἐκλαμβάνοντες τὸν πατέρα ὡς πάσχοντα, οἷοι ὁ Πραξέας καὶ ὁ Νοητὸς καὶ ὁ Βήρυλλος. Ὁ *Πραξέας,* καθ' οὗ ἔγραψεν ὁ Τερτυλλιανός, ἔζη ἐν Ρώμῃ περὶ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰῶνος ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ ἐπισκόπου Βίκτωρος καὶ ἦλθεν ὕστερον εἰς Καρχηδόνα. Ἐδόξαζε δὲ ὅτι αὐτὸς ὁ πατὴρ κατέβη εἰς τὴν παρθένον, ἐξ ἧς ἐγεννήθη ὡς ἄνθρωπος καὶ ἔπειτα ἀπέθανε καὶ ἀνέστη. Καθ' ὅσον δὲ ὁ πατὴρ ἔλαβεν ἐν τῷ Χριστῷ σάρκα, τουτέστιν ἀνθρωπίνην φύσιν, καλεῖται υἱός· δὲν διαφέρει ὅμως ὁ πατὴρ κατὰ τὸ πρόσωπον τοῦ υἱοῦ, ἀλλὰ τοὐναντίον αὐτὸς ἑαυτὸν ἐποίησεν υἱόν. Ἐν τῷ Χριστῷ, λέγει, διακρίνεται τὸ θεῖον καὶ τὸ ἀνθρώπινον ὡς πνεῦμα καὶ σάρξ. Ἔπαθε δ' ὁ Χριστὸς μόνον ὡς ἄνθρωπος, ἐνῷ ὁ ἐν αὐτῷ πατήρ, τουτέστιν ὁ θεός, συνέπαθε [1]. Ὀλίγῳ ὕστερον (περὶ τὸ 230) ἐδίδασκε σχεδὸν τὰ αὐτὰ *Νοητὸς* ὁ Σμυρναῖος. Εἷς, λέγει, εἶναι ὁ πατὴρ καὶ θεὸς τῶν ὅλων, ὅστις πάντα ποιήσας ἦτο εἰς τὰ ὄντα ἀφανής, ἀλλ' ὅτε ἠθέλησεν ἐποίησεν ἑαυτὸν φανερόν. Τῷ θεῷ ὑπάρχει ἓν μόνον πρόσωπον, ὅπερ εἶναι ἀγέννητον μὲν ἀπ' αἰῶνος γεννητὸν δὲ ἐκ τῆς παρθένου ἐν χρόνῳ· καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ σχέσει καλεῖται πατήρ, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ υἱός [2]. Παραπλήσια τῷ Νοητῷ [3] ἐδίδασκεν ὁ *Βήρυλλος,* ἐπίσκοπος Βόστρων τῆς Ἀραβίας, ὅτι

---

1) Tertul. Adv. Prax. 16 «ipsum credunt patrem et visum et congressum et operatum et sitim et esuriem passum».

2) Ἱππόλ. φιλοσ. 9, 12. 10, 27. Περὶ τοῦ Νοητοῦ καὶ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ λέγει ὁ Θεοδώρητος (αἱρ. κακομ. 3, 3). «Ἕνα φασὶν εἶναι θεὸν καὶ πατέρα τῶν ὅλων δημιουργὸν—ἀγέννητον μὲν ἐξ ἀρχῆς, γεννητὸν δὲ ὅτε ἐκ παρθένου γεννηθῆναι ἠθέλησεν, ἀπαθῆ καὶ ἀθάνατον καὶ πάλιν αὖ παθητὸν καὶ θνητόν· ἀπαθὴς γὰρ ὤν, φησί, τὸ τοῦ σταυροῦ πάθος ἐθελήσας ὑπέμεινε· τοῦτον καὶ υἱὸν ὀνομάζουσι καὶ πατέρα, πρὸς τὰς χρείας τοῦτο κἀκεῖνο καλούμενον». Ρητέον δ' ὅτι ὁ Ἱππόλυτος (9, 10) παραβάλλει τὴν αἵρεσιν ταύτην πρὸς τὴν περὶ ταυτότητος τῶν ἀντιθέτων θεωρίαν τοῦ Ἡρακλείτου, καὶ νομίζει ὅτι αὕτη προῆλθεν ἐκ τῆς ἐπιδράσεως ἐκείνης.

3) Σημειωτέον ὅτι ὀπαδὸς τοῦ Νοητοῦ ἐγένετο ὁ ***Ἐπίγονος,*** οὗ πάλιν μαθητὴς ἦτο ὁ ***Κλεομένης*** κρατύνας τὸ δόγμα ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις, ὅτε

ὁ Χριστὸς πρὸ τῆς εἰς ἀνθρώπους ἐπιδημίας, δὲν ὑπῆρχεν ὡς πρόσωπον οὐδ' εἶχεν ἰδίαν θεότητα καὶ ὅτι ἐνοικεῖ ἐν αὐτῷ μόνον ἡ θεότης ἡ τοῦ πατρός [1].

Εἰς τὴν δευτέραν τάξιν ἀνήκουσιν ὁ Σαβέλλιος καὶ ὁ Παῦλος ὁ Σαμοσατεύς. Ὁ *Σαβέλλιος* ἐκ Λιβύης καταγόμενος καὶ πρεσβύτερος ἐν Πτολεμαΐδι τῆς ἐν Ἀφρικῇ Πενταπόλεως γενόμενος ἔζη ἐν Ρώμῃ ἐπὶ Ζεφυρίνου καὶ ὑπῆρξεν ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων προστατῶν τῆς αἱρέσεως τῶν μοναρχιανῶν, οἵτινες καὶ ὀνομάζονται συνήθως ἀπὸ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ σαβελλιανοί. Ἡ γνώμη τοῦ Σαβελλίου συνοψίζεται ἐν ταῖς ἀποφάνσεσιν. «Ἡ μονὰς πλατυνθεῖσα γέγονε τριάς» καὶ «ὁ πατὴρ ὁ αὐτὸς μὲν ἐστι, πλατύνεται δὲ εἰς υἱὸν καὶ πνεῦμα» [2]. Ὁ θεὸς δηλαδὴ εἶναι μονάς, ἢ ἄλλως, ὁ σιωπῶν θεός, ἐν ᾧ λανθάνει ὁ λόγος· ἡ μονάς, ἥτις εἶναι ὁ πατήρ, ἐκτείνεται καὶ ἐκτεινομένη γίνεται τριάς, τουτέστι πατὴρ καὶ υἱὸς καὶ ἅγιον πνεῦμα [3]. Τὰ τρία ταῦτα εἶναι μία μόνη ὑπόστασις, ἥτις κατὰ διαφόρους σχέσεις ἐμφανίζεται ὡς πατήρ, υἱός, πνεῦμα. Πατὴρ μὲν ὀνομάζεται καθ' ὅσον ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ ἐνομοθέτησεν, υἱὸς δὲ καθ' ὅσον ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἐνηνθρώπησεν, ἅγιον δὲ πνεῦμα καθ' ὅσον εἰς τοὺς ἀποστόλους ἐπεφοίτησεν. Οὕτω δὴ διὰ τῶν τριῶν ὀνομάτων δηλοῦνται ἁπλῶς διάφοροι τρόποι ἀποκαλύψεως ἢ σχέσεως τῆς μιᾶς μονάδος. Παραβάλλει δὲ ὁ Σαβέλλιος τὴν θείαν τριάδα πρὸς τοῦ ἀνθρώπου τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν καὶ τὸ πνεῦμα, ἅτινα καίπερ διαφέροντα ἀλλήλων ἀποτελοῦσιν ἓν μόνον πρόσωπον· ὡσαύτως παραβάλλει πρὸς τὸν ἥλιον, ὅστις, εἰ καὶ ὑπάρχει εἷς, ὅμως ἔχει τρεῖς ἐνεργείας, τὸ φωτιστικὸν καὶ τὸ θάλπον καὶ τὸ τῆς περιφερείας σχῆμα. Σύμφωνος τοῖς εἰρημένοις εἶναι ἡ διδασκαλία, ὅτι ὁ λόγος χάριν τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ μάλιστα τοῦ ἀνθρώπου προῆλθεν ἐκ τοῦ πατρὸς οὐχὶ ὡς θεῖον πρόσωπον ἀλλ' ὡς δύναμις τοῦ θεοῦ. Ὅπως δὲ ἡ ἀκτὶς ὑπὸ τοῦ ἡλίου πέμπεται καὶ πάλιν εἰς τὸν ἥλιον ἐπιστρέφει, οὕτω καὶ ὁ υἱὸς πεμφθεὶς καιρῷ ποτε καὶ ποιήσας ἐν τῷ κόσμῳ πάντως τὰ

ἐπίσκοπος ἦτο ὁ Ζεφυρῖνος. Φίλος δὲ καὶ ὁμογνώμων τῷ Κλεομένει ἐγένετο ὁ τοῦ Ζεφυρίνου διάδοχος **Κάλλιστος**. Ἐπιθ. *J. Dräseke*, Noetos und die Noetianer und des Hippolytos refutatio 9, 6—10, ἐν Zeitschr. für wiss. Th. 1903, σ. 213—232.

1) Εὐσέβ. ἐκκλ. ἱστορ. 6, 33.

2) Ἀθανασ. κατὰ ἀρειαν. λόγος 4, 13 καὶ 25.

3) Οἱ ὅροι **ἔκτασις** καὶ **συστολή**, ὧν γίνεται ἐνταῦθα χρῆσις, ἐλήφθησαν ἐκ τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ προκειμένη θεωρία καθόλου ὑπομιμνήσκει τὴν Στοάν.

συντελεστικὰ τῆς εὐαγγελικῆς οἰκονομίας καὶ σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου ἀνελήφθη αὖθις εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐπανῆθε πρὸς τὸν πατέρα [1].

Τὰς ἀκολουθίας τῆς σαβελλιανῆς διδασκαλίας συνήγαγε *Παῦλος ὁ Σαμοσατεύς*, ὁ γενόμενος Ἀντιοχέων ἐπίσκοπος. Ὁπότε, λέγει, ὁ λόγος ὑποτίθεται ὅτι δὲν εἶναι τὸ δεύτερον τῆς τριάδος πρόσωπον ἀλλ' ἁπλῶς θεία δύναμις, εὔλογον ὅτι ὁ Ἰησοῦς (ὡς καὶ πᾶς ἁγίου πνεύματος ἐμπεφορημένος προφήτης) εἶναι διάφορον τοῦ θεοῦ πρόσωπον, τουτέστιν ἄνθρωπος. Πρὸ τῆς γεννήσεως αὐτοῦ ὁ Χριστὸς δὲν ὑπῆρχεν ἀλλ' ἐπεφοίτησεν εἰς αὐτὸν γεννώμενον ὁ θεῖος λόγος καὶ παρέμεινε μέχρι τοῦ πάθους. Ὁ Χριστὸς λοιπὸν καίπερ γεννηθεὶς κατὰ τρόπον ὑπερφυσικὸν ἦτο καθ' ἑαυτὸν μόνον ἄνθρωπος ἀλλὰ δι' ἠθικῆς τελειώσεως ἐγένετο υἱὸς τοῦ θεοῦ καὶ ἐθεοποιήθη. Πάντως οἰκεῖ ἐν αὐτῷ ὁ θεῖος λόγος· τοῦτο ὅμως συμβαίνει οὐχὶ δι' οὐσιώδους ἑνώσεως θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἀλλὰ διὰ θείας ἐπενεργείας, ἥτις τὰς νοητικὰς καὶ βουλητικὰς τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεις ἀνυψοῖ [2].

Τὴν τρίτην τέλος τάξιν ἀποτελοῦσιν οἱ τοῖς Ἐβιωναίοις [3] προσεγγίζοντες μοναρχιανοί, οἷοι Θεόδοτος ὁ Βυζάντιος καὶ Ἀρτέμων. Ὁ **Θεόδοτος** ἰσχυρίζετο ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦτο μὲν ἄνθρωπος ἐκ παρθένου γενόμενος κατὰ βουλὴν τοῦ πατρός ἔζησε δὲ ὁμοίως πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις καὶ εὐσεβέστατος γενόμενος ἐδέξατο κατὰ τὸ βάπτισμα τὸν Χριστὸν ἄνωθεν κατελθόντα ἐν εἴδει περιστερᾶς καὶ τότε ἐνήργησαν ἐν αὐτῷ αἱ δυνάμεις· καὶ διὰ τῆς καθόδου ὅμως τοῦ πνεύματος δὲν ἐγένετο ἐκεῖνος θεός [4]. Ὁ δὲ *Ἀρτέμων* παρεδέχετο ἰδίαν τινὰ ἐπὶ τὸν Ἰησοῦν ἐπενέργειαν τοῦ ὑψίστου θεοῦ, δι' ἧς ἐπενεργείας ἐκεῖνος πάντας τοὺς ἀνθρώπους ὑπερβαλὼν υἱὸς τοῦ θεοῦ ἐγένετο. Ἡ τοῦ λόγου ἔννοια λείπει ἀπὸ τούτων τῶν μοναρχιανῶν. Οἱ τοῦ Ἀρτέμωνος ὀπαδοὶ διετείνοντο ὅτι μέχρι τῶν χρόνων τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Βίκτωρος ἐδέσποζεν ἡ τῶν μοναρχιανῶν θεωρία καὶ ὅτι διὰ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Ζεφυρίνου ἐξεβλήθη [5]. Εἰ καὶ τοῦτο φαίνεται ὑπερβολή, ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἡ τῶν μοναρχιανῶν αἵρεσις ἦτο ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις χρόνοις σφόδρα διαδεδομένη· τοῦτο συνάγεται ἔκ τε πολλῶν εἰς τοὺς ἀποστολικοὺς

1) Ἐπιφ. κατὰ αἱρέσ. 62. Θεόδωρ. αἱρετ. κακομ. 2, 9.

2) Θεοδωρ. ἐνθ. ἀνωτ. 2, 8. August de haer 44.

3) Οἱ Ἐβιωναῖοι, (ὅπερ ὄνομα σημαίνει ἐν τῇ ἑβραϊκῇ τοὺς πτωχούς), ἀπετέλουν αἵρεσιν ἀρνουμένην τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ.

4) Ἱππολ. φιλοσ. 7, 35. 10, 23 Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. 5, 28.

5) Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. 5, 28.

πατέρας ἀναφερομένων συγγραμμάτων καὶ μάλιστα τοῦ «Ποιμένος τοῦ Ἑρμᾶ» καὶ ἐκ μαρτυρίας τοῦ Τερτυλλιανοῦ, ἀντιπάλου τῶν μοναρχιανῶν [1].

Β. ΟΙ ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ

1. Ἀρχαὶ τῆς ἀπολογητικῆς.

Ἡ τῶν χριστιανῶν ἀπολογητικὴ ἔσχεν ἤδη προδρόμους τὴν ἐλεγκτικὴν τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐνέργειαν καὶ τὴν ἰουδαϊκὴν ἀπολογητικήν. Γνωριμώτατον δηλαδὴ ὑπάρχει ὅτι ἀνεφάνησαν ἐν τοῖς ἐθνικοῖς φιλόσοφοι, ὡς ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Ξενοφάνης καὶ κυνικοὶ καὶ στωϊκοὶ καὶ ἐπικούρειοι καὶ σκεπτικοί, οἵτινες κατεπολέμησαν δεινῶς τὰς περὶ πολυθεΐας καὶ τῆς μορφῆς τῶν θεῶν κρατούσας δοξασίας. Εἶτα δὲ καὶ παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις καὶ μάλιστα τῷ Φίλωνι ἀνεπτύχθη ἀπολογητική τις κατὰ τῆς ἐθνικῆς πολυθεΐας. Κατὰ τοιαῦτα λοιπὸν πρότυπα [2] ἐμορφώθη καὶ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ἡ ἀπολογητική, ἥτις ἀρχῆθεν ἀπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου διττὸν εἶχε νὰ διεξαγάγῃ ἀγῶνα, τὸν μὲν κατὰ τῶν ἐθνικῶν τὸν δὲ κατὰ τῶν ὀπαδῶν τῆς Συναγωγῆς. Τὴν πρώτην

[1]) Adv Praxean, 3.

Ἐνταῦθα μνημονευτέα τέλος καὶ ἡ αἵρεσις τῶν *Μοντανιστῶν*, ὧν ὁ ἀρχηγέτης Μοντανὸς ἐν Ἀρδαβᾷ τῆς Φρυγίας γεννηθεὶς καὶ ἀπὸ ἐθνικοῦ γενόμενος χριστιανὸς καὶ δὴ καὶ ἱερεὺς ἐπεκαλεῖτο τὰ ἐν ἐκστατικῷ μάλιστα ἐνθουσιασμῷ συμβαίνοντα αὐτῷ ὁράματα· ἀπέφαινεν ἑαυτὸν ὡς τὸν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἐπηγγελμένον ***παράκλητον, τὸ πνεῦμα*** τῆς ἀληθείας καὶ ἐκήρυττε, βοηθούμενος ὑπὸ δύο προφητίδων, τῆς Πρισκίλλης καὶ Μαξιμίλλης, ὡς προσεχῆ τὴν ἀπὸ πολλοῦ προσδοκωμένην ἐπάνοδον τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν χιλιετῆ ἐπὶ γῆς βασιλείαν αὐτοῦ. Ἐμέμφετο δὲ τὴν ἐκκλησίαν ὡς συγχωροῦσαν τοῖς ἁμαρτάνουσι καὶ μετανοοῦσι καὶ ὡς μὴ ἐπιβάλλουσαν αὐστηρὰν ἄσκησιν. Ἀπηγόρευε τὸν δεύτερον γάμον θεωρῶν ὡς μοιχείαν, ἀπῄτει αὐστηρὰν ἐγκράτειαν καὶ νηστείας καὶ συνεβούλευε τὴν ἐπιδίωξιν τοῦ μαρτυρίου. Οἱ Μοντανισταὶ εἶχον ἰδίαν ἐκκλησιαστικὴν πολιτείαν καὶ ἐθεώρουν κέντρον καὶ ἱερὰν πόλιν τὴν Πέπουζαν· ἔλεγον δὲ τοὺς μὲν ὀπαδοὺς *πνευματικοὺς* τοὺς δὲ λοιποὺς χριστιανοὺς φυσικοὺς ἢ ψυχικούς. (Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. 5, 15. Ἐπιφ. αἱρεσ. 48, 4. 49, 2. August de haeres 26. 27). Ἡ αἵρεσις τῶν Μοντανιστῶν κατεδικάσθη μὲν ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐπολεμήθη ὑπὸ τῶν ἀπολογητῶν ἀλλ' ἔσχεν ὅμως εὐρεῖαν διάδοσιν καὶ διήρκεσε μέχρι τοῦ ἕκτου αἰῶνος.

[2]) Τὴν πρὸς τὴν ἰουδαϊκὴν καὶ τὴν ἐθνικὴν ἀπολογητικὴν σχέσιν τῆς χριστιανικῆς δεικνύει ὁ *T. Geffcken* ἐν τῇ ἀξιολόγῳ πραγματείᾳ «Zwei griech. Apologeten», 1907.

ἀπόπειραν ἀπολογίας τοῦ χριστιανισμοῦ διορῶμεν ἐν τῇ ἐπιστολῇ τῇ πρὸς *Διόγνητον*, ἧς ὁ συγγραφεὺς καὶ ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς παραμένουσιν ἄγνωστα. Ὁ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης συγγραφεὺς ἀποκρίνεται πρός τινα ἐθνικόν, τὸ ὄνομα Διόγνητον, ἐρωτῶντα περὶ τοῦ θεοῦ τῶν χριστιανῶν καὶ τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης αὐτῶν καὶ περὶ τῆς αἰτίας, δι᾽ ἣν ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἦλθε πρότερον εἰς τὸν κόσμον. Ὁ συγγραφεὺς ἐλέγχει μὲν τοὺς προσκυνοῦντας ὡς θεοὺς κωφὰ καὶ τυφλὰ καὶ ἀναίσθητα ὄντα ἐλέγχει δὲ τοὺς Ἰουδαίους, ὅτι καίπερ σέβοντες ἕνα θεὸν προσφέρουσι θυσίας παραπλησίως τοῖς ἐθνικοῖς [1]. Ἐξαίρων δ᾽ ἐμφαντικώτατα τὸν ἠθικὸν τῶν χριστιανῶν βίον παρατηρεῖ ὅτι οὗτοι οὔτε κατὰ τὴν γῆν οὔτε κατὰ τὴν φωνὴν οὔτε κατὰ τὰ ἔθη διακρίνονται τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων. Διότι οὔτε που πόλεις ἰδίας κατοικοῦσιν οὔτε διάλεκτόν τινα παρηλλαγμένην ἔχουσιν οὔτε βίον παράσημον ἀσκοῦσιν. Πατρίδας οἰκοῦσιν ἰδίας ἀλλ᾽ ὡς πάροικοι· μετέχουσι πάντων ὡς πολῖται καὶ πάντα ὑπομένουσιν ὡς ξένοι. Ἐν σαρκὶ τυγχάνουσιν ἀλλ᾽ οὐ κατὰ σάρκα ζῶσιν. Ἐπὶ γῆς διατρίβουσιν ἀλλ᾽ ἐν οὐρανῷ πολιτεύονται. Πείθονται εἰς τοὺς κειμένους νόμους καὶ διὰ τοῦ ἰδίου βίου νικῶσι τοὺς νόμους. Ἀγαπῶσι πάντας καὶ ὑπὸ πάντων διώκονται. Ἀγνοοῦνται καὶ κατακρίνονται· θανατοῦνται καὶ ζωοποιοῦνται. Πτωχεύουσι καὶ πλουτίζουσι πολλούς· πάντων ὑστεροῦνται καὶ ἐν πᾶσι περισσεύουσιν. Ἀτιμοῦνται καὶ ἐν ταῖς ἀτιμίαις δοξάζονται· βλασφημοῦνται καὶ δικαιοῦνται. Λοιδοροῦνται καὶ εὐλογοῦσιν· ὑβρίζονται καὶ τιμῶσιν. Ἀγαθοποιοῦντες ὡς κακοὶ κολάζονται· κολαζόμενοι χαίρουσιν ὡς ζωοποιούμενοι. Ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ὡς ἀλλόφυλοι πολεμοῦνται καὶ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων διώκονται, καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἔχθρας νὰ εἴπωσιν οἱ μισοῦντες δὲν δύνανται [2]. Ἁπλῶς δ᾽ εἰπεῖν ὅπερ ἐστὶν ἐν σώματι ψυχή, τοῦτο εἰσὶν ἐν τῷ κόσμῳ χριστιανοί. Οὗτοι ἐν τῷ κόσμῳ οἰκοῦσιν ἀλλ᾽ οὐκ εἰσὶν ἐκ τοῦ κόσμου· μισοῦνται ὑπὸ τοῦ κόσμου, διότι πρὸς τὰς ἡδονὰς ἀντιτάσσονται. Ὅπως δ᾽ ἡ ψυχὴ κατοικεῖ ἐν θνητῷ σκηνώματι, οὕτω καὶ οἱ χριστιανοὶ παροικοῦσιν ἐν φθαρτοῖς, τὴν ἐν οὐρανοῖς ἀφθαρσίαν προσδεχόμενοι [3]. Αἰτία τῆς τοιαύτης τῶν χριστιανῶν τάξεως εἶναι αὐτὸς ὁ παντοκράτωρ καὶ ἀόρατος θεός, ὅστις κατέπεμψε τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸν

[1]) Κεφ. 1—4.
[2]) Αὐτ. 5.
[3]) Αὐτ. 6.

λόγον, τὸν τεχνίτην καὶ δημιουργὸν τῶν ὅλων [1]. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων ἀπολογητῶν εἶναι ὁ Κοδρᾶτος καὶ ὁ Ἀριστείδης.

Κοδρᾶτος ὁ Ἀθηναῖος ἦτο μαθητὴς τῶν Ἀποστόλων καὶ ἔζησεν ἐπὶ Τραϊανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ. Ὁ Εὐσέβιος [2] καταλέγει αὐτὸν εἰς τοὺς διαλάμψαντας καὶ θεοπρεπεῖς τῶν Ἀποστόλων διαδόχους, οἵτινες διέδιδον τὸ κήρυγμα καὶ ἐπέσπειρον ἀνὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην τὰ σωτήρια τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας σπέρματα. Οὗτοι ἀποδημοῦντες εἰς ξένους τόπους καὶ ἔθνη ἐπετέλουν ἔργα εὐαγγελιστῶν, ἐκήρυττον τὴν πίστιν καὶ παρέδιδον τὴν τῶν θείων εὐαγγελίων γραφήν· ἐρχόμενοι εἰς πολλοὺς τόπους κατέβαλλον στερρὸν τὸν θεμέλιον τῆς πίστεως λίθον, διώριζον ἐπισκόπους καὶ ἐνεποίουν ἀπὸ τῆς πρώτης ἀκροάσεως ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀνθρώπων τὴν εἰς τὸν θεὸν εὐσέβειαν. Οὐ μόνον δὲ ὡς ἀκροατὴς τῶν Ἀποστόλων καὶ ἀπολογητὴς μνημονεύεται ὁ Κοδρᾶτος ἀλλὰ καὶ ὡς προφήτης [3]. Οὗτος βλέπων ὅτι πολλοὶ τῶν πιστῶν κατεδιώκοντο καὶ ἠδικοῦντο ὑπὸ τῶν πονηρῶν συνέταξε καὶ ἐπέδωκε τῷ Ἀδριανῷ ἀπολογίαν ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν [4], ἐφ' ᾗ συγκινηθεὶς ὁ αὐτοκράτωρ διέταξεν ὅπως μηδεὶς χριστιανὸς ἀκρίτως καὶ ἄνευ αἰτίας φονεύηται [5].

Καὶ ὁ ***Ἀριστείδης*** δὲ συνέγραψε παραπλησίως τῷ Κοδράτῳ ἀπολογίαν ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν [6], ἥτις περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς ἐν συριακῇ καὶ ἀρμενικῇ γλώσσῃ καὶ ἐν μέρει ἐν τῇ ἑλληνικῇ πρωτοτύπῳ γλώσσῃ. Αὕτη συνεγράφη ἐπὶ τοῦ Πίου Ἀντωνίνου (περὶ τὸ 140) καὶ ὑπομιμνήσκει τὴν Διδαχὴν καὶ τὴν πρὸς Διόγνητον ἐπιστολήν· ἀποκρούει τὴν πολυθεΐαν καὶ ἐξαίρει τὴν μονοθεΐαν ἀνομολογεῖ δ' ὅτι ὑπάρχουσι πολλὰ κοινὰ τῷ χριστιανισμῷ καὶ τῷ ἰουδαϊσμῷ. Ὁ Ἀριστείδης εὑρίσκει ἀληθῆ φιλοσοφίαν τὸν χριστιανισμόν, ὅστις κέκτηται τὴν πραγματικὴν περὶ θεοῦ ἔννοιαν.

[1] Κεφ. 7.

[2] Ἐκκλ. ἱστορ. 3,37.

[3] Αὐτ. 5, 17.

[4] Τῆς ἀπολογίας ταύτης σῴζεται βραχὺ ἀπόσπασμα παρ' Εὐσεβίῳ ἐκκλ. ἱστορ. 4, 3.

[5] Χρονικὸν Εὐσεβίου, ἔκδ. A. Schöne 2, 166 ἑξ.

[6] Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστ. 4,3. «Καὶ Ἀριστείδης δέ, πιστὸς ἀνὴρ τῆς καθ' ἡμᾶς ὁρμώμενος εὐσεβείας, τῷ Κοδράτῳ παραπλησίως ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀπολογίαν ἐπιφωνήσας Ἀδριανῷ καταλέλοιπεν· σῴζεται δέ γε εἰς δεῦρο παρὰ πλείστοις καὶ ἡ τούτου γραφή».

Καὶ πρῶτον μὲν διαλαμβάνει περὶ θεοῦ κατὰ τὸν μετέπειτα πλατωνικὸν τρόπον. Θεωρήσας, ὡς λέγει, τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν, ἥλιόν τε καὶ σελήνην καὶ τὰ λοιπὰ ἐθαύμασε τὴν διακόσμησιν τούτων καὶ ἐνόησεν ὅτι πάντα κατ' ἀνάγκην κινοῦνται ὁ δὲ κινῶν καὶ διακρατῶν εἶναι ὁ θεός. Ὁ θεὸς εἶναι ἀγέννητος καὶ ἀΐδιος, ἀπροσδεὴς καὶ ἀθάνατος, τέλειος καὶ ἀκατάληπτος· εἶναι ἄνευ ὀνόματος καὶ χρώματος καὶ γένους καὶ μορφῆς. Δὲν περιέχεται ὑπὸ τοῦ οὐρανοῦ ἀλλὰ τοὐναντίον περιβάλλει τὸν οὐρανὸν καὶ πᾶν ὁρατὸν καὶ ἀόρατον· δὲν ἔχει ἀντίπαλον οὐδὲ κοινωνεῖ θυμοῦ καὶ ὀργῆς, ὁπότε οὐδὲν ὑπάρχει αὐτῷ τὸ ἐναντιούμενον. Πλάνη καὶ λήθη οὐδαμῶς ἀνήκει αὐτῷ, διότι οὗτος εἶναι ἀπόλυτος σοφία καὶ γνῶσις· δὲν χρῄζει θυσίας καὶ σπουδῆς οὐδέ τινος ἐκ πάντων τῶν φαινομένων, πάντες δὲ αὐτοῦ χρῄζουσιν. Ἔπειτα δὲ ἔρχεται ὁ Ἀριστείδης εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἵνα εὕρῃ τίνες μετέχουσι τῆς ἀληθείας καὶ τίνες τῆς πλάνης. Λέγει λοιπὸν ὅτι οἱ ἄνθρωποι διακρίνονται εἰς τέσσαρα γένη, εἰς βαρβάρους καὶ Ἕλληνας καὶ Ἰουδαίους καὶ χριστιανούς. Οἱ βάρβαροι καὶ οἱ Ἕλληνες ἐπλανήθησαν καὶ ἐλάτρευσαν ἀντὶ τοῦ κτίσαντος τὴν κτίσιν καὶ ἐθεοποίησαν τὰ κωφὰ καὶ ἀναίσθητα εἴδωλα· οἱ Αἰγύπτιοι ἰδίᾳ ἀβελτερώτεροι καὶ ἀφρονέστεροι ὄντες χεῖρον τῶν ἄλλων ἐπλανήθησαν, διότι δὲν ἠρκέσθησαν τοῖς τῶν ἄλλων σεβάσμασιν ἀλλὰ ἔτι καὶ ἄλογα ζῷα παρεισήγαγον ὡς θεούς. Οἱ δὲ Ἰουδαῖοι ὁμολογοῦσι μὲν ὅτι εἷς εἶναι ὁ θεός, δημιουργὸς πάντων καὶ παντοδύναμος, καὶ φαίνονται ἐν τούτῳ προσεγγίζοντες τῇ ἀληθείᾳ μᾶλλον τῶν ἄλλων λαῶν, ἀλλ' ἀρνοῦνται τὸν Χριστὸν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ. Ὑπὲρ πάντας ἵστανται ἐν τῇ ἀληθείᾳ οἱ Χριστιανοί, οἵτινες ὁμολογοῦσιν ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου ἐν πνεύματι ἁγίῳ ἀπ' οὐρανοῦ καταβὰς καὶ ἐκ παρθένου ἁγίας γεννηθεὶς ἀσπόρως καὶ ἀφθόρως. Καὶ τελέσας τὴν θαυμαστὴν αὐτοῦ οἰκονομίαν ἐγεύσατο θανάτου διὰ σταυροῦ ἑκουσίᾳ βουλῇ. Ὁ Χριστὸς ἔσχε δώδεκα μαθητάς, οἵτινες μετὰ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἄνοδον αὐτοῦ περιῆλθον τὰς ἐπαρχίας τῆς οἰκουμένης καὶ ἐκήρυξαν τὴν ἐκείνου μεγαλωσύνην. Ταῦτα λοιπὸν ὁμολογοῦντες οἱ χριστιανοὶ εὑρίσκονται ἐν τῇ ἀληθείᾳ καὶ διάγουσι ὑπέροχον βίον. Ἔχουσι τὰς ἐντολὰς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν ταῖς καρδίαις κεχαραγμένας καὶ ταύτας φυλάττουσι προσδοκῶντες ἀνάστασιν νεκρῶν καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Δὲν μοιχεύουσι, δὲν πορνεύουσι, δὲν ψευδομαρτυροῦσι, δὲν ἐπιθυμοῦσι τὰ ἀλλότρια, τιμῶσι πατέρα καὶ μητέρα καὶ ἀγαπῶσι τοὺς πλησίον· σπουδάζουσι νὰ εὐεργετῶσι τοὺς ἐχθροὺς και εἶναι πραεῖς καὶ ἐπιεικεῖς. Αἱ γυναῖκες εἶναι καθαραὶ καὶ οἱ ἄνδρες ἐγκρατεύονται ἀπὸ πάσης

συνουσίας ἀνόμου καὶ ἀπὸ πάσης ἀκαθαρσίας. Χήραν δὲν περιφρονοῦσιν, ὀρφανὸν δὲν λυποῦσιν· ὁ ἔχων τῷ μὴ ἔχοντι ἀνεπιφθόνως ἐπιχορηγεῖ· ξένον ἐὰν ἴδωσιν, ὑπὸ στέγην εἰσάγουσι καὶ χαίρουσιν ἐπ᾽ αὐτῷ ὡς ἀδελφῷ ἀληθινῷ, διότι καλοῦσιν ἑαυτοὺς ἀδελφοὺς οὐχὶ κατὰ σάρκα ἀλλὰ κατὰ ψυχήν· φυλάττουσιν ἀσφαλῶς τὰ προστάγματα τοῦ Χριστοῦ καὶ εὐχαριστοῦσι τῷ θεῷ κατὰ πᾶσαν ὥραν ἐν παντὶ βρώματι καὶ ποτῷ καὶ τοῖς λοιποῖς ἀγαθοῖς. Ταῦτα καὶ ἄλλα τοιαῦτα ὁ παλαιὸς ἀπολογητὴς ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν ἀποφαίνεται [1].

2. Ἰουστῖνος ὁ μάρτυς.

1. ***Βίος καὶ συγγραφή.*** Ὁ Ἰουστῖνος ἐγεννήθη περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου αἰῶνος ἐν Φλαουΐᾳ Νεαπόλει τῆς Παλαιστίνης ἐκ γονέων Ἑλλήνων, οἵτινες εἶχον μετάσχει τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Οὐεσπασιανοῦ ἐκπεμφθείσης μετὰ τὸν ἰουδαϊκὸν πόλεμον ἀποικίας εἰς τὴν ἐρημωθεῖσαν πόλιν Σιχὲμ τῆς Σαμαρείας. Εὐφυὴς ὢν καὶ φιλομαθὴς ἐπεθύμησε πρωΐμως τῆς ἐπιλύσεως τῶν μεγάλων ὀντολογικῶν ζητημάτων καὶ πρὸς τοῦτο ἦλθε πρὸς διαφόρους φιλοσόφους. Ἀλλ᾽ ὁ μὲν στωϊκὸς οὐδὲν εἶχε νὰ εἴπῃ περὶ θεοῦ, ὁ δὲ περιπατητικὸς ᾔτησε πρὸ παντὸς ἀργύριον ὡς μισθὸν ἀναξίως ἀνδρὸς φιλοσόφου, ὁ δὲ πυθαγόρειος ἀπῄτει προπαρασκευαστικὰς ἐπιστήμας, τέλος δὲ ἤρεσεν αὐτῷ ὁ πλατωνικός. Ἐπίστευσεν ὁ Ἰουστῖνος ὅτι διὰ τῆς πλατωνικῆς ὁδοῦ θὰ δυνηθῇ νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ θεοῦ, ἐπιθυμῶν δὲ νὰ ἀφιερώσῃ ἑαυτὸν ὅλως εἰς τὴν σπουδὴν τῆς τοῦ Πλάτωνος φιλοσοφίας μετέβη εἰς ἔρημον τόπον πλησίον τῆς θαλάσσης. Ἐνταῦθα παρέστη αὐτῷ, ὡς λέγει, παλαιός τις πρεσβύτης πρᾶον καὶ σεμνὸν τὸ ἦθος ἔχων, ὅστις πολλὰ διδάξας τὸν Ἰουστῖνον συνέστησε τὴν ἀνάγνωσιν τῶν βιβλίων τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀποστόλων. Τότε δὴ παραχρῆμα πῦρ ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἀνήφθη καὶ ἔρως κατέλαβε τοῦτον πρὸς τοὺς προφήτας καὶ τοὺς φίλους τοῦ Χριστοῦ. Καθόλου δὲ ἐθαύμαζε τοὺς χριστιανοὺς καὶ βλέπων ὅτι ἦσαν ἄφοβοι πρὸς τὸν θάνατον καὶ πάντα τὰ ἄλλα

1) Περὶ ἀπολογητῶν καθόλου ἔπιθι. *Ι. Μοσχάκη,* «Μελέται περὶ τῶν χριστιανῶν ἀπολογητῶν τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου αἰῶνος», 1876.—*R. Mariano* Le apologie nei primi tre secoli della chiesa 1888.—J. *Martin,* Apologétique traditionelle, 1905.—*O. Zöckler,* Gesch der Apologie, 1907. Ἀκριβεστέραν βιβλιογραφίαν εἴς τε τὴν ἀπολογητικὴν καθόλου καὶ εἰς ἕκαστον ἀπολογητὴν ἰδίᾳ ἀναφερομένην ὅρα παρὰ τῷ Überweg—Geyer.

τὰ νομιζόμενα φοβερά, διενοεῖτο ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ διάγωσιν ἐν κακίᾳ καὶ φιληδονίᾳ καὶ ὅτι ἐσυκοφαντοῦντο. Καταλιπὼν λοιπὸν τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν προσεχώρησεν εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν (περὶ τὸ 133), ἣν πάσῃ δυνάμει ὑπερήσπισεν ὡς τὴν μόνην ἀσφαλῆ καὶ σύμφορον φιλοσοφίαν καταπολεμῶν Ἰουδαίους καὶ ἐθνικοὺς καὶ αἱρετικούς. Πρὸς διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπεσκέψατο ὁ Ἰουστῖνος ἐν φιλοσόφου σχήματι πολλοὺς τόπους καὶ δὴ καὶ τὴν Ρώμην, ἔνθα ἵδρυσε Σχολήν. Ἐνταῦθα κατεπολέμησε τοὺς αἱρετικοὺς καὶ ἤλεγξε ἄλλους τε φιλοσόφους καὶ τὸν κυνικὸν Κρήσκεντα ὅστις παρεσκεύασεν αὐτῷ μαρτυρικὸν θάνατον [1] ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου (περὶ τὸ 166 μ. Χ.).

Ἐκ τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουστίνου περιελθόντων ἡμῖν συγγραμμάτων γνήσια ἀναμφιλέκτως εἶναι αἱ δύο ἀπολογίαι ὑπὲρ χριστιανῶν καὶ ὁ διάλογος πρὸς Τρύφωνα. Ἡ πρώτη ἀπολογία πεμφθεῖσα πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀντωνῖνον τὸν εὐσεβῆ καὶ τοὺς δύο παῖδας αὐτοῦ, τὴν σύγκλητον καὶ τὸν δῆμον τῶν Ρωμαίων, συνετάχθη πιθανώτατα ὀλίγον χρόνον μετὰ τὸ ἔτος 150 [2]. Ἡ δὲ δευτέρα ἀπολογία εἶναι βραχυτέρα τῆς πρώτης καὶ ἐπέμφθη τῷ αὐτοκράτορι καὶ τῇ ρωμαϊκῇ συγκλήτῳ πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν χριστιανῶν, πρὸς ἣν ἔδωκεν ἀφορμὴν ὁ ὑπὸ τοῦ ἐπάρχου Οὐρβίκου διαταχθεὶς φόνος τριῶν χριστιανῶν ὡς ὁμολογησάντων τὴν ἑαυτῶν πίστιν [3]. Ὁ δὲ διάλογος πρὸς Τρύφωνα συνετάχθη μετὰ τὴν πρώτην ἀπολογίαν καὶ περιέχει μακρὰν συζήτησιν τοῦ Ἰουστίνου πρὸς τὸν Τρύφωνα, ἐπισημότατον Ἑβραῖον ἐπιδημοῦντα ἐν Ἑλλάδι. Ἐν τῷ διαλόγῳ ὑπερασπίζεται ὁ χριστιανισμὸς κατὰ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ καὶ δεικνύεται διὰ πολλῶν χωρίων τῆς Π. Διαθήκης ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ Μεσσίας [4]. Νῦν ἴδωμεν τὰ κύρια τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου μέρη τὰ ἔχοντα χαρακτῆρα φιλοσοφικόν.

1) Ἰουστ. πρὸς Τρύφ. διάλ. 2—8 Ἀπολ. 2,3 Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. 4,16, 3—6.

2) *Harnack,* Chronologie 1, 274 ἑξ. *Bardenhewer,* Patrologie 3 ἔκδ. 1910, σελ. 41.

3) Τινὲς τῶν νεωτέρων, ἐν οἷς καὶ ὁ Harnack, ἰσχυρίσαντο ὅτι ἡ δευτέρα ἀπολογία τοῦ Ἰουστίνου εἶναι παράρτημα τῆς πρώτης καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν αἱ δύο ἀπολογίαι ἀποτελοῦσιν ἓν καὶ αὐτὸ σύγγραμμα, μίαν ἀπολογίαν. Ἔπιθι Γ. *Δέρβου,* χριστιαν. γραμματ. 2, 60 ἑξ.

4) Ἀμφισβητούμενα συγγράμματα τοῦ Ἰουστίνου εἶναι ὁ λόγος πρὸς Ἕλληνας, ὁ λόγος παραινετικὸς πρὸς Ἕλληνας, περὶ θεοῦ μοναρχίας καὶ περὶ ἀναστάσεως· ἀναμφιλέκτως δὲ νόθα θεωροῦνται ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς ὀρθοδόξου ὁμολογίας, ἤτοι περὶ τριάδος, ἡ ἀνατροπὴ δογμάτων τινῶν ἀριστοτελικῶν, ἀποκρίσεις πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους, ἐρωτήσεις χριστιανικαὶ πρὸς τοὺς Ἕλληνας, περὶ ψυχῆς. Ἔπιθ. Γ. Δέρβου, αὐτόθ 2, 67 ἑξ.

2. ***Φιλοσοφία καὶ χριστιανισμός.*** Ἡ ἀρχαία φιλοσοφία δὲν εἶναι κατὰ τὸν Ἰουστῖνον ξένη τῆς θείας διατάξεως καὶ οἰκονομίας. Βεβαίως ἐν τῷ χριστιανισμῷ ὁ θεῖος λόγος ἀπεκαλύφθη ἐνσαρκωθεὶς καὶ διὰ τοῦτο οἱ χριστιανοὶ κεκτήμεθα τὴν πλήρη καὶ τελείαν ἀλήθειαν. Ἀλλὰ καὶ πρὸ Χριστοῦ ὁ λόγος ἀπεκαλύφθη τὸ μὲν διὰ τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν προφητῶν τὸ δὲ ὡς σπερματικὸς λόγος [1] ἔν τε τῇ δημιουργίᾳ καὶ ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ λόγῳ, ὅστις διὰ τοῦτο μόνον εἶναι λόγος, διότι μετέχει τοῦ θείου λόγου. Διὰ τοῦ θείου λόγου ἠδυνήθησαν οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ φιλόσοφοι τῆς ἀρχαιότητος νὰ μάθωσι τὴν ἀλήθειαν. Ὅπως δὲ τὰ ἱερὰ τῶν Ἰουδαίων βιβλία εἶναι τὸ ἔργον τοῦ θείου λόγου, οὕτως καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἐφ' ὅσον περιέχει ἀλήθειαν, πρέπει νὰ ἀναχθῇ ἐν τέλει εἰς τὸν σπερματικὸν λόγον. Καὶ οἱ μὲν προγεγενημένοι τοῦ Χριστοῦ σοφοὶ ἐγνώρισαν τὴν ἀλήθειαν μόνον καθ' ὅσον μετέσχον τοῦ θείου λόγου καὶ κατ' ἀκολουθίαν μερικῶς μόνον καὶ οὐχὶ ἄνευ ἀντιφάσεων πρὸς ἀλλήλους, οἱ δὲ χριστιανοὶ γινώσκουσι πλήρη καὶ τελείαν τὴν ἀλήθειαν ὑπὸ τοῦ ἐνσαρκωθέντος λόγου ἀποκαλυφθεῖσαν [2]. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ περιεχομένη ἀλήθεια ἀναγεται εἰς τὸν αὐτὸν θεῖον λόγον, ὅστις ὕστερον ἀπεκαλύφθη τελείως ἐν σαρκί, διὰ τοῦτο πᾶν τὸ ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν φιλοσόφων εἰρημένον ἀληθὲς εἶναι κατ' οὐσίαν χριστιανικὸν καὶ ὡς τοιοῦτον ἀνήκει τοῖς χριστιανοῖς. Ὡσαύτως οἱ πρὸ τῆς τοῦ θείου λόγου ἐνανθρωπήσεως μετὰ λόγου βιώσαντες εἶναι χριστιανοί, καίτοι ἐνομίσθησαν ἄθεοι, οἷον ἐν Ἕλλησι μὲν ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν βαρβάροις δὲ ὁ Ἀβραὰμ καὶ ὁ Ἀνανίας καὶ ὁ Ἀζαρίας καὶ ὁ Μισαὴλ καὶ ὁ Ἠλίας καὶ ἄλλοι πολλοί [3].

Πλὴν τῆς ἐσωτερικῆς σχέσεως μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ παραδέχεται ὁ Ἰουστῖνος καὶ ἐξωτερικὴν συνάφειαν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν. Δοξάζει δηλαδὴ ὅτι οἱ

[1]) Ὁ ὅρος «σπερματικὸς λόγος» προερχόμενος πάντως ἐκ τῆς Στοᾶς σημαίνει παρ' Ἰουστίνῳ οὐχὶ τὴν φυσικὴν ἀνάπτυξιν ἀλλ' ἁπλῶς τὸν λόγον τὸν ἔχοντα πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν ἐπὶ τὸν ἄνθρωπον ῥοπήν.

[2]) Πάντες οἱ ἄνθρωποι μετέχουσι τοῦ σπερματικοῦ λόγου (διὰ τὸ ἔμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα τοῦ λόγου. Ἀπολ. 2, 8) κατὰ δὲ τὸ μέτρον τῆς μετοχῆς τούτου τοῦ λόγου ἐγνώρισαν οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ ποιηταὶ τὴν ἀλήθειαν. Αὐτ. 2,13. «Οἱ γὰρ συγγραφεῖς πάντες διὰ τῆς ἐνούσης τοῦ λόγου σπορᾶς ἀμυδρῶς ἐδύνατο ὁρᾶν τὰ ὄντα. Ἕτερον γάρ ἐστι σπέρμα τινὸς καὶ μίμημα κατὰ δύναμιν δοθέν, καὶ ἕτερον αὐτὸ οὗ κατὰ χάριν τὴν ἀπ' ἐκείνου ἡ μετουσία καὶ μίμησις γίνεται».

[3]) Ἀπολ. 2,10. 13. 1,46.

Ἕλληνες φιλόσοφοι καθόλου ἐγνώρισαν τὴν μωσαϊκὴν διδασκαλίαν καὶ τὰς μωσαϊκὰς Γραφὰς καὶ ἐκ τῶν ἱερῶν βιβλίων τῶν Ἰουδαίων ἠρύσαντο. Τὴν περὶ ἐλευθερίας, λέγει, θεωρίαν ἔλαβεν ὁ Πλάτων παρὰ Μωϋσέως τοῦ προφήτου, πρεσβυτέρου πάντων τῶν ἐν Ἕλλησι συγγραφέων [1]. Καὶ πάντα, ὅσα φιλόσοφοι καὶ ποιηταὶ εἶπον περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἢ τιμωριῶν τῶν μετὰ θάνατον ἢ περὶ θεωρίας τῶν οὐρανίων ἢ τῶν ὁμοίων δογμάτων, ταῦτα ἔλαβον παρὰ τῶν προφητῶν. Καὶ πάντες μὲν οἱ φιλόσοφοι ἅπτονται τῆς ἀληθείας ἀλλὰ μὴ κατέχοντες ὅλως αὐτὴν ἐλέγχονται λέγοντες ἑαυτοῖς ἐναντία [2].

3. ***Θεολογία.*** Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγέννητος καὶ ἀΐδιος, ἄρρητος καὶ ἀνωνόμαστος, ἀκίνητος καὶ ἐν τοῖς ὑπερουρανίοις ἀεὶ μένων [3]. Ἡ τοῦ θεοῦ ἔννοια εἶναι ἔμφυτος τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων, ὡς καὶ αἱ ἠθικαὶ ἔννοιαι. Ἀλλὰ παρὰ τὸν θεὸν καὶ ὑπὸ τὸν θεὸν τὸν δημιουργὸν ὑπάρχει ἕτερος θεός, δι' οὗ ἐκεῖνος τὸν κόσμον δημιουργεῖ καὶ ἡμῖν ἀποκαλύπτεται. Τὴν δὲ ἔνστασιν, ὅτι κατὰ τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ μαρτυρεῖ ἡ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἐξαιρομένη ἑνότης τοῦ θεοῦ, ἀποκρούει ἐπικαλούμενος αὐτὴν ταύτην τὴν Π. Διαθήκην, ἥτις ποιεῖται λόγον περὶ θεοφανειῶν. Διηγεῖται δηλαδὴ ἡ ἁγ. Γραφὴ ὅτι ὁ θεὸς ἀπεκαλύφθη τοῖς πατριάρχαις, ὡς τῷ Ἀβραὰμ ὑπὸ τὴν δρῦν τὴν Μαμβρῆ καὶ τῷ Ἰακὼβ καὶ τῷ Μωϋσεῖ. Ἀλλ' οὗτος ὁ θεός, λέγει, ὁ τοῖς πατριάρχαις ἀποκαλυφθεὶς δὲν εἶναι ὁ δημιουργός· διότι εἶναι ἄτοπον νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ πατὴρ καὶ ποιητὴς πάντων κατέλιπε τὰ ὑπὲρ οὐρανὸν ἅπαντα καὶ ἐφανερώθη ἐν ὀλίγῳ γῆς μορίῳ. Ὁ ἀποκαλυφθεὶς ἄρα θεὸς εἶναι ἄλλος παρὰ τὸν δημιουργόν. Τὸ δ' ἐρώτημα, τίς ποτε ἡ σχέσις τούτων πρὸς ἀλλήλους, ἀποκρίνεται ὁ Ἰουστῖνος ὧδε· ὁ θεὸς ὡς ἀρχὴ πρὸ πάντων τῶν κτισμάτων ἐγέννησε δύναμίν τινα ἐξ ἑαυτοῦ λογικήν, ἥτις ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ καλεῖται ὁτὲ μὲν δόξα Κυρίου, ὁτὲ δὲ υἱὸς ὁτὲ δὲ σοφία ὁτὲ δὲ ἄγγελος ὁτὲ δὲ θεὸς ὁτὲ δὲ κύριος καὶ λόγος. Ὁ λόγος οὗτος εἶναι ὁ θεὸς ὁ παρὰ τὸν δημιουργὸν ὑπάρχων πρὸ πάντων τῶν κτισμάτων ὡς υἱὸς τοῦ θεοῦ καὶ ὡς τοιοῦτος ἀΐδιος καὶ ἄναρχος. Διακρίνεται λοιπὸν ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου διττὴ γέννησις· ἡ μὲν εἶναι ἡ ἀΐδιος γέννησις τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ ἐκ τοῦ πατρός, ἡ δὲ ἀναφέρεται

[1]) Ὁ Πλάτων ἐγίνωσκε κατὰ τὴν δοξασίαν τοῦ Ἰουστίνου οὐ μόνον τὴν ἰουδαϊκὴν θρησκείαν καθόλου ἀλλὰ καὶ ὅλην τὴν Π. Διαθήκην, ἣν ὅμως πολλαχοῦ παρενόει. Ἀπολ. 1, 60.

[2]) Ἀπολ. 1, 44.

[3]) Ἀπολ. 1, 14. 63. Διάλ. πρὸς Τρύφ. 56.127.

εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ ὡς τοῦ λόγου κατὰ τὴν τοῦ κόσμου δημιουργίαν. Ἡ δὲ γέννησις τοῦ λόγου ἐκ τοῦ πατρὸς δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ οὕτως, ὅτι ὁ λόγος γεννηθεὶς ἀπεχωρίσθη τοῦ πατρὸς καὶ ἐγένετο ἰδία ὑπόστασις· ἐκ τοῦ ἐναντίου ὁ λόγος εἶναι ἄτμητος καὶ ἀχώριστος ἀπὸ τοῦ πατρός, καθ᾿ ὃν τρόπον τὸ τοῦ ἡλίου φῶς τὸ ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι ἄτμητον καὶ ἀχώριστον ἀπὸ τοῦ ἡλίου τοῦ ἐν τῷ οὐρανῷ. Ὅπως τὸ φῶς τοῦ ἡλίου δὲν χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ἡλίου καὶ πάλιν ὁ προφορικὸς λόγος δὲν χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ἐνδιαθέτου, οὕτω καὶ ὁ λόγος, ὃν υἱὸν τοῦ θεοῦ ὀνομάζομεν, καίπερ προερχόμενος ἐκ τοῦ πατρὸς δὲν χωρίζεται ἀλλὰ μένει μετ᾿ αὐτοῦ κατὰ τὴν οὐσίαν ἕν. Καίτοι δὲ ὁ υἱὸς εἶναι κατ᾿ οὐσίαν ἓν μετὰ τοῦ πατρός, ὅμως μένει κατ᾿ ἀριθμὸν διάφορος αὐτοῦ, τουτέστιν ἔχει ἰδίαν προσωπικὴν ὕπαρξιν[1]. Ὁ λόγος καὶ υἱὸς τοῦ ποιητοῦ τῶν ὅλων θεὸς ὢν ἐγένετο ἄνθρωπος διὰ τῆς παρθένου, τὲ Ἰησοῦς Χριστός. Οὗτος κατέλυσε τὸν μωσαϊκὸν νόμον τὸν προστάττοντα ἑορτὰς καὶ περιτομὴν διὰ τὰς ἀνομίας καὶ τὴν σκληροκαρδίαν τοῦ λαοῦ καὶ ἀντ᾿ ἐκείνου εἰσήγαγε τὸν ἠθικὸν νόμον[2]. Τῷ θεῷ τῷ δημιουργῷ καὶ τῷ θείῳ λόγῳ προστίθεται τέλος τὸ ἅγιον πνεῦμα[3]. Διὸ οἱ χριστιανοὶ βαπτίζονται ἐπ᾿ ὀνόματος τοῦ πατρὸς τῶν ὅλων καὶ δεσπότου θεοῦ καὶ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος[4]. Ῥητέον δ᾿ ὅτι ὁ Ἰουστῖνος ὑπολαμβάνει ὅτι πρὸς τὴν τριάδα τῶν χριστιανῶν ὑπάρχουσιν ἀνάλογοι αἱ ἀρχαὶ τοῦ Πλάτωνος[5].

4. ***Ἀνθρωπολογία.*** Ὁ θεὸς ἐδημιούργησεν ἕνεκα ἀγαθότητος διὰ τοῦ λόγου ἐξ ἀμόρφου ὕλης τὰ πάντα χάριν τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες, ἐὰν ἑαυτοὺς ἀξίους δι᾿ ἔργων δείξωσι τῆς μετ᾿ ἐκείνου ἀναστροφῆς θὰ καταξιωθῶσιν ἄφθαρτοι καὶ ἀπαθεῖς γενόμενοι[6]. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐλευθέραν προαίρεσιν, δι᾿ ἧς δύναται νὰ φεύγῃ τὰ αἰσχρὰ καὶ

---

1) Ἀπολ. 1. 63. 2, 6. Διάλ. πρὸς Τρύφ. 56. 60. 61. 128. 129.

2) Διάλ. πρὸς Τρύφ. 48. 18.

3) Ἀπολ. 1, 6 «ὁμολογοῦμεν τῶν τοιούτων νομιζομένων θεῶν ἄθεοι εἶναι, ἀλλ᾿ οὐχὶ τοῦ ἀληθεστάτου καὶ πατρὸς δικαιοσύνη καὶ σωφροσύνη καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν ἀνεπιμείκτου τε κακίας θεοῦ. Ἀλλ᾿ ἐκεῖνόν τε καὶ τὸν παρ᾿ αὐτοῦ υἱὸν ἐλθόντα καὶ διδάξαντα ἡμᾶς ταῦτα, καὶ τὸν τῶν ἄλλων ἑπομένων καὶ ἐξομοιουμένων ἀγαθῶν ἀγγέλων στρατόν, πνεῦμά τε τὸ προφητικὸν σεβόμεθα καὶ προσκυνοῦμεν, λόγῳ καὶ ἀληθείᾳ τιμῶντες». Πβλ. καὶ 1, 13.

4) Αὐτ. 1, 61. πρλ. καὶ 65 «αἶνον καὶ δόξαν τῷ πατρὶ τῶν ὅλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει».

5) Απολ. 1, 60.

6) Ἀπολ. 1,10. 67.

ἐκλέγῃ τὰ καλά. Εἰ μὴ ἦτο ὁ ἄνθρωπος ἐλεύθερος ἀλλὰ πάντα καθ᾿ εἱμαρμένην ἐποίει, θὰ ἦτο ἀναίτιος τῶν ὅπως δήποτε πραττομένων καὶ οὔτε ἀμοιβῆς καὶ οὔτε τιμωρίας θὰ ἦτο ἄξιος· τότε οὐδεμία θὰ ὑπῆρχε διαφορὰ ἀρετῆς καὶ κακίας καὶ μόνον κατὰ δοξασίαν θὰ ἦσαν τὰ πράγματα ἀγαθὰ ἢ κακά, ἥτις ὑπόθεσις εἶναι προφανῶς ἀσεβὴς καὶ ἄτοπος[1]. Ἡ δὲ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μέρος τοῦ κόσμου καὶ ὡς τοιαύτη εἶναι κατὰ τὴν φύσιν αὐτῆς φθαρτή· καὶ ὅμως μετέχει τῆς ζωῆς, διότι ὁ θεὸς θέλει ἵνα ἡ ψυχὴ μετέχῃ τῆς ζωῆς. Ὡς θεῖον λοιπὸν δῶρον ἔχουσα ἡ ψυχὴ τὴν ἀθανασίαν δὲν ἀπόλλυται κατὰ τὸν θάνατον ἀλλ᾿ ἔρχεται εἰς νέον βίον, ἐν ᾧ λαμβάνει ἀμοιβὴν ἢ τιμωρίαν ἐπαξίαν τῶν ἑαυτῆς ἔργων[2]. Οὐ μόνον δὲ ἡ ψυχὴ ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα θὰ μετάσχῃ τῆς ἀθανασίας· διότι τὰ σώματα πάντων τῶν γενομένων ἀνθρώπων θὰ ἀναστῶσι. Διακρίνονται δὲ δύο ἀναστάσεις, ὧν ἡ πρώτη θὰ συμβῇ κατὰ τὴν δευτέραν τοῦ Χριστοῦ παρουσίαν καὶ θὰ εἶναι ἀνάστασις μόνον τῶν δικαίων. Εἰς τὴν ἀνάστασιν ταύτην θὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ ἐν τῇ ἀνακαινισθησομένῃ Ἰερουσαλὴμ χιλίων ἐτῶν[3] βασιλεία τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ, καθὰ ὁ Ἰωάννης ἐν τῇ ἀποκαλύψει προφήτευσε. Μετὰ δὲ τὴν πάροδον τῶν χιλίων ἐτῶν θὰ ἐπέλθῃ ἡ καθολικὴ πάντων ἅμα ἀνάστασις καὶ κρίσις, καθ᾿ ἣν ἕκαστος θὰ πορευθῇ εἰς αἰωνίαν κόλασιν ἢ σωτηρίαν κατ᾿ ἀξίαν τῶν πράξεων[4] Ἡ κόλασις ἔσται αἰωνία καὶ οὐχὶ χιλιονταετής[5].

Ἐκ τῶν εἰρημένων καθίσταται φανερὸς ὁ φιλοσοφικὸς τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου χαρακτήρ· ἡ δ᾿ ἐπὶ τοῦτον ἐπίδρασις τῶν τότε κρατούντων πλατωνικῶν καὶ στωϊκῶν θεωρημάτων εἶναι συμφανής. Ἰδίας προσοχῆς ἀξία εἶναι ἡ περὶ σχέσεως φιλοσοφίας καὶ θεολογίας ἐκδοχή, καθ᾿ ἣν ἡ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἀποκάλυψις καὶ ἡ πρὸ Χριστοῦ φιλοσοφία ἔχουσι κοινὴν πηγὴν τὸν θεῖον λόγον καὶ παρίστανται ὡς προοδοποίησις τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ Ἰουστῖνος ἐτιμᾶτο σφόδρα ὑπὸ

---

1) Αὐτ. 1,28. 43.

2) Διάλ. πρὸς Τρύφ. 6 Ἀπολ. 1,8.

3) Ὁ Ἰουστῖνος ἄρα εἶναι ὀπαδὸς τοῦ *χιλιασμοῦ*, ἥτις αἵρεσις προῆλθεν μὲν ἐκ δοξασίας ἰουδαϊκῆς ἔτυχε δ᾿ ἀποδοχῆς παρὰ πολλῶν χριστιανῶν παρανοησάντων παραινέσεις τῶν Ἀποστόλων καὶ ἑρμηνευσάντων κατὰ γράμμα χωρία τινὰ τῶν προφητῶν.

4) Ἀπολ. 1,52. 12. 44. Διάλ. πρὸς Τρύφ. 31 ἑξ. 80 ἑξ.

5) Ἀπόλ. 1,8.

τῶν μετέπειτα ἐκκλησιαστικῶν πατέρων ὡς γνήσιος τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας ἐραστὴς[1] καὶ ἔσχεν ἐπ᾽ αὐτοὺς μεγίστην ῥοπήν[2].

3. Τατιανὸς καὶ ᾽Αθηναγόρας.

1. ***Τατιανός.*** Οὗτος ἦτο μὲν ᾽Ασσύριος ἀλλ᾽ ἔτυχεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εὐρείας ἑλληνικῆς παιδεύσεως καὶ ἐγένετο ἐρευνητὴς τῆς πάλαι ἐθνικῆς σοφίας. Ταύτην ὅμως μὴ εὑρίσκων ἐπαρκῆ καὶ ἀποστέργων τῶν φιλοσόφων τὰ ἤθη ἐτράπη ἐπὶ τὸν χριστιανισμόν, ἐν ᾧ εὗρε τὸ ποθητὸν ἰδεῶδες. Ὡμολόγησε λοιπὸν τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ ἐγένετο μαθητὴς τοῦ ᾽Ιουστίνου[3]. Ἡ ὑπερβάλλουσα ὅμως ἠθικὴ αὐστηρότης ἤγαγεν αὐτὸν εἰς αἵρεσιν, ἥτις ἀπηγόρευε τὸν γάμον καὶ τὴν ἀπόλαυσιν οἴνου καὶ κρέατος ὡς ἁμαρτίαν.[4]. Ὁ Τατιανὸς συνέταξε πολλὰς συγγραφὰς ἀλλ᾽ εἰς ἡμᾶς περιεσώθη μόνον ὁ πρὸς Ἕλληνας λόγος[5].

Ὁ θεὸς εἶναι κατὰ τὸν Τατιανὸν ὁ δεσπότης τῶν ὅλων καὶ ἡ ὑπόστασις τοῦ παντός, ὑπάρχων μόνος πρὸ τῆς τοῦ κόσμου δημιουργίας· σὺν αὐτῷ δὲ διὰ λογικῆς δυνάμεως ἔλαβεν ὑπόστασιν καὶ ὁ λόγος ὅστις ἦτο ἐν αὐτῷ. Διὰ τῆς ἁπλῆς βουλήσεως τοῦ πατρὸς προῆλθεν ὁ λόγος ὡς ἔργον πρωτότοκον ἐκείνου, διότι ὁ λόγος εἶναι τοῦ κόσμου ἡ ἀρχή. ᾽Εγένετο δ᾽ ὁ λόγος ἐκ τοῦ πατρὸς οὐχὶ δι᾽ ἀποκοπῆς ἀλλὰ διὰ μεταδόσεως. Ὅπως δηλαδὴ ἀπὸ μιᾶς δᾳδὸς ἀνάπτονται πολλὰ πυρὰ χωρὶς νὰ ἐλαττῶται τῆς πρώτης δᾳδὸς τὸ φῶς, οὕτω καὶ ἐκ τῆς τοῦ πατρὸς δυνάμεως προῆλθεν ὁ λόγος χωρὶς νὰ ποιήσῃ τὸν γεννήσαντα

6) Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστ. 4,8.

7) Οὐχὶ ἀδίκως ἐρρήθη ὅτι ὁ ᾽Ιουστῖνος κατέβαλε τὰ ἀσφαλῆ θεμέλια τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας, *Lange*, Dissertatio, in qua Iustini Mart. Apologia prima sub exanen vocatur πβλ. *I. Rivière* St Iustin et les apologistes du second Liécle, 1907—*Lagrange*, St lustin, 1914—*Mantindale*, St Iustin, 1921. ᾽Ιδὲ ἀκριβεστέραν βιβλιογραφίαν παρὰ Überweg—Geyer 11, 649 ἑξ.

3) Τατιαν. λόγος πρὸς Ἕλληνας 42. Εἰρην. 1, 28.

4) Εἰρην. ἔνθ. ἀνωτ. Οἱ ὀπαδοὶ αὐτοῦ ἐλέγοντο Τατιανῖται ἢ ᾽Εγκρατῖται, ἔτι δὲ καὶ Ὑδροπαραστάται, διότι ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς εὐχαριστίας μετεχειρίζοντο ὕδωρ ἀντὶ οἴνου.

5) ᾽Εν τῷ λόγῳ τούτῳ, ὅστις κατὰ τὸν Bardenhewer (Patrol[3], 47) συνετάχθη περὶ τὸ ἔτος 165, σκοπεῖ ὁ συγγραφεὺς νὰ δείξῃ τὴν ὑπεροχὴν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ὑπὲρ τὴν ἑλληνικὴν μόρφωσιν, τέχνην καὶ ἐπιστήμην. Πρὸς ἐπίτευξιν δὲ τοῦ σκοποῦ ἐπαναλαμβάνει τὰς εὐτελεστάτας συκοφαντίας κατὰ τῶν περιφανεστάτων Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ ποιητῶν.

ἄλογον. Ὁ λόγος πάλιν ἐδημιούργησε τὴν ὕλην, ἥτις διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἄναρχος καθὰ ὁ θεός, οὐδὲ ἰσοδύναμος αὐτῷ. Ἡ ὕλη εἶναι γεννητὴ καὶ ὑπὸ τοῦ τῶν πάντων δημιουργοῦ προβεβλημένη. Εἶναι δὲ ἡ ὕλη οὐχὶ νεκρὰ ἀλλ᾽ ἐμπεφορημένη καθολικοῦ τινος πνεύματος[1], ὅπερ κατὰ διάφορον τρόπον ἀποκαλύπτεται ἐν τοῖς διαφόροις οὖσιν, οἷον ἐν τοῖς ἀγγέλοις, τοῖς φυτοῖς καὶ ὕδασι, τοῖς ἀνθρώποις καὶ ζῴοις[2]. ᾽Ενταῦθα ἀνήκει καὶ ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχή, ἥτις συνάπτεται πρὸς τὸ σῶμα καὶ ἄνευ αὐτοῦ ἀδύνατον νὰ ὑπάρχῃ. Ὁ ἄνθρωπος ἄρα εἶναι μέρος τῆς ἐμψύχου ὕλης καὶ φύσει θνητός, ὁπότε μετὰ τοῦ σώματος αὐτοῦ καὶ ἡ ψυχή, σύνθετος καὶ πολυμερής, διαλύεται καὶ ἀφανίζεται Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ εἶναι καθ᾽ ἑαυτὴν σκότος καὶ οὐδὲν ἔχει φωτεινόν. Πλὴν ἀλλ᾽ ὅμως εἶναι δεκτικὴ τοῦ πνεύματος, ὅπερ εἶναι ὁ λόγος καὶ τὸ φῶς τοῦ θεοῦ, εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις αὐτοῦ. Μόνον διὰ τοῦ πνεύματος δύναται ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα νὰ κοινωνήσωσι τῆς ἀθανασίας. Ὁ ἔχων λοιπὸν τὸ πνεῦμα, ὁ πνευματικός, εἶναι ὁ ἀληθὴς καὶ τέλειος ἄνθρωπος, τουτέστιν ὅμοιος τῷ θεῷ· ὁ δὲ στερούμενος τοῦ πνεύματος εἶναι ἁπλῶς φυσικὸς καὶ διαφέρει τῶν θηρίων μόνον κατὰ τὴν ἔναρθρον φωνήν. Οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι εἶχον μετὰ τῆς ψυχῆς καὶ τὸ πνεῦμα ἀλλὰ κατάχρησιν τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως ποιησάμενοι ἀπώλεσαν τὸ πνεῦμα καὶ μόνον σπινθῆρά τινα τοῦ φωτὸς ἐκείνου διετήρησαν, δι᾽ ὧν τὸν θεὸν ἐζήτησαν. Δὲν ἠδυνήθησαν ὅμως διὰ τούτων νὰ εὕρωσι τὴν ἀλήθειαν καὶ κατέπεσον εἰς τὴν ὕλην καὶ τὰς πλάνας τῆς εἰδωλολατρείας. ᾽Ολίγοι μόνον τινὲς δικαίως βιώσαντες ἔλαβον πάλιν τὸ πνεῦμα καὶ ἀπεκάλυψαν δι᾽ αὐτοῦ εἰς τοὺς λοιποὺς κεκρυμμένα καὶ μυστηριώδη πράγματα[3]. ᾽Οφείλομεν δὲ νῦν νὰ ἀναζητῶμεν ἐκεῖνο ὅπερ ἀπωλέσαμεν, τουτέστι νὰ ἀναζεύξωμεν τὴν ψυχὴν πρὸς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ νὰ ἑνωθῶμεν τῷ θεῷ· ὅπερ καὶ κατορθοῦμεν καταφρονοῦντες τῆς ὕλης καὶ σωφρόνως διάγοντες. Οἱ μὴ κρατήσαντες τῆς ὕλης θὰ ἀναστῶσι κατὰ τὴν συντέλειαν τοῦ κόσμου πρὸς τιμωρίαν, οἱ δὲ πνευματικοὶ τοὐναντίον ἀνάγονται διὰ τοῦ πνεύματος εἰς ἀνώτερον βίον καὶ ἀπολαύουσι τῆς ἀϊδίου μακαριότητος[4].

1) Σημειῶδες ὅτι τὸ διὰ τῆς ὕλης διῆκον πνεῦμα ὑπάρχει ἔλαττον τοῦ θείου πνεύματος· δὲν εἶναι ἀγέννητον, ὡς ὁ θεός, ἀλλὰ τοὐναντίον ἔργον αὐτοῦ. Αὐτ. 4.

2) Τατιαν. λόγ. πρὸς Ἕλλ. 5. 4. 12.

3) Αὐτ. 7. 13. 15.

4) Αὐτ. 11. 13. 16.

Παρατηροῦμεν λοιπὸν ὅτι ὁ Τατιανὸς ἐν τῇ περὶ λόγου διδασκαλίᾳ ἀκολουθεῖ καθόλου εἰπεῖν τῷ Ἰουστίνῳ. Ἀποκλίνει ὅμως αὐτοῦ σφόδρα καὶ συμφωνεῖ τοῖς γνωστικοῖς ἐν τῇ περὶ ψυχῆς θεωρίᾳ· διότι ἀποφαίνεται, ὡς εἴδομεν, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι καθ᾽ ἑαυτὴν σύνθετος καὶ θνητὴ καὶ μόνον διὰ τοῦ (θείου) πνεύματος ἀνέρχεται εἰς ὑψηλότερον βίον καὶ κτᾶται γνῶσιν τοῦ θεοῦ [2].

2. ***Ἀθηναγόρας.*** Περὶ Ἀθηναγόρα τοῦ Ἀθηναίου δὲν ἔχομεν ἀκριβεῖς εἰδήσεις· διότι τὰ περὶ αὐτοῦ λεγόμενα, ὅτι ἐσκόπει νὰ γράψῃ κατὰ τῶν χριστιανῶν ἀλλὰ τὰς ἁγίας Γραφὰς ἀναγνοὺς μετέστη πρὸς τὸν χριστιανισμόν, ὅτι ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος διευθυντὴς τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ θεολογικῆς Σχολῆς, ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα δὲν εἶναι ἀναμφίλεκτα [3]. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἐγεννήθη ἐν Ἀθήναις καὶ ἔτυχεν ἐπιμεμελημένης μορφώσεως, συνέγραψε δὲ δύο συγγράμματα *πρεσβείαν περὶ χριστιανῶν* καὶ *περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*. Ἐν ἐκείνῳ μὲν ἀπευθυνομένῳ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μᾶρκον Αὐρήλιον καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ Κόμμοδον, ἀπολογεῖται ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν καὶ ἀνασκευάζει τὰς κατὰ τούτων τρεῖς κατηγορίας, τὴν ἀθεότητα καὶ τὰ θυέστεια δεῖπνα καὶ τὰς οἰδιποδείους μείξεις· ἐν δὲ τούτῳ προθυμεῖται νὰ κυρώσῃ διὰ φιλοσοφικῶν ἀποδείξεων τὸ δόγμα τὸ περὶ ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν.

Ὅτι ὁ θεὸς εἶναι εἷς, πάντες που συνομολογοῦσιν, ὅταν εἰς τὰς ἀρχὰς τῶν ὅλων ἔλθωσι. Καὶ ἀληθῶς, ἐὰν ἦσαν ἐξ ἀρχῆς δύο ἢ πλείονες θεοί, θὰ ὑπῆρχον ἢ ἐν ἑνὶ καὶ τῷ αὐτῷ τόπῳ ἢ ἐν διαφόροις· οὐδέτερον ὅμως εἶναι δυνατόν. Ἐν ἑνὶ μὲν καὶ τῷ αὐτῷ τόπῳ δὲν δύνανται νὰ ὑπάρχωσι, διότι ὡς ἀγέννητοι καὶ μὴ ἔχοντες ἀνώτερον πρότυπον, θὰ ἦσαν ἀνόμοιοι καὶ διάφοροι καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν θὰ εὑρίσκοντο ἐν διαφόροις τόποις. Ἐν διαφόροις δὲ πάλιν τόποις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχωσι· διότι, ὁπότε ὁ ἐπέκεινα τοῦ κόσμου τόπος εἶναι ἡ ἕδρα τοῦ ἑνὸς θεοῦ, οὐδεὶς πλέον θὰ ὑπελείπετο τοῖς ἄλλοις

---

²) Πβλ. *W. Steuer*, Die Gottes-und Logoslehre des Tatian, 1893— *I. Feuerbach*, Die Anthropologie Tatians, 1906 — *Rendel Harris*, Tatian prefection accoding to the Saviour. 1924.

³) Τὸ εἰς τὸν βίον τοῦ Ἀθηναγόρου ἀναφερόμενον ἀπόσπασμα εἶναι ἄγνωστον ἂν προέρχηται ὄντως ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα ἀκμάσαντος Φιλίππου τοῦ Σιδήτου. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἂν ἀληθεύῃ, μικρὰ ἡ ὠφέλεια· διότι ὁ εἰρημένος ἱστορικὸς δὲν κρίνεται καὶ ὑπὸ τῶν παλαιῶν ὡς δόκιμος. πβλ. καὶ Γ. Δέρβου Χριστ. Γραμματ. 2, 107 ἑξ.

θεοῖς τόπος. Λοιπὸν ἡ ὕπαρξις πλειόνων τοῦ ἑνὸς θεοῦ εἶναι ἀδύνατος. Τοῦτο δὴ ἐδίδαξαν ἤδη ὁπωσδήποτε Ἕλληνες ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι ἀλλὰ σαφῆ καὶ τελείαν γνῶσιν ἐπόρισαν οἱ προφῆται, οἵτινες μετὰ πνεύματος ἐνθέου ἐλάλησαν καὶ περὶ θεοῦ καὶ περὶ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ θεοῦ [1]. Εἰ καὶ ὁ θεὸς ὑπάρχει εἷς, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν τὸν υἱὸν προελθόντα ἐκ τοῦ θεοῦ ὡς πατρός. Ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ εἶναι ὁ λόγος καὶ ὁ νοῦς τοῦ πατρὸς ἐν ἰδέᾳ καὶ ἐνεργείᾳ, διότι ὑπ᾽ αὐτοῦ καὶ δι᾽ αὐτοῦ πάντα ἐγένοντο. Εἶναι δὲ ὁ υἱὸς τὸ πρῶτον γέννημα τοῦ πατρὸς οὐχὶ ὡς γενόμενος (διότι ἐξ ἀρχῆς ὁ θεός, νοῦς ἀΐδιος ὤν, εἶχεν αὐτὸς ἐν ἑαυτῷ τὸν λόγον ἀϊδίως λογικὸς ὢν) ἀλλ᾽ ὡς προελθὼν ἐκ τοῦ πατρὸς ἵνα εἶναι ἰδέα καὶ ἐνέργεια πάντων τῶν δημιουργημάτων. Εἰς τούτους προστίθεται τὸ ἅγιον πνεῦμα, ὅπερ εἶναι ἀπόρροια τοῦ θεοῦ, ἀπορρέον καὶ ἐπαναφερόμενον ὡς ἀκτὶς ἡλίου. Θεὸς εἶναι ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα, ἅπερ τρία εἶναι μία ἕνωσις ἀλλ᾽ ἐν τῇ τάξει διακεκριμένα [2]. Οἱ χριστιανοὶ λοιπόν, λέγει, ὁμολογοῦμεν θεὸν καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα καὶ δὴ καὶ παραδεχόμεθα τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα ὡς ἓν κατὰ τὴν δύναμιν, διότι ὁ μὲν υἱὸς εἶναι νοῦς, λόγος, σοφία τοῦ πατρός, τὸ δὲ ἅγιον πνεῦμα ἀπόρροια ἀπ᾽ ἐκείνου ὡς τὸ φῶς ἀπὸ τοῦ πυρός [3]. Ὁ θεὸς εἶναι ὁ ποιητὴς τοῦδε τοῦ παντὸς οὐχὶ ἐξ ἀνάγκης ἀλλ᾽ ἐξ ἀγαθότητος· ἐκ τῆς σοφίας καὶ δικαιοσύνης αὐτοῦ προέρχεται ἡ διατήρησις καὶ πρόνοια ὑπὲρ πάντων τῶν δημιουργημάτων. Οὐδὲν δὲ τῶν ἐν οὐρανῷ ἢ τῶν ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι ἀλλότριον τῆς προνοίας ἀλλ᾽ ἐπὶ πᾶν ἀφανὲς ὁμοίως καὶ φαινόμενον, μικρόν τε καὶ μεῖζον διήκει ἡ τοῦ ποιήσαντος θεοῦ ἐπιμέλεια. Διότι πάντα τὰ δημιουργήματα ἔχουσι χρείαν τῆς παρὰ τοῦ ποιήσαντος ἐπιμελείας καὶ ἰδιαιτέρως ἕκαστον δεῖται αὐτῆς ἀναλόγως τῆς οἰκείας φύσεως καὶ τοῦ σκοποῦ [4]. Ὁ τοῦ κόσμου δημιουργὸς θεὸς διένειμε καὶ διέταξε διὰ τοῦ παρ᾽ ἑαυτοῦ λόγου πλῆθος ἀγγέλων καὶ λειτουργῶν, ἵνα εὑρίσκωνται περὶ τὰ στοιχεῖα καὶ τοὺς οὐρανοὺς καὶ τὸν κόσμον καὶ συντελῶσιν εἰς τὴν τούτων εὐταξίαν [5]. Ἐκ τῶν δημιουργημάτων τοῦ θεοῦ εἶναι καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὅστις ἐποιήθη οὐχὶ χάριν τοῦ θεοῦ, ὄντος πάντων ἀπροσδεοῦς, ἀλλὰ χάριν ἑαυτοῦ. Οἱ ἄνθρωποι

---

¹) Πρεσβ. π. χριστ. 7. 8.

²) Αὐτ. 10. 12.

³) Αὐτ. 24.

⁴) Αὐτ. Περὶ ἀναστ. νεκρῶν 18.

⁵) Πρεσβ. περὶ χριστ. 10.

ὀφείλομεν νὰ πιστεύωμεν εἰς τὸν θεὸν καὶ νὰ γινώμεθα υἱοὶ αὐτοῦ διὰ καθαρότητος ψυχῆς καὶ ἀγάπης τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν· πρέπει δὲ νὰ εἴμεθα πεπεισμένοι ὅτι μετὰ θάνατον θὰ δώσωμεν λόγον παντὸς τοῦ ἐνταῦθα βίου [1]. Πρὸς δὲ καὶ οἱ νεκροὶ θὰ ἀναστῶσιν, ὅπερ ἀποδεικνύεται πολλαχῶς· α) Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓν ὂν συνεστὼς ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς καὶ προωρίσθη εἰς ὡρισμένον σκοπόν, ὅστις εἶναι ὁ ἔμφρων καὶ λογικὸς βίος. Καὶ ἐπειδὴ οὗτος προϋποθέτει ἄνθρωπον, οὐχὶ ψυχὴν μόνον, φανερὸν ὅτι πρέπει μὴ μόνον ἡ ψυχὴ νὰ εἶναι ἀθάνατος ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα νὰ ἑνωθῇ μετὰ τῆς ψυχῆς. Ἐντεῦθεν συνάγεται ἡ τῶν νεκρῶν ἀνάστασις [2]. β) Τελικὸς τοῦ ἀνθρώπου σκοπὸς εἶναι ἡ τελεία ἐν τῷ θεῷ μακαριότης. Τῆς ὑψίστης δὲ ταύτης μακαριότητος, ἥτις εἶναι τὸ ὕψιστον ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει νὰ μετέχῃ καὶ τὸ σῶμα· ὅπερ δύναται νὰ συμβῇ μόνον ἐὰν ἀναστῶσι τὰ νεκρωθέντα ἢ καὶ πάντῃ διαλυθέντα σώματα [3]. γ) Τὴν ἀρετὴν ἢ τὴν κακίαν πράττει οὐχὶ ἡ ψυχὴ μόνη ἀλλ' ἡ ψυχὴ μετὰ τοῦ σώματος, τουτέστιν ὁ ἄνθρωπος· διὸ πρέπει μετὰ θάνατον νὰ τύχῃ τῆς προσηκούσης ἀμοιβῆς ἢ τιμωρίας οὐχὶ ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτὴν ἀλλ' ὁ *ἄνθρωπος*. Τοῦτο δὲ πάλιν εἶναι δυνατὸν μόνον ἐὰν τὸ σῶμα ἀναστῇ καὶ μετὰ τῆς ψυχῆς ἑνωθῇ. Ὥστε τὴν τῶν νεκρῶν ἀνάστασιν ἀπαιτεῖ καὶ ἡ τοῦ ἀνθρώπου φύσις καὶ ὁ ἀΐδιος τῆς δικαιοσύνης νόμος [4]. Οὐδὲ πρέπει νὰ ἀρνηθῇ τις τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν ὡς ἀδύνατον, διότι θὰ ἠρνεῖτο τῷ θεῷ τὴν δύναμιν ἢ τὴν βούλησιν τοῦ νὰ ἀναστήσῃ τοὺς νεκρούς. Ἀλλ' ὁ θεὸς ἔχει τὴν δύναμιν καὶ τὴν βούλησιν τούτου· ὅπως δύναται ὁ θεὸς νὰ δημιουργήσῃ τὸν ἄνθρωπον, οὕτω δύναται καὶ νὰ ἀνεγείρῃ ἐκ τοῦ θανάτου· ἔχει δὲ καὶ τὴν πρὸς τοῦτο βούλησιν, διότι ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν οὔτε ἄδικος εἶναι οὔτε τοῦ θεοῦ ἀναξία [5].

Ἐπισκοποῦντες τὰ εἰρημένα παρατηροῦμεν ὅτι ἡ περὶ λόγου θεωρία τοῦ Ἀθηναγόρου δὲν εἶναι οἵα ἡ τῶν ὕστερον ἐκκλησιαστικῶν πατέρων. Ὁ λόγος παρίσταται ὡς ἀΐδιος νοῦς τοῦ πατρὸς καὶ ἅμα ὡς ἰδέα τοῦ κόσμου, ὥστε ὁ πατὴρ ἐμφανίζεται οἱονεὶ ὁ πραγ-

---

[1]) Περὶ ἀναστ. νεκρῶν 12. Πρεσβ. περὶ χριστ. 11. 12.

[2]) Περὶ ἀναστ. νεκρῶν 15

[3]) Αὐτ. 25

[4]) Αὐτ. 14. 22. 23.

[5]) Ἡ ἀνάστασις δὲν εἶναι ἄδικος, διότι οὔτε ἄλλο τι δημιούργημα οὔτε τὴν ψυχὴν ἀδικεῖ· δὲν εἶναι δὲ ἀναξία τοῦ θεοῦ, διότι, ὁπότε δὲν εἶναι ἀνάξιον αὐτοῦ νὰ ποιήσῃ φθαρτὸν καὶ παθητὸν σῶμα, πολὺ μᾶλλον δὲν εἶναι ἀνάξιον νὰ ποιήσῃ ἄφθαρτον καὶ ἀπαθές. Ἔνθ. ἀνωτ. 10.

ματικὸς φορεὺς τῆς τοῦ κόσμου ἰδέας. Κατὰ τοῦτο ἀκολουθεῖ ὁ Ἀθηναγόρας τῷ Φίλωνι, οὗ τὴν ἐπίδρασιν ἐνορῶμεν καὶ ἐν τῇ περὶ δαιμόνων θεωρίᾳ [1]. Καὶ ἡ ὑπὲρ τῆς ἑνότητος τοῦ θεοῦ προσαγομένη ἀπόδειξις προσπίπτει παράδοξος καὶ φιλοσοφικῶς ἀνυπόστατος. Ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ ἐνθυμώμεθα ὅτι εὑρισκόμεθα ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς χριστιανικῆς φιλοσόφου ἀναπτύξεως. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἀξία εἶναι ἡ τοῦ Ἀθηναγόρου σπουδή, ὅπως τὴν ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν ἄγαν σκωπτομένην χριστιανικὴν διδασκαλίαν περὶ ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν ἰσχυρῶς ὑπερασπίσῃ καὶ φιλοσοφικῶς θεμελιώσῃ [2].

4. Θεόφιλος καὶ ἄλλοι τινὲς ἀπολογηταί.

1. ***Θεόφιλος.*** Οὗτος γεννηθεὶς ἐν Ἀσίᾳ οὐ μακρὰν τοῦ Τίγρητος καὶ Εὐφράτου [3] ἦτο ἐθνικὸς ἀλλ' ἐντυχών, ὡς αὐτὸς λέγει, [4] ταῖς ἱεραῖς Γραφαῖς τῶν ἁγίων προφητῶν ὡμολόγησε τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Ἐπὶ δὲ Μάρκου Αὐρηλίου ἐγένετο ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας ἕκτος διάδοχος τοῦ Πέτρου καὶ ἀπεδείχθη εὐδόκιμος τῶν αἱρετικῶν ἐλεγκτής. Οὗτος ἔγραψε πολλὰ συγγράμματα [5] ἀλλ' εἰς ἡμᾶς περιῆλθον μόνον τρία βιβλία *Πρὸς Αὐτόλυκον,* ὅστις ἦτο Ἕλλην ἐθνικὸς καὶ φίλος τοῦ Θεοφίλου. Ὁ Αὐτόλυκος σκώπτων τὸν Θεόφιλον ὅτι εἶναι χριστιανὸς καὶ πιστεύει εἰς τὸν ἀόρατον θεὸν καὶ τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν ἔδωκεν ἀφορμὴν τῷ ἐπισκόπῳ, ὅπως γράψῃ τὰ εἰρημένα βιβλία καὶ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ μὲν ἐθνικὴ θρησκεία εἶναι ματαία ἡ δὲ χριστιανικὴ πίστις ἀληθής. Διὰ μακρῶν δεικνύει τὰς περὶ θεοῦ ἡμαρτημένας καὶ ἀτόπους καὶ ἀντιφατικὰς δοξασίας τῶν φιλοσόφων καὶ ποιητῶν καὶ μέμφεται τοὺς Ἕλληνας, ὅτι πολλὰ ἐκ τῆς γενέσεως τοῦ Μωϋσέως ἠρύσαντο καὶ ταῦτα διέστρεψαν [6]. Ὁ Μωϋσῆς, λέγει, καὶ διὰ

---

[1]) Λέγει ὅτι τινὲς ἄγγελοι περιέπεσον εἰς ἐπιθυμίαν παρθένων, καὶ ἐκ τούτων ἐγεννήθησαν οἱ δαίμονες καὶ γίγαντες. Πρεσβ. περὶ χριστ. 24.

[2]) Πβλ. *Α. Ἰωαννίδου*, Πραγματεία περὶ τῆς παρ' Ἀθηναγόρα φιλοσοφικῆς γνώσεως, 1882.—*Πορφ. Λογοθέτου*. Ἡ θεολογία τοῦ Ἀθηναγόρου 1893. — *I. Geffcken*, Zwei griech. Apologeten, 1907—ἐπιθ. *Überweg — Geyer*, σ. 650 ἑξ.

[3]) Θεοφιλ. πρὸς Αὐτόλ. 2, 24.

[4]) Αὐτ. 1, 14.

[5]) Ὁ Εὐσέβιος ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ (4, 24) μνημονεύει συγγράμματος τοῦ Θεοφίλου ἐπιγραφομένου «Πρὸς τὴν αἵρεσιν Ἑρμογένους», ἔτι δὲ λόγου «Κατὰ Μαρκίωνος».

[6]) 2, 4—8. 3,3. 7.

τοῦτο καὶ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία εἶναι ἀρχαιοτέρα καὶ ἀληθεστέρα τῆς ἐθνικῆς σοφίας [1]. Εἰς τὴν ἀξίωσιν τοῦ Αὐτολύκου «δεῖξόν μοι τὸν θεόν σου» ἀποκρίνεται ὁ Θεόφιλος «δεῖξόν μοι τὸν ἄνθρωπόν σου κἀγώ σοι δείξω τόν θεόν μου» ἐννοῶν ὅτι μόνον ὁ ἐλεύθερος τῶν ἁμαρτιῶν καὶ καθαρὸς δύναται νὰ ἐποπτεύῃ τὸν θεόν [2]. Εἰς δὲ τὴν παρακέλευσιν «διήγησαί μοι τὸ εἶδος τοῦ θεοῦ» ἀποκρίνεται ὅτι τὸ εἶδος τοῦ θεοῦ εἶναι ἄρρητον καὶ ἀνέκφραστον μὴ δυνάμενον δι᾽ ὀφθαλμῶν σαρκίνων νὰ ὁραθῇ, ὅτι ἡ δόξα αὐτοῦ εἶναι ἀχώρητος, τὸ μέγεθος ἀκατάληπτον, τὸ ὕψος ἀπερινόητον, ἡ ἰσχὺς ἀσύγκριτος, ἡ σοφία ἀνεξερεύνητος, ἡ ἀγαθότης ἀμίμητος, ἡ καλοποιΐα ἀνεκδιήγητος [3]. Ὁ θεὸς [4] εἶναι, λέγει, ἀγέννητος καὶ ἀναλλοίωτος καὶ ἀθάνατος· εἶναι κύριος μὲν διότι δεσπόζει τῶν ὅλων, πατὴρ δὲ διότι ὑπάρχει αὐτὸς πρὸ τῶν ὅλων, δημιουργὸς δὲ καὶ ποιητὴς διότι εἶναι κτίστης καὶ αἴτιος τῶν ὅλων, ὕψιστος δὲ διότι εἶναι ἀνώτερος τῶν πάντων, παντοκράτωρ δὲ διότι αὐτὸς τὰ πάντα κρατεῖ καὶ ἐμπεριέχει. Ὁ θεὸς βλέπεται καὶ νοεῖται διὰ τῆς προνοίας καὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ, καθάπερ καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν βλέπεται ἀλλά νοεῖται διὰ τῆς κινήσεως τοῦ σώματος. Ἐκ τῶν ἔργων λοιπὸν αὐτοῦ γινώσκεται ὁ θεός, ὃν τρόπον ἐκ τῆς καθόδου εἰς λιμένα συνάγεται ἡ ἐν αὐτῷ ὕπαρξις κυβερνήτου [5]. Ὁ θεὸς εἶναι ὁ τῶν ὅλων κύριος, ὁ τανύσας τὸν οὐρανὸν μόνος καὶ θέσας τὸ εὖρος τῆς οἰκουμένης, ὁ συνταράσσων τὸ κύτος τῆς θαλάσσης καὶ ἠχῶν τὰ κύματα αὐτῆς, ὁ δεσπόζων τοῦ κράτους αὐτῆς καὶ τὸν σάλον τῶν

---

1) 3, 16—30. Ἐξαίρων τὴν ἀρετὴν τῶν χριστιανῶν παρατηρεῖ ὅτι παρ᾽ αὐτοῖς ὑπάρχει ἡ σωφροσύνη, ἀσκεῖται ἡ ἐγκράτεια, τηρεῖται ἡ μονογαμία, φυλάσσεται ἡ δικαιοσύνη, ἐκπορθεῖται ἡ ἀδικία, ἐκριζοῦται ἡ ἁμαρτία, μελετᾶται ἡ δικαιοσύνη, κρατεῖ ὁ νόμος, πράττεται ἡ θεοσέβεισ, βραβεύεται ἡ ἀλήθεια, ὁμολογεῖται καὶ βασιλεύει ὁ θεός. Αὐτ. 3, 15.

2) Ὅταν ὑπάρχῃ ἰὸς ἐν τῷ ἐσόπτρῳ, δὲν δύναται νὰ ὁρᾶται τὸ πρόσωπον τοῦ ἀνθρώπου ἐν αὐτῷ· οὕτω καὶ ὅταν ὑπάρχῃ ἁμαρτία ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, δὲν δύναται ὁ τοιοῦτος νὰ θεωρῇ τὸν θεόν. Αὐτ. 1, 1—3. Πβλ. καὶ 1, 7. «Εἰ ταῦτα νοεῖς, ἄνθρωπε, ἁγνῶς καὶ ὁσίως καὶ δικαίως ζῶν, δύνασαι ὁρᾶν τὸν θεόν. Πρὸ παντὸς δὲ προηγείσθω σου ἐν τῇ καρδίᾳ πίστις καὶ φόβος ὁ τοῦ θεοῦ, καὶ τότε συνήσεις ταῦτα. Ὅταν ἀπόθῃ τὸ θνητὸν καὶ ἐνδύσῃ τὴν ἀφθαρσίαν, τότε ὄψει κατὰ ἀξίαν τὸν θεόν».

3) 1, 3.

4) Θεὸς λέγεται «διὰ τὸ τεθεικέναι τὸ πάντα ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ ἀσφαλείᾳ καὶ διὰ τὸ θέειν· τὸ δὲ θέειν ἐστὶ τὸ τρέχειν καὶ κινεῖν καὶ ἐνεργεῖν καὶ τρέφειν καὶ προνοεῖν καὶ κυβερνᾶν καὶ ζωοποιεῖν τὰ πάντα». 1, 4.

5) 1, 4. 5.

κυμάτων καταπραΰνων, ὁ θεμελιώσας τὴν γῆν ἐπὶ τῶν ὑδάτων καὶ πορίσας πνεῦμα τὸ τρέφον αὐτήν, οὗ ἡ πνοὴ ζωογονεῖ τὸ πᾶν. Οὗτος τὰ πάντα ἐποίησεν ἐξ οὐκ ὄντων εἰς τὸ εἶναι, ἵνα διὰ τῶν ἔργων γινώσκηται καὶ νοηθῇ τὸ μέγεθος αὐτοῦ [1]. Ἐποίησε δὲ ὁ θεὸς τὰ πάντα διὰ τοῦ λόγου. Πρὶν δηλαδὴ γίνῃ τι, εἶχεν ὁ θεὸς τὸν λόγον σύμβουλον, ὄντα νοῦν ἑαυτοῦ καὶ φρόνησιν· ὁ λόγος ἄρα ὑπῆρχεν ἀϊδίως ἐνδιάθετος ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ θεοῦ. Ὅτε δὲ ἠθέλησεν ὁ θεὸς νὰ ποιήσῃ ὅσα ἐβουλεύσατο, ἐγέννησε τοῦτον τὸν λόγον ὡς λόγον προφορικὸν πρωτότοκον πάσης κτίσεως· γεννήσας δὲ τὸν λόγον δὲν ἐστερήθη αὐτοῦ ἀλλὰ μένει διά παντὸς μετὰ τούτου. Τοῦτον δὴ τὸν λόγον ἔσχεν ὁ θεὸς ὑπουργὸν τῶν ὑπ᾽ αὐτοῦ γενομένων καὶ διὰ αὐτοῦ πάντα ἐποίησεν. Ὁ προφορικὸς λόγος τοῦ θεοῦ λέγεται ἀρχή, διότι ἄρχει καὶ κυριεύει πάντων τῶν δι᾽ αὐτοῦ δεδημιουργημένων. Οὗτος λοιπόν, ὢν πνεῦμα θεοῦ καὶ ἀρχὴ καὶ σοφία καὶ δύναμις ὑψίστου, κατήρχετο εἰς τοὺς προφήτας καὶ δι᾽ αὐτῶν ἐλάλει τὰ περὶ τῆς ποιήσεως τοῦ κόσμου καὶ τῶν λοιπῶν ἁπάντων. Αἱ τρεῖς ἡμέραι αἱ πρὸ τῶν φωστήρων γενόμεναι εἶναι τύποι τῆς τριάδος, τουτέστι τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ λόγου αὐτοῦ καὶ τῆς σοφίας αὐτοῦ (ἁγ. πνεύματος) [2].

Ὁ ἄνθρωπος οὔτε θνητὸς φύσει ἐγένετο οὔτε ἀθάνατος. Διότι, ἂν ὁ θεὸς ἐποίει αὐτὸν ἀπ᾽ ἀρχῆς ἀθάνατον, θὰ ἐποίει αὐτὸν θεόν· ἂν δὲ πάλιν ἐποίει αὐτὸν θνητόν, θὰ ἐφαίνετο ὅτι ὁ θεὸς εἶναι αἴτιος τοῦ θανάτου αὐτοῦ. Οὔτε λοιπὸν ἀθάνατον ἐποίησεν αὐτὸν οὔτε θνητὸν ἀλλὰ δεκτικὸν ἀμφοτέρων, ἵνα, ἐὰν μὲν ῥέπῃ ἐπὶ τὰ τῆς ἀθανασίας τηρῶν τὴν ἐντολὴν τοῦ θεοῦ, λάβῃ μισθὸν παρ᾽ αὐτοῦ τὴν ἀθανασίαν καὶ καταστῇ θεός, ἐὰν δὲ τοὐναντίον τραπῇ ἐπὶ τὰ τοῦ θανάτου πράγματα παρακούσας τοῦ θεοῦ, εἶναι αὐτὸς ἑαυτῷ αἴτιος τοῦ θανάτου. Διότι ἐλεύθερον καὶ αὐτεξούσιον ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον. Καὶ ὅπως παρακούσας ὁ ἄνθρωπος ἐπισύρει ἑαυτῷ θάνατον, οὕτως ὑπακούσας εἰς τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ δύναται νὰ περιποιήσῃ ἑαυτῷ τὴν αἰώνιον ζωήν. Ἔδωκε δηλαδὴ ὁ θεὸς ἡμῖν νόμον καὶ ἐντολὰς ἁγίας, ἃς πᾶς ὁ τηρῶν δύναται νὰ σωθῇ καὶ τύχῃ τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς ἀφθαρσίας [3].

Ἡ διδασκαλία τοῦ Θεοφίλου ἔχει ἱκανὴν οὐ μόνον ἀπολογητικὴν ἀλλὰ καὶ φιλοσοφικὴν ἀξίαν. Ἡ περὶ λόγου καὶ τριάδος καθόλου θεωρία

---

1) 1, 7. 4.

2) 2, 22. 10. 15.

3) 2. 27.

αὐτοῦ εἶναι οἵα καὶ ἡ τῶν ἄλλων ὁμοχρόνων ἀπολογητῶν. Κατὰ ταύτην διακρίνεται τριπλῆ γέννησις τοῦ λόγου, τουτέστιν ἡ ἐν τῷ θεῷ γέννησις τοῦ λόγου καὶ ἡ κατ' ἀπορροὴν γέννησις αὐτοῦ πρὸς κοσμοποιΐαν καὶ τέλος ἡ γέννησις τοῦ λόγου ἐν σαρκί. Ἡ τοιαύτη περὶ τὴν γέννησιν τοῦ λόγου διάκρισις ὑπομιμνήσκει τὴν παρὰ Φίλωνι διάκρισιν λόγου ἐνδιαθέτου καὶ λόγου προφορικοῦ, οὓς ὅρους εὑρίσκομεν οὐ μόνον παρὰ τῷ Θεοφίλῳ ἀλλὰ καὶ τῷ Ἰουστίνῳ. Δὲν πρέπει δὲ νὰ ὑποληφθῇ ὅτι προσωπικὴν ὕπαρξιν ἔχει μόνον ὁ ἐκ τοῦ θεοῦ ἀπορρέων καὶ οὐχὶ ὁ ἐν τῷ θεῷ λόγος· διότι τὸ προσνεμόμενον εἰς τὸν ἐνδιάθετον λόγον κατηγόρημα (σύμβουλος τοῦ θεοῦ) καὶ ἡ παρ' ἄλληλα θέσις θεοῦ καὶ λόγου καὶ σοφίας (ἁγ. πνεύματος) μαρτυροῦσιν ὅτι ὁ ἐνδιάθετος λόγος τοῦ θεοῦ νοεῖται ὡς πρόσωπον καὶ οὐχὶ ἁπλῶς ὡς δύναμις τοῦ θεοῦ [1].

2. ***Ἄλλοι τινὲς ἀπολογηταί.*** Ἐνταῦθα μνημονευτέοι καὶ ἄλλοι τινὲς κατὰ τὸν δεύτερον αἰῶνα γενόμενοι ἀπολογηταί, ὧν τὰ συγγράμματα δὲν περιεσώθησαν. Οὕτω δὴ *Μελίτων*, ὁ ἐπίσκοπος Σάρδεων, ἦτο συγγραφεὺς γονιμώτατος καὶ συνέγραψεν ἄλλα τε πολλὰ [2] καὶ ἀπολογίαν ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν, ἣν περὶ τὸ 172 ἔπεμψε πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μᾶρκον Αὐρήλιον. Ἐν τῇ ἀπολογίᾳ ταύτῃ, ἧς ἀποσπάσματα μόνον σῴζονται παρὰ τῷ Εὐσεβίῳ [3], ἐξέφραζεν ὁ Μελίτων πικρὸν ἄλγος διὰ τὴν τελουμένην κατὰ τὴν Ἀσίαν καταδίωξιν τῶν χριστιανῶν καὶ παρετήρει ὅτι ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἡ πρότερον μὲν ἐν βαρβάροις ἀκμάσασα ὕστερον δὲ καὶ ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων ἐπανθήσασα «φιλοσοφία», ἥτις ὑπῆρξε τῷ κράτει τούτῳ καὶ ἔτι ὑπάρχει αἴσιον ἀγαθόν. Ἐκ τοῦ ὑπὸ Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου διασωθέντος ἀποσπάσματος τοῦ περὶ σαρκώσεως τοῦ Χριστοῦ συγγράμματος τοῦ Μελίτωνος [4] μανθάνομεν ὅτι οὗτος παρεδέχετο ὅτι ὁ Χριστὸς ὑπῆρχε θεὸς ἀληθὴς προαιώνιος καὶ

1) Πβλ. *Otto Gross*, Die Weltentstehungslehre des Theophilos. 1895. *I. Geffcken*, Zwei griech. Apologeten. 1907.

2) Ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου (ἐκκλησ. ἱστ. 4, 26) μνημονεύονται συγγράμματα τοῦ Μελίτωνος τὰ περὶ τοῦ πάσχα δύο, τὰ περὶ πολιτείας καὶ προφητῶν, ὁ περὶ ἐκκλησίας καὶ ὁ περὶ κυριακῆς λόγος, καὶ ἄλλα. Ἡ δ' ἐπ' ὀνόματι τοῦ Μελίτωνος φερομένη ἀπολογία, ἡ ἐν συριακῇ γλώσσῃ διασωθεῖσα (ἣν ἐξέδωκε πρῶτος ὁ Cureton) δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς γνήσιον σύγγραμμα. ἔπιθ. Γ. Δέρβου. Χριστιαν. Γραμματ. 2, 150 καὶ ἑξ.

3) Ἐκκλησ. ἱστορ. 4, 26.

4) Migne τόμ. 89, σ. 197. 228. 229.

ὕστερον ἐγένετο τέλειος ἄνθρωπος [1]. Σύγχρονος τῷ Μελίτωνι ἦτο ὁ Κλαύδιος Ἀπολινάριος, ἐπίσκοπος τῆς ἐν Φρυγίᾳ Ἱεραπόλεως [2]. Οὗτος εὐδοκιμώτατος ὢν διὰ τὴν γνῶσιν τῶν θείων καὶ τὴν θύραθεν παιδείαν [3] κατεπολέμησε τὴν αἵρεσιν τοῦ Μοντανοῦ. Ἔγραψε δὲ (περὶ τὸ 172) λόγον ὑπὲρ πίστεως, ὃν ἐπέδωκε τῷ Μάρκῳ Αὐρηλίῳ, ἔτι δὲ πρὸς Ἕλληνας συγγράμματα πέντε. Περὶ ἀληθείας, καὶ ἄλλα πολλά [4]. Ὁ δὲ Μιλτιάδης ἀκμάσας ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων Ἀντωνίνου Πίου καὶ Μάρκου Αὐρηλίου προσηγορεύετο σοφιστής, τε ῥήτωρ τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν [5] καὶ συνέγραψε πλὴν ἄλλων λόγους πρὸς Ἕλληνας καὶ πρὸς Ἰουδαίους, ἔτι δὲ ἀπολογίαν πρὸς τοὺς κοσμικοὺς ἄρχοντας ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Οὗτος ἀντιμαχόμενος πρὸς τοὺς μοναρχιανοὺς ἀπέφαινε μετ' ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τὸν Χριστὸν ὡς θεὸν [6]. Ὁ δ' *Ἀρίστων* ὁ Πελλαῖος, ὢν Ἰουδαῖος χριστιανὸς καὶ ἀκμάσας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 133 καὶ 177 [7] συνέγραψεν «Ἰάσονος καὶ Παπίσκου ἀντιλογίαν» [8] ἐν ᾗ ὁ ἐξ Ἰουδαίων χριστιανὸς Παπίσκος, ἀπεδείκνυεν ὅτι ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἡ πλήρωσις τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, διότι εἰς τὸν Ἰησοῦν ἐφηρμόσθησαν αἱ περὶ τοῦ Χριστοῦ προφητεῖαι τῆς Π. Διαθήκης [9].

Ἐνταῦθα πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν καὶ τοῦ *Ἑρμείου*, ὅστις κατὰ τὸν δεύτερον ἢ τὸν τρίτον αἰῶνα πιθανῶς ἀκμάσας συνέγραψε τὸ

1) Ἐνθ. ἀνωτ. σ. 229· «θεὸς γὰρ ὢν ὁμοῦ τε καὶ ἄνθρωπος τέλειος ὁ αὐτὸς τὰς δύο αὐτοῦ οὐσίας ἐπιστώσατο ἡμῖν· τὴν μὲν θεότητα αὐτοῦ διὰ τῶν σημείων ἐν τῇ τριετίᾳ τῇ μετὰ τὸ βάπτισμα, τὴν δὲ ἀνθρωπότητα αὐτοῦ ἐν τοῖς τριάκοντα χρόνοις τοῖς πρὸ τοῦ βαπτίσματος· ἐν οἷς διὰ τὸ ἀτελὲς τὸ κατὰ σάρκα ἀπεκρύβη τὸ σημεῖα τῆς αὐτοῦ θεότητος, καίπερ θεὸς ἀληθὴς προαιώνιος ὑπάρχων».

2) Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σεραπίωνος παρ' Εὐσεβ. ἐκκλησ. ἱστορ. 5, 19.

3) Θεοδωρ. αἱρετ. κακομ. 3, 2. Φωτίου κωδ. 14.

4) Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστ. ἱστ. 4,26. 27.

5) Tertul. adver. Valent. 5.

6) Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. 5, 28.

7) Ἰδὲ Δέρβου Χριστ. Γραμματ. 2, 42.

8) Ὁ Harnack (Texte und Untesuch 1[3], 1883) ἠθέλησε νὰ ἀνεύρῃ τὸ περιεχόμενον τῆς συγγραφῆς ταύτης κατὰ τὰ κυριώτατα ἔν τινι ἀντιλογίᾳ μεταξὺ τοῦ Ἰουδαίου Σίμωνος καὶ τοῦ χριστιανοῦ Θεοφίλου, ἥτις κατάγεται ἐκ τοῦ πέμπτου αἰῶνος καὶ ἀποδίδοται εἰς τὸν Εὐάγριον. Πρὸς τὸν Harnack ἀντεῖπον ὁ P, Corsenn, ὁ Th. Zahn καὶ ὁ E. Bratke.

9) Ὠριγ. κατὰ Κέλσου. 4, 52.

σῳζόμενον συγγραμμάτιον[1] «Διασυρμὸς τῶν ἔξω φιλοσόφων»[2]. Ὁ τούτου συγγραφεὺς ὁρμώμενος ἐκ τῆς ῥήσεως τοῦ ἀποστόλου Παύλου «ἡ σοφία τοῦ κόσμου τούτου μωρία παρὰ τῷ θεῷ ἐστι»[3] διασύρει τοὺς φιλοσόφους μετὰ χάριτος καὶ σαρκασμοῦ ὑπομιμνήσκοντος τὸν Λουκιανὸν[4] καὶ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ φιλόσοφοι δὲν συμφωνοῦσι πρὸς ἀλλήλους περὶ ζητημάτων σπουδαίων, οἷα τὰ περὶ τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς, τῆς ἀθανασίας αὐτῆς καὶ τῆς μετὰ θάνατον καταστάσεως[5]. Ἡ δὲ ἀσυμφωνία, λέγει, προέρχεται ἐκ τούτου, ὅτι οἱ φιλόφοφοι ἠρύσαντο ἀπὸ τῶν πεπτωκότων ἀγγέλων καὶ ἡ φιλοσοφία εἶναι ἔργον τῶν δαιμόνων, οὐχὶ δέ, ὡς ἰσχυρίζετο Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, δῶρον τοῦ θεοῦ.

5. Εἰρηναῖος.

1. ***Βίος καὶ συγγραφή.*** Ὁ Εἰρηναῖος ἐγεννήθη πιθανῶς ἐν Σμύρνῃ περὶ τὸ ἔτος 140 καὶ ἐγένετο μαθητὴς τοῦ Πολυκάρπου καὶ τοῦ Παπίου[6]· φαίνεται δὲ ὅτι πρωΐμως ἔτυχεν εὐρείας ἐπιστημονικῆς παιδεύσεως καὶ βαθείας γνώσεως τῆς φιλοσοφίας. Πεμφθεὶς εἰς Γαλλίαν ἐγένετο πρεσβύτερος Λουγδούνου (Lyon) καὶ ὕστερον ἐπίσκοπος διάδοχος τοῦ μαρτυρήσαντος Ποθεινοῦ. Διῴκησε δὲ τὰ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτοῦ συνετῶς καὶ εὐδοκίμως μέχρι τοῦ 202, ὅτε ἐπὶ Σεουήρου καταδιωχθέντων τῶν χριστιανῶν ἐμαρτύρησε πιθανῶς σὺν ἄλλοις καὶ ὁ

1) Εὑρίσκεται παρὰ Migne τόμ. 33. Ἐξεδόθη δὲ ὑπό τε ἄλλων καὶ ὑπὸ τοῦ Diels (Doxographi Craeci, 1879, σ. 649—656.) πβλ. καὶ προλεγόμενα αὐτοῦ ἐν σ. 259—263.

2) Τινὲς (ὡς ὁ Diels, Harnack, Dräseke) καταβιβάζουσι τὸν Ἑρμείαν εἰς τὸν πέμπτον ἢ ἕκτον μ. Χ. αἰῶνα. Ἀλλ' ὁ Die Pauli (Die Irrisio des Hermias, 1907) δεικνύει μετὰ πιθανότητος ὅτι ὁ εἰς τὸν Ἰουστῖνον κακῶς προσνεμόμενος παραινετικὸς λόγος ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἑρμείου· καὶ ἐπειδὴ ὁ εἰρημένος λόγος ἐγράφη μεταξὺ τοῦ 180--220, ἕπεται ὅτι ὁ Διασυρμὸς τοῦ Ἑρμείου συνεγράφη πρὸ τοῦ χρόνου τούτου.

3) Πρὸς Κορινθ. 1, 3, 19.

4) Ὁ Die Pauli (ἔνθ. ἀνωτ.) δεικνύει τὴν ἐπὶ τὸν συγγραφέα ἐπίδρασιν καὶ τὴν μίμησιν τοῦ Λουκιανοῦ.

5) Κεφ. 3. «Νῦν μὲν ἀθάνατός εἰμι καὶ γέγηθα, νῦν δ' αὖ θνητὸς γίνομαι, καὶ ἀὴρ γίνομαι, πῦρ γίνομαι· εἶτα μετ' ὀλίγον οὔτε ἀὴρ οὔτε πῦρ, θηρίον με ποιεῖ, ἰχθὺν με ποιεῖ.... Εἰς πάντα τὰ θηρία ὑπὸ τῶν φιλοσοφούντων μεταβάλλομαι, χερσαῖα, ἔνυδρα, πτηνά, πολύμορφα, ἄγρια κτλ.».

6) Ὁ Εἰρηναῖος λέγει (παρ' Εὐσεβίῳ ἐκκλ. ἱστορ. 4,14) ὅτι παῖς ὢν ἤκουσε τοῦ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐπισκόπου Πολυκάρπου περὶ οὗ γνωστὸν ὅτι ἐμαρτύρησε τῷ ἔτει 155. Ὅτι δ' ἐγένετο μαθητὴς καὶ τοῦ Παπίου, μνημονεύει ὁ Ἱερώνυμος (in epist. ad Theodorum. Migne. Λατ. πατρ. 22,687).

Εἰρηναῖος[1]. Τὸ κύριον σύγγραμμα αὐτοῦ εἶναι ὁ πολυθρύλητος *Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*[2] ἢ ἄλλως λεγόμενον *τὸ πρὸς τὰς αἱρέσεις*[3] (Adversus haereses), ὅπερ περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς ὅλον ἐν λατινικῇ μεταφράσει, τοῦ δὲ πρωτοτύπου ἐσώθησαν πολλὰ ἀποσπάσματα καὶ δὴ καὶ τὸ μέγιστον μέρος τοῦ πρώτου βιβλίου. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐκ πέντε βιβλίων συγκείμενον σκοπεῖ τὴν καταπολέμησιν τῶν γνωστικῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν Οὐαλεντινιανῶν.

2. ***Θεολογία.*** Ὁ Εἰρηναῖος ἀποκρούει ἐντόνως τὴν περὶ ἀπορρήτου διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ δοξασίαν τῶν γνωστικῶν. Ἡ ἀληθής, λέγει, γνῶσις εἶναι ἐκείνη, ἣν οἱ Ἀπόστολοι εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὡς εἰς πλουσίαν ἀποθήκην κατέθεσαν. Ἡ ἐκκλησία εἶναι ἡ εἴσοδος εἰς τὴν ζωήν, ἅπαντες δὲ οἱ ἄλλοι εἶναι κλέπται καὶ λῃσταί. Διὸ πρέπει μετὰ πλείστης σπουδῆς νὰ δεχώμεθα τὰ τῆς ἐκκλησίας· ὁ ἀποκλίνων τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας ἐκκλίνει αὐτῆς τῆς ἀληθείας. Μόνος ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ ἀληθὴς ἡμῶν διδάσκαλος, οὗ ἡ διδασκαλία εἶναι κατατεθειμένη ἐν ταῖς Γραφαῖς τῶν Ἀποστόλων[4]. Δὲν πρέπει δὲ νὰ φανταζώμεθα ὅτι πάντα ἐπιλύονται διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ ἀλλ' ὅτι πολλὰ ἀνάκεινται τῷ θεῷ καὶ διδάσκονται παρ' αὐτοῦ. Ἀπαιτεῖται ἄρα ταπεινοφροσύνη καὶ εἶναι φευκτέα ἡ τολμηρὰ περὶ τῶν θείων μυστηρίων ἀπόφανσις· ὀφείλομεν νὰ πιστεύωμεν εἰς τὴν ἁγίαν Γραφὴν καὶ νὰ μὴ ζητῶμεν ἐκεῖνα τὰ πράγματα, ἅτινα ἀπόκεινται τῷ θεῷ καὶ ὑπερβαίνουσι τὴν ἡμετέραν γνωστικὴν δύναμιν[5]. Τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ οὐδεὶς δύναται νὰ μάθῃ ἄνευ θείας διδασκαλίας, ἄνευ δὲ τοῦ θεοῦ δὲν δύναται νὰ γνωσθῇ ὁ θεός· διότι, ὅπως οἱ βλέποντες τὸ φῶς εἶναι ἐντὸς τοῦ φωτὸς καὶ μετέχουσι τῆς λαμπρότητος αὐτοῦ, οὕτω καὶ οἱ βλέποντες τὸν θεὸν εἶναι ἐντὸς τοῦ θεοῦ μετέχοντες τῆς τούτου λαμπρότητος[6]. Εἶναι προτιμότερον μηδὲν νὰ γινώσκῃ τις,νὰ πιστεύῃ εἰς τὸν θεὸν καὶ νὰ μένῃ ἐν τῇ ἀγάπῃ αὐτοῦ ἢ διὰ σοφιστικῶν ζητήσεων νὰ περιπίπτῃ εἰς ἀσέβειαν[7]. Ὅτι ὁ θεὸς εἶναι εἷς, πάντες συνο-

1) Γρηγόριος ὁ Τουρώνης Histor. Franc. 1,7. Ἡ ἀκρίβεια ὅμως τῆς περὶ τοῦ χρόνου τοῦ θανάτου εἰδήσεως εἶναι ἀμφίβολος.

2) Οὕτως ἐπεγράφετο ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Εὐσέβιος (ἐκκλ. ἱστ. 5,7).

3) Αὕτη εἶναι ἡ κρατήσασα προσωνυμία ἀπὸ τοῦ Ἱερωνύμου.

4) 3,18,6. 3,1,1.

5) 3,4,1. 4,33,8. 2,25,3. 2,28,3.

5) 4.6,4. 4,20,5.

6) 2; 26, 1.

μολογοῦσι καὶ ἡ δημιουργία αὐτὴ μαρτυρεῖ. Ἐπειδὴ ὁ θεὸς προνοῶν ἰθύνει καὶ κυβερνᾷ τὸν κόσμον, ὀφείλουσι πάντα τὰ ἔλλογα ὄντα νὰ γινώσκωσι τὸν ἑαυτῶν κυβερνήτην· διὸ καὶ οἱ ἐθνικοὶ οἱ εἰς τὰς ἡδονὰς μὴ δουλωθέντες ὡμολόγησαν τὸν τοῦ κόσμου ποιητὴν ὡς πατέρα πάντων φροντιστὴν καὶ ἐπ' ἀγαθῷ ἡμῶν κυβερνήτην [1]. Τὰ διάφορα καὶ παντοειδῆ δημιουργήματα δύνανται νὰ παραβληθῶσι πρὸς τοὺς τόνους τῆς κιθάρας, οἵτινες καίπερ ὄντες διάφοροι καὶ ἀντίθετοι ἀλλήλων ὅμως συνεργοῦσιν εἰς μίαν κοινὴν μελῳδίαν. Καὶ ὅπως ὁ τῆς ἀληθείας φίλος πρέπει νὰ μὴ παραπλανηθῇ ὑπὸ τῆς διαφορᾶς τῶν τόνων μηδὲ νὰ ὑπολάβῃ ἑκάστου τῶν διαφόρων τόνων ἴδιόν τινα αἴτιον, οὕτω πρέπει τις νὰ μὴ παρασυρθῇ ὑπὸ τῆς διαφορᾶς τῶν τοῦ κόσμου πραγμάτων μηδὲ νὰ ὑπολάβῃ πολλοὺς θεοὺς ἀντὶ τοῦ ἑνὸς δημιουργοῦ [2]. Καθορίζων ὁ Εἰρηναῖος τὴν ἔννοιαν τοῦ θεοῦ ἐξαίρει μάλιστα τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν οὐσίαν αὐτοῦ ἐν ἀντιθέσει πρὸς φυσικὴν ἐκδοχὴν τῶν γνωστικῶν. Ὁ θεός, λέγει, πόρρω ἀπέχων τῶν ἀνθρωπίνων διαθέσεων καὶ παθῶν εἶναι πάντῃ ἁπλοῦς, ὁμοιόμορφος καὶ ὁμοιομερής, ὅλος αἴσθησις καὶ ὅλος πνεῦμα, ὅλος ἔννοια καὶ ὅλος λόγος, ὅλος ὀφθαλμὸς καὶ ὅλος φῶς, ὅλος πηγὴ πάντων τῶν ἀγαθῶν [3]. Ὁ θεὸς πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς νοῦς καὶ λόγος καὶ ζωὴ καὶ ἀϊδιότης καὶ ἀλήθεια καὶ σοφία καὶ ἀγαθότης καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα· οὗτος ἅμα νοῶν ἐπιτελεῖ τοῦθ' ὅπερ ἠθέλησε καὶ ἅμα τῇ θελήσει ἐννοεῖ ὡσαύτως ὅπερ ἠθέλησε [4]. Εἶναι θεὸς καὶ κύριος πάντων καὶ ὑπὲρ πάντα ὢν ὑπάρχει ἐλεύθερος καὶ αὐτοτελής, οὐδεμιᾷ δουλεύων ἀνάγκῃ [5]· ὁ θεὸς εἶναι δύναμις καὶ ἀγαθότης καὶ σοφία, δύναμις μὲν καὶ ἀγαθότης διότι τὰ ὄντα ἐκ τοῦ μηδενὸς ἑκουσίως ἐποίησε, σοφία δὲ διότι τὰ γεγονότα ἐποίησεν εὔρυθμα καὶ ἐμμελῆ· πρωτεύει ἐν πᾶσιν ὁ θεός, μόνος ἀγέννητος καὶ πρῶτος πάντων καὶ τοῦ εἶναι τοῖς πᾶσι παραίτιος. Ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ ὢν καὶ ἀγέννητος ὑπάρχων εἶναι τέλειος καὶ παντοδύναμος [6]. Ἄνευ ἀρχῆς καὶ τέλους, ἀληθῶς καὶ ἀεὶ ὁ αὐτὸς καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἔχων εἶναι πάντων κύριος, τοὐναντίον δὲ τὰ δημιουργήματα ἔχουσιν ἀρχὴν καὶ τέλος καὶ διάρκειαν ἐκ τῆς βουλήσεως τοῦ δημιουργήσαντος θεοῦ ἠρτημένην. Ὁ θεὸς εἶναι ἀνενδεὴς καὶ ἀρκεῖ οὐ μόνον αὐτὸς ἑαυτῷ ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς λοιποῖς,

1) 2,9. 3,25,1.
2) 2, 25, 2.
3) 2, 13, 3. πβλ. καὶ 1, 12, 2. 4, 11, 2.
4) 2,13,9. 1,12,2.
5) 3,6,2. 2,5,4.
6) 4,38,3. 4,38,1.

ἅτινα παρ' ἐκείνου τὴν ἀρχὴν ἔλαβον [1]. Σημειωτέον δ' ὅτι τὰ κατηγορήματα τοῦ θεοῦ δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνωνται ὡς παραπλήσια καὶ ἀνάλογα τῶν εἰς τὴν ἡμετέραν ἐποπτείαν προσιτῶν. Ἐὰν ἄρα ὁ θεὸς ὀνομάζηται νοῦς καὶ φῶς, δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ὅμοιος τῷ παρ' ἡμῖν νῷ καὶ φωτί. Ἁπλῶς εἰπεῖν ὁ θεὸς διαφέρει πολὺ πάντων τῶν συμβαινόντων εἰς τοὺς ἀνθρώπους [2].

Εἷς μόνος ὑπάρχει θεός, ὅστις εἶναι ὑπὲρ πάντα καὶ διὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσιν· ὑπὲρ πάντα μὲν εἶναι ὁ πατὴρ καὶ οὗτος εἶναι κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ, διὰ πάντων δὲ εἶναι ὁ λόγος καὶ οὗτος εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας, ἐν ἡμῖν δὲ πᾶσιν εἶναι τὸ πνεῦμα. Ὑπάρχει τῷ πατρὶ ἀεὶ ὁ λόγος καὶ ἡ σοφία τ. ἔ. ὁ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα, δι' ὧν καὶ ἐν οἷς πάντα ἐλευθέρως καὶ ἑκουσίως ἐποίησε· δὲν εἶχεν ἄρα χρείαν ἀγγέλων καὶ ἄλλων δυνάμεων πρὸς δημιουργίαν [3]. Πρὸς πάντα τὰ ἔργα ὑπηρετεῖ τῷ πατρὶ ὁ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα, ὁ λόγος δηλαδὴ καὶ ἡ σοφία, εἰς ἃ ὑποτάσσονται καὶ ὑπηρετοῦσι πάντες οἱ ἄγγελοι [4]. Ὁ υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα εἶναι ὁμοούσια τῷ πατρὶ καὶ ὡσαύτως ἀΐδια· ὁ υἱὸς δηλαδὴ τοῦ θεοῦ δὲν ἔλαβεν ἀρχήν, ὡς ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ συνυπάρχει ἀεὶ τῷ πατρὶ [5] ὡς τέλειος λόγος [6]. Οὐ μόνον πρὸ τοῦ Ἀδὰμ ἀλλὰ καὶ πρὸ πάσης δημιουργίας ἐλάμπρυνεν ὁ λόγος τὸν πατέρα αὐτοῦ μένων ἐν αὐτῷ καὶ πάλιν ἐλαμπρύνετο ὑπὸ τοῦ πατρός. Ὡσαύτως καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα εἶναι ἀείποτε μετὰ τοῦ πατρὸς πρὸ πάσης δημιουργίας [7]. Βεβαίως ὁ υἱὸς ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ πατρὸς ἀλλ' ἡ ἐκπόρευσις δὲν εἶναι χωρισμὸς τοῦ υἱοῦ ἀπὸ τῆς οὐσίας τοῦ πατρός, διότι ἡ ἁπλῆ τοῦ θεοῦ οὐσία δὲν ἐπιτρέπει τοιοῦτον χωρισμόν. Ὥστε ὁ υἱὸς ἐκπορευόμενος ἐκ τοῦ πατρὸς μένει μετὰ τούτου κατὰ τὴν οὐσίαν ἕν. Μένων δὲ ὁ υἱὸς ὁ αὐτὸς τῷ πατρὶ κατὰ τὴν οὐσίαν εἶναι ὡς εἰπεῖν ὄργανον τῆς θείας

1) 2,34,2. 3,8,3.
2) 2,13,3.
3) 4,18,2. 4,20,1. 2,2,4. 2,30,9.
4) 4, 7, 4.
5) Ὁ τοῦ θεοῦ λόγος δὲν εἶναι εἷς ἐκ τῶν ὑποτεταγμένων αἰώνων τῶν ἐκ τοῦ θεοῦ ἀπορρεόντων ἀλλ' ὁμοίως τῷ θεῷ ἀΐδιος. 2,30,9: semper coexistens filius patri olim et ab initio semper revelat patrem.
6) 2,25,3. Οἱ αἱρετικοὶ ἐκλαμβάνοντες τὸν λόγον τοῦ θεοῦ ἀνάλογον τοῦ προφορικοῦ ἀνθρωπίνου λόγου δοξάζουσιν ὅτι ὁ θεῖος λόγος ἔχει ἀρχὴν καὶ γένεσιν. Ἀλλὰ τί ἄρα—ἀντιλέγει ὁ Εἰρηναῖος—διαφέρουσιν ὁ λόγος τοῦ θεοῦ, τε αὐτὸς ὁ θεός, καὶ ὁ ἀνθρώπινος λόγος, ὅταν ἔχωσι τὴν αὐτὴν τάξιν τῆς γενέσεως; Αὐτ. 2,3,8.
7) 4, 14, 1. 20, 1, 3.

ἀποκαλύψεως· μόνον δέ, καθ' ὅσον ὁ πατὴρ θεωρεῖται ὡς ἡ πηγὴ ἐνεργείας τοῦ υἱοῦ, ὑποτάσσεται ὁ λόγος τῷ πατρί, οὐχὶ δὲ καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν [1]. Οὕτως ἐμφανίζονται τὰ δύο τελευταῖα τῆς τριάδος πρόσωπα ὡς ὄργανα τοῦ πρώτου. Ὁ πατὴρ εἶναι κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Εἰρηναίου ὁ ἐν ἑαυτῷ κεκρυμμένος, ἀκατάληπτος καὶ ὑπερκόσμιος θεός, ὅστις ἀποκαλύπτεται καὶ γίνεται καταληπτὸς καὶ παρὼν ἐν τῷ κόσμῳ διὰ τοῦ λόγου καὶ τοῦ πνεύματος. Πάντα διέπει καὶ συντελεῖ ἐξ ἀρχῆς μέχρι τέλους ὁ υἱὸς καὶ ἄνευ αὐτοῦ οὐδεὶς δύναται νὰ γνωρίσῃ τὸν θεόν, διότι ἡ γνῶσις τοῦ πατρὸς εἶναι ὁ υἱὸς καὶ ἡ γνῶσις ἐκείνου γίνεται διὰ τοῦ υἱοῦ. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ πατὴρ γινώσκεται διὰ τοῦ υἱοῦ, εἶναι ὁ υἱὸς τὸ μέτρον τοῦ πατρός [2]. Ὁ υἱὸς καὶ λόγος τοῦ θεοῦ εἶναι κυρίως ὁ τοῦ κόσμου δημιουργός, ὁ ἡμέτερος κύριος, ὅστις ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων ἐγένετο ἄνθρωπος· ἐν τούτῳ τῷ κόσμῳ ὑπάρχων ἀοράτως περιέχει πάντα τὰ γινόμενα, διέπει καὶ κυβερνᾷ πάντα [3]. Κατὰ τὴν βούλησιν τοῦ πατρὸς ἐποίησε τὸν κόσμον, διότι ἡ βούλησις καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ θεοῦ εἶναι ἡ ποιητικὴ καὶ προνοητικὴ αἰτία παντὸς τόπου καὶ χρόνου καὶ πάσης φύσεως [4].

3. ***Κοσμολογία.*** Ὁ θεὸς ἐποίησε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς ὑπ' οὐδενὸς κινηθεὶς ἀλλὰ κατὰ τὴν ἑαυτοῦ γνώμην καὶ ἐλευθέρως· διότι εἶναι ὁ μόνος θεὸς καὶ μόνος κύριος καὶ μόνος κτίστης καὶ μόνος πατήρ, ὅστις προΐσταται πάντων καὶ συνέχει πάντα· ἐξ ἑαυτοῦ λοιπὸν (a semetipso), ἐξ ἰδίας δυνάμεως καὶ μετ' ἐλευθερίας, συνέστησε καὶ διεκόσμησε καὶ συνέχει πάντα [5]. Οὐσία πάντων εἶναι ἡ βούλησις τοῦ θεοῦ [6], τουτέστι πάντα κατάγονται ἐξ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ θεοῦ. Ὁ θεὸς εἶχεν ἐν τῷ νῷ αὐτοῦ τὸν κόσμον καὶ ἐδημιούργησεν αὐτὸν καθ' ὃν τρόπον ἐνόησε· διότι εἶναι ἀδύνατον νὰ πράττῃ ἄλλως ἢ ὡς νοεῖ. Ὁπότε λοιπὸν ὁ κόσμος εἶναι οἷος ἀκριβῶς ἐνοήθη ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ἕπεται ὅτι εἶναι ἄξιον τοῦ θεοῦ ἔργον, εἰ καὶ εἶναι σύνθετος καὶ μεταβλητὸς καὶ παροδικός. Πρὸς τὴν δημιουργίαν δὲ ὁ θεὸς οὐδενὸς εἶχε χρείαν, οὔτε ἀγγέλων οὔτε δυνάμεων, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἑαυ-

---

1) 2, 13, 8. 2, 17, 7. 3, 16, 7. 5, 18, 2.
2) 4, 6, 6. 6, 6, 7. 4, 4, 2.
3) 4, 18, 3.
4) 5, 18, 2. 2, 4, 1.
5) 2, 1, 1.
6) 4, 20, 1. Est substantia omnium voluntas ejus. 2, 10, 2, sua voluntate et virtute substantia usus.

τοῦ λόγου πάντα ἐποίησε· κατὰ τὴν ἑαυτοῦ βούλησιν ἐδημιούργησε καὶ διεκόσμησε ὁ θεὸς πάντα [1]. Ἐνῷ ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ποιῇ μόνον ἐξ ὑπαρχούσης ὕλης, ὁ θεὸς ἐξεῦρεν αὐτὸς τὴν πρότερον μὴ ὑπάρχουσαν ὕλην· διότι ὁ θεὸς ἐποίησε πάντα διὰ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος λαμβάνων ἐξ ἑαυτοῦ τὴν οὐσίαν τῆς δημιουργίας καὶ τὸ εἶδος καὶ τὴν μορφὴν αὐτῆς [2]. Οὕτως ἐδημιούργησεν ὁ θεὸς τὸν κόσμον ἐκ τοῦ μηδενὸς κατὰ τὴν σοφίαν καὶ δύναμιν αὐτοῦ· ὁ λόγος ἢ ἡ σοφία τοῦ θεοῦ θεωρεῖται ὡς τὸ πρότυπον τοῦ κόσμου. Ἐν τῷ δημιουργηθέντι κόσμῳ κρατεῖ ἡ θεία πρόνοια, ἥτις καὶ εἰς τὰ καθ' ἕκαστα ἐκτείνεται· διότι οὐδὲν τῶν γενομένων καὶ γινομένων καὶ γενησομένων ἐκφεύγει τὴν γνῶσιν τοῦ θεοῦ ἀλλὰ πάντα λαμβάνουσι διὰ της προνοίας αὐτοῦ τὴν οἰκείαν ἕκαστον μορφὴν καὶ τάξιν,ἀριθμὸν καὶ μέγεθος [3]. Καὶ αἰτίαν μὲν ἔχει ἡ δημιουργία τὴν θείαν ἀγαθότητα σκοπὸν δὲ τὴν ἀποκάλυψιν καὶ μετάδοσιν αὐτῆς. Ἐπειδὴ δὲ ἡ τῆς θείας ἀγαθότητος ἀποκάλυψις γίνεται μάλιστα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, διὰ τοῦτο θεωρεῖται ὡς σκοπὸς τῆς δημιουργίας κυρίως ὁ ἄνθρωπος.

4. ***Ἀνθρωπολογία.*** Ὁ θεὸς ἐδημιούργησε τὸν ἄνθρωπον οὐχὶ ἐξ ἀνάγκης ἀλλ' ἵνα ἔχῃ τὸν μεταλαμβάνοντα τῆς ἑαυτοῦ εὐποιΐας. Καὶ διέταξεν ὑπακοὴν οὐχὶ ὡς χρῄζων τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἀνθρώπου ἀλλ' ἵνα πορίσῃ αὐτῷ τὴν σωτηρίαν. Ὑπὲρ πάντα τὰ δημιουργήματα ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐπιτήδειος ὅπως ποιήσῃ τὴν θείαν ἀποκάλυψιν καὶ ἔλθῃ εἰς ἐνδόμυχον μετὰ τοῦ θεοῦ κοινωνίαν ζωῆς καὶ ἀγάπης. Ὁ ζῶν ἄνθρωπος εἶναι ἡ δόξα τοῦ θεοῦ ἡ δὲ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐποπτεία τοῦ θεοῦ. Διότι, ἐὰν ἡ ἐν τῇ δημιουργίᾳ ἀποκάλυψις τοῦ θεοῦ παρέχῃ πᾶσι τὴν ζωήν, πολλῷ μᾶλλον παρέχει τὴν ζωὴν ἡ διὰ τοῦ υἱοῦ ἀποκάλυψις τοῦ πατρὸς εἰς τοὺς βλέποντας τὸν θεόν. Ὁ θεὸς εἶναι ἡ δόξα ταῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ ἄνθρωπος τὸ δοχεῖον τῆς ἐνεργείας τοῦ θεοῦ καὶ πάσης σοφίας καὶ δυνάμεως αὐτοῦ. Ὅπως ὁ ἰατρὸς ἐν τοῖς ἀσθενοῦσι δοκιμάζεται, οὕτω καὶ ὁ θεὸς ἐν τοῖς ἀνθρώποις μάλιστα ἀποκαλύπτεται [4]. Ὁ ἄνθρωπος ἐγένετο κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν

---

1) 2, 3, 2. 2, 2, 4.
2) 2, 10, 4. 2, 16, 3: Ipse a semetipso exemplum et figurationem eorum, quae facta sunt, accipiens. 4, 20, 1: Ipse, a semetipso substantiam creaturarum et exemplum factorum et figuram in mundo ornamentorum accipiens.
3) 2, 26, 3.
4) 4,14,1. 4,20,7. 3,20,2.

τοῦ ἀγεννήτου θεοῦ· κατ' εἰκόνα μὲν διότι ἡ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐνέργεια εἶναι μίμησις τοῦ θείου λόγου, καθ' ὁμοίωσιν δὲ διότι ὁ ἄνθρωπος κοινωνῶν τοῦ πνεύματος ἀνάγεται εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν θείαν φύσιν [1]. Κατ' ἀρχὰς μὲν ὁ ἄνθρωπος ἔχει σῶμα καὶ ψυχὴν εἶτα δὲ κοινωνεῖ καὶ πνεύματος, ὥστε ὁ τέλειος ἄνθρωπος συνέστηκεν ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς καὶ πνεύματος. Οὐδεὶς τῶν συντελεστῶν τούτων καθ' ἑαυτὸν ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ἀλλ' ἡ σύνδεσις καὶ ἕνωσις πάντων. Ἐάν τις ἄρῃ τὸ σῶμα καὶ θεωρήσῃ καθαρὸν τὸ πνεῦμα, ἔχει οὐχὶ τὸν πνευματικὸν ἄνθρωπον ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ἢ τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ. Ἐὰν δὲ τὸ πνεῦμα συνδεθῇ τῇ ψυχῇ καὶ δι' αὐτῆς ἑνωθῇ τῷ σώματι, συναποτελεῖται ὁ πνευματικὸς καὶ τέλειος ἄνθρωπος, ὁ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ θεοῦ ἄνθρωπος. Ἐὰν δὲ πάλιν λείπῃ ἀπὸ τῆς ψυχῆς τὸ πνεῦμα, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀληθῶς ζῳώδης καὶ σωματικὸς καὶ ἀτελής, διότι ἔχει μὲν ἐν τῷ σώματι τὴν θείαν εἰκόνα ἀλλὰ στερεῖται τῆς διὰ τοῦ πνεύματος γινομένης ὁμοιώσεως τῷ θεῷ [2]. Ἄλλο λοιπὸν εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ ἄλλο τὸ πνεῦμα· ἐκείνη μὲν εἶναι πνοὴ ζωῆς καὶ ὑπάρχει εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, τοῦτο δὲ εἶναι πνεῦμα ζωοποιοῦν καὶ ὑπάρχει οὐχὶ εἰς πάντας ἀλλὰ μόνον εἰς τοὺς καταπατοῦντας τὰς γεώδεις ἐπιθυμίας· ἐκείνη μὲν (ἡ πνοή, ἡ ψυχή) εἶναι πρόσκαιρος, τοῦτο δὲ (τὸ πνεῦμα) ὑπάρχει ἀέναον· ἐκείνη μὲν ἀκμάσασα ἐπ' ὀλίγον καὶ καιρόν τινα παραμείνασα ἀπέρχεται καὶ καταλείπει τὸν ἄνθρωπον, τοῦτο δὲ περιλαβὸν ἔνδοθεν καὶ ἔξωθεν τὸν ἄνθρωπον οὐδέποτε καταλείπει αὐτὸν ἀλλ' εἶναι παραμόνιμον [3]. Οὔτε ἡ ψυχὴ οὔτε τὸ πνεῦμα ὑπόκεινται τῷ θανάτῳ, διότι ἡ μὲν ψυχὴ εἶναι πνοὴ τῆς ζωῆς, ἄϋλος καὶ ἀνώλεθρος οὐσία, τὸ δὲ πνεῦμα εἶναι ἁπλοῦν καὶ ἀσύνθετον. Ὁ θάνατος ἄρα περιορίζεται εἰς μόνον τὸ σῶμα, ὅπερ ἐξελθούσης τῆς ψυχῆς νεκροῦται καὶ κατὰ μικρὸν διαλύεται εἰς τὴν ἐξ ἧς ἐλήφθη γῆν. Ὅπως δὲ τὸ ἔμψυχον σῶμα δὲν εἶναι αὐτὸ ψυχὴ ἀλλὰ μετέχει τῆς ψυχῆς, οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ζωὴ ἀλλὰ μετέχει τῆς ζωῆς κατὰ τὴν θέλησιν τοῦ θεοῦ· ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ ψυχὴ (ἡ πνοὴ τῆς ζωῆς) εἶναι

---

1) 3,20,2. 4,16,2.

2) Ἡ ψυχὴ κατέχει τρόπον τινὰ μέσην θέσιν μεταξὺ τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος καὶ δύναται νὰ προσκλίνῃ πρὸς τὸ ἕτερον τούτων. Ἐὰν μὲν ὑπακούῃ εἰς τὸ σῶμα, καταπίπτει εἰς τὰς γεώδεις ἐπιθυμίας καὶ ὁ ἄνθρωπος καθίσταται φυσικός· ἐὰν δὲ τοὐναντίον στρέφηται πρὸς τὸ πνεῦμα διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς εὐσεβείας, ἀνυψοῦται εἰς τὸν θεὸν καὶ ὁ ἄνθρωπος γίνεται πνευματικός. Αὐτ. 5, 9, 1 ἑξ.

3) 5,6,1. 5,12,2.

ἀθάνατος οὐχὶ ἐξ ἰδίας δυνάμεως καὶ κατὰ τὴν ἑαυτῆς φύσιν ἀλλὰ κατὰ τὴν βούλησιν τοῦ θεοῦ, ὅστις πορίζει τὴν ζωήν [1]. Περὶ δὲ τῆς σχέσεως τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς παρατηρεῖ ὁ Εἰρηναῖος ὅτι τὸ σῶμα, ὅπερ ἐμψυχοῦται καὶ ζωογονεῖται καὶ αὐξάνεται καὶ διαρθροῦται ὑπὸ τῆς ψυχῆς, δὲν εἶναι ἰσχυρότερον ἀλλ' ἀσθενέστερον καὶ ἀρχόμενον ὑπὸ τῆς ψυχῆς. Ἡ ψυχὴ ἀποβάλλει τοσοῦτον τῆς ἑαυτῆς ταχύτητος μέρος, ὅσον μεταλαμβάνει τὸ σῶμα· ἀλλὰ δὲν ἀποβάλλει τὴν ἑαυτῆς συνείδησιν. Τὸ μὲν σῶμα παραβάλλεται πρὸς ὄργανον ἡ δὲ ψυχὴ πρὸς τεχνίτην. Ὅπως ὁ τεχνίτης καθ' ἑαυτὸν ἐπινοεῖ μὲν ταχέως τὸ ἔργον ἀλλ' ἐπεξεργάζεται αὐτὸ διὰ τοῦ ὀργάνου βραδέως ἕνεκα τῆς ἀκινησίας τῆς ὕλης καὶ ὅπως κατὰ ταῦτα ἡ τοῦ νοῦ ταχύτης μιχθεῖσα μετὰ τῆς βραδύτητος τοῦ ὀργάνου ποιεῖ μικρὰν ἐνέργειαν, οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ κοινωνοῦσα τοῦ σώματος κωλύεται σφόδρα ὑπ' αὐτοῦ διότι μίγνυται ἡ ταχύτης τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν βραδύτητα τοῦ σώματος· δὲν ἀποβάλλει ὅμως ἡ ψυχὴ τὰς ἑαυτῆς δυνάμεις ἀλλὰ μεταδίδει τῷ σώματι ζωὴν χωρὶς νὰ παύηται αὐτὴ ζῶσα [2].

Ὁ θεὸς ἐδημιούργησε τὸν ἄνθρωπον ἐλεύθερον καὶ ἔδωκεν αὐτῷ, ὡς καὶ τοῖς ἀγγέλοις, τὴν δύναμιν τῆς ἐκλογῆς, ὥστε οἱ εὐπειθεῖς νὰ ἔχωσι δικαίως τὸ ἀγαθόν, ὅπερ ἐδόθη μὲν ὑπὸ τοῦ θεοῦ διετηρήθη δὲ ὑπ' αὐτῶν. Ἄνευ τῆς τοιαύτης ἐλευθερίας ἡ ἀρετὴ δὲν θὰ εἶχεν ἀξίαν καὶ διάκρισις ἀγαθῶν καὶ φαύλων δὲν θὰ ὑπῆρχεν. Ἡ δὲ κατάχρησις τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ κακοῦ· τὸ κακὸν δὲν ἔχει αἰτίαν τὸ σῶμα καθ' ἑαυτὸ οὐδὲ τὴν ψυχὴν καθ' ἑαυτήν, ἀφοῦ τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι θεῖα δημιουργήματα, ἀλλὰ μόνον τὴν κατάχρησιν τῆς ἐλευθερίας. Οὐχὶ ἄρα φύσει εἶναι οἱ ἄνθρωποι κακοί, ἀλλ' ἁπλῶς διὰ τῆς ἰδίας αὐτῶν ἐκλογῆς [3].

Ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη κατ' ἀρχὰς φυσικός, ὕστερον δὲ προσέλαβε τὸ (ἅγιον) πνεῦμα, δι' οὗ ἀνυψώθη εἰς τέλειον ἄνθρωπον. Ἁμαρτήσας δ' ὅμως ἀπώλεσε τὸ πνεῦμα τοῦτο αὐτός τε καὶ δι' αὐτὸν οἱ ἐπιγενέστεροι [4]. Πρὸς ἀπολύτρωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐνηνθρώπησεν ὁ θεῖος λόγος γεννηθεὶς ἐκ τῆς παρθένου Μαρίας· οὕτω δὲ ὅ,τι ἀπωλέσαμεν ἐν τῷ Ἀδάμ, τὴν εἰκόνα δηλονόνι καὶ ὁμοίωσιν τοῦ θεοῦ,

---

1) 5,7,1. 2,34,4.

2) 2,33,4.

3) 4, 37, 1 ἑξ. 6.

4) 5, 12, 2. 3, 23, 5.

ἀνακτώμεθα ἐν τῷ Χριστῷ [1]. Συνδιαλλαττόμενοι λοιπὸν πρὸς τὸν θεὸν καὶ τυγχάνοντες τῆς θείας χάριτος δυνάμεθα νὰ προκόπτωμεν ἐν τῇ ἀγάπῃ καὶ τῇ γνώσει. Πλὴν ἀλλ' ἀδυνατεῖ ἡ γνῶσις ἐν τῷδε τῷ βίῳ νὰ φθάσῃ εἰς ἄμεσον ἐποπτείαν τῆς ὅλης καὶ τελείας ἀληθείας [2].

Αἱ ψυχαὶ τῶν τεθνεώτων μένουσαι ἐν τῷ ᾅδῃ θὰ ἀναλάβωσι τὰ ἴδια αὐτῶν σώματα καὶ οὕτω θὰ συμβῇ ἡ ἀνάστασις [3], καθ' ἣν θὰ γίνῃ ἡ καθολικὴ τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν κρίσις καὶ ὁ κόσμος θὰ λάβῃ τελειοτέραν μορφήν [4]. Οἱ τηρήσαντες τὴν πρὸς τὸν θεὸν φιλίαν θὰ κοινωνήσωσι τοῦ θεοῦ, ἥτις κοινωνία εἶναι ζωὴ καὶ φῶς καὶ ἀπόλαυσις τῶν παρ' αὐτοῦ ἀγαθῶν· οἱ δὲ ἀποστάντες τοῦ θεοῦ θὰ ὑποστῶσι χωρισμὸν ἀπ' αὐτοῦ, τε θάνατον καὶ σκότος καὶ ἀποβολὴν πάντων τῶν ἀγαθῶν. Αἰώνια εἶναι καὶ ἀτελεύτητα τὰ παρὰ τοῦ θεοῦ ἀγαθὰ καὶ ἡ στέρησις αὐτῶν ἔσται αἰώνιος καὶ ἀτελεύτητος, καθ' ὃν τρόπον οἱ τυφλώσαντες ἑαυτοὺς ἢ καὶ ὑπ' ἄλλων τυφλωθέντες ἀποστεροῦνται διηνεκῶς τῆς τοῦ φωτὸς ἀπολαύσεως [5].

Παρατηροῦμεν λοιπὸν ὅτι ὁ Εἰρηναῖος καταπολεμεῖ τοὺς γνωστικοὺς ἀντιτάττων πρὸς τὰς ἐπιστημονικὰς αὐτῶν ἀρχὰς φιλοσοφικοὺς ὡσαύτως λόγους. Καὶ ὁμολογεῖ μὲν ὅτι ἡ κατὰ λόγον ἔρευνα πρέπει νὰ καθοδηγῆται ὑπὸ τῆς πίστεως ἀλλ' ἅμα ἀποφαίνεται διαρρήδην ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ φιλοσοφικὴ τοῦ θεοῦ γνῶσις· διότι ὁ νοῦς θεωρῶν τὰ τοῦ θεοῦ ἔργα ἄγεται ἀφ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ θεοῦ ὡς αἰτίου αὐτῶν. Ἁπλῶς εἰπεῖν πειρᾶται ὁ Εἰρηναῖος ὅπως τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν στηρίξῃ ἐπὶ ἀρχῶν λογικῶν [6].

---

1) 3, 19, 1. αὐτ. 18, 1. Πϐλ. 4, 20, 4 Dominus noster Jesus Christus, qui novissimis temporibus homo in hominibus factus est, ut finem conjungeret principio, id est homîmen Deo.

2) 2, 28, 1.

3) 5, 31, 2. «Αἱ ψυχαὶ ἀπέρχονται εἰς τὸν τόπον τὸν ὡρισμένον αὐταῖς ὑπὸ τοῦ θεοῦ, κἀκεῖ μέχρι τῆς ἀναστάσεως φοιτῶσι περιμένουσαι τὴν ἀνάστασιν· ἔπειτα ἀπολαβοῦσαι τὰ σώματα, καὶ ὁλοκλήρως ἀναστᾶσαι, τουτέστι σωματικῶς, ... ἐλεύσονται εἰς τὴν ὄψιν τοῦ θεοῦ».

4) 2, 29, 2. 2, 33, 5. 5, 36, 1.

5) 5, 27, 2. 3, 23, 3. 4, 39, 4.

6) Πρϐ. *K. Schmidt,* Irenaeus und seine Quelle, 1907.—*P. Baizart,* Essai sur la théologie d' Irénée, 1908.—*A. Stein,* Irenaeus aufsätze, 1921. ἐπιθ. *Überwg - Geyer* [11], σ. 653.

6. Ἱππόλυτος

1. ***Βίος καὶ συγγραφή.*** Ὁ μαθητὴς τοῦ Εἰρηναίου [1] Ἱππόλυτος ἐγεννήθη πιθανῶς ἐν Ῥώμῃ, ἔνθακαὶ ἐγένετο πρεσβύτερος ἐπὶ Ζεφυρίνου (199—217). Περιῆλθε δὲ εἰς διάστασιν πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ῥώμης Κάλλιστον καὶ κατεστάθη ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ ἐπίσκοπος. Περὶ τὸ 235 ἐξωρίσθη εἰς Σαρδινίαν, ἔνθα καὶ ἀπέθανε πιθανῶς τῷ 236 ἢ 237. Ἐν τῷ Λατερανῷ μουσείῳ τῆς Ῥώμης εὑρίσκεται ὁ τῷ ἔτει 1551 ἀνασκαφεὶς ἀνδριὰς τοῦ Ἱππολύτου καθημένου ἐπὶ θρόνου, ἐφ' οὗ εἶναι ἐπιγεγραμμένος κατάλογος τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ. Ὁ ἀπολογητὴς οὗτος ὑπῆρξε πολυγράφος, τὰ δὲ συγγράμματα ἦσαν θρησκευτικὰ καὶ παραινετικὰ καὶ δογματικὰ ἀλλ' ἐκ τούτων ὀλίγα εἰς ἡμᾶς περιεσώθησαν. Σπουδαιότατον εἶναι τὸ ἐπιγραφόμενον «*Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχος*», ὅπερ ἐγράφη πιθανῶς πρὸ τοῦ 230. Ἐγινώσκομεν δ' αὐτοῦ πρότερον μόνον τὸ πρῶτον βιβλίον ἐπιγραφόμενον *Φιλοσοφούμενα,* φερόμενον ἐσφαλμένως ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ὠριγένους· ἀλλὰ τῷ ἔτει 1842 ἤχθησαν εἰς φῶς τὰ βιβλία 4—10 ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου Μηνᾶ Μινωΐδου ἐκ κώδικος τοῦ 14ου αἰῶνος ἐν Ἄθωνι εὑρημένου καὶ νῦν ἐν τῇ παρισινῇ βιβλιοθήκῃ κειμένου. [2] Πλὴν τοῦ κυρίου τούτου ἔργου τοῦ Ἱππολύτου μνημονευτέα καὶ τάδε· 1) *Ἀπόδειξις περὶ Χριστοῦ καὶ Ἀντιχρίστου,* ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ καὶ εἶτα περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου καὶ τῶν ἔργων καὶ τῆς τύχης αὐτοῦ· 2) *Εἰς τὴν αἵρεσιν Νοητοῦ,* ἐν ᾧπερ βιβλίῳ ἐλέγχεται καὶ ἀνασκευάζεται ἡ περὶ τριάδος αἱρετικὴ δοξασία τοῦ Νοητοῦ· 3) *Ἀποδεικτικὴ πρὸς Ἰουδαίους,* ἥτις συγγραφὴ σκοπεῖ τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ χριστιανισμοῦ κατὰ τῶν Ἰουδαίων [3].

---

1) Φωτ. κωδ. 121.

2) Ὁ Ἱππόλυτος πειρᾶται νὰ ἀποδείξῃ ὅτι αἱ τῶν γνωστικῶν πλάναι δὲν προῆλθον ἐκ τῶν ἱερῶν Γραφῶν καὶ τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως ἀλλ κατάγονται ἐκ τῆς ἑλληνικῆς σοφίας, τῶν φιλοσοφικῶν δηλονότι αἱρέσεων καὶ τῶν μυστηρίων καὶ τῆς ἀστρολογίας.

3) Εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἱππολύτου κατελέγετο βιβλίον «*Περὶ τῆς τοῦ παντὸς οὐσίας*», ὅπερ ταυτίζεται πιθανῶς πρὸς τὸ ἐπιγραφόμενον «*Πρὸς Ἕλληνας καὶ πρὸς Πλάτωνα ἢ καὶ περὶ τοῦ παντός*», οὗ σώζεται ἀπόσπασμα. Ὡσαύτως ἔργον αὐτοῦ ἦτο τὸ «*Σύνταγμα κατ' αἱρέσεων*», οὗ τὸ περιεχόμενον μανθάνομεν παρὰ τοῦ ψ. Τερτυλλιανοῦ (Libellus adv. omnes haereses), τοῦ Ἐπιφανίου (Καθ' αἱρέσεων) καὶ τοῦ Φιλαστρίου (liber de haeresibus.

2. ***Θεολογία.*** Πηγὴν τῆς περὶ θεοῦ γνώσεως δέχεται ὁ Ἱππόλυτος τὴν ἁγίαν Γραφήν. Εἷς, λέγει, ὑπάρχει θεός, ὃν οὐχὶ ἄλλοθεν ἐπιγινώσκομεν ἢ ἐκ τῶν ἁγίων Γραφῶν. Ὅπως δηλαδὴ ὁ τὴν σοφίαν τοῦ αἰῶνος τούτου θέλων νὰ μάθῃ ὀφείλει νὰ διδαχθῇ τὰ δόγματα τῶν φιλοσόφων, οὕτω καὶ ὁ τὴν θεοσέβειαν βουλόμενος νὰ ἀσκῇ ὀφείλει νὰ μάθῃ τὰς Γραφάς. Ὀφείλομεν νὰ ἴδωμεν ὅσα αὗται κηρύττουσι, νὰ πιστεύσωμεν εἰς τὸν πατέρα, ὡς οὗτος θέλει νὰ πιστεύηται, νὰ δοξάσωμεν τὸν υἱόν, ὡς θέλει νὰ δοξάζηται καὶ νὰ λάβωμεν τὸ ἅγιον πνεῦμα, ὡς θέλει τοῦτο νὰ δωρῆται· ἐν ἄλλαις λέξεσι πρέπει νὰ γνωρίσωμεν τὸν θεὸν οὐχὶ κατ᾽ ἰδίαν προαίρεσιν καὶ κατ᾽ ἴδιον νοῦν, ἀλλὰ κατὰ τὸν τρόπον, καθ᾽ ὃν αὐτὸς ὁ θεὸς διὰ τῶν Γραφῶν ἀποκαλύπτεται [1]. Ὁ θεός, εἷς ὢν καὶ πρῶτος καὶ μόνος καὶ ἁπάντων ποιητὴς καὶ κύριος, οὐδὲν ἔσχε σύγχρονον· δὲν ὑπῆρχε παρ᾽ αὐτῷ ἀΐδιος ὕλη ἀλλ᾽ ἦτο εἷς μόνος ἑαυτῷ, ὅστις κατὰ τὸ ἑαυτοῦ θέλημα ἐποίησε τὰ ὄντα μὴ ὑπάρχοντα πρότερον· προεγίνωσκε πάντα καὶ ἐδημιούργει πρότερον διαφόρους ἀρχὰς τῶν μελλόντων νὰ γίνωσι [2]. Οὕτω δὴ οὐδὲν ἦτο ἐκτὸς τοῦ θεοῦ ἀλλ᾽ αὐτὸς μόνος ὑπῆρχεν ἔχων λόγον καὶ σοφίαν καὶ δύναμιν· πάντα ἦσαν ἐν ἑαυτῷ, αὐτὸς δὲ ἦτο τὸ πᾶν [3]. Ὁ θεὸς κατὰ τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Ἱππολύτου εἶναι τέλειον καὶ ἀπηρτισμένον συνειδητὸν πνεῦμα, ὅπερ δύναται νὰ ὀνομασθῇ κατὰ τοῦτο πολλαπλοῦν, ὅτι κέκτηται καὶ διαφόρους δυνάμεις καὶ περιεχόμενον συνειδήσεως ὡς ἔχων ἐν ἑαυτῷ ἰδεατῶς τὸν υἱὸν καὶ τὸν ὅλον κόσμον. Ὁ μόνος λοιπὸν καὶ ὑπὲρ πάντα ὢν θεὸς νοῶν ἐγέννησε τὸν πρῶτον λόγον, οὐχὶ τὸν λόγον ὡς τὴν φωνὴν ἀλλὰ τὸν ἐνδιάθετον τοῦ παντὸς λογισμόν. Τὸ λόγον τοῦτον ἐγέννα ὁ θεὸς ἐκ τοῦ ὄντος, τουτέστιν ἐκ τῆς ἰδίας αὐτοῦ οὐσίας [4], διότι τὸ ὂν ἦτο αὐτὸς ὁ πατήρ, ἐξ οὗ τὸ γεννηθέν. Ὁ λόγος ἔφερε, λέγει, ἐν ἑαυτῷ τὴν βούλησιν τοῦ γεννήσαντος ὢν ἔμπειρος τῆς τοῦ πατρὸς ἐννοίας· διότι προελθὼν ἐκ τοῦ γεννήσαντος ὡς πρωτότοκος αὐτοῦ φωνὴ ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὰς ἐν τῷ πατρὶ προεννοηθείσας ἰδέας, ὅθεν καὶ ἀποτελεῖ τὸν κόσμον κελεύσαντος τοῦ πατρός [5]. Ὅτε ὁ θεὸς ἠθέλησε καὶ καθ᾽ ὃν τρό-

[1]) Εἰς τὴν αἱρ. Νοητοῦ 9.

[2]) «Πάρεστι γὰρ αὐτῷ καὶ πρόγνωσις, διαφόρους τε τοῖς ἐσομένοις ἀρχὰς πρότερον ἐδημιούργει». Φιλοσοφ. 10, 32.

[3]) Εἰς τὴν αἱρ. Νοητοῦ 10.

[4]) Διὸ καὶ ὁ λόγος εἶναι θείας οὐσίας, θεός. Ἔλεγχ. αἱρέσ. 10, 33: «Τούτου ὁ λόγος μόνος ἐξ αὐτοῦ· διὸ καὶ θεός, οὐσία ὑπάρχων θεοῦ».

[5]) Φιλοσοφ. 10, 33.

πον ἠθέλησε ἀπεκάλυψεν ἐν τῷ ὡρισμένῳ ὑπ᾽ αὐτοῦ καιρῷ τὸν λόγον αὐτοῦ, δι᾽ οὗ τὰ πάντα ἐποίησε. Καὶ ὅτε μὲν θέλει, ποιεῖ· ὅτε δὲ νοεῖ, τελεῖ· ὅτε δὲ φθέγγεται, ἀποκαλύπτει· ὅτε πλάττει, ἐξαγγέλλει τὴν ἑαυτοῦ σοφίαν. Πάντα δηλαδὴ τὰ γενόμενα ἐνεργεῖ διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς σοφίας, διὰ δὲν τοῦ λόγου κτίζων διὰ δὲ τῆς σοφίας κοσμῶν. Ἐποίησε λοιπὸν ὡς ἠθέλησε, διότι ἦτο θεός· τῶν δὲ γινομένων ἀρχηγὸν καὶ σύμβουλον καὶ ἐργάτην ἐγέννα τὸν λόγον, ὃν ἔχων ἐν ἑαυτῷ ἀόρατον ποεῖ ὁρατὸν εἰς τὸν γινόμενον κόσμον [1]. Οὕτω παρέστη τῷ θεῷ ἕτερος· λέγων δ᾽ ὅμως ἕτερον δὲν νοεῖ δύο θεοὺς ἀλλὰ θεωρεῖ τὸν υἱὸν προερχόμενον ἐκ τοῦ πατρὸς ὡς φῶς ἐκ φωτὸς ἢ ὡς ὕδωρ ἐκ πηγῆς ἢ ὡς ἀκτῖνα ἀπὸ ἡλίου. Διότι μία δύναμις εἶναι ἡ ἐκ τοῦ παντός, τὸ δὲ πᾶν εἶναι ὁ πατήρ, ἐξ οὗ προερχομένη δύναμις εἶναι ὁ λόγος. Οὗτος δὲ εἶναι ὁ νοῦς, ὅστις προβὰς ἐν τῷ κόσμῳ ὡς υἱὸς τοῦ θεοῦ ἐφανερώθη. Πάντα λοιπὸν δι᾽ αὐτοῦ ἐγένοντο αὐτὸς δὲ μόνος εἶναι ἐκ τοῦ πατρός [2]. Ρητέον δ᾽ ὅτι ὁ τοῦ θεοῦ λόγος δὲν ἦτο (κατὰ τὴν δημιουργίαν) *τέλειος* υἱὸς τοῦ θεοῦ, ἀλλ᾽ ἐγένετο τοιοῦτος κατὰ τὴν ἐνσάρκωσιν· καὶ ὅμως προσηγόρευεν αὐτὸν ὁ θεὸς υἱὸν ὡς μέλλοντα νὰ γεννηθῇ καὶ ἐνσαρκωθῇ [3]. Ὥστε ὁ τοῦ θεοῦ λόγος φανεροῦται τὸ μὲν ἐν τῇ δημιουργίᾳ καὶ κυβερνήσει τοῦ κόσμου τὸ δὲ μάλιστα ἐν τῇ ἐνανθρωπήσει. Τὸν ἀκριβέστερον προσδιορισμὸν τῆς ἐκ τοῦ θεοῦ γεννήσεως τοῦ λόγου θεωρεῖ ὁ Ἱππόλυτος ἀδύνατον παρατηρῶν ὅτι καὶ αὐτῆς τῆς ἀνθρωπίνης γεννήσεως ὁ τρόπος εἶναι ἀδιανόητος [4]. Τὴν δὲ περὶ τριάδος γνώμην ἀποφαίνεται λέγων ὅτι, ὅπου ὁ Ἰωάννης ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ μαρτυρεῖ ὅτι ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεὸν καὶ ὁ θεὸς ἦν ὁ λόγος, δὲν πρέπει νὰ νοῶμεν δύο θεοὺς ἀλλὰ μόνον ἕνα, πρόσωπα δὲ δύο, οἰκονομίαν δὲ τρίτην, τὴν χάριν τοῦ ἁγίου πνεύματος. Ὁ πατὴρ μὲν δηλαδὴ εἶναι εἷς, δύο δὲ τὰ πρόσωπα, τρίτον δὲ τὸ ἅγιον πνεῦμα. Ὁ πατὴρ ἐντέλλεται, ὁ λόγος ἀποτελεῖ, ὁ δὲ υἱὸς φανεροῦται δι᾽ οὗ ὁ πατὴρ πιστεύεται. Καὶ ἡ συμφωνία ἡ ἐν τῇ θείᾳ οἰκονομίᾳ ἀνάγει εἰς ἕνα θεόν· διότι εἷς μόνον εἶναι ὁ θεός, ὁ κελεύων πατήρ, ὁ ὑπακούων υἱός, τὸ διαφωτίζον ἅγιον πνεῦμα· ὁ μὲν πατὴρ «ἐπὶ πάντων» ὁ δὲ υἱὸς «διὰ πάντων» τὸ δὲ ἅγιον πνεῦμα «ἐν πᾶσιν». Ἄλλως δὲν δυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν εἰς ἕνα θεόν, ἐὰν μὴ ὄντως

[1]) Εἰς τὴν αἵρεσ. Νοητ. 10.

[2]) Αὐτ. 2, 1.

[3]) Αὐτ. 15.

[4]) Αὐτ. 16.

πιστεύσωμεν εἰς πατέρα καὶ υἱὸν καὶ ἅγιον πνεῦμα[1]. Ὅτι δ᾽ ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς εἶναι δύο πρόσωπα δύναμις δὲ μία, δηλοῦται κατὰ τὸν Ἱππόλυτον ἐκ τῶν ρημάτων τοῦ Χριστοῦ, ὅστις δὲν εἶπε «Ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἓν **εἰμί**» ἀλλὰ «Ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἓν **ἐσμέν**». Ὡσαύτως εἶπεν ὁ αὐτὸς περὶ τῶν μαθητῶν πρὸς τὸν πατέρα «Τὴν δόξαν, ἣν ἔδωκάς μοι, ἔδωκα αὐτοῖς, ἵνα ὦσιν ἕν, καθὼς ἡμεῖς ἕν. Ἐγὼ ἐν αὐτοῖς καὶ σὺ ἐν ἐμοί, ἵνα ὦσι τετελειωμένοι εἰς ἕν, ἵνα γινώσκῃ ὁ κόσμος ὅτι σύ με ἀπέστειλας». Ὅπως λοιπὸν οἱ μαθηταὶ καίπερ ὄντες πολλὰ πρόσωπα γίνονται ἓν διὰ τῆς δυνάμεως τῆς ὁμοφροσύνης καὶ ἀγάπης, οὕτω καὶ ὁ πατὴρ καὶ υἱὸς εἶναι μὲν πρόσωπα δύο ἀλλὰ δυνάμει καὶ διαθέσει ὑπάρχουσιν ἕν[2].

3. ***Κοσμολογία καὶ ἀνθρωπολογία.*** Ἐνῷ ὁ θεὸς ἦτο μόνος καὶ οὐδὲν εἶχεν ἑαυτῷ σύγχρονον, ἠθέλησε νὰ δημιουργήσῃ τὸν κόσμον· διανοηθεὶς καὶ θελήσας καὶ φθεγξάμενος ἐποίησε τὸν κόσμον, ὡς ἠθέλησεν, ἐκ τοῦ μηδενός. Ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ[3], ἀλλ᾽ ἐγένετο διὰ τοῦ λόγου κατ᾽ ἐντολὴν τοῦ πατρὸς ἐκ τοῦ μηδενός· διὸ δὲν εἶναι θεὸς καὶ ἐπιδέχεται φθοράν, ἐὰν βούληται ὁ κτίσας[4]. Ἐδημιούργησε δὲ πρῶτον ὁ θεὸς τὰς ἀρχὰς τῶν μελλόντων νὰ γίνωσι, τουτέστι πῦρ καὶ πνεῦμα καὶ ὕδωρ καὶ γῆν, ἐξ ὧν διαφόρων ὄντων ἐποίει τὴν ἑαυτοῦ κτίσιν καὶ δὴ ἄλλα μὲν μονοούσια ἄλλα δὲ ἐκ δύο ἄλλα δὲ ἐκ τριῶν ἄλλα δὲ ἐκ τεσσάρων οὐσιῶν. Τὰ μονοούσια εἶναι ἀθάνατα ὡς μὴ δυνάμενα νὰ διαλυθῶσι, τὰ δὲ λοιπὰ τοὐναντίον εἶναι διαλυτὰ καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν θνητά. Οἱ ἄγγελοι εἶναι ἐκ πυρὸς καὶ δὲν ἔχουσι σώματα, ὁ δὲ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη καὶ οἱ ἀστέρες εἶναι ἐκ πυρὸς καὶ πνεύματος καὶ δὲν διακρίνονται κατὰ φῦλα, ἥτις διάκρισις εὑρίσκεται τὸ πρῶτον παρὰ τοῖς ἐξ ὕδατος καὶ γῆς συγκειμένοις ζῴοις. Ἡγεμόνα καὶ ἄρχοντα πάντων τούτων ἐδημιούργησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ὅστις δύναται νὰ ἀποβῇ καὶ θεός, ἐὰν ὑπακούῃ εἰς τὸν ποιήσαντα. Ἐγένετο δὲ ὁ ἄνθρωπος ἀγαθός, διότι ὁ ποιήσας θεὸς εἶναι ἀγαθὸς καὶ μόνον τὸ καλὸν καὶ ἀγαθὸν ποιεῖ. Ἐδημιουργήθη αὐτεξούσιος καὶ ἐλεύθερος καὶ ὡς τοιοῦτος ἔλαβε παρὰ τοῦ θεοῦ τὸν νόμον· ἄνευ τοῦ λογισμοῦ καὶ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως ὁ νόμος θὰ

1) Αὐτ. 14.
2) Αὐτ. 7.
3) Μόνος ὁ τοῦ θεοῦ λόγος εἶναι, ὡς εἴδομεν, οὐσία θεοῦ. Ἔλεγχ. ἱρέσ. 10, 33.
4) Αὐτ. 10, 33. Εἰς τὴν αἱρεσ. Νοητ. 10.

ἦτο περιττός. Διὸ τὸ μὲν ἄλογον ζῷον περιστέλλεται διὰ χαλινοῦ καὶ μάστιγος, ὁ δὲ ἄνθρωπος κυβερνᾶται διὰ νόμου καὶ ἀμοιβῆς καὶ τιμωρίας. Ἀλλὰ τῆς ἐλευθερίας κατάχρησιν ποιησάμενος ὁ ἄνθρωπος παρέβη τὴν θείαν ἐντολὴν καὶ παραβὰς αὐτὴν παρήγαγε τὸ κακόν. Ὥστε τὸ κακὸν δὲν ἦτο ἐξ ἀρχῆς ἀλλ᾽ ἐπεγένετο εἰς τὴν κατάχρησιν τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως, τουτέστιν ἔχει αἰτίαν οὐχὶ τὸν θεὸν ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπον.

Πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου ὁ τοῦ θεοῦ λόγος ἐνήργει διὰ δικαίων ἀνδρῶν καὶ προφητῶν, οἵτινες κατὰ θείαν δύναμιν λαλοῦντες καὶ τὰ μέλλοντα προλέγοντες ἐπέστρεφον τὸν ἄνθρωπον ἐκ τῆς παρακοῆς. Ὁ λόγος οὗτος ἐφανερώθη τέλος ἐν ἀνθρώπου μορφῇ, ἵνα ὁ κόσμος δυσωπηθῇ βλέπων αὐτὸν παρόντα καὶ οὐχὶ διὰ προφητῶν ἐντελλόμενον καὶ δι᾽ ἀγγέλλων φοβοῦντα. Ἔλαβε λοιπὸν ἐκ τῆς παρθένου σῶμα καὶ ἐφόρησε τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον διὰ νέας μορφῆς· διῆλθεν ἐν τῷ βίῳ πᾶσαν ἡλικίαν, ἵνα εἰς πᾶσαν ἡλικίαν αὐτὸς νόμος καταστῇ καὶ σκοπὸν τὸν ἴδιον αὐτοῦ ἄνθρωπον πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις ἐπιδείξῃ καὶ δι᾽ αὐτοῦ φανερώσῃ ὅτι οὐδὲν ἐποίησεν ὁ θεὸς πονηρόν. Οὕτω πρότυπον ἑαυτὸν τοῖς ἀνθρώποις ποιήσας ἐγένετο ἄνθρωπος καὶ ὑπέμεινε πάντα.[1] Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος γνωρίσῃ τὸν ἀληθῆ θεὸν καὶ τὴν εὔτακτον τούτου δημιουργίαν, θὰ ἐκφύγῃ μὲν τὴν ἀπειλὴν τῆς κρίσεως τοῦ πυρὸς καὶ τὸ ἀφώτιστον ὄμμα τοῦ ζοφεροῦ ταρτάρου θὰ ἔχῃ δὲ ἄφθαρτον καὶ ἀθάνατον τὴν ψυχὴν καὶ θὰ ἀπολάβῃ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, θὰ εἶναι δὲ ὁμιλητὴς τοῦ θεοῦ καὶ συγκληρονόμος τοῦ Χριστοῦ[2].

Ὁ Ἱππόλυτος συμφωνεῖ τῷ Εἰρηναίῳ ἐν ταῖς περὶ Ἀντιχρίστου δόξαις, καθορίζει τὸν χρόνον τῆς ἀφίξεως τούτου καὶ εἰκονίζει τὸ κράτος καὶ τὴν πτῶσιν αὐτοῦ καὶ τέλος τὴν κρίσιν τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Κυρίου[3]. Ὡσαύτως συμφωνεῖ ἐν τούτῳ, ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ἀποθνῃσκόντων ἔρχονται εἰς τὸν ᾅδην καὶ αἱ μὲν δίκαιαι ἀπολαύουσι χαρᾶς αἱ δὲ ἄδικοι κολάζονται, μέχρι οὗ τέλος ἐν τῇ προωρισμένῃ ἡμέρᾳ τῆς δικαίας κρίσεως λάβωσι πάλιν τὰ οἰκεῖα σώματα καὶ τύχωσι τῆς προσηκούσης ἑκάστῃ ἀμοιβῆς, ἢ ἀϊδίου ἀπολαύσεως ἢ αἰωνίου κολάσεως[4].

1) Ἔλεγχος αἱρ. 10, 33.
2) Αὐτ. 10, 34.
3) Ἐν τῇ συγγραφῇ τῇ ἐπιγραφομένῃ «Ἀπόδειξις περὶ Χριστοῦ καὶ Ἀντιχρίστου».
4) Ἐν τῷ ἀποσπάσματι τῆς συγγραφῆς «Περὶ τοῦ παντός».

πιστεύσωμεν εἰς πατέρα καὶ υἱὸν καὶ ἅγιον πνεῦμα[1]. Ὅτι δ᾽ ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς εἶναι δύο πρόσωπα δύναμις δὲ μία, δηλοῦται κατὰ τὸν Ἱππόλυτον ἐκ τῶν ῥημάτων τοῦ Χριστοῦ, ὅστις δὲν εἶπε «Ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἓν ***εἰμί***» ἀλλὰ «Ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἓν *ἐσμέν*». Ὡσαύτως εἶπεν ὁ αὐτὸς περὶ τῶν μαθητῶν πρὸς τὸν πατέρα «Τὴν δόξαν, ἣν ἔδωκάς μοι, ἔδωκα αὐτοῖς, ἵνα ὦσιν ἕν, καθὼς ἡμεῖς ἕν. Ἐγὼ ἐν αὐτοῖς καὶ σὺ ἐν ἐμοί, ἵνα ὦσι τετελειωμένοι εἰς ἕν, ἵνα γινώσκῃ ὁ κόσμος ὅτι σύ με ἀπέστειλας». Ὅπως λοιπὸν οἱ μαθηταὶ καίπερ ὄντες πολλὰ πρόσωπα γίνονται ἓν διὰ τῆς δυνάμεως τῆς ὁμοφροσύνης καὶ ἀγάπης, οὕτω καὶ ὁ πατὴρ καὶ υἱὸς εἶναι μὲν πρόσωπα δύο ἀλλὰ δυνάμει καὶ διαθέσει ὑπάρχουσιν ἕν[2].

3. ***Κοσμολογία καὶ ἀνθρωπολογία.*** Ἐνῷ ὁ θεὸς ἦτο μόνος καὶ οὐδὲν εἶχεν ἑαυτῷ σύγχρονον, ἠθέλησε νὰ δημιουργήσῃ τὸν κόσμον· διανοηθεὶς καὶ θελήσας καὶ φθεγξάμενος ἐποίησε τὸν κόσμον, ὡς ἠθέλησεν, ἐκ τοῦ μηδενός. Ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ[3], ἀλλ᾽ ἐγένετο διὰ τοῦ λόγου κατ᾽ ἐντολὴν τοῦ πατρὸς ἐκ τοῦ μηδενός· διὸ δὲν εἶναι θεὸς καὶ ἐπιδέχεται φθοράν, ἐὰν βούληται ὁ κτίσας[4]. Ἐδημιούργησε δὲ πρῶτον ὁ θεὸς τὰς ἀρχὰς τῶν μελλόντων νὰ γίνωσι, τουτέστι πῦρ καὶ πνεῦμα καὶ ὕδωρ καὶ γῆν, ἐξ ὧν διαφόρων ὄντων ἐποίει τὴν ἑαυτοῦ κτίσιν καὶ δὴ ἄλλα μὲν μονοούσια ἄλλα δὲ ἐκ δύο ἄλλα δὲ ἐκ τριῶν ἄλλα δὲ ἐκ τεσσάρων οὐσιῶν. Τὰ μονοούσια εἶναι ἀθάνατα ὡς μὴ δυνάμενα νὰ διαλυθῶσι, τὰ δὲ λοιπὰ τοὐναντίον εἶναι διαλυτὰ καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν θνητά. Οἱ ἄγγελοι εἶναι ἐκ πυρὸς καὶ δὲν ἔχουσι σώματα, ὁ δὲ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη καὶ οἱ ἀστέρες εἶναι ἐκ πυρὸς καὶ πνεύματος καὶ δὲν διακρίνονται κατὰ φῦλα, ἥτις διάκρισις εὑρίσκεται τὸ πρῶτον παρὰ τοῖς ἐξ ὕδατος καὶ γῆς συγκειμένοις ζῴοις. Ἡγεμόνα καὶ ἄρχοντα πάντων τούτων ἐδημιούργησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ὅστις δύναται νὰ ἀποβῇ καὶ θεός, ἐὰν ὑπακούῃ εἰς τὸν ποιήσαντα. Ἐγένετο δὲ ὁ ἄνθρωπος ἀγαθός, διότι ὁ ποιήσας θεὸς εἶναι ἀγαθὸς καὶ μόνον τὸ καλὸν καὶ ἀγαθὸν ποιεῖ. Ἐδημιουργήθη αὐτεξούσιος καὶ ἐλεύθερος καὶ ὡς τοιοῦτος ἔλαβε παρὰ τοῦ θεοῦ τὸν νόμον· ἄνευ τοῦ λογισμοῦ καὶ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως ὁ νόμος θὰ

[1]) Αὐτ. 14.
[2]) Αὐτ. 7.
[3]) Μόνος ὁ τοῦ θεοῦ λόγος εἶναι, ὡς εἴδομεν, οὐσία θεοῦ. Ἔλεγχ. ἱρέσ. 10, 33.
[4]) Αὐτ. 10, 33. Εἰς τὴν αἱρεσ. Νοητ. 10.

ἦτο περιττός. Διὸ τὸ μὲν ἄλογον ζῷον περιστέλλεται διὰ χαλινοῦ καὶ μάστιγος, ὁ δὲ ἄνθρωπος κυβερνᾶται διὰ νόμου καὶ ἀμοιβῆς καὶ τιμωρίας. Ἀλλὰ τῆς ἐλευθερίας κατάχρησιν ποιησάμενος ὁ ἄνθρωπος παρέβη τὴν θείαν ἐντολὴν καὶ παραβὰς αὐτὴν παρήγαγε τὸ κακόν. Ὥστε τὸ κακὸν δὲν ἦτο ἐξ ἀρχῆς ἀλλ᾽ ἐπεγένετο εἰς τὴν κατάχρησιν τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως, τουτέστιν ἔχει αἰτίαν οὐχὶ τὸν θεὸν ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπον.

Πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου ὁ τοῦ θεοῦ λόγος ἐνήργει διὰ δικαίων ἀνδρῶν καὶ προφητῶν, οἵτινες κατὰ θείαν δύναμιν λαλοῦντες καὶ τὰ μέλλοντα προλέγοντες ἐπέστρεφον τὸν ἄνθρωπον ἐκ τῆς παρακοῆς. Ὁ λόγος οὗτος ἐφανερώθη τέλος ἐν ἀνθρώπου μορφῇ, ἵνα ὁ κόσμος δυσωπηθῇ βλέπων αὐτὸν παρόντα καὶ οὐχὶ διὰ προφητῶν ἐντελλόμενον καὶ δι᾽ ἀγγέλλων φοβοῦντα. Ἔλαβε λοιπὸν ἐκ τῆς παρθένου σῶμα καὶ ἐφόρησε τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον διὰ νέας μορφῆς· διῆλθεν ἐν τῷ βίῳ πᾶσαν ἡλικίαν, ἵνα εἰς πᾶσαν ἡλικίαν αὐτὸς νόμος καταστῇ καὶ σκοπὸν τὸν ἴδιον αὐτοῦ ἄνθρωπον πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις ἐπιδείξῃ καὶ δι᾽ αὐτοῦ φανερώσῃ ὅτι οὐδὲν ἐποίησεν ὁ θεὸς πονηρόν. Οὕτω πρότυπον ἑαυτὸν τοῖς ἀνθρώποις ποιήσας ἐγένετο ἄνθρωπος καὶ ὑπέμεινε πάντα.[1] Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος γνωρίσῃ τὸν ἀληθῆ θεὸν καὶ τὴν εὔτακτον τούτου δημιουργίαν, θὰ ἐκφύγῃ μὲν τὴν ἀπειλὴν τῆς κρίσεως τοῦ πυρὸς καὶ τὸ ἀφώτιστον ὄμμα τοῦ ζοφεροῦ ταρτάρου θὰ ἔχῃ δὲ ἄφθαρτον καὶ ἀθάνατον τὴν ψυχὴν καὶ θὰ ἀπολάβῃ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, θὰ εἶναι δὲ ὁμιλητὴς τοῦ θεοῦ καὶ συγκληρονόμος τοῦ Χριστοῦ[2].

Ὁ Ἱππόλυτος συμφωνεῖ τῷ Εἰρηναίῳ ἐν ταῖς περὶ Ἀντιχρίστου δόξαις, καθορίζει τὸν χρόνον τῆς ἀφίξεως τούτου καὶ εἰκονίζει τὸ κράτος καὶ τὴν πτῶσιν αὐτοῦ καὶ τέλος τὴν κρίσιν τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Κυρίου[3]. Ὡσαύτως συμφωνεῖ ἐν τούτῳ, ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ἀποθνῃσκόντων ἔρχονται εἰς τὸν ᾅδην καὶ αἱ μὲν δίκαιαι ἀπολαύουσι χαρᾶς αἱ δὲ ἄδικοι κολάζονται, μέχρι οὗ τέλος ἐν τῇ προωρισμένῃ ἡμέρᾳ τῆς δικαίας κρίσεως λάβωσι πάλιν τὰ οἰκεῖα σώματα καὶ τύχωσι τῆς προσηκούσης ἑκάστῃ ἀμοιβῆς, ἢ ἀϊδίου ἀπολαύσεως ἢ αἰωνίου κολάσεως[4].

[1]) Ἔλεγχος αἱρ. 10, 33.
[2]) Αὐτ. 10, 34.
[3]) Ἐν τῇ συγγραφῇ τῇ ἐπιγραφομένῃ «Ἀπόδειξις περὶ Χριστοῦ καὶ Ἀντιχρίστου».
[4]) Ἐν τῷ ἀποσπάσματι τῆς συγγραφῆς «Περὶ τοῦ παντός».

Ἐκ τῶν εἰρημένων δηλοῦται ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Ἱππολύτου δὲν διαφέρει κατ᾿ οὐσίαν τῆς τῶν ἄλλων ἀπολογητῶν. Ρητέον δ᾿ ὅτι ἡ περὶ λόγου ἔννοια αὐτοῦ δὲν εἶναι ἀρκούντως εὐκρινής. Διότι διακρίνει μὲν καὶ οὗτος τὸν λόγον ὡς ἐνδιάθετον καὶ ὡς προφορικὸν καὶ ὡς γεννηθέντα ἐν σαρκὶ ἀλλὰ δὲν ἀποφαίνει αὐτὸν ἀεὶ διαρρήδην ὡς πρόσωπον. Ὁ ἐνδιάθετος δηλαδὴ τοῦ θεοῦ λόγος ταλαντεύεται μεταξὺ ἰδιότητος τοῦ θεοῦ καὶ θείου προσώπου [1], τοσούτῳ δὲ ἐναργέστερον ἐμφανίζεται ὡς πρόσωπον, ὅσῳ μᾶλλον προβάλλεται καὶ φανεροῦται ὡς λόγος προφορικὸς καὶ μάλιστα ὡς ἐνσαρκωθείς. Καὶ ὡς πρόσωπον δὲ παριστάμενος ὁ υἱὸς ὑποτάσσεται τῷ πατρί, καθ᾿ ὅσον εἰκονίζεται ὡς ὄργανον τοῦ πατρὸς πρὸς τὴν δημιουργίαν· οὐδὲ ὡς τέλειος υἱὸς τοῦ θεοῦ θεωρεῖται, πρὶν ἐνσαρκωθῇ. Εἶναι συμφανὲς ὅτι ἡ τοιαύτη δοξασία ἀφίσταται τῶν χριστιανικῶν δογμάτων [2]. Οὐχ ἧττον ἀποκλίνει ὁ Ἱππόλυτος τῆς ὀρθοδόξου ἐκδοχῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος, διότι ἐκλαμβάνει αὐτὸ ὡς ἀπρόσωπον δύναμιν, θείαν χάριν, οὐχὶ ὡς ἰδίαν προσωπικὴν ὑπόστασιν [3].

---

[1]) Λέγομεν τοῦτο, διότι ὁ ἐνδιάθετος λόγος τοῦ θεοῦ παρίσταται, ὡς εἴδομεν, νῦν μὲν ὡς λογισμὸς καὶ σοφία, νῦν δὲ ὡς ἀποτελεστὴς τοῦ κόσμου δρῶν κατ᾿ ἐντολὴν τοῦ θεοῦ, ὡς σύμβουλος καὶ ἐργάτης τῶν γινομένων. Ἡ ἀπόφανσις ἄρα τοῦ Döllinger, (Hippolytus und kallistus σ. 208), ᾗ φαίνεται ὅτι συμφωνεῖ καὶ ὁ A. Stöck (Gesch. der christ. Philosophie σ. 101), καθ᾿ ἣν ὁ ἐνδιάθετος λόγος τοῦ θεοῦ εἶναι κατὰ τὸν Ἱππόλυτον ἔτι ἀπρόσωτος καὶ δὲν διακρίνεται ἀπὸ τοῦ θεοῦ, οὗ εἶναι ἁπλῶς νοῦς καὶ περίληψις τῶν θείων ἰδεῶν, ἡ γνώμη, λέγομεν, αὕτη εἶναι ἐν μέρει μόνον ὀρθὴ καὶ δὲν στοχάζεται κατὰ πάντα τῆς ἀληθείας.

[2]) Διὸ καὶ οὔτε ὀπαδοὺς πολλοὺς ἔσχε καὶ σφοδρῶς ὑπὸ τοῦ πάπα Καλλίστου κατεπολεμήθη.

[3]) Πβλ. Döllinger (ἔνθ. ἀνωτ.), 1853.—*Γ. Στρινόπουλος*, Hippol. philos. Anschaunngen 1903.—*A. d'Alés,* La theologie de St. Hippolyte 1906.—ἔπιθ. *Uberweg*.—Geyer [11], σ. 653.

Β΄. Η ΕΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ ΣΧΟΛΗ

1. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς.

Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δευτέρου αἰῶνος ἤρξατο ἀεὶ μᾶλλον αὐξανομένη ἡ τάσις τοῦ νὰ διαμορφῶται ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία ἐπιστημονικῶς καὶ ἐμπεδῶται φιλοσοφικῶς, ὅπως ἀντιτάσσηται ἐπιτυχῶς πρὸς τὴν ἐθνικὴν φιλοσοφίαν. Τότε δὴ ἡ ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία προέβαλεν ἑαυτῇ νέους σκοποὺς καὶ εἰσῆλθεν εἰς νέον ἀναπτύξεως στάδιον. Τὴν τοιαύτην περὶ τὴν ἐπιστήμην σπουδὴν ἐθεράπευσαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν φιλολογίαν προεβίβασαν ἄλλαι τε κατηχητικαὶ Σχολαὶ καὶ μάλιστα ἡ τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων πάντως θεολογικῶν Σχολῶν ἦτο ἡ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἣν ὁ Εὐσέβιος καλεῖ διατριβὴν τῶν πιστῶν, διδασκαλεῖον τῶν ἱερῶν λόγων, τῆς κατηχήσεως διδασκαλεῖον [1]. Ἐν ταύτῃ ἐδιδάσκοντο οὐ μόνον ἡ θεολογία καὶ ἡ ἑρμηνεία τῶν ἁγίων Γραφῶν ἀλλὰ καὶ τὰ κοσμικὰ καὶ φιλοσοφικὰ μαθήματα [2]. Ῥητέον δ᾿ ὅτι δὲν ἐδιδάσκετο ὡρισμένον τι φιλοσόφημα ἀλλὰ παρείχετο ὅ,τι ἐκλεκτὸν ἐν τοῖς διαφόροις φιλοσοφικοῖς συστήμασιν εὑρίσκετο [3].

Πρῶτος ὀνομαστὸς διδάσκαλος ἐγένετο ὁ *Πάνταινος,* ὅστις τὸ κατ᾿ ἀρχὰς ὢν στωϊκὸς φιλόσοφος ἠσπάσατο ὕστερον τὸν χριστιανισμόν· ἐπεχείρησεν ἀποστολικὴν πορείαν εἰς Ἰνδίας καὶ προέστη πολλὰ ἔτη τῆς εἰρημένης Σχολῆς [4], ἐτελεύτησε δὲ περὶ τὸ ἔτος 200. Ἡ Σχολὴ αὕτη, ἥτις μεγάλους ἐξέθρεψε Πατέρας καὶ ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς, ἀνῆλθεν εἰς περιωπὴν διὰ τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Ὠριγένους.

1. ***Βίος καὶ συγγραφή.*** Ὁ Τίτος Φλαΰϊος Κλήμης περὶ τὸ 150 γεννηθεὶς ἐκ γονέων ἐθνικῶν ἦτο κατ᾿ ἄλλους μὲν Ἀλεξανδρεύς, κατ᾿ ἄλλους δὲ πιθανώτερον Ἀθηναῖος [5]. Δι᾿ ὑπερόχων διανοητικῶν προτερημάτων φύσει κεκοσμημένος καὶ σφοδροῦ τῆς ἀληθείας πόθου ἐμπεφορημένος διηρεύνησε πάντα τὰ φιλοσοφήματα τῶν Ἑλλήνων καὶ τοσαύτην ἐκτήσατο τῆς ἑλληνικῆς καὶ ῥωμαϊκῆς γραμματείας γνῶσιν,

---

[1]) Ἐκκλησ. ἱστ. 5, 10. 6, 3.

[2]) Γρηγορίου πανηγυρικὸς εἰς τὸν Ὠριγένην, κεφ. 7—15.

[3]) Αὐτ. κεφ. 13 καὶ 14.

[4]) Εὐσεβ. αὐτ. 5,10.

[5]) Γ. Δέρβου, Χριστιαν. Γραμματ. 2, 331 ἑξ.

ὅσην ὀλίγοι ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις εἶχον [1]. Ἀλλ' οὐδαμοῦ εὕρισκεν ὅ,τι ἐζήτει, μέχρι οὗ γνωρίσας καὶ θαυμάσας τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ προσεχώρησεν εἰς τὸν χριστιανισμόν [2]. Πρὸς ἀκριβεστέραν γνῶσιν αὐτοῦ περιῆλθε πολλὰς χώρας καὶ ἠκροάσατο περιφανῶν διδασκάλων ἀλλὰ τὸν κράτιστον εὗρεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Οὗτος ἦτο ὁ Πάνταινος, ὃν ὁ Κλήμης καλεῖ Σικελικὴν μέλιτταν· διότι δρεπόμενος τὰ ἄνθη ἐκ τοῦ προφητικοῦ καὶ ἀποστολικοῦ λειμῶνος ἐνεγέννα ἐν ταῖς τῶν ἀκροωμένων ψυχαῖς ἀκήρατόν τι γνώσεως χρῆμα [3]. Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Πανταίνου ὁ Κλήμης ὢν ἤδη πρεσβύτερος τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐκκλησίας προσεκλήθη διάδοχος ἐκείνου ἐν τῇ διευθύνσει τῆς κατηχητικῆς Σχολῆς [4]. Ἐπὶ δώδεκα ἔτη ἐδίδαξεν εὐδοκιμώτατα πολυαρίθμους μαθητάς, ἐν οἷς τὸν Ὠριγένη καὶ τὸν Ἀλέξανδρον τὸν ἐπίσκοπον Καππαδοκίας καὶ ὕστερον Ἱεροσολύμων [5]. Ὅτε ἐξερράγη ἐπὶ Σεουήρου (τῷ 202) ἡ κατὰ τῶν χριστιανῶν καταδίωξις, ὁ Κλήμης κατέφυγε πρὸς τὸν εἰρημένον μαθητὴν αὐτοῦ Ἀλέξανδρον, ἐπίσκοπον Καππαδοκίας, παρ' ᾧ διατρίβων εἰργάζετο πρὸς ὑποστήριξιν καὶ διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως [6]. Ἀπέθανε δὲ μεταξὺ τοῦ 211 καὶ 216 [7] ἄγνωστον ποῦ. Τὰ εἰς ἡμᾶς περιελθόντα συγγράμματα τοῦ Κλήμεντος εἶναι: 1) *Λόγος προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας,* ἐν ᾧ στηλιτεύων τὰς δεισιδαιμονίας καὶ κακὰς συνηθείας καὶ ἐλέγχων τὰς τερατείας καὶ ἀτοπίας τῆς μυθολογίας καὶ τῶν μυστηρίων τῶν ἐθνικῶν συμβουλεύει αὐτοῖς νὰ προσέλθωσιν εἰς τὸν χριστιανισμόν· 2) ὁ *Παιδαγωγός,* ἐν ᾧ δεικνύεται ὅτι οἱ εἰς Χριστὸν πιστεύσαντες πρέπει νὰ ἔχωσι παιδαγωγὸν τὸν Χριστὸν παρέχοντα τὰς ἀκηράτους καὶ ἁπλουστάτας ἠθικὰς ἐντολὰς καὶ ἐπιδεικνύοντα ἠθικὰς εἰκόνας· 3) οἱ *Στρωματεῖς,* ἐν οἷς ὁ συγγραφεὺς ἐκτίθησι τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐν ἀναφορᾷ πρός τε τὸν ἰουδαϊσμὸν καὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰς χριστια-

---

1) Ὁ Κλήμης εἶχε μὲν οἰκείως πρὸς τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ μάλιστα τὸν Πλάτωνα ἐγίνωσκε δὲ κατὰ μέγα μέρος τὴν παλαιοτέραν χριστιανικὴν γραμματείαν. Ἐπαινεῖται δ' αὐτοῦ ἡ ἀνθηρότης τῆς φράσεως καὶ ἡ συμμετρία καὶ ἡδύτης τοῦ λόγου. Φωτ. κῶδιξ 110.

2) Κλήμ. Ἀλεξ. Παιδαγωγ. 2, 8. 1, 1.

3) Κλήμ. Στρωμ. 1, 1.

4) Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. 6,6.

5) Ἔνθ. ἀνωτ. καὶ 6, 14.

6) Αὐτ. 6, 11.

7) Ὁ Ἀλέξανδρος ἐν ἐπιστολῇ γραφείσῃ τῷ 215/6 λέγει περὶ τοῦ Κλήμεντος ὡς τετελευτηκότος. Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. 6, 11.

νικὰς αἱρέσεις, πειρᾶται δὲ νὰ ἀνυψώσῃ τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τῆς ἁπλῆς πίστεως εἰς τὴν ἀληθῆ γνῶσιν· προθυμεῖται νὰ αἰτιολογήσῃ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ νὰ δείξῃ τὴν μεγάλην αὐτῆς σπουδαιότητα, διὸ προτρέπει τοὺς χριστιανοὺς ὅπως μὴ ἀρκῶνται εἰς τὴν πίστιν ἀλλὰ ἀσχολῶνται καὶ περὶ τὴν φιλοσοφίαν ὡς οὖσαν ἔργον θείας προνοίας καὶ θείαν δωρεὰν καὶ 4) *τίς ὁ σῳζόμενος πλούσιος,* ἐν ᾗ πραγματείᾳ δεικνύεται ὅτι ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος καλῶς χρησιμοποιούμενος δύναται νὰ ἀγάγῃ εἰς τὴν ἀΐδιον μακαριότητα [1].

2. ***Γνῶσις καὶ πίστις.*** Περὶ τῆς ἀξίας τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς σπουδαιότητος αὐτῆς πρὸς τὸν χριστιανισμὸν συμφωνεῖ ὁ Κλήμης τῷ προδρόμῳ αὐτοῦ Ἰουστίνῳ. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, λέγει, περιέχει πολλὰς ἀληθείας, αἵτινες ἔνθεν μὲν ἠντλήθησαν ἐκ τῶν θρησκευτικῶν βιβλίων τῶν Ἰουδαίων ἔνθεν δὲ προῆλθον διὰ φωτισμοῦ τοῦ θείου λόγου. Οἱ Ἕλληνες δηλαδὴ φιλόσοφοι πρὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐμφανίσεως ἔκλεψαν παρὰ τῶν Ἑβραίων προφητῶν πολλὰ τῆς ἀληθείας μέρη ἅτινα τὸ μὲν παρέστησαν ὡς ἴδια δόγματα τὸ δὲ παρεχάραξαν καὶ ἐνόθευσαν [2]. Ἔπειτα δὲ πολλὰ ἀληθῆ διδάγματα ἐξεῦρον αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι διὰ τοῦ ἐμποιηθέντος αὐτοῖς σπέρματος τοῦ θείου λόγου· διότι ὁ θεῖος λόγος κατὰ τὴν ἁγίαν Γραφὴν πάντας τοὺς ἀνθρώπους καὶ μάλιστα τοὺς ἐπιμελουμένους τῆς ἐπιστήμης φωτίζει [3]. Ἡ φιλοσοφία καθ' ὅσον διδάσκει τὰ ἀληθῆ [4], εἶναι θεία δωρεά, δοθεῖσα τοῖς Ἕλλησιν ὅπως παιδαγωγῇ αὐτοὺς ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους εἰς τὸν Χριστόν· ἡ φιλοσοφία ἐδόθη τοῖς Ἕλλησιν ὡς οἰκεία διαθήκη, ἵνα προοδο-

---

1) Ἐκ τῶν ἀπολομένων συγγραμμάτων γνωστότερον εἶναι αἱ *Ὑποτυπώσεις,* οὗ μέρη μόνον διέσωσεν ὁ Εὐσέβιος ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ.

2) Ὁ Κλήμης ὑπολαμβάνει τὴν ἑβραϊκὴν φιλοσοφίαν ὡς ἀρχαιοτάτην πάσης σοφίας, καὶ τὸν Μωϋσέα ὡς πρεσβύτερον οὐ μόνον τῶν λεγομένων σοφῶν καὶ ποιητῶν ἀλλὰ καὶ τῶν πλείστων παρ' Ἕλλησι θεῶν. Ἐκ τῶν βιβλίων, λέγει, τοῦ Μωϋσέως ἠρύσαντο πολλὰ ἄλλοι τε φιλόσοφοι καὶ δὴ καὶ ὁ Πλάτων, ὃν ἄλλως περὶ πλείστου ποιούμενος καλεῖ τὸν πάντα ἄριστον, φιλαλήθη καὶ οἱονεὶ θεοφορούμενον. Στρωμ. 1, 17, 369. 1, 25. 419. 1, 8. 341. Τὰς παραπομπὰς ποιούμεθα κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Potter.

3) Στρωμ. 1, 13. 349. Προτρεπτ. 6, 59. 10, 80.

4) Ἀληθῆ φιλοσοφίαν ὁ Κλήμης δὲν θεωρεῖ οὔτε τὴν πλατωνικὴν οὔτε τὴν ἀριστοτελικὴν οὔτε τὴν στωϊκὴν οὔτε ἄλλην ὡρισμένην ἀλλὰ τὴν ἐκλεκτικήν, ἥτις περιέχει πάντα ὅσα καλῶς ὑπὸ τῶν φιλοσόφων ἑκάστων ἐρρήθησαν, δικαιοσύνην μετὰ εὐσεβοῦς ἐπιστήμης ἐκδιδάσκοντα. Στρωμ. 1, 7. 338.

ποιήση τὴν κατὰ Χριστὸν φιλοσοφίαν [1]. Εἶναι λοιπὸν ἡ φιλοσοφία θεῖον δῶρον [2], εἰκὼν τῆς ἀληθείας ἐναργής, καὶ ἐδόθη ἐκ θείας προνοίας προπαιδεύουσα εἰς τὴν διὰ Χριστοῦ τελείωσιν [3]. Ἐπιτυγχάνει δὲ ἡ φιλοσοφία τῆς μερικῆς μόνον ἀληθείας, διότι παρέχει ἁπλῶς τὴν ἐμπειρίαν τῶν περὶ τὸν βίον πραγμάτων καὶ ἀτελῆ τοῦ κόσμου γνῶσιν· ἡ δὲ πλήρης καὶ ἔμπεδος καὶ ἀληθὴς τῶν θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων γνῶσις ἐφανερώθη διὰ τοῦ Χριστοῦ [4]. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ ἡ φιλοσοφία εἶναι ὠφέλιμος, διότι πορίζει θεοσέβειαν καὶ ἄγει εἰς τὴν πίστιν τοὺς μόνον δι᾽ ἀποδείξεως πιστεύοντας· δὲν ἀναιρεῖ ἀλλὰ τοὐναντίον κυροῖ καὶ κρατύνει τὴν πίστιν βοηθοῦσα εἰς ἀπόδειξιν αὐτῆς [5]. Πρὸς δ᾽ ἔτι καταπολεμεῖ ἡ φιλοσοφία τὰς αἱρέσεις καὶ ἀποκρούει τὰς δολερὰς κατὰ τῆς ἀληθείας ἐπιβουλὰς καὶ σοφιστείας [6].

Ἐκ τῶν εἰρημένων καθίσταται εὔδηλον ὅτι ἡ εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν πίστις εἶναι ἡ βάσις καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς γνώσεως· ὁ ἀναλακτίσας τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν καὶ ἀποσκιρτήσας εἰς δόξας αἱρέσεων ἀνθρωπίνων παύεται ὢν ἄνθρωπος τοῦ θεοῦ [7]. Ἡ πίστις εἶναι πρόληψις ἑκούσιος, θεοσεβείας συγκατάθεσις, *ἐλπιζομένων ὑπόστασις, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων* κατὰ τὸν θεῖον Ἀπόστολον [8]. Ἡ πίστις ὅμως πρέπει νὰ μὴ εἶναι τυφλὴ ἀλλὰ νὰ ὀμματῶται διὰ τῆς γνώσεως. Ὀφείλομεν νὰ μὴ ἀρκώμεθα εἰς τὴν πίστιν ἀλλὰ νὰ προερχώμεθα εἰς τὴν γνῶσιν, ἥτις εἶναί τι πλέον *ἐκείνης* [9]. Ἡ γνῶσις δηλαδὴ τελειοῖ τὴν πίστιν ἀποδεικνύουσα τὴν παράδοσιν καὶ ἀνυψοῦσα

1) Στρωμ. 1, 2. 327. 1, 5. 331. 6, 5. 761. 6, 8. 773. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία καίπερ μὴ κατέχουσα τὴν ὅλην ἀλήθειαν, ὅμως προκατασκευάζει τὴν ὁδὸν διὰ τῆς βασιλικωτάτης διδασκαλίας σωφρονίζουσα καὶ μορφοῦσα τὸν εἰς τὴν πρόνοιαν πιστεύοντα πρὸς παραδοχὴν τῆς ἀληθείας. Αὐτ. 1, 16. 366.

2) Ὁ Κλήμης σφόδρα ἐλέγχει τοὺς λέγοντας ὅτι ἡ φιλοσοφία ὁρμᾶται ἐκ τοῦ Διαβόλου. Στρωμ. 6, 8. 773.

3) Αὐτ. 1, 2. 327. 6, 17. 819.

4) Αὐτ. 6, 10. 781. 6, 7. 768.

5) Αὐτ. 1, 5. 331. 1, 2. 327 «... μήτε ἡμᾶς ἀποστάσθαι τῆς πίστεως, οἷον ἀπό τινος ἀπατηλοῦ τέχνης καταγοητευομένους, ἀλλ᾽ ὡς ἔπος εἰπεῖν περιβολῇ πλείονι χρωμένους, ἁμῇ γέ πῃ συγγυμνασίαν τινὰ πίστεως ἀποδεικτικὴν ἐκπορίζεσθαι». 1, 3. 331. Φιλοσοφία χρήσιμος πρὸς θεοσέβειαν γίνεται, προπαιδεία τις οὖσα τοῖς τὴν πίστιν δι᾽ ἀποδείξεως καρπουμένοις».

6) Στρωμ. 1, 20. 377.

7) Στρωμ. 7, 16. 891.

8) Αὐτ. 2, 6. 433.

9) Αὐτ. 5, 1. 643. 6, 14. 795.

αὐτὴν εἰς ἐπιστήμην καὶ τελείαν κατανόησιν [1]. Ἡ γνῶσις εἶναι ἡ ἔμπεδος καὶ ἀμετάβλητος κτῆσις τῆς πίστεως, ἐπιστήμη θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων [2]. Μόνον δὲ διὰ τῆς κοσμικῆς ἐπιστήμης καὶ μάλιστα τῆς φιλοσοφίας ἐπιτυγχάνεται ἡ γνῶσις· ὁ θέλων νὰ ἐπιτύχῃ τῆς γνώσεως ἄνευ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς διαλεκτικῆς καὶ τῆς φυσικῆς ὁμοιάζει πρὸς τὸν ἀξιοῦντα νὰ λαμβάνῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τοὺς βότρυας χωρὶς νὰ ἐπιμεληθῇ τῆς ἀμπέλου [3]. Τούτων οὕτως ἐχόντων ἡ πίστις ἔχει πρὸς τὴν γνῶσιν ὡς ἡ πρόληψις τῶν στωϊκῶν πρὸς τὴν ἐπιστήμην, τουτέστιν ἐκείνη εἶναι ἀναγκαία προϋπόθεσις καὶ ἄφευκτος ὅρος ταύτης. Ἡ πίστις ὑπάρχει τῷ διανοητικῷ βίῳ τοῦ γνωστικοῦ οὕτως ἀναγκαία, ὡς εἶναι τῷ σωματικῷ βίῳ ἡ ἀναπνοή. Καὶ ὅπως ἄνευ τῶν τεσσάρων στοιχείων εἶναι ἀδύνατος ἡ ζωή, οὕτω καὶ ἄνευ τῆς πίστεως ἀδύνατος ἡ γνῶσις· αὕτη εἶναι κρηπὶς τῆς ἀληθείας [4]. Ὁπότε δὲ ἡ φιλοσοφία χρησιμεύει πρὸς βαθυτέραν θεωρητικὴν γνῶσιν τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας, τῆς πίστεως, ἕπεται ὅτι εἶναι ὑποτεταγμένη εἰς αὐτήν. Εἰ καὶ ἡ γνῶσις εἶναι τελειοτέρα τῆς πίστεως [5], ὅμως ἡ πίστις εἶναι ἀνωτέρα τῆς γνώσεως καὶ χρησιμεύει ὡς κριτήριον αὐτῆς [6]. Ὅπως λοιπὸν ἡ γνῶσις ὀφείλει νὰ ὑπηρετῇ εἰς τὴν πίστιν, οὕτω καὶ ἡ φιλοσοφία πρέπει νὰ εἶναι θεραπαινὶς τῆς σοφίας, τουτέστι τῆς θεολογίας [7].

3. **Θεολογία.** Εἰς τὴν πρώτην νόησιν προχωροῦμεν δι᾽ ἀπολύσεως. Ἐὰν δηλαδὴ ἀφαιρέσωμεν μὲν τὰς φυσικὰς ποιότητας τοῦ σώματος ἄρωμεν δὲ τὴν κατὰ βάθος καὶ πλάτος καὶ μῆκος διάστασιν, θὰ ὑπολειφθῇ ἡμῖν ἓν σημεῖον, ἡ μονὰς ἔχουσα θέσιν. Ἐὰν δὲ ἄρωμεν καὶ τὴν θέσιν, θὰ νοῶμεν ἁπλῶς τὴν μονάδα. Αὕτη δὴ εἶναι ὁ θεός, περὶ οὗ γινώσκομεν οὐχὶ τὶ ἐστὶν ἀλλὰ τὶ οὐκ ἐστί. Δὲν εἶναι ἐν τόπῳ καὶ

1) Αὐτ. 6,9 καὶ 10. 863—866.

2) Αὐτ. 7,12. 874.

3) Αὐτ. 1,9. 342.

4) Αὐτ. 2,6. 445 καὶ 446.

5) Αὐτ. 7, 10. 866. «Ἡ μὲν οὖν πίστις σύντομός ἐστιν, ὡς εἰπεῖν, τῶν κατεπειγόντων γνῶσις· ἡ γνῶσις δὲ ἀπόδειξις τῶν διὰ τῆς πίστεως παρειλημμένων ἰσχυρὰ καὶ βέβαιος, διὰ τῆς κυριακῆς διδασκαλίας ἐποικοδομουμένη τῇ πίστει, εἰς τὸ ἀμετάπτωτον καὶ μετ᾽ ἐπιστήμης καὶ καταληπτὸν παραπέμπουσα».

6) Αὐτ. 2,4,437.

7) Αὐτ. 1,5. 333. «Ἀλλ᾽ ὡς τὰ ἐγκύκλια μαθήματα συμβάλλεται πρὸς φιλοσοφίαν, τὴν δέσποιναν αὐτῶν, οὕτω καὶ φιλοσοφία αὐτὴ πρὸς σοφίας κτῆσιν συνεργεῖ. Ἔστι γὰρ ἡ μὲν φιλοσοφία ἐπιτήδευσις σοφίας, ἡ σοφία δὲ ἐπιστήμη θείων καὶ ἀνθρωπίνων καὶ τῶν τούτων αἰτίων».

χρόνῳ ἀλλ' ὑπεράνω καὶ τόπου καὶ χρόνου καὶ ὀνόματος καὶ νοήσεως [1]. Ὁ θεὸς δὲν εἶναι οὔτε γένος οὔτε διαφορὰ οὔτε εἶδος οὔτε ἀριθμὸς οὔτε συμβεβηκός· οὔτε ὅλον εἶναι, διότι δὲν ἔχει μέγεθος, οὔτε μέρη ἔχει, διότι εἶναι ἀδιαίρετον· διὰ τοῦτο δὲ εἶναι καὶ ἄπειρον, καθ' ὅσον δὲν ἔχει διαστάσεις καὶ πέρας. Εἶναι ὑπὲρ πᾶσαν φωνὴν καὶ πᾶν νόημα καὶ πᾶσαν ἔννοιαν καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἄρρητος καὶ ἀνωνόμαστος. Καὶ ἂν δὲ ὀνομάζωμεν τὸν θεὸν καλοῦντες αὐτὸν ἓν ἢ τὸ ἀγαθὸν ἢ νοῦν ἢ αὐτὸ τὸ ὂν ἢ πατέρα ἢ δημιουργὸν ἢ κύριον, δὲν ἐκφράζομεν τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ ἀλλὰ μεταχειριζόμεθα κατ' ἀνάγκην τὰ καλὰ ταῦτα ὀνόματα, ἵνα ἔχῃ ἡ διάνοια ἡμῶν ἔρεισμα ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ θεοῦ καὶ μὴ πλανᾶται περὶ ἄλλα [2]. Οὕτω καὶ ὁ Κλήμης δὲν μένει ἐν τοῖς ἀρνητικοῖς προσδιορισμοῖς τοῦ θεοῦ ἀλλ' ἔρχεται καὶ εἰς θετικούς. Λέγει λοιπὸν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἡ πρώτη καὶ πρεσβυτάτη ἀρχή, ἥτις καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ὑπάρχει αἰτία τῆς γενέσεως καὶ ὑπάρξεως. Καθ' ὅσον μὲν εἶναι οὐσία, εἶναι ἀρχὴ τοῦ ποιητικοῦ τόπου, καθ' ὅσον δὲ εἶναι τὸ ἀγαθόν, εἶναι ἀρχὴ τοῦ ἠθικοῦ· καθ' ὅσον δὲ πάλιν εἶναι νοῦς, εἶναι ἀρχὴ λογικοῦ καὶ κριτικοῦ τόπου· διὸ καὶ εἶναι ὁ μόνος διδάσκαλος ὁ παιδεύων τὸν ἄνθρωπον [3]. Ὁ θεὸς εἶναι τὸ ἕν, ἐν ᾧ ὑπάρχουσι πάντα καὶ δι' ὃ τὰ πάντα εἶναι ἕν· δι' αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ ἀϊδιότης, ἧς εἴμεθα μέλη. Εἶναι κατὰ πάντα λόγον ἀγαθὸς καὶ καλός, σοφὸς καὶ δίκαιος, παντοδύναμος καὶ πάνσοφος, γινώσκων πάντα καὶ ἀκούων οὐ μόνον τῆς φωνῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ἐννοίας, διότι εἶναι ὅλος ἀκοὴ καὶ ὅλος ὀφθαλμός [4]. Προνοεῖ δὲ περὶ πάντων, τῶν τε καθόλου καὶ τῶν κατὰ μέρος [5]. Εἶναι μόνιμος καὶ ἄτρεπτος καὶ ἀσχημάτιστος [6], δίκαιος καὶ ἀγαθὸς καὶ ἐξ ἀγαθότητος εὐεργέτης· διότι, ὡς τοῦ πυρὸς φύσις εἶναι τὸ θερμαίνειν καὶ τοῦ φωτὸς τὸ φωτίζειν, οὕτω καὶ τοῦ θεοῦ φύσις εἶναι τὸ ἀγαθοποιεῖν, πλὴν ὅτι ἐκεῖνα μὲν ἐνεργοῦσιν ἄκοντα ὁ δὲ θεὸς εἶναι ἀγαθὸς ἑκών [7]. Ἐκ τῆς βουλήσεως ἄρα τοῦ θεοῦ προέρχεται ἡ κοσμοποιΐα· ἐκείνου ἔργον εἶναι ὁ οὐρανὸς καὶ ὁ ἥλιος, οἱ

1) Στρωμ. 5, 11. 690. Παιδαγ. 1,8. 140.
2) Στρωμ. 5,12. 695. 5,10. 686.
3) Σρωμ. 2,11. 431. 4,25. 638.
4) Παιδαγ. 1,8. 140. 3,12. 311. 1,3. 102. Στρωμ. 1,24. 418. 7, 7. 852—853 καὶ 858.
5) Σρωμ. 1,11. 347. 5,11. 832. 6,16,816.
6) Σρωμ, 1,24. 418.
7) Παιδαγ. 1,9. 150. Στρωμ. 1,17. 370. 7,7. 855.

ἄγγελοι καὶ οἱ ἄνθρωποι· διὰ τῆς ἁπλῆς βουλήσεως δημιουργεῖ καὶ εἰς τὴν βούλησιν μόνον αὐτοῦ ἀκολουθεῖ ἡ γένεσις [1].

Ὁ θεὸς εἶναι καὶ «ἁγία τριάς», τουτέστι πρέπει νὰ διακρίνωνται ἐν τῇ θεότητι τρία πρόσωπα, ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα· εἷς μὲν εἶναι ὁ τῶν ὅλων πατήρ, εἷς δὲ καὶ ὁ τῶν ὅλων λόγος, καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πανταχοῦ [2]. Ὁ πατὴρ δὲν εἶναι ἄνευ τοῦ υἱοῦ, ὅστις ὑπάρχει ἐκείνου δύναμις. Πρὸ καταβολῆς κόσμου ἦτο ὁ υἱὸς σύμβουλος καὶ σοφία, ἐφ' ᾗ προσέχαιρεν ὁ πατήρ. Εἶναι δὲ ὁ υἱὸς δύναμις τοῦ πατρός, διότι πρὸ πάντων τῶν γενομένων ἦτο ἀρχικώτατος λόγος τοῦ πατρὸς καὶ σοφία αὐτοῦ [3]. Ὁ θεῖος λόγος εἶναι ὁ ἀληθὴς θεός, ἴσος τῷ τῶν ὅλων δεσπότῃ. Εἶναι δὲ υἱὸς τὸ πρεσβύτατον ἐν τῇ γενέσει, ἄχρονος καὶ ἄναρχος ἀρχή τε καὶ ἀπαρχὴ τῶν ὄντων· διὰ τούτου μανθάνομεν τὸ ἐπέκεινα αἴτιον, τὸν πατέρα τῶν ὅλων, τὸ πρεσβύτατον καὶ πάντων εὐεργετικώτατον [4]. Ταχύτερον τοῦ ἡλίου προελθὼν ὁ υἱὸς ἐξ αὐτῆς τῆς πατρικῆς βουλήσεως εἶναι αἴτιος τῆς δημιουργίας καὶ γεννᾷ ἑαυτόν, ὅταν γίνῃ σάρξ, ἵνα θεαθῇ καὶ τοὺς ἀνθρώπους σώσῃ [5]. Βλέπων ὁ υἱὸς εἰς τὴν ἀγαθότητα τοῦ πατρὸς ἐνεργεῖ ὡς τῶν ὅλων ἀρχή, ἥτις προῆλθεν ἐκ τοῦ ἀοράτου θεοῦ ὡς πρώτη εἰκὼν αὐτοῦ καὶ πρὸ τῶν αἰώνων, ἐμόρφωσε δὲ ἅπαντα τὰ μεθ' ἑαυτὴν γενόμενα [6]. Ἐνῷ δὲ ὁ πατὴρ εἶναι ἀναπόδεικτος καὶ ἀγνώριστος, ὁ υἱὸς εἶναι ἀποδεικτὸς καὶ γνωριστὸς ὡς σοφία καὶ ἐπιστήμη καὶ ἀλήθεια καὶ ὅσα ἄλλα συγγενῆ. Ὁ υἱὸς δὲν εἶναι ἀληθῶς ἕν, ὡς ὁ πατήρ, οὐδὲ πάλιν πολλὰ ὡς τὰ μέρη ἀλλ' εἶναι *πάντα ἕν*, ἐξ οὗ πάντα προέρχονται. Εἶναι προσέτι ὁ κύκλος πασῶν τῶν δυνάμεων, αἵτινες ἐν αὐτῷ συνάπτονται καὶ ἑνοῦνται· διὸ καὶ λέγεται ὁ λόγος Α καὶ Ω, ὁπότε πάντα ἐξ αὐτοῦ προέρχονται καὶ εἰς αὐτὸν ἐπιστρέφουσιν [7]. Οὐ μόνον δ' ἰδέα (ἐννόημα), καὶ σοφία τοῦ πατρὸς εἶναι ὁ θεῖος λόγος [8], ἀλλὰ καὶ βραχίων τοῦ Κυρίου, δύναμις τῶν ὅλων, τὸ θέλημα τοῦ πατρός, ὄργανον τοῦ θεοῦ παναρμόνιον, ἐμμελὲς

1) Προτρεπτ. 4,55.
2) Παιδαγ. 1,6. 123.
3) Στρωμ. 5,1. 643. 7,2· 832.
4) Προτρεπτ. 10,86. Στρωμ. 7,1. 829.
5) Προτρεπτ. 10,86. Στρωμ. 5,3. 654. 7,2. 833.
6) Στρωμ. 5,6. 669.
7) Αὐτ. 4,25. 635.
8) Στρωμ. 5,3. 654. Παιδαγ. 2,156.

καὶ ἅγιον [1], μεσίτης ἐκτελῶν τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς καὶ διάκονος αὐτοῦ [2], εἶναι ὡς εἰπεῖν πατρική τις ἐνέργεια [3]. Ἡ τοῦ υἱοῦ φύσις εἶναι τελειοτάτη καὶ ἁγιωτάτη καὶ κυριωτάτη καὶ ἡγεμονικωτάτη καὶ βασιλικωτάτη καὶ εὐεργετικωτάτη, ἡ τῷ μόνῳ παντοκράτορι προσεχεστάτη. Διακοσμεῖ δ᾽ ὁ υἱὸς πάντα κατὰ τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς καὶ κυβερνᾷ τὸ πᾶν ἄριστα ἐργαζόμενος πάντα δι᾽ ἀκαμάτου καὶ ἀτρύτου δυνάμεως καὶ γινώσκων τὰς ἀποκρύφους ἐννοίας. Οὐδέποτε ἐξίσταται τῆς ὑψηλῆς αὐτοῦ σκοπιᾶς, δὲν μερίζεται οὐδ᾽ ἀποτέμνεται· δὲν μεταβαίνει ἐκ τόπου εἰς τόπον, εἶναι πανταχοῦ πάντοτε παρὼν καὶ οὐδαμῶς περιορίζεται· εἶναι ὅλος νοῦς, ὅλος φῶς πατρῷον, ὅλος ὀφθαλμός, πάντα ὁρῶν καὶ γινώσκων, δυνάμει τάς δυνάμεις ἐρευνῶν [4]. Κήδεται δὲ περὶ παντὸς δημιουργήματος καὶ εἶναι ἀρχὴ καὶ τέλος, τὸ δι᾽ οὗ πάντα ἐγένοντο [5]. Πάντα ὁ λόγος ποιεῖ καὶ διδάσκει καὶ παιδαγωγεῖ· διὰ τούτου προσγίνεται πᾶσα περὶ τοῦ ἀπολύτου γνῶσις [6]. Τέλος τὸ ἅγιον πνεῦμα ἔνθεν μὲν θεωρεῖται ὡς τὸ τρίτον τῆς τριάδος πρόσωπον ἔνθεν δὲ μνημονεύεται συγχρόνως μετὰ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ [7]. Εἶναι, λέγει, τὸ ἅγιον πνεῦμα τὸ φῶς τῆς ἀληθείας, φῶς ἀληθές, πνεῦμα κυρίου ἀμερῶς μεριζόμενον εἰς τοὺς διὰ τῆς πίστεως ἡγιασμένους, οἱονεὶ λαμπτὴρ εἰς τὴν τῶν ὄντων ἐπίγνωσιν [8]. Πρὸς δ᾽ ἔτι χαρακτηρίζεται ὡς ἰσχὺς τοῦ λόγου, καθὰ τὸ αἷμα εἶναι ἰσχὺς τῆς σαρκός [9].

4. ***Κοσμολογία καὶ ἀνθρωπολογία.*** Ὁ κόσμος ὅλος, ὡς ἐρρήθη, εἶναι ἔργον τοῦ θεοῦ γενόμενον διὰ τῆς βουλήσεως αὐτοῦ [10]. Αὕτη δὲ ἡ τοῦ θεοῦ ἐνέργεια, ἡ κοσμοποιΐα, εἶνε σταθερὰ καὶ ἀΐδιος ἐνέργεια. Οὐδέποτε δηλαδὴ ὁ θεὸς παύεται ποιῶν, διότι εἶναι ἀγαθός· ἐὰν ἐπαύετό ποτε ποιῶν, θὰ ἐπαύετο καὶ τοῦ εἶνε θεός, ὅπερ ἄτοπον. Οὐδ᾽ ἐγένετο ἡ δημιουργία ἐν χρόνῳ, διότι ὁ χρόνος ἐγένετο ὁμοῦ

¹) Προτρ. 12,93. 1,6.
²) Παιδαγ. 2,1. 252.
³) Στρωμ. 7,2. 833.
⁴) Στρωμ. 7,2. 831.
⁵) Παιδαγ. 1,2. 101. Προτρεπτ. 1,6. Στρωμ. 6,16. 812,
⁶) Παιδαγ. 3,12. 310. Προτρεπτ. 9—10. 68—86.
⁷) Στρωμ. 5,14. 710. Παιδαγ. 3,12. 311.
⁸) Στρωμ. 6,16. 810.
⁹) Παιδαγ. 2,2. 177.
¹⁰) Προτρεπτ. 4,55.

μετὰ τοῦ κόσμου. Πάντα ἐγένοντο ὁμοῦ ἐκ μιᾶς οὐσίας μιᾷ δυνάμει, διότι ἓν εἶναι τὸ βούλημα τοῦ θεοῦ ἐν μιᾷ ταυτότητι· ἐὰν δὲ ἡ τοῦ κόσμου γένεσις παρίσταται κατὰ διαδοχήν, τοῦτο συμβαίνει ἕνεκα τῆς ἀδυναμίας τῆς ἡμετέρας νοήσεως. [1] Τὰ πάντα εἶναι ἔργον ἑνὸς θεοῦ καὶ οὐδὲν ὑπάρχει φύσει ἐν τῷ κόσμῳ ξένον, διότι μία μόνον ὑπάρχει οὐσία καὶ εἷς θεός [2]. Ὑπάρχουσι δὲ τοῦ κόσμου διάφορα μέρη· Τελειότερος τῆς γῆς τῆς ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κόσμου κειμένης [3] εἶναι ὁ οὐρανός, ὃν ὁ Κλήμης νοεῖ κατὰ τρόπον ἀριστοτελικόν. Τὴν γῆν περιβάλλουσι κύκλῳ ὀκτὼ οὐράνιαι σφαῖραι, ὧν ἡ ἐξωτάτη εἶναι ἀπλανὴς καὶ πλησιάζει πρὸς τὸν νοητὸν κόσμον [4]. Ὑπέροχον δ᾽ ἐν τοῖς δημιουργήμασι θέσιν κατέχει ὁ ἄνθρωπος, ὅστις ὅμως εἶναι τοῦ ἀγγέλου ὑποδεέστερος [5]. Ὁ ἄνθρωπος γενόμενος ὑπὸ τοῦ θεοῦ κατ᾽ εἰκόνα αὐτοῦ εἶναι μικρὸς κόσμος καὶ συνέστηκεν ἐκ διαφόρων ἀλλ᾽ οὐχὶ ἐξ ἐναντίων μερῶν, τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς· ὧν αὕτη εἶναι κρείττων ἐκείνου [6]. Τὸ μὲν σῶμα εἶναι ἐμμελὲς καὶ σύμμετρον καὶ πρὸς τὸ καλὸν εὔθετον, χρησιμεῦον ὡς οἰκητήριον τῆς τιμιωτάτης τῷ θεῷ ψυχῆς· συνάπτεται πρὸς τὴν γῆν καὶ σπεύδει πρὸς τὴν γῆν [7]. Ἡ δὲ ψυχὴ τείνει πρὸς τὸν θεὸν καὶ διὰ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀληθοῦς παιδευομένη σπεύδει πρὸς τὸ ἄνω συγγενές [8]. Τῆς ψυχῆς διακρίνει ὁ Κλήμης κατὰ πλατωνικόν τινα τρόπον τρία μέρη, τὸ α) τὸ νοερόν, ὃ καὶ λογιστικὸν καλεῖται, β) τὸ θυμικόν, ὅπερ θηριῶδες ὂν δὲν ἀπέχει τῆς μανίας καὶ γ) τὸ ἐπιθυμητικόν, ὂν πολύμορφον

¹) Στρωμ. 5,16,813.
²) Στρωμ. 4,26. 640. Μή τις ὅμως ὑπολάβῃ ὅτι διὰ τούτων ὁ Κλήμης ταυτίζει πάντα κατὰ τὴν οὐσίαν τῷ θεῷ. Τοιαύτην ἐκδοχὴν ἀποκρούει διαρρήδην παρατηρῶν (Στρωμ. 2, 16. 467) «ὁ θεὸς οὐδεμίαν ἔχει πρὸς ἡμᾶς φυσικὴν σχέσιν» καὶ κατωτέρω (αὐτ. 468) «οὐκ οἶδ᾽ ὅπως ἀνέξεταί τις ἐπαΐων τούτου θεὸν ἐγνωκώς, ἀπιδὼν εἰς τὸν βίον τὸν ἡμέτερον, ἐν ὅσοις φωρόμεθα κακοῖς. Εἴη γὰρ ἂν οὕτως, ὃ μηδ᾽ εἰπεῖν θέμις, μερικῶς ἁμαρτάνων ὁ θεός, εἴ γε τὰ μέρη τοῦ ὅλου μέρη καὶ συμπληρωτικὰ τοῦ ὅλου· εἰ δὲ μὴ συμπληρωτικά, οὐδὲ μέρη εἴη ἄν. Ἀλλὰ γὰρ φύσει πλούσιος ὢν ὁ θεὸς ἐν ἐλέῳ, διὰ τὴν αὐτοῦ ἀγαθότητα κήδεται ἡμῶν, μήτε *μορίων ὄντων αὐτοῦ μήτε φύσει τέκνων*. Καὶ δὴ ἡ μεγίστη τῆς τοῦ θεοῦ ἀγαθότητος ἔνδειξις αὕτη τυγχάνει, ὅτι οὕτως ἐχόντων ἡμῶν πρὸς αὐτὸν καὶ φύσει ἀπηλλοτριωμένων παντελῶς ὅμως κήδεται».
³) Στρωμ. 5, 6. 666
⁴) Αὐτ. 4, 25. 636.
⁵) Αὐτ. 4, 3. 566.
⁶) Προτρεπτ. 1, 6. Στρωμ. 4, 26. 639, 640.
⁷) Στρωμ. 4,26. 639. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἀόρατος τὸ δὲ σῶμα ὁρατόν· τοῦτο δὲν εἶναι μέρος τῆς ψυχῆς ἀλλ᾽ ὄργανον αὐτῆς. Αὐτ. 6,18. 821.
⁸) Αὐτ. 4,3. 567.

καὶ ἄλλοτε ἄλλως μετασχηματιζόμενον [1]. Ἀλλὰ καὶ κατὰ στωϊκὸν τρόπον διακρίνει δύο τῆς ψυχῆς μέρη, τὸ ἡγεμονικὸν καὶ τὸ ἄλογον μέρος, ὅπερ τελευταῖον χαρακτηρίζεται καὶ ὡς σωματικὴ ψυχὴ ἢ ὡς σωματικὸν (σαρκικὸν) πνεῦμα. Τὸ μὲν ἡγεμονικὸν ἔχει τὴν γνωστικὴν καὶ τὴν προαιρετικὴν δύναμιν καὶ εἶναι προωρισμένον νὰ ἄρχῃ τῶν κατωτέρων τῆς ψυχῆς δυνάμεων. Τὸ δὲ σωματικὸν πνεῦμα ἔχει τὴν ζωτικὴν δύναμιν, ἐν ᾗ ἐμπεριέχεται τὸ θρεπτικὸν καὶ αὐξητικὸν καὶ καθόλου κινητικόν, καὶ διήκει τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ λοιποῦ σώματος. Διὰ τοῦ σωματικοῦ πνεύματος αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος, ἐπιθυμεῖ, χαίρει, ὀργίζεται, τρέφεται, αὐξάνεται [2]. Ἐνῷ δὲ τὸ σωματικὸν πνεῦμα γεννᾶται, τὸ ἡγεμονικὸν εἶναι ἀγέννητον καὶ ἔρχεται εἰς τὸ σῶμα ἔξωθεν (ἐπεισκρίνεται), τουτέστιν ἐμποιεῖται ἄνωθεν ὑπὸ τοῦ θεοῦ [3]. Κατ' ἄλλον δὲ πάλιν τρόπον λέγεται ὅτι ὑπάρχει δεκάς τις περὶ τὸν ἄνθρωπον, τὲ τὰ πέντε αἰσθητήρια, τὸ φωνητικόν, τὸ σπερματικόν, τὸ κατὰ τὴν πλάσιν πνευματικὸν [4], τὸ ἡγεμονικὸν τῆς ψυχῆς, δέκατον δὲ τὸ διὰ τῆς πίστεως προσγινόμενον [5] ,χαρακτηριστικὸν ἰδίωμα τοῦ ἁγίου πνεύματος [6]. Αἱ ψυχαὶ εἶναι πρὸς ἀλλήλας ὅμοιαι καὶ δὲν διακρίνονται εἰς ἄρρενας καὶ θηλείας [7], εἶναι δὲ πᾶσαι ἀθάνατοι μὴ ἐξαιρουμένων καὶ τῶν ἀσεβῶν ψυχῶν, αἷς θὰ ἦτο ἄμεινον νὰ μὴ ἦσαν ἄφθαρτοι· διότι κολαζόμεναι ὑπὸ τοῦ ἀσβέστου πυρὸς δι' ἀπεράντου τιμωρίας καὶ μὴ θνήσκουσαι δὲν εὑρίσκουσι τέλος τῆς ἀθλιότητος [8]. Ἐκ τοῦ ἐναντίου

---

1) Παιδαγ. 3,1. 250.

2) Αὐτ. 6,16. 808.

3) Αὐτ. 6,16. 808. 5,14. 703.

4) Τὸ κατὰ τὴν πλάσιν πνευματικὸν εἶναι προφανῶς τὸ σωματικὸν πνεῦμα καὶ θεωρεῖται ὡς συμφυές, καθ' οὗ τὴν ἰδέαν ὁ ἄνθρωπος πλάσσεται. Αὐτ. 4,23. 633· «ὁ μὲν οὖν ἄνθρωπος ἁπλῶς οὗτος κατ' ἰδέαν πλάσσεται τοῦ συμφυοῦς πνεύματος· οὐδὲ γὰρ ἀνείδεος οὐδ' ἀσχημάτιστος ἐν τῷ τῆς φύσεως ἐργαστηρίῳ δημιουργεῖται, ἔνθα μυστικῶς ἀνθρώπου ἐκτελεῖται γένεσις, κοινῆς οὔσης καὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς οὐσίας».

5) Αὐτ. 5,13. 699. «Ἡμεῖς μὲν τῷ πεπιστευκότι προσεπιπνεῖσθαι τὸ ἅγιον πνεῦμα φαμέν».

6) Αὐτ. 6,16. 808. πβλ. καὶ 2,11. 455.

7) Αὐτ. 5,6. 666.

8) Ἀποσπ. 11 σελ. 752· Ἔκδ Migne. πβλ. Στρωμ. 2, 14. 466. Ῥητέον δ' ὅτι ἀλλαχοῦ (Αὐτ. 6, 6. 765) ὁ Κλήμης δὲν ἀποκλείει ἀπὸ τῶν ψυχῶν τὴν μετάνοιαν καὶ ἐν τῷ ᾅδῃ· διότι λέγει «οὐχὶ καὶ ἐν ᾅδου ἡ αὐτὴ γέγονεν οἰκονομία, ἵνα κἀκεῖ πᾶσαι αἱ ψυχαί, ἀκούσασαι τοῦ κηρύγματος, ἢ τὴν μετάνοιαν ἐνδείξωνται ἢ τὴν κόλασιν δικαίαν εἶναι, δι' ὧν οὐκ ἐπίστευσαν, ὁμολογήσωσιν»;

δὲ αἱ καθαραὶ ψυχαὶ μετοικίζονται εἰς τὸ συγγενὲς θεῖόν τε καὶ ἅγιον καὶ ἀποκαθίστανται εἰς τὸν ἀνώτατον τῆς ἀναπαύσεως τόπον, ὅπου εἶναι οἱ ἄγγελοι.

5. ***Ἠθική.*** Τὴν ἠθικὴν τοῦ Κλήμεντος εἰκονίζει ἡ ἐνέργεια τοῦ χριστιανοῦ γνωστικοῦ. Ὕψιστος δηλαδὴ τοῦ ἀνθρώπου σκοπὸς εἶναι ἡ ἀνύψωσις πρὸς τὸν θεὸν καὶ ἡ πρὸς αὐτὸν ἐξομοίωσις. Ὁ ὑπέρτατος ὅμως οὗτος σκοπὸς δὲν ἐπιτυγχάνεται ἁπλῶς διὰ τῆς πίστεως ἀλλὰ διὰ τῆς γνώσεως, ἥτις προϋποθέτει ἀναγκαίως ἠθικὴν παρασκευήν. Ἡ ἐξομοίωσις πρὸς τὸν θεὸν ἢ ἡ γνῶσις αὐτοῦ εἶναι ἀδύνατος ἄνευ τῆς ἀπὸ τῶν ἡδονῶν καὶ ἐπιθυμιῶν ἀπαλλαγῆς καὶ τῆς καθαρότητος ἀπὸ πάσης κακίας· ὁ ὑπὸ τῶν τοῦ σώματος ἡδονῶν ἡττώμενος καὶ ὑπὸ τῶν παθῶν ἀγόμενος εἶναι ἀδύνατον νὰ λάβῃ γνῶσιν τοῦ θεοῦ [2]. Καὶ ἡ γνῶσις δὲ πάλιν χρῄζει τῆς ἀγάπης, δι' ἧς τελειουμένη συνάπτει τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸν θεόν. Ἡ πίστις ἄρα καὶ ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς ἐν τῷ θεῷ ζωῆς, μεταξὺ δὲ αὐτῶν εἶναι ἡ γνῶσις. Οὕτως εἰς μὲν τὴν πίστιν προστίθεται ἡ γνῶσις εἰς δὲ τὴν γνῶσιν ἡ ἀγάπη εἰς δὲ τὴν ἀγάπην ἡ οὐράνιος κληρονομία. Ἡ ἀγάπη ἐκδηλοῦται δι' ἀγαθῶν ἔργων, ἅτινα ἀκολουθοῦσιν ἐκείνῃ ὡς ἡ σκιὰ τῷ σώματι [3]. Κατὰ ταῦτα προθυμεῖται ὁ Κλήμης νὰ ὑποτυπώσῃ τὴν εἰκόνα τοῦ χριστιανοῦ γνωστικοῦ καὶ παράσχῃ τὸ ἰδεῶδες τῆς χριστιανικῆς τελειότητος. Ἐνταῦθα μιμεῖται προφανῶς τοὺς στωϊκοὺς καὶ ἀνταλλάσσει ἀντὶ τοῦ στωϊκοῦ σοφοῦ τὸν χριστιανὸν γνωστικόν. Ἀπεικονίζει λοιπὸν τὸν χριστιανὸν γνωστικὸν ὧδέ πως· ὁ γνωστικός, λέγει, βούλεται τὴν γνῶσιν χάριν αὐτῆς ταύτης τῆς γνώσεως θεωρῶν ταύτην οὐχὶ ὡς ὄργανον ἀλλ' ὡς σκοπόν· ἀγαπᾷ τὴν γνῶσιν οὐχὶ χάριν τῆς μακαριότητος ἀλλὰ χάριν τῆς γνώσεως ὡς θείας ἐπιστήμης. Ἐὰν δὲ προυτίθετο τῷ γνωστικῷ αἵρεσις μεταξὺ τῆς γνώσεως καὶ τῆς αἰωνίου σωτηρίας καὶ ἦσαν ταῦτα κεχωρισμένα, θὰ προετίμα οὗτος ἄνευ δισταγμοῦ τὴν γνῶσιν τοῦ θεοῦ. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἅτινα ὁ γνωστικὸς ἐπιτελεῖ. Ὁ γνωστικὸς δηλαδὴ ποιεῖ τὸ ἀγαθὸν οὔτε ἕνεκα φόβου τιμωρίας οὔτε ἕνεκα ἐλπίδος τιμῆς ἀλλ' ἕνεκα ἀγάπης αὐτοῦ τοῦ ἀγαθοῦ. Ὥστε καὶ ἂν ἐλάμβανεν ἐξουσίαν παρὰ τοῦ θεοῦ νὰ πράττῃ τὰ ἀπηγορευμένα καὶ νὰ μένῃ ἀτιμώρητος καὶ ἂν προσέτι

---

1) Στρωμ. 7, 10. 865.

2) Στρωμ. 3,5. 530. 531.

3) Στρωμ. 7,10. 865.

ἦτο πεπεισμένος ὅτι πράττων θά ἐλάνθανε τὸν Θεὸν, καὶ οὕτω δὲν θὰ ἤθελε νὰ πράττῃ τὸ κακὸν ὡς ἀντικείμενον πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον. Ἐντεῦθεν δῆλον ὅτι αἱ πράξεις τοῦ γνωστικοῦ εἶνε τέλειαι πράξεις *(κατορθώματα)*, διότι γίνονται χάριν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ μόνου τοῦ ἀγαθοῦ· τοῦ δὲ ἁπλῶς πιστοῦ ἡ πρᾶξις εἶναι *μέση* πρᾶξις ὡς μὴ κατὰ λόγον ἐπιτελουμένη μηδὲ κατ' ἐπίστασιν κατορθουμένη. [1] Τέλος ὁ γνωστικὸς εἶναι ἀνεπίδεκτος παθῶν· δὲν κρατεῖ ἁπλῶς τῶν σφοδρῶν παθῶν ἀλλ' εἶναι καθαρὸς ἀπὸ παντὸς ψυχικοῦ πάθους, δὲν ἔχει μετριοπάθειαν ἀλλ' ἀπάθειαν. Δὲν ἔχει νὰ θαρρῇ, διότι οὐδὲν τῶν τοῦ βίου νομίζει δεινόν· δὲν χρῄζει εὐθυμίας, διότι οὐδ' εἰς λύπην ἐμπίπτει πεπεισμένος ὅτι πάντα καλῶς γίνονται· δὲν ἀγανακτεῖ, διότι οὐδὲν κινεῖ εἰς θυμὸν αὐτὸν, ὅστις ἀγαπᾷ ἀεὶ τὸν Θεὸν καὶ πρὸς τοῦτον εἶναι ὅλος ἐστραμμένος καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲν τῶν κτισμάτων τοῦ Θεοῦ μισεῖ. Ἀλλ' οὐδὲ ζηλοῖ, διότι οὐδενὸς στερεῖται ἵνα εἶναι καλὸς καὶ ἀγαθός· οὔτε ἐπιθυμεῖ οὔτε ὀρέγεται οὔτε εἶναι ἐνδεής τινος. Ἑνὶ λόγῳ ἀνυψοῦται ὁ γνωστικὸς εἰς τὴν ἀπάθειαν καὶ οὕτως ἐξομοιοῦται τῷ Θεῷ [2].

Ἐκ τῶν ἠθικῶν παραγγελμάτων τοῦ Κλήμεντος πρέπει νὲ ἐξάρωμεν τὰ εἰς τὸν γάμον ἀναφερόμενα. Ἐλέγχων τοὺς ἐκδεχομένους τὸν γάμον ὡς νόμιμον θεραπείαν τῆς ζῳώδους ὁρμῆς καὶ ἀποφαίνοντας τὴν ἀγαμίαν ὡς προτιμοτέραν ἐπικαλεῖται μὲν τὸ παράδειγμα πολλῶν Ἀποστόλων, ὡς τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Παύλου, οἵτινες εἶχον γυναῖκα· ἀποκρούει δὲ τὴν ἔνστασιν τῶν ὑπὲρ τῆς ἀγαμίας προβαλλόντων τὸ παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ παρατηρῶν ὅτι ὁ Κύριος εἶχεν τὴν ἰδίαν νύμφην, τὴν Ἐκκλησίαν, ἔπειτα δὲ οὐδὲ ἄνθρωπος ἦτο κοινός, ἵνα καὶ βοηθοῦ τινος κατὰ σάρκα ἔχῃ χρείαν. Δεικνύει λοιπὸν ὅτι ὁ γάμος οὐ μόνον εἶναι συγκεχωρημένος ἀλλὰ καὶ ἀποτελεῖ καθῆκον· ἔπειτα ἡ δύναμις τοῦ ἀνθρώπου δοκιμάζεται οὐχὶ ἐν τῷ μονήρει βίῳ ἀλλ' ἐν τῷ γάμῳ καὶ τῇ τεκνοποιΐᾳ καὶ τῇ τοῦ οἴκου προνοίᾳ, ἐὰν ταῦτα μὴ ἀπομακρύνωσιν ἀπὸ τῆς τοῦ Θεοῦ ἀγάπης [3]. Ὡσαύτως καλὰ φιλοσοφεῖ καὶ περὶ πλούτου παρατηρῶν ὅτι ἀληθῶς πλούσιος

---

[1]) Αὐτ. 4,22. 626. 627. 630. 6,14. 796.

[2]) 6,9. 776. 7,16. 894 «οὕτως ὁ τῷ Κυρίῳ πειθόμενος καὶ τῇ δοθείσῃ δι' αὐτοῦ κατακολουθήσας προφητείᾳ τελέως ἐκτελεῖται κατ' εἰκόνα τοῦ διδασκάλου, ἐν σαρκὶ περιπολῶν θεός».

[3]) Στρωμ. 3,1. 6. αὐτ. 7,12. 874.

εἶναι ὁ κατ' ἀρετὴν πλούσιος· ψευδῶς δὲ πλούσιος εἶναι ὁ κατὰ σάρκα πλούσιος καὶ τὴν ζωὴν μεταφέρων εἰς τὴν ἔξω κτῆσιν τὴν παροδικὴν καὶ φθαρτήν. Ἀντὶ τῶν φανερῶν χρημάτων πρέπει νὰ ἐπιδιώκωμεν πλοῦτον θεοποιὸν καὶ χορηγὸν ζωῆς αἰωνίου, τουτέστι τὰς κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ διαθέσεις, ἀνθ' ὧν παρέχεται μισθὸς καὶ τιμὴ διηνεκὴς καὶ σωτηρία καὶ αἰώνιος ἀφθαρσία [1]. Ἐν τέλει δὲ τοῦ Παιδαγωγοῦ παρέχει ὑποθήκας πρὸς τέλειον χριστιανικὸν βίον ἀκολουθῶν ταῖς διαλέξεσι τοῦ Μουσωνίου.

6. ***Ἐπισκόπησις.*** Τὰ εἰρημένα ἐμφαίνουσι τοῦ Κλήμεντος τὴν μεγάλην πολυγνωσίαν καὶ τὸ φιλοσοφικὸν βρῖθος. Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας ὠνόμαζεν αὐτὸν θαυμάσιον ἄνδρα καὶ κατὰ πάντα σοφόν [2], ὁ δὲ Ἱερώνυμος ἐθεώρει ὡς τὸν λογιώτατον πάντων τῶν τῆς ἐκκλησίας πατέρων λέγων ὅτι τὰ συγγράμματα τούτου εἶναι πλήρη θείας καὶ ἀνθρωπίνης σοφίας [3]. Ἡ ὁμολογουμένη αὕτη ὑπεροχὴ τοῦ Κλήμεντος αἰτίαν ἔχει μάλιστα τὴν βαθεῖαν γνῶσιν καὶ ἐπαρκῆ χρῆσιν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι καὶ μάλιστα ὁ Πλάτων καὶ οἱ στωϊκοὶ ἐγένοντο τῷ κατηχητῇ πηγὴ πολλῶν καὶ σπουδαίων διδαγμάτων. Ἀλλ' ἡ οἰκείωσις ὅμως παντοίων φιλοσοφημάτων καὶ ἡ προσαρμογὴ αὐτῶν πρὸς τὰ χριστιανικὰ δόγματα περιάγει ἐνίοτε εἰς δυσχερείας καὶ ἀντιφάσεις. Ἰδίᾳ δὲ αἱ εἰς τὸ ζήτημα τῆς θείας τριάδος ἀναφερόμεναι ἔννοιαι προσπίπτουσιν ἡμῖν ὡς ἱκανῶς συγκεχυμέναι καὶ πρὸς ἀλλήλας ἀνακόλουθοι. Οὕτω τὸ δεύτερον τῆς τριάδος πρόσωπον παρίσταται, ὡς εἴδομεν, νῦν μὲν ὡς ἰδιότης, σοφία καὶ δύναμις καὶ ἐνέργεια τοῦ πατρός, νῦν δὲ ὡς πρόσωπον [4]. Ὡς πρόσωπον δὲ πάλιν θεωρούμενος ὁ υἱὸς ὁτὲ μὲν ὑποτάσσεται τῷ πατρί [5], ὁτὲ δὲ ἐξισοῦται αὐτῷ [6]. Οὐχ ἧττον ἀσαφὴς μένει καὶ ἡ ἔννοια ἡ τοῦ ἁγίου πνεύματος·

---

[1]) Τίς ὁ σῳζόμενος πλούσιος, ἰδίᾳ τὸ κεφ. 19.

[2]) Εὐαγ. προπ. 4,16. 6,13.

[3]) Comment. in Daniel 19.

[4]) Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ ὡς προσώπου λέγεται Κύριος, Θεός, διδάσκαλος καὶ κηδεμὼν τῶν ἀνθρώπων. Στρωμ. 7,2. 832. 833 κἑ.

[5]) Ἐν Στρωμ. 7,2. 831 ἡ φύσις τοῦ υἱοῦ χαρακτηρίζεται ὡς «ἡ τῷ μόνῳ παντοκράτορι *προσεχεστάτη*», πρβ. ἐνθ. ἀνωτ. 832 «οὔθ' ὑφ' ἑτέρου κωλυθείη ποτ' ἂν ὁ πάντων Κύριος, καὶ μάλιστα *ἐξυπηρετῶν* τῷ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ παντοκράτορος θελήματι πατρός». Προτρεπτ. 12, 93.

[6]) Προτρεπτ. 10, 86 «ὁ θεῖος λόγος ὁ φανερώτατος ὄντως θεός, ὁ τῷ Δεσπότῃ τῶν ὅλων ἐξισωθείς, ὅτι ἦν υἱὸς αὐτοῦ» καὶ «ὁ Λόγος ἦν ἐν τῷ θεῷ» Παιδαγ. 3, 311 «Ἵλαθι τοῖς σοῖς, Παιδαγωγέ, παιδίοις, πατήρ, ἡνίοχε Ἰσραήλ,

διότι ἔνθεν μὲν χαρακτηρίζεται ὡς τὸ τρίτον πρόσωπον τῆς θεότητος ἔνθεν δὲ ὡς ἡ τοῦ λόγου δύναμις. Ὡσαύτως καὶ ἐν τῇ ψυχολογίᾳ παρετηρήσαμεν σύγχυσιν περὶ τὴν διάκρισιν τῶν τῆς ψυχῆς μερῶν. Ἀλλὰ παρὰ ταῦτα εἶναι ἀξιόλογον τὸ ἔργον τοῦ Κλήμεντος, ὅστις ὡμολόγησε τὴν σπουδαιότητα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐπειράθη ἀπὸ ταύτης ὁρμώμενος νὰ εἰσαγάγῃ τοὺς ἐθνικοὺς εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Οὗτος πρῶτος ἀπαιτεῖ παρὰ τοῦ χριστιανοῦ βαθεῖαν ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν καὶ σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας, ὥστε νὰ ἀποκρούωνται αἱ τῶν ἐθνικῶν λογίων προσβολαὶ καὶ θεμελιωθῇ αὐτοτελὴς χριστιανικὴ ἐπιστήμη [1].

Ὁ ἐπιφανέστατος τῶν μαθητῶν τοῦ Κλήμεντος ὑπῆρξεν ὁ Ὠριγένης.

2. Ὠριγένης.

1. ***Βίος καὶ συγγραφή.*** Ὁ Ὠριγένης[2] ἐκ γονέων χριστιανῶν τὸ γένος ἕλκων ἐγεννήθη πιθανῶς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῷ ἔτει 185 ἢ 186 καὶ ἔτυχεν ἐκ παιδὸς παρὰ τοῦ λογίου πατρὸς Λεωνίδου ἐπιμεμελημένης ἀγωγῆς. Ἐμπεφορημένος ἀγχινοίας καὶ θεοσεβοῦς διαθέσεως ἐνησκήθη ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἔν τε τοῖς ἑλληνικοῖς μαθήμασι καὶ τοῖς ἱεροῖς παιδεύμασι. Μὴ ἀρκούμενος δὲ εἰς τὴν ἁπλῆν ἐκμάθησιν τῶν ἱερῶν λόγων ἐζήτει καὶ τὴν μυστικὴν αὐτῶν ἔννοιαν, ὥστε καὶ πράγματα νὰ παρέχῃ τῷ πατρὶ ἀναζητῶν καὶ ἐρωτῶν τῆς θεοπνεύστου γραφῆς τὸν νοῦν. Καὶ ἐπέπληττε μὲν αὐτῷ κατὰ τὸ φαινόμενον ὁ πατὴρ συμβουλεύων νὰ μὴ ζητῇ τι ὑπέρτερον τῆς ἡλικίας καὶ τῆς διανοίας ἀλλ᾽ ἐνδομύχως ἔχαιρε καὶ πολλάκις καθεύδοντος τοῦ παιδὸς κατεφίλει τὰ στέρνα θεωρῶν αὐτὰ ὡς θείου πνεύματος κατοικητήριον [3]. Τὴν θρησκευτικὴν καὶ κοσμικὴν μόρφωσιν συνεπλήρωσεν ἐν τῇ θεολογικῇ τῆς Ἀλεξανδρείας Σχολῇ,

---

υἱέ καὶ πατήρ, ἓν ἄμφω, Κύριε... αἰνοῦντας εὐχαριστεῖν τῷ μόνῳ πατρὶ καὶ υἱῷ, υἱῷ καὶ πατρί, παιδαγωγῷ καὶ διδασκάλῳ υἱῷ, σὺν καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι, πάντα τῷ ἑνί· ἐν ᾧ τὰ πάντα, δι᾽ ὃν τὰ πάντα ἕν, δι᾽ ὃν τὸ ἀεί».

1) Πβλ. *C.Merk,* Klemens Alexandrinus in seiner abhängigkeit von der griech. Philosophie, 1879.—*E. de Faye*, Glément d'Alexandrie, 1906.— *W. Scherer,* Klemens vou Alex und seine Erkenntnisprinzipien, 1907.— *H. Meyboom*, Clemens Alexandrinus, 1912. — Ἐπιθ. Überweg. — Geyer [11], σ. 656 ἑξ.

2) Τὸ ὄνομα Ἀδαμάντιος δὲν εἶχε πιθανῶς ὁ Ὠριγένης ἐξ ἀρχῆς ἀλλ᾽ ἔλαβεν ὕστερον ἐπωνυμίαν. Hier, ep. 33,3.

3) Εὐσεβ. ἐκκλησ. ἱστορ. 6, 2.

ἔνθα ἠκροάσατο τοῦ Πανταίνου καὶ τοῦ Κλήμεντος [1]. Ὅτε δὲ κατὰ τὸν ἐπὶ Σεπτιμίου Σεουήρου διωγμὸν τῶν χριστιανῶν ὁ πατὴρ ἐμαρτύρησεν, ὁ νεαρὸς Ὠριγένης ἐπειράθη νὰ μετάσχῃ τοῦ μαρτυρίου. Στερηθεὶς τοῦ πατρὸς καὶ ἀπολέσας τὴν περιουσίαν εὑρέθη μετὰ τῆς μητρὸς καὶ τῶν ἓξ μικροτέρων ἀδελφῶν ἐν μεγάλῃ πενίᾳ. Ἀλλὰ τὸν πρὸς μάθησιν ζῆλον διατηρήσας ἀμείωτον ἐποιήσατο τοσαύτην ἐπίδοσιν, ὥστε ἐν ἡλικίᾳ 18 ἐτῶν ἐκλήθη εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατηχητικῆς Σχολῆς [2]. Ἐν ταύτῃ ἐδίδαξε περὶ τὰ τριάκοντα ἔτη εὐδοκιμώτατα καὶ τελεσφορώτατα ἀσχολούμενος μάλιστα περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς ἱερᾶς Γραφῆς. Τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου κατέστησεν αὐτῷ ἀναγκαίαν τὴν ἀκριβῆ τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων γνῶσιν. Διὸ ἀνεγίνωσκε τὰ συγγράμματα τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ ἐφοίτησεν ἐν ἡλικίᾳ 25 ἐτῶν εἰς τὴν Σχολὴν Ἀμμωνίου τοῦ Σακκᾶ [3], τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς νέας πλατωνικῆς φιλοσοφίας [4]. Ὁ Ὠριγένης διῆγε βίον αὐστηρᾶς ἐγκρατείας καὶ ἄκρας σωφροσύνης, ἧς ὁ ζῆλος παρέσυρεν εἰς παρανόησιν εὐαγγελικῆς τινος ῥήσεως [5] καὶ εὐνουχισμὸν ἑαυτοῦ· ἡ πρᾶξις αὕτη ἐγένετο ὕστερον τῷ ἀνδρὶ ἀφορμὴ μεταμελείας καὶ πρόξενος λύπης [6]. Καταδιωχθεὶς δὲ ἀπηνῶς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας Δημητρίου φθονήσαντος τὴν μεγάλην αὐτοῦ δόξαν ἀπώλεσε κατ᾽ ἀπόφασιν δύο συνόδων τὴν θέσιν τοῦ διδασκάλου καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ πρεσβυτέρου. Διὸ καὶ ἠναγκάσθη νὰ καταλίπῃ τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ἀπέλθῃ εἰς Παλαιστίνην, ἔνθα ἐδίδασκεν ἐπ᾽ ἐκκλησίας καὶ ἵδρυσε θεολογικὴν Σχολήν, ἐξ ἧς πολλοὶ περιώνυμοι θεολόγοι ἐξῆλθον [7]. Κατὰ τὸν ἐπὶ Δεκίμου διωγμὸν τῶν χριστιανῶν ὁ Ὠριγένης καθείρχθη καὶ ὑπέστη πολλὰς βασάνους, ἃς καρτερικῶς ὑπέμεινε. Ζήτημα δέ, ἂν ἀπέθανε διὰ τὰς βασάνους ἐκείνας ἢ, ὅπερ πιθανώτερον, ἐτελεύτησεν ὕστερον τῷ 254/5 φυσικὸν θάνατον ἐν Τύρῳ [8].

---

1) Αὐτ. 6, 6. 14.

2) Αὐτ. 6, 3. Hier. de viris illus. 54.

3) Εὐσεβ. αὐτ. 6, 19.

4) Κατ᾽ ἄλλους ἠκροάσατο τοῦ Σακκᾶ οὐχὶ οὗτος ὁ Ὠριγένης ἀλλ᾽ ἕτερος ὁμώνυμος, νεώτερος τὴν ἡλικίαν καὶ ἐθνικὸς τὸ θρήσκευμα. Zeller. 3^4. 2. 513

5) Ματθ. 19, 12 «καὶ εἰσὶν εὐνοῦχοι, οἵτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν».

6) Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. 6,8. 18.

7) Φωτίου κῶδιξ 118. Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. 6, 29. 30.

8) Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. 6, 36 καὶ 39. Φώτιος ἔνθ. ἀνωτ. Hier. de vir. Illus. 54.

Ὁ Ὠριγένης ὑπῆρξε φιλοπονώτατος[1] καὶ πολυγραφώτατος. Καὶ ἂν θεωρηθῇ ἀπίθανος ἡ εἴδησις, καθ᾽ ἣν ἔγραψεν ἑξακισχίλια συγγράμματα[2], ἀναμφίλεκτον πάντως εἶναι ὅτι ἡ συγγραφικὴ αὐτοῦ ἐνέργεια ἐγένετο γονιμωτάτη Τὰ περισωθέντα τούτου συγγράμματα διακρίνονται εἰς κριτικὰ καὶ ἐξηγητικὰ[3] τῆς ἁγίας Γραφῆς, εἰς δογματικὰ καὶ φιλοσοφικὰ καὶ ἀπολογητικά· οἷς προστίθενται ἠθικὰ συγγράμματα καὶ ἐπιστολαί[4]. Φιλοσοφικὴν μάλιστα σπουδαιότητα ἔχουσι τὰ τέσσαρα βιβλία *περὶ ἀρχῶν*, ὅπερ ἔργον περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς οὐχὶ ἐν τῷ πρωτοτύπῳ ἀλλ᾽ ἐν μεταφράσει μᾶλλον δὲ διασκευῇ τοῦ Ῥουφίνου (De principiis). Ἐν τούτῳ ἐπεχείρησεν ὅπως θεωρητικῶς καὶ ἐν συστηματικῇ ἀλληλουχίᾳ διαπτύξῃ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Ὡσαύτως ἀξίαν τῇ φιλοσοφίᾳ ἔχει καὶ ἡ ἐξ ὀκτὼ βιβλίων συγκειμένη συγγραφὴ *κατὰ Κέλσου*, ἐν ᾗ προασπίζεται ἡ χριστιανικὴ πίστις κατὰ τῶν ἐνστάσεων τοῦ φιλοσόφου Κέλσου. Τὸ κέντρον τῆς ὅλης διδασκαλίας τοῦ Ὠριγένους ἀποτελεῖ ἡ θεολογία. Ἀλλὰ πρὶν εἰσέλθωμεν εἰς τὴν θεολογίαν, ἴδωμεν διὰ βραχέων τὴν περὶ πίστεως καὶ γνώσεως θεωρίαν.

2. ***Πίστις καὶ γνῶσις.*** Ἡ εἰς Χριστὸν πίστις εἶναι ὁ πρῶτος ὅρος καὶ ἡ βάσις πάσης ἀληθείας, ἐξ ἧς προκύπτει κατὰ μικρὸν ἡ ὑψηλοτέρα γνῶσις. Τὴν ἀλήθειαν δυνάμεθα νὰ μάθωμεν διὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ οὐχὶ διὰ τῶν ἑλλήνων καὶ τῶν βαρβάρων[5]. Διακρίνεται δὲ ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους διττὴ σοφία, ἡ θεία καὶ ἡ ἀνθρωπίνη. Ἡ μὲν ἀνθρωπίνη σοφία εἶναι ἡ καθ᾽ ἡμᾶς λεγομένη σοφία τοῦ κόσμου, ἥτις ὑπάρχει μωρία παρὰ τῷ θεῷ· ἡ δὲ θεία σοφία εἶναι δῶρον τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ. Καὶ ἡ μὲν ἀνθρωπίνη σοφία εἶναι γυμνάσιον τῆς ψυχῆς ἡ δὲ

1) Διὰ τὴν ἐκπληκτικὴν φιλοπονίαν καὶ πολυγνωσίαν ἐπωνομάσθη Χαλκέντερος κατὰ μίμησιν Διδύμου τοῦ Χαλκεντέρου, ἔτι δὲ καὶ Ἀδαμάντιος. Εὐσέβ. ἐκκλ. ἱστορ. 6, 14. Hier epist. 33. Φωτ. κῶδιξ 118.

2) Ἐπιφαν. αἱρεσ. 64, 63.

3) Ὁ Ὠριγένης ἐφήρμοσε τὴν θεωρίαν τῆς ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας φρονῶν ὅτι ἡ ἐξήγησις πρέπει νὰ ῥυθμίζηται πρὸς τὴν ὑψηλὴν περὶ θεοῦ ἔννοιαν, ἵνα μή τι συνάγηται ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς ἀνάξιον τῆς θεότητος. Διέκρινε δὲ τριττὸν νοῦν τῆς Γραφῆς, τὸν ἱστορικὸν καὶ τὸν ἠθικὸν καὶ τὸν πνευματικόν, ὅστις νοῦς ἀνάλογος πρὸς τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν καὶ τὸ πνεῦμα, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς σωματικὸς καὶ ψυχικὸς καὶ πνευματικὸς (περὶ ἀρχῶν 4,2). Ἐφαρμόσας τὴν ἀλληγορικὴν ἐξήγησιν διέστρεφεν ὡς ἦν εἰκός, τὰ ἀληθῆ νοήματα καὶ ἐγένετο μᾶλλον ἢ ἧττον πρόδρομος τῆς μυστικῆς ἑρμηνείας.

4) Πλείονα ἰδὲ περὶ τούτων Γ. Δέρβου Χριστιαν. Γραμματ. 2,406 ἑξ.

5) Περὶ ἀρχῶν 1 2. Παραπέμπομεν κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Migne.

θεία τέλος καὶ σκοπὸς αὐτῆς[1]. Ἡ ἀνθρωπίνη φύσις δὲν εἶνε τὸ παράπαν αὐτάρκης, ὅπως ζητήσῃ τὸν θεὸν καὶ εὕρῃ αὐτὸν καθαρῶς, ἐὰν μὴ ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ θεοῦ βοηθηθῇ. Ἡ θεία δ᾽ αὕτη βοήθεια ὑπάρχει πᾶσι καὶ εἶναι ἐξ ἀρχῆς δεδομένη τῷ ἀνθρωπίνῳ νῷ, οὗ πηγὴ εἶναι ὁ λόγος[2]. Ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἐνεποιήθησαν ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀνθρώπων ἔννοιαι, δι᾽ ὧν οὗτοι δύνανται ἐκ τοῦ ὁρατοῦ νὰ συμπεράνωσι τὸ ἀόρατον. Διὰ τῶν κοινῶν τούτων ἐννοιῶν ἡ ψυχὴ ἀπορρίπτει τὴν εἰδωλολατρείαν καὶ καταλαμβάνεται ὑπὸ φυσικῆς ἀγάπης πρὸς τὸν θεόν. Ὡσαύτως ἐκ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν προκύπτει ἡ παρὰ πάντων τῶν ἀνθρώπων ἀναγνώρισις τῶν ἠθικῶν παραγγελμάτων[3]. Ἀλλὰ καὶ ἄλλως ποιεῖ ὁ θεὸς τοῖς ἀνθρώποις τὴν γνῶσιν· καταπέμπει ἑκάστοτε τὸν ἑαυτοῦ λόγον εἰς ψυχὰς ὁσίας καὶ δι᾽ αὐτοῦ κατασκευάζει φίλους θεοῦ καὶ προφήτας, δι᾽ ὧν ἐπανορθοῖ τοὺς προτιμῶντας τὸν κρείττονα καὶ ἀρέσκοντα τῷ θεῷ βίον. Βεβαίως καὶ εἰς φιλοσόφους φανεροῖ ἑαυτὸν ὁ θεὸς ἀλλ᾽ ἡ φανέρωσις αὕτη πρέπει νὰ νοηθῇ οὐχὶ ὡς ἄμεσος ἀλλ᾽ ὡς ἔμμεσος, γινομένη διὰ τοῦ λόγου. Ἀμέσως μὲν φανεροῖ ἑαυτὸν ὁ θεὸς τοῖς πιστεύουσιν εἰς τὸν Χριστὸν καὶ ἀμέμπτως καὶ καθαρῶς ζῶσιν, ἐμμέσως δὲ τοῖς φιλοσόφοις[4]. Οἱ φιλόσοφοι εἶπον ἀναμφιλέκτως πολλὰ καλὰ περὶ τῆς φύσεως τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ μέλλοντος βίου, ἀλλ᾽ εὐθὺς ἐπελάθοντο τῶν μεγάλων ἀληθειῶν, ἃς ὁ θεὸς αὐτοῖς ἐφανέρωσεν. Ἐπώπτευσαν μὲν τὴν ἀόρατον τοῦ θεοῦ φύσιν καὶ ἀνυψώθησαν ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν δημιουργημάτων εἰς τὰ νοητὰ καὶ ἔλαβον ἀρκούντως καλὴν ἔννοιαν τῆς σοφίας, καὶ δυνάμεως τοῦ θεοῦ· ἀλλὰ πάλιν ἐπλανήθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν καὶ ἡ ἀσύνετος τούτων καρδία μένει ἐν τῇ ἀγνοίᾳ τοῦ θεοῦ[5]. Ἑτέραν πηγὴν τῶν διδαγμάτων τῶν φιλοσόφων θεωρεῖ ὁ Ὠριγένης κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν προδρόμων αὐτοῦ τὴν Π. διαθήκην. Ἐκ ταύτης, λέγει, ἠρύσαντο οἱ φιλόσοφοι καὶ μάλιστα ὁ Πλάτων πολλά, ἅτινα μέρος μὲν ἐνόησαν μέρος δὲ παρενόησαν. Ὥστε ἡ φιλοσοφία εἶναι κρᾶμα ἀληθῶν καὶ ψευδῶν διδαγμάτων· ἢ τυφλώττει περὶ τὴν ἀλήθειαν ἢ τοὐλάχιστον σφάλλεται περὶ πολλὰ τῆς ἀληθείας δόγματα[6]. Ὅ,τι ὅμως εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς φιλοσόφοις ἀληθές, ὀφείλομεν νὰ μὴ καταφρονῶμεν. Ἀλλὰ καὶ ὅσα

1) Κατὰ Κέλσου 6, 13.

2) Κατὰ Κέλσου 7, 42. Εἰς Ἰωάν. 2, 2.

3) Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Ρωμ. 1, 16. 471. Κατὰ Κέλσου 3, 40. 1, 4.

4) Κατὰ Κέλσου 4, 3. 6, 3. 3, 81.

5) Αὐτ. 6, 4.

6) Αὐτ. 6, 19. 7, 30. 7, 41.

ἔχει ἡ φιλοσοφία ἀληθῆ καὶ τῇ χριστιανικῇ πίστει κοινὰ στεροῦνται τῆς δυνάμεως τοῦ νὰ διαπλάττωσι τὰς ψυχάς [1]. Πάντως ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια δὲν χρῄζει κατὰ τὸν Ὠριγένη τῆς φιλοσοφίας ὡς ἔχουσα ἀπόδειξιν πνεύματος καὶ δυνάμεως· πνεύματος μὲν ἀπόδειξιν ἔχει ἕνεκα τῶν προφητειῶν, ὧν ἡ ἐνάργεια δύναται νὰ πείσῃ πάντας καὶ μάλιστα ὡς πρὸς τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν Χριστόν· δυνάμεως δὲ ἀπόδειξιν ἔχει ἕνεκα τῶν θαυμάτων, ὧν ἴχνη σῴζονται παρὰ τοῖς κατὰ τὰ χριστιανικὰ παραγγέλματα ζῶσι [2]. Πλὴν ἀλλ' ὅμως βοηθεῖ ἡ φιλοσοφία τῇ πίστει καὶ ἀναπτύσσει αὐτὴν εἰς ὑψηλοτέραν γνῶσιν· προάγει κατὰ μικρὸν τὸν ἄνθρωπον εἰς τελειοτέραν γνῶσιν καὶ καθαρωτέραν ἐποπτείαν τῆς ἀληθείας. Τοιαύτην γνώμην ἔχων ὁ Ὠριγένης περὶ φιλοσοφίας ἐχρησιμοποίησεν αὐτὴν ὅπως τὰ χριστιανικὰ διδάγματα ἀκριβέστερον νοήσῃ καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς κενὰ συμπληρώσῃ.

3. ***Θεολογία.*** Ὁ θεὸς εἶναι ἀκατάληπτος τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ὑπέρτερος τῶν ἐννοιῶν αὐτοῦ· διὸ καὶ πάντα τὰ προσνεμόμενα τῷ θεῷ κατηγορήματα δὲν παριστῶσι προσηκόντως τὴν θείαν οὐσίαν. Προσφορώτατον δ' ὅμως κατηγόρημα φαίνεται ὂν τὸ τῆς πνευματικότητος. Ὁ θεὸς εἶναι πνευματικὸν καὶ οὐχὶ σωματικὸν ὄν· διότι ἄλλως θὰ ἦτο σύνθετον καὶ θὰ εἶχε μέρη, ἅτινα θὰ ἦσαν πρότερα αὐτοῦ τοῦ θεοῦ· ἀλλ' οὕτως ὁ θεὸς δὲν θὰ ἦτο τὸ πρῶτον ὄν, δὲν θὰ ἦτο θεός. Ὅλως δὲ ἀσώματος ὢν ὁ θεὸς εἶναι καὶ ἀόρατος, μόνον δὲ διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς διανοίας ὁρῶμεν αὐτὸν καὶ τότε οὐχὶ ἀμέσως. Ὁ νοῦς δηλαδὴ ἡμῶν μὴ δυνάμενος νὰ ἐποπτεύσῃ τὸν θεὸν αὐτὸν καθ' ἑαυτὸν νοεῖ ἐκ τοῦ κάλλους τῶν ἔργων καὶ ἐκ τοῦ κόσμου τῶν δημιουργημάτων μανθάνει τὸν πατέρα τοῦ σύμπαντος. Ἀσώματος λοιπὸν ὢν ὁ θεὸς εἶναι ἁπλοῦς, ἀπόλυτος μονὰς ἢ ἑνάς, οἱονεὶ πηγή, ἐξ ἧς προέρχεται πᾶσα πνευματικὴ καὶ νοερὰ φύσις [3]. Ἀσώματος ὁ θεὸς δὲν ἔχει μέρη καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν δύναται νὰ χωρισθῇ ἀλλ' ὑπάρχει ἐν παντί, διὰ πάντων καὶ ὑπὲρ πάντα. Διὸ καὶ οἰκεῖ ἐν τῷ κόσμῳ οὐχὶ τοπικῶς (οὕτω θὰ ἦτο σωματικὸν ὂν) ἀλλὰ δυναμικῶς, καθ' ὅσον ἡ πρόνοια καὶ δύναμις τοῦ θεοῦ διήκει διὰ πάντων. Ὁ θεὸς ἄρα οἰκεῖ ἐν τῷ σύμπαντι διὰ τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ λόγου αὐτοῦ, καθάπερ ἡ ψυχὴ ἐν τῷ σώματι [4]. Εἶναι ὑπὲρ πᾶν ὅ,τι δύναται διὰ τῆς αἰσθήσεως

[1]) Εἰς τὴν ἔξοδον 6. 171. Κατὰ Κέλσου 6, 2.
[2]) Κατὰ Κέλσου 1, 2. Περὶ ἀρχῶν 4, 1.
[3]) Περὶ ἀρχῶν 1,1 ἑξ. 5. 6.
[4]) Περὶ ἀρχῶν 4,31. 4,14. 172. Περὶ εὐχῆς 23,233. Κατὰ Κέλσου 6,71.

ἢ τοῦ νοῦ νὰ γνωσθῇ, ἀδιανόητος καὶ ἀτίμητος [1]. Ὁ θεὸς ὑπάρχει ἄτρεπτος καὶ ἀναλλοίωτος, ἄφθαρτος καὶ ἀμετάβλητος, δύναται δὲ πάντα πλὴν τοῦ ἀδικεῖν, ὅπερ εἶναι ἐναντίον πρὸς τὴν θεότητα αὐτοῦ [2]. Εἰ καὶ εἶναι ὁ θεὸς τοπικῶς ἄπειρος, ὅμως καθ' ἑαυτὸν δὲν εἶναι ἄνευ μέτρου καὶ ὁρίου· διότι, ἐὰν ἦτο ἀπολύτως ἄπειρος, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ διὰ τῆς γνώσεως ἑαυτὸν καὶ οὕτω θὰ ἐστερεῖτο αὐτοσυνειδησίας. Ἐὰν ἦτο ἄπειρος ἡ θεία δύναμις, δὲν θὰ ἐνόει ἑαυτήν διότι φύσει τὸ ἄπειρον εἶναι ἀπερίληπτον [3]. Διὰ τούτων νοεῖ ὁ Ὠριγένης ὅτι ὁ θεὸς εἶναι μὲν παντοδύναμος πρὸς τὴν δημιουργίαν ἀλλ' ἡ παντοδυναμία περιορίζεται ὑπὸ τῆς αὐτοσυνειδησίας αὐτοῦ, τουτέστιν ἡ οὐσία καὶ ἐνέργεια τοῦ θεοῦ περιορίζεται ὑπὸ τῆς σοφίας αὐτοῦ. Ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῶν ὄντων· πάντα ἐξ αὐτοῦ προέρχονται καὶ εἰς αὐτὸν τελευτῶσιν [4]. Εἶναι δὲ μόνον εἷς, ἣν ἑνότητα μαρτυρεῖ ἡ τοῦ κόσμου εὐταξία [5]. Οἱ αἱρετικοὶ ὑπολαμβάνουσιν ὅτι ἀγαθότης καὶ δικαιοσύνη δὲν συμβιβάζονται πρὸς ἀλλήλας καὶ διὰ τοῦτο παραδέχονται δύο θεούς, τὸν ἕτερον ἀγαθὸν καὶ τὸν ἄλλον δίκαιον. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη δοξασία εἶναι ἄτοπος, διότι ἀγαθότης καὶ δικαιοσύνη δὲν ἀποκλείουσιν ἀλλὰ τοὐναντίον προϋποθέτουσιν ἄλληλα. Ὁ θεὸς δὲν θὰ ἦτο ἀγαθός, εἰμὴ ἦτο δίκαιος, καὶ πάλιν δὲν θὰ ἦτο δίκαιος, εἰμὴ ἦτο ἀγαθός [6].

Ἡ εἰρημένη ἀπόλυτος ἑνότης καὶ τὰ πάντα ἐν ἑαυτῇ περιέχουσα θεότης εἶναι ὁ πατήρ. Οὗτος ἐξ ἑαυτοῦ ἐξερχόμενος θέτει τὸν υἱὸν ἢ λόγον ὡς ἀπαύγασμα τῆς κυριότητος καὶ ὡς ἀόρατον εἰκόνα τῆς οὐσίας αὐτοῦ, ἐν ᾗ εἰκόνι περιέχεται ἡ φυσικὴ καὶ οὐσιώδης ἑνότης πατρὸς καὶ υἱοῦ [7]. Ἡ δὲ τοῦ υἱοῦ ἐκ τοῦ πατρὸς γέννησις δὲν εἶναι ἐν χρόνῳ ἀλλ' ἀΐδιος ἐνέργεια· διότι θὰ ἦτο ἀδιανόητον τὸ ὅτι ὁ θεὸς δὲν ἠδύνατο ἢ δὲν ἤθελε νὰ γεννήσῃ πρότερον τὸν υἱόν [8]. Λοιπὸν ἀΐδιος εἶναι ἡ γέννησις τοῦ υἱοῦ, γεννωμένου ἐκ τοῦ πατρός, καθάπερ ἡ λαμπηδὼν γεννᾶται ἐκ τοῦ φωτός [9]. Ἀπὸ τῆς ἐννοίας τῆς γεννή-

[1]) Περὶ ἀρχῶν 1,1,5.
[2]) Κατὰ Κέλσου 1,21. 3,70.
[3]) Εἰς Ματθ. τόμ. 13, 569 «ἄπειρα γὰρ τῇ φύσει οὐχ οἷόν τε περιλαμβάνεσθαι τῇ περατοῦν πεφυκυίᾳ τὰ γινωσκόμενα γνώσει». Περὶ ἀρχῶν 2,9,1.
[4]) Περὶ ἀρχῶν, 1,8,3.
[5]) Κατὰ Κέλσου 1,23.
[6]) Περὶ ἀρχῶν 2,5,3.
[7]) Περὶ ἀρχῶν 1,2,5 καὶ 6.
[8]) Αὐτ. 1,2,10. 4,28.
[9]) Αὐτ. 1,2,4.

σεως πρέπει ν᾿ ἀπομακρυνθῇ πᾶσα σωματικὴ ἐκδοχὴ οὐδὲ πρέπει νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ υἱὸς γεννώμενος προβάλλεται καὶ ἀπολύεται ἀπὸ τῆς οὐσίας τοῦ πατρός [1]· ἡ προσωπικότης τοῦ υἱοῦ δὲν εἶναι ἐκτὸς τοῦ πατρὸς ἀλλ᾿ ἐν τῷ πατρί. Ὅπως φῶς προέρχεται ἐκ τοῦ φωτὸς καὶ ἡ βούλησις ἐκ τοῦ νοῦ χωρὶς νὰ ἀποχωρίζηται αὐτοῦ, οὕτω προέρχεται ὁ υἱὸς ἐκ τοῦ πατρός· διότι ἡ θεία τοῦ πατρὸς φύσις δὲν μερίζεται οὐδ᾿ ἐλαττοῦται ἀλλὰ μένει ἀναλλοίωτος. Καὶ πᾶσα δὲ κατὰ χρόνον ἀρχὴ λείπει, ὡς εἴρηται, ἀπὸ τῆς ἐκ τοῦ πατρὸς γεννήσεως τοῦ υἱοῦ· ὁ υἱὸς εἶναι ὡσαύτως, ὡς καὶ ὁ πατήρ, ἀΐδιος [2]. Ἡ γέννησις δὲν εἶναι παροδικὴ ἀλλ᾿ ἀεὶ παροῦσα καὶ ἄνευ διαδοχῆς συντελουμένη ἐνέργεια [3]. Ὁ υἱὸς εἶναι κατὰ πάντα ὅμοιος τῷ πατρί· πάντα ὅσα ὑπάρχουσι τῷ πατρὶ, ὑπάρχουσι καὶ τῷ υἱῷ· πατὴρ καὶ υἱὸς εἶναι εἷς θεός. Τὸ θέλημα τοῦ υἱοῦ εἶναι ἀχώριστον τοῦ θελήματος τοῦ πατρός, ὥστε δὲν ὑπάρχουσι δύο ἀλλ᾿ ἓν θέλημα· τοῦτο τὸ ἓν θέλημα ἦτο αἴτιον νὰ λέγῃ ὁ υἱὸς «ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἓν ἐσμεν» [4]. Οὐχὶ μόνος ὁ τῶν ὅλων θεὸς καὶ πατὴρ εἶναι μέγας ἀλλὰ μετέδωκεν ἐκ τῆς ἑαυτοῦ μεγαλειότητος τῷ μονογενεῖ καὶ πρωτοτόκῳ πάσης κτίσεως. Οὗτος εἶναι εἰκὼν τοῦ ἀοράτου θεοῦ καὶ ἐν τῷ μεγέθει σῴζει τὴν εἰκόνα τοῦ πατρός· δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι καλὴ εἰκὼν τοῦ ἀοράτου θεοῦ, εἰμὴ παρίστα καὶ τοῦ μεγέθους αὐτοῦ τὴν εἰκόνα [5]. Καὶ λέγεται μὲν πάλιν ὁ υἱὸς *αὐτοσοφία* καὶ *αὐτοδικαιοσύνη* καὶ *αὐτοαλήθεια* [6] ἀλλὰ δὲν θεωρεῖται ὡς ταυτιζόμενος τῷ πατρί· διότι ὁ μὲν πατὴρ ὑπάρχει αὐτὸ τὸ ἀγαθὸν ὁ δὲ υἱὸς εἶναι οὐχὶ τὸ ἀπόλυτον ἀγαθὸν ἀλλ᾿ εἰκὼν τῆς ἀγα-

---

1) Αὐτ. 4,28. «Εἰ προβολὴ ἐστιν ὁ υἱὸς τοῦ πατρὸς καὶ γεννᾷ μὲν ἐξ αὐτοῦ ὁποῖα τὰ τῶν ζῴων γεννήματα, ἀνάγκη σῶμα εἶναι τὸν προβάλλοντα καὶ τὸν προβεβλημένον».

2) Αὐτ. 1,2,4 καὶ 6. 4,28.

3) Τὸ ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ λεγόμενον «υἱός μου εἶ σύ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε» δὲν ἀντίκειται τοῖς εἰρημένοις· διότι τὸ «σήμερον» περὶ τοῦ θεοῦ λεγόμενον σημαίνει ὅ,τι καὶ τὸ «ἀεὶ», ὁπότε δὲν ὑπάρχει τῷ θεῷ πρωΐα καὶ ἑσπέρα ἀλλ᾿ ἀΐδιος χρόνος, ἐν ᾧ γενόμενος ὁ υἱὸς δὲν ἔχει ἀρχὴν γεννήσεως. Εἰς Ἰωάν. 1, 32.

4) Ἱερεμ. ὁμιλ. 8,2. Κατὰ Κέλσου 8,12 ἔνθα πρὸς τοῖς ἄλλοις λέγεται «θρησκεύομεν οὖν τὸν πατέρα τῆς ἀληθείας καὶ τὸν υἱὸν τὴν ἀλήθειαν, ὄντα δύο τῇ ὑποστάσει πράγματα, ἓν δὲ τῇ ὁμονοίᾳ καὶ τῇ συμφωνίᾳ καὶ τῇ ταυτότητι τοῦ βουλήματος· ὡς τὸν ἑωρακότα τὸν υἱὸν, ὄντα ἀπαύγασμα τῆς δόξης καὶ χαρακτῆρα τῆς ὑποστάσεως τοῦ θεοῦ ἑωρακέναι ἐν αὐτῷ, ὄντι εἰκόνι τοῦ θεοῦ, τὸν θεόν». Εἰς Ἰωάν. 13,36.

5) Κατὰ Κέλσου 6,69.

6) Εἰς Ματθ. 14,622. Κατὰ Κέλσου 5,39.

θότητος τοῦ πατρός [1]. Ἀληθινὸς θεὸς εἶναι ὁ καθ᾿ ἑαυτὸν ὑπάρχων θεός, ὁ αὐτόθεος, πᾶν δὲ τὸ διὰ τῆς μετοχῆς τῆς ἐκείνου θεότητος θεοποιούμενον πρέπει νὰ λέγηται ἀκριβέστερον οὐχὶ «ὁ θεὸς» ἀλλὰ «θεός». Ἡ προσηγορία αὕτη «θεὸς» ἁρμόζει κυριώτατα τῷ πρωτοτόκῳ πάσης κτίσεως, τῷ θείῳ λόγῳ, ὅστις παρὰ τῷ θεῷ ὢν μεταλαμβάνει πρῶτος τῆς θεότητος καὶ εἶναι τιμιώτερος τῶν λοιπῶν θεῶν. Ἀληθινὸς λοιπὸν θεὸς εἶναι «ὁ θεὸς», οἱ δὲ κατ᾿ ἐκεῖνον μορφούμενοι θεοὶ εἶναι ὡς εἰκόνες τοῦ θείου πρωτοτύπου. Ἀλλὰ πάλιν τῶν πολλῶν εἰκόνων ἀρχέτυπος εἶναι ὁ λόγος, ὅστις ἐν ἀρχῇ ἦτο καὶ ἀεὶ μένει θεός· ὅπερ δὲν θὰ ἐγίνετο, εἰμὴ παρέμενεν ἐν τῇ ἀδιαλείπτῳ θέᾳ τοῦ πατρικοῦ βάθους [2]. Ὁ λόγος ἄρα εἶναι ἡ πρώτη ἀρχέτυπος εἰκών, καθ᾿ ἣν αἱ ἄλλαι πᾶσαι ἐμορφώθησαν· δι᾿ ὃ καὶ δύναται νὰ ὀνομασθῇ *δεύτερος* θεός [3]. Μετὰ τὸν θεὸν τὸν ὅλων ἔρχεται δεύτερος ὁ υἱός· εὐλόγως, ὁπότε εἶναι φυσικὸς ἐκείνου υἱός [4]. Ἀλλὰ καὶ ἄλλως δηλοῦται ἡ εἰς τὸν πατέρα ὑποταγὴ τοῦ υἱοῦ. Λέγεται δηλαδὴ ὅτι ὁ υἱὸς ὑπερέχει μὲν τῶν γενητῶν κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ πρεσβείαν καὶ δύναμιν καὶ θειότητα, ἀλλὰ δὲν συγκρίνεται κατ᾿ οὐδὲν τῷ πατρί· διότι εἶναι ἁπλῶς εἰκὼν τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ καὶ ἀπαύγασμα οὐχὶ τοῦ θεοῦ ἀλλὰ τῆς δόξης καὶ τοῦ ἀϊδίου φωτὸς αὐτοῦ, ἀτμὶς τῆς τοῦ θεοῦ δυνάμεως ἀπόρροια δὲ τῆς παντοκρατορικῆς δόξης εἰλικρινὴς καὶ ἔσοπτρον ἀκηλίδωτον τῆς ἐνεργείας τοῦ πατρός. Ὑπερέχουσι μὲν ὁ υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα πάντων τῶν γενητῶν ἀλλ᾿ ὑπερέχονται τοσοῦτον ἢ καὶ πλέον ὑπὸ τοῦ πατρός, ὅσον ὑπερέχουσι ταῦτα τῶν λοιπῶν· διὸ καὶ ὁ υἱὸς λέγει «ὁ πατὴρ ὁ πέμψας με μείζων μου ἐστί». Ὁ υἱὸς ἄρα δὲν δύναται νὰ ὀνομασθῇ ὁ ὕψιστος θεὸς (*ὁ ἐπὶ πᾶσι θεός*), ἥτις προσηγορία ἀνήκει μόνῳ τῷ πατρί [5]. Ὁ πατὴρ συνέχων τὰ πάντα φθάνει ἐνεργῶν μέχρι ἑκάστου τῶν ὄντων καὶ μεταδίδει ἑκάστῳ ἀπὸ τοῦ ἰδίου τὸ εἶναι, διότι ὁ πατὴρ εἶναι τὸ ὄν. Δεύτερος τοῦ πατρὸς εἶναι ὁ υἱός, διότι φθάνει εἰς μόνα τὰ λογικά. Ἔτι δὲ ὑποδεέστερον ὑπάρχει τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐξικνούμενον εἰς μόνους τοὺς ἁγίους. Ὥστε κατὰ τοῦτο ἡ τοῦ πατρὸς δύναμις εἶναι μείζων τῆς τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος, ἡ δὲ τοῦ υἱοῦ δύναμις πλείων τῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος, τέλος δὲ ἡ δύναμις αὐτοῦ μείζων τῆς δυνά-

---

1) Περὶ ἀρχῶν 1,2,13.

2) Εἰς Ἰωάν. 2,2.

3) Ἔνθ. ἀνωτ. καὶ Κατὰ Κέλσου 5,39.

4) Κατὰ Κέλσου 5,57. Περὶ ἀρχῶν 1,2,4.

5) Εἰς Ἰωάν. 13,25. Κατά Κέλσου 8,14.

μεως πάντων τῶν ἄλλων [1]. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν γνῶσιν ὑπολείπεται ὁ υἱὸς τοῦ πατρός· διότι γινώσκει μὲν καὶ ὁ υἱὸς τὸν πατέρα ἀλλ᾽ ἡ γνῶσις αὕτη εἶναι ἀτελεστέρα τῆς περὶ ἑαυτοῦ γνώσεως τοῦ πατρός [2]. Ἐκ τούτων καὶ ἄλλων τοιούτων διορισμῶν γίνεται φανερὰ ἡ τῶν θείων προσώπων πρὸς ἄλληλα σχέσις, καθ᾽ ἣν ὁ υἱὸς ὑποτάσσεται τῷ πατρὶ καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα ὑποτάσσεται ἀμφοτέροις. Βεβαίως ὁ υἱὸς ἔχει, ὡς εἴδομεν, γέννησιν ἐκ τοῦ πατρὸς ἀεὶ διαρκῆ καὶ ἀΐδιον ἀλλ᾽ ἔχει θεότητα οἱονεὶ ἐκ τοῦ πατρὸς ἠρτημένην· ὁ υἱὸς δὲν θὰ ἦτο θεός, εἰ μὴ παρέμενεν ἐν τῇ ἀδιαλείπτῳ θέᾳ τοῦ πατρικοῦ βάθους. Ὁ πατὴρ ὁ κατὰ τὸν Ὠριγένη καὶ τὸν Ἱππόλυτον πληρῶν τὴν τοῦ θεοῦ ἔννοιαν μεταδίδει ἐκ τῆς ἑαυτοῦ οὐσίας τῷ υἱῷ καὶ διατηρεῖ ἑαυτῷ τὴν ἐνδοτάτην καὶ ἀκροτάτην θείαν οὐσίαν. Ἔτι δὲ παρίσταται ὁ υἱὸς ὡς ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀληθείας, ὡς ἡ τοῦ πατρὸς σοφία, ἐν ᾗ ὑπάρχει πᾶσα δύναμις καὶ μορφὴ τῆς μελλούσης δημιουργίας [3]. Κατὰ ταῦτα ὁ λόγος εἶναι ἡ περίληψις τῶν θείων νοημάτων, *ἰδέα ἰδεῶν*, ὁ φορεὺς «συστήματος θεωρημάτων» καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἀρχὴ πάσης κτίσεως [4]. Ἐνῷ λοιπὸν ὁ πατὴρ εἶναι ἀπόλυτος ἑνότης καὶ ἁπλότης, ὁ λόγος εἶναι πολλότης καθ᾽ ὅσον ὑπάρχει τὸ πρότυπον πολλῶν καὶ διαφόρων ὄντων [5]. Διὰ τοῦ υἱοῦ ἀσκεῖ ὁ πατὴρ τὴν ἑαυτοῦ παντοδυναμίαν. Διὰ τοῦ υἱοῦ δηλαδὴ ἐδημιουργήθησαν πάντα, ὅσα ὑπάρχουσιν ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, ὁρατὰ καὶ ἀόρατα· οὗτος εἶναι πρὸ πάντων καὶ ὑπὲρ πάντα καὶ τὸ κορύφωμα πάντων [6], δι᾽ οὗ ὁ πατὴρ εἶναι παντοδύναμος [7]. Ὁ υἱὸς εἶναι ὁ μεσίτης ὁ μεταξὺ τοῦ θεοῦ καὶ τῶν δημιουργημάτων [8]· οὗτος εἶναι ἡ ποιητικὴ τῶν ὄντων αἰτία, διότι πάντα ἐποίησε κατ᾽ ἐντολὴν τοῦ πατρός [9]. Πρὸς δ᾽ ἔτι διήκει δι᾽ ὅλης τῆς δημιουργίας καὶ συνέχει αὐτήν, εἶναι ἄρα ἡ περιεκτικὴ πάντων

---

1) Περὶ ἀρχῶν 1,3,5.

2) Εἰς Ἰωάν. 32,18.

3) Διὸ λέγει περὶ ἑαυτῆς ἡ σοφία παρὰ Σολομῶντι ὅτι εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν ὁδῶν τοῦ θεοῦ περιέχουσα ἐν ἑαυτῇ τῆς ὅλης δημιουργίας τὰς ἀρχάς, τὰς μορφὰς ἢ τὰ εἴδη. Περὶ ἀρχῶν 1,2, 2. 4.

4) Κατὰ Κέλσου 6,64. Εἰς Ἰωάν. 2,12.

5) Εἰς Ἰωάν. 1,22.

6) Περὶ ἀρχ. 4,30. 2,6,3.

7) Αὐτ. 1,2,10. Per Filiun enim omnipotens est Pater.

8) Περὶ ἀρχῶν 1,6,1. Κατὰ Κέλσου 3,34.

9) Κατὰ Κέλσου 2,9. 6,60.

δύναμις ἡ διέπουσα πάντα καὶ διατηροῦσα, οἱονεὶ ψυχὴ τοῦ κόσμου [1]. Τέλος πλὴν τῆς ὑποστάσεως τοῦ πατρὸς καὶ τῆς τοῦ υἱοῦ ὑπάρχει καὶ ἡ ὑπόστασις τοῦ ἁγίου πνεύματος, ὅπερ εἶναι πρῶτον τῶν ὑπὸ τοῦ πατρὸς διὰ τοῦ υἱοῦ γεγενημένων καὶ παρέχει τὴν ὕλην τῶν ἀπὸ τοῦ θεοῦ χαρισμάτων. Τὸ ἅγιον πνεῦμα φανεροῖ, ὡς καὶ ὁ υἱός, τὸν πατέρα καὶ γινώσκει τοῦτον οὐχὶ διὰ τοῦ υἱοῦ ἀλλλὰ διὰ τῆς ἰδίας αὑτοῦ δυνάμεως [2]. Ἐνοικεῖ δὲ οὐχὶ ἐν πᾶσιν ἀλλὰ μόνον ἐν τοῖς ἁγνοῖς καὶ κεκαθαρμένοις καὶ εἶναι πηγὴ τῆς ἁγιότητος [3]. Ἐνῷ πάντα τἆλλα πρέπει νὰ μετρῶνται ἐν αἰῶσι καὶ χρόνοις, ἡ ἁγία τριὰς θεωρητέα ὡς οὖσα ὑπὲρ πάντα τόπον καὶ χρόνον καὶ προσέτι ὑπὲρ πᾶσαν αἰωνιότητα [4].

4. ***Κοσμολογία.*** Αἰτία τῆς τοῦ κόσμου δημιουργίας ὑπῆρξεν ἡ τοῦ θεοῦ ἀγαθότης καὶ ἀγάπη [5]. Φύσει δηλαδὴ ἀγαθὸς ὢν ὁ θεὸς ἠθέλησε νὰ ἔχῃ δημιουργήματα δυνάμενα νὰ ἀπολαύωσι τῶν εὐεργεσιῶν αὐτοῦ καὶ νὰ νοῶσιν ἐπαξίως. Ἐδημιούργησε δὲ πάντα ἐν ὡρισμένῳ μέτρῳ καὶ ἀριθμῷ, ἵνα δύναται νὰ νοῇ αὐτὰ καὶ συγκρατῇ ὑπὸ τὴν ἑαυτοῦ πρόνοιαν [6]. Ἡ δημιουργία δὲν ἔχει ἀρχὴν ἀλλ᾽ εἶναι ἄναρχος, ἀΐδιος· τοῦτο δ᾽ ἀπαιτεῖ ἡ τοῦ θεοῦ ἀγαθότης καὶ παντοδυναμία, ἥτις εἶναι ἀΐδιος ὡς αὐτὸς ὁ θεός. Ὁ θεὸς δηλαδὴ δὲν θὰ ἦτο ἀϊδίως παντοδύναμος, εἰ μὴ ὑπῆρχον ἀεὶ ὄντα, ἐφ᾽ ὧν ἀσκεῖ τὴν ἑαυτοῦ παντοδυναμίαν· οὐδὲ θὰ ἦτο ἀϊδίως ἀγαθός, εἰ μὴ ὑπῆρχον ἀεὶ δημιουργήματα, πρὸς ἃ ἐμφαίνει ἑαυτὸν ἀγαθόν. Ἐὰν δὲ παρεδεχόμεθα τὴν ἐν χρόνῳ ἀρχὴν τῆς δημιουργίας, θὰ ὠφείλομεν νὰ ὑπολάβωμεν ὅτι ὁ θεὸς δὲν ἦτο ἐπί τινα χρόνον κύριος καὶ δημιουργὸς καὶ διὰ τῆς δημιουργίας τὸ πρῶτον ἀνῆλθεν ἔκ τινος κατωτέρας εἰς ἀνωτέραν κατάστασιν καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν εἶναι μεταβλητός. Ἀλλ᾽ εἶναι προφανῶς ἄτοπος ἡ δοξασία ὅτι ὁ θεὸς εἶναι μεταβλητὸς καὶ διὰ τῆς δημιουργίας ἐπιτυγχάνει τῆς τελειώσεως. Πρέπει λοιπὸν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἀϊδίως δημιουργὸς καὶ ἀεὶ ὑπάρχει

---

1) Περὶ ἀρχῶν 2,1,3. Εἰς Ἰωάν. 6,22.

2) Εἰς Ἰωάν. 2,6. Περὶ ἀρχῶν 1,3,4.

3) Περὶ ἀρχῶν 1,3,7.8.

4) Αὐτ. 4,28. 35.

5) Περὶ ἀρχῶν 2,9,6. «Hic (τἒ Deus), cum in principio crearet ca, quae creare voluit, nullam habuit causam creandi, nisi propter semetipsum, i. e bonitatem suam».

6) Περὶ ἀρχῶν 2,9,1. 4,35.

δημιουργία [1]. Μή τις ὅμως ἐντεῦθεν ὑπολάβῃ ὅτι ὁ νῦν ὑπάρχων κόσμος εἶναι ἄναρχος καὶ ἀτελεύτητος· διότι ἄναρχος ὢν καὶ ἀτελεύτητος θὰ διέφευγε τὴν θείαν νόησιν [2], ὅπερ ἀντίκειται εἰς τὴν τοῦ θεοῦ πανσοφίαν. Κατ' ἀνάγκην λοιπὸν πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι προϋπῆρχε τοῦδε τοῦ κόσμου ἕτερος κόσμος καὶ τούτου πάλιν ἕτερος καὶ οὕτως ἐπ' ἄπειρον [3]. Ὥστε ὑπάρχει ἄναρχος καὶ ἀτελεύτητος *σειρὰ κόσμων*, ὧν ἑκάστου τὸ τέλος εἶναι ἀρχὴ ἑτέρου καὶ οὐδέποτε ὑπάρχει μεταξὺ τῶν κόσμων κενόν. Ἀλλ' οἱ ἀλλήλους διαδεχόμενοι μυρίοι κόσμοι καὶ αἰῶνες, δὲν εἶναι κατὰ πάντα ὅμοιοι ἀλλ' ἱκανῶς διάφοροι· θὰ ἦτο ἄτοπος ἡ δοξασία ὅτι τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνονται ὁμοίως ἐν ἑκάστῳ τῶν κόσμων [4].

Δύο εἶναι τὰ μέρη τοῦ δημιουργηθέντος σύμπαντος, τὸ μὲν τὸ νοερὸν τὸ δὲ τὸ σωματικόν. Τὰ νοερὰ ὄντα εἶναι διατεταγμένα εἰς πολλὰς τάξεις καὶ διακρίνονται εἰς δυνάμεις καὶ ἐξουσίας καὶ θρόνους καὶ κυριότητας. Τούτοις ἕπονται αἱ τῶν ἀστέρων ψυχαὶ καὶ αἱ τῶν ἀνθρώπων καὶ τέλος οἱ δαίμονες [5]. Τὰ δὲ σωματικὰ ὄντα ἔχουσι βάσιν τὴν ὕλην, ἥτις ἐμφανίζεται καθ' ὡρισμένας ποιότητας (θερμὸν καὶ ψυχρόν, ξηρὸν καὶ ὑγρὸν) καὶ ἄνευ αὐτῶν ἀδύνατον νὰ ὑπάρχῃ [6]. Περὶ δὲ τῶν νοερῶν ὄντων ἰδίᾳ παρατηρεῖ ὁ Ὠριγένης ὅτι οὐσιώδης διαφορὰ ἐν αὐτοῖς οὐδεμία ὑπάρχει, διότι πάντα ἐδημιουργήθησαν ὑπὸ τοῦ θεοῦ ὅμοια. Ἐὰν δὲ διαφέρωσιν ἀλλήλων, αἰτία τούτου δὲν εἶναι ἡ ἑαυτῶν φύσις ἢ ἡ τοῦ δημιουργοῦ βούλησις ἀλλὰ μόνον ἡ τῆς βουλήσεως ἐλευθερία, μεθ' ἧς ἢ προσεγγίζουσι πρὸς τὸν θεὸν ἢ ἀφίστανται αὐτοῦ [7]. Μόνος δηλαδὴ ὁ θεὸς εἶναι αὐτὸ τὸ ἀγαθὸν καὶ ἀνεπίδεκτος τοῦ κακοῦ, τὰ δὲ δημιουργηθέντα πνεύματα δύνανται μετ' ἐλευθέρας βουλήσεως νὰ στραφῶσι πρὸς τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν· τῆς ἐλευθερίας χρῆσιν ποιούμενα ἢ μετέχουσι τῆς ἁγιότητος τοῦ θεοῦ καὶ λαμβάνουσι τὴν προσήκουσαν ἀμοιβὴν ἢ ἀφίστανται τοῦ θεοῦ καὶ ἐπισπῶνται τὴν ἀνάλογον τιμωρίαν. Κατὰ δὲ τὸν βαθμὸν τῆς προσεγγίσεως

---

1) Αὐτ. 1,2,10.

2) Εἰς Ματθ. 13,569. «Εἰμὴ φθείρεται ὁ κόσμος ἀλλ' ἐπ' ἄπειρον ἔσται, οὐκ ἔσται ὁ θεὸς εἰδὼς τὰ πάντα πρὶν γενέσεως αὐτῶν».

3) Περὶ Ἀρχῶν. 3,5,1—3.

4) Αὐτ. 2,3,4 καὶ 5.

5) Αὐτ. 1,6,2. 1,7,3.

6) Πᾶσα ὕλη εἶναι συναφὴς τῷ εἴδει καὶ μόνον ἐν τῇ νοήσει δύναται νὰ χωρισθῇ αὐτοῦ. Περὶ ἀρχῶν 4,34. 2,1,4.

7) Αὐτ. 2,9,6.

ἢ τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τοῦ θεοῦ λαμβάνουσι τὴν προσήκουσαν ἐν τῇ σειρᾷ τῶν νοερῶν ὄντων τάξιν [1]. Ἡ τάξις λοιπὸν τῶν νοερῶν ὄντων προέρχεται ἐκ τῆς ἰδίας ἑκάστου ἐνεργείας καὶ τῆς θείας δικαιοσύνης τῆς ἀπονεμούσης ἑκάστῳ τὸ προσῆκον [2]. Οὕτω τὰ νοερὰ ὄντα ἐδημιουργήθησαν ὑπὸ τοῦ θεοῦ πάντα ὅμοια καὶ ὡσαύτως τέλεια. Καὶ ὅσα μὲν αὐτῶν ἔμειναν πιστὰ τῷ θεῷ, ἔλαβον τὴν ἀμοιβὴν τῆς πίστεως καὶ ἀπετέλεσαν τοὺς ἀγγέλους, οἵτινες ἀναλόγως τῆς ἀμοιβῆς διεκρίθησαν εἰς διαφόρους τάξεις. Ὅσα δὲ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀπέστησαν τοῦ θεοῦ, κατέπεσον εἰς κατάστασιν ἀπᾴδουσαν τοῦ προορισμοῦ· ταῦτα εἶναι αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαί, αἵτινες δύνανται καὶ ὀφείλουσιν ὑπὸ τῶν ἀγγέλων [3] καθοδηγούμεναι νὰ ἐπανέλθωσι πρὸς τὸν θεόν. Τέλος ὅσα διὰ τὴν ὑπερβάλλουσαν κακίαν ἀπέστησαν τοῦ θεοῦ πλεῖστον, ἐγένοντο δαίμονες· οὗτοι οὐ μόνον δὲν ἐπιστρέφουσιν αὐτοὶ πρὸς τὸν θεὸν ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιστροφὴν ἄλλων πειρῶνται νὰ κωλύσωσι [4]. Οἱ δαίμονες, ὧν ἄρχει ὁ Σατανᾶς, ἔχουσιν ἀερώδη σώματα καὶ παραμένουσιν ἐν τῷ παχεῖ καὶ περιγείῳ ἀέρι [5], ὅθεν κατέρχονται εἰς σώματα φαύλων ἀνθρώπων καὶ ἀκαθάρτων ζῴων καὶ κινοῦσιν αὐτὰ κατὰ τὸ αὐτοῖς δοκοῦν [6].

Τῆς πτώσεως τῶν νοερῶν οὐσιῶν ἐπακολούθημα ἦτο ἡ γένεσις τοῦ σωματικοῦ κόσμου τοῦ ἔχοντος τὴν μορφὴν τὴν αἰσθητήν. Ὅπως δηλαδὴ ὁ θεὸς ἐδημιούργησε τὰς νοερὰς οὐσίας, οὕτω κατεσκεύασε καὶ

---

1) Δὲν εἶναι, λέγει, τυχαῖον τὸ ὅτι ἄλλῳ ἀγγέλῳ ἄλλο ἀνατίθεται ἔργον· οὕτω π.χ. τῷ Ραφαὴλ ἀνήκει τὸ ἔργον τοῦ ἰατροῦ, τῷ Γαβριὴλ ἡ τῶν πολέμων πρόνοια, τῷ Μιχαὴλ ἡ περὶ τῶν δεήσεων καὶ ἱκεσιῶν φροντίς. Ἡ ὑπὸ τῶν ἀγγέλων ἑκάστων ἐπιτέλεσις ὡρισμένων ἔργων ἤρτηται ἐκ τῆς ἠθικῆς ἀξίας αὐτῶν καὶ ἐκ τῆς σπουδῆς, ἣν πρὸ τῆς κτίσεως τοῦδε τοῦ κόσμου ἐπέδειξαν. Αὐτ. 1, 8.

2) Αὐτ. 2,9,6. 1,6,2. 1,5,2 καὶ 3. 1,8. 2,9,2.

3) Οἱ ἄγγελοι εἶναι ὄργανα τῆς θείας τοῦ κόσμου διακυβερνήσεως καὶ πέμπονται ὑπὸ τοῦ θεοῦ εἰς τὸν κόσμον, ὅπως τοὺς πεσόντας ἀνορθώσωσι καὶ καθοδηγήσωσιν. Αὐτ. 3,5,4.

4) Αὐτ. 1,6,2 καὶ 3. 1,8,4. 1,5, 5.

5) Εἰς μαρτύρ. προτρεπτικὸς 45.

6) Δαίμονες εἶναι καὶ οἱ τῶν ἐθνικῶν θεοί· οὗτοι δεόμενοι τροφῶν καταλλήλων εἰς τὰ ἑαυτῶν σώματα κυλινδοῦνται περὶ τὰς θυσίας καὶ τὰ αἵματα, ἵνα ἀπατήσωσι τοὺς μὴ προσφεύγοντας εἰς τὸν ἐπὶ πᾶσι θεόν. (Εἰς μαρτύρ. προτρεπτ. 45. Κατὰ Κέλσου 3,28 καὶ 37). Κρατοῦσιν ὡρισμένων λαῶν καὶ ἐμποιοῦσιν αὐτοῖς ἀπάτην καὶ σφαλερὰν σοφίαν, κύριον δ' ἔργον ἔχουσι νὰ καταδιώκωσι τοὺς εὐσεβεῖς καὶ νὰ ἀπομακρύνωσι τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ. Κατὰ Κέλσου 4,92. 7,67. Περὶ ἀρχῶν 1,5,5. 3,3,2 καὶ 3.

τὴν ὕλην καὶ δὴ καὶ τοσαύτην ὅση ἐπήρκει πρὸς μόρφωσιν τοῦ κόσμου [1]. Ἡ ὕλη εὑρίσκετο τὸ κατ' ἀρχὰς ἐν κρείττονι καὶ ὑπεραισθητῇ καταστάσει. Ὅτε δ' ὅμως νοεραί τινες οὐσίαι ἐξέπεσον ἐκ τοῦ θεοῦ καὶ ἔδει νὰ περιβληθῶσι σαρκικὰ σώματα, διεφθάρη καὶ ἡ ὕλη καὶ ἐγένετο σωματικὴ καὶ αἰσθητὴ καὶ οὕτω προῆλθεν ὁ αἰσθητὸς κόσμος, ἵνα ὑπηρετῇ καὶ χρησιμεύῃ εἰς τὰς πεσούσας ψυχὰς ὡς κατοικία. Τότε λοιπὸν καὶ οἱ ἄγγελοι μετὰ τῶν ἀστέρων κατέπεσον εἰς τὸν ὁρατὸν κόσμον, ὅπως διέπωσι καὶ κατευθύνωσι τὰς ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ διαγούσας ψυχάς. Ταύτην τὴν ἔννοιαν ἔχουσιν οἱ λόγοι τοῦ Ἀποστόλου Παύλου [2], ὅτι τῇ ματαιότητι ὑπετάγη ἡ κτίσις οὐχὶ ἑκοῦσα, καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἁγία Γραφὴ τὴν κατασκευὴν τοῦ ὁρατοῦ κόσμου ὀνομάζει «καταβολήν»· λέγει δηλαδὴ ὅτι ἡ ὕλη ἐκ τῆς ἀρχικῆς καταστάσεως κατέπεσε καὶ ἐκ τῆς οὕτω καταπεσούσης σωματικῆς ὕλης ἐμόρφωσεν ὁ θεὸς τὸν κόσμον. Ἐγένετο δὲ τοιοῦτος καὶ τοσοῦτος ὁ κόσμος, ὥστε νὰ ἔχῃ τάς τε καταπεσούσας ψυχὰς καὶ τὰς δυνάμεις τὰς ὑπηρετούσας καὶ ἐπαναγούσας ἐκείνας εἰς τὸν θεόν [3]. Εὔδηλον ὅτι ἡ ὕλη ἐδημιουργήθη [4] μεταβλητὴ καὶ διαφόρων μορφῶν δεκτική· διότι ἔμελλε νὰ καταστῇ ὑπηρετικὴ τῶν νοερῶν ὄντων, ἅτινα εἶναι διάφορα [5]. Ἐὰν μὲν ἡ ὕλη ὑπηρετῇ εἰς κατωτέρας καὶ ἀτελεστέρας νοερὰς οὐσίας, λαμβάνει τὴν παχυτέραν καὶ στερεωτέραν μορφὴν τοῦ σώματος καὶ ἐμφανίζεται κατὰ πολλὰς καὶ ποικίλας αἰσθητὰς μορφάς. Ἐὰν δὲ τοὐναντίον ὑπηρετῇ εἰς ἀνωτέρας καὶ τελειοτέρας νοερὰς φύσεις, λάμπει ἐν τῷ φωτὶ τῶν ἀστέρων καὶ ὡς νοερὸν σῶμα κοσμεῖ τοὺς ἀγγέλους τοῦ θεοῦ ἢ τοὺς υἱοὺς τῆς ἀναστάσεως [6]. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ὕλη εἶναι μεταβλητή, διὰ τοῦτο καὶ τὰ τέσσαρα στοιχεῖα, πῦρ καὶ ἀὴρ καὶ ὕδωρ καὶ γῆ, μεταβαίνουσιν εἰς ἄλληλα· γίνονται ἐξ αὐτῶν τὰ φυτὰ καὶ ἐκ τῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζῴων τροφῆς ἡ σάρξ [7].

---

[1]) Αὐτ. 2, 9, 1.

[2]) Πρὸς Ῥωμαίους 8, 20.

[3]) Αὐτ. 3, 5, 4.

[4]) Τὴν ὕλην φαίνεται ὁ Ὠριγένης ὅτι θεωρεῖ ὡς πρὸ τῆς τῶν νοερῶν οὐσιῶν πτώσεως δημιουργηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ὅστις τὴν πτῶσιν ταύτην προϊδὼν ἐδημιούργησε τὴν ὕλην ἀπ' αἰῶνος ἐκ τοῦ μηδενὸς ὡς ὄργανον τῆς τοῦ κόσμου διακυβερνήσεως. Αὐτ. 2, 1, 4.

[5]) Αὐτ. 4, 35.

[6]) Πάντως ἡ ὕλη, ἔστω καὶ νοερά, δὲν δύναται κατ' ἀλήθειαν νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τῶν νοερῶν οὐσιῶν, πρὸς ἃς καὶ καθ' ἃς ἐδημιουργήθη. Μόνον ἡ θεία τριὰς ὑπάρχει ἄνευ τινὸς ὕλης καὶ σώματος. Αὐτ. 2, 2, 2.

[7]) Αὐτ. 4, 33.

Ὁ κόσμος σύγκειται ἐκ τριῶν μερῶν, τ' ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ ὑπὲρ αὐτόν, ἐκ τῆς γῆς καὶ τοῦ ὑπ' αὐτὴν καὶ τέλος ἐκ τοῦ μεταξὺ τούτων χώρου. Ἐν αὐτοῖς εὑρίσκεται μεγάλη διαφορά, ἧς αἰτία εἶναι ἡ διαφορὰ καὶ ποικιλία τῶν κινήσεων καὶ τάσεων τῶν ἐκ τῆς θείας ἑνάδος ἐκπεσόντων· τὰ ἐκπεσόντα τείνουσι πρὸς τὸ ἓν ἐκεῖνο καὶ ἀμέριστον ἀγαθὸν κατὰ διάφορον τρόπον κινήσεως καὶ πόθου [1]. Ἀλλὰ πάντα ὅμως τὰ ἀλλήλων διαφέροντα δημιουργήματα ἀνακαλεῖ ἡ θεία σοφία εἰς μίαν τινὰ συμφωνίαν ἐνεργείας καὶ σπουδῆς, ὥστε παρὰ τὴν διαφορὰν τῆς κινήσεως συντείνουσιν εἰς τὴν πλήρωσιν καὶ τελείωσιν τοῦ κόσμου. Μία λοιπὸν δύναμις, ἡ τῆς θείας σοφίας, συνέχει καὶ συγκρατεῖ πάσας τοῦ κόσμου τὰς διαφορὰς καὶ ποιεῖ ὥστε ἕκαστα χωρὶς νὰ ἀποβάλωσι τὴν ἑαυτῶν ἐλευθερίαν νὰ στοχάζωνται τοῦ αὐτοῦ τελικοῦ σκοποῦ. Οὕτω πᾶσαι αἱ τάσεις προάγουσι καὶ συμπληροῦσιν ἀλλήλας καὶ ὁ κόσμος παραβάλλεται πρὸς τὸ ἡμέτερον σῶμα. Ὅπως τὸ σῶμα ἡμῶν συνίσταται μὲν ἐκ πολλῶν μερῶν ἀλλὰ συνέχεται ὑπὸ μιᾶς ψυχῆς, οὕτω καὶ ὁ σύμπας κόσμος φαίνεται μὲν ἄμετρος καὶ ἄπειρος ἀλλὰ διέπεται ὑπὸ τῆς δυνάμεως καὶ σοφίας τοῦ θεοῦ ὡς ὑπὸ ψυχῆς [2]. Μέσην μεταξὺ τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ἀνθρώπων θέσιν κατέχουσιν οἱ ἀστέρες. Οὗτοι ἔχουσι ζωήν, ψυχὴν καὶ νόησιν καὶ ἠθικὰς ἐνεργείας. Ὅπως δὲ τῶν ἀνθρώπων αἱ ψυχαὶ προϋπῆρχον τοῦ σώματος, οὕτω καὶ τῶν ἀστέρων αἱ ψυχαὶ εἶναι πρεσβύτεραι τῆς εἰς τὸ σῶμα αὐτῶν ἐνδέσεως. Αἱ τῶν ἀστέρων ψυχαὶ συνδεθεῖσαι τῷ σώματι [3] ὑπετάγησαν εἰς τὴν ματαιότητα, περὶ ἧς λέγει ὁ Παῦλος [4]. Βεβαίως οὐχὶ ἑκοῦσαι ἀνέλαβον τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ φωτίζειν τὸ ἀνθρώπινον γένος ἀλλ' ὑπετάγησαν εἰς τὴν τοῦ θεοῦ βούλησιν [5] παρασχόντος τὴν ὑπόσχεσιν καὶ τὴν ἐλπίδα ὅτι μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ὑπηρεσίας θὰ ἐλευθερωθῶσι μεταβαίνουσαι ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ θεοῦ [6]. Ψυχὴν δ' ἔχουσιν οὐ μόνον οἱ ἀστέρες ἀλλὰ καθόλου ὅλη ἡ φύσις, τὰ ζῷα καὶ τὰ φυτὰ καὶ τὰ στοιχεῖα [7]. Παραπλησία τοῖς

---

[1]) Αὐτ. 2, 9, 3. 2, 1, 1. 3, 5, 5.

[2]) Αὐτ. 2, 1, 2 καὶ 3.

[3]) Τὸ σῶμα τῶν ἀστέρων, εἰ καὶ ὑπάρχει αἰθέριον, ὅμως εἶναι πάντως ἔνυλον. Περὶ ἀρχῶν 1, 7, 5.

[4]) Πρὸς Ρωμ. 8, 19—23.

[5]) Φανερὸν δ' ὅμως ὅτι ἡ τοιαύτη πτῶσις εἶναί τις ἐξαναγκασμὸς καὶ ἥκιστα συμβιβάζεται πρὸς τὴν ἄλλως ἐξαιρομένην ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως.

[6]) Περὶ ἀρχῶν 1,7, 3—6.

[7]) Αὐτ. 3,1,2. 2,8,1.

ἄστροις καὶ ὡσαύτως ἔμψυχος εἶναι ἡ γῆ, ἐφ' ἧς ὕψιστον ὂν εἶναι ὁ ἄνθρωπος.

5. ***Ἀνθρωπολογία.*** Ὁ ἄνθρωπος συνίσταται ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς καὶ νοῦ [1]. Τὸ σῶμα κατὰ τὴν φύσιν αὐτοῦ ὂν νεκρὸν λαμβάνει ζωήν, κίνησιν καὶ συνείδησιν, διὰ τῆς ψυχῆς. Αὕτη δ' εἶναι ἁπλῆ καὶ νοερὰ οὐσία, καθὰ πολλαχόθεν συνάγεται. Πρῶτον μὲν δηλαδὴ ἡ ψυχὴ γινώσκει οὐ μόνον τὰ αἰσθητὰ ἀλλὰ καὶ τὰ νοητά, ἥτις γνῶσις θὰ ἦτο ἀδύνατος, ἐὰν ἡ ψυχὴ ἦτο σωματικὴ καὶ οὐχὶ ἁπλῆ καὶ νοερὰ οὐσία. Ἔπειτα δέ, ὅπως εἰς τὴν αἴσθησιν ἀντιστοιχεῖ αἰσθητὴ οὐσία (εἰς τὴν ὅρασιν φέρ' εἰπεῖν ἀντιστοιχεῖ μέγεθος, χρῶμα κτλ., εἰς τὴν ἀκοὴν ἦχος καὶ φωνή), οὕτω καὶ κατὰ μείζονα ἀνάγκην εἰς τὴν νόησιν ἀντιστοιχεῖ νοητὴ οὐσία· ὑπάρχει ἄρα ὡς νοουμένη καὶ ἡ ψυχή, πραγματικὴ οὐσία καὶ οὐχὶ ψιλὸν συμβεβηκὸς τοῦ σώματος. Τέλος, ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἦτο μόνον σῶμα ἄνευ ψυχῆς, ἔπρεπε καὶ ὁ θεὸς νὰ θεωρηθῇ ὡς σωματικὴ οὐσία· διότι ὁ ἄνθρωπος γινώσκει τὸν θεὸν καὶ ὑπὸ τοῦ σωματικοῦ μόνον ἄλλο σωματικὸν δύναται νὰ γνωσθῇ [2]. Ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ ἐδημιουγήθη ὑπὸ τοῦ θεοῦ καὶ προϋπῆρχε τοῦ σαρκικοῦ σώματος. Πάντα δηλαδὴ τὰ νοερὰ ὄντα ἐδημιουργήθησαν, ὡς εἴρηται, συγχρόνως ὑπὸ τοῦ θεοῦ. Εἰς ταῦτα ἀνήκουσι καὶ αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαί, αἵτινες ἁμαρτοῦσαι ἀπέστησαν τοῦ θεοῦ καὶ κατέπεσον εἰς τόδε τὸ σῶμα ὡς εἱρκτὴν πρὸς τιμωρίαν [3]. Ὑπομνήσεως χάριν ῥητέον, ὅτι καὶ πρὸ τῆς πτώσεως αἱ ψυχαὶ εἶχον σῶμα πλὴν ὅτι τοῦτο ἦτο νοερόν· διότι αἱ δημιουργηθεῖσαι νοεραὶ οὐσίαι καὶ δὴ καὶ αἱ ψυχαὶ μόνον κατ' ἔννοιαν δύνανται νὰ χωρισθῶσιν ἀπὸ τοῦ σώματος [4], κατ' ἀλήθειαν δὲ εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρχωσι καὶ νὰ ζῶσιν ἄνευ τινὸς σώματος [5].

---

1) Περὶ ἀρχῶν 3,4,1. Παρακατιόντες θὰ ἴδωμεν ὅτι ἡ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς διαφέρουσιν ἀλλήλων μόνον κατὰ βαθμόν, οὐχὶ κατ' οὐσίαν.

2) Περὶ ἀρχῶν 1,1,7.

3) Τὴν προΰπαρξιν τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν ἀποδεικνύει ὁ Ὠριγένης καὶ ἀπὸ τῶν Γραφῶν. Οὕτω παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἰωάννης ἐσκίρτησεν ἐν ἀγαλλιάσει ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς μητρὸς (κατὰ Λουκᾶν 1,41), ὅτε αὕτη ἐδέξατο τὸν ἀσπασμὸν τῆς Μαρίας. Περὶ ἀρχῶν 1,7,4.

4) Περὶ ἀρχῶν 2,2,2. Κατὰ Κέλσου 7, 32.

5) Μόνος ὁ θεὸς ὑπάρχει, ὡς εἴδομεν, ἄνευ τινὸς ὕλης. Πβλ. καὶ περὶ ἀρχῶν 1,6,4. «Nullo omnino genere intellectui meo occurrere potest, quomodo tot tantaeque substantiae vitam agere et subsistere sine corporibus possunt, cum solius Dei, id est Patris et Filii et Spiritus sancti naturae id proprium est, ut sine materiali substantia et absque ulla corporeae abjectionis societate intelligatur subsistere».

Περὶ τῆς σχέσεως σώματος καὶ ψυχῆς ὁ Ὠριγένης παρατηρεῖ ὅτι δύο ὑπάρχουσιν ἀντίθετοι γνῶμαι. Κατὰ τὴν ἑτέραν αὐτῶν πρέπει νὰ διακριθῶσιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δύο ψυχαί· ἡ μὲν τῶν ψυχῶν εἶναι ἀνωτέρα καὶ οὐρανία, ἡ δὲ κατωτέρα καὶ ἐπίγειος· ἐκείνη μὲν οὐρανόθεν κατέρχεται εἰς τὸ σῶμα, αὕτη δὲ γεννᾶται συγχρόνως μετὰ τοῦ σώματος, οὗ ἄνευ ἀδύνατον νὰ ὑπάρχῃ καὶ νὰ ζῇ καὶ διὰ τοῦτο συχνάκις ὀνομάζεται «σάρξ». Οἱ τὴν γνώμην ταύτην ἀσπαζόμενοι ἐπικαλοῦνται τὴν ῥῆσιν τοῦ Παύλου, καθ' ἣν «ἡ σὰρξ ἐπιθυμεῖ κατὰ τοῦ πνεύματος, τὸ δὲ πνεῦμα κατὰ τῆς σαρκός» [1]. Τοιαύτη, λέγουσι, διαμάχη προϋποθέτει ὅτι ἡ σὰρξ ἔχει βούλησιν, ἥτις θὰ ἦτο ἀδύνατος ἄνευ τῆς ψυχῆς· ὥστε ἡ σὰρξ ἔχει ἰδίαν ψυχὴν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν νοῦν [2]. Κατὰ δὲ τὴν ἄλλην γνώμην ὑπάρχει τῷ ἀνθρώπῳ μία μόνη ψυχή, δι' ἧς ἔχει τὸ σῶμα ζωήν, αἴσθησιν καὶ κίνησιν. Οἱ τὴν γνώμην ταύτην δεχόμενοι ἑρμηνεύουσι τὴν διαμάχην πνεύματος καὶ σαρκὸς κατ' ἄλλον τρόπον. Ἡ βούλησις δηλαδὴ κατευθύνεται πρὸς τὸ ἀγαθόν, ὅπερ εἶναι ἢ ἠθικὸν ἢ κατ' αἴσθησιν ἀγαθόν· καὶ ἐπειδὴ ταῦτα δὲν εἶναι πρὸς ἄλληλα συμβιβαστά, ἐμφανίζεται διαμάχη ἐν ταῖς τάσεσι τῆς ψυχῆς, καθ' ὅσον ἡ μὲν ἀνωτέρα βούλησις στρέφεται πρὸς τὸ ἠθικόν, ἡ δὲ κατ' αἴσθησιν ἐπιθυμία πρὸς τὸ αἰσθητὸν ἀγαθόν. Ἐὰν λοιπὸν λέγηται, ὅτι ἡ σὰρξ μάχεται πρὸς τὸ πνεῦμα, σημαίνει ὅτι τὰ θέλγητρα τῆς σαρκὸς ἀπομακρύνουσι τὴν ψυχὴν ἀπὸ τῶν θείων καὶ νοερῶν· καὶ πάλιν τὸ πνεῦμα μάχεται πρὸς τὴν σάρκα, καθ' ὅσον ἡ ἀνωτέρα βούλησις ἀντίκειται πρὸς τὰς τάσεις τῆς αἰσθήσεως. Ὥστε τὸ περὶ διαμάχης «πνεύματος» καὶ «σαρκὸς» ὑπὸ τοῦ Παύλου λεγόμενον δὲν εὐνοεῖ τῇ παραδοχῇ δύο ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ψυχῶν [3]. Ὁ Ὠριγένης ὑπὲρ οὐδετέρας τῶν γνωμῶν τούτων φαίνεται τασσόμενος· διότι ποιεῖται μὲν διάκρισιν νοῦ καὶ ψυχῆς, ἀλλὰ νοεῖ τὴν διάκρισιν ἄλλως. Συνάπτων δηλαδὴ τὴν ψυχὴν πρὸς τὸ ὄνομα ψῦχος καὶ τὰ τούτῳ συγγενῆ ὑπολαμβάνει ὅτι ὁ νοῦς ἐγένετο ψυχή, τε ἀρχὴ τῆς τοῦ σώματος ζωῆς, διότι ἐν τῇ τοῦ θεοῦ ἀγάπῃ ἀπεψύχη. Ἐνῷ ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ πρὸ τῆς εἰς τὸ σῶμα εἰσόδου εἶχε τὸ πῦρ τῆς πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπης, εἰσελθοῦσα εἰς τὸ σῶμα ἀπώλεσεν ἐκεῖνο τὸ πῦρ, οἱονεὶ ἀπεψύχη, καὶ οὕτως ἀπὸ νοῦ κατέπεσεν εἰς ψυχήν [4]. Ἡ πτῶσις ὅμως τῶν ψυχῶν δὲν

---

1) Πρὸς Γαλάτας 5, 17.

2) Περὶ ἀρχῶν 3, 4, 2.

3) Αὐτ. 3, 4, 4.

4) Αὐτ. 2, 8, 3 «Requirendum est, ne forte nomen animae, quod graece dicitur ψυχή, a refrigescendo de statu diviniore et meliore dictum

εἶναι ἴση ἀλλ' εἰς ἄλλας μὲν μείζων εἰς ἄλλας δὲ ἐλάττων· ὅθεν προέρχονται καὶ αἱ περὶ τὴν νοητικὴν δύναμιν καὶ τὴν θυμικὴν κατάστασιν διαφοραὶ τῶν ἀνθρώπων [1]. Λοιπὸν νοῦς καὶ ψυχὴ διαφέρουσι κατὰ τὸν Ὠριγένη οὐχὶ κατ' οὐσίαν ἀλλὰ μόνον κατὰ βαθμόν.

Ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ εἶναι κατὰ τὴν φύσιν αὐτῆς ἀθάνατος. Ὑπὲρ τῆς ἀθανασίας δὲ τῆς ψυχῆς προσάγονται ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους διάφοροι λόγοι. Πρῶτον μὲν ἡ ψυχὴ μετέχει, ὡς καὶ αἱ οὐράνιαι δυνάμεις, τοῦ νοεροῦ φωτός, τ.ἔ τῆς θείας φύσεως καὶ σοφίας καὶ ἁγιότητος, οὕτω δὲ εἶναι τῆς αὐτῆς καὶ ἐκεῖναι φύσεως. Ἀλλὰ αἱ οὐράνιαι δυνάμεις εἶναι ἄφθαρτοι καὶ ἀθάνατοι. Καὶ ἡ ἀνθρωπίνη ἄρα ψυχὴ εἶναι ἄφθαρτος καὶ ἀθάνατος. Ἔπειτα δὲ θὰ ἦτο ἀσεβὴς ἡ δοξασία, ὅτι ὁ τὸν θεὸν δυνάμενος νὰ γινώσκῃ καὶ ἀγαπᾷ νοῦς ὑπόκειται εἰς τὴν ἀπώλειαν. Οὕτω θὰ παρεδέχετό τις ὅτι ἡ δύναμις τοῦ γινώσκειν καὶ ἀγαπᾶν τὸν θεὸν δὲν ἐξαρκεῖ πρὸς τὴν ἀΐδιον ὕπαρξιν, ὅπερ ἄτοπον. Βεβαίως ἡ ψυχὴ ἀπεμακρύνθη τοῦ θεοῦ καὶ διαφέρει τοῦ νοῦ ἀλλὰ φέρει ὅμως ἀεὶ ἐν ἑαυτῇ οἱονεὶ τὰ σπέρματα τῆς ἀνανεώσεως κρείττονος νοήσεως καὶ δύναται νὰ γίνῃ πάλιν νοῦς [2]. Τέλος δὲ ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ ἐγένετο κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ θεοῦ, καθὰ ἥ τε ἁγία Γραφὴ μαρτυρεῖ καὶ αὐτὴ ἡ φύσις τῆς ψυχῆς ἐπικυροῖ. Ὡς οὖσα λοιπὸν ἡ ψυχὴ εἰκὼν καὶ ὁμοίωμα τοῦ θεοῦ μιμεῖται τὸν θεὸν καὶ λόγον αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν ἀϊδιότητα· εἶναι ἄρα ἀθάνατος [3]. Κατὰ τίνα ποτὲ τρόπον ἡ ψυχὴ θὰ διάγῃ μετὰ θάνατον, δὲν λέγει ἡμῖν ὁ φιλόσοφος. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐπίστευεν, ὡς εἴδομεν, ὅτι ἡ ψυχὴ οὐδέποτε εἶναι ἄνευ σώματος, παρεδέχετο πιθανώτατα ὅτι μετὰ θάνατον ἔχει (μέχρι τῆς ἀναστάσεως) τὸ αἰθέριον (νοερὸν) αὐτῆς σῶμα, ὅπερ νῦν λανθάνει ὑπὸ τὸ περικάλυμμα τοῦ σαρκικοῦ σώματος.

Ἐν τῇ λογικῇ τοῦ ἀνθρώπου φύσει ἐνυπάρχει ἡ τῆς βουλήσεως ἐλευθερία. Καὶ τὰ ζῷα ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς τὴν τῆς κινήσεως αἰτίαν καὶ τείνουσιν εἰς τὸ ἑαυτοῖς ὠφέλιμον, πολλὰ δὲ τούτων (ὡς ἡ ἀράχνη, ἡ μέλισσα) ἔχουσι φύσιν φανταστικὴν κινοῦσαν τὴν ὁρμὴν

---

sit, et translatum inde, quod ex calore illo naturali et divino refrixisse videatur, et ideo in hoc quo nunc est statu, et vocabulo sita sit.. Videndum ergo est, ne forte, sicut. diximus ex ipso nomine declarari, abeo, quod refrixerit mens a fervore justorum et divini ignis participatione ψυχή, i e anima appellata sit».

1) Αὐτ. 2, 8, 4.

2) Αὐτ. 4,36. 2,8,3.

3) Αὐτ. 4,37.

πρὸς ἐνέργειαν. Ἀλλὰ πάντα ὅμως ποιοῦσιν ἐξ ὁρμεμφύτου καὶ ἄνευ ἐλευθερίας. Ἐκ τοῦ ἐναντίου ὁ ἄνθρωπος ἔχει πρὸς τῇ φανταστικῇ φύσει καὶ λόγον τὸν κρίνοντα τὰς φαντασίας καί τινας μὲν αὐτῶν ἀποδοκιμάζοντα τινὰς δὲ ἀποδεχόμενον. Δυνάμενος λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος διὰ τοῦ λόγου νὰ θεωρῇ καὶ διακρίνῃ τὸ καλὸν καὶ τὸ αἰσχρὸν ὀφείλει νὰ προτιμᾷ μὲν τὸ καλὸν νὰ φεύγῃ δὲ τὸ αἰσχρόν· διότι ἄλλως θὰ ἦτο ἡ διάκρισις ἐκείνη ἄσκοπος. Καὶ προαιρούμενος μὲν τὸ καλὸν εἶναι ἐπαινετός, προαιρούμενος δὲ τὸ κακὸν ψεκτός [1]. Ἡ δύναμις ἄρα τῆς ἐκλογῆς, τ.ἔ ἡ τῆς βουλήσεως ἐλευθερία, συμπέφυκε τῷ ἀνθρώπῳ ὡς ζῴῳ λογικῷ. Καὶ δὲν εἶναι μὲν κύριος ὁ ἄνθρωπος νὰ κανονίζῃ τὰς ἔξωθεν περιστάσεις ἀλλὰ δύναται νὰ χρησιμοποιῇ αὐτὰς κατὰ βούλησιν παραλαβὼν κριτὴν τὸν λόγον [2]. Ἐπὶ τούτου τοῦ λόγου ἐρείδεται τὸ αὐτεξούσιον καὶ οὔτε ὑπὸ τῶν παθῶν ἀναιρεῖται οὔτε ὑπὸ τῆς θείας προδιατάξεως [3]. Ἄνευ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἀρετή· ἐὰν τῆς ἀρετῆς ἀναιρεθῇ τὸ ἑκούσιον, ἀναιρεῖται καὶ ἡ οὐσία αὐτῆς [4]. Ἐλευθέραν δ' ἔχων τὴν βούλησιν ὁ ἄνθρωπος εὑρίσκεται ἀεὶ ἐν μέσῳ ἀντιθέτων ἐνεργειῶν καὶ δυνάμεων, ἀγαθῶν καὶ κακῶν· ὧν ἐκεῖναι μὲν ἄγουσιν εἰς τὰ ἀγαθὰ καὶ παρορμῶσι πρὸς τὰ οὐράνια καὶ θεῖα, αὗται δὲ συνάπτονται πρὸς ὁρμὰς καὶ πάθη, ἐν οἷς ἐνυπάρχουσι τῆς ἁμαρτίας τὰ σπέρματα [5]. Οὕτως εὑρίσκεται ὁ ἄνθρωπος ἐν ἀδιαλείπτῳ πάλῃ καὶ ἔχει νὰ καταβάλῃ πολλοὺς πειρασμούς, ἐν ᾧ ἀγῶνι κρατύνεται ὑπὸ τῆς θείας βοηθείας [6]. Καὶ

---

1) Αὐτ. 3,1,2 καὶ 3.

2) Αὐτ. 3,1,5. πρβ. καὶ 3,1,3 «τὸ μὲν οὖν ὑποπεσεῖν τόδε τι τῶν ἔξωθεν φαντασίαν ἡμῖν κινοῦν τοιάνδε ἢ τοιάνδε, ὁμολογουμένως οὐκ ἔστι τῶν ἐφ' ἡμῖν Τὸ δὲ κρῖναι οὑτωσὶ χρήσασθαι τῷ γενομένῳ ἢ ἑτέρως οὐκ ἄλλου τινὸς ἔργον· ἢ τοῦ ἐν ἡμῖν λόγου ἐστίν . . . »

3) Αὐτ. 3,1,7–22. Εἰς τὸ ἐρώτημα, τίς ποτε ἡ σχέσις μεταξὺ τῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐλευθερίας καὶ τῆς τοῦ θεοῦ προγνώσεως, ἀποκρίνεται ὁ Ὠριγένης καθ' ὃν ὕστερον καὶ ὁ Αὐγουστῖνος τρόπον. Λέγει δηλαδὴ ὅτι τὰ πράγματα δὲν γίνονται, διότι ὁ θεὸς γινώσκει αὐτά, ἀλλὰ γινώσκει αὐτὰ διότι γίνονται. Εἰς γένεσ. 3,5,6 καὶ 7.

4) Κατὰ Κέλσου 4,3. «Ἀρετῆς ἐὰν ἀνέλῃς τὸ ἑκούσιον, ἀνεῖλες αὐτῆς καὶ τὴν οὐσίαν». Ρητέον δ' ὅτι ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ βουλήσει ἔχει τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ κακόν. Τὸ κακὸν εἶναι ἁπλῶς στέρησις, τὸ «οὐκ ὂν» (εἰς Ἰωάν. 2,7) καὶ αἰτίαν ἔχει οὔτε τὸν θεὸν οὔτε τὴν ὕλην ἀλλὰ τὴν ἐλευθέραν ἐνέργειαν τῆς ἀπὸ τοῦ θεοῦ ἀπομακρύνσεως, ἣν ὁ θεὸς δὲν διέταξεν ἀλλ' ἁπλῶς δὲν κωλύει. Κατὰ Κέλσου 7,68.

5) Αὐτ. 3,3,4. 3,2,2.

6) Αὐτ. 3,2,3 καὶ 5.

δύναται μὲν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βοηθούμενος νὰ ἀνυψωθῇ μέχρι τῆς τάξεως τῶν ἀγγέλων καὶ ἑνωθῇ τῷ θεῷ, ἐὰν ἐπικρατήσῃ τῆς σωματικῆς φύσεως καὶ πορευθῇ τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς· δύναται δὲ καὶ τοὐναντίον νὰ καταπέσῃ εἰς τὰ ἄλογα ζῷα, ἐὰν δουλωθῇ εἰς τὰς ἐπιθυμίας καὶ τραπῇ τὴν ὁδὸν τῆς κακίας [1]. Ὁ ἄνθρωπος ἀείποτε μὲν εἶχε χρείαν πρὸς σωτηρίαν αὐτοῦ συλλήπτορος καὶ καθηγεμόνος ἀλλ᾽ ἐπ᾽ ἐσχάτων μάλιστα διὰ τὴν κατάπτωσιν καὶ διαφθορὰν εἶχε πᾶσαν ἀνάγκην τῆς βοηθείας αὐτοῦ τοῦ δημιουργοῦ. Ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ἦτο ἔργον τῆς ἀπολυτρώσεως.

6. ***Ἀπολύτρωσις καὶ ἀποκατάστασις.*** Ἐπ᾽ ἐσχάτων τῶν χρόνων, λέγει ὁ Ὠριγένης, τοῦ τέλους ἤδη τῷ κόσμῳ ἐπικειμένου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐμπεπτωκότος εἰς μεγίστην διαφθοράν, ὅτε εἶχον ἀποβῆ ἀσθενεῖς οὐ μόνον οἱ ἀρχόμενοι ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιτετραμμένοι τὴν ἀρχὴν (αἱ οὐράνιαι δυνάμεις), τότε ἐδέησε νὰ ἐπεμβῇ αὐτὸς ὁ δημιουργός, ἵνα διδάξῃ ἐκείνους μὲν τὴν ὑπακοὴν τούτους δὲ τὴν ὀρθὴν ἀρχήν. Διὸ καὶ ἐπεφάνη εἰς τὸν κόσμον αὐτὸς ὁ τοῦ θεοῦ μονογενὴς υἱὸς καὶ μορφὴν δούλου λαβὼν ἐγένετο ὑπήκοος μέχρι θανάτου σταυρικοῦ [2]. Ἡ ψυχὴ τοῦ Χριστοῦ προϋπῆρχεν ἐν τῷ ὑπὲρ αἴσθησιν κόσμῳ, ὡς καὶ πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ψυχαί, πρὶν ἑνωθῇ πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ· καὶ αὕτη ὑπὸ τοῦ θεοῦ δημιουργηθεῖσα ἠδύνατο νὰ ἀσκῇ τὴν ἐλευθερίαν ἐπ᾽ ἀγαθῷ ἢ ἐπὶ κακῷ [3]. Ἀλλ᾽ ἐξ ἀρχῆς ἔμεινεν οὕτω πιστὴ τῷ θεῷ καὶ τῷ ἀϊδίῳ αὐτοῦ λόγῳ, ὥστε ὅλη εἰσέδυ εἰς τὸ θεῖον φῶς καὶ κατὰ τὴν ῥῆσιν τοῦ Παύλου [4] ἐγένετο ἓν πνεῦμα μετὰ τοῦ Κυρίου. Διὰ τῆς τελείας ἀγάπης καὶ εἰλικρινοῦς πίστεως ἐγένετο ἡ τοῦ Χριστοῦ ψυχὴ *ἀξία* νὰ ἑνωθῇ ἀχωρίστως πρὸς τὸν θεῖον λόγον· ὥστε οὐχὶ κατὰ τύχην ἀλλὰ κατ᾽ ἀξίαν ἡ ψυχὴ αὕτη καὶ οὐχὶ ἄλλη τις ἐγένετο ἓν μετὰ τοῦ λόγου τοῦ θεοῦ καὶ προῆλθεν ὁ Χριστός [5]. Διὰ τοῦ ἀσβέστου πυρὸς τῆς ἀγάπης ἐγένετο εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τὸ ἀποκείμενον τῇ ἐλευθέρᾳ βουλήσει ἀγαθὸν οἱονεὶ φύσις [6]. Ἡ θεότης

1) Αὐτ. 3,2,2. 1,8,4.

2) Αὐτ. 3, 5, 6.

3) Εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ τοῦ Χριστοῦ ψυχὴ δὲν ἀνήκει, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, εἰς τὰς δι᾽ ἁμαρτίαν πεσούσας ψυχὰς ἀλλ᾽ ἑκουσίως κατῆλθεν εἰς τὸν κόσμον πρὸς σωτηρίαν τῶν ἁμαρτουσῶν.

4) Πρὸς Κορινθ. 1, 6, 17 «ὁ δὲ κολλώμενος τῷ Κυρίῳ ἓν πνεῦμά ἐστιν».

5) Αὐτ. 2, 6, 3 καὶ 4.

6) Αὐτ. 2, 6, 5.

τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι ἐν τόπῳ περιωρισμένη ἀλλ᾽ ὑπάρχει συγχρόνως ἐν τοῖς ἁγίοις καὶ τοῖς ἀρχαγγέλοις πλὴν ὅτι ἐν τούτοις τελειότερον καὶ ἐκπρεπέστερον ἢ ἐν ἐκείνοις· διότι ὁ Χριστὸς ὑπάρχει ἑκάστῳ κατὰ λόγον τῆς ἀξίας αὐτοῦ [1]. Σκοπὸς δὲ τῆς ἐπιφανείας τοῦ Χριστοῦ ἦτο ἡ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας ἀπολύτρωσις τῶν ψυχῶν, ἡ κάθαρσις καὶ ἀναγωγὴ αὐτῶν εἰς τὸν πρότερον πνευματικὸν βίον [2].

Ἡ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας θεραπεία τοῦ ἀνθρώπου δύναται νὰ προέλθῃ ἐκ τῆς θείας χάριτος. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ συνεργήσῃ, ἧς συνεργίας ἄνευ ἡ θεραπεία εἶναι ἀδύνατος [3]. Ἡ χάρις ὁμοιάζει πρὸς τὸν ἐρχόμενον εἰς τὴν γῆν ὑετόν· διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ ὑετοῦ ἡ μὲν γεωργηθεῖσα γῆ καρποφορεῖ ἡ δὲ ἀμεληθεῖσα καὶ μείνασα χέρσος ἀκανθοφορεῖ. Ὅπως δὲ τῆς ἀκανθοφορίας ταύτης αἰτία δὲν εἶναι ὁ ὑετὸς ἀλλ᾽ ἡ ἀμέλεια καὶ τὸ ἀγεώργητον τοῦ ἀγροῦ, οὕτω καὶ τῆς παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ κακίας αἰτία δὲν εἶναι ὁ θεὸς ἀλλ᾽ ἡ ἀμέλεια καὶ κακὴ προαίρεσις τοῦ ἀνθρώπου. Ἵνα ὁ καρπὸς τοῦ ἀγαθοῦ ἀναβλαστήσῃ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὀφείλει οὗτος νὰ ποιῇ πᾶν τὸ ἐφ᾽ ἑαυτῷ [4]. Τούτων οὕτως ἐχόντων ἡ ἀληθὴς γνῶσις τοῦ θεοῦ καὶ ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου προέρχεται μὲν ἐκ τοῦ θεοῦ ἤρτηται δὲ ἐκ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου· διότι ὁ θεὸς παρέχει τὴν χάριν μόνον εἰς τοὺς ἀξίους αὐτῆς [5]. Ἡ δὲ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας θεραπεία τῶν ψυχῶν [6] δὲν περιορίζεται ἐν μόνῳ τῷ παρόντι ἀλλ᾽ ἐπεκτείνεται καὶ ἐπὶ τὸν μετὰ θάνατον βίον. Ἐὰν ἡ ψυχὴ ἔλθῃ ἀκάθαρτος εἰς τὸν ἐπέκεινα βίον, ὑφίσταται τιμωρίαν, ἥτις εἶναι κατ᾽ οὐσίαν καθαρτικὴ καὶ θεραπευτικὴ τιμωρία. Ἡ μετὰ θάνατον τιμωρία εἶνε τιμωρία τοῦ *πυρός*, καθ᾽ ὅσον ἡ ἐπίγνωσις τῆς ἁμαρτίας καὶ ἡ τύψις τῆς συνειδήσεως παραβάλλεται πρὸς τὴν

1) Αὐτ. 4, 29 καὶ 31.

2) 2, 6, 3. 2, 8.

3) Αὐτ. 3,1,22 «οὔτε τὸ ἐφ᾽ ἡμῖν χωρὶς τῆς ἐπιστήμης τοῦ θεοῦ οὔτε ἡ ἐπιστήμη τοῦ θεοῦ προκόπτειν ἡμᾶς ἀναγκάζει, ἐὰν μὴ καὶ ἡμεῖς ἐπὶ τὸ ἀγαθόν τι συνεισάγωμεν».

4) Αὐτ. 3,1,10 καὶ 11.

5) Κατὰ Κέλσου 7, 33. «Ἐπεὶ δ᾽ οὐκ αὐτάρκης ἡ ἡμετέρα προαίρεσις πρὸς τὸ πάντῃ καθαρὰν ἔχειν τὴν καρδίαν ἀλλὰ ἡμῖν δεῖ κτίζοντος αὐτὴν τοιαύτην...» αὐτ. 42 καὶ 44.

6) Ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος τῆς θεραπείας τοῦ νοσήματος τῆς ἁμαρτίας εἶναι ἄλλος παρ᾽ ἄλλῳ ἀνθρώπῳ καὶ πρέπει νὰ καταλείπηται τῷ θεῷ, ὅστις μόνος γινώσκει καὶ τὰ φάρμακα καὶ τὸν χρόνον τῆς θεραπείας ἑκάστου. Περὶ ἀρχῶν 3, 1, 13 καὶ 14.

βάσανον τοῦ πυρός [1]. Διὰ τοῦ τοιούτου πυρὸς καθαίρονται αἱ ψυχαὶ καὶ καθαρθεῖσαι θᾶττον ἢ βράδιον ἀνέρχονται εἰς τὰς τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν οὐρανίων δυνάμεων τάξεις, ἃς διελθοῦσαι καὶ ἀεὶ μᾶλλον φωτισθεῖσαι καὶ διδαχθεῖσαι [2] ἐξικνοῦνται τέλος εἰς τὴν ἐν τῷ θεῷ ἀμύθητον λαμπρότητα [3]. Ἐνῷ δὲ κατ' ἀρχὰς αἱ ψυχαὶ ἐδημιουργήθησαν κατ' εἰκόνα τοῦ θεοῦ, ἐπανερχόμεναι τέλος πρὸς αὐτὸν λαμβάνουσι τὴν τελειότητα τῆς πρὸς ἐκεῖνον ὁμοιότητος [4]. Οὕτω θὰ ἐξακολουθήσῃ ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ἡ κάθαρσις καὶ ἐπιστροφὴ τῶν ψυχῶν, μέχρι οὗ πᾶσαι καθαρθῶσι καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἐν τῷ θεῷ εὕρωσι [5]. Βεβαίως ἄλλαι μὲν τιμωροῦνται μείζονα ἄλλαι δὲ ἐλάττονα τιμωρίαν, καὶ ἄλλαι μὲν ἐπὶ πλείονα ἄλλαι δὲ ἐλάττονα χρόνον ἀναλόγως τῶν ἁμαρτημάτων [6] ἀλλὰ πᾶσαι

---

1) Αὐτ. 2,40,4. «Per quos sermones hoc videtur indicari, quod unusquisque peccatorum flammam sibi ipse proprii ignis accendat, et non in aliquem ignem, qui antea jam fuerit ab alio accensus, vel ante ipsum substiterit, demergatur....tunc et ipsa conscientia propriis stimulis agitatur atque compungitnr, et sui ipsa efficitur accusatrix et testis».

2) Τὴν μακαριότητα τῆς ψυχῆς θέτει ὁ Ὠριγένης ἐν τῷ φωτισμῷ καὶ τῇ γνώσει. Οἱονεὶ ἄρτος, λέγει, ἐν τῷ βίῳ τῶν καθαρῶν ψυχῶν εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ σοφία. Διὸ οἱ ἐκ τοῦδε τοῦ βίου ἐξερχόμενοι ἧττον μὲν δεδιδαγμένοι ἀλλ' ἀγαθὰ ἔργα συναποκομίζοντες θὰ διδαχθῶσι καὶ φωτισθῶσιν ἐν ἐκείνῃ τῇ Ἱερουσαλὴμ τῇ τῶν ἁγίων πόλει. (2,11,3) Ἡ ψυχὴ διαφλέγεται ὑπὸ θερμοῦ πόθου πρὸς γνῶσιν τῶν αἰτίων τοῦ κόσμου καὶ τῆς θείας σοφίας. Οὗτος ὁ πόθος εἶναι τῇ ψυχῇ ἔμφυτος ὥσπερ τῷ ὀφθαλμῷ ὁ πόθος τοῦ φωτός. Οὐδ' ἐνεποιήθη μάτην τῇ ψυχῇ ἐκεῖνος ὁ πόθος ἀλλὰ θὰ πληρωθῇ διὰ τοῦ μετὰ θάνατον φωτισμοῦ. Λοιπὸν μετὰ θάνατον θὰ λάβῃ ἡ ψυχὴ τελείαν γνῶσιν τῆς φύσεως καὶ τοῦ σχεδίου τοῦ κόσμου καὶ τῆς παρὰ τοῦ θεοῦ προνοίας καὶ κυβερνήσεως αὐτοῦ. Ἔνθ. ἀνωτ. 2,11,4 καὶ 5.

3) Αὐτ. 2, 10, 6. 1, 6, 3.

4) Αὐτ. 3, 6, 1.

5) Αἱ καθαραὶ καὶ ἅγιαι ψυχαὶ ἐξελθοῦσαι τοῦδε τοῦ βίου διατρίβουσι κατὰ πρῶτον ἐν τόπῳ τινὶ ἐπὶ τῆς γῆς κειμένῳ, ὃν ἡ ἁγία Γραφὴ ὀνομάζει παράδεισον, οἱονεὶ ἐν διδασκαλείῳ. Διότι ἐνταῦθα μανθάνουσι πάντα ὅσα ἐν τῷ βίῳ εἶδον καὶ λαμβάνουσιν ἀποκαλύψεις τινὰς τοῦ μέλλοντος. Ὕστερον ἀνέρχονται εἰς τὴν χώραν τοῦ ἀέρος καὶ τὰ βασίλεια τῶν οὐρανῶν καὶ τέλος εἰσέρχονται ε'ς τὸν κύριον οὐρανόν, ἔνθα ἐποπτεύουσι τὸ θεῖον 2, 11, 6 καὶ 7.

6) Διὸ καὶ διάφορος εἶναι ἡ κατάστασις τῶν διὰ τοῦ θανάτου καταλειπουσῶν τὸ αἰσθητὸν σῶμα ψυχῶν. Αἱ μὲν καθαραὶ καὶ μὴ βαρυνόμεναι ὑπὸ τῆς κακίας ψυχαὶ φέρονται μετέωροι εἰς ὑψηλοτέρους τόπους πρὸς τὰ καθαρὰ πνεύματα καὶ ἑνοῦνται τῷ θεῷ· αἱ δὲ φαῦλαι καὶ ὑπὸ τῶν ἁμαρτιῶν καθελκόμεναι ψυχαὶ κυλινδοῦνται περὶ τὰ μνήματα ἢ περὶ τὴν γῆν ἢ καὶ καταπίπτουσιν εἰς τοὺς δαίμονας. Κατὰ Κέλσου 7, 5.

ἐπὶ τέλους σῴζονται καὶ πρὸς τὸν θεὸν ἐπανέρχονται [1]. Οὐ μόνον δ' αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαὶ θὰ ἐπανέλθωσι πᾶσαι πρὸς τὸν θεὸν ἀλλὰ καὶ αἱ τῶν δαιμόνων, διότι ὁ οἰκτίρμων θεὸς συγκαταβαίνει καὶ ἐπὶ τὸν πλεῖστον καταπεσόντα Σατανᾶν. Ὥστε τὸ κακὸν ἀεὶ μᾶλλον ἐλαττοῦται μέχρι οὗ τέλος παντελῶς ἀφανισθῇ· ἡ εἰς τὴν ἀρχῆθεν κατάστασιν ἐπιστροφὴ θὰ συμβῇ εἰς πάντα τὰ πεσόντα πνεύματα καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς δαίμονας, ἑνὶ λόγῳ ἡ ἀποκατάστασις (*ἐπανόρθωσις*) ἔσται καθολική [2]. Ἡ ἀποκατάστασις τελειοῦται ἐν τῇ ἀναστάσει τῶν σωμάτων. Ἐν τέλει, ὅταν αἱ ψυχαὶ πᾶσαι καθαρθῶσι καὶ ἁγιασθῶσι, θὰ ἀναστῶσι τὰ σώματα καὶ θὰ ἑνωθῶσι μετὰ τῶν ψυχῶν. Ἐκεῖνο δὲ τὸ σῶμα θὰ ἀναστῇ, ὅπερ εἶχεν ἡ ψυχὴ ἑκάστη ἐν τῷ ἐπὶ γῆς βίῳ πλὴν ὅτι θὰ ἔχῃ οὐχὶ σαρκικὴν ἀλλὰ πνευματικὴν μορφήν [3]. Τὸ ἀναστησόμενον σῶμα θὰ εἶναι λεπτότατον καὶ καθαρώτατον καὶ λαμπρότατον ὑπερβάλλον κατὰ τὴν αἴγλην καὶ λαμπηδόνα πάντα τὰ φωτεινότατα οὐράνια σώματα [4]. Ἀλλὰ προσέτι καὶ ὁ ἔνυλος κόσμος θὰ μετάσχῃ τῆς ἀναστάσεως, διότι θὰ λάβῃ αἰθερίαν τινὰ μορφὴν καὶ οὐρανίαν καθαρότητα [5]. Αἱ τῶν ἐνύλων διαφοραὶ θὰ ἀρθῶσι καὶ ἡ ἀρχῆθεν ἑνότης καὶ τελειότης τῆς ὅλης δημιουργίας θὰ ἀποκατασταθῇ· δὲν θὰ ὑπάρχωσι ζῷα καὶ φυτὰ καὶ λίθοι καὶ ξύλα καὶ αἱ ἄλλαι διαφοραί, αἵτινες εἶναι ἐπακολούθημα τῆς πτώσεως τῶν ψυχῶν καὶ διετάχθησαν πρὸς θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἐπὶ γῆς βίου [6]. Τότε ὁ θεὸς θὰ εἶναι πάντα ἐν πᾶσι, καθ' ὅσον πᾶς ἔλλογος νοῦς κεκαθαρμένος καὶ ἐλεύθερος τῆς ἁμαρτίας θὰ νοῇ καὶ γινώσκῃ οὐδὲν ἄλλο παρὰ τὸν θεὸν καὶ θὰ βλέπῃ οὐδὲν ἄλλο ἢ τὸν

---

1) Αὐτ. 1, 6, 3.

2) 1,6,1. 3,6,1—4·

3) Αὐτ. 2,10,1. «Ex animali corpore ipsa virtus resurrectionis et gratia spiritale corpus educit, cum id ab indignitate transmutat in gloriam». Ταῦτα λέγονται κατὰ τὸν ἀπόστολον Παῦλον (πρὸς Κορινθ. 1,15,44 «σπείρεται σῶμα ψυχικόν, ἐγείρεται σῶμα πνευματικόν»). Τὸ ἀναστησόμενον σῶμα θὰ εἶναι ἀπηλλαγμένον πάσης ἀτελείας καὶ θὰ ὑπάρχῃ δοχεῖον τιμῆς καὶ ἐνδιαίτημα μακαριότητος. Περὶ ἀρχῶν 3,6,6.

4) Περὶ τοῦ σώματος τούτου ἰσχύει τὸ ὑπὸ τοῦ Παύλου (πρὸς Κορινθ. 1,2,9) εἰρημένον «ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδεν καὶ οὖς οὐκ ἤκουσεν καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπων οὐκ ἀνέβη, ὅσα ἡτοίμασεν ὁ θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν». Περὶ ἀρχῶν 3,6,4.

5) Οὐχὶ εὐθὺς καὶ διὰ τῆς βίας ἀλλὰ κατὰ μικρὸν καὶ διὰ διδασκαλίας καὶ ὑποδείξεως τοῦ ἀγαθοῦ θὰ ὑποταγῇ ὅλος ὁ κόσμος εἰς τὸν θεὸν (3,5,8. 3,6,8). Τοῦτο δὴ γενήσεται διὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ· ὅταν θὰ ὑποταγῶσιν αὐτῷ πάντα, τότε καὶ αὐτὸς ὁ υἱὸς ὑποταγήσεται τῷ ὑποτάξαντι αὐτῷ πάντα, ἵνα εἶναι ὁ θεὸς πάντα ἐν πᾶσι (πβλ. Παύλ. πρὸς Κορινθ. 1,15,28.) Περὶ ἀρχῶν 3,5,7.

6) 1,6,4. 3,6,2 καὶ 4.

θεὸν [1]· θὰ ἔχῃ μέτρον πάσης αὐτοῦ κινήσεως τὸν θεὸν [2], θὰ θεοποιηθῇ κατὰ μετοχὴν τῆς ἐκείνου θεότητος [3]. Οὐδεμία θὰ ὑπάρχῃ διαφορὰ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, διότι κακὸν δὲν θὰ ὑπάρχῃ· ὥστε πάντα θὰ εἶναι εἰς τὸν νοῦν θεός [4]. Ἀλλ' ἡ καθολικὴ ἀποκατάστασις δὲν τερματίζει τοῦ κόσμου τὴν λειτουργίαν. Ὅπως προηγήθησαν τοῦ ὑφεστῶτος κόσμου ἄλλοι κόσμοι, οὕτω καὶ θὰ ἐπακολουθήσωσιν αὐτῷ ἕτεροι. Φαίνεται, λέγει, δυνατόν, αἱ λογικαὶ φύσεις, ἃς οὐδέποτε ἐπιλείπει τὸ αὐτεξούσιον, καὶ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὸν θεὸν πάλιν νὰ καταπίπτωσιν εἰς σώματα. Εἰς τὴν πτῶσιν ταύτην ἀκολουθεῖ αὖθις ποικιλία καὶ διαφορὰ ὄντων καὶ γίνεται νέος αἰσθητὸς κόσμος [5]. Ὅπως δὲ ὑπάρχει ἀΐδιος ἡ λειτουογία τῆς ἀπὸ τοῦ θεοῦ πτώσεως καὶ ἐπιστροφῆς τῶν λογικῶν φύσεων, οὕτως εἶναι ἀΐδιος καὶ ἡ τῶν διαφόρων κόσμων διαδοχή.

7. ***Ἐπισκόπησις.*** Ἀνασκοποῦντες τὰ εἰρημένα δυνάμεθα νὰ ἐπαναλάβωμεν ὅσα Γρηγόριος ὁ θαυματουργὸς παρατηρεῖ ἐν τῷ προσφωνητικῷ καὶ πανηγυρικῷ λόγῳ ὑποτυπῶν τὴν μέθοδον καὶ διδασκαλίαν τοῦ Ὠριγένους, ὃν χαρακτηρίζει θαυμαστὸν ἄνδρα καὶ ἰδεώδη σοφόν. Ἀρχὴν καὶ βάσιν τῆς διδασκαλίας ἐθεώρει τὴν διαλεκτικήν, ἵνα τὸ κριτικὸν τῆς ψυχῆς μέρος λογικῶς ἀναπτύξῃ [6]. Οὐχ ἧττον ἐτίμα τὴν περὶ τὴν φύσιν φιλοσοφίαν (φυσιολογίαν) ὡς ὑψηλὴν καὶ ἔνθεον μάθησιν καὶ τοὺς κλάδους τῆς μαθηματικῆς, τὴν μετεωροπόρον ἀστρονομίαν, καὶ τὴν γεωμετρίαν, ἣν τελευταίαν ἐθεώρει ὡς ὑποβάθραν πάντων ἄσειστον καὶ κρηπῖδα ἀσφαλῆ [7]. Ἰδίᾳ δὲ ἐξαίρεται ἡ τοῦ Ὠριγένους

1) Κατὰ Κέλσου 5, 10. 6, 20. «Καὶ ὅσον γε αἰνοῦμεν αὐτόν, οὐ περιαχθησόμεθα ἀπὸ τῆς τοῦ οὐρανοῦ περιφορᾶς, ἀεὶ δὲ πρὸς τῇ θέᾳ ἐσόμεθα τῶν ἀοράτων τοῦ θεοῦ· οὐκέτι ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοουμένων ἡμῖν ἀλλ' ὡς ὠνόμασεν ὁ γνήσιος τοῦ Ἰησοῦ μαθητής. «Τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον,» καὶ τὸ «ἐὰν ἔλθῃ τὸ τέλειον, τὸ ἐκ μέρους καταργηθήσεται».

2) Περὶ ἀρχῶν, 3, 6, 3. «Per singulos Deus erit omnia hoc modo, ut quidquid rationabilis mens expurgata jam omnium vitiorum faece, atque omni penitus abstersa nube malitiae, vel sentire, vcl intelligere, vel cogitare potest, omnia Deus sit, nec ultra jam aliquid aliuid nisi Deum videat, Deum teneat».

3) Εἰς Ἰωάν. 2, 22.

4) Περὶ ἀρχῶν. ἔνθ. ἀνωτ.

5) 3, 5, 3. 2, 3, 3.

6) Λόγος ὡς Ὠριγένους προσφων. καὶ πανηγυρ. 7.

7) Αὐτ. 8.

σύντονος τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας σπουδὴ καὶ θερμὴ ἀγάπη. Καὶ δὲν περιωρίζετο μὲν ἐν ἑνὶ φιλοσοφήματι προτιμῶν νὰ εἶναι ἐκλεκτικός [1] καὶ νὰ ἀντλῇ ἐξ ἑκάστου φιλοσοφήματος ὅ,τι ὑγιὲς καὶ ὀρθὸν εὕρισκεν [2] ἀλλ' ἰσχυρὰν ὅμως συνῃσθάνετο κλίσιν πρὸς τὰ πλατωνικὰ [3] καὶ μάλιστα τὰ νέα πλατωνικὰ διανοήματα. Ἐκ τούτου δέ, ὅτι ὁ Ὠριγένης ἦτο ἐμπεφορημένος ἑλληνικῶν καὶ ἰδίᾳ νέων πλατωνικῶν θεωρημάτων, προέρχεται ἡ ἀπὸ τῶν χριστιανικῶν δογμάτων ἀνεπίγνωστος ἐν πολλοῖς ἀπόκλισις αὐτοῦ [4]. Οὕτως ἡ περὶ ὑπάρξεως ἀνάρχου καὶ ἀϊδίου δημιουργίας δοξασία, ἡ τῆς διαφορᾶς καὶ ποικιλίας τῶν ὄντων ἑρμηνεία διὰ τῆς ἀπὸ τοῦ θεοῦ πτώσεως τῶν νοερῶν φύσεων, ἡ περὶ προϋπάρξεως τῶν ψυχῶν καὶ τῆς καθολικῆς ἀποκαταστάσεως θεωρία—ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα διδάγματα ὁμόλογα ὄντα πρὸς ἑλληνικὰ φιλοσοφήματα δὲν συνᾴδουσι πρὸς τὰ χριστιανικὰ δόγματα. Καὶ ἐμφαίνουσι μὲν τὰς τοιαύτας ἀποκλίσεις καὶ ἐλέγχουσιν ὡς πλάνας μεγάλοι πατέρες καὶ διδάσκαλοι τῆς ἐκκλησίας, (οἷοι Γρηγόριος ὁ θαυματουργὸς καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ἀθηνόδωρος, Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας, ὁ Ἀθανάσιος, ὁ Βασίλειος, οἱ δύο ἕτεροι Γρηγόριοι, ὁ Ἀμβρόσιος καὶ ἄλλοι), ἀλλὰ θαυμάζουσι τὴν εὐσέβειαν καὶ ἀγαθὴν πρόθεσιν τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἐξαίρουσι προσηκόντως τὰς προσενεχθείσας ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν ὑπηρεσίας. Σημειῶδες δ' εἶναι ὅτι ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς ἐννοίας τῆς ἁγίας τριάδος ἐνορῶμεν ἀνακολουθίας καὶ ἀντιφάσεις, οἵας ἤδη καὶ παρὰ τῷ Κλήμεντι εὕρομεν. Ὁ υἱὸς δηλαδὴ καὶ λόγος τοῦ θεοῦ παρίσταται ὁτὲ μὲν ὡς ἰδιότης, σοφία καὶ δύναμις τοῦ πατρός, ὁτὲ δὲ ὡς ὄργανον αὐτοῦ δι' οὗ πάντα ἐδημιουργήθησαν, ὁτὲ δὲ τέλος ὡς πρόσωπον. Καὶ πάλιν ὡς πρόσωπον

1) Αὐτ. 14.

2) Κατὰ Κέλσου 7,46.

3) Μεγάλη ἦτο ἡ πρὸς τὸν Πλάτωνα συμφωνία τοῦ Ὠριγένους ἐν τῇ ἠθικῇ, ἔνθα ἐξῇρε μὲν τὰς τέσσαρας κυρίας ἀρετὰς καὶ τὴν εὐσέβειαν ἀπέφαινε δὲ κατὰ σωκρατικὸν καὶ πλατωνικὸν τρόπον τὴν ἀρετὴν καθόλου ὡς γνῶσιν καὶ ἐπιστήμην, ὡς αὐτογνωσίαν καὶ εὐδαιμονίαν. Γρηγόρ. λόγος εἰς Ὠριγ. 11.12.

4) Ὁ Ὠριγένης γνωματεύει ὅτι πρὸς ὀρθὴν τῶν θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων γνῶσιν πρέπει νὰ ὁρμώμεθα ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως (ἔπιθ. τὸ προοίμιον τοῦ περὶ ἀρχῶν ἔργου). Καὶ ὅμως ἐν πολλοῖς ἀφίσταται αὐτὸς ταύτης παρελκόμενος ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν φιλοσοφημάτων. Ἐνταῦθα μνημονευτέα ὅσα καὶ ὁ Πορφύριος (παρ' Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. 6,19) λέγει περὶ Ὠριγένους «κατὰ μὲν τὸν βίον χριστιανικῶς ζῶν καὶ παρανόμως, κατὰ δὲ τὰς περὶ τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ θεοῦ δόξας ἑλληνίζων καὶ τὰ Ἑλλήνων τοῖς ὀθνείοις ὑποβαλλόμενος μύθοις».

θεωρούμενος ὁ υἱὸς νῦν μὲν εἰκονίζεται ὅμοιος τῷ πατρὶ νῦν δὲ ὑποτάσσεται αὐτῷ καὶ χαρακτηρίζεται ὡς δεύτερος θεός. Παρὰ τὰς τοιαύτας δ' ὅμως δυσχερείας καὶ ἀνακολουθίας, ἃς καὶ ὁ Ὠριγένης δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐκφύγῃ, εἶναι ὡμολογημένον ὅτι τούτῳ ἀνήκει τὸ μέγα ἔργον, ὅτι συνεπλήρωσεν ὅσας εὗρεν ἀρχάς, καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς εἰς τὴν ἀποκάλυψιν πίστεως καὶ τῶν ἑλληνικῶν φιλοσοφημάτων (ἰδίᾳ τοῦ νέου πλατωνικοῦ) συνεκρότησε τὸ πρῶτον σύστημα τῆς χριστιανικῆς ἐπιστήμης [1].

ε. Θαυμασταὶ καὶ κατήγοροι τοῦ Ὠριγένους.

Ο Ὠριγένης ζῶν τε καὶ ἀποθανὼν ἔσχε πολλοὺς μὲν θαυμαστὰς καὶ θιασώτας πολλοὺς δὲ κατηγόρους καὶ ἐναντίους. Ἐκ τῶν μαθητῶν καὶ ὀπαδῶν αὐτοῦ εἶναι *Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας* ὁ ἐπικληθεὶς μέγας [2]. Οὗτος περὶ τὸ τέλος τῆς δευτέρας ἑκατονταετηρίδος ἐκ γονέων ἐθνικῶν γεννηθεὶς ὡμολόγησε τὸν χριστιανισμόν [3], ὑπὲρ οὗ εὐκλεῶς ἠγωνίσατο· προέστη τῆς κατηχητικῆς Σχολῆς τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ἐγένετο ἐνταῦθα ἐπίσκοπος περὶ τὸ ἔτος 248 ἀποθανόντος τοῦ Ἡρακλᾶ [4]· ἐπὶ Δεκίου καταδιωχθεὶς καὶ μόλις σωθεὶς [5] ἐτελεύτησε τῷ 264/5 [6]. Συνέγραψε δὲ ἄλλα τε καὶ «περὶ φύσεως», ἧς πραγματείας διεσώθησαν διεξοδικὰ ἀποσπάσματα παρ' Εὐσεβίῳ [7]. Ἐν τῇ συγγραφῇ ταύτῃ καθήπτετο τῆς ἀτομικῆς τοῦ Δημοκρίτου καὶ τῶν Ἐπικουρείων θεωρίας καὶ προυθυμεῖτο μετ' ἀγχινοίας νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ τοιαύτη θεωρία ἀδυνατεῖ μὲν νὰ πορίσῃ ἐπαρκῆ τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ γινομένων ἐξήγησιν ἐμπίπτει δὲ εἰς πολλὰς ἀντιφάσεις. Συνάπτει ὁ Διονύσιος πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν ἑλληνικὰ φιλοσοφήματα μὴ ἐγκρίνων ὡρισμένον σύστημα ἀλλ' ὢν ἐκλεκτικός [8]. Μετὰ τὸν Διονύσιον ἐδί-

1) Πβλ. *Redepenning*, Origenes, 2 τόμ. 1841—46. *I. Denis,* de la philosophie d' Origéne, 1884 *M. Lang*, über die Leiblichkeit der Vernunftvesen bei Origenes, 1893—*F. Plat*, Origène, le theologien et l'exegèt, 1907 *Davies*, Origen's theory of Knowledge, 1909. ἔπιθι. Überweg —*Geyer* [11], σ. 657.

2) Εὐσεβ. ἐκκλησ. ἱστορ. 7, ἀρχ.

3) Αὐτ. 7, 7.

4) Αὐτ. 6, 35.

5) Αὐτ. 6, 40.

6) Αὐτ. 7, 28.

7) Εὐαγγελ. προπαρ. 14, 23—27.

8) Τὴν ἐκλεκτικὴν τάσιν μαρτυρεῖ ἡ ἀρχὴ τῶν ἀποσπασμάτων «πότερον ἓν ἐστι τὸ πᾶν, ὡς ἡμῖν τε καὶ τοῖς σοφωτάτοις Ἑλλήνων Πλάτωνι καὶ Πυθαγόρᾳ καὶ τοῖς ἀπὸ τῆς στοᾶς καὶ Ἡρακλείτῳ φαίνεται».

δαξεν ἐν τῇ κατηχητικῇ σχολῇ ὁ *Θεόγνωστος* [1], συγγραφεὺς ἑπτὰ βιβλίων «ὑποτυπώσεων», ὅπερ ἔργον [2] ἦτο κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Φωτίου [3] συστηματική. Δογματική. Ὡσαύτως τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ὠριγένους ὑπέστη καὶ ὁ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ πρεσβύτερος *Πιέριος*, ὅστις περὶ τὸ τέλος τοῦ τρίτου αἰῶνος ἀκμάσας διεκρίνετο κατὰ τὸν ἀσκητικὸν βίον καὶ τὴν φιλοσοφικὴν μόρφωσιν καὶ τὴν ῥητορικὴν δεινότητα· δι' ἃ προτερήματα ἐκλήθη νέος Ὠριγένης [4]. Ὁ δὲ *Πέτρος* προστάτης κατὰ πρῶτον γενόμενος τῆς κατηχητικῆς Σχολῆς Ἀλεξανδρείας, καὶ ἀπὸ τοῦ ἔτους 300 ἐπίσκοπος, διεφώνει τῷ Ὠριγένει καὶ κατεπολέμει μάλιστα τὰς περὶ ψυχῆς ἐκείνου δοξασίας [5]. Μαθητὴς τοῦ Ὠριγένους ἐν τῇ Σχολῇ τῆς ἐν Παλαιστίνῃ Καισαρείας ἐγένετο καὶ ὁ ἤδη μνημονευθεὶς *Γρηγόριος ὁ θαυματουργός* [6]. Οὗτος γεννηθεὶς περὶ τὸ 213 ἠσχολεῖτο περὶ ῥητορικὰς καὶ νομικὰς σπουδάς. Ἐλθὼν μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ εἰς Καισάρειαν τῆς Παλαιστίνης διὰ λόγους οἰκογενειακοὺς ἐπεσκέψατο τὸν μέγαν διδάσκαλον Ὠριγένην. Ὑπὸ δὲ τούτου τοσοῦτον ἐγοητεύθη, ὥστε ἀφιέρωσεν ἑαυτὸν ἐξ ὅλης ψυχῆς εἰς τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ. Ὅτε μετὰ πέντε ἐτῶν διατριβὴν ἔμελλεν ὁ Γρηγόριος νὰ καταλίπῃ τὴν Καισάρειαν, εἶπε πρὸ τοῦ Ὠριγένους προσφωνητικὸν καὶ πανηγυρικὸν λόγον εὐγνωμονῶν τῷ διδασκάλῳ [7]. Ἐπανελθὼν δὲ εἰς τὴν πατρίδα, τὴν ἐν Πόντῳ Νεοκαισάρειαν, ἐγένετο νέος ὢν ἐπίσκοπος [8]. Πλὴν τοῦ εἰρημένου πανηγυρικοῦ λόγου τοῦ Γρηγορίου, ἄξιον μνείας τὸ περισωθὲν μόνον ἐν συριακῇ μεταφράσει σύγγραμμα πρὸς Θεόπομπον περὶ τοῦ ἂν ὑπάρχῃ ὁ θεὸς παθητὸς ἢ μὴ καὶ ὁ πρὸς Τατιανὸν περὶ ψυχῆς λόγος κεφαλαιώδης, ἐν ᾧ διερευνᾶται φιλοσοφικῶς ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς [9]. Θαυμαστὴς τοῦ Ὠριγένους κατὰ τὸ δεύ-

1) Ὁ μέγας Ἀθανάσιος χαρακτηρίζει τὸν Θεόγνωστον ὡς λόγιον καὶ θαυμάσιον καὶ σπουδαῖον καὶ ἐπαινεῖ ὅτι ἐδίδαξεν ὀρθὰ περὶ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ. Ἰδὲ Migne ἑλλην. πατρολ. 25, 460. 26, 649.

2) Σῴζονται ἀποσπάσματα, παρά Migne ἑλλην. πατροκλ. 10, 235 ἑξ.

3) Κῶδιξ 106.

4) Hier. de vir. illust. 76. Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. 7, 32. Φωτ. κῶδ. 118, 119.

5) Ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν εἰρημένων ἀνδρῶν περιεσώθησαν ἡμῖν ἀποσπάσματα. Περὶ τῶν ἀνδρῶν τούτων ἔπιθ. *A. Harnack,* Gesch. der altchristl. 1, 437—449. 2, 66—75.

6) Εὐσεβ. ἐκκλησ. ἱστορ. 6, 30.

7) Ὁ λόγος οὗτος εὕρηται παρὰ Migne, ἑλλην. πατρ. τόμ 10, σ. 399 κ. ἑ.

8) Τὸν βίον Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ ἔγραψε Γρηγόριος ὁ Νύσσης· Ἰδὲ Migne ἑλλην. πατρολ. 46, 904 ἑξ.

9) Migne 10, 137 ἑξ.—πρβ. *V. Ryssell,* Gregorius Thaumaturgus, 1880—Überweg—Geyer [11], σ. 658.

τερον ἥμισυ τοῦ τρίτου αἰῶνος ἦτο *Πάμφιλος* ὁ πρεσβύτερος Καισαρείας, ὅστις ἐκ Βηρυτοῦ καταγόμενος ἐμαθήτευσεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παρὰ τῷ Πιερίῳ [1]. Ὁ Πάμφιλος ἐποιήσατο μετὰ πολλῆς φιλοπονίας συλλογὴν τῶν βιβλίων τοῦ Ὠριγένους καὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων χάριν τῆς ἐν Καισαρείᾳ ἀξιολόγου βιβλιοθήκης [2]. Πόσον δὲ μέγας ἦτο ὁ θαυμασμὸς αὐτοῦ καὶ ἡ τιμὴ πρὸς τὸν Ὠριγένη, μαρτυρεῖ τὸ ὅτι συνέταξεν *Ἀπολογίαν ὑπὲρ Ὠριγένους* ἐν πέντε βιβλίοις, οἷς προσέθηκεν ἕκτον ὁ φίλος καὶ μαθητὴς τοῦ Παμφίλου Εὐσέβιος, ὁ ὕστερον ἐπίσκοπος Καισαρείας [3]. Ἀλλ' ἐκ τῆς ἀπολογίας ἐσώθη κακῇ τύχῃ μόνον τὸ πρῶτον βιβλίον ἐν τῇ οὐχὶ ἀξιοπίστῳ μεταφράσει τοῦ Ῥουφίνου [4].

Τὰς ἀρχὰς τῆς Σχολῆς τοῦ Ὠριγένους ἐθεράπευσε καὶ διέδωκεν ὁ μνημονευθεὶς *Εὐσέβιος*. Οὗτος περὶ τὸ 265 γεννηθεὶς ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης ἔτυχε παρὰ τοῦ Παμφίλου εὐρείας καὶ δαψιλοῦς παιδεύσεως· τῷ 313 ἐγένετο ἐπίσκοπος Καισαρείας καὶ τῷ 339 ἢ 340 ἀπέθανεν. Ὁ πολυμαθέστατος καὶ πολυγραφώτατος οὗτος [5] ἀνὴρ ἐγένετο μὲν συγγραφεὺς καὶ πατὴρ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἀπεδείχθη δὲ μέγας καὶ θερμότατος τοῦ χριστιανισμοῦ ὑπερασπιστής. Ἐλέγχων τὴν τῶν φιλοσόφων πρὸς ἀλλήλους διαφωνίαν καὶ διαμάχην δὲν σκοπεῖ νὰ καταλύσῃ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ἀλλ' ἁπλῶς νὰ δείξῃ τὴν ἀνάγκην τῆς ἀποκαλύψεως [6]. Ἐκ τοῦ ἐναντίου δὲ τιμᾷ καὶ γινώσκει, ὡς οὐδεὶς προγενέστερος ἀπολογητής, τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ μάλιστα τὴν πλατωνικήν [7]. Τὸν Πλάτωνα θεωρεῖ, ὡς καὶ ὁ Ὠριγένης, τὸν ἐπιφανέστατον τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων [8] καὶ δεικνύει μετὰ θαυμασμοῦ τὴν στενὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν χριστιανισμὸν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν. Ὁ Πλάτων προεφήτευσε, λέγει, τὴν σωτήριον οἰκονομίαν καὶ εἶναι Μωϋσῆς ἀττικίζων· Πλάτων καὶ Μωϋσῆς ἀποφαίνονται σύμφωνα καὶ ὁμόδοξα [9]. Ἀλλ' ὁ θαυμασιώτατος φιλόσοφος ἔψαυσε μόνος ἐκ πάντων τῶν Ἑλλήνων τὰ πρόθυρα τῆς ἀληθείας ἀλλὰ δὲν

1) Φωτίου κῶδιξ 118. 119.
2) Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορ. 6, 32. Περὶ τῶν ἐν Παλαιστ. μαρτυρ. 11.
3) Εὐσεβ. ἐκκλησ. ἱστορ. 6, 33. Φωτίου κῶδιξ 118.
4) Migne ἑλλην. πατρολ. 17, 521—616.
5) Περὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Εὐσεβίου ἔπιθι Γ. Μιστριώτου ἑλλην. Γραμματ. 2, 339 ἑξ.
6) Εὐαγ. προπ. 14, 2.
7) Τρία βιβλία τῆς εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς (11 — 14) ἀναφέρονται εἰς τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν.
8) Αὐτ. 11 προοίμ.
9) Αὐτ. 13, 13. 11, 10. 11, 28.

εἰσῆλθεν εἰς αὐτὴν ἀποκαλυφθεῖσαν τὸ πρῶτον διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ἀληθὴς φιλοσοφία· ἐν τούτῳ ἐγένοντο φιλόσοφοι ἄνδρες καὶ γυναῖκες, οἰκέται καὶ ἐλεύθεροι, ἄδοξοι καὶ ἐπίδοξοι [1].

Ἡ μετέπειτα ὀρθοδοξία κατεπολέμησε τὸ δογματικὸν σύστημα τοῦ Ὠριγένους ὡς ἀφορμὴν παντοίων πλανῶν καὶ αἱρέσεων. Ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ κλείσας (τῷ 529) τὴν Σχολὴν τῶν νέων πλατωνικῶν κατεδίκασε τῷ 543 τὸν Ὠριγένη διὰ διατάγματος ἐννέα ἀναθεματισμοὺς περιέχοντος. Καὶ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει δὲ τῷ 553 συνελθοῦσα πέμπτη οἰκουμενικὴ σύνοδος ἐξέδωκεν ἀναθεματισμὸν ἄλλων τε καὶ τοῦ Ὠριγένους. Ἐκ τῶν παλαιῶν κατηγόρων τοῦ Ὠριγένους ἄξιος ἰδίας μνείας εἶναι ὁ Μεθόδιος.

Μεθόδιος. Οὗτος ἐγένετο ἐπίσκοπος τῆς ἐν Λυκίᾳ πόλεως Ὀλύμπου καὶ ἀπέθανε μαρτυρήσας περὶ τὸ 311 [2]. Ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ κάλλιστον ἀλλ' ἥκιστα φιλοσοφικὸν εἶναι τὸ Συμπόσιον τῶν δέκα παρθένων ἢ περὶ ἁγνείας, ὅπερ εἶναι κατὰ μίμησιν τοῦ Πλάτωνος διάλογος παρθένων τὰ ἀγαθὰ τῆς παρθενίας ἐξυμνουσῶν. Εἰς τοῦτο πρέπει νὰ προστεθῶσι τὰ «περὶ τοῦ αὐτεξουσίου» [3] καὶ «περὶ ἀναστάσεως» [4] καὶ «περὶ τῶν γενητῶν» [5] ἅτινα τρία συγγράμματα ἔχουσι πρὸς τὸν σκοπὸν ἡμῶν σπουδαιότητα [6]. Ὁ Μεθόδιος ἀναιρεῖ τὴν περὶ ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου θεωρίαν τοῦ Ὠριγένους προσάγων κατ' αὐτῆς πολλοὺς λόγους. Ὁ Ὠριγένης διετείνετο ὅτι ὁ θεὸς τότε μόνον εἶναι κύριος καὶ δημιουργὸς καὶ εὐεργέτης, ἐὰν ὑπάρχῃ κόσμος· καὶ ἐπειδὴ ὁ θεὸς εἶναι ἀϊδίως τοιοῦτος, ἕπεται ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἀΐδιος. Πρὸς τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον ἀντιτάσσει ὁ Μεθόδιος τὸ ὅτι ὁ θεὸς ὑπάρχει καθ' ἑαυτὸν πάντῃ τέλειος καὶ ἀνενδεὴς καὶ ὅτι θὰ ἦτο ἀτελής, ἐὰν εἶχε χρείαν τοῦ κόσμου· ὁ θεὸς ἄρα ἦτο καὶ πρὸ τοῦ κόσμου τέλειος καὶ ἀπροσδεής [7]. Ἔπειτα δὲ παρετήρει ὁ Ὠριγένης ὅτι, ἐὰν εἶχεν ὁ κόσμος ἀρχὴν ἐν χρόνῳ, ὁ θεὸς θὰ μετέβαινεν ἀπὸ τοῦ μὴ ποιεῖν εἰς τὸ ποιεῖν καὶ

1) Αὐτ. 1, 4.
2) Σωκρ. ἐκκλ. ἱστορ. 6, 13. Hier de vir. illus. 83.
3) Περιεσώθη τοῦ πρωτοτύπου τὸ πλεῖστον μέρος καὶ εἶναι διάλογος ὀρθοδόξου καὶ Οὐαλεντινιανοῦ, ἐν ᾧ καταπολεμεῖται ἡ περὶ εἱμαρμένης θεωρία τῶν γνωστικῶν.
4) Καὶ τοῦ διαλόγου τούτου μέρη μόνον ἐν τῷ πρωτοτύπῳ διεσώθησαν.
5) Ἐν τῷ συγγράμματι τούτῳ, οὗ ἀποσπάσματα διέσωσεν ὁ Φώτιος, καταπολεμεῖται ἡ περὶ ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου θεωρία.
6) Ὅρα ἐκδ. Migne ἑλλ. πατρολ. 18, 30—346.
7) Περὶ τῶν γενητῶν 2.

οὕτω θὰ μετεβάλλετο καὶ ἠλλοιοῦτο, ὅπερ ἄτοπον. Πρὸς τὴν παρατήρησιν ταύτην ἀντιλέγει ὁ Μεθόδιος ὅτι, ἐὰν ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ μὴ ποιεῖν εἰς τὸ ποιεῖν ἐνεῖχεν ἀλλοίωσιν τοῦ θεοῦ, οὐχ ἧττον καὶ ἡ μετάβασις ἐκ τοῦ ποιεῖν εἰς τὸ μὴ ποιεῖν θὰ συνεπήγετο ἀλλοίωσιν· ἀλλὰ ὁ θεὸς παυσάμενος τοῦ ποιεῖν τὸν κόσμον μεταβαίνει ἐκ τοῦ ποιεῖν εἰς τὸ μὴ ποιεῖν· ὁ θεὸς ἄρα καὶ οὕτω θὰ ἠλλοιοῦτο. Ὁ παραδεχόμενος λοιπὸν ὅτι ὁ θεὸς παυσάμενος τοῦ ποιεῖν δὲν ἀλλοιοῦται, ὀφείλει νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι καὶ ποιῶν τὸν κόσμον ὁμοίως δὲν ἀλλοιοῦται [1]. Ἐπὶ τούτοις λέγει ὁ Μεθόδιος ὅτι τὸ γενητόν, τὸ δημιουργηθέν, ἔχει κατ᾽ ἀνάγκην ἀρχὴν τῆς γενέσεως· καὶ ὁ κόσμος ἄρα ὡς δημιουργηθεὶς ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἔχει ἀρχὴν καὶ δὲν εἶναι ἀΐδιος [2].

Οὐ μόνον δὲ τὰς κοσμολογικὰς ἀλλὰ καὶ τὰς ἀνθρωπολογικὰς καὶ ψυχολογικὰς τοῦ Ὠριγένους δοξασίας ἐλέγχει ὁ Μεθόδιος. Ὁ Ὠριγένης ἐδίδασκεν, ὡς εἴδομεν, ὅτι αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαὶ ἔχουσιν ὁμοίαν φύσιν τῇ τῶν ἀγγέλων, μεθ᾽ ὧν ἐξ ἀρχῆς διῆγον, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος προῆλθεν ἁπλῶς ἐκ τῆς ἀπὸ τοῦ θεοῦ πτώσεως τῆς ψυχῆς, δι᾽ ἣν πτῶσιν ἀνέκυψαν καὶ αἱ τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου διαφοραί. Ἀλλ᾽ ὁ Μεθόδιος ἀντιλέγει ὅτι αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαὶ δὲν εἶναι ὅμοιαι τοῖς ἀγγέλοις· ὅπως διαφέρουσιν ἀλλήλων αἱ παντοῖαι τῶν ἀγγέλων τάξεις, οὕτω διαφέρουσι καὶ οἱ ἄγγελοι τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν [3]. Οὐδὲ προϋπῆρχε τοῦ σώματος ἡ ψυχὴ ἀλλ᾽ ἀρχῆθεν ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ θεοῦ συντεθεὶς ἐκ σώματος ἅμα καὶ ψυχῆς. Ὁ ἄνθρωπος δηλαδὴ δὲν εἶναι ἡ ψυχὴ μόνη ἀλλὰ τὸ ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος εἰς μίαν μορφὴν συντεθέν [4]. Τὸ δὲ σῶμα δὲν εἶναι, ὡς ὑπελάμβανε μετὰ τοῦ Πλάτωνος ὁ Ὠριγένης, δεσμὸς τῆς ψυχῆς· διότι οὕτω θὰ ἦτο δεσμὸς ἢ τῶν ἀγαθῶν ἢ τῶν κακῶν. Ἀλλὰ τῶν ἀγαθῶν δεσμὸς δὲν εἶναι, διότι οὐδεὶς ἰατρὸς δίδει φάρμακον ὅπως ἡ ἀσθένεια αὐξηθῇ· οὐδὲ πάλιν τῶν κακῶν εἶναι δεσμός, διότι ἡ ψυχὴ δὲν κωλύεται, καθὰ ἡ πεῖρα μαρτυρεῖ, ὑπὸ τοῦ σώματος ἐν τῇ διαπράξει τοῦ κακοῦ. Τὸ σῶμα λοιπὸν δὲν εἶναι δεσμὸς τῆς ψυχῆς οὐδὲ προσετέθη αὐτῇ ὕστερον ἀλλ᾽ ἀνήκει τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου [5]. Ὁπότε δὲ τὸ σῶμα ὑπάρχει συστατικὸν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, φανερὸν ὅτι πάλιν θὰ ἀναστῇ καὶ θὰ ἑνωθῇ μετὰ τῆς ψυχῆς. Τὸ ἀναστησόμενον, λέγει, σῶμα δὲν θὰ εἶναι πνευματικὸν ἔχον ἁπλῶς τὴν προτέραν μορφήν, ὡς ἐδόξαζεν ὁ Ὠριγένης, ἀλλὰ τὸ αὐτὸ σαρκικὸν σῶμα τὸ διὰ τοῦ θανάτου διαφθαρέν [1]. Ὅπως ἂν ἔχῃ, τὸ σῶμα δὲν εἶναι αἰτία τοῦ κακοῦ, ὅπερ προέρχεται μόνον ἐκ τῆς ἐλευθέρας τοῦ ἀνθρώπου βουλήσεως. Ἐκ τῶν εἰρημένων δηλοῦται ὅτι ὁ Μεθόδιος πᾶσαν ἐποιήσατο σπουδήν, ὅπως ἐλέγξῃ ὅσα ἐνόμιζε σφαλερὰ ἐν τῷ συστήματι τοῦ Ὠριγένους διδάγματα. Καὶ ὅμως ἐν πολλοῖς δὲν ἠδυνήθη νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ βάθος τῶν διανοημάτων ἐκείνου οὐδ᾽ ἐνόησεν αὐτὰ ὀρθῶς. Πειρώμενος φέρ᾽ εἰπεῖν νὰ ἐλέγξῃ τὴν περὶ ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου θεωρίαν δὲν ἀναιρεῖ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ἀλλ᾽ ἁπλῶς προσβάλλει τὴν μείζονα τοῦ συλλογισμοῦ πρότασιν ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ θεὸς πρέπει νὰ νοηθῇ χωρὶς ἀπὸ τῆς δημιουργικῆς ἐνεργείας καὶ ὅτι ἦτο κύριος καὶ δημιουργὸς πρὸ τοῦ κόσμου.

---

[1] Ἔνθ. ἀνωτ. 3.
[2] Αὐτ. 4.
[3] Περὶ ἀναστάσεως 10.
[4] Αὐτ. 11, σελ. 280 καὶ 292. Ὁ ἄνθρωπος ἐτέθη ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἐν τῷ κόσμῳ, ἵνα οἰκῇ τοῦτον καὶ ἡγεμονεύῃ τῶν ἐν αὐτῷ πάντων, ἅτινα ἀρχῆθεν ἀλλήλων διαφέρουσιν.
[5] Αὐτ. σελ. 292.

[1] Αὐτ. σ. 317.

Γ'. ΛΑΤΙΝΟΙ

ΠΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΚΑΙ ΤΡΙΤΟΥ ΑΙΩΝΟΣ

1. Τερτυλλιανός.

Ἀφοῦ ἡ χριστιανικὴ θεωρία ἐμορφώθη μάλιστα διὰ τῶν Ἑλλήνων θεολόγων, οἱ Λατῖνοι ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες ἐξῇραν τὰ γενικὰ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας μέρη τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν εἰς τὸν θεὸν καὶ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς πίστιν καὶ τὴν ἀνθρωπολογίαν καὶ ἠθικήν· Ὅπως δὲ Ἕλληνες ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ θεολόγοι ἔδρασαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει ὑπὲρ τῆς ἐμπεδώσεως τῆς διωκομένης χριστιανικῆς ἐκκλησίας, οὕτω καὶ Λατῖνοι πατέρες εἰργάσαντο ἐν τῇ Δύσει καὶ τῇ βορείῳ Ἀφρικῇ πρὸς ὑποστήριξιν τῆς πολεμουμένης ἐκκλησίας. Ῥητέον δ' ὅτι ἐν τῇ Δύσει καὶ Ἀφρικῇ δὲν ἀνεφάνησαν Λατῖνοι Πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς πρὸ τῶν μέσων τοῦ δευτέρου αἰῶνος· διότι κρατοῦσα καὶ ἐκεῖ ἐπίσημος γλῶσσα ἦτο ἡ ἑλληνική, ἥτις δὲν ἐπαύσατο λαλουμένη καὶ γραφομένη καθ' ὅλον τὸν δεύτερον καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ τρίτου αἰῶνος. Ἀλλὰ περὶ τὸ τέλος τοῦ δευτέρου αἰῶνος φαίνεται ὑποχωροῦσα εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν· διὸ καὶ λατινιστὶ ἔγραψεν ἐν Ῥώμῃ ὁ πάπας Βίκτωρ καὶ ἐν Καρχηδόνι ὁ Τερτυλλιανός, ὅστις ὅμως συνέγραψε καὶ ἐν γλώσσῃ ἑλληνικῇ.

1. ***Βίος καὶ συγγραφή.*** Ὁ Σεπτίμιος Τερτυλλιανὸς (Septimius Tertullianus)[1] ἐγεννήθη περὶ τὸ ἔτος 160 ἐν Καρχηδόνι ἐκ γονέων ἐθνικῶν. Εὐφυὴς ὢν καὶ ἀγχίνους ηὐμοίρησε δαψιλοῦς καὶ εὐρείας παιδεύσεως· ἠσχολήθη περὶ τοὺς Ἕλληνας καὶ Λατίνους ποιητὰς καὶ φιλοσόφους καὶ ἱστορικοὺς καὶ γραμματικοὺς καὶ ἐσπούδασε περὶ τὸ δίκαιον, πιθανῶς δὲ μετῆλθεν ἐν Καρχηδόνι καὶ Ῥώμῃ τὸ ἔργον τοῦ νομικοῦ καὶ ῥήτορος. Ἐθνικὸς τὸ κατ' ἀρχὰς καὶ καταφρονητὴς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας τοσοῦτον ἐθαύμασε τὴν εὐστάθειαν καὶ καρτερίαν τῶν χριστιανῶν μαρτύρων καὶ τὴν ἠθικὴν διδασκαλίαν τοῦ χριστιανισμοῦ,

1) Τὸ πλῆρες ὄνομα εἶναι Quintus Septimius Florens Tertullianus.

ὥστε ἠσπάσατο αὐτὸν (περὶ τὸ ἔτος 195) καὶ ἀπέβη τούτου ὑπέροχος ἀπολογητὴς καὶ θερμότατος συνήγορος κατὰ τῶν ἐθνικῶν, Ἰουδαίων καὶ αἱρετικῶν[1]. Ὕστερον δὲ (περὶ τὸ 213) ὑπὸ τῶν αὐστηρῶν αὐτοῦ ἠθικῶν ἀρχῶν ἤχθη εἰς τὴν αἵρεσιν τοῦ Μοντανοῦ[2], ἣν ἀκριβέστερον ἀνέπτυξε καὶ συστηματικώτερον διετύπωσε. Καὶ ἐν τῷ μοντανισμῷ ὅμως δὲν ἐνέμεινε μέχρις τέλους ἀλλ' ἵδρυσεν ἰδίαν μοντανίζουσιν αἵρεσιν, τὴν λεγομένην αἵρεσιν τῶν «τερτυλλιανιστῶν»[3], ἥτις διετηρήθη μέχρι τοῦ πέμπτου αἰῶνος. Ὁ Τερτυλλιανὸς ἐτελεύτησε περὶ τὸ 240[4] καταλιπὼν πλεῖστα συγγράμματα, ἅτινα δύνανται νὰ διακριθῶσι κατὰ τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς εἰς δύο περιόδους, καθ' ὅσον ἄλλα μὲν ἔγραψεν ὢν ὀρθόδοξος χριστιανὸς ἄλλα δὲ μοντανιστής. Κατά δὲ τὸ περιεχόμενον διακρίνονται εἰς ἀπολογητικὰ καὶ δογματικὰ καὶ ἠθικὰ ἢ πρακτικά[5]. Τῆς πρώτης περιόδου ἀπολογητικὰ μὲν εἶναι ὁ ἀπολογητικὸς (apologeticus), πρὸς τὰ ἔθνη (ad nationes), περὶ τῆς μαρτυρίας τῆς ψυχῆς (de testimonto animæ), πρὸς τοὺς μάρτυρας (ad martyras), περὶ τῶν θεαμάτων (de spectaculis), περὶ τῆς εἰδωλολατρείας (de idololatria), περὶ τῆς στολῆς τῶν γυναικῶν (de cultu feminarum)· δογματικὰ δὲ καὶ πολεμικὰ συγγράμματα εἶναι τὸ κατὰ Ἰουδαίων (adversus Judaeos) καὶ τὸ περὶ ἀντιλογιῶν πρὸς αἱρετικοὺς (de praescriptionibus haereticorum)· ἠθικὰ δὲ ἢ πρακτικὰ συγγράμματα εἶναι τὰ περὶ τοῦ βαπτίσματος (de baptismo), περὶ προσευχῆς (de oratione), περὶ μετανοίας (de poenitentia), περὶ ὑπομονῆς (de patientia), πρὸς τὴν σύζυγον αὐτοῦ (ad uxorem). Τῆς δὲ δευτέρας περιόδου ἀπολογητικὰ μὲν εἶναι τὰ περὶ στεφάνου (de corona), πρὸς Σκαπούλαν (ad Scapulam) περὶ τῆς ἐν διωγμῷ φυγῆς (de fuga in persecutione), σκορπιακὸν (scorpiace), τῇ ἀντιφάρμακον κατὰ τοῦ δήγματος τῶν σκορπίων· δογματικὰ δὲ καὶ πολεμικὰ εἶναι τὰ κατὰ Ἑρμογένους (adversus Hermogenem), κατὰ τῶν Οὐαλεντινιανῶν (adversus Valentinianos), κατὰ τοῦ Μαρκίωνος (adversus Marcionem), κατὰ τοῦ Πραξέου (adversus Praxeam), περὶ ψυχῆς (de anima), περὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ (de

1) Tertul Apolog. 18.

2) Διὰ τὴν αὐστηρότητα τῆς ἠθικῆς διήγειρεν, ὡς φαίνεται, τὸν φθόνον καὶ τοὺς προπηλακισμοὺς τῶν ἐν Ῥώμῃ κληρικῶν, ὧν ἕνεκα προσεχώρησε πρὸς τὸ δόγμα τοῦ Μοντανοῦ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἱερωνύμου (de viris illustribus 53).

3) *Aug.* de haeres 86.

4) Hier, de vir. illus. 53.

5) Σημειωτέον ὅτι πολλὰ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Τερτυλλιανοῦ ἀπώλοντο, ἐν οἷς καὶ τὰ ἐν ἑλληνικῇ γλώσσῃ γραφέντα.

carne Christi), περὶ ἀναστάσεως τῆς σαρκὸς (de resurrectione carnis)· ἠθικὰ δὲ ἢ πρακτικὰ συγγράμματα εἶναι τὰ περὶ τρίβωνος (de pallio), περὶ τοῦ καθήκοντος τῶν παρθένων νὰ καλύπτωνται (de virginibus velandis), περὶ προτροπῆς εἰς τὴν ἁγνότητα (de exhortatione castitatis), περὶ μονογαμίας ((de monogamia), περὶ νηστειῶν (de jejuniis), περὶ αἰδημοσύνης (de pudicitia) [1]. Ἐν αὐτοῖς ὁ Τερτυλλιανὸς ὑπερμαχεῖ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας κατὰ τῶν ἐθνικῶν καὶ ἀποδεικνύει τοῖς Ἰουδαίοις, ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ ἀναμενόμενος Μεσσίας ὁ πάντας τοὺς λαοὺς εἰς σωτηρίαν καλέσας· καταπολεμεῖ δὲ τοὺς ὀπαδοὺς τῶν παντοίων αἱρέσεων, τοὺς μοναρχιανοὺς καὶ μαρκιωνιστὰς καὶ γνωστικοὺς καὶ οὐαλεντινιανοὺς προβάλλων ἐνστάσεις καὶ αἰτιολογίας κατὰ τρόπον νομικὸν καὶ ἔστιν ὅτε σοφιστικόν. Ὁ συγγραφεὺς ἔχει μὲν συχνὰς ποιητικὰς ἐξάρσεις καὶ πολλὴν χάριν, ἔχει δ' ὅμως καὶ πολλὴν ἐπιτήδευσιν οὐχὶ σπανίως εἰς ἀσάφειαν ἄγουσαν.

2. ***Φιλοσοφικὴ ἀρχή.*** Ὁ Τερτυλλιανὸς θεωρεῖ τὸν χριστιανισμὸν παραπλησίως τῷ Εἰρηναίῳ ὡς ἱστορικὸν γεγονός, ὅπερ ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν καίπερ μὴ κατανοοῦντες αὐτό. Παραδεχόμενοι τὸν χριστιανισμὸν ἀπαλλαττόμεθα πάντων τῶν ζητημάτων τῆς διανοίας καὶ θεραπεύομεν τὰς ἀνάγκας τῆς καρδίας, ὥστε πᾶσα ἄλλη ἔρευνα καὶ δὴ καὶ ἡ φιλοσοφία καθίσταται ἀνωφελής. Τί κοινόν, ἐρωτᾷ, ὑπάρχει τῷ φιλοσόφῳ καὶ τῷ χριστιανῷ; Τί κοινὸν ἔχει ὁ μαθητὴς τῆς Ἑλλάδος καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ οὐρανοῦ, ὁ θηρευτὴς δόξης καὶ ὁ θηρευτὴς τῆς ἀϊδίου ζωῆς, ὁ ἀνατροπεὺς καὶ ὁ ἀνορθωτὴς τῶν πραγμάτων [2]; Τί κοινὸν αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Ἱερουσαλήμ, τί ἡ Ἀκαδήμεια καὶ ἡ Ἐκκλησία, τί οἱ αἱρετικοὶ καὶ οἱ χριστιανοί; Ἡ ἡμετέρα διδασκαλία, λέγει, κατάγεται ἐκ τῆς στοᾶς τοῦ Σολομῶντος, ἥτις παρέδωκεν ὅτι πρέπει νὰ ζητῶμεν τὸν Κύριον ἐν τῇ ἁπλότητι τῆς καρδίας. Δύνανται νὰ μεριμνῶσιν οἱ φιλοσοφοῦντες ἀλλ' ἡμεῖς οὐδεμιᾶς χρήζομεν πολυπραγμοσύνης μετὰ τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, οὐδεμιᾶς ἐρεύνης μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον [3]. Ὁ Τερτυλλιανὸς καθάπτεται σφοδρῶς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ δοξάζει ὅτι οἱ φιλόσοφοι [4] καὶ οἱ αἱρετικοὶ ἔχουσι κοινὰς τὰς θεωρίας μετὰ τῶν

---

[1]) Περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ Τερτυλλιανοῦ ἔπιθ. Γεωρ. Δέρβου Χριστιαν. γραμματολ. 3,1—160.

[2]) Apolog 46. ἔκδ. Migne.

[3]) De praescr. 7.

[4]) Οὐδενὸς τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων φείδεται ὁ Τερτυλλιανὸς. Τί ἠδυνήθη, λέγει, ὁ Θαλῆς ὁ τῶν φυσιολόγων πρῶτος νὰ εἴπῃ τῷ Κροίσῳ βέβαιον

δαιμόνων [1]. Οἱ φιλόσοφοι ἐγένοντο οἱ «πατριάρχαι τῶν αἱρετικῶν» οὕτως ἐκ τῶν πλατωνικῶν προῆλθεν ὁ Οὐαλεντῖνος, ἐκ τῶν στωϊκῶν ὁ Μαρκίων, ἐκ τῶν ἐπικουρείων ἐπήγασεν ἡ ἄρνησις τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ ἐκ πασῶν τῶν φιλοσοφικῶν Σχολῶν ἡ ἀπόρριψις τῆς ἀναστάσεως [2]. Εἰ καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς δεικνύει ἀποστροφὴν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, ὅμως δὲν ἀρνεῖται ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται διὰ τοῦ φυσικοῦ νοῦ νὰ προέλθῃ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ· ἡ ψυχή, λέγει, δύναται διὰ τῆς ἰδίας αὐτῆς φύσεως νὰ μαρτυρήσῃ τὸν ἕνα ἀληθῆ θεόν. Ἐὰν ἤθελον οἱ αἱρετικοὶ νὰ ἀκούσωσι τῆς φυσικῆς φωνῆς τῆς ἰδίας αὐτῶν ψυχῆς, θὰ ἠναγκάζοντο νὰ ὁμολογήσωσι τὸν ἕνα ἀληθῆ θεόν. Διότι ἡ ψυχὴ ἐν καταστάσει αἰφνιδίου φόβου ἢ θερμῆς εὐχῆς ἀποτείνεται ὅλως αὐτομάτως πρὸς τὸν ἕνα ἀληθῆ θεὸν καὶ οὐχὶ πρὸς τὰ ἐθνικὰ εἴδωλα. Τοῦτο ἐμφαίνουσιν αἱ ἐν τοιαύταις περιστάσεσι χρησιμοποιούμεναι αὐτόματοι ἐκφράσεις, οἷαι «ὁ θεὸς δοίη τοῦτο», «ἐὰν θέλῃ ὁ θεός», «οὕτως ἔδοξε τῷ θεῷ» καὶ ἄλλαι παραπλήσιαι. Ἡ ψυχὴ λοιπὸν μαρτυρεῖ διὰ τῆς ἑαυτῆς φύσεως τὸν ἕνα ἀληθινὸν θεὸν καὶ εἶναι φύσει χριστιανική [3]. Αὕτη δὲ ἡ τῆς ψυχῆς μαρτυρία [4] εἶναι ἀληθὴς καὶ ἁπλῆ καὶ καθολικὴ καὶ θεία [5]. Κατὰ τῶν μαρκιωνιστῶν ἐπάγεται ὁ Τερτυλλιανός, ὅπως καὶ ὁ Εἰρηναῖος, τὴν γνώμην ὅτι ἡ τοῦ ἀληθοῦς θεοῦ γνῶσις δὲν προσγίνεται μόνον διὰ τῆς ἐν τῷ Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἀλλ' ὑπάρχει διττὴ τοῦ θεοῦ γνῶσις, ὧν ἡ μὲν εἶναι φυσικὴ καὶ γίνεται διὰ τῶν ἔργων τοῦ θεοῦ ἡ δὲ διδακτικὴ καὶ τελεῖται διὰ τῆς προφητείας (ἀποκαλύψεως). Ἡ τοῦ θεοῦ γνῶσις εἶναι φυσικὴ τῆς ψυχῆς προίξ· καὶ ἄνευ ἄρα τῆς ἀποκαλύψεως θὰ ἐγίνωσκεν ἡ ψυχὴ τὸν ἀληθῆ θεὸν ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ [6]. Πρὸς δὲ τοὺς αἱρετικοὺς καθόλου ποιεῖ-

---

περὶ θεότητος; Ὁ Σωκράτης πάλιν ἠρνεῖτο τοὺς θεοὺς καὶ ἤγετο ὑπὸ δαιμονίου, ὅπερ ἦτο ὑπὸ τοῦ Διαβόλου ἐπιπνεομένη σοφία. Ὡσαύτως καὶ ὁ Πλάτων ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι δύσκολον νὰ εὕρῃ τις τὸν τοῦ κόσμου δημιουργὸν καὶ εὑρὼν νὰ εἴπῃ τοῖς ἄλλοις, ἐνῷ οἱοσδήποτε χριστιανὸς καὶ εὗρε τὸν θεὸν καὶ δεικνύει αὐτὸν καὶ ἀποκρίνεται εἰς πᾶσαν περὶ τοῦ θεοῦ ἐρώτησιν (Apolog. 46). Τὸν Ἀριστοτέλη ἀποκαλεῖ ἄθλιον ὡς εὑρετὴν τῆς διαλεκτικῆς, τῆς τέχνης τοῦ οἰκοδομεῖν καὶ ἀνεγείρειν καὶ καταλύειν. (De praescr. 7).

[1]) De praescr. 7.

[2]) De anima 3. De praescr. 7.

[3]) De testim. animae 2. 5. Apolog. 17.

[4]) Τὰ εἰρημένα ἰσχύουσιν οὐχὶ περὶ τῆς ψυχῆς τῆς διὰ τῆς παιδεύσεως διεφθαρμένης ἀλλὰ περὶ τῆς ἁπλῆς καὶ ἰδιωτικῆς ψυχῆς. De testimon. animae 1.

[5]) De testimon. 5.

[6]) Advers. Marcionem. 1,18. 10.

ται ὁ Τερτυλλιανὸς τὴν παρατήρησιν ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶναι προτέρα πασῶν τῶν αἱρέσεων καὶ ἡ διδασκαλία αὐτῆς ἡ μόνη ἀληθής. Μόνη ἡ ἐκκλησία εἶναι ὁ κανὼν τῆς πίστεως ἡμῶν, ὅ,τι δὲ ἀπεχωρίσθη τῆς ἐκκλησίας καὶ δὲν συμφωνεῖ αὐτῇ εἶναι ἀδικαιολόγητον· πᾶσαι αἱ αἱρέσεις εἶναι οἴκοθεν σφαλεραὶ καὶ ἀπόβλητοι. Ἀλήθεια λοιπὸν εἶναι ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις, ἥτις συμπίπτει εἰς τὸ αὐτὸ πρὸς τῶν Ἀποστόλων τὴν παράδοσιν [1]. Ἐὰν εἶσαι, λέγει, χριστιανός, πίστευε ὅ,τι παρεδόθη [2]. Οἱ ἄνθρωποι ὀφείλουσι νὰ ζητῶσι τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν καὶ εὑρόντες νὰ ἐμμένωσιν ἐν αὐτῇ· τὸ γινώσκειν οὐδὲν ἀντικείμενον αὐτῇ σημαίνει γινώσκειν τὰ πάντα [3]. Τούτων οὕτως ἐχόντων μόνος ὁ χριστιανὸς εἶναι σοφὸς καὶ πιστός, ἡ δὲ ἀνθρωπίνη σοφία ἀντίκειται τῷ χριστιανισμῷ [4].

3. ***Ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ.*** Ὅπως ὁ ἥλιος, λέγει ὁ Τερτυλλιανός, θεωρεῖται ὑφ᾽ ἡμῶν οὐχὶ κατὰ τὴν πραγματικὴν αὐτοῦ οὐσίαν τὴν ἐν τῷ οὐρανῷ ἀλλὰ μόνον ἐκ τῶν εἰς τὴν γῆν ἐκπεμπομένων ἀκτίνων οὕτω καὶ ὁ θεὸς ἀποκαλύπτεται ἡμῖν οὐχὶ καθ᾽ ὅλην αὐτοῦ τὴν μεγαλειότητα ἀλλὰ μόνον κατὰ τὴν καταληπτικὴν τοῦ ἀνθρώπου δύναμιν ὡς ἀνθρωπόμορφος θεός [5]. Εἶναι ὅμως μωρὸν νὰ προσνέμωμεν τῷ θεῷ τὰς ἀνθρωπίνους ἰδιότητας· ὀφείλομεν νὰ διακρίνωμεν τὰς οὐσίας καὶ ἀπονέμωμεν ἑκάστῃ τὰ ἴδια μὴ παρασυρόμενοι ὑπὸ τῶν κοινῶν ὀνομάτων. Ὅταν λοιπὸν ἀναγινώσκωμεν περὶ δεξιᾶς καὶ ὀφθαλμῶν καὶ ποδῶν τοῦ θεοῦ, πρέπει νὰ μὴ νοῶμεν αὐτὰ ὅμοια πρὸς τὰ τῶν ἀνθρώπων. Ὅσον μεγάλη εἶναι ἡ διαφορὰ τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, τοσοῦτον μεγάλη εἶναι καὶ ἡ διαφορὰ τῶν θείων καὶ τῶν ἀνθρωπίνων διαθέσεων. Νόει, λέγει, τὸν θεὸν οὐχὶ ὡς ἄνθρωπον ἀλλὰ ξένον τῶν ἀνθρωπίνων καταστάσεων· ὁμολογῶν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔλαβε παρὰ τοῦ θεοῦ τὴν ζῶσαν ψυχὴν θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ ὑποβάλῃς τὰ ἀνθρώπινα εἰς τὸν θεὸν καὶ ἀντὶ τοῦ ἀνάγειν τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ θεοῦ νὰ κατάγῃς τὸν θεὸν εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου [6].

---

[1]) De praescr. 21.
[2]) De carne Christi 2 «Christianus es, crede quod traditum est.
[3]) De praescr. 9. 14.
[4]) De carne Christi 5 «Crucificus est dei filius; non pudet, quia pudendum est. Et mortuus est dei filius; prorsus credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit; certum est, quia impossibile est».
[5]) Adv. Prax. 14. Adv. Marc. 2,2.
[6]) Adv. Marc. 2,16.

Ὁ θεὸς εἶναι τὸ ὕψιστον καὶ μέγιστον ὂν (summum magnum) κατὰ τὴν μορφὴν καὶ τὸν νοῦν καὶ τὴν δύναμιν, ἀΐδιος καὶ ἀγένητος, ἄναρχος καὶ ἀτελεύτητος. Τοιοῦτος ὁ θεὸς ὑπάρχει εἷς. Ἐὰν εἶχεν ὁ θεὸς παρ᾽ ἑαυτῷ ὅμοιον, δὲν θὰ ἦτο τὸ summum magnum· διότι οὕτω θὰ ἦτο νοητόν τι ἔτι μεῖζον καὶ ἀνώτερον, ὅπερ οὐδὲν ἄλλο ἔχει παρ᾽ ἑαυτὸ ὅμοιον. Ἐὰν μὴ εἶναι ὁ θεὸς εἷς, δὲν ὑπάρχει τὸ παράπαν· διότι εὐλογώτερον πιστεύομεν ὅτι τι δὲν ὑπάρχει ἢ ὅτι ὑπάρχει οὐχὶ οἷον πρέπει νὰ εἶναι. Ἡ δὲ παραδοχὴ δύο θεῶν δὲν εἶνε ὀρθή, διότι ὁ μὴ ἀρκούμενος εἰς ἕνα θεὸν οὐδένα ἔχει λόγον νὰ μείνῃ ἐν τοῖς δυσὶ καὶ νὰ μὴ ὁμολογήσῃ πλείονας θεοὺς καὶ ἐμπέσῃ εἰς πολυθεΐαν [1]. Οἱ αἱρετικοὶ ἰσχυρίζονται ὅτι ἀγαθότης καὶ δικαιοσύνη δὲν συμβιβάζονται πρὸς ἄλληλα καὶ ἐκ τούτου πρέπει νὰ ὑποτεθῶσι δύο διάφοροι θεοί. Ἀλλ᾽ ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος δὲν εἶναι εὔλογος, διότι ἀγαθότης καὶ δικαιοσύνη δὲν ἀποκλείουσιν ἀλλὰ τοὐναντίον περιλαμβάνουσιν ἄλληλα· ὁ μὴ δίκαιος οὐδὲ ἀγαθὸς εἶναι καὶ τἀνάπαλιν [2]. Εἶναι δὲ ὁ θεὸς εἷς, καθ᾽ ὅσον εἶναι μόνος, καὶ εἶναι μόνος, καθ᾽ ὅσον οὐδὲν ὑπάρχει μετ᾽ αὐτοῦ. Οὕτως εἶναι καὶ ὁ πρῶτος, διότι πάντα εἶναι μετ᾽ αὐτόν· εἶναι δὲ πάντα μετ᾽ αὐτόν, διότι πάντα εἶναι ἐξ ἐκείνου· καὶ εἶναι πάντα ἐξ ἐκείνου, διότι ἐγένοντο ἐκ τοῦ μηδενός [3]. Ὅπως δὲ ὑπάρχει ὁ θεὸς εἷς καὶ ἀΐδιος, οὕτως εἶναι καὶ ἀμετάβλητος, διότι ἡ μεταβολὴ εἶναι ἀναίρεσις τοῦ προτέρου [4]. Ἡ τοῦ θεοῦ οὐσία εἶναι ὁ νοῦς, διότι ἐν τῷ θεῷ ὑπάρχουσι πάντα τά τε φυσικὰ καὶ τὰ λογικά [5]. Πρὸς τὸν νοῦν συνάπτεται τῷ θεῷ ἡ ἀγαθότης, διότι οὔτε ὁ νοῦς εἶναι νοῦς ἄνευ τῆς ἀγαθότητος οὔτε ἡ ἀγαθότης εἶναι ἀγαθότης ἄνευ τοῦ νοῦ. Ὡσαύτως τῇ ἀγαθότητι τοῦ θεοῦ συνάπτεται ἡ δικαιοσύνη αὐτοῦ [6]. Ἀλλὰ προσέτι καὶ παντοδύναμος εἶναι ὁ θεός· οὐδὲν εἶναι αὐτῷ ἀδύνατον πλὴν ὅ,τι δὲν θέλει. Τὸ μὴ γενόμενον ὑπὸ τοῦ θεοῦ δὲν ἐγένετο οὐχὶ διότι οὗτος δὲν ἠδύνατο ἀλλὰ διότι δὲν ἤθελε. Τῷ θεῷ δηλαδὴ δύνασθαι εἶναι τὸ θέλειν καὶ μὴ δύνασθαι τὸ μὴ θέλειν [7]. Ἐπειδὴ δὲ ὁ θεὸς καὶ ὁ ἄνθρωπος ἔχουσι τὰς αὐτὰς αἰσθήσεις καὶ διαθέσεις εἰ καὶ ἐν διαφόρῳ βαθμῷ, ἕπεται ὅτι τῷ θεῷ ἀνήκει οὐ μόνον ἡ ἀγάπη καὶ ἡ

---

[1]) Adv. Marc. 1,3—6.
[2]) Αὐτ. 2,11—13.
[3]) Adv. Hermog. 17. αὐτ. 6.
[4]) Adv, Prax. 27.
[5]) Adv. Marc. 1,23.
[6]) Ἔνθ. ἀνωτ. 2,6 καὶ 11.
[7]) De carne Christi 3. Adv. Praxeam. 10.

ἀγαθότης ἀλλὰ καὶ ἡ ὀργὴ καὶ τὸ μῖσος[1]. Οὕτω δὲν ἠδυνήθη ὁ Τερτυλλιανὸς ἐν τῷ προσδιορισμῷ τῆς τοῦ θεοῦ ἐννοίας νὰ ἐκφύγῃ μέχρι τέλους τὴν ἀνθρωποπάθειαν καὶ ταύτην τραχυτάτην. Χωρεῖ δηλαδὴ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε προσνέμει τῷ θεῷ πλὴν τῆς νοερᾶς καὶ σωματικὴν φύσιν [2]. Πᾶν τὸ ὑπάρχον εἶναι σωματικόν, μόνον τὸ μὴ ὑπάρχον εἶνε ἀσώματον [3]. Ὁ Τερτυλλιανὸς δὲν δύναται νὰ νοῇ οὐσίαν μὴ οὖσαν σωματικήν· αὐτὴ ἡ οὐσία εἶναι πράγματός τινος σῶμα [4]. Ὥστε πρέπει νὰ διακρίνωνται ἐν τῷ θεῷ, ὡς καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, νοῦς καὶ σῶμα, ὧν τοῦτο εἶναι φορεὺς ἐκείνου [5].

4. ***Θεολογία καὶ κοσμολογία.*** Πρὸ πάντων ὑπῆρχε μόνος ὁ θεός, αὐτὸς ὢν κόσμος καὶ τόπος καὶ πάντα. Μόνος δὲ ἦτο, διότι οὐδὲν ἄλλο παρ' ἐκεῖνον ὑπῆρχε. Καὶ ὅμως οὐδὲ τότε ἦτο μόνος, διότι εἶχε μεθ' ἑαυτοῦ τὸν ἑαυτοῦ *λόγον* (ratio), ὅστις ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ χαρακτηρίζεται ὡς σοφία. Ὁ θεὸς λοιπὸν εἶναι ἔλλογος καὶ τὸ πρότερον ἐν αὐτῷ εἶναι ἡ γνῶσις ἑαυτοῦ (sensus sui). Καὶ πρὶν δὲ πέμψῃ τὸν ἑαυτοῦ λόγον, εἶχε τοῦτον ἐν ἑαυτῷ σιγῇ διανοούμενος καὶ καθ' ἑαυτὸν διατάσσων ὅσα ἔμελλε μετ' ὀλίγον διὰ τοῦ λόγου νὰ ἐξαγγείλῃ. Ὅτε δ' ἠθέλησε νὰ ποιήσῃ οὐσίαν καὶ εἴδη ὅσα διὰ τοῦ λόγου ἐν ἑαυτῷ εἶχε διατάξει, τότε πρῶτον προήνεγκε τὸν λόγον, δι' οὗ ἔμελλον νὰ γίνωσι πάντα τὰ δι' αὐτοῦ νοηθέντα καὶ διαταχθέντα [6]. Οὕτως ὁ λόγος εἶναι κατ' ἀρχὰς ἐν τῷ θεῷ οὐχὶ πρόσωπον ἀλλ' ἀπρόσωπον νόημα (ratio), ἰδέα καὶ δύναμις τοῦ κόσμου, ὕστερον δὲ προφερόμενος καθίσταται πρόσωπον [7].

---

1) Αὐτ. 2,16. 1,25.

2) Adv. Prax. 7. «Quis enim negavit Deum corpus esse, etsi Deus spiritus sit? Spiritus enim corpus sui generis in sua effigie».

3) De carne Christi 11. «Omne quod est, corpus est sui generis· Nihil est incorporale nisi quod non est».

4) Adv. Hermog, 35. «ipsa substantia corpus est rei cuiusque».

5) Adv. Marc 2,16. Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος σῶμα δὲν πρέπει νὰ ἐκλάβωμεν ἐν μεταφυσικῇ ἐννοίᾳ, διότι φαίνεται ὅτι ὁ Τερτυλλιανὸς νοεῖ τοῦτο ὡς τὸ πληροῦν τὸν χῶρον πραγματικόν. Φαντάζεται δηλαδὴ τὸ σῶμα τοῦ θεοῦ ὡς τελειότερον μὲν τοῦ ἀνθρωπίνου ἀλλὰ πάντως ὑπερέχον μέγεθος καὶ ἔκτασιν.

6) Adv. Praxeam. 5 καὶ 6.

7) Εὔδηλον ὅτι τὰς δύο ταύτας διακεκριμένας ἐννοίας, ἃς ἐν τῇ λατινικῇ γλώσσῃ παριστῶσιν αἱ λέξεις ratio καὶ sermo, δὲν διακρίνει ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δηλοῦσα ἀμφοτέρας διὰ τοῦ κοινοῦ ὀνόματος «λόγος»· πβλ. Adv. Prax. 5. Apol. 21.

Ἐκδεχόμεθα δὲ—παρατηρεῖ ὁ Τερτυλλιανὸς—τὸν προφερόμενον λόγον (sermo) καὶ τὸν ἐν τῷ θεῷ λόγον (ratio) καὶ τὴν δύναμιν (virtus) ὡς ἰδίαν νοερὰν οὐσίαν, ἐν ᾗ ἐνυπάρχει ὁ μὲν sermo πρὸς ἀποκάλυψιν ἡ δὲ ratio πρὸς διάταξιν ἡ δὲ virtus πρὸς συντέλεσιν [1]. Ὁ λόγος προηνέχθη ἐκ τοῦ θεοῦ καὶ προενεχθεὶς ἐγεννήθη καὶ διὰ τοῦτο λέγεται υἱὸς τοῦ θεοῦ [2] ἔτι δὲ καὶ θεὸς ἕνεκα τῆς ἑνότητος τῆς οὐσίας. Ὅπως ἡ ἀκτὶς ἐκ τοῦ ἡλίου ἐκπεμπομένη εἶναι μὲν μέρος τοῦ ὅλου ἀλλ' ὁ ἥλιος εἶναι ἐν τῇ ἀκτῖνι, διότι τοῦ ἡλίου εἶναι ἀκτὶς καὶ δὲν χωρίζεται ἡ οὐσία ἀλλὰ μόνον ἐκτείνεται, οὕτως ἐκ τοῦ πνεύματος ἀνήφθη πνεῦμα καὶ ἐκ τοῦ θεοῦ θεὸς καὶ ἐκ τοῦ φωτὸς φῶς. Τὸ ἐκ τοῦ θεοῦ προελθὸν εἶναι θεὸς καὶ υἱὸς τοῦ θεοῦ, ἀμφότερα ἕν· οὕτως ἐγεννήθη ἐκ τοῦ πνεύματος πνεῦμα, ἐκ τοῦ θεοῦ θεὸς μὴ χωρισθεὶς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἀλλὰ μόνον προελθὼν ἐξ αὐτῆς [3]. Ὁ υἱὸς προελθὼν ἐκ τοσαύτης οὐσίας, ὅση εἶναι ὁ πατήρ, καὶ ποιήσας τοσαύτας οὐσίας ἦτο ἀδύνατον νὰ στερηθῇ αὐτὸς τῆς οὐσίας. Καὶ πῶς ἦτο δυνατὸν τὸ ποιῆσαν πάντα νὰ εἶναι μηδὲν καὶ πῶς θὰ ἐγίνετο ἐκ τοῦ κενοῦ τὸ πλῆρες καὶ ἐκ τοῦ ἀσωμάτου τὸ σωματικόν [4]; Ὁ πατὴρ εἶναι ἡ ὅλη οὐσία ὁ δὲ υἱὸς μέρος ταύτης, καθὰ αὐτὸς λέγει «ὁ πατὴρ μείζων μου ἐστί» [5]. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν χρόνον ὁ υἱὸς ὑπολείπεται τοῦ πατρός· ἐκεῖνος μὲν εἶναι ἀγέννητος καὶ ἄναρχος οὗτος δὲ ἐγεννήθη καὶ ἔχει ἀρχήν. Ὅτε δηλαδὴ ὁ θεὸς ἤρξατο νοῶν τὴν τοῦ κόσμου διάταξιν, ἐγέννησε καὶ ἔθηκεν ἐν ἑαυτῷ τὴν σοφίαν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ αὐτὴ ἡ σοφία ἐγεννήθη, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι οὐδὲν ἄλλο παρὰ τὸν θεὸν εἶναι ἀγέννητον [6].

---

1) Apol. 21. Apud vestros quoque sapientes λόγον, i. e. sermonem atque rationem, constat artificem videri universitatis.... Et nos autem sermoni atque rationi itemque virtuti, per quae omnia molitum deum ediximus propriam substantiam spiritum inscribimus, cui et sermo insit pronuntianti et ratio adsit disponenti et virtus praesit perficienti.

2) Adv. Prax. 7. «Quaecumque ergo substantia Sermonis fuit, illam dico personam, et illi nomen Filii vindico; et dum Filium agnosco, secundum a Patre defendo.

3) Apol. 21.

4) Adv. Prax. 7.

5) Κατὰ Ἰωάν. 14, 28.

6) Adv. Hermog. 18 «Si enim intra Dominum, quod ex ipso et in ipso fuit, sine initio non fuit: Sophia scilicet ipsius exinde nata et condita, ex quo in sensu Dei ad opera mundi disponenda coepit agitari: multo magis non capit sine initio quidquam fuisse quo extra Dominum fuerit».

Τὸ τρίτον ἀπὸ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ εἶναι τὸ ἅγιον πνεῦμα ὡς τὸ τρίτον ἀπὸ τῆς ῥίζης εἶναι ὁ καρπὸς ὁ ἐκ τοῦ κλάδου καὶ τὸ τρίτον ἀπὸ τῆς πηγῆς εἶναι ὁ ῥύαξ ὁ ἐκ τοῦ ποταμοῦ.

Παραπλησίως τῷ υἱῷ ἔχει ὑποτέλειαν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα, ὅπερ χαρακτηρίζεται ὡσαύτως ὡς μέρος τῆς θείας οὐσίας[1]. Τὰ τρία τῆς θεότητος πρόσωπα δὲν βλάπτουσι κατὰ τὸν Τερτυλλιανὸν τὴν ἑνότητα καὶ μοναρχίαν τοῦ θεοῦ. Ὁ Πραξέας καὶ οἱ περὶ αὐτὸν διετείνοντο ὅτι ἡ ἑνότης τοῦ θεοῦ αἴρεται, ἐὰν μὴ θεωρηθῶσιν ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα ὡς ἓν καὶ τὸ αὐτό. Ἀλλ᾽ ὁ Τερτυλλιανὸς ἀντιλέγει ὅτι εἷς εἶναι πάντα, ἐφ᾽ ὅσον ἐξ ἑνὸς εἶναι πάντα, διὰ τῆς ἑνότητος δηλονότι τῆς οὐσίας· καὶ ὅμως φυλάττεται τὸ μυστήριον τῆς οἰκονομίας, ἥτις διακοσμεῖ τὴν ἑνάδα εἰς τριάδα διακρίνουσα ἀλλήλων τρία, τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα. Τρία δὲ εἶναι οὐχὶ κατὰ τὴν θέσιν ἀλλὰ κατὰ τὸν βαθμὸν (τάξιν), οὐχὶ κατὰ τὴν οὐσίαν ἀλλὰ κατὰ τὴν μορφὴν (πρόσωπον), οὐχὶ κατὰ τὴν δύναμιν ἀλλὰ κατὰ τὸ εἶδος (species). Εἶναι καὶ τὰ τρία *μιᾶς* οὐσίας καὶ *μιᾶς* θέσεως καὶ *μιᾶς* δυνάμεως, διότι εἷς μόνος εἶναι ὁ θεός, ἐξ οὗ εἶναι ἐκεῖνοι οἱ βαθμοὶ καὶ αἱ μορφαὶ καὶ τὰ εἴδη ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος[2]. Πῶς εἶναι δυνατόν, λέγει, νὰ καταλύω τὴν μοναρχίαν, ὁπότε παράγω τὸν υἱὸν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς οὐδὲν ποιοῦντα ἄνευ τῆς θελήσεως τοῦ πατρὸς καὶ παραδέχομαι τὸ ἅγιον πνεῦμα προερχόμενον ἐκ τοῦ πατρὸς διὰ τοῦ υἱοῦ[3]; Ἡ μονὰς παράγουσα ἐξ ἑαυτῆς τὴν τριάδα δὲν καταλύεται ἀλλ᾽ ὑπηρετεῖται ὑπ᾽ αὐτῆς[4]. Ἡ δὲ τριὰς διὰ συναφῶν βαθμῶν ἐκ τοῦ πατρὸς κατερχομένη κατ᾽ οὐδὲν ἀντιτάσσεται πρὸς τὴν μοναρχίαν ἀλλὰ τηρεῖ τὴν σχέσιν τῆς οἰκονομίας[5]. Ἡ ὑπὸ τοῦ θεοῦ δημιουργία τοῦ κόσμου εἶναι ἡ *τελεία* τοῦ λόγου γέννησις, διότι τὸ ἐντεῦθεν τίθεται ὁ λόγος ὅμοιος πρὸς ἐκεῖνον, ἐξ οὗ προῆλθε καὶ οὗ υἱὸς ἐγένετο καὶ δὴ καὶ υἱὸς πρωτότοκος ὡς πρὸ πάντων γεννηθεὶς καὶ μονογενὴς ὡς μόνος γεννη-

---

1) Adv. Prax. 26.

2) Adv. Prax. 2.

3) Αὐτ. 4. «Ceterum qui filium non aliunde deduco sed de substantia Patris, nihil facientem sine Patris voluntate, omnem a Patre consecutum potestatem: quo modo possum de fide destruere monarchiam, quam a Patre Filio traditam in Filio servo ?. Hoc mihi et in tertium gradum dictum sit, quia Spiritum non aliunde puto, qnam a Patre per Filium».

4) Αὐτ. 3.

5) Αὐτ. 8.

θεὶς ἐκ τοῦ θεοῦ, τουτέστιν ἐκ τοῦ ἐνδοτάτου βάθους οἱονεὶ ἐκ τῆς μήτρας τῆς καρδίας (ex vulva cordis) τοῦ θεοῦ[1]. Ἐὰν δὲ ὁ θεὸς ἔχρῃζεν, ὡς ὑπέλαβεν ὁ Ἑρμογένης, ὕλης πρὸς δημιουργίαν τοῦ κόσμου, εἶχεν ὕλην ἀξιολογωτέραν καὶ ἐπιτηδειοτέραν τῆς ὑπὸ τῶν φιλοσόφων ὑποτιθεμένης, τουτέστι τὴν ἑαυτοῦ σοφίαν. Αὕτη μόνη ἔγνω τὴν ἔννοιαν τοῦ Κυρίου καὶ ἐγένετο συνεργάτις αὐτοῦ· ἐκ ταύτης ὁ θεὸς ἐποίησε πάντα, καθ᾽ ὅσον ἐποίησε δι᾽ αὐτῆς καὶ μετ᾽ αὐτῆς[2]. Ὁ λόγος οὐδὲν ποιεῖ ἐξ ἑαυτοῦ ἀλλὰ πάντα τελεῖ κατὰ τὰ νοήματα τοῦ πατρός[3]. Τούτων οὕτως ἐχόντων ἡ γέννησις τοῦ λόγου εἶναι διττή, ἡ μὲν γίνεται ἐν τῷ θεῷ ἡ δὲ ἐκτὸς αὐτοῦ. Ἐντόνως δ᾽ ἐξαίρει ὁ Τερτυλλιανὸς ὅτι ἡ δευτέρα αὕτη γέννησις τοῦ λόγου δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἡ κατὰ τὸν Οὐαλεντῖνον προβολή. Διότι ὁ υἱὸς δὲν εἶναι, λέγει, χωριστὸς ἀπὸ τοῦ θεοῦ οὐδ᾽ ἀγνοεῖ αὐτὸν ἀλλ᾽ εἶναι ἀείποτε ἐν τῷ πατρὶ καὶ παρὰ τὸν πατέρα· ὁ λόγος οὐδέποτε ἀποχωρίζεται τοῦ πατρὸς οὐδ᾽ εἶναι ἄλλος παρ᾽ αὐτόν, διότι «ἐγὼ καὶ ὁ πατήρ μου ἓν ἐσμέν»[4]. Μόνος ὁ υἱὸς ἔγνω τὸν πατέρα καὶ παρ᾽ αὐτῷ πάντα ἤκουσε καὶ εἶδεν οὐδὲ ποιεῖ τὸ ἑαυτοῦ ἀλλὰ τὸ τοῦ πατρὸς θέλημα. Ἐὰν λοιπὸν τὴν ἐκ τοῦ πατρὸς γέννησιν τοῦ λόγου χαρακτηρίσωμεν ὡς προβολήν, πρέπει διὰ ταύτης νὰ νοῶμεν ὅτι ὁ υἱὸς προέρχεται ἐκ τοῦ πατρὸς ἀλλὰ δὲν χωρίζεται ἀπ᾽ αὐτοῦ[5].

Ὁ θεὸς διὰ τοῦ διατακτικοῦ λόγου καὶ τῆς πανσθενοῦς δυνάμεως ἐδημιούργησεν ἕνεκα ἀγαθότητος τὸν κόσμον ἐκ τοῦ μηδενὸς πρὸς κλεϊσμὸν τῆς ἑαυτοῦ μεγαλειότητος[6]. Ὁ Τερτυλλιανὸς ἀποδεικνύει κατὰ τοῦ Ἑρμογένους ὅτι ἡ δημιουργία ἐγένετο ἐκ τοῦ μηδενός.

---

1) Ἔνθ. ἀνωτ. 7.

2) Adv. Hermog. 18.

3) Adv. Prax. 15.

4) Κατὰ Ἰωάνν. 10,30.

5) Adv. Prax. 8. «Haec erit probola veritatis, custos unitatis, qua prolatum dicimus Filium a Patre, sed non separatum. Protulit enim Deus Sermonem, quemadmodum etiam Paracletus docet, sicut radix fruticem et fons fluvium et sol radium. Nam et istae species probolae sunt earum substantiarum, ex quibus prodeunt».

6) Apol. 17. Adv. Marc. 2, 3. Εἰμὴ ἐδημιούργει ὁ θεὸς τὸν κόσμον, ἢ δὲν θὰ ἠδύνατο ἢ δὲν θὰ ἤθελεν· ἀλλ᾽ ἐκεῖνο μὲν εἶναι ἀνάξιον τοῦ θεοῦ, τοῦτο δὲ ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν ἀγαθότητα αὐτοῦ. Αὐτ. 1, 11.

Ὕλη ἀΐδιος δὲν ὑπάρχει· διότι, ἐὰν ὑπῆρχε, θὰ ἦτο ὡς ἀΐδιος ὁμοία τῷ θεῷ καὶ οὕτω θὰ ὑπῆρχεν οὐχὶ εἷς ἀλλὰ δύο θεοί. Ἔπειτα δὲ ὁ ὑπολαμβάνων τὴν ὕλην ἀΐδιον, παραδέχεται τρόπον τινὰ τὴν ὕλην ὑπὲρ τὸν θεὸν καὶ ὑποτάσσει τὸν θεὸν εἰς τὴν ὕλην, ὁπότε ποιεῖ τὸν θεὸν δημιουργοῦντα δι᾿ αὐτῆς. Ἐὰν δηλαδὴ ὁ θεὸς πρὸς δημιουργίαν τοῦ κόσμου εἶχε χρείαν τῆς ὕλης, θὰ ἐξηρτᾶτο ἐξ αὐτῆς ὡς δεόμενος ταύτης. Ὁ κόσμος λοιπὸν δὲν ἐμορφώθη ἐξ ἀϊδίου ὕλης ἀλλ᾿ ἐδημιουργήθη ἐκ τοῦ μηδενός. Ἡ τοιαύτη δημιουργία εἶναι δυνατή, διότι ὁ θεὸς ὢν παντοδύναμος δύναται νὰ ποιῇ τι ἐκ τοῦ μηδενός. Καὶ ὁ κόσμος ἄρα δὲν εἶναι ἀΐδιος ἀλλ᾿ ἔχει ἀρχήν. Ὁ Ἑρμογένης ἐνίστατο ὅτι ὁ θεὸς δὲν θὰ ἦτο ἀεὶ θεός, εἰ μὴ ἦτο ἀεὶ καὶ κύριος, καὶ ὅτι δὲν θὰ ἦτο ἀεὶ κύριος, εἰ μὴ ὑπῆρχέ τι οὗ εἶναι κύριος, τουτέστιν εἰ μὴ ὑπῆρχεν ἀείποτε καὶ κόσμος. Τὴν ἔνστασιν ταύτην ἀναιρεῖ ὁ Τερτυλλιανὸς παρατηρῶν ὅτι τὸ ὄνομα «κύριος» δὲν εἶναι ὄνομα τῆς οὐσίας, ἀλλὰ τῆς δυνάμεως τοῦ θεοῦ. Ὁ θεὸς ἦτο καὶ πρὸ τῆς κοσμοποιΐας θεός, ἦτο ἀείποτε θεός, οὐχὶ δ᾿ ὅμως ἀεὶ καὶ κύριος· διότι ἡ κυριότης προσεγένετο τῷ θεῷ διὰ τῆς κατὰ τὴν δημιουργίαν ἐκδηλώσεως τῆς δυνάμεως αὐτοῦ [1]. Ὁ κόσμος ἄρα ἔχει ἀρχὴν καὶ ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ θεοῦ [2]· ἡ δὲ δημιουργία εἶναι *ἐλευθέρα* ἐνέργεια τοῦ θεοῦ, διότι τῷ θεῷ προσήκει οὐχὶ ἡ ἀνάγκη, ἀλλ᾿ ἡ ἐλευθερία [3]. Καὶ πρῶτον μὲν ἐπενόησε καὶ διέταξε τὸ ἰδεατὸν τοῦ κόσμου πρότυπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ σοφίᾳ, εἶτα δὲ ἤγαγεν αὐτὸ εἰς τὴν πραγματικότητα διὰ τοῦ λόγου. Ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἀνάξιος τοῦ θεοῦ, διότι ὁ θεὸς οὐδὲν ἀνάξιον ἑαυτοῦ ἐποίησεν· ἐκ τοῦ ἐναντίου εἶναι μέγα καὶ ἄξιον τοῦ θεοῦ ἔργον, εἰ καὶ ἐδημιουργήθη οὐχὶ χάριν τοῦ θεοῦ ἀλλὰ χάριν τοῦ ἀνθρώπου [4].

5. ***Ἀνθρωπολογία.*** Ἀφοῦ ὁ κόσμος εἶναι ἡ ἀποκάλυψις τοῦ θεοῦ, ἔπρεπε νὰ δημιουργηθῇ καὶ ὂν γνωστικόν, ὁ ἄνθρωπος [5]. Καὶ

---

[1]) Adv. Hermog. 3. 4. 8.

[2]) Ὅπως ἔχει ὁ κόσμος ἀρχήν, οὕτως ἔχει καὶ τέλος· μετὰ τὴν δευτέραν τοῦ Χριστοῦ παρουσίαν καὶ κατὰ τὴν καθολικὴν κρίσιν ὁ κόσμος θὰ ἐκπυρωθῇ καὶ οἱ ἐθνικοὶ καὶ ἀσεβεῖς θὰ παραδοθῶσιν εἰς τὰς αἰωνίους βασάνους. De spectac. 30. πβλ. Apol. 48. 49.

[3]) Αὐτ. 16.

[4]) Adv. Μαρκ. 1, 13. Τὸ κράτος τοῦ κόσμου ἐπετράπη τῷ ἀνθρώπῳ, ὄντι συγγε εστέρῳ πρὸς τὸν θεὸν καὶ αὐτῶν τῶν ἀγγέλων. Αὐτ. 2, 6.

[5]) Adv. Marc. 2,3. 2,9.

ἐδημιουργήθη ὁ ἄνθρωπος κατ᾿ εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ θεοῦ, τουτέστι τοῦ Χριστοῦ, ἔχων σῶμα καὶ ψυχήν [1]. Ἐν τῷ διορισμῷ τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς ἐλέγχει ὁ Τερτυλλιανὸς τοὺς αἱρετικούς, καθὰ καὶ ἐν τῷ διορισμῷ τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ, εἰς ὃν προσνέμει σῶμα. Ἡ ψυχὴ δηλαδὴ κατ᾿ αὐτὸν δὲν εἶναι ἀσώματον ἀλλὰ σωματικὸν ὄν [2]. Ὅπως ὁ ἄνθρωπος, ἐφ᾿ ὅσον εἶναι ἄνθρωπος, σύγκειται ἐκ δύο συστατικῶν μερῶν, ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς, οὕτω καὶ αὐτὴ ἡ ψυχὴ πάλιν συνέστηκεν ἐκ νοεροῦ καὶ ἐκ σωματικοῦ, ἅτινα μέρη ὑπάρχουσι συναφῆ καὶ ἀλλήλων ἀχώριστα· ἐκεῖνο μὲν εἶναι οἱονεὶ ἡ ψυχὴ τῆς ψυχῆς, τοῦτο δὲ τὸ σῶμα αὐτῆς [3]. Πρὸς τοὺς ἀντιφρονοῦντας ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀσώματος ὡς γινώσκουσα ἀσώματα ἀντιλέγει ὁ Τερτυλλιανὸς ὅτι καὶ τὰ αἰσθήματα (ἦχος, χρῶμα, ὀσμὴ κτλ.) εἶναι ἀσώματα ἀλλ᾿ ὅμως αἱ αἰσθήσεις εἶναι σωματικαί. Ὁπότε λοιπὸν τὰ ἀσώματα λαμβάνονται ὑπὸ σωματικῶν, διατὶ δὲν δύναται καὶ ἡ ψυχὴ νὰ εἶναι σωματικὴ καὶ νὰ λαμβάνῃ ἀσώματα [4]; Ἔπειτα δέ, ἂν ὑπάρχῃ ψυχή, ἀνάγκη νὰ ἔχῃ σῶμα· οὐδὲν εἶναι ἀσώματον πλὴν ἐκείνου ὅπερ δὲν ὑπάρχει [5]. Πρὸς ἀπόδειξιν τῆς σωματικῆς φύσεως τῆς ψυχῆς ἐπάγεται ὁ Τερτυλλιανὸς καὶ θετικὰς ἀποδείξεις, ἃς ἀρύεται ἔκ τε τῆς ἁγίας Γραφῆς [6] καὶ ἐκ τῆς (στωϊκῆς) φιλοσοφίας. Εἰ μὴ ἦτο, λέγει, ἡ ψυχὴ σωματική, δὲν θὰ ἐκίνει τὸ σῶμα οὐδὲ θὰ ὑφίστατο τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ οὐδὲ θὰ ἦτο πάθους δεκτική· σχέσις μεταξὺ σωματικοῦ καὶ ἀσωμάτου, μεταξὺ ἀνομοίων, θὰ ἦτο ἀδύνατος. Πρὸς δ᾿ ἔτι τὰ τέκνα ἔχουσι πρὸς τοὺς γονεῖς ὁμοιότητα οὐ μόνον σωματικὴν ἀλλὰ καὶ ψυχικήν, ἥτις δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἄνευ τῆς σωματικῆς φύσεως τῆς ψυχῆς [7]. Ἡ ψυχὴ λοιπὸν εἶναι σωματικὸν ὂν καὶ ἔχει μορφὴν καὶ ὅριον καὶ τριττὴν διάστασιν. Τὸ σῶμα ὅμως τῆς ψυχῆς εἶναι ἀνωτέρας ποιότητος τῆς τοῦ αἰσθητοῦ τοῦδε σώματος καὶ δὲν εἶναι τὸ παράπαν ἔνυλον [8]· εἶναι λεπτὸν καὶ ἀερῶδες καὶ φωτεινόν, ἀόρατον μὲν τῷ ὀφθαλμῷ τῆς σαρκὸς ὁρατὸν δὲ τῷ ὀφθαλμῷ τοῦ πνεύ-

---

[1]) De resur. 6.

[2]) De resur, 17. «Nos animam corporalem et hic profitemur, et in suo volumine probamus, habentem proprium genus substantiae, soliditatis, per quam et sentire et pati possit».

[3]) Adv. Marc. 5,15.

[4]) De anima 6.

[5]) De carne Christi 11.

[6]) De anima 7. Κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον ἡ ψυχὴ λυπεῖται καὶ ὑφίσταται ἐν τῷ ᾅδῃ παντοίας τιμωρίας· τοῦτο δὲν θὰ συνέβαινεν, εἰμὴ εἶχεν ἡ ψυχὴ σῶμα.

[7]) De anima 5. 6.

[8]) De anima 8. De carne Christi 10 «anima nostra carnea non est.

ματος. Ἡ ψυχὴ ἔχει τὴν αὐτὴν μορφὴν καὶ τὰ αὐτὰ ὄργανα, οἷα καὶ τὸ σῶμα, διακεχυμένη διὰ πάντων τῶν μερῶν καὶ τῶν ὀργάνων αὐτοῦ [1]. Διὸ καὶ αὐξάνεται μετὰ τοῦ σώματος, οὐχὶ βεβαίως διὰ τῆς μεταβολῆς τῆς οὐσίας ἀλλὰ διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῶν ὀργάνων καὶ δυνάμεων αὐτῆς. Ἡ τῆς ψυχῆς αὔξησις δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν διὰ συνεχοῦς κρούσεως γινομένην ἔκτασιν ἐλάσματος χρυσοῦ, ὅπερ δὲν αὐξάνεται μὲν κατὰ τὴν οὐσίαν ἀλλὰ προάγεται εἰς μέγεθος καὶ λάμψιν [2]. Ὥστε ἡ ψυχὴ καίπερ οὖσα σωματικὴ δὲν δύναται κατὰ τὴν οὐσίαν μήτε νὰ αὐξηθῇ μήτε να ἐλαττωθῇ [3]. Ἡ ψυχὴ γίνεται καὶ συντελεῖται συγχρόνως καὶ παραπλησίως τῷ σώματι. Ἐν τῇ συνουσίᾳ δηλαδὴ τῶν γονέων ἐνεργοῦσιν ἥ τε ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα, ἐκείνη μὲν διὰ τῆς ἐπιθυμίας τοῦτο δὲ διὰ τῆς πράξεως, καὶ ἐντεῦθεν προέρχεται διπλοῦν σπέρμα, τὸ μὲν ψυχικὸν τὸ δὲ σωματικόν· καὶ ὅπως τὸ σωματικὸν σπέρμα ἐκ τῆς σαρκὸς τῶν γονέων ἀπολύεται, οὕτω καὶ τὸ ψυχικὸν ἐκ τῶν ψυχῶν αὐτῶν προέρχεται. Ἐνῷ δὲ κατ᾽ ἀρχὰς τὰ δύο ταῦτα σπέρματα εἶναι ὅλως μεμιγμένα καὶ συγκεχυμένα, κατὰ μικρὸν οὕτως ἀποχωρίζονται καὶ διακρίνονται, ὥστε ἐκ μὲν τοῦ ἑτέρου τὸ σῶμα ἐκ δὲ τοῦ ἄλλου ἡ ψυχὴ τοῦ παιδίου μορφοῦται. Ὅπως ἄρα τὸ σῶμα γίνεται ἐξ ἑτέρου οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ παράγεται ἐξ ἄλλης [4]· κατὰ ταῦτα ἡ τοῦ Ἀδὰμ ψυχὴ ἐγένετο οἱονεὶ ἡ μήτηρ πασῶν τῶν ἄλλων ψυχῶν [5]. Ὁ Τερτυλλιανὸς ἀντιμάχεται ἰσχυρῶς πρὸς τὴν εἰς τρία διάκρισιν τοῦ ἀνθρώπου, εἰς σῶμα καὶ ψυχὴν καὶ νοῦν, καὶ δεικνύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος συνέστηκεν ἁπλῶς ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς, εἶναι ἡ ἕνωσις σαρκὸς καὶ ψυχῆς. Οὔτε ἡ ψυχὴ καθ᾽ ἑαυτὴν οὔτε τὸ σῶμα καθ᾽ ἑαυτὸ εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἀλλ᾽ ἡ ἕνωσις ἀμφοτέρων ἀποτελεῖ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν [6]. Ὁ δὲ λεγόμενος νοῦς εἶναι μόνον ἡ *δύναμις*, δι᾽ ἧς ἡ ψυχὴ νοεῖ καὶ βούλεται [7]. Ὁ νοῦς καὶ ἡ αἴσθησις ἔχουσι

---

1) De anima 8. 9.

2) Αὐτ. 37.

3) Αὐτ. 14.

4) Εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ δοξασία αὕτη δυσκόλως δύναται νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὴν περὶ ἁπλότητος καὶ τοῦ ἀδιαιρέτου τῆς ψυχῆς θεωρίαν.

5) De resur. 45. De anima 20. 27. 19 «anima velut surculus quidem ex matrice Adam in propaginem deducta.

6) De resur 40.

7) De anima 12 «Animum, sive mens est, νοῦς apud Graecos, non aliud quid intelligimus, quam suggestum animae ingenitum et insitum et nativitus proprium, quo agit, quo sapit, quem secum habens ex semetipsa se commoveat in semetipsa». Ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ αὐτὸ τὸ πνεῦμα (spiritus) ὥσπερ καὶ ἡ ἡμέρα εἶναι αὐτὸ τὸ φῶς. Αὐτ. 10.

πρὸς ἄλληλα στενοτάτην συνάφειαν καὶ εἶναι ἀχώριστα καὶ ἰσοστάσια οὐδὲ πρέπει νὰ προτιμᾶται ὁ νοῦς τῆς αἰσθήσεως [1]· διότι ἡ αἴσθησις εἶναι καθηγεμὼν καὶ αἰτία καὶ ἀρχέγονος βάσις τοῦ νοῦ, ὅστις ὑπ᾽ ἐκείνης μορφοῦται πρὸς γνῶσιν τῆς ἀληθείας [2]. Τὴν ὑπὸ τῶν αἱρετικῶν καταφρόνησιν τῆς σαρκὸς εὑρίσκει ὁ Τερτυλλιανὸς ἀσύστατον. Διότι ψυχὴ καὶ σὰρξ ἔχουσι πρὸς ἄλληλα μεγίστην συνάφειαν· ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ ζωτικὴ ἀρχὴ τῆς σαρκός, ἡ δὲ σὰρξ πάλιν ὑπηρετεῖ ὡς ὄργανον εἰς τὰς ἰδίας τῆς ψυχῆς λειτουργίας. Ἄνευ τῆς ψυχῆς ἀδυνατεῖ ἡ σὰρξ νὰ ζήσῃ, ἄνευ δὲ τῆς σαρκὸς ἀδυνατεῖ ἡ ψυχὴ νὰ ἐνεργῇ· οὐδεμία ὑπάρχει ἐνέργεια τῆς ψυχῆς μὴ ἠρτημένη καὶ γινομένη διὰ τῆς σαρκός. Τοσοῦτον δὲ στενὴ ὑπάρχει ἡ τῆς ψυχῆς καὶ τῆς σαρκὸς σχέσις, ὥστε θεωρεῖται ἀμφίβολον ἂν ἡ σὰρξ φέρῃ τὴν ψυχὴν ἢ ἡ ψυχὴ τὴν σάρκα, ἂν ἡ σὰρξ ὑπηρετῇ εἰς τὴν ψυχὴν ἢ ἡ ψυχὴ εἰς τὴν σάρκα [3]. Οὕτω προέρχεται τέλος ὁ ἀπολογητὴς εἰς τὴν ἐρώτησιν «τί ἄλλο εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἢ σάρξ; [4] Ἀκολούθως πρὸς ταῦτα ἀποκρούεται ἡ δοξασία ὅτι ἡ σάρξ εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ κακοῦ. Τοῦ κακοῦ αἰτία εἶναι ἡ τῆς ἐλευθερίας κατάχρησις. Ὁ ἄνθρωπος δηλαδὴ ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἐλεύθερος καὶ αὐτεξούσιος, ἥτις ἐλευθερία εἶναι ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἡ ἐναργεστάτη εἰκὼν τοῦ θεοῦ. Ὁ θεὸς εἶναι ἕνεκα τῆς ἑαυτοῦ φύσεως ἀγαθός, ὁ δὲ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ γίνῃ τοιοῦτος· καὶ πρὸς τοῦτο δεῖται τῆς ἐλευθερίας, δι᾽ ἧς μόνης δύναται νὰ ποιῇ τὸ ἀγαθόν. Ἐὰν δ᾽ ὅμως τῆς ἐλευθερίας ποιῆται κατάχρησιν, τότε ἀνακύπτει τὸ κακόν [5]. Πρὸς τὴν σωτηρίαν, λέγει, τοῦ ἀνθρώπου ἀντίκειται οὐχὶ ἡ σὰρξ καθ᾽ ἑαυτὴν ἀλλὰ τὰ τῆς σαρκὸς ἔργα, ἅτινα ἡ ψυχὴ πράττει μετὰ τῆς σαρκός. Ἡ κυρία ἄρα αἰτία τοῦ κακοῦ εἶναι μᾶλλον ἡ ψυχή, εἰς ἣν ἡ σὰρξ ὑπηρετεῖ [6]· καὶ ἡ σὰρξ ὅμως ὡς στενὴν συνάφειαν ἔχουσα καὶ συνεργαζομένη μετὰ τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι ἀναίτιος τοῦ κακοῦ [7].

---

1) Τὴν κατ᾽ αἴσθησιν παρατήρησιν περὶ πολλοῦ ποιεῖται ὁ Τερτυλλιανὸς καὶ ὑπερμαχεῖ αὐτῆς κατὰ τῆς ἀμφιβολίας τῶν Ἀκαδημεικῶν.

2) Αὐτ. 18.

3) De resur. 53. 15. 7.

4) Adv. Marc. 1,24. «Quid est homo aliud quam caro».

5) Αὐτ. 2, 5 καὶ 6.

6) Αὐτ. 1,2 4. De resur. 46.

7) De baptismo 4 «Spiritus dominatur, caro famulatur: tamen utrumque inter se communicant reatum, spiritus ob imperium, caro ob ministerium».

Ἡ ψυχὴ εἶναι οὐσία ὅλως ἁπλῆ καὶ διὰ τοῦτο ἀμέριστος καὶ ἀδιάλυτος [1]. Χωριζομένη ἀπὸ τοῦ σώματος ἡ ψυχὴ ἀπέρχεται [2] ἀβλαβὴς ἔχουσα τὰς ἰδίας δυνάμεις καὶ τὰ προσήκοντα αὐτῇ πρὸς διατήρησιν βοηθήματα, τὴν ἀθανασίαν καὶ τὴν λογικότητα, τὴν αἰσθητικότητα καὶ τὴν νοητικότητα [3] καὶ τὴν ἐλευθέραν βούλησιν [4]. Ἀπόδειξιν τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἐπάγεται ὁ Τερτυλλιανὸς τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως. Ὑπὸ τῆς φύσεως δηλαδὴ ἀναγκαζόμενοι εὐχόμεθα εἰς τοὺς τεθνεῶτας γαλήνην καὶ εὐτυχίαν, ὅπερ δὲν θὰ ἐγίνετο εἰμὴ ἦσαν αἱ ψυχαὶ ἀθάνατοι.

Ἔπειτα δὲ πάντες, οὐ μόνον οἱ εὐτυχοῦντες ἀλλὰ καὶ οἱ δυστυχοῦντες, ἔχουσι φυσικόν τινα φόβον πρὸς τὸν θάνατον, ὅστις δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἄνευ τῆς πεποιθήσεως ὅτι ὑπάρχει τι μετὰ θάνατον. Τέλος οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουσι τὴν ὑστεροφημίαν καὶ θέλουσι νὰ καταλίπωσι τὴν μνήμην αὐτῶν τοῖς ἐπιγιγνομένοις, ὅπερ δὲν θὰ ἐγίνετο ἄνευ τῆς εἰς τὴν ἀθανασίαν πεποιθήσεως [5]. Καὶ οὕτω μὲν ἀποδεικνύεται ἡ τῆς ψυχῆς ἀθανασία [6]. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἄνευ σώματος ζωὴ τῆς ψυχῆς εἶναι ἀτελής, ἕπεται ὅτι θὰ συμβῇ καὶ τῆς σαρκὸς ἀνάστασις [7]. Αἱ ψυχαὶ (ἐξαιρουμένων τῶν ψυχῶν τῶν μαρτύρων) δὲν ἔρχονται εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον εἰς τὸν οὐρανόν, οὐδ' εἰσέρχονται πάλιν εἰς ἄλλα σώματα ἀλλὰ διάγουσιν ἀθρόαι ἐν τῷ ᾅδῃ μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς κρίσεως [8]. Τότε θὰ ἀναστῶσι καὶ τὰ σώματα [9] καὶ θὰ ἑνωθῶσι πάλιν

1) De anima 10. 14.

2) Περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐξόδου τῆς ψυχῆς ἔπιθ. De anima 53.

3) Ἡ ψυχὴ ἀνυψουμένη εἰς τὸ καθαρὸν καὶ τὸ προσῆκον αὐτῇ φῶς ἀναγνωρίζει ἑαυτὴν καὶ ἀνακτᾶται τὴν θείαν φύσιν οἱονεὶ ἀναδυομένη ἐκ τοῦ βυθοῦ τῶν εἰκόνων εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς ἀληθείας (ἔνθ. ἀνωτ. 53)· ἡ ψυχὴ δὲν μεταβάλλεται μετὰ θάνατον ἀλλὰ μένει ἡ αὐτὴ καὶ διατηρεῖ τὴν ἑαυτῆς συνείδησιν. Αὐτ. 33. 24.

4) De anima 38.

5) De testimon· animae 4.

6) Πάντα τὰ κατηγορήματα καὶ αἱ ἰδιότητες τῆς ψυχῆς συνάπτονται εἰς τὸν ἑξῆς ὁρισμόν, «definimus animam Dei flatu natam, immortalem, corporalem, effigiatam, substantia simplicem, de suo patientem, varie procedentem, liberam arbitrii, accidentiis obnoxiam, per ingenia mutabilem, rationalem, dominatricem, divinatricem, ex una redundantem». De anima 22.

7) Τὸ ἀναστησόμενον σῶμα θὰ περικοσμηθῇ καὶ θὰ εἶναι τὸ αὐτό, ὁποῖον ἀπέθανε· de resur. 52.

8) Αἱ ψυχαὶ μέχρι τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων καὶ τῆς ἀνταποδόσεως μένουσιν ἐν τῷ ᾅδῃ, ἔνθα ἀναλόγως τῶν πεπραγμένων χαίρουσιν ἢ λυποῦνται. De anima 55. 58.

9) Ἐν τῇ ἀναστάσει πᾶσα σωματικὴ βλάβη καὶ δυσμορφία θὰ ἐξαλειφθῇ, καὶ τὸ γυναικεῖον φῦλον θὰ μεταβληθῇ εἰς ἀνδρικόν. De resur. 57. De cultu femin. 1, 2.

μετὰ τῶν ψυχῶν. Εὐλόγως· διότι πρῶτον μὲν αἱ ψυχαὶ δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ πάθωσί τι ἄνευ τῆς σαρκός, ἔπειτα δὲ ὁ ἄνθρωπος ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς συνιστάμενος ποιεῖ ἐν τῷ βίῳ τὸ ἀγαθὸν ἢ τὸ κακόν, κατ' ἀκολουθίαν πρέπει ἀμφότερα, τότε σῶμα καὶ ἡ ψυχή, νὰ κοινωνήσωσι τῆς τελικῆς ἀνταποδόσεως· ὅπερ προϋποθέτει ἀνάστασιν τοῦ σώματος [1]. Ἔπειτα δὲ ἡ τῆς σαρκὸς ἀνάστασις προδιατυποῦται καὶ μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς φύσεως, ἐν ᾗ ἀεὶ καὶ πανταχοῦ ἀνακύπτει ἐκ τοῦ θανάτου νέα ζωή [2].

6. ***Προπατορικὴ ἁμαρτία καὶ ἀπολύτρωσις.*** Ὁ πρῶτος ἄνθρωπος δὲν ἦτο τέλειος, διότι μόνος ὁ θεὸς εἶναι φύσει ἀγαθὸς ἐκεῖνος δὲ ἔμελλεν, ὡς εἴρηται, νὰ ἀποβῇ ἀγαθὸς διὰ τῆς ὀρθῆς χρήσεως τῆς ἐλευθερίας [3]. Καὶ ὅμως ἔζη ἐξ ἀρχῆς ἐν οἰκειότητι πρὸς τὸν θεόν, εἰς ὃν ὑπακούων ἤθελε μάθει πάντα αὐτοῦ τὰ μυστήρια [4]. Πλὴν ἀλλ' ἠπατήθη ὑπὸ τοῦ Διαβόλου [5], ὅστις διήγειρεν ἐν αὐτῷ τὴν ὁρμὴν καὶ ἀκράτειαν, πηγὴν παντὸς κακοῦ, καὶ ἐγένετο αἴτιος τῆς ἁμαρτίας [6]. Ἐπακολούθημα τῆς ἁμαρτίας ἦτο τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐγένετο ἀπὸ πνευματικοῦ ψυχικὸς καὶ ἐνέπεσεν εἰς τὸν θάνατον [7]. Οὕτω τῆς ἐλευθερίας κακὴν χρῆσιν ποιησάμενος ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἥμαρτε καὶ ἁμαρτὼν μετέδωκε τὴν ἁμαρτίαν εἰς τοὺς ἀπογόνους [8]. Ἐπειδὴ δηλαδὴ

1) De anima 3. Apol. 48. De resur. 17. 43. 14. 8.

2) Ἡ ἡμέρα π.χ. λήγει καὶ οἱονεὶ καταδύεται καὶ θάπτεται εἰς τὴν νύκτα· καὶ ὅμως πάλιν ἀναζῇ ἀναιροῦσα τὴν νύκτα καὶ ἀναλάμπει διασχίζουσα τὸν τάφον αὐτῆς, τὸ σκότος. Χειμὼν καὶ θέρος, ἔαρ καὶ φθινόπωρον ἐπανέρχονται μετὰ τῶν ἑαυτῶν ἰδιοτήτων καὶ καρπῶν· τὰ δένδρα γυμνοῦνται καὶ ὕστερον ἀναλαμβάνουσι τὴν περιβολὴν καὶ τὸν κόσμον αὐτῶν. Ἑνὶ λόγῳ πάντα ἐπανέρχονται εἰς τὴν θέσιν, ἐξ ἧς ἀπεχώρησαν· πάντα ἄρχονται, ἀφοῦ ἐπαύσαντο· οὐδὲν ἀπόλλυται ἀλλ' ἔρχεται εἰς σωτηρίαν. Λοιπὸν πᾶσα αὕτη ἡ τάξις καὶ κυκλικὴ πορεία τῶν πραγμάτων μαρτυρεῖ ὑπὲρ τῆς μελλούσης ἀναστάσεως τῶν τεθνεώτων. De resur. 12. Ῥητέον δ' ὅτι ἡ ἀνάστασις πάσης σαρκὸς δὲν θὰ συντελεσθῇ διὰ μιᾶς ἀλλὰ κατὰ μικρὸν διαρκούσης τῆς χιλιετοῦς βασιλείας, ἥτις θὰ ἀποτελέσῃ τῶν καιρῶν τὸ τέλος. Adv. marc. 3, 24.

3) Adv. Mark. 2,6.

4) Αὐτ. 2,2.

5) Ὁ Διάβολος ἐφθόνησε καὶ φθονήσας ἠπάτησε τὸν ἄνθρωπον, διότι εἰς τοῦτον ἐδόθησαν ὑπὸ τοῦ θεοῦ πάντα τὰ ἀγαθὰ καὶ τὸ κράτος τοῦ κόσμου. De spectac. 2.

6) Adv. Marc. 2,10. De patient. 5.

7) De jejun. 3. De anima 52.

8) De testim. animae 3.

πᾶσαι αἱ ψυχαὶ ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ πρώτου ἀνθρώπου κατάγονται, ἡ ἁμαρτία ἐκείνου μεταβιβάζεται καὶ ἐπὶ πάντας τοὺς ἀπογόνους. Ἡ ἁμαρτία οἱονεὶ ἐμφυτεύεται εἰς τὴν ψυχὴν καὶ συμφύεται οὕτως, ὥστε ἐμφανίζεται ὡς μέρος τῆς φύσεως αὐτῆς. Τοῦτο δὲ εἶναι τὸ λεγόμενον *ἄλογον* τῆς ψυχῆς μέρος, ὅπερ κυρίως ἐκ τοῦ Διαβόλου κατάγεται. Ἐν τῇ ψυχῇ ὅμως ὑπάρχει καὶ ἀγαθόν, τὸ ἀρχικὸν δηλονότι ἐκεῖνο καὶ φυσικὸν ἀγαθόν, ὅπερ ἐκ τοῦ θεοῦ καταγόμενον ἐπεσκοτίσθη ἀλλὰ δὲν ἀπεσβέσθη [1]. Ὅπως ἂν ἔχῃ, πρός ἀποφυγὴν τῶν ἐπακολουθημάτων τῆς ἁμαρτίας καὶ πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τῆς δημιουργίας ἦτο ἀναγκαία ἡ ἐπέμβασις τοῦ θεοῦ εἰς τὴν παρεκτραπεῖσαν ἀνθρωπότητα. Ὁ Τερτυλλιανὸς παραδέχεται τέσσαρας διαφόρους περιόδους, ἐν αἷς τὸ ἀνθρώπινον γένος ἕνεκα τῆς προϊούσης ἀποκαλύψεως καὶ συνεργίας τοῦ θεοῦ προάγεται κατὰ μικρὸν εἰς τὴν ἀπολύτρωσιν. Τελεῖται δηλαδὴ ἡ ἀποκάλυψις καὶ ἀπολύτρωσις βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον, κατὰ τρόπον παραπλήσιον πρὸς τὸ ἐν τῇ φύσει συμβαῖνον. Κατὰ πρῶτον εἶναι ὁ κόκκος καὶ ἐκ τοῦ κόκκου γεννᾶται τὸ στέλεχος καὶ ἐκ τοῦ στελέχους ἀνυψοῦται τὸ δένδρον· εἶτα αὐξάνονται οἱ κλάδοι καὶ τὰ φύλλα καὶ τελειοῦται τὸ δένδρον· ὕστερον δὲ ἐκβλαστάνει ἡ κάλυξ καὶ ἐκ τῆς κάλυκος ἀπολύεται τὸ ἄνθος· ἐκ τοῦ ἄνθους προέρχεται ὁ καρπός, ὅστις εἶναι ἐπί τινα χρόνον τραχὺς καὶ ἄμορφος κατὰ μικρὸν δὲ ἁδρυνόμενος προσλαμβάνει τὸν γλυκὺν χυμόν. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον καὶ ἡ δικαιοσύνη ἦτο κατ' ἀρχὰς ἐν τῇ πρώτῃ ἀποπείρᾳ, φύσις φοβουμένη τὸν θεόν· ἐντεῦθεν διὰ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν προέβη εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν [2]· ὕστερον διὰ τοῦ Εὐαγγελίου ἐπερρώσθη εἰς νεότητα· νῦν δὲ διὰ τοῦ Παρακλήτου ἐξικνεῖται εἰς ὡριμότητα [3]. Κατὰ πρῶτον λοιπὸν ὁ υἱὸς καὶ λόγος τοῦ θεοῦ καθωδήγησε τὴν ἀνθρωπότητα ἐλθὼν εἰς πατριάρχας καὶ προφήτας, ἀλλ' ὕστερον συγκαταβὰς εἰς τὸν κόλπον τῆς παρθένου καὶ λαβὼν σάρκα ἐγεννήθη θεάνθρωπος (homo deo mixtus), ἵνα καταστῇ ἱδρυτὴς νέας θρησκείας καὶ χορηγὸς τῆς θείας χάριτος [4]. Οὗτος διεφώτισε τὰ τέως σκοτεινά, διεσάφησε τὰ ἀμφίβολα, συνεπλήρωσε τὰ ἐλλείποντα καὶ ἐπλήρωσε τὰς

1) De anima 16. 41. «Quod enim a Deo est, non tam exstinguitur quam obumbratur».

2) Τὴν παιδαγωγοῦσαν ἐνέργειαν τοῦ λόγου φαίνεται ὁ Τερτυλλιανὸς περιορίζων ἐν μόνοις τοῖς Ἰουδαίοις, διότι λέγει ὅτι τὰ ἔθνη οὐδέποτε ἦσαν παρὰ τῷ Θεῷ ἀλλ' ἀεὶ ἐκτὸς αὐτοῦ. De praescr. 8.

3) De virgin. vel. 1.

4) Adv. Marc. 2, 27. Apol. 21.

προφητείας [1]. Ἡ νέα τοῦ θεοῦ χάρις ἀνεκαίνισε πάντα καὶ κατέστησεν ἀπὸ σαρκικῶν πνευματικά, τὸ εἰσαχθὲν Εὐαγγέλιον ἠφάνισε πᾶσαν τὴν παλαιότητα· διότι ἡ δύναμις τῆς θείας χάριτος εἶναι μείζων τῆς φύσεως καὶ δύναται νὰ μεταβάλῃ αὐτήν [2]. Διὰ ταύτης ἀπελυτρώθη ὁ ἄνθρωπος καὶ ἐσώθη ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας. Ὁ Τερτυλλιανὸς καταπολεμεῖ ἰσχυρῶς τὴν δοξασίαν τῶν αἱρετικῶν, καθ' ἣν ἡ διὰ τοῦ Χριστοῦ γενομένη ἀπολύτρωσις ἐσκόπει τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπελευθέρωσιν τῆς ψυχῆς. Τῆς ἀπολυτρώσεως, λέγει, δὲν ἀπεκλείσθη ἡ σάρξ ἀλλὰ τοὐναντίον ἡ ἀπολύτρωσις καὶ σωτηρία τῆς ψυχῆς γίνεται διὰ τῆς σαρκός. Ἐν τῷ βαπτίσματι πλύνεται τὸ σῶμα, ἵνα οὕτω καθαρθῇ καὶ ἡ ψυχή· ἐν τῇ μετανοίᾳ κατασκιάζεται ἡ σὰρξ διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῆς χειρός, ἵνα καταυγασθῇ καὶ καθαρθῇ ἡ ψυχὴ διὰ τοῦ πνεύματος. Ἡ σὰρξ ἐσθίει τὸ σῶμα καὶ πίνει τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ἵνα οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ γευθῇ τοῦ θεοῦ. Ἐνὶ λόγῳ ἡ σὰρξ εἶναι τὸ κεφάλαιον τῆς σωτηρίας [3]. Μετὰ τὸν Χριστὸν ἐγένετο ὡς νέα καὶ ἀνωτέρα θεία ἀποκάλυψις ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐν τῷ Μοντανῷ, δι' οὗ τερματίζεται ἡ βασιλεία τοῦ Χριστοῦ καὶ ἄρχεται ἡ βασιλεία τοῦ ἁγίου πνεύματος, ἡ περίοδος ὑψηλοτέρας ἠθικότητος καὶ τελειοτέρας ἁγιότητος [4]. Τὸ ἅγιον πνεῦμα δὲν παρέχει νέαν διδασκαλίαν ἀλλὰ ποιεῖ αὐστηροτέραν ἠθικὴν ἀξίωσιν καὶ κατὰ τοῦτο ὑπερβάλλει τὸν Χριστὸν καὶ τοὺς ἀποστόλους [5]. Διὰ τῆς ἀποκαλύψεως ἄρα τοῦ Παρακλήτου δὲν μετεβλήθη ὁ κανὼν τῆς πίστεως (regula fidei) ἀλλὰ μόνον συνετελέσθη καὶ ἐτελειώθη ἡ ἀγωγὴ (disciplina) [6].

7. ***Ἐπισκόπησις.*** Τὰ εἰρημένα ἐμφανίζουσι τὸν Τερτυλλιανὸν θερμὸν τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν ὑπέρμαχον καὶ αὐστηρὸν τῆς ἠθικῆς τάξεως

1) De resur. 2.

2) De oratione 1. De anima 21.

3) De resur. 8, 51 Securi estote, caro et sanguis, usurpastis caelum et regnum Dei in Christo».

4) De jejun. 12. De pudic. 11.

5) De monog. 3.

6) De virg. vel. 1. «Regula quidem fidei una omnino est, sola immobilis et irreformabills . . . cetera jam disciplinae et conversationis admittunt novitatem correctionis operante scilicet et proficiente usque in finem gratia dei».

ἀπαιτητήν [1]. Τίθεται ὑπὲρ πάντα τὴν πίστιν ὡς παρέχουσαν τὴν ἀλήθειαν καὶ ἐξαίρει ἐντόνως τὸ ὅτι ὁ τοῦ ἀνθρώπου νους, μὴ ὢν διὰ τῆς παιδεύσεως διεστραμμένος καὶ ὑπὸ τῶν προκαταλήψεων ἐσκοτισμένος, ἀνάγεται ἐκ τῶν ἔργων τοῦ θεοῦ εἰς αὐτὸν τὸν δημιουργόν· ἡ τῆς ψυχῆς μαρτυρία συμπίπτει εἰς τὸ αὐτὸ πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ ὑγιοῦς καὶ αὐτομάτως ἐνεργοῦντος ἀνθρωπίνου νοῦ. Εἰ καὶ αἰτιᾶται ὁ ἀπολογητὴς τὴν ἀνθρωπίνην σοφίαν καὶ μέμφεται τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ὅμως λανθάνει ἑαυτὸν φιλοσοφῶν καὶ τὰ στωϊκὰ μάλιστα θεωρήματα ἀσπαζόμενος [2]. Οὕτω κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς ἀποφαίνει πάντα ὡς σωματικὰ καὶ ἀπονέμει καὶ αὐτῷ τῷ θεῷ καὶ τῇ ψυχῇ σῶμα. Καταπολεμεῖ τὸν δυϊσμὸν τῶν Μαρκιωνιστῶν καὶ ὑπερμαχεῖ τῆς ἑνότητος τοῦ θεοῦ, πρὸς ἣν σπουδάζει νὰ συμβιβάσῃ τὸ περὶ τριάδος χριστιανικὸν δόγμα. Ἀλλὰ εἰς τὸν θεὸν προσνέμει, ὡς εἴρηται, σῶμα, ὅπερ ὅμως δὲν ὁρίζει οὐδὲ δύναται βεβαίως νὰ ὁρίσῃ ἀκριβέστερον καὶ εἴπῃ τὴν ἀπὸ τῶν ἄλλων σωμάτων διαφοράν. Ἐν τῇ περὶ τριάδος θεωρίᾳ ἐποιήσατο ὁ Τερτυλλιανὸς τυπικὴν πρόοδον, διότι ἐπέστησε συντονωτέραν τὴν προσοχὴν εἰς τὸ πρόβλημα, πῶς ἡ τοῦ θεοῦ ἑνότης συμβιβάζεται πρὸς τὴν τῶν θείων προσώπων τριάδα, καὶ ἐπειράθη νὰ λύσῃ αὐτό. Κατ᾽ οὐσίαν ὅμως δὲν ἐξῆλθε τοῦ κύκλου τῆς διανοήσεως τῶν ἄλλων ἀπολογητῶν. Καὶ οὗτος δὲν δύναται νὰ πορίσῃ σαφῆ καὶ ἀντιφάσεων ἀπηλλαγμένην ἔννοιαν τοῦ θείου λόγου. Νῦν μὲν εἰκονίζει τὸν λόγον ὡς νόημα καὶ σοφίαν τοῦ θεοῦ νῦν δὲ ὡς ὄργανον αὐτοῦ πρὸς δημιουργίαν τοῦ κόσμου καὶ ὡς ὕλην τοῦ κόσμου νῦν δὲ ὡς θεῖον πρόσωπον. Ὡς πρόσωπον δὲ πάλιν θεωρῶν τὸν υἱὸν ὁτὲ μὲν χαρακτηρίζει ὡς ὄντα τῆς αὐτῆς τῷ πατρὶ οὐσίας καὶ καλεῖ θεὸν ὁτὲ δὲ ὑποτάσσει τὸν υἱὸν εἰς τὸν πατέρα ἄλλως τε καὶ διότι οὗτος μὲν εἶναι ἀγέννητος καὶ ἄναρχος ἐκεῖνος δὲ γεννᾶται καὶ ἔχει ἀρχήν. Οὐχ ἧττον ἐμφανίζει δυσκολίας καὶ διεγείρει ἀμφιβολίας ἡ ψυχολογία τοῦ Τερτυλλιανοῦ. Οὗτος παραδέχεται ὅτι ἡ ψυχή, ὡς καὶ ὁ θεός, ἔχει σῶμα καὶ συνέστηκεν ἐκ σωματικοῦ καὶ νοεροῦ, ἅτινα στοιχεῖα εἶναι ἀλλήλων ἀχώριστα. Ἀλλ᾽ εἰ καὶ τὸ τῆς ψυχῆς σῶμα θεωρεῖται ὡς *ἄϋλον* καὶ ἁπλοῦν, ὅμως προσνέ-

---

1) Ἡ περὶ τὴν ἠθικὴν ἄκρα αὐστηρότης προάγει τὸν ἀπολογητὴν φιλόσοφον εἰς ὑπερβολάς, εἰς δυσφημίαν τοῦ κάλλους καὶ καταφρόνησιν τῆς τέχνης. De cultu femin. 2, 3. De idololatria 3.

2) Ὁ Τερτυλλιανὸς δὲν ἠδύνατο μήτε τὴν πτῆσιν τῆς πλατωνικῆς ἰδεολογίας μήτε τὴν κριτικὴν ὀξύνοιαν τοῦ Ἀριστοτέλους νὰ μιμηθῇ ἀλλ᾽ ἀκολουθεῖ τῇ στωϊκῇ φιλοσοφίᾳ, ἧς ἡ μὲν ὀντολογία συνεφώνει τῇ ἁδρᾷ ἐμπειρίᾳ τοῦ ἀπολογητοῦ ἡ δὲ ἠθικὴ συνῇδε ταῖς ἀσκητικαῖς ἀρχαῖς αὐτοῦ.

μονται αὐτῷ μορφὴ καὶ ἔκτασις καὶ αὔξησις [1] καὶ ὄργανα παραπλήσια πρὸς τὰ τοῦ σαρκικοῦ σώματος. Ὅτι ὅμως ταῦτα εἶναι ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν ἁπλότητα τῆς ψυχῆς, προφανές. Ὅπερ δὲ θαυμαστότερον, ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ τέκνου ἐκλαμβάνεται ὡς ἀπορρέουσα διὰ τῆς γεννήσεως ἐκ τῶν ψυχῶν τῶν γονέων, ὡς τὸ σωματικὸν σπέρμα ἀπολύεται ἐκ τῶν σωμάτων αὐτῶν. Ἀλλὰ συμφανὲς ὅτι ἡ τοιαύτη ἀπορροὴ καὶ ἡ ἐκ τοῦ διπλοῦ ψυχικοῦ σπέρματος, τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρός, συντέλεσις τῆς ψυχῆς τοῦ τέκνου δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὸ ἀμέριστον καὶ τὸ ἁπλοῦν τῆς ψυχῆς. Ὁπωσδήποτε ἐκλαβὼν ὁ ἀπολογητὴς οὗτος τὴν ψυχὴν ὡς σωματικὴν συνάπτει αὐτὴν στενότατα πρὸς τὴν σάρκα καὶ θεωρεῖ πᾶσαν τῆς ψυχῆς ἐνέργειαν, οὐδὲ τῆς νοήσεως ἐξαιρουμένης, ἀδύνατον ἄνευ τῆς σαρκός· ἀκόλουθος δ᾽ ἑαυτῷ ἐξαίρει τὴν αἴσθησιν καὶ τάσσει αὐτὴν παρὰ τὸν νοῦν. Οὕτως ἡ μὲν ψυχολογία τοῦ Τερτυλλιανοῦ εἶναι ὑλιστικὴ ἡ δὲ γνωσιολογία ἐρείδεται ἐπὶ τῆς αἰσθήσεως. Ἀλλὰ παρὰ τὰ ἐν τοῖς φιλοσοφήμασι καὶ θεολογήμασι τοιαῦτα ἐλλείμματα ὁ Τερτυλλιανὸς κατέχει ἀναμφιλέκτως ὑπέροχον θέσιν ἐν τῇ πρώτῃ ταύτῃ περιόδῳ τῆς ἀναπτύξεως τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας. Τὰ διανοήματα αὐτοῦ καὶ ὁ τρόπος τῆς παραστάσεως τούτων, ἡ αὐστηρότης τοῦ ἐλέγχου καὶ ἡ καυστικότης τῆς εἰρωνείας, τὸ βάθος τοῦ συναισθήματος καὶ τὸ ζωηρὸν τῆς περιγραφῆς, ἔσχον οὐ μικρὰν [2] ἐπὶ πολλοὺς ῥοπήν [3].

---

1) Λέγων αὔξησιν τῆς ψυχῆς ὁ Τερτυλλιανὸς δὲν ἐννοεῖ μόνον τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ψυχικῶν δυνάμεων ἀλλὰ καὶ τὴν πρόσληψιν μείζονος ἐκτάσεως· διότι παραβάλλει ὡς εἴδομεν, τὴν αὔξησιν τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν αὔξησιν ἐλάσματος χρυσοῦ.

2) Διὰ τῶν συγγραμμάτων καὶ θεωριῶν τοῦ Τερτυλλιανοῦ ἐπαιδεύθη μάλιστα ὁ *Κυπριανὸς* (Thascius Caecilius Cyprianus). Οὗτος περὶ τὸ 200 γεννηθεὶς ἦτο ἐθνικὸς εὔπορος ἐξ Ἀφρικῆς, ἔνθα ἐσπούδασε ῥητορικήν, ἧς καὶ διδάσκαλος ἐν Καρχηδόνι ἐγένετο. Τῷ ἔτει 246 ἠσπάσθη τὸν χριστιανισμὸν καὶ μετὰ δύο ἔτη ἐγένετο ἐπίσκοπος Καρχηδόνος, ἀπέθανε δὲ τῷ 258 θάνατον μαρτυρικόν. (Hier, de vir. illus. 67. 68). Τὰ συγγράμματα αὐτοῦ εἶναι πολλά, ὧν προέχουσιν ἡ περὶ ἑνότητος τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας πραγματεία (de catholicae ecclesiae unitate) καὶ αἱ ἐπιστολαί. Φιλοσοφικὰς ἐννοίας μόλις εὑρίσκομεν παρὰ τῷ Κυπριανῷ, ὅστις ἐμφανίζεται πρακτικὸς μᾶλλον ἢ θεωρητικὸς καὶ προσέχει μᾶλλον εἰς τὴν πίστιν ἢ εἰς τὴν διανόησιν. Κύριον αὐτοῦ ἔργον εἶναι ἡ σπουδὴ καὶ ὁ ἀγὼν ὑπὲρ τῆς ἑνότητος καὶ δυνάμεως τῆς ἐκκλησίας. Epist. 43 «Deus unus est et Christus unus et una ecclesia et cathedra una super Petrum domini voce fundata». Πβλ. αὐτ. 73. «salus extra ecclesiam non est». De cath. eccl. unitate 6 «habere non potest Deum patrem, qui ecclesiam non habet matrem».

3) Πβλ. *E. Nöldechen*, Tertulian. 1890—*Ch. Guignebert,* Tertullen, 1901 —*I. Turmel, Tertullien*, 1904. ἰδὲ *Uberweg—Geyer* [11], σ. 654.

3. Μινούκιος Φῆλιξ καὶ Ἀρνόβιος.

1. ***Μινούκιος Φῆλιξ.*** Οὗτος ἐγεννήθη περὶ τὸ τέλος τοῦ δευτέρου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ τρίτου αἰῶνος. Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς πατρίδος [1] καὶ τῶν χρόνων τῆς συγγραφικῆς ἐνεργείας αὐτοῦ δὲν γινώσκομεν ἀσφαλῶς. Τοσοῦτο μόνον εἶναι βέβαιον, ὅτι ὑπῆρξεν ἐν Ῥώμῃ περιώνυμος δικηγόρος καὶ ῥήτωρ καὶ ὅτι ὕστερον γενόμενος χριστιανὸς ἀπέστη τοῦ ἐπαγγέλματος. Τὸ σῳζόμενον ἔργον τοῦ Μινουκίου εἶναι ἀπολογία ἐκ τεσσαράκοντα κεφαλαίων συγκειμένη, ἥτις ἔχει μορφὴν διαλογικὴν καὶ ἐπιγράφεται Ὀκτάβιος. [2] Ἐνταῦθα παρίστανται διαλεγόμενοι πρὸ τοῦ Μινουκίου ὡς διαιτητοῦ ὁ ἐθνικὸς Καικίλιος καὶ ὁ χριστιανὸς Ὀκτάβιος. Ὁ Καικίλιος λέγει κατὰ τρόπον σκεπτικόν, ὅτι περὶ τοῦ θεοῦ καὶ τῶν θείων πραγμάτων οὐδὲν ἀσφαλὲς γινώσκομεν· μάτην οἱ φιλόσοφοι ἀπ' αἰώνων ἐρευνῶσι, διότι δὲν ἐδόθη τοῖς ἀνθρώποις νὰ γινώσκωσι τὰ οὐράνια καὶ τὰ ὑπὸ γῆς οὐδ' εἶναι βέβαιον ἂν τὸν κόσμον διέπῃ θεία πρόνοια. Οὐδὲν ἄρα ὑπολείπεται ἄλλο ἢ νὰ ἐμμένωμεν ἐν τῇ τῶν πατέρων πίστει, νὰ ἀποστῶμεν τῆς ἐρεύνης πάντων τῶν ζητημάτων καὶ νὰ ὁμολογήσωμεν μετὰ τοῦ Σωκράτους τὴν ἡμετέραν ἄγνοιαν [3]. Μέμφεται δὲ τοὺς χριστιανούς, ὅτι ἀμαθεῖς καὶ

---

1) Ἄλλοι μὲν θεωροῦσιν αὐτὸν Ῥωμαῖον ἄλλοι δὲ πιθανώτερον Ἀφρικανόν.

2) Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀπολογία ἀκολουθοῦσα ἐν τῇ μορφῇ τῷ Κικέρωνι καὶ τῷ Σενέκᾳ ἔχει καταφανῆ ὁμοιότητα πρὸς τὸν Ἀπολογητικὸν τοῦ Τερτυλλιανοῦ. Τινὲς μὲν (ὡς ὁ *Ἱερώνυμος* ἐν τῷ de viris illustribus. κεφ. 53 καὶ 58, καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ *L. Massebieau*, L'apologétique de Tértullien κλ. ἐν τῇ Revue de l'Histoir des religions, τόμ. 15, σελ. 316—346, ὁ *P. Monceaux*, Hist. litt. 1, 463—508, ὁ *Harnack*, Chronologie 2, 324—330 καὶ ἄλλοι ἀπεφήναντο ὅτι ὁ Τερτυλλιανὸς ἔγραφε πρὸ τοῦ Φήλικος, τινὲς δὲ (ὡς ὁ *Λακτάντιος* div. institutiones 5, 1 καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ *A. Ebert*, Tertulliens Verhältuiss zu. M. F., 1868, ὁ *Bardenhewer,* Patrologie [3], 57. καὶ ἄλλοι ἰσχυρίσαντο τοὐναντίον, ὅτι ὁ Μινούκιος Φῆλιξ προηγεῖται τοῦ Τερτυλλιανοῦ. Ἄλλοι δὲ πάλιν (ὡς ὁ *W. Hartel,* ἐν τῇ Zeitschrift Für die öster Gymnasien σ. 348—368, ὁ *Fr. Wilhelm* ἐν ταῖς Breslauer philolog. Abhandlungen τοῦ ἔτους 1887) γνωματεύουσιν ὅτι ὅ τε Φῆλιξ καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς ἤντλησαν ἐκ κοινῆς παλαιοτέρας πηγῆς.

3) Octavius 5, 6. 13. «Si philosophandi libido est, Socratem, sapientiae principen, quisque vestrum, si poterit, imitetur. Ejus viri, quotiens de caelestibus rogabatur, nota responsio est. *quod supra nos, nihil ad nos*! Merito ergo de oraculo testimonium meruit prudentiae singularis . . . ita confessio imperitiae summa prudentia est».

ἰδιῶται τολμῶσι νὰ συζητῶσι περὶ πάντων καὶ δὴ καὶ περὶ τῶν οὐρανίων καὶ ὅτι ἀναιροῦντες τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν πιστεύουσιν εἰς ἕνα θεόν [1]. Τὰς κατηγορίας τοῦ ἐθνικοῦ ἀποκρούων ὁ Ὀκτάβιος ὑπερμαχεῖ προσφυῶς τῆς θρησκείας τῆς χριστιανικῆς. Καὶ κατὰ πρῶτον ἐλέγχει τὴν σκέψιν καὶ ἀμφιβολίαν τοῦ Καικιλίου παρατηρῶν ὅτι μόνον τὰ ἄλογα ζῷα ἀρκοῦνται εἰς τὰ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αἰσθητὰ ὁ δὲ ἄνθρωπος διὰ νοῦ κεκοσμημένος δύναται νὰ ἀνάγηται εἰς τὰ ὑπὲρ αἴσθησιν καὶ νὰ γινώσκῃ τὰ ὑπεράνω αὐτοῦ ὄντα. Πᾶς ἄνθρωπος, λέγει, βλέπων εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ πάντα τὰ περὶ αὐτὸν πείθεται ἀδιστάκτως ὅτι ὑπάρχει θεία πρόνοια, δι' ἧς πάντα διατηροῦνται καὶ κινοῦνται καὶ κυβερνῶνται. Ἡ εὔτακτος τῶν ἀστέρων κίνησις, ἡ κανονικὴ τῶν ὡρῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐναλλαγή, ἡ διὰ πάντων διήκουσα τάξις καὶ ἁρμονία, ὁ σκόπιμος τῶν ὀργανισμῶν καὶ μάλιστα τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος σχηματισμός, ταῦτα πάντα δὲν δύνανται νὰ νοηθῶσιν, ἂν μὴ ἀναχθῶσιν εἰς τὸν θεόν, εἰς τὴν θείαν νόησιν καὶ σοφίαν [2]. Ὅπως, ὅταν εἰσελθόντες εἰς οἰκίαν ἴδωμεν πάντα τὰ ἐν αὐτῇ εὖ τεταγμένα καὶ κεκοσμημένα, συνάγομεν ὅτι ἄρχει τούτων κύριος καὶ διακοσμητής, οὕτω καθορῶντες τὴν ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ κρατοῦσαν τάξιν καὶ ἁρμονίαν πιστεύομεν ὅτι ὑπάρχει κύριος καὶ διακοσμητὴς τοῦ παντός. Καὶ ὁ θεὸς οὗτος εἶναι εἷς. Τὴν ἑνότητα τοῦ θεοῦ μαρτυρεῖ μὲν ἡ τῆς τοῦ κόσμου τάξεως ἑνότης μαρτυρεῖ δὲ ἡ τῶν ἀνθρώπων πάντων φυσικὴ συνείδησις· οὗτοι ἀνατείνοντες τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανὸν ἐπικαλοῦνται οὐχὶ τοὺς θεοὺς ἀλλὰ τὸν θεὸν καὶ λέγουσιν «ὁ θεὸς εἶναι μέγας», «ὁ θεὸς εἶναι ἀληθής», «ἐὰν θέλῃ ὁ θεός» καὶ τὰ παραπλήσια. Ἀλλὰ προσέτι καὶ τῶν φιλοσόφων οἱ κράτιστοι τὴν τοῦ θεοῦ ἑνότητα ἀρχῆθεν ὡμολόγησαν, ὥστε νὰ νομίζῃ τις ἢ ὅτι οἱ νῦν χριστιανοὶ εἶναι φιλόσοφοι ἢ ὅτι οἱ πάλαι φιλόσοφοι ἦσαν ἤδη τότε χριστιανοί [3]. Ὁ Ὀκτάβιος ψέγει τὴν πολυθεΐαν τῶν ἐθνικῶν ὡς ἄτοπον καὶ χαρακτηρίζει τὰς περὶ θεῶν μυθολογικὰς διηγήσεις ὡς γελοίας· διατείνεται δὲ ὅτι τὰς ψευδεῖς θρησκείας εἰσηγήσαντο οἱ πεσόν-

---

1) Αὐτ 8—10.

2) Αὐτ. 17. 18. «Quid enim potest esse tam apertum, tam confessum tamque perspicuum, cum oculos in caelum sustuleris et quae sunt infra circaque lustraveris, quam esse aliquod numen praestanfissimae mentis, quo omnis natura inspiretur, moveatur, alatur, gubernetur? —Jpsa praecipue formae nostrae pulchritudo Deum fatetur artificem; nihil in homine membrorum est, quod non et necessitatis causa sit et decoris».

3) Αὐτ. 18—20.

τες ἄγγελοι, ἵνα ἀποπλανῶντες τοὺς ἀνθρώπους εὑρίσκωσι παραμυθίαν ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν ἀθλιότητι [1]. Οὐχὶ λοιπὸν πολλοὶ θεοὶ ὑπάρχουσιν ἀλλὰ μόνον εἷς, ὅστις εἶναι ἀΐδιος, ἄναρχος καὶ ἀτελεύτητος· ὑπῆρχε πρὸ τοῦ κόσμου ὢν αὐτὸς ἑαυτῷ ἀντὶ τοῦ κόσμου· ποιεῖ πάντα διὰ τοῦ λόγου, κοσμεῖ διὰ τοῦ νοῦ, τελειοῖ διὰ τῆς δυνάμεως. Ὁ θεὸς δὲν δύναται νὰ ὀφθῇ, διότι εἶναι λαμπρότερος τῆς ὁράσεως· δὲν δύναται νὰ ληφθῇ, διότι εἶναι καθαρώτερος τῆς ἁφῆς· δὲν δύναται νὰ ἐκτιμηθῇ, διότι εἶναι μείζων τῶν αἰσθήσεων, ἄπειρος καὶ ἄμετρος καὶ ἑαυτῷ μόνῳ γνωστός. Εἰς νόησιν τοῦ θεοῦ εἶναι στενὴ ἡμῶν ἡ καρδία καὶ διὰ τοῦτο τιμῶμεν ἐπαξίως λέγοντες αὐτὸν ἀτίμητον. Ὁ ὑπολαμβάνων ὅτι γινώσκει τὸ μέγεθος τοῦ θεοῦ μειοῖ τοῦτο καὶ ὁ μὴ θέλων νὰ μειώσῃ δὲν γινώσκει αὐτό [2].

Τὴν εἰς τὸ τέλος τοῦ κόσμου πίστιν τῶν χριστιανῶν ὑποστηρίζει ὁ Ὀκτάβιος ἐπιμαρτυρόμενος τοὺς φιλοσόφους, οἵτινες μέρος τῆς ἀληθείας ἀποκαλύπτουσιν. Οἱ χριστιανοί, λέγει, πιστεύομεν εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, ἔτι δὲ καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ σώματος καὶ τὴν μετ᾽ αὐτοῦ ἕνωσιν τῆς ψυχῆς. Ὅπως ἡ ὅλη φύσις ἀποθνήσκει κατὰ τὸν χειμῶνα καὶ λαμβάνει κατὰ τὸ ἔαρ νέαν ζωὴν καὶ ἄνθησιν, οὕτω καὶ τὸ ἡμέτερον σῶμα ἀποθνήσκει μὲν νῦν ἀλλ᾽ ἐν καιρῷ θὰ ἀναστῇ καὶ θὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ζωήν. Καὶ διαχωρίζονται μὲν διὰ τοῦ θανάτου καὶ διαλύονται τοῦ ἡμετέρου σώματος τὰ στοιχεῖα ἀλλ᾽ ὁ θεὸς ὁ ἐκ διαφόρων στοιχείων τὸ σῶμα μορφώσας πῶς δὲν δύναται νὰ συναγάγῃ πάλιν τὰ διεσπαρμένα στοιχεῖα καὶ αὖθις νὰ συγκροτήσῃ ζῶν σῶμα [3]; Πρὸς δ᾽ ἔτι ἐλπίζομεν ὅτι τοὺς χριστιανοὺς μετὰ θάνατον ἀναμένει κρείττων τύχη ἢ τοὺς ἐθνικούς· διότι ἐκεῖνοι διάγουσι βίον σεμνότερον τούτων καὶ γινώσκουσι τὸν ἀληθῆ θεόν, ἐνῷ οἱ ἐθνικοὶ προσεύχονται εἰς δαίμονας καὶ ἔχουσι θρησκευτικὰς πλάνας [4]. Τὰς ἐνστάσεις κατὰ τῆς θείας προνοίας τὰς εἰλημμένὰς ἐκ τῆς ἀντιθέσεως τῆς ἐξωτερικῆς τύχης πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἀξίαν ἀποκρούει ὁ Ὀκτάβιος παρατηρῶν ἄλλα τε καὶ τοῦτο, ὅτι πάντα τὰ ἀτυχήματα καὶ πάθη συντελοῦσιν εἰς ἄσκησιν τῶν ἡμετέρων δυνάμεων, κύρωσιν τῆς ἀρετῆς καὶ δοκιμασίαν τῆς πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπης ἡμῶν. Ὁ δὲ προορισμὸς δὲν ἀντίκειται πρὸς τὴν δικαιοσύνην τοῦ θεοῦ ἢ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου, διότι ὁ θεὸς

[1]) Αὐτ. 21 ἑξ. 26—27.
[2]) Αὐτ. 18.
[3]) Αὐτ. 34.
[4]) Αὐτ. 35. 26.

προορᾷ τὴν διάθεσιν ἑκάστου καὶ ὁρίζει ἀνάλογον τὴν τύχην αὐτοῦ [1]. Ἐν τέλει δὲ τοῦ διαλόγου ὁ ἐθνικὸς Καικίλιος ὁμολογεῖ ὅτι ἡττήθη ὑπὸ τοῦ Ὀκταβίου καὶ ὅτι πεισθεὶς θὰ πιστεύῃ τὸ ἐντεῦθεν εἰς τὸν ἕνα θεὸν καὶ τὴν θείαν πρόνοιαν. Ὁ κομψὸς καὶ χαρίεις διάλογος ἔχει δαψιλῆ τὰ φιλοσοφικὰ στοιχεῖα καὶ ἐμφανίζει τὴν σκέψιν καὶ ἀμφιβολίαν ἀσθενῆ καὶ ἀνίσχυρον πρὸς τὴν περὶ κόσμου μεγαλοπρεπῆ θεωρίαν τῶν χριστιανῶν [2].

2. ***Ἀρνόβιος.*** Ὁ Ἀρνόβιος (Arnovius) ἐγεννήθη ἐν Σίκκῃ τῆς Νομαδικῆς καὶ διὰ τοῦτο ἐπωνομάζετο Ἀφρικανὸς (Afer). Προέστη ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ ῥητορικῆς Σχολῆς καὶ ἐκτήσατο μεγάλην φήμην ῥήτορος, ἔδρασε δὲ καὶ ἐν τῇ καταδιώξει τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἀλλ᾽ ὕστερον συνιδὼν τὴν ἀδυναμίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν ἀτοπίαν τῆς εἰδωλολατρείας ἠτήσατο παρὰ τοῦ ἐπισκόπου Σίκκης, ὅπως γίνῃ δεκτὸς εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν. Ὁ ἐπίσκοπος ἀποβλέπων εἰς τὴν προτέραν αὐτοῦ σφοδρὰν τοῦ χριστιανισμοῦ καταπολέμησιν εἶχεν ἐνδοιασμὸν περὶ τὴν εἰλικρίνειαν τοῦ αἰτοῦντος. Ταύτην δὲ τὴν ἀμφιβολίαν θέλων νὰ ἄρῃ ὁ Ἀρνόβιος ἔγραψε (περὶ τὸ 304) ἀπολογίαν τοῦ χριστιανισμοῦ «Adversus gentes» (ἢ adversus nationes) ἐπιγραφομένην καὶ ἐξ ἑπτὰ βιβλίων συγκειμένην [3]. Ὁ συγγραφεὺς φαίνεται ὅτι ἔγραψεν ἐν σπουδῇ, ὅπως λάβῃ τὸ βάπτισμα, καὶ ἠρύσατο μὲν πολλὰ ἐκ τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως ἐχρησιμοποίησε δὲ μάλιστα τὰ συγγράμματα τοῦ νέου πλατωνικοῦ Κορνηλίου Λαβέωνος. Κατὰ πρῶτον ἀποκρούει τὴν κατὰ τῶν χριστιανῶν μομφὴν ὡς αἰτίων τῆς τότε ὑπαρχούσης τῷ κράτει κακοδαιμονίας καὶ δεικνύει τὸ ἐναντίον ἀληθές, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς πολλῶν ἀγαθῶν ἐγένετο αἴτιος [4]. Δὲν διαπράττουσι, λέγει, κακὸν οἱ χριστιανοὶ τιμῶντες καὶ προσευχόμενοι εἰς τὸν ὕψιστον θεὸν καὶ ὀνομάζοντες θεὸν τὸν Χριστόν· διότι οὗτος εὐηργέτησε τοὺς ἀνθρώπους μεγίστην εὐεργεσίαν γνωρίσας αὐτοῖς τὸν ὕψιστον θεὸν καὶ ἐπαναγαγὼν εἰς ἐκεῖνον καὶ ἐλευθερώσας ἀπὸ τῶν πλανῶν τῆς ἐθνικῆς θρησκείας [5]. Καὶ εἶναι τέλειος θεὸς (Deus radice ab intima) ὁ Χριστὸς

[1]) Αὐτ. 36.
[2]) Πρβ. *I. Waltziug,* Felix et Platon, 1903.—*I. Geffcken,* zwei Griech. Apologeten, 1907.—*C. Synnerberg,* Die neuesten Beiträge zur Minucius-Literatur, 1914.—*I. Freese,* The Octavius of Minucius Felix. 1920—ἐπιθ. *Überweg - Geyer,* σ. 653.
[3]) Hier. de vir. illus. 79.
[4]) 1,14. 6.
[5]) 1,27. 36 - 38.

καὶ δικαίως λέγεται θεός, ὡς μαρτυροῦσιν ἡ ἐκ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ προελθοῦσα τῶν ἀντιλήψεων καὶ ἠθῶν τῶν ἀνθρώπων μεταβολὴ καὶ κατ᾽ ἐξοχὴν τὰ θαύματα. Βεβαίως καὶ φιλόσοφοι ἐγένοντο σεμνοὶ καὶ τῆς ἐπιστήμης ἔμπειροι ἀλλ᾽ οὗτοι δὲν ἠδύναντο νὰ ποιῶσιν, ὡς ὁ Χριστός, θαύματα. Τὸν Χριστὸν λοιπὸν ὀφείλομεν νὰ θεωρῶμεν θεὸν καὶ εἰς τοὺς λόγους αὐτοῦ νὰ πιστεύωμεν [1]. Ἐπεφάνη δὲ εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς ἄνθρωπος κατ᾽ ἀνάγκην· διότι, εἰ μὴ κατήρχετο ἐν μορφῇ ἀνθρωπίνῃ ἀλλ᾽ ἐν τῇ ἀρχικῇ αὐτοῦ φύσει, δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὀφθῇ τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἐξαγγείλῃ τὸ θέλημα τοῦ ὑψίστου [2]. Ἐπέμφθη δὲ ὑπὸ τοῦ αἰτίου πάντων καὶ ὑψίστου θεοῦ ὡς σωτὴρ θεός [3]. Ὁ Ἀρνόβιος ἐξαίρει τὴν ἀνθρωπίνην ἀμάθειαν καὶ ἀπαιτεῖ τυφλὴν πίστιν. Ὁ ἄνθρωπος, λέγει, τυφλὸν καὶ ἑαυτὸ μὴ νοοῦν ὂν δὲν δύναται διὰ συλλογισμῶν νὰ γινώσκῃ τὶ πρέπει νὰ συμβῇ καὶ πότε καὶ πῶς θὰ συμβῇ· μόνος ὁ Κύριος καὶ πατὴρ πάντων γινώσκει ταῦτα. Διὸ ὀφείλει ὁ ἄνθρωπος νὰ παύσηται ἐρευνῶν καὶ νὰ πιστεύῃ εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν [4]. Εἰ καὶ ἀπαιτεῖ ὁ Ἀρνόβιος ἐντόνως πίστιν [5], ὅμως τιμᾷ προσηκόντως τὴν φιλοσοφίαν καὶ τοὺς ἀξίους αὐτῆς προστάτας. Τὸν Πλάτωνα, πρὸς ὃν φαίνεται ἔχων οἰκειότητα, ὀνομάζει κορυφὴν καὶ στῦλον τῆς φιλοσοφίας [6]· τὸν δὲ Ἀριστοτέλη ὁμολογεῖ ὑπέροχον κατὰ τὴν ἀγχίνοιαν καὶ τὴν πολυγνωσίαν καί ἁπλῶς εἰπεῖν δὲν ἀρνεῖται ὅτι οἱ φιλόσοφοι καίπερ μὴ ποιοῦντες θαύματα ὅμως εἶναι διὰ τὴν καθαρότητα τοῦ ἤθους ἐπαίνου ἄξιοι καὶ ἐν πᾶσι τοῖς κλάδοις τοῦ ἐπιστητοῦ ἐντριβεῖς [7]. Περὶ τοῦ θεοῦ διδάσκει ὁ Ἀρνόβιος ὅτι εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἀκροτάτη πάντων αἰτία, ἀόρατος καὶ ἀκατάληπτος, ἄπειρος καὶ ἀγέννητος καὶ ἀθάνατος, δι᾽ οὐδεμιᾶς σωματικῆς μορφῆς περιγραφόμενος καὶ ὑπ᾽ οὐδενὸς ὁρισμοῦ ὁριζόμενος, ἄνευ ποιοῦ καὶ ποσοῦ, ἄνευ κινήσεως καὶ σχήματος, ὃν οὐδεμία οὐδενὸς θνητοῦ λέξις δύναται νὰ ἐκφράσῃ καὶ περὶ οὗ τις ὀφείλει νὰ σιγᾷ [8]. Τὴν ἀμφιβολίαν περὶ τοῦ ἂν ὑπάρχῃ θεός, θεωρεῖ ὁ Ἀρνόβιος ὅλως ἀναξίαν ἀνασκευῆς, διότι ἡ τοῦ θεοῦ ἔννοια ὑπάρχει

1) 1,42. 2,11.

2) 1,60

3) 1,53. Τὴν αἰτίαν, δι' ἣν ὁ Χριστὸς ἐπέμφθη οὕτω βραδέως, δὲν γινώσκομεν· πιθανόν, ὅτι τότε τὸ ἀνθρώπινον γένος κατέστη ἀσθενέστερον καὶ τὰ πράγματα ἔχρῃζον τῆς ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ. 2, 74. 75.

4) 2, 74. 78.

5) 2,8.

6) 1,8.

7) 2, 11,

8) 1, 31. 34. πρβ. 1, 2.

τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει σύμφυτος. Καὶ αὐτά, λέγει, τὰ ζῷα καὶ τὰ φυτά ἐὰν εἶχον φωνήν, θὰ ἐκήρυττον ὅτι ὑπάρχει θεὸς τοῦ παντὸς κύριος [1]. Ὁ θεὸς εἶναι ἡ πηγὴ πάντων, αἰτία τῶν αἰώνων καὶ τῶν χρόνων· ἐκ τῆς ἀϊδιότητος αὐτοῦ προέρχεται τὸ ἄπειρον τῶν χρόνων [2]. Εἶναι δίκαιος καὶ σοφώτατος καὶ πάσης τελειότητος αἴτιος [3]. Οὐδὲν ὑπάρχει ἐξ ἑαυτοῦ ἀλλὰ πάντα εἶναι μόνον διὰ τοῦ θεοῦ [4].

Ὁ Ἀρνόβιος διαλαμβάνει διεξοδικῶς περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς [5]. Ἀποκρούει δὲ τῶν φιλοσόφων τὴν γνώμην, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι φύσει ἀθάνατος καὶ ἐγένετο ὑπὸ τοῦ ὑψίστου θεοῦ καὶ ὅτι ἦτο μὲν ἀρχῆθεν σοφὴ ἀλλ᾽ ὕστερον συνδεθεῖσα μετὰ τοῦ σώματος ἀπώλεσε τὴν γνῶσιν. Ἐὰν εἶχεν ἐν ἑαυτῇ ἡ ψυχὴ ἐξ ἀρχῆς πᾶσαν ἀλήθειαν, θὰ ἦτο ἀδύνατον ἕνεκα τῆς πρὸς τὸ σῶμα συνδέσεως νὰ ἐπιλάθηται αὐτῆς· διότι οὕτω θὰ ἦτο ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ σῶμα ἐν παθητικῇ θέσει, ὅπερ δὲν δύναται νὰ συμβῇ εἰς θείαν καὶ ἀθάνατον οὐσίαν [6]. Πρὸς δὲ ἐλέγχει τὰς ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος προσαγομένας ἀποδείξεις, καθ᾽ ἃς ἡ μάθησις εἶναι ἀνάμνησις καὶ δεικνύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὐδεμίαν ἄλλην ἔχει σύμφυτον ἔννοιαν παρὰ τὴν τοῦ θεοῦ ὡς κυρίου καὶ καθηγεμόνος πάντων [7]. Παύσασθε, λέγει, τιμῶντες εἰς ὑπερβολὴν πράγματα μικρὰ καὶ ἀσθενῆ· παύσασθε καταλέγοντες εἰς τὴν πρώτην τῶν ὄντων τάξιν τὸν ταπεινὸν ἄνθρωπον [8]. Τοιοῦτος δὲ εἶναι ὁ ἄνθρωπος, διότι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ δὲν εἶναι καθαρῶς νοερᾶς φύσεως οὐδὲ πάλιν πάντῃ σωματικῆς ἀλλ᾽ ἵσταται μεταξὺ τοῦ νοεροῦ καὶ τοῦ

1) 1, 31—33. Αὐτ. «ipsa denique discere, si animantia muta potis essent, si id linguarum nostrarum facilitatem, solvi, immo si arbores, glebae, saxa sensu animata vitali vocis sonitum quirent et verborum articulos integrare, ita non duce natura et magistra, non incorruptae simplicitatis fide et intelligerent esse Deum et cunctorum dominum esse clamarent?».

2) 1,34. 2,72.

3) 2, 46.

4) 1, 34.

5) 2, 14–62.

6) 2, 15. 26 ἑξ.

7) 1, 33. Ἐντεῦθεν φανερὸν ὅτι μόνη πηγὴ γνώσεως εἶναι κατὰ τὸν Ἀρνόβιον ἡ αἴσθησις. Πᾶσα λεγομένη γνῶσις μὴ ἐρειδομένη ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας εἶναι ἐπισφαλὴς καὶ ἀβεβαία. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας τεθεμελιωμένη γνῶσις δὲν εἶναι ὅλως ἀναμφίλεκτος (2, 27). Οὕτω προσκλίνει ὁ ἀπολογητὴς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐμπειρίας εἰς εἶδος σκέψεως καὶ συναισθάνεται τὴν ἀνάγκην τῆς ἀποκαλύψεως.

8) 2,22 ἑξ. 29.

σωματικοῦ, εἶναι mediae qualitatis, anceps ambiguaque natura [1]. Διὸ δὲν εἶναι ἡ ψυχὴ ἐξ ἑαυτῆς ἀνώλεθρος καὶ ἀθάνατος ἀλλὰ δύναται νὰ ἐμπέσῃ, ὡς καὶ τὰ ἄλλα ὄντα, εἰς τὸν θάνατον καὶ τὴν διάλυσιν. Ἐὰν δὲ ἡ ψυχὴ διαφεύγῃ τὸν θάνατον καὶ τὴν διάλυσιν, τοῦτο ὀφείλει εἰς τὴν ἐπενέργειαν τοῦ θεοῦ. Καὶ φυλάττει ὁ θεὸς τὴν ψυχὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου, ἐὰν ὁ ἄνθρωπος γνωρίσῃ τὸν θεὸν καὶ κατὰ τὴν γνῶσιν ταύτην ὑπηρετήσῃ αὐτῷ [2]. Ἡ ψυχὴ ἄρα εἶναι καθ᾽ ἑαυτὴν θνητή, ἐὰν δὲ μὴ ἀποθνήσκῃ, αἰτία τούτου ὑπάρχει ἡ παντοδυναμία τοῦ θεοῦ, εἰς ὃν οὐδὲν εἶναι δύσκολον καὶ ἀδύνατον [3]. Εὔδηλον δ᾽ ὅτι τοιαύτη ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ δὲν ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ ὑψίστου θεοῦ· θὰ ἦτο ἀσεβὲς νὰ ἀποδοθῇ τῷ ὑψίστῳ θεῷ ἡ τῶν ψυχῶν δημιουργία. Οἱ ἄνθρωποι δηλαδὴ εἶναι ἐν τῷ βίῳ ἀτυχεῖς καὶ ἄθλιοι καὶ τοσαῦτα ὑφίστανται καὶ τηλικαῦτα πάθη, ὥστε ἔπρεπεν ὁ θεὸς νὰ ἐκληφθῇ σκληρὸς ὡς δημιουργήσας τοιαῦτα ὄντα [4]. Λοιπὸν αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαὶ δὲν ἐδημιουργήθησαν ὑπὸ τοῦ ὑψίστου θεοῦ ἀλλ᾽ ὑπό τινος ἐκείνῳ ὑποτεταγμένου καὶ κατὰ πολλὰς βαθμῖδας πρός τε τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν δύναμιν ὑποδεεστέρου καὶ ἡμῖν ἀγνώστου θεοῦ [5]. Εἰ καὶ μὴ προῆλθον αἱ ψυχαὶ ἐκ τοῦ ὑψίστου θεοῦ, ὅμως χωρισθεῖσαι ἀπὸ τοῦ σώματος ἔρχονται εἰς ἐκεῖνον καὶ ἀμείβονται ὑπ᾽ αὐτοῦ τὴν ἀθανασίαν. Ἡ τοιαύτη ἀμοιβὴ παρέχεται, ἐὰν αἱ ψυχαὶ ἔγνωσαν τὸν ἀληθῆ θεὸν καὶ κατὰ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ διήγαγον. Ταύτην τὴν γνῶσιν ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει καὶ τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ φυλάττει διὰ τοῦ ὑπὸ τοῦ ὑψίστου πεμφθέντος Χριστοῦ· δι᾽ αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος κοινωνεῖ τῆς ἀθανασίας καὶ σῴζεται [6]. Αἱ ψυχαὶ τῶν μὴ πιστευσάντων εἰς τὸν Χριστὸν καὶ δουλευσάντων εἰς τὴν κακίαν ὑπόκεινται μετὰ τὴν τοῦ σώματος διάλυσιν εἰς τὸν θάνατον· ἀφανίζονται δὲ οὐχὶ εὐθὺς ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ὑποστᾶσαι σκληρὰς τιμωρίας [7].

Ἡ ἀπολογία τοῦ Ἀρνοβίου εἶναι μὲν γεγραμμένη μετὰ θερμοῦ ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ζήλου ἀλλ᾽ εἶναι ἀληθῶς ἀπολογία

1) 2,14. 31.
2) 2, 62. 32.
3) 2, 35.
4) 2, 46.
5) 2, 36. 47. ἑξ.
6) 2, 53. 65.
7) 2, 61. «Res vestra in ancipiti sita est, salus dico animarum vestrarum, et nisi vos adplicatis Dei principis notioni, a corporalibus vinculis exsolutos exspectat mors saeva, non repentinam adferens exstinctionem, sed pertractum temporis cruciabilis poenae acerbitate consumens».

κατηχουμένου, ὅστις μόνον τὸ ἐξωτερικὸν μέρος τοῦ χριστιανισμοῦ ἔμαθεν ἀλλ᾽ οὔπω εἰς τὸ βάθος καὶ τὰ μυστήρια αὐτοῦ εἰσέδυ. Οὐδὲν ἄρα ἄπορον ὅτι εὑρίσκομεν παρ᾽ αὐτῷ ἀποκλίσεις ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Δὲν ἐξετάζει τὸ ἂν ἔχωσι πραγματικὴν ὕπαρξιν οἱ τῶν ἐθνικῶν θεοὶ ἀλλ᾽ ἁπλῶς παρατηρεῖ ὅτι, ἐὰν ὑπάρχωσι, πρέπει νὰ θεωρηθῶσι κατὰ νέον πλατωνικὸν τρόπον ὡς ὑποτεταγμένοι τῷ πρώτῳ θεῷ. Καὶ τὸν Χριστὸν δὲ φαίνεται ὅτι θεωρεῖ ὡς θεὸν ὑποτεταγμένον τῷ πρώτῳ ἐκείνῳ θεῷ καὶ πεμφθέντα πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ θελήματος αὐτοῦ. Ἔπειτα ἐκδέχεται, καθὰ εἴδομεν, τὰς ἀνθρωπίνους ψυχὰς ὡς ἐχούσας «μέσην ποιότητα» καὶ μὴ οὔσας ἐξ ἑαυτῶν ἀθανάτους ἀλλὰ λαμβανούσας παρὰ τοῦ θεοῦ ὡς δῶρον τὴν ἀθανασίαν. Κατὰ πλατωνικὸν δὲ παράδειγμα παράγει τὰς ψυχὰς οὐχὶ ἐκ τοῦ πρώτου θεοῦ ἀλλ᾽ ἐκ κατωτέρου οὐρανίου ἄρχοντος καὶ παραδόξως ἀρνεῖται ταῖς ψυχαῖς τῶν ἐθνικῶν τὴν ἀθανασίαν.

Εἰς τοὺς Λατίνους ἀπολογητὰς τοῦ τρίτου αἰῶνος καταλεκτέος καὶ *Κομμοδιανὸς* (Commodianus) ὁ Γαζαῖος, συγγράψας Instructiones adversus gentium deos, συλλογὴν 80 ποιηματίων, καὶ Carmen apologeticum. Ἀμφότερα τὰ ἔργα εἶναι γεγραμμένα ἐν στίχοις ἑξαμέτροις ἄνευ προσοχῆς εἰς τὴν προσῳδίαν [1]. Ὁ ποιητὴς ἀπολογητὴς πρεσβεύει τὸν χιλιασμὸν καὶ ἀκολουθεῖ ἐν τῇ περὶ τριάδος διδασκαλίᾳ μάλιστα Νοητῷ τῷ Σμυρναίῳ.

3. Λακτάντιος.

1. ***Βίος καὶ συγγραφή.*** Ὁ Λακτάντιος [2] ἐγεννήθη πιθανῶς ἐν Ἀφρικῇ περὶ τὸ 250 καὶ ἐγένετο κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἱερωνύμου [3] μαθητὴς τοῦ Ἀρνοβίου. Ἡ μαρτυρία ὅμως τοῦ Ἱερωνύμου δὲν κυροῦται ὑπὸ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Λακταντίου, ἔνθα οὐδεμία φαίνεται ἐπίδρασις τοῦ Ἀρνοβίου. Ἔπειτα δὲ αὐτὸς ὁ Λακτάντιος [4] λέγει προδρόμους αὐτοῦ τὸν Τερτυλλιανὸν καὶ τὸν Μινούκιον Φήλικα καὶ

1) Ἰδὲ *Δέρβου* Χριστιαν. Γραμματ. 3,311—321.
2) Ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου ὀνομάζεται ὁτὲ μὲν Firmianus ὁτὲ δὲ Lactantius, ἐν δὲ τῷ κώδικι τῆς Βονωνίας τῷ ἐκ τοῦ ἕκτου ἢ ἑβδόμου αἰῶνος καταγομένῳ ὀνομάζεται «Lucius Caelius Firmianus Lactantius», ὅπερ εἶναι πιθανῶς τὸ πλῆρες αὐτοῦ ὄνομα.
3) De vir. ill. 8o.
4) Instit. div. 5,1—4. ἐκδ. Migne, τόμ. 6.

τὸν Κυπριανόν, οὐχὶ τὸν Ἀρνόβιον. Διαπρέψας περὶ τὴν ῥητορικὴν προσεκλήθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Διοκλητιανοῦ εἰς Νικομήδειαν, ἵνα διδάσκῃ τὴν λατινικὴν ῥητορικήν. Καίπερ δ' ἕλκων τὸ γένος ἐξ ἐθνικῶν ἠσπάσατο τὸν χριστιανισμόν, πρὶν κατασταθῇ ἐν Νικομηδείᾳ διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς. Τὴν θέσιν ταύτην κατέλιπεν ὕστερον κατ' ἀνάγκην, ὅτε ὁ Διοκλητιανὸς εἰς τὰς προτροπὰς τοῦ Γαλερίου ὑπείκων ἐξετράπη εἰς φοβερὸν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας διωγμόν. Ὅτε δ' ὁ Κωνσταντῖνος ἐγένετο αὐτοκράτωρ, προσεκάλεσε τὸν Λακτάντιον καὶ ἐπέτρεψεν αὐτῷ τὴν ἀγωγὴν τοῦ υἱοῦ Κρίσπου [1]. Ἀπέθανε πιθανῶς μετὰ τὸ 325 καταλιπὼν πολλὰ συγγράμματα. Τὸ σπουδαιότατον εἶναι τὸ περὶ τῶν θείων διδασκαλιῶν (institutiones divinae), ὅπερ εἰς ἑπτὰ βιβλία διῃρέθη καὶ εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον ἀνετέθη. Τὸ ἔργον τοῦτο περιέχει διεξοδικὴν ἀνασκευὴν τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ φιλοσοφίας καὶ φιλοσοφικὴν κύρωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ. Σκοπεῖ, λέγει, ἵνα ἀγάγῃ τοὺς μὲν πεπαιδευμένους εἰς τὴν ἀληθῆ ἐπιστήμην, τοὺς δὲ ἀπαιδεύτους εἰς τὴν ἀληθῆ θρησκείαν καὶ συνδιαλλάξῃ πρὸς ἀλλήλας ἐπιστήμην καὶ θρησκείαν, διότι οὔτε ἡ θρησκεία ἄνευ τῆς ἐπιστήμης, οὔτε ἡ ἐπιστήμη ἄνευ τῆς θρησκείας εἶναι ἀσπαστή [2]. Τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος συγγράμματος ἐποιήσατο ὁ Λακτάντιος ἐπιτομὴν ἐπιγραφομένην «Epitome institutionum divinarum ad Pentadium fratrem». Πλὴν δὲ τούτων διεσώθησαν ἡμῖν ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Λακταντίου τάδε· τὸ περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ θεοῦ (De opificio Dei), ὅπερ εἰς τὸν παλαιὸν μαθητὴν καὶ φίλον Δημητριανὸν ἀφιερούμενον προτίθεται νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἔργον τοῦ θεοῦ καὶ ὑποκείμενον προνοίας αὐτοῦ [3]· τὸ περὶ τῆς ὀργῆς τοῦ θεοῦ (De ira Dei), ὅπερ εἰς Δονᾶτόν τινα προσφωνούμενον δεικνύει ὅτι ὁ θεὸς ἐπεμβαίνει εἰς τὴν τοῦ κόσμου πορείαν καὶ ἀποστρέφεται μὲν καὶ τιμωρεῖ τὸ κακόν, φιλεῖ δὲ καὶ ἀμείβει τὸ ἀγαθόν· [4] τὸ περὶ τῶν εἰδῶν τοῦ θανάτου, ὃν ὑπέστησαν οἱ διῶκται τῶν χριστιανῶν αὐτοκράτορες (De mortibus persecutorum), σύγγραμμα σπουδαῖον τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐκκλησίας· τὸ περὶ τοῦ πτηνοῦ φοίνικος

¹) Hier. ἔνθ. ἀνωτ.

²) Instit. div. 1,1. 5,1.

³) Πολλὰ τῆς συγγραφῆς ταύτης εἶναι εἰλημμένα ἐκ τοῦ Οὐάρρωνος καὶ τοῦ Κικέρωνος καὶ τοῦ Σενέκα.

⁴) Τὸ σύγγραμμα τοῦτο καταπολεμεῖ τὴν περὶ ἀπαθείας τοῦ θεοῦ ἐπικούρειον θεωρίαν καὶ ἀρύεται πολλὰ ἐκ τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ De natura deorum ἔργου τοῦ Κικέρωνος.

(De ave Phœnice), ᾠδὴ συμβολικῶς διδάσκουσα τὴν ἀθανασίαν τοῦ ἀνθρώπου [1]. Ὁ συγγραφεὺς διακρίνεται κατὰ τὴν καθαρότητα τοῦ ὕφους καὶ τὴν κομψότητα τῆς ἐκφράσεως, διὸ καὶ χριστιανὸς Κικέρων ἐπωνομάσθη [2].

2. ***Πίστις καὶ ἐπιστήμη.*** Ὁ Λακτάντιος προθυμούμενος ὅπως ὑποστηρίξῃ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου δὲν θέλει νὰ ὑποτιμήσῃ αὐτόν· ἀλλὰ πάλιν συναισθάνεται τὴν ἀνάγκην θείας ἀποκαλύψεως καὶ θεωρεῖ ἀνεπαρκῆ τὴν ἀνθρωπίνην ἐπιστήμην. Ἀπαιτεῖ δὲ ὅπως ἕκαστος τὴν ἀλήθειαν ἐρευνῶν πιστεύῃ εἰς τὴν κρίσιν καὶ τὰς αἰσθήσεις αὐτοῦ καὶ μὴ παρασύρηται ὡς ἄλογος ὑπὸ τῶν ἀλλοτρίων πλανῶν. Ὁ θεός, ἔδωκε, λέγει, πᾶσιν ἀνάλογον σοφίαν, ἵνα δύνανται καὶ τὰ μὴ ἀκουσθέντα νὰ ἐρευνῶσι καὶ τὰ ἀκουσθέντα νὰ κρίνωσιν. Οὐδὲ πρέπει νὰ ὑποτεθῇ ὅτι οἱ προηγούμενοι ἡμῶν κατὰ τὸν χρόνον προηγοῦνται καὶ κατὰ τὴν σοφίαν· ταύτην δὲν κατέσχον μόνον οἱ προγενέστεροι, ἀλλὰ πάντες αὐτῆς ἐπίσης μετέχουσιν [3]. Ἕκαστος ἄνθρωπος δύναται ἐκ τῆς σοφῆς τοῦ κόσμου διατάξεως νὰ γνωρίσῃ τὴν ὕπαρξιν θείας προνοίας καὶ τὴν ἑνότητα τοῦ θεοῦ· δὲν δύναται ὅμως μήτε τὴν θείαν δύναμιν νὰ ἐκτιμήσῃ μήτε τὸ μέγεθος τοῦ θεοῦ νὰ διΐδῃ μήτε τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ νὰ ἐννοήσῃ [4]. Τὴν ὅλην ἀλήθειαν καὶ τὰ μυστήρια τοῦ θεοῦ δὲν δύναται μήτε διὰ τοῦ νοῦ μήτε διὰ τῶν αἰσθήσεων νὰ μάθῃ ὁ ἄνθρωπος· ἄλλως οὐδεμία θὰ ὑπῆρχε μεταξὺ θεοῦ καὶ ἀνθρώπου διαφορά. Εἰς τὸν ἄνθρωπον δηλαδὴ ἀνήκει γνῶσις ἅμα καὶ ἄγνοια, ὧν ἐκείνη μὲν αἰτίαν ἔχει τὴν ψυχὴν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταγομένην, αὕτη δὲ τὸ σῶμα ἐκ τῆς γῆς προερχόμενον [5]. Ὁ ἄνθρωπος περιορίζεται κυρίως ἐν τῇ δόξῃ, διότι τὴν ἐπιστήμην δὲν δύναται νὰ λάβῃ (ὡς ὁ θεὸς) ἐξ ἑαυτοῦ ἀλλὰ μόνον ἐμμέσως, διὰ τῆς

¹) Τινὲς τῶν κριτικῶν ἠμφεισβήτησαν τὴν γνησιότητα τῆς ᾠδῆς ταύτης ἀλλ' οἱ πλεῖστοι τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ἀπεφήναντο ὅτι συγγραφεὺς αὐτῆς εἶναι ὁ Λακτάντιος.

²) Περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Λακταντίου ἔπιθι καὶ Γ. Δέρβου Χριστιαν. Γραμματολ. 3,340—397.

³) Inst. div. 2, 8.

⁴) Αὐτ. 1, 3 καὶ 7.

⁵) Αὐτ. 3, 6. «Est enim aliquod medium, quod sit hominis, id est scientia cum ignorantione conjuncta et temperata. Scientia in nobis ab amino est, qui oritur e caelo; ignoratio a corpore, quod est e terra».

αἰσθήσεως[1]. Ἡ τῆς ἀπολύτου ἀληθείας γνῶσις εἶναι ἔργον τῆς θείας σοφίας, ὁ δὲ ἄνθρωπος ἀδυνατεῖ δι᾿ ἑαυτοῦ νὰ προέλθῃ εἰς τὴν γνῶσιν ταύτην, ἂν μὴ διδαχθῇ ὑπὸ τοῦ θεοῦ[2]. Ἡ φιλοσοφία ἄρα ὑπολαμβάνουσα ὅτι κέκτηται τὴν ἀλήθειαν, δεινὴν πλανᾶται πλάνην. Καθαπτόμενος ὁ Λακτάντιος ἐν τῷ τρίτῳ τῶν διδασκαλιῶν βιβλίῳ τῆς ψευδοῦς τῶν φιλοσόφων σοφίας παρατηρεῖ ὅτι δὲν ψέγει τὴν σπουδὴν τῶν φιλοσόφων, ὁπότε τὴν ἔφεσιν τῆς ἀληθείας ἐνεποίησε τῷ ἀνθρώπῳ ὁ θεός, ἀλλὰ μέμφεται ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα δὲν στοχάζεται τῆς προθυμίας αὐτῶν. Οἱ φιλόσοφοι δηλαδὴ δὲν ἐγνώρισαν οὔτε τὶ εἶνε ἀληθὲς οὔτε κατὰ τίνα τρόπον οὔτε ποῦ οὔτε διὰ τίνος νοῦ ἔπρεπε νὰ ζητήσωσι τοῦτο. Ἐνῷ λοιπὸν ἤθελον ἐπικουροῦντες νὰ ἀποτρέψωσι τὰς ἀνθρωπίνους πλάνας, ἐνέπεσον αὐτοὶ εἰς τὰς μεγίστας πλάνας. Βεβαίως ἠδύναντο οἱ φιλόσοφοι ὡς ἄνθρωποι πεπαιδευμένοι νὰ λέγωσι καλῶς ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν ὅμως νὰ εἴπωσι καὶ ἀληθῶς, διότι δὲν ἔμαθον τὴν ἀλήθειαν παρὰ τοῦ ἔχοντος αὐτήν[3]. Ἁπλῶς εἰπεῖν ὑπῆρξεν ἡ φιλοσοφία κενὴ καὶ ματαία, διότι μετὰ τόσον χρόνον καὶ τόσην σπουδὴν δὲν ἐπέτυχε τῆς σοφίας, ὡς μαρτυροῦσι καὶ αἱ τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν Σχολῶν σφοδραὶ πρὸς ἀλλήλας ἀντιθέσεις καὶ διαμάχαι[4]. Οὐδὲ τὴν ἠθικὴν προήγαγεν ἡ φιλοσοφία οὐδὲ τὰ ἤθη τῶν ἀνθρώπων μετέβαλε, διότι τὰ ὑπὸ τῶν φιλοσόφων παρεχόμενα παραγγέλματα καὶ ἀβέβαια εἶναι καὶ ὑψηλοτέρου κύρους στεροῦνται[5]. Ἐκ τοῦ ἐναντίου ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία παρέχει τῷ ἀνθρώπῳ τὴν ἀληθῆ σοφίαν καὶ γνῶσιν τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ, ἐν ᾧ μόνῳ ὑπάρχει ἡ ἀρετὴ καὶ εὐδαιμονία[6]. Πᾶς, λέγει, λογισμὸς ἢ ἐπιστήμη ἢ νόμος τοῦ χρηστοῦ βίου ἐνυπάρχει ἐν τῇ μόνῃ ταύτῃ καὶ ἀληθεῖ καὶ οὐρανίᾳ σοφίᾳ, ἥτις ὑπῆρξε τοῖς φιλοσόφοις ἄγνωστος. Ὅπως δηλαδὴ εἷς εἶναι ὁ τοῦδε τοῦ κόσμου αἴτιος καὶ κυβερνήτης καὶ μία ἡ ἀλήθεια, οὕτως ἐπάναγκες νὰ ὑπάρχῃ

---

1) 3, 3 «Scientia ab ingenio venire non potest, ne cogitatione comprehendi ; quia in seipso habere propriam scientiam, non hominis sed Dei est. Mortalis autem natura non capit scientiam, nisi quae veniat extrinsecus».

2) Αὐτ. 2, 3.

3) Αὐτ. 3, 1.

4) Αὐτ. 3, 2—6. Ὡς ἐναργὲς παράδειγμα τῆς ἀστοχίας τῆς φιλοσοφίας ἐπάγεται ὁ Λακτάντιος τὰς περὶ ἀντιπόδων θεωρίας. Ἔνθ. ἀνωτ. 3, 24. Epitom. 28.

5) Αὐτ. 3, 15 καὶ 25—27.

6) 3, 28 καὶ 30.

μία καὶ ἁπλῆ σοφία· ὅ,τιδήποτε εἶναι ἀληθὲς καὶ ἀγαθόν, τοῦτο δὲν δύναται νὰ εἶναι τέλειον ἂν μὴ ὑπάρχῃ ἓν καὶ μόνον[1].

3. ***Θεολογία.*** Ἀρχόμενος ὁ Λακτάντιος τῶν θείων διδασκαλιῶν σπουδάζει ὅπως ἐλέγξῃ τὴν ἐθνικὴν πολυθεΐαν καὶ ἀποδείξῃ τὴν ἑνότητα τοῦ θεοῦ. Ὅτι μὲν λέγει, ὁ κόσμος διέπεται ὑπὸ προνοίας, εἶναι παντὶ νοῦν ἔχοντι φανερὸν καὶ δὲν χρῄζει ἀποδείξεως· οὐδεὶς εἶναι οὕτως ἀμαθὴς καὶ ἀβέλτερος, ὥστε αἴρων τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς τὸν οὐρανὸν νὰ μὴ ἐνορᾷ τὴν θείαν πρόνοιαν ἐν τῷ μεγέθει καὶ τῇ κινήσει, ἐν τῇ εὐσταθείᾳ καὶ τῇ χρησιμότητι, ἐν τῷ κάλλει καὶ τῇ κανονικότητι τῶν πραγμάτων[2]. Ζητεῖται δὲ μόνον, ἂν ὁ κόσμος κυβερνᾶται ὑφ᾿ ἑνὸς θεοῦ ἤ, ὡς ἐθνικοὶ ἐδόξαξον, ὑπὸ πλειόνων. Ὅτι ὅμως ὑπάρχει εἷς μόνον θεὸς τὰ πάντα διέπων καὶ διακοσμῶν, ἀποδεικνύεται πολλαχῶς. Πρῶτον ἡ θεία ἑνότης συνάγεται ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ θεοῦ ὡς τοῦ ἀπολύτως τελείου ὄντος. Ὁ παραδεχόμενος δηλαδὴ πλείονας τοῦ ἑνὸς θεοὺς θὰ ὑπελάμβανεν ὅτι εἷς θεὸς δὲν ἐξαρκεῖ εἰς τὴν τοῦ κόσμου διακυβέρνησιν, ὅτι ἀσθενὴς ὢν πρὸς τὴν κυβέρνησιν τοῦ παντὸς ἔχει ἀνάγκην βοηθείας ἄλλων. Ἀλλ᾿ ὁ θεὸς εἶναι παντοδύναμος καὶ οὐδεμιᾶς δεῖται παρ᾿ ἄλλου βοηθείας. Ὁ δεχόμενος ἄρα πολλοὺς θεοὺς αἴρει αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τοῦ θεοῦ. Πρὸς δέ, ἐὰν ἦτο ἡ τοῦ κόσμου κυβέρνησις διανενεμημένη εἰς πολλοὺς θεούς, ἕκαστος αὐτῶν θὰ εἶχε δύναμιν περιωρισμένην καὶ δὴ καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀπαιτουμένην, ὥστε δὲν θὰ ἦτο τέλειος καὶ κατ᾿ ἀκολουθίαν οὐδεὶς θὰ ἦτο θεός. Ἔπειτα δὲ ἡ παντελῶς ἑνιαία τοῦ κόσμου κυβέρνησις προϋποθέτει ἕνα μόνον κυβερνήτην, μίαν μόνην πρόνοιαν. Ἐὰν ὑπῆρχον πλείονες θεοί, ἦτο δυνατὸν νὰ θέλωσι διάφοροι διάφορα καὶ ἀντίθετα πράγματα· οὕτω θὰ ἐγίνετο αὐτοῖς ἔρις καὶ ἀγὼν καὶ θὰ διεταράττετο ἡ τοῦ κόσμου τάξις. Πρόσθες ὅτι ὁ λέγων ὅτι ὁ κόσμος κυβερνᾶται ὑπὸ πολλῶν θεῶν ὁμοιάζει τῷ ἰσχυριζομένῳ ὅτι ἐν ἑνὶ σώματι ὑπάρχουσι πολλαὶ ψυχαὶ ἀνάλογοι τῶν πολλῶν μελῶν τοῦ σώματος καὶ τῶν παντοίων ψυχικῶν διαθέσεων. Ἀλλ᾿ ὅπως μία ψυχὴ διέπει τὸ σῶμα καὶ ῥυθμίζει τὰς ποικίλας λειτουργίας αὐτοῦ, οὕτω καὶ εἷς θεὸς κυβερνᾷ τὸν κόσμον[3]. Τέλος δὲ ἡ πολυθεΐα εἶναι ἀπόκλισις ἀπὸ τῆς ἀληθείας, ἣν καὶ ἄκοντες ὁμολογοῦσιν οἱ ἐθνικοί. Οὗτοι ὀμνύοντες ἢ

---

1) 3, 15.

2) 1, 2.

3) 1, 2 καὶ 3.

εὐχόμενοι ἢ εὐχαριστοῦντες ὀνομάζουσιν οὐχὶ τὸν Δία καὶ τοὺς θεοὺς ἀλλὰ τὸν θεόν· μόνον ἐν ταῖς εὐτυχίαις ἀποτείνονται εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τὰ εἴδωλα αὐτῶν ἐν δὲ ταῖς δυστυχίαις ἐπικαλοῦνται τὸν θεόν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ εὐτυχία ποιεῖ τὴν ἀκολασίαν, ἐξ ἧς προέρχονται αἵ τε ἄλλαι κακίαι καὶ ἡ πρὸς τὸν θεὸν ἀσέβεια[1]. Ὁ θεὸς εἶναι ἀγέννητος καὶ ἀποίητος, διότι οὐδὲν ὑπῆρξε πρὸ αὐτοῦ καὶ αὐτὸς ὑφ᾽ ἑαυτοῦ ἐγεννήθη. Ἀγέννητος δ᾽ ὢν ὁ θεὸς καὶ ἐξ ἑαυτοῦ ὑπάρχων εἶναι τοιοῦτος, οἷον ἑαυτὸν ἠθέλησεν, ἀναλλοίωτος δηλονότι καὶ ἀπαθής, ἀμετάβλητος καὶ ἄφθαρτος, μακάριος καὶ αἰώνιος[2]. Εἰ καὶ ὑπάρχει εἷς, ὅμως δὲν εἶναι μόνος καὶ ἔρημος ἀλλ᾽ ἔχει τοὺς ὑπηρέτας αὐτοῦ[3]. Πρὶν ὁ θεός, ἡ πηγὴ παντὸς ἀγαθοῦ, ἐπιχειρήσῃ τῷ ἔργῳ τοῦ κόσμου, ὅπως ἐκ τούτου ἐκρεύσῃ ὡς ῥύαξ τὸ ἀγαθόν, ἐγέννησεν ὅμοιον ἑαυτῷ ἅγιον καὶ ἄφθαρτον πνεῦμα, τουτέστι τὸν υἱόν. Καίτοι δ᾽ ἐδημιούργησεν ὕστερον δι᾽ αὐτοῦ ἀναρίθμητα ἄλλα πνεύματα, ἅπερ ἀγγέλους ὀνομάζομεν, ὅμως μόνον τοῦτον τὸν πρωτότοκον τὸν ἔχοντα τὴν δύναμιν καὶ μεγαλειότητα τοῦ πατρὸς ἠξίωσε τοῦ θείου ὀνόματος. Τὸν υἱὸν αὐτοῦ ὁ θεὸς μεγίστην ἔχοντα δύναμιν καὶ σοφίαν κατέστησε σύμβουλον καὶ δημιουργὸν ἐν τῇ διακοσμήσει καὶ τελειώσει τοῦ κόσμου[4]. Εἶναι δὲ ὁ υἱός, καθὰ αἱ ἅγιαι Γραφαὶ διδάσκουσι, λόγος ἢ νοῦς (sermo sive ratio) τοῦ θεοῦ, καὶ οἱ ἄλλοι ἄγγελοι ὡσαύτως πνεύματα τοῦ θεοῦ. Μεγάλη ὅμως ὑπάρχει τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ καὶ τῶν λοιπῶν ἀγγέλων διαφορά. Οἱ μὲν ἄγγελοι προῆλθον ἐκ τοῦ θεοῦ[5] ὡς σιγῶντα πνεύματα, διότι ἐδημιουργήθησαν οὐχὶ πρὸς κήρυξιν τῆς διδασκαλίας τοῦ θεοῦ ἀλλ᾽ ἁπλῶς πρὸς ὑπηρεσίαν αὐτοῦ· ὁ δὲ τοῦ θεοῦ υἱὸς εἶναι μὲν καὶ αὐτὸς πνεῦμα ἀλλὰ προῆλθε μετὰ φωνῆς καὶ ἤχου ἐκ τοῦ στόματος τοῦ θεοῦ, ὡς λόγος, διότι ἔμελλε νὰ χρησιμεύσῃ ὡς διδάσκαλος τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἐξάγγελος τῶν θείων μυστηρίων. Δικαίως δὲ λέγεται λόγος τοῦ θεοῦ, διότι ὁ θεὸς τὸ ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ προϊὸν φωνῆεν πνεῦμα (vocalem spiritum), ὅπερ συνέλαβεν οὐχὶ ἐν τῇ ὑστέρᾳ ἀλλ᾽ ἐν τῷ νῷ, διεμόρφωσε διά τινος ἀδιανοήτου δυνάμεως καὶ ἰσχύος τῆς ἑαυτοῦ μεγαλειότητος, ὥστε νὰ ὑπάρχῃ δι᾽

1) 2, 1. Ὑπὲρ τῆς τοῦ θεοῦ ἑνότητος μαρτυροῦσιν οἱ προφῆται, οἱ ἐπιφανέστατοι ποιηταὶ καὶ πάντες που οἱ φιλόσοφοι, τὰ βιβλία τῶν Σιβυλλῶν καὶ οἱ χρησμοὶ τοῦ Ἀπόλωνος. 1, 4–7.

2) 1, 3 καὶ 7. 2, 9.

3) 1, 7.

4) 2,9. 4,6.

5) Ἀκριβέστερον εἰπεῖν ἐκ τῶν μυκτήρων (e naribus) τοῦ θεοῦ.

ἰδίας αἰσθήσεως καὶ σοφίας. Ὁπότε δὲ οἱ ἡμέτεροι λόγοι καίπερ μιγνύμενοι τῷ ἀέρι καὶ ἀφανιζόμενοι ὅμως παραμένουσιν ὡς τὰ πολλὰ καταληπτοὶ διὰ τῶν γραμμάτων, ἕπεται ὅτι ὁ λόγος ὁ τοῦ θεοῦ μένει εἰς τὸ διηνεκὲς καὶ παρακολουθεῖ τῷ θεῷ μετ᾽ αἰσθήσεως καὶ δυνάμεως ἐκ τοῦ πατρὸς μεταβιβαζομένης[1]. Παραδεχόμενοι, λέγει, τὸν υἱὸν θεὸν δὲν δεχόμεθα δύο θεούς· διότι λέγοντες θεὸν πατέρα καὶ θεὸν υἱὸν δὲν ἐννοοῦμέν τι διάφορον οὐδὲ χωρίζομεν ἀπ᾽ ἀλλήλων. Οὔτε ὁ πατὴρ δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἄνευ τοῦ υἱοῦ οὔτε ὁ υἱὸς νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τοῦ πατρός· οὔτε πατὴρ δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἄνευ υἱοῦ οὔτε υἱὸς νὰ γεννηθῇ ἄνευ πατρός. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁρίζει ὁ πατὴρ τὸν υἱὸν καὶ ὁ υἱὸς τὸν πατέρα, ἔχουσιν ἀμφότεροι ἓν πνεῦμα, ἕνα νοῦν, μίαν οὐσίαν. Ἀλλ᾽ ὁ μὲν πατὴρ εἶναι οἱονεὶ ἡ ἄφθονος πηγὴ ὁ δέ υἱὸς εἶναι τρόπον τινὰ ὁ ἐκ τῆς πηγῆς ἐκρέων ῥύαξ· ἐκεῖνος μὲν εἶναι ὥσπερ ὁ ἥλιος οὗτος δὲ ὡς ἡ τοῦ ἡλίου ἀκτίς. Καὶ ἐπειδὴ ὁ υἱὸς εἶναι εἰς τὸν ὕψιστον πατέρα πιστὸς καὶ ἀγαπητός, δὲν χωρίζεται ἀπ᾽ αὐτοῦ, καθὰ οὔτε ὁ ῥύαξ ἀπὸ τῆς πηγῆς οὔτε ἡ ἀκτὶς ἀπὸ τοῦ ἡλίου· διότι καὶ τὸ ὕδωρ τῆς πηγῆς εἶναι ἐν τῷ ῥύακι καὶ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου ἐν τῇ ἀκτῖνι[2]. Τὸ πρᾶγμα δηλοῦται καὶ διὰ παραβολῆς. Ὅταν τις ἔχῃ υἱὸν πεφιλημένον, δύναται νὰ ἐπιτρέψῃ αὐτῷ τὸ ὄνομα καὶ τὴν ἐξουσίαν τοῦ κυρίου· ἀλλὰ κατὰ τὸ πολιτικὸν δίκαιον εἷς μόνον οἶκος ἀναγνωρίζεται καὶ εἷς κύριος ὀνομάζεται. Οὕτως οἰκοῦσι πατὴρ καὶ υἱὸς ἕνα οἶκον, τὸν κόσμον· οἰκοῦντες τὸν κόσμον ὁμόφρονες θεωροῦνται ὡς εἷς Κύριος καὶ εἷς θεός· ὁ εἷς εἶναι ὡς δύο καὶ οἱ δύο ὡς εἷς. Ὁ υἱὸς ὑπάρχει ἐν τῷ πατρί, διότι ὁ πατὴρ ἀγαπᾷ τὸν υἱόν· καὶ πάλιν ὁ πατὴρ ὑπάρχει ἐν τῷ υἱῷ, διότι οὗτος ὑπακούει πιστῶς εἰς τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς οὐδὲ ποιεῖ τι παρὰ τὸ θέλημα καὶ κέλευσμα αὐτοῦ. Λοιπὸν ὑπάρχει εἷς μόνος ὕψιστος θεός, ἐλεύθερος καὶ ἄναρχος· ἐν αὐτῷ περιέχεται ἅμα καὶ ὁ υἱὸς καὶ πάντα. Ἐπειδὴ ὁ νοῦς καὶ ἡ βούλησις τοῦ πατρὸς ὑπάρχει ἐν τῷ υἱῷ καὶ τἀνάπαλιν ὁ νοῦς καὶ ἡ βούλησις τοῦ υἱοῦ ὑπάρχει ἐν τῷ πατρὶ μᾶλλον δὲ ἐπειδὴ ἐν ἑκατέρῳ ὑπάρχει μόνον εἷς νοῦς καὶ μία βούλησις, διὰ τοῦτο λέγονται ἀμφότεροι εἷς θεός· εὐλόγως, ὁπότε ὁ,τιδήποτε ὑπάρχει ἐν τῷ πατρὶ μεταβιβάζεται εἰς τὸν υἱὸν καὶ πάλιν ὁ,τιδήποτε ὑπάρχει ἐν τῷ υἱῷ κατάγεται ἐκ τοῦ πατρός[3]. Περὶ

1) 4,8.

2) 4, 29.

3) Ἐνθ. ἀνωτ

δὲ τοῦ ἁγίου πνεύματος δὲν λέγει ὁ Λακτάντιος σαφῶς, ἂν θεωρῇ τοῦτο ὡς τὸ τρίτον πρόσωπον τῆς ἁγίας τριάδος [1].

4. ***Κοσμολογία καὶ ἀνθρωπολογία.*** Ὁ θεὸς ἐδημιούργησε τὰ πάντα ἐκ τοῦ μηδενός. Ὁ μὲν ἄνθρωπος ποιεῖ μόνον ἐκ τοῦ ὄντος, διότι θνητὸς ὢν εἶναι ἀδύνατος καὶ ἕνεκα τούτου ἔχει περιωρισμένην δύναμιν· ἀλλ' ὁ θεὸς ποιεῖ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, διότι ἀθάνατος ὢν εἶναι ἰσχυρὸς καὶ ἕνεκα τῆς ἰσχύος ἔχει δύναμιν ἄπειρον. Παντοδύναμος λοιπὸν ὁ θεὸς ἐποίησεν ἐκ τοῦ μηδενὸς τὴν ὕλην καὶ ἐκ ταύτης τὸν κόσμον. Ἡ γνώμη, καθ' ἣν ἡ ὕλη εἶναι ἀΐδιος καὶ ἐπομένως ὁ θεὸς δὲν εἶναι δημιουργὸς ἀλλὰ διακοσμητὴς τοῦ κόσμου, εἶναι ἀπορριπτέα διὰ πολλοὺς λόγους. Πρῶτον, ἐὰν ὁ θεὸς εἶχε χρείαν τῆς ὕλης πρὸς τὴν τοῦ κόσμου ποίησιν, θὰ ἦτο ἀτελὴς καὶ δὲν θὰ εἶχε τὴν ὡς μεγίστην δύναμιν. Ἔπειτα δέ, ἐὰν ἦτο ἡ ὕλη ἀΐδιος, θὰ ὑπῆρχον δύο ἀΐδιοι ἀρχαί, ὅπερ ἄτοπον· διότι ὡς διάφοροι ἀλλήλων καὶ ἀντίθετοι θὰ συνεκρούοντο καὶ ἡ ἑτέρα θὰ ἐπεκράτει τῆς ἄλλης. Ἐπειδὴ λοιπὸν δύο ἀρχαὶ ἀΐδιοι δὲν δύνανται νὰ ὑπάρχωσιν ἀλλὰ μόνον μία, πρέπει νὰ ὑπολάβωμεν ὅτι ἢ ὁ θεὸς προῆλθεν ἐκ τῆς ὕλης ἢ ἡ ὕλη ἐκ τοῦ θεοῦ. Ἀλλ' ὁ θεὸς ὡς αἰσθητὸν καὶ νοερὸν καὶ κινητὸν ὂν ἀδύνατον νὰ προῆλθεν ἐκ τῆς ἀναισθήτου καὶ ἀνοήτου καὶ νωθρᾶς ὕλης· ἐπάναγκες ἄρα νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἡ ὕλη προῆλθεν ἐκ τοῦ θεοῦ. Πρόσθες ὅτι ἡ ὕλη ὡς σῶμα ἐπιδέχεται ἐξωτερικὴν ἐπίδρασιν καὶ διὰ τοῦτο διαλύεται καὶ ἀπόλλυται· ἀλλὰ τὸ ἀπολλύμενον ἔχει κατ' ἀνάγκην ἀρχὴν καὶ αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ, ποιητὴν νοοῦντα καὶ προνοοῦντα καὶ δυνάμενον, τουτέστι τὸν θεόν. Τέλος δέ, ἐὰν ἦτο ἡ ὕλη ἀΐδιος, θὰ ἦτο ἀναλλοίωτος καὶ δὲν θὰ εἶχε τέλος. Ἀλλ' ὅμως καὶ ἀλλοίωσιν πάσχει, διότι ἐξ αὐτῆς γίνεται ὁ κόσμος καὶ παύεται οὖσα ὕλη εὐθὺς ὡς γίνῃ ἐκ ταύτης ὁ κόσμος. Λοιπὸν ἡ ὕλη δὲν εἶναι ἀΐδιος ἀλλ' ἔχει ἀρχὴν καὶ ταύτην εἶναι φανερὸν ὅτι ἔλαβεν ἐκ τοῦ θεοῦ [2]. Ὁ θεὸς ἐποίησεν ἐκ τῆς ὕλης τὸν κόσμον, οὗ ὁ σκοπὸς κεῖται οὐχὶ ἐν τῷ κόσμῳ ἀλλ' ἐν ἑτέρῳ. Διότι κατὰ κανόνα οὐδὲν εἶναι χάριν ἑαυτοῦ ἀλλὰ χάριν ἄλλου τινός. Ὁ οἰκοδομῶν φέρ' εἰπεῖν οἰκίαν δὲν οἰκοδομεῖ, ἵνα ὑπάρχῃ ἁπλῶς οἰκία, ἀλλ' ἵνα ἐν ταύτῃ κατοικῇ· καὶ ὁ ναυπηγῶν ναῦν

---

1) Ἐκ τῶν εἰρημένων ὑπεμφαίνεται καὶ ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου (epist. 84 κἄ.) μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Λακτάντιος δὲν διέκρινε τὸ ἅγιον πνεῦμα ἀπὸ τοῦ πατρὸς καὶ καὶ τοῦ υἱοῦ.

2) 2, 9.

δὲν ναυπηγεῖ, ἵνα ὑπάρχῃ ἁπλῶς ναῦς ἀλλ' ἵνα δι' αὐτῆς πλέῃ. Οὕτω καὶ ὁ κόσμος ἐγένετο οὐχὶ χάριν ἑαυτοῦ ἀλλ' ἵνα ὑπηρετῇ ἑτέρῳ. Δὲν ἐδημιουργήθη δὲ ὁ κόσμος χάριν τοῦ θεοῦ, ὅστις οὐδενὸς δεῖται καὶ δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἄνευ τοῦ κόσμου, ἀλλὰ χάριν τῶν ἐμψύχων καὶ μάλιστα τοῦ ἀνθρώπου. Τὸν δ' ἄνθρωπον ἐδημιούργησεν ὁ θεὸς χάριν ἑαυτοῦ, ἵνα δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος γινώσκῃ τὰ ἔργα τοῦ θεοῦ καὶ αὐτὸν τὸν θεὸν καὶ γνωρίσας θαυμάζῃ καὶ τιμᾷ αὐτόν [1]. Διὸ καὶ πάντων τῶν ἐμψύχων προέχει ὁ ἄνθρωπος καὶ μόνος αὐτὸς ἐμορφώθη οὕτως, ὥστε νὰ στρέφῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ ἀνατείνῃ τὰς χεῖρας πρὸς τὸν οὐρανὸν καὶ ἀναπέμπῃ εὐχὰς καὶ δεήσεις [2].

Ὁ ἄνθρωπος τελευταῖον δημιούργημα τοῦ θεοῦ καὶ εἰκὼν αὐτοῦ [3] συνέστηκεν ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς. Τὸ μὲν σῶμα εἶναι πυκνόν, ἐκ γῆς πεπλασμένον καὶ ἁπτὸν καὶ ὁρατόν· ἡ δὲ ψυχὴ τοὐναντίον ἀραιά, οὐδὲν τὸ γεῶδες ἔχουσα, καὶ οὕτω λεπτὴ ὥστε νὰ μὴ εἶναι προσιτὴ μήτε εἰς τὴν ἁφὴν μήτε εἰς τὴν ὅρασιν [4]. Τὸ σῶμα ζῇ καὶ αἰσθάνεται διὰ τῆς ψυχῆς [5]. Αὕτη δὲ εἰσέρχεται εἰς τὸ σῶμα οὐχὶ μετὰ τὴν γέννησιν ἀλλ' εὐθὺς μετὰ τὴν σύλληψιν, ὅταν ἡ θεία ἀνάγκη μορφώσῃ ἐν τῇ γαστρὶ τὸ ἔμβρυον· διότι ἐν τούτῳ ἤδη ἐμφαίνεται ἡ ζωή [6]. Δὲν γεννᾶται ὅμως ἡ ψυχὴ ἐκ τῶν ψυχῶν τῶν γονέων ἢ ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ ἑτέρου αὐτῶν, διότι ἐκ πράγματος λεπτοῦ καὶ ἀλήπτου, οἷον ἡ ψυχή, οὐδὲν δύναται νὰ παραχθῇ [7]· ἡ ἀρχὴ τῆς ψυχῆς πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς μόνον τὸν θεόν, ἐξ οὗ προέρχεται καὶ ἡ μόρφωσις τοῦ σώματος καὶ ἡ ἐμποίησις τῆς ψυχῆς καὶ καθόλου πᾶν τὸ εἰς τὴν συντήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρώπου συντεῖνον [8]. Εἰ καὶ συνάπτονται σῶμα καὶ ψυχὴ καὶ συνιστῶσιν ἀμφότερα τὸν ἄνθρωπον, ὅμως ὑπάρχουσιν

---

1) Instit. div. 7, 5. «Quorum ommium summa est (homo), ut Deum colat. Is enim colit, qui haec intelligit; is artificem rerum omnium, is verum partem suum debita veneratione prosequitur, qui virtutem majestatis ejus de suorum operum inventione, inceptione, perfectione metitur». Πβλ. καὶ 7, 6. 3, 10. De opific. Dei 8.

2) Ἔνθ. ἀνωτ.

3) Instit. div. 2,8. 2,2.

4) Αὐτ. 7,12.

5) Ἔνθ. ἀνωτ.

6) De opific. Dei 17.

7) Αὐτ. 19 «Corpus enim ex corporibus nasci potest, quia confertur aliquid ex utroque; de animis nasci non potest, quia ex re tenui et incomprehensibili nihil potest decedere».

8) Ἔνθ. ἀνωτ.

ἀλλήλοις ἀντίθετα· διότι ἡ μὲν ψυχὴ ἐκ τοῦ θεοῦ προερχομένη κατάγεται ἐκ τοῦ οὐρανοῦ [1] τὸ δὲ σῶμα τοὐναντίον ἐκ τῆς γῆς [2]. Τὰ ἀγαθὰ τῆς ψυχῆς (ὡς ἡ τῶν ἡδονῶν ἀπαλλαγή, ἡ τῆς λύπης καὶ τοῦ θανάτου καταφρόνησις) εἶναι κακὰ τοῦ σώματος καὶ τὰ ἀγαθὰ τοῦ σώματος (ὡς ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡδονὴ) εἶναι κακὰ τῆς ψυχῆς [3]. Εἰς μὲν τὴν ψυχὴν προσφύεται τὸ ἀγαθόν, φῶς καὶ ζωὴ καὶ δικαιοσύνη, εἰς δὲ τὸ σῶμα τὸ κακόν, σκότος καὶ θάνατος καὶ ἀδικία [4]. Ἐντεῦθεν προέρχεται κατ᾽ ἀνάγκην ἀδιάλειπτος μεταξὺ ψυχῆς καὶ σώματος διαπάλη· καὶ ἂν μὲν ἐπικρατήσῃ ἡ ψυχή, εἶναι ἀθάνατος καὶ διάγει ἐν διηνεκεῖ φωτί· ἐὰν δ᾽ ὅμως ἡττηθῇ ὑπὸ τοῦ σώματος, ἐμπίπτει εἰς τὸν θάνατον, τ.ἔ. εἰς τὸ ἀΐδιον σκότος [5]. Ἡ ψυχὴ λοιπὸν εἶναι ἀνώτερον τὸ δὲ σῶμα κατώτερον συστατικὸν τοῦ ἀνθρώπου μέρος· τὸ σῶμα εἶναι οἱονεὶ σκεῦος, ὅπερ μεταχειρίζεται ἡ ψυχὴ ὡς παροδικὸν διαίτημα [6]. Δὲν πρέπει δὲ νὰ συγχέηται ἡ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς, ὅστις ὑπάρχει τῇ ψυχῇ ἡ ὑψίστη δύναμις [7]· διὰ ταύτης ἡ ψυχὴ νοεῖ καὶ γινώσκει τὰ ὑπὲρ αἴσθησιν [8].

Ὅπως ὁ θεὸς ὢν ἀσώματος καὶ ἀόρατος ὑπάρχει ἀθάνατος, οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ ἐξερχομένη τοῦ σώματος διατελεῖ οὖσα ἀόρατος καὶ ἀθάνατος. Ὑπὲρ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς προσάγει ὁ Λακτάντιος

---

¹) Ἡ ψυχὴ εἶναι θείας φύσεως (2,13. 7,12), καθ᾽ ὅσον ἐγένετο ἐκ τῆς αὐτῆς ἐξ ἧς καὶ ὁ οὐρανὸς οὐσίας, τ.ἔ. ἐκ πυρὸς καὶ θερμοῦ. Inst. div. 2,10. «Materia animae est in calore» 2,13. «anima est ignis».

²) Ἕνεκα τῆς τοιαύτης καταγωγῆς τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος ἐκείνη κατέχει θέσιν ὑψηλοτέραν καὶ φύσει ἄρχει τούτου. Καθῆκον τῆς μὲν ψυχῆς ὡς καταγομένης ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ θεοῦ εἶναι τὸ ἄρχειν, τοῦ δὲ σώματος ὡς προερχομένου ἐκ τῆς γῆς καὶ τοῦ Διαβόλου τὸ δουλεύειν. Instit. div. 2,13

³) Instit. div. 2,13. 7,5.

⁴) De ira Dei 15.

⁵) Inst. div. 2,13.

⁶) Ἔνθ. ἀνωτ.

⁷) Ἡ φύσις τοῦ νοῦ εἶναι ἀκατάληπτος· οὐδὲ αὐτὸς ὁ νοῦς γινώσκει τί εἶναι καὶ ποῦ οἰκεῖ. Φαίνεται δὲ ὅτι εὑρίσκεται ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καὶ καταβαίνει κατὰ τὴν διανόησιν εἰς τὸ στῆθος, ἵνα ἐξαγάγῃ βουλὴν ἐκ τοῦ οἱονεὶ κεκρυμμένου θησαυροῦ. Εἶναι οὕτως εὐκίνητος, ὥστε οὐδὲ ἐν τῷ ὕπνῳ ἡσυχάζει καὶ οὕτω ταχὺς ὥστε ἐν μιᾷ χρόνου στιγμῇ διατρέχει τὸν κόσμον ὅλον. De opific. Dei. 16.

⁸) Instit. div. 7,12. «Non est idem mens et anima; aliud enim est, quo vivimus, aliud, quo cogitamus. Nam dormientium mens, non anima sopitur, et in furiosis mens exstinguitur, anima manet. Mens ergo, i.e. intelligentia vel augetur vel minuitur pro aetate; anima in statu suo semper est».

πολλὰς ἀποδείξεις ἀποκρούων τὰς ἐνστάσεις τοῦ Λουκρητίου. Πρῶτον μὲν παρατηρεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος μόνος ἐκ τῶν ἐμψύχων ἔχει τινὰ ἔννοιαν τοῦ θεοῦ καὶ διακρίνεται διὰ τῆς θρησκείας· αὐτὴ δὲ ἡ φύσις ἀναγκάζει τὴν ψυχὴν καὶ νὰ ζητῇ καὶ νὰ ἀγαπᾷ τὸν θεόν. Ἐντεῦθεν φανερὸν ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν ἀπόλλυται ἀλλὰ διαμένει ἀΐδιος καὶ ἀθάνατος, ὡς ὁ θεός. Προστεθήτω ὅτι μόνος ὁ ἄνθρωπος ποιεῖται χρῆσιν τοῦ οὐρανίου στοιχείου, τοῦ πυρός, ὅπερ εἶναι στοιχεῖον τοῦ φωτὸς καὶ τῆς ζωῆς· διὸ καὶ εἶναι ἀθάνατος, ὁπότε εἶναι οἰκεῖος τοῦ στοιχείου τοῦ ποιοῦντος τὴν ζωήν [1]. Ἔπειτα δὲ ἐὰν ἡ ψυχὴ ἦτο θνητὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος περιωρίζετο ἐν τῷ ἐπὶ γῆς βίῳ, θὰ ἦτο ἡ ἀρετὴ ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου μόνου ἀσκουμένη κακή, ἐναντία τῇ φύσει καὶ ἐπιβλαβής· διότι διδάσκει νὰ φεύγωμεν μὲν τὰς ὑπὸ τῆς φύσεως παρεχομένας ἡδονὰς νὰ ἐπιδιώκωμεν δὲ τὰ δύσκολα καὶ ὑπομένωμεν τὰ λυπηρά [2]. Ἐὰν ἡ ἀρετὴ μὴ εἶναι κακὸν ἀλλ᾽ ὀρθῶς καταφρονῇ τῶν ἡδονῶν καὶ ἀδιαφορῇ πρὸς τὴν λύπην καὶ τὸν θάνατον, ἐπάναγκες νὰ ὑπάρχῃ ἀθανασία, ὅπως ἡ ἀρετὴ τύχῃ τῆς προσηκούσης ἀμοιβῆς [3]. Πρὸς δ᾽ ἔτι ἡ ἀρετὴ μετὰ τῶν καρπῶν αὐτῆς ὑπάρχει συνεχὴς καὶ σταθερά, ὡς τοὐναντίον ἡ κακία μετὰ τῶν οἰκείων καρπῶν εἶναι βραχεῖα καὶ παροδική. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ἀρετὴ εἶναι συνεχής, ἕπεται ὅτι καὶ ἡ ταύτην ἀσκοῦσα ἀνθρωπίνη ψυχὴ εἶναι ὡσαύτως συνεχής. Ἔπειτα ἡ ἀρετή, ὡς καὶ ἡ κακία, λαμβάνει τὴν ἀμοιβήν, ὅταν λήξῃ· καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀρετὴ λήγει ἅμα τῷ θανάτῳ, ἕπεται ὅτι ἡ ἀμοιβὴ θὰ ἔλθῃ μετὰ θάνατον· ὥστε ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατος [4]. Τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς ἀποδεικνύουσι καὶ τὰ ἔργα αὐτῆς, ἅτινα εἶναι αἰώνια. Ἐὰν δηλαδὴ τὰ ἔργα τοῦ σώματος ὑπάρχωσι διὰ τοῦτο θνητά, διότι αὐτὸ τὸ σῶμα εἶναι θνητόν, ἕπεται ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατος, διότι καὶ τὰ ἔργα αὐτῆς εἶναι ἀθάνατα [5]. Ἀλλὰ προσέτι καὶ οἱ πόθοι τῆς ψυχῆς ἀποδεικνύουσι τὴν ἀθανασίαν αὐτῆς. Τὸ μὲν δηλαδὴ σῶμα αἰτεῖ πράγματα παροδικά, οἷον τροφὴν καὶ ποτὸν καὶ ἡσυχίαν καὶ ἡδονήν·

---

¹) Inst. div. 7,9.

²) Αὐτ. Si ergo virtus et prohibet iis bonis hominem, quae naturaliter appetuntur et ad sustinenda mala impellit, quae naturaliter fugiuntur: ergo mala est virtus et inimica naturae stultusque indicari necesse est, qui eam sequitur, quoniam se ipse laedit, et fugiendo bona praesentia, et appetendo aeque mala sine spe fructus amplioris».

³) Ἔνθ. ἀνωτ.

⁴) Αὐτ. 7,10.

⁵) Αὐτ. 7, 11.

καὶ τούτων μήτε νὰ ἐπιθυμῇ μήτε νὰ ἐπιτύχῃ δύναται ἄνευ τῆς συναινέσεως καὶ βοηθείας τῆς ψυχῆς. Ἡ δὲ ψυχὴ τοὐναντίον ποθεῖ αἰώνια, οἷον ἀρετὴν καὶ τιμὴν καὶ δόξαν· τούτων ἐπιθυμεῖ καὶ ἐπιτυγχάνει καθ᾽ ἑαυτὴν ἄνευ τοῦ σώματος καὶ παρὰ τὴν ἐναντίωσιν τοῦ σώματος. Ἐνῷ λοιπὸν τὸ σῶμα οὐδὲν δύναται ἄνευ τῆς ψυχῆς, ἡ ψυχὴ δύναται πολλὰ καὶ μεγάλα ἄνευ τοῦ σώματος. Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν ἀπόλλυται σὺν τῷ σώματι ἀλλὰ χωριζομένη αὐτοῦ κατὰ τὸν θάνατον εἶναι ἀθάνατος. Τέλος ῥητέον ὅτι τὰ μὲν ἁπτὰ καὶ ὁρατὰ ὡς ὑφιστάμενα ἔξωθεν ἐπίδρασιν εἶναι .φθαρτά, τὰ δὲ μὴ ἁπτὰ καὶ ἀόρατα οὐδεμίαν ἐξωτερικὴν ἐπενέργειαν δεχόμενα εἶναι ἀθάνατα· τὸ μὲν ἄρα σῶμα, ὁρατὸν ὂν καὶ ἁπτόν, εἶναι θνητὸν ἡ δὲ ψυχή, οὔτε ἁπτὴ οὖσα οὔτε ὁρατή, ὑπάρχει ἀθάνατος [1]. Αἱ ψυχαὶ λοιπὸν τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀθάνατοι χωριζόμεναι δὲ ἀπὸ τῶν οἰκείων σωμάτων δὲν κρίνονται εὐθὺς ἀλλὰ φυλάττονται πᾶσαι ἐν κοινῷ τόπῳ, μέχρι οὗ ἔλθῃ ὁ ἀΐδιος κριτής [2].

5. ***Ἠθική.*** Ἀλλ᾽ ἂν ἡ ψυχὴ ἔχῃ θείαν τὴν ἀρχὴν καὶ ὑπάρχῃ ἀθάνατος, ἐρωτᾶται· διατί ποτε ἐνεκλείσθη ἐν ἀσθενεῖ καὶ φθαρτῷ σώματι, διατὶ ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη θνητός; Εἰς τὸ ἐρώτημα, ἀποκρινόμενος ὁ Λακτάντιος λέγει, ὅτι ὁ θεὸς ἐποίησε τοῦτο, ἵνα προβάλῃ τῷ ἀνθρώπῳ τὴν ἀρετήν, τουτέστι τὴν τῶν κακῶν καὶ τῶν πόνων ὑπομονήν, ἧς ἔπαθλον ὥρισε τὴν ἀθανασίαν [3]. Ὁπότε ὁ ἄνθρωπος συνέστηκεν κατὰ τὰ εἰρημένα ἐκ δύο ἀντιθέτων μερῶν, τοῦ γηΐνου καὶ τοῦ οὐρανίου, τ.ἔ. ἐκ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς [4], ζῇ δύο βίους, ὧν ὁ μὲν εἶναι παροδικὸς ἀνήκων τῷ σώματι, ὁ δὲ αἰώνιος ἀνήκων τῇ ψυχῇ. Ἐκεῖνον μὲν τὸν βίον λαμβάνει γεννώμενος, τούτου δὲ ἐπιτυγχάνει μοχθῶν, διότι ἡ ἀθανασία προσγίνεται τῷ ἀνθρώπῳ μετὰ δυσκολίας. Οὕτω δὴ ἡ ἀθανασία δὲν εἶναι ἐπακολούθημα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀλλ᾽ ἔπα-

---

1) Ἔνθ. ἀνωτ.

2) Inst. div. 7, 21.

3) Συχνὴν ποιεῖται ὁ Λακτάντιος χρῆσιν τῶν ὀνομάτων θανάτου καὶ ζωῆς ἐν τροπικῇ σημασίᾳ λέγων θάνατον μὲν τὴν ἀθλιότητα ζωὴν δὲ τὴν μακαριότητα τῆς ψυχῆς· διότι κατ᾽ ἀκρίβειαν πᾶσα ψυχὴ εἶναι, ὡς εἴδομεν ἀθάνατος.

4) Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀγωνίζονται πρὸς ἄλληλα ἀντίθετα, ζωὴ καὶ θάνατος, ψυχὴ καὶ σῶμα· ἐὰν μὲν ἐπικρατήσῃ ἡ ψυχή, ἀποβαίνει ἀθάνατος καὶ διάγει ἐν διηνεκεῖ φωτί· ἐὰν δὲ τοὐναντίον ἐπικρατήσῃ τὸ σῶμα, ὑποβάλλεται ἡ ψυχὴ εἰς τὸ αἰώνιον σκότος καὶ τὸν θάνατον. Αὐτ. 2,13.

θλον καὶ ἀμοιβὴ τῆς ἀρετῆς [1]· ὁ ἄνθρωπος ἐπιτυγχάνει τῆς μακαρίου ἀθανασίας μόνον διὰ τῆς ἀρετῆς [2]. Ἀλλ᾽ ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀδύνατος ἄνευ τῆς κακίας· διότι ἡ ἀρετὴ ἔγκειται ἐν τῇ ὑπερνικήσει τῆς κακίας καὶ τῇ ὑποταγῇ αὐτῆς εἰς τὰς ἠθικὰς τοῦ νοῦ ἀπαιτήσεις. Οὕτως ἡ πραότης θὰ ἦτο ἀδύνατος, εἰ μὴ ὑπῆρχεν ὀργή· οὐδὲ ἡ ἐγκράτεια θὰ ὑπῆρχεν, ἐὰν ἔλειπεν ἡ ἐπιθυμία καὶ τἆλλα ὡσαύτως. Ὅπου λοιπὸν δὲν εἶναι κακία, οὐδεὶς τόπος ὑπάρχει τῇ ἀρετῇ, ὅπως δὲν ὑπάρχει νίκη ἄνευ ἀντιπάλου· ἀγαθὸν ἄνευ κακοῦ δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἐν τῷδε τῷ βίῳ [3]. Διὸ κατὰ θαυμαστὴν πρόνοιαν ὁ θεὸς ἐνεποίησεν [4] ἐξ ἀρχῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὰς κινήσεις τῆς ψυχῆς καὶ τὰ πάθη, ἵνα δυνηθῇ οὗτος νὰ προσλάβῃ τὴν ἀρετήν [5]. Ἐὰν δ᾽ ἔργον τῆς ἀρετῆς ὑπάρχῃ τὸ ἀγωνίζεσθαι πρὸς τὰς πονηρίας καὶ κακίας, φανερὸν ὅτι ἄνευ κακίας δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἀρετή [6]. Τὰ παντοῖα πάθη καὶ αἱ κακίαι ὧν μέγισται εἶναι ἡ ὀργὴ καὶ ἡ πλεονεξία καὶ ἡ ἀκολασία, παρέχουσι τῷ ἀνθρώπῳ ἀγωνίσματα καὶ ἐμφανίζουσι τὴν ἀρετήν [7]. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀρετὴ κεῖται ἐν τῇ καταπολεμήσει τῶν κακῶν, παρίσταται ὡς ἀληθὴς *ἀνδρεία* [8]. Αὕτη διακρίνεται εἰς τρεῖς βαθμούς, ὧν πρῶτος μὲν εἶναι ἡ φυγὴ τῶν κακῶν ἔργων, δεύτερος δὲ ἡ φυγὴ τῶν κακῶν λόγων, τρίτος δὲ ἡ φυγὴ τῶν κακῶν λογισμῶν, ἥτις τελευταία ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ὅμοιον

---

1) Epit. 29 «Summa igitur prudentia Deus materiam virtutis in malis posuit; quae idcirco fecit, ut *nobis constitueret agonem,* in quo victores immortalitatis praemio coronaret».

2) Inst. div. 7,5.

3) Αὐτ. «Nulla vitrus esse poterat nisi diversa fecisset, nec omnino vis boni apparere potest, nisi ex mali comparatione. Adeo malum nihil aliud est, nisi boni interpretatio».

4) Σημειῶδες ὅτι τὸ κακὸν δὲν εἶναι ἄμεσον δημιούργημα τοῦ θεοῦ ἀλλὰ προῆλθεν ἐκ τοῦ σατανᾶ· ὁ θεὸς ἁπλῶς ἐπέτρεψεν αὐτό. De ira 15 «ideo malum permisisse, ut et bonum emicaret».

5) Inst. div. 6, 15. πβλ. 7, 4. 5, 7. «Virtutem aut cerni non posse, nisi habeat vitia contraria; aut non esse perfectam, nisi exerceatur adversis. Hanc enim Deus bonorum ac malorum voluit esse distantiam, ut qualitatem boni ex malo sciamus, item mali ex bono; nec alterius ratio intelligi, sublato altero, potest. Deus ergo non exclusit malum, ut ratio virtutis constare posset».

6) Αὐτ. 5,7.

7) 6, 15.

8) Αὐτ. 1,9 «aminum vincere, iracundiam cohibere, fortissimi est».

τῷ θεῷ[1]. Ἡ ἀρετὴ εἶναι καταφρόνησις τῆς παραυτίκα ἀπολαύσεως[2] καὶ καταδάμασις τῶν παθῶν[3], τοῦ φθόνου καὶ τοῦ ψεύδους καὶ τῆς ἀπάτης καὶ τῶν τοιούτων[4]. Χαρακτηρίζεται δὲ ἡ ἀρετὴ ἐν περιλήψει καὶ ὡς *δικαιοσύνη*[5], καθ᾿ ὅσον εἶναι ἡ ὀρθὴ σχέσις ἢ ἐπιτέλεσις τῶν καθηκόντων ἡμῶν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους καὶ συνάπτει ἡμᾶς πρῶτον πρὸς ἐκεῖνον καὶ δεύτερον πρὸς τούτους[6]. Ἐντεῦθεν συμφανὲς ὅτι κύρια τῆς δικαιοσύνης μέρη εἶναι ἡ εὐσέβεια (pietas) καὶ ἡ ἰσότης (aequitas)[7]. Ἡ εὐσέβεια εἶναι ἡ γνῶσις καὶ λατρεία τοῦ θεοῦ, ἀπαιτοῦσα τὴν παραίτησιν τῶν ἐπιγείων χάριν τῶν ἐπουρανίων ἀγαθῶν[8]· ἡ δὲ ἰσότης ἀναγνωρίζουσα τοὺς ἀνθρώπους πάντας ὡς ὁμοίους καὶ συγγενεῖς καὶ ἀδελφοὺς ἐκφαίνεται ὡς οἶκτος καὶ μέχρι ἐθελοθυσίας χωροῦσα φιλανθρωπία[9], φιλοξενία, λύτρωσις αἰχμαλώτων, προστασία χηρῶν καὶ ὀρφανῶν, θεραπεία ἀσθενῶν, ἐνταφιασμὸς ξένων καὶ πτωχῶν[10].

Ἡ ἀρετὴ παρέχει ἀμοιβὴν μετὰ θάνατον[11] καὶ ἄγει εἰς τὸ

[1]) Αὐτ. 6,13. «Qui primum gradum ascendit, satis justus est; qui secundum, jam perfectae virtutis, si quidem neque factis neque sermone delinquit; qui tertio, is vero similitudinem Dei assecutus videtur».

[2]) Ἐνταῦθα ἀνήκει καὶ ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τῶν θεαμάτων ὡς διαφθειρόντων τὰς ψυχάς. Epit. 63.

[3]) Ὁ Λακτάντιος δὲν ἀπαιτεῖ ἐκρίζωσιν ἀλλὰ μόνον μετριασμὸν καὶ ὀρθὴν χρῆσιν τῶν παθῶν· εὐλόγως, ὁπότε γνωματεύει ὅτι καὶ ὁ θεὸς ὀργίζεται. Inst. div. 6,15. De ira Dei 6.

[4]) Epit. 63 καὶ 64.

[5]) Ἡ ἐν τῇ δικαιοσύνῃ περίληψις πασῶν τῶν ἀρετῶν εἶναι ἐκδοχὴ παλαιοτάτη, ἀνάγουσα τὴν ἀρχὴν οὐχὶ εἰς τὸν Κικέρωνα (De leg. 1,10), ὃν ἐπιμαρτύρεται ὁ Λακτάντιος, ἀλλ᾿ εἰς τὴν ἑλληνικὴν διανόησιν. Ὁ Φωκυλίδης ἤδη (στ. 17) καὶ ὁ Θέογνις (στ. 147) ἀπεφήναντο ὅτι «ἐν τῇ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ᾿ ἀρετή».

[6]) Inst. div. 6,10. «Sed tamen primum officium justitiae est conjungi cum Deo; secundum, cum homine».

[7]) Αὐτ. 5,15. «Iustitia quamvis omnes simul virtutes amplectatur, tamen duae sunt omnino principales, quae ab illa divelli separatique non possunt: pietas et aequitas», καὶ κατωτέρω «pietas et aequitas, quasi venae sunt ejus (institiae); his enim duobus fontibus constat tota iustitia».

[8]) Αὐτ. 5,15. 5,22. 6,17.

[9]) Αὐτ. 5,18 ἔνθα πρὸς ἄλλοις λέγεται ὅτι «sapientissimus est, qui mavult perire ne nocat».

[10]) Αὐτ. 6,10. 12.

[11]) Ὁ Λακτάντιος δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, καθ᾿ οὓς ἡ ἀρετὴ πρέπει νὰ ἀσκῆται χάριν ἑαυτῆς καὶ ἔχει τὴν ἀμοιβὴν ἐν ἑαυτῇ. Ἡ ἀρετή, λέγει, θὰ λάβῃ παρὰ τοῦ θεοῦ μετὰ θάνατον τὴν προσήκου-

ἀκρότατον ἀγαθόν, πρὸς οὗ τὴν ἐπίτευξιν ἐγεννήθημεν καὶ πρὸς ὃ τείνομεν[1]. Γνωρίσματα τοῦ ὑψίστου τῷ ἀνθρώπῳ ἀγαθοῦ εἶναι τρία· τὸ πρῶτον ὅτι εἶναι ἀμετάβλητον καὶ ἀνήκει μόνῳ τῷ ἀνθρώπῳ, οὐχὶ ἄλλῳ τινὶ ἐμψύχῳ· τὸ δεύτερον ὅτι ἀνήκει μόνῃ τῇ ψυχῇ καὶ δὲν μεταδίδεται εἰς τὸ σῶμα· τὸ τρίτον ὅτι δὲν δύναται νὰ συμβῇ τινι ἄνευ γνώσεως καὶ ἀρετῆς[2]. Κατὰ ταῦτα δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ὕψιστον ἀγαθὸν ἡ ἡδονή, διότι εἶναι κοινὴ καὶ τοῖς ζῴοις καὶ δὲν εἶναι ἀμετάβλητος ἀλλ᾿ αὐξάνεται καὶ ἐλαττοῦται κατὰ τὴν ἡλικίαν. Ὡσαύτως δὲν εἶναι ὕψιστον ἀγαθὸν ὁ πλοῦτος καὶ αἱ τιμαὶ καὶ τὰ ἀξιώματα καὶ τὰ τοιαῦτα, διότι εἶναι ἀσταθῆ καὶ παροδικά. Ἀλλ᾿ οὐδὲ ἡ ἀρετὴ καθ᾿ ἑαυτὴν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ὕψιστον ἀγαθόν· αὕτη εἶναι πάντως ἀγαθὸν ἀλλ᾿ οὐχὶ τὸ ἀκρότατον, διότι εἶναι συναφὴς πρὸς πόνους καὶ συμφυὴς πρὸς τὴν ὑπομονὴν κακῶν[3]. Τὸ ὕψιστον ἀγαθὸν δὲν ὑπάρχει ἐν τῷδε τῷ βίῳ, ὅστις χρησιμεύει ὡς προπαρασκευή[4], ἀλλ᾿ ἐν τῷ ἐπέκεινα αὐτοῦ καὶ εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ *ἀθανασία,* τουτέστιν ἡ ἀΐδιος ἐν τῷ θεῷ μακαριότης[5] Τοῦτο λοιπὸν τὸ ἀκρότατον ἀγαθὸν ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς γνώσεως καὶ λατρείας τοῦ θεοῦ. Ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη ἵνα γίνῃ ὁ ἄνθρωπος, οὗ προορισμὸς εἶναι ἡ γνῶσις καὶ τιμὴ τοῦ θεοῦ· ἀμοιβὴ τῆς γνώσεως καὶ λατρείας τοῦ θεοῦ εἶναι ἡ ἀθανασία, ἡ πρὸς τοὺς ἀγγέλους ὁμοίωσις καὶ εἰς τὸν θεὸν ὑπηρεσία[6]. Ἀλλὰ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος γνῶσιν καὶ τιμὴν τοῦ θεοῦ παρέχει ἡ θρησκεία· αὕτη διδάσκει ὅπως γινώσκωμεν τὸν ἀληθῆ ἡμῶν πατέρα καὶ τιμῶμεν αὐτόν[7]. Ἡ θρησκεία ἄρα εἶναι ἡ μόνη ὁδὸς ἡ

σαν ἀμοιβήν, ἧς ἄνευ θὰ ἦτο ἀνωφελὴς καὶ αὐτὸ τοῦτο μωρά. Inst. div. 5,18 αὐτ. 19 «virtus et mercedem suam Deo judice accipiet et vivet et semper vigebit; quae si tollas, nihil potest in vita hominum tan inutile, tam stultum videri esse quam virtus». πβλ. καὶ 6,9 «nec aliter virtus quum per se dura sit, haberi pro bono potest, quam si acerbitatem suam maximo bono penset».

[1]) Inst. div. 7,8. «Unum est igitur summum bonum immortalitas, ad quam capiendam, et formati a principio, et nati sumus. Ad hanc tendimus: hanc spectat humana natura; ad hanc nos provehit virtus».

[2]) Αὐτ. 3,9.

[3]) Αὐτ. 3,11.

[4]) Αὐτ. 6,18 «immortalitatis quasi candidati sumus». 7,5 «id circo hanc praesentem vitam dedit, ut illam veram et perpetuam aut vitiis amittamus, aut virtute mereamur».

[5]) Αὐτ. 3,12 «Summum bonum sola immortalitas invenitur».

[6]) Αὐτ. 7,6.

[7]) Αὐτ. 6,9.

ἄγουσα εἰς τὸ ἀκρότατον ἀγαθὸν καὶ τὴν αἴδιον μακαριότητα [1]· ὑπάρχει πλεονέκτημα εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ διακρίνει αὐτὸν ἀπὸ τῶν ζῴων [2].

6. ***Ἀπολύτρωσις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ τέλος τοῦ κόσμου.*** Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ἐξετράπη εἰς τὴν ἀδικίαν καὶ ἀπεπλανήθη ὑπὸ τῶν δαιμόνων εἰς τὴν εἰδωλολατρείαν [3], ἔπεμψεν ὁ θεὸς τὸν ἑαυτοῦ υἱόν. Οὗτος ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον καὶ γεννηθεὶς [4] ἔλαβε μορφὴν καὶ σῶμα ἀνθρώπου, ἵνα ἀποκαλύψῃ τὸν ἀληθῆ θεὸν καὶ διδάξῃ τοὺς ἀνθρώπους τὴν ἀρετὴν μὴ μόνον λόγοις ἀλλὰ καὶ ἔργοις. Πεμφθεὶς δηλαδὴ ἵνα ἀνοίξῃ τοῖς ταπεινοτάτοις τὴν πρὸς σωτηρίαν ὁδόν, ἐποίησεν ἑαυτὸν ταπεινόν, ὅπως ἐκείνους ἐλευθερώσῃ· ὑπέμεινεν ὕβρεις καὶ ὀνειδισμοὺς καὶ τὸν διὰ σταυροῦ θάνατον καὶ ἐγένετο πρότυπον τοῖς ἀνθρώποις παράδειγμα [5]. Ἐν τῷ Χριστῷ πρέπει νὰ διακρίνηται διττὴ γέννησις, ἡ μὲν πρώτη εἶναι ἐκ τοῦ πατρὸς ἐν πνεύματι (in spiritu) πρὸ καταβολῆς κόσμου, ἡ δὲ δευτέρα ἐκ τῆς Μαρίας ἐν σαρκὶ (in carne) ἐπὶ καίσαρος Αὐγούστου. Καὶ ὅπως πατὴρ τοῦ πνεύματος τοῦ Χριστοῦ ὑπῆρξεν ὁ θεὸς ἄνευ μητρός, οὕτω μήτηρ τοῦ σώματος αὐτοῦ ἐγένετο ἡ παρθένος ἄνευ πατρός. Ἦτο ἄρα ὁ Χριστὸς θεὸς καὶ ἄνθρω-

[1]) Αὐτ. 3,12 «Summum igitur bonum, quod beatos facit, non potest esse, uisi in ea religione, atque doctrina, cui spes immortalitatis adjuncta est».

[2]) Αὐτ. 7,9 «religio est paene sola, quae hominem discernit a brutis». Νοῦ τινος μετέχουσι καὶ τὰ ἄλλα ἔμψυχα ἀλλὰ θρησκείαν ἔχει μόνος ὁ ἄνθρωπος. Αὐτ. 3,10.

[3]) Πρὸς τὴν περὶ κακοῦ καὶ εἰδωλολατρείας θεωρίαν συνάπτει ὁ Λακτάντιος τὴν εἰς δαίμονας πίστιν. Τὸ δεύτερον δηλαδὴ μετὰ τὸν υἱὸν γενόμενον ὑπὸ τοῦ θεοῦ πνεῦμα δὲν διετήρησε τὴν φύσιν τῆς θείας αὐτοῦ ἀρχῆς· ὑπὸ τοῦ φθόνου ὡς ὑπὸ δηλητηρίου μιανθὲν κατέστη ἀπὸ ἀγαθοῦ κακόν, ὁπότε κακὴν χρῆσιν τῆς ἐλευθερίας ἐποιήσατο. Ἐγένετο λοιπὸν Διάβολος καὶ ἔλαβε παρὰ τοῦ θεοῦ τὴν ἐξουσίαν τῆς γῆς. Ἐπειδὴ δ᾽ ἐκ παντὸς τρόπου εἰργάζετο κατὰ τῶν σχεδίων τοῦ θεοῦ καὶ διέφθειρε τοὺς ἀνθρώπους, ἔπεμψεν ὁ θεὸς πρὸς προστασίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους τοὺς ἀγγέλους. Ἀλλ᾽ ὁ Διάβολος παρέσυρε καὶ αὐτοὺς κατὰ μικρὸν εἰς τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὴν πρὸς τὰς γυναῖκας κοινωνίαν. Οἱ ἁμαρτόντες ἄγγελοι δὲν ἐγένοντο δεκτοὶ εἰς τὸν οὐρανὸν ἀλλὰ κατέπεσον εἰς τὴν γῆν· καταπεσόντες δὲ ἐγένοντο δαίμονες, ἀκόλουθοι καὶ ὑπηρέται τοῦ Διαβόλου, μεθ᾽ οὗ παρασύρουσι τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὸ κακὸν καὶ τὴν εἰδωλολατρείαν. Inst. div. 2,9. 15. Epit. 28.

[4]) Ἡ γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἶναι μέγα καὶ ὑπέροχον μυστήριον, ἐν ᾧ περιέχεται ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ θρησκεία τοῦ ὑψίστου θεοῦ καὶ πᾶσα ἀλήθεια. Epit. 4.8.

[5]) Inst. div. 4,25. Epit. 43. 50. 51.

πος τεθεὶς μέσος μεταξὺ θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἵνα μεσίτης ἀγάγῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν θεόν. Ἐὰν ἦτο μόνον θεός, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ παράσχῃ τοῖς ἀνθρώποις παράδειγμα ἀρετῆς· ἐὰν δὲ ἦτο μόνον ἄνθρωπος, δὲν θὰ εἶχε τὸ ἀναγκαῖον κῦρος καὶ τὴν δύναμιν, ἵνα τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν δικαιοσύνην ὁδηγήσῃ [1].

Ὁ κόσμος ἐν ἓξ ἡμέραις ὑπὸ τοῦ θεοῦ δημιουργηθεὶς ἔχει διάρκειαν ἓξ χιλιάδων ἐτῶν, διότι ἑκάστη ἡμέρα τοῦ θεοῦ εἶναι κατὰ τοὺς προφήτας χίλια ἔτη. Καὶ ὅπως ὁ θεὸς ἐν ταῖς ἓξ ἐκείναις ἡμέραις ἐπόνησε πρὸς δημιουργίαν τηλικούτων ἔργων, οὕτω καὶ ἡ θρησκεία καὶ ἡ ἀλήθεια ἀνάγκη νὰ ἐνεργήσωσιν ἐν ταῖς ἓξ ταύταις χιλιετηρίσιν, ἐν αἷς κρατεῖ καὶ ἄρχει ἡ κακία. Ὅπως δὲ μετὰ τὴν συντέλεσιν τοῦ ἔργου ἀνεπαύθη ὁ Κύριος τῇ ἑβδόμῃ ἡμέρᾳ καὶ ταύτην ηὐλόγησεν, οὕτω μετὰ ἑξακισχίλια ἔτη θὰ ἀφανισθῇ πᾶσα κακία ἐκ τῆς γῆς, θὰ βασιλεύσῃ ἐπὶ χίλια ἔτη ἡ δικαιοσύνη καὶ θὰ κρατήσῃ ἡσυχία καὶ ἀνάπαυσις ἀπὸ τῶν πόνων, οὓς ἤδη ὁ κόσμος πονεῖ. Καὶ ὅπως πάλιν μετὰ τὴν συντέλεσιν τοῦ χάριν τοῦ ἀνθρώπου γενομένου κόσμου ἐποίησεν ὁ θεὸς τελευταῖον αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὴν ἕκτην ἡμέραν καὶ εἰσήγαγε τοῦτον εἰς τὸν κόσμον ὡς εἰς ἐπιμελῶς κατεσκευασμένην οἰκίαν, οὕτω κατὰ τὴν ἕκτην μεγάλην ἡμέραν θὰ μορφωθῇ ὁ ἀληθὴς ἄνθρωπος διὰ τοῦ λόγου τοῦ θεοῦ, τουτέστιν ὁ λαὸς θὰ διαπλασθῇ διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ τῶν παραγγελμάτων τοῦ θεοῦ πρὸς δικαιοσύνην. Ὅπως δὲ τότε ἐπλάσθη ἐκ τῆς γῆς θνητὸς καὶ ἀτελὴς ἄνθρωπος καὶ ἐπὶ χίλια ἔτη ἔζησεν ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ, οὕτως ἐκ τοῦ ἐναντίου ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκείνῃ ἡμέρᾳ θὰ πλασθῇ ἐκ τούτου τοῦ ἐπιγείου αἰῶνος τέλειος ἄνθρωπος, ἵνα ζωογονηθεὶς ὑπὸ τοῦ θεοῦ δεσπόσῃ τοῦ κόσμου χίλια ἔτη [2]. Ὁ Λακτάντιος περιγράφει κατὰ ζωηρὸν καὶ φαντασιώδη τρόπον τὰ σημεῖα τὰ προηγηθησόμενα τῆς δευτέρας ἐμφανίσεως τοῦ Χριστοῦ, ὅστις θὰ καταβάλῃ τὸν Ἀντίχριστον καὶ θὰ βασιλεύσῃ ἐπὶ χίλια ἔτη ἐν ἱερᾷ πόλει ἐν τῷ μέσῳ τῆς γῆς κειμένῃ μετὰ τῶν ἀναστηθησομένων δικαίων. Οἱ δίκαιοι θὰ ζῶσιν ἐκεῖ φωτιζόμενοι ὑπὸ λαμπροτέρου ἡλίου καὶ φωτεινοτέρας σελήνης καὶ ἀπολαύοντες πάντων τῶν τῆς φύσεως ἀγαθῶν. Ἀλλὰ μετὰ τὴν πάροδον τῶν χιλίων ἐτῶν ὁ τέως δεδεμένος Διάβολος θὰ λυθῇ ἐκ τῶν ἁλύσεων καὶ θὰ ἐξεγείρῃ τὰ ἔθνη εἰς πόλεμον κατὰ τῆς ἱερᾶς πόλεως. Τότε δὴ θὰ

[1]) Inst. div. 4,25.

[2]) Αὐτ. 7,14.

ἐπέλθῃ ἐπ' αὐτὰ φοβερὰ ἡ ὀργὴ τοῦ θεοῦ καὶ θὰ καταβάλῃ πάντα μέχρι ἑνός. Ἡ ὀργὴ τοῦ θεοῦ θὰ διαρκέσῃ τρεῖς ἡμέρας· ἐν ταύταις, καθ' ἃς ὁ ἥλιος δὲν θὰ δύῃ, ὄμβρος θείου καὶ χάλαζα λίθων καὶ σταγόνες πυρὸς θὰ ἀφανίσωσι τοὺς ἀσεβεῖς· οἱ δὲ δίκαιοι θὰ σωθῶσι κρυπτόμενοι ὑπὸ τὰ κοιλώματα τῆς γῆς, μέχρι οὗ ἡ ὀργὴ παρέλθῃ. Θὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ δευτέρα καὶ κοινὴ ἀνάστασις πάντων, τῶν τε δικαίων καὶ τῶν ἀδίκων· τότε θὰ συμβῇ ἡ τελευταία κρίσις, καθ' ἣν οἱ μὲν δίκαιοι θὰ μεταμορφωθῶσιν εἰς ἀγγέλους οἱ δὲ ἄδικοι θὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ αἰώνιον πῦρ[1].

7. ***Ἐπισκόπησις.*** Ἀνασκοποῦντες τὰ εἰρημένα παρατηροῦμεν ὅτι ὁ Λακτάντιος δὲν ἀφίσταται καθόλου εἰπεῖν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας οὐδ' ἀπομακρύνεται τῆς ὁδοῦ, ἣν εἴδομεν ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι ἀπολογηταὶ ἐπορεύοντο. Ἐπιζητῶν νὰ στηρίξῃ τὴν χριστιανικὴν πίστιν διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου ἐξαίρει προσηκόντως αὐτὸν καὶ ἀποφαίνει σύμφυτον τῷ ἀνθρώπῳ τὴν πρὸς ἔρευναν τῆς ἀληθείας δύναμιν· ἀλλὰ διατείνεται πάλιν ὅτι τὴν γνῶσιν τῆς ἀπολύτου ἀληθείας παρέχει ἡ πίστις καὶ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία. Εἰ καὶ παρέρχεται εἰς τὸ μέσον ὡς αὐστηρὸς τῆς φιλοσοφίας ἐπιτιμητής, ὅμως λανθάνει ἑαυτὸν φιλοσοφῶν καὶ τὰς στωϊκὰς ἀρχὰς ἐν πολλοῖς ἀσπαζόμενος. Προθυμεῖται ὅπως διὰ λογικῶν ἀποδείξεων κυρώσῃ τὴν πίστιν εἰς τὴν ἑνότητα τοῦ θεοῦ[2], εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ἐν χρόνῳ γένεσιν τῆς ὕλης, ἐξ ἧς ὁ κόσμος συνέστηκεν. Ἐν τῷ καθορισμῷ ὅμως τῆς ἐννοίας τοῦ θεοῦ οὔτε ἀσαφειῶν καὶ ἀντιφάσεων εἶναι ἀπηλλαγμένος οὔτε κατὰ πάντα σύμφωνος τῇ χριστιανικῇ διδασκαλίᾳ. Διότι ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ παρίσταται ἔνθεν μὲν ὡς νόημα καὶ λόγος αὐτοῦ ἔνθεν δὲ ὡς πρόσωπον· ὡς πρόσωπον δὲ ὁ υἱὸς εἶναι εἰς τὸν πατέρα ὑποτεταγμένος ἄλλως τε καὶ διότι τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ ἔλαβε ἕνεκα τῆς πίστεως εἰς τὸν θεὸν καὶ τῆς ἀκριβοῦς ἐπιτελέσεως τῆς ἐντολῆς αὐτοῦ[3]. Τὸ δὲ ἅγιον πνεῦμα δὲν διασαφεῖται, καθὰ εἴδομεν, καὶ δὲν διακρίνεται πιθανῶς ἀπὸ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ ὡς τρίτον πρόσωπον. Ἐξαίρετον θέσιν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ ἀπολογητοῦ τούτου κατέχει ἡ ἠθική, ἧς πρυτα-

¹) Αὐτ. 7, 15—26.

²) Ἐν τῇ ἀποδείξει τῆς ἑνότητος τοῦ θεοῦ ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν, ὡς καὶ ὁ Μινούκιος Φῆλιξ, τὸ σύγγραμμα τοῦ Κικέρωνος De natura deorum.

³) Inst. div. 4,14. «Propterea quia tam fidelis exstitit, quia sibi nihil prorsus assumpsit, ut mandata mittentis impleret, et sacerditis perpetui dignitatem et regis summi honorem, et judicis potestatem et Dei nomen accepit».

νεύουσα ἔννοια εἶναι ἡ τοῦ ἀκροτάτου ἀγαθοῦ, ἡ μακαρία ἐν τῷ θεῷ ἀθανασία· ταύτης ἄφυκτον ὄργανον εἶναι ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ πάροχος αὐτῆς χριστιανικὴ θρησκεία. Οὕτως ἡ ἀρετή, καταπολέμησις οὖσα τῆς κακίας καὶ καταδάμασις τῶν παθῶν, δὲν ἔχει καθ' ἑαυτὴν ἀξίαν ἀλλ' ἀσκεῖται ὡς μέσον πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ μετὰ θάνατον παρεχομένου ὡς ἀμοιβῆς ὑψίστου ἀγαθοῦ. Ὁ Λακτάντιος δὲν διακρίνεται μὲν ὡς αὐτοτελὴς φιλόσοφος ἀλλ' εἶναι ὁ πρῶτος ἐν τῇ Δύσει ὁ ἐπιχειρήσας ὅπως τὰς χριστιανικὰς θεωρίας ἀναγάγῃ εἰς σύστημα· πάντως ἀνήκει εἰς τοὺς μεγάλους ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς καὶ φιλοσόφους ἀπολογητὰς τῆς προκειμένης περιόδου. Διὸ καὶ οὐ μικρὰν ἔσχε διὰ τῶν γλαφυρωτάτων συγγραμμάτων ἐπὶ τοὺς μεταγενεστέρους ῥοπὴν καὶ ὑπῆρξε σπουδαιότατος πρόδρομος τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου.[1]

¹) Πβλ. *M. Heinig,* Die Ethik des Lactantius, 1887—*E. Marbach,* Die Psychologie des Lact. 1889—*K. Pichon,* Lactadce, 1903—*J. Sigert,* Die Theologie des Apologeten Lact. in ihrem Verhältniss zur Stoa, 1919 —*A. Kurfess,* Lact, und Plato, 1922 ἐπιθ. καὶ *Überweg - Geyet,* σ. 655.

ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

(τέταρτος καὶ πέμπτος αἰών)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οἱ ἀπηνεῖς καὶ αἱματηροὶ διωγμοὶ οἱ ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας πλὴν μικρῶν διαλειμμάτων ἰσχυρῶς διαταράξαντες τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, ἀφοῦ ἐξίκοντο εἰς τὸ ἀκρότατον σημεῖον ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐπέπρωτο μετ᾽ ὀλίγον διὰ παντὸς νὰ τερματισθῶσι. Κωνσταντῖνος ὁ μέγας εὔνους ὢν ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας πρὸς τὸν χριστιανισμὸν γενόμενος ὕστερον αὔγουστος ἐξέδωκε μετὰ τοῦ Λικινίου ἐν Μεδιολάνῳ τῷ ἔτει 313 διάταγμα, καθ᾽ ὃ ἐπετρέπετο πᾶσι τοῖς ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει χριστιανοῖς ἐλευθέρα τῆς θρησκείας αὐτῶν ὁμολογία. Ὅτε δὲ πολέμιος τοῦ Λικινίου γενόμενος καὶ τοῦτον νικήσας κατέστη μονάρχης παντὸς τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους διετράνωσε πολλαχῶς τὴν εὔνοιαν αὐτοῦ καὶ ἀφοσίωσιν πρὸς τὸν χριστιανισμόν. Τὸ ἐντεῦθεν ἠδύνατο ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία ἀκωλύτως διά τε τοῦ λόγου καὶ τῆς συγγραφῆς εἰς ὅλον τὸ ῥωμαϊκὸν ἑλληνικὸν κράτος νὰ διαδοθῇ καὶ τὴν μορφωτικὴν αὐτῆς καὶ ἡμερωτικὴν δύναμιν νὰ καταστήσῃ περιφανῆ. Αὕτη δὴ ἡ αἰσία τροπὴ ἔμελλεν εὐλόγως νὰ ἔχῃ οὐ μικρὰν ῥοπὴν ἐπὶ τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ φιλοσοφικὴν τοῦ χριστιανισμοῦ ἀνάπτυξιν. Ὁ χριστιανισμὸς ἤδη οὔτε διωκόμενος οὔτε καταφρονούμενος ἀλλὰ τοὐναντίον περιεπόμενος ὑπὸ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τιμώμενος ἠδύνατο ἐλευθέρως νὰ προέλθῃ εἰς φιλοσοφικὴν ἀνάπτυξιν. Καὶ ὄντως ἄρχεται νῦν ἡ ἀκμὴ τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας. Πλὴν ἀλλ᾽ ὅμως τὴν ἐπίδοσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ χριστιανισμοῦ ἐφάνη πρὸς καιρὸν ὅτι ἠπείλουν νὰ ἐπίσχωσι καὶ ἀνακόψωσιν αἱ ἐν αὐτῇ τῇ ἐκκλησίᾳ ἀνακύψασαι ἀντιθέσεις καὶ διαφωνίαι. Βεβαίως καὶ ἐν τοῖς τρισὶ πρώτοις αἰῶσιν ἀνεφάνησαν αἱρέσεις, ὑφ᾽ ὧν ἐκινδύνευε νὰ νοθευθῇ τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιακῆς διδασκαλίας· ἀλλὰ παρὰ πᾶσαν τὴν σφοδρότητα αὐτῶν αἱ αἱρέσεις ἐκεῖναι δὲν ἔσχον εὐρεῖαν διάδοσιν καὶ μακρὰν διάρκειαν. Ὅτε δὲ τέλος ἡ ἐκκλησία εκτήσατο τὴν ἐλευθερίαν, ἀνεφάνησαν πολλῷ σφοδρό-

τεραι αἱρέσεις, αἵτινες τὰ θεμελιώδη δόγματα ἐντόνως ἠμφεσβήτουν καὶ τὰς βάσεις τοῦ χριστιανισμοῦ ἰσχυρῶς ἠπείλουν νὰ διασείσωσι. Πρεσβύτεροι καὶ ἐπίσκοποι εὐρεῖαν ἔχοντες παίδευσιν καὶ φιλοσοφικὴν μόρφωσιν κατέβαλλον πᾶσαν σπουδὴν καὶ προσπάθειαν, ὅπως τῆς βοηθείας τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἐπιτύχωσι καὶ εἰς τὰς ἰδίας αὐτῶν δοξασίας τὸ ἐκκλησιαστικὸν κῦρος περιποιήσωσιν. Ἀλλὰ πρὸς τὰς μέγαν κίνδυνον ἐπαπειλούσας παντοίας αἱρέσεις κρατερὸν ἡ ἐκκλησία ἀγῶνα διεξήγαγε καὶ οὐ μικρὰν ἐκ τούτου ὠφέλειαν ἔσχε. Διότι αἱ ἐκ τῶν αἱρέσεων προελθοῦσαι συζητήσεις καὶ συγκληθεῖσαι σύνοδοι ἐγένοντο ἀφορμή, ὅπως τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἔτι μᾶλλον εὐρυνθῇ, τὰ δόγματα ἀκριβέστερον προσδιορισθῶσι καὶ ἀπὸ πάσης παρανοήσεως ἀσφαλισθέντα βαθύτερον ἐν τῇ θρησκευτικῇ συνειδήσει ἐμπεδωθῶσι. Τὰ οὕτω καθορισθέντα δόγματα ἀπέβησαν τηλαυγεῖς φάροι τὴν χριστιανικὴν συνείδησιν καταυγάζοντες καὶ εἰς τὸν γαλήνιον τῆς πίστεως λιμένα καθοδηγοῦντες. Οὐ μόνον δὲ τὰ θρησκευτικὰ δόγματα ἀκριβέστερον διὰ τῶν μεγάλων ἐκείνων ἀγώνων καθωρίσθησαν ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ θεωρήματα καὶ αἱ φιλοσοφικαὶ ἔννοιαι προσέλαβον νέαν ἐπίδοσιν καὶ ἐνέργειαν. Οἱ τὴν θεότητα φέρ᾽ εἰπεῖν τοῦ Χριστοῦ κατὰ τῶν ἀρειανῶν ὑπερασπίζοντες ἠρεύνων ἐπιμελέστερον τὰ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ τὴν ἑνότητα τοῦ θεοῦ, τὴν ἁπλότητα καὶ τὸ ἄπειρον, τὴν παντοδυναμίαν καὶ ἀγαθότητα αὐτοῦ κττ. Ὡσαύτως αἱ περὶ θείας χάριτος ἀντιλογίαι ἐπανῆγον εἰς συζήτησιν τὰ προβλήματα τὰ ἠθικά· αἱ περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ θείου λόγου ἀμφισβητήσεις ἀπῄτουν ἀκριβεστέραν ἔρευναν τῶν ἀνθρωπολογικῶν καὶ ψυχολογικῶν ἐννοιῶν καὶ καθόλου εἰπεῖν ἀνεγεννᾶτο τρόπον τινὰ ἐν τῇ θεολογίᾳ ἡ φιλοσοφία. Ἡ μετὰ τὴν ἐν Νικαίᾳ σύνοδον μεγαλοπρεπὴς ἀνάπτυξις τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας συνετελέσθη ἔνθεν μὲν ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἔνθεν δὲ τῇ ἐν δυτικῇ ἐκκλησίᾳ. Ἔχομεν ἄρα καὶ ἐν τῇ περιόδῳ ταύτῃ Ἕλληνας καὶ Λατίνους ἐκκλησιαστικοὺς πατέρας καὶ συγγραφεῖς. Οὗτοι ἔχουσιν κοινόν, ὅτι ὁρμῶνται ἀπὸ τῶν δογμάτων τῆς ἐκκλησίας καὶ παραλαμβάνουσιν εἰς ὑπηρεσίαν τῆς χριστιανικῆς θεωρίας φιλοσοφήματα κατ᾽ ἐξοχὴν πλατωνικά. Διαφέρουσι δ᾽ ὅμως ἀλλήλων, ὅτι οἱ μὲν Ἕλληνες πατέρες προτιμῶσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ νέα πλατωνικὰ καὶ ὠριγένεια διανοήματα, οἱ δὲ Λατῖνοι ἐγκρίνουσι μᾶλλον τὸν παλαιότερον πλατωνισμόν.

Κατὰ ταῦτα ἔχομεν ἐν τοῖς ἑξῆς νὰ διαλάβωμεν πρῶτον μὲν περὶ τῶν Ἑλλήνων εἶτα δὲ περὶ τῶν Λατίνων πατέρων τῆς ἐκκλησίας. Ἐπειδὴ δὲ ἀμφότεροι φιλοσοφοῦσι μάλιστα ἐλέγχοντες τοὺς αἱρετικούς,

προσῆκον εἶναι νὰ προτάξωμεν βραχύτατα περὶ τῶν ἐν τῇ περιόδῳ ταύτῃ αἱρέσεων, ἐφ᾽ ὅσον αὗται ἔχουσι χαρακτῆρα φιλοσοφικόν.

Α. ΑΙΡΕΣΕΙΣ

1. ***Αἵρεσις τοῦ Ἀρείου.*** Ὁ Ἄρειος ἐν Λιβύῃ πιθανῶς γεννηθεὶς ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ πρεσβυτέρου Λουκιανοῦ καὶ ὀπαδὸς τοῦ σχίσματος τοῦ Μελετίου. Ἀλλ᾽ ὕστερον καταλιπὼν τοῦτο καὶ συγγνώμης τυχὼν προεχειρίσθη πρεσβύτερος[1]. Ἀποθανόντος τοῦ ἐπισκόπου Ἀχιλλᾶ ἤλπισε καὶ ἐνήργησε νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον ἀλλὰ διαψευσθεὶς τῶν ἐλπίδων δὲν ἠνείχετο βλέπων τὸν προτιμηθέντα Ἀλέξανδρον, οὗ τὴν ἀποστολικὴν διδασκαλίαν θέλων νὰ ἐλέγξῃ ἐγένετο αὐτὸς αἱρετικοῦ δόγματος εἰσηγητής. Κατὰ τὸν Ἄρειον δηλαδὴ καὶ τοὺς ὀπαδοὺς ἐπειδὴ δὲν δύνανται νὰ ὑπάρχωσι δύο ἀρχαὶ ἀγέννητοι, ἐπάναγκες νὰ ὑποληφθῇ ὅτι ὁ υἱὸς καὶ λόγος τοῦ θεοῦ ἐγεννήθη καὶ ὡς γεννηθεὶς δὲν εἶναι θεὸς ἀλλὰ ποίημα καὶ κτίσμα αὐτοῦ. Καὶ ἐπειδὴ ὁ υἱὸς καὶ λόγος τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι θεὸς ἀλλὰ κτίσμα, ἕπεται ὅτι δὲν εἶναι ἀΐδιος μετὰ τοῦ πατρὸς ἀλλ᾽ ἔχει ἀρχὴν καὶ ἤρτηται ἐκ τοῦ θεοῦ[2]. Ὅπως πάντα δὲν ὑπῆρχον πρότερον ἀλλ᾽ ἐπεγένοντο, οὕτω καὶ ὁ τοῦ θεοῦ λόγος ἦτο χρόνος ὅτε δὲν ὑπῆρχε καὶ δὲν ὑπῆρχε πρὶν γεννηθῇ ἀλλ᾽ ἔχει ἀρχὴν ὑπάρξεως[3]. Ἐγένετο δηλαδὴ τότε, ὅτε ἐβουλήθη ὁ θεὸς νὰ δημιουργήσῃ αὐτόν, ὄντα ἓν τῶν πάντων ἔργων. Οὕτω δὲ πρέπει νὰ διακρίνηται διττὸς λόγος καὶ διττὴ σοφία, ἄλλος εἶναι ὁ ἐν τῷ πατρὶ λόγος καὶ ἡ ἐν τῷ πατρὶ ἀΐδιος σοφία καὶ ἄλλος ὁ ἐκτὸς τοῦ πατρὸς λόγος καὶ ἡ ἐκτὸς τοῦ πατρὸς ἐν χρόνῳ σοφία. Ὁ λόγος οὗτος καὶ ἡ σοφία δὲν εἶναι ἰδιότης τοῦ θεοῦ ἀλλὰ πρόσωπον ἐκτὸς τοῦ θεοῦ ὑπάρχον, ποίημα τοῦ θεοῦ καὶ κτίσμα, ὅπερ κατὰ τοσοῦτο μόνον δύναται νὰ ὀνομασθῇ λόγος καὶ σοφία καθ᾽ ὅσον μετέχει τοῦ ἀϊδίου ἐκείνου λόγου καὶ σοφίας, τῆς ἐν τῷ θεῷ δηλονότι ἐνυπαρχούσης ἀπρο-

---

1) Σωζόμ. ἐκκλ. ἱστ. 1,15.

2) Ὁ λόγος ὡς κτίσμα ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς βουλήσεως τοῦ θεοῦ· διότι, ἐὰν ἐγίνετο ἄνευ τῆς βουλήσεως αὐτοῦ, θὰ ὑπέκειτο ὁ θεὸς εἰς τὴν ἀνάγκην. Ἀθαν. κατ᾽ Ἀρειαν. 3,62.

3) Αὐτ. 1,5 «Οὐκ ἀεὶ ἦν ὁ υἱός· πάντων γὰρ γενομένων ἐξ οὐκ ὄντων καὶ πάντων ὄντων κτισμάτων καὶ ποιημάτων γενομένων, καὶ αὐτὸς ὁ τοῦ θεοῦ λόγος ἐξ οὐκ ὄντων γέγονε καὶ *ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν*· καὶ οὐκ ἦν πρὶν γένηται ἀλλ᾽ ἀρχὴν τοῦ κτίζεσθαι ἔσχε καὶ αὐτός».

σώπου ἰδιότητος[1]. Καὶ ἐγεννήθη μὲν ὁ λόγος πρὸ χρόνων καὶ πρὸ αἰώνων ἀλλὰ πάντως ἔχει ἀρχὴν καὶ δὲν ὑπῆρχε πρὶν γεννηθῇ, ἢ κτισθῇ ἢ ὁρισθῇ ἢ θεμελιωθῇ· δὲν εἶναι ἀΐδιος ἢ συναΐδιος ἢ συναγέννητος τῷ πατρί. Ὁ πατὴρ ὡς μονὰς καὶ ἀρχὴ πάντων ὑπάρχει θεὸς πρὸ πάντων, διὸ καὶ πρὸ τοῦ υἱοῦ. Ὥστε ὁ θεὸς δὲν ἦτο ἀεὶ πατὴρ ἀλλ᾽ ὕστερον ἐγένετο τοιοῦτος, τουτέστιν ὅτε ἐποίησε τὸν λόγον ὡς υἱὸν αὐτοῦ. Ὁ λόγος ὡς δημιούργημα εἶχε κατὰ τὴν φύσιν αὐτοῦ βούλησιν εἰς τροπὴν καὶ μεταβολὴν ὑποκειμένην, ἣν ὅμως μετεχειρίσθη ἀεὶ ἐπ᾽ ἀγαθῷ. Προγινώσκων δὲ ὁ θεὸς τὴν καλὴν χρῆσιν τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τοῦ λόγου, ἔδωκεν αὐτῷ προλαβόντως τὴν δόξαν, ἣν ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει ἐκ τῆς ἀρετῆς μετὰ ταῦτα. Ὁ λόγος λοιπὸν καὶ υἱὸς τοῦ θεοῦ ἔλαβεν ἅμα γεννηθεὶς τὴν δόξαν, ἧς προεῖδεν ὁ θεὸς ὅτι θὰ γίνῃ διὰ τῶν ἔργων αὐτοῦ ἄξιος[2]. Τούτων οὕτως ἐχόντων ὁ λόγος δὲν εἶναι ἀληθινὸς θεὸς ἀλλὰ διὰ τῆς χάριτος προῆλθεν εἰς τὴν μετοχὴν τῆς θείας φύσεως· οἱονεὶ δι᾽ ἀμοιβὴν τῆς πίστεως αὐτοῦ ἐκτήσατο θεῖον ὄνομα καὶ θείαν ἀξίαν καίπερ μὴ ὢν κατ᾽ οὐσίαν ἀληθὴς θεός[3]. Καὶ ἐπειδὴ ὁ λόγος δὲν εἶναι κατ᾽ ἀλήθειαν καὶ ἐν τῇ ἀκριβεῖ τοῦ ὅρου ἐκδοχῇ θεὸς ἀλλὰ κατὰ μετοχὴν καὶ αὐτὸς ἐθεοποιήθη, διὰ τοῦτο δὲν δύναται μήτε νὰ βλέπῃ μήτε νὰ γινώσκῃ τὸν πατέρα τελείως καὶ ἀκριβῶς· ἀρχὴν ἔχων τῆς ὑπάρξεως δὲν δύναται νὰ βλέπῃ καὶ γινώσκῃ τὸν ἄναρχον παντελῶς ἀλλὰ μόνον καθ᾽ ὅσον αἱ δυνάμεις αὐτοῦ ἐπιτρέπουσιν, ὅπως καὶ ἡμεῖς γινώσκωμεν κατὰ τὴν ἰδίαν δύναμιν. Οὐ μόνον δὲ τὸν πατέρα δὲν γινώσκει ὁ λόγος ἀκριβῶς ἀλλ᾽ οὐδὲ τὴν ἑαυτοῦ οὐσίαν γινώσκει[4]. Ὁ λόγος εἶναι τὸ ὄργανον, δι᾽ οὗ ὁ θεὸς τὸν κόσμον ἐδημιούργησεν. Ὁ θεὸς δηλαδὴ δὲν ἠδύνατο νὰ ποιήσῃ τὸν κόσμον ἀμέσως, διότι ἐκ τοῦ ὅλως καθαροῦ δὲν δύναται

---

1) Ἔνθ. ἀνωτ. «Δύο γοῦν σοφίας φησὶν εἶναι, μίαν μὲν τὴν ἰδίαν καὶ συνυπάρχουσαν τῷ θεῷ, τὸν δὲ υἱὸν ἐν ταύτῃ τῇ σοφίᾳ γεγενῆσθαι, καὶ ταύτης μετέχοντα ὠνομάσθαι μόνον σοφίαν καὶ λόγον. Ἡ σοφία γάρ, φησι, τῇ σοφίᾳ ὑπῆρξε σοφοῦ θεοῦ θελήσει».

2) Ἀθανασ. κατ᾽ ἀρειαν. 1,5. «Τῇ μὲν φύσει, ὥσπερ πάντες, οὕτω καὶ αὐτὸς ὁ λόγος ἐστὶ τρεπτός· τῷ δὲ ἰδίῳ αὐτεξουσίῳ, ἕως βούλεται, μένει καλός· ὅτε μέντοι θέλει δύναται τρέπεσθαι καὶ αὐτός, ὥσπερ καὶ ἡμεῖς, τρεπτῆς ὢν φύσεως. Διὰ τοῦτο γὰρ καὶ προγινώσκων ὁ θεὸς ἔσεσθαι καλὸν αὐτόν, προλαβὼν αὐτῷ ταύτην τὴν δόξαν δέδωκεν, ἣν ἄνθρωπος ἐκ τῆς ἀρετῆς ἔσχε μετὰ ταῦτα· ὥστε ἐξ ἔργων αὐτοῦ, ὧν προέγνω ὁ θεός, τοιοῦτον αὐτὸν νῦν γεγονέναι πεποίηκε».

3) Αὐτ. 1,6. «Εἰ δὲ καὶ λέγεται θεός, ἀλλ᾽ οὐκ ἀληθινός ἐστιν, ἀλλὰ μετοχῇ χάριτος, ὥσπερ καὶ οἱ ἄλλοι πάντες, οὕτω καὶ αὐτὸς λέγεται ὀνόματι μόνον θεός».

4) Ἔνθ. ἀνωτ.

νὰ προέλθῃ ἀμέσως ἡ μὴ καθαρὰ ὕλη. Ἦτο λοιπὸν ἀνάγκη ὀργάνου πρὸς κοσμοποιΐαν καὶ ὡς τοιοῦτο ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν λόγον, ἵνα διὰ τούτου ὡς μέσου δυνηθῶσι νὰ γίνωσι τὰ λοιπὰ πάντα [1]. Φανερὸν ἄρα ὅτι ὁ λόγος ἐποιήθη ὑπὸ τοῦ θεοῦ, εὐθὺς ὡς οὗτος ἔγνω νὰ δημιουργήσῃ τὸν κόσμον καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν ἐδημιουργήθη ὁ κόσμος χάριν τοῦ λόγου ἀλλὰ τοὐναντίον ὁ λόγος χάριν τοῦ κόσμου [2]. Τοιαῦτα διδάσκων ὁ Ἄρειος πρόδηλον ὅτι διέσειε τὰς βάσεις τῆς πίστεως τῆς χριστιανικῆς· διότι ἠρνεῖτο τῷ τοῦ θεοῦ λόγῳ τὴν θεότητα [3] καὶ ὑπεβίβαζεν αὐτὸν εἰς δύναμιν [4]. Ἀλλ' ὁπότε ὁ υἱὸς καὶ λόγος τοῦ θεοῦ εἶναι πολλῷ ὑποδεέστερος τοῦ πατρὸς οὐδὲ γινώσκει ἀκριβῶς αὐτόν, ἔπεται κατ' ἀνάγκην ὅτι οὔτε δημιουργῶν τὸν κόσμον οὔτε διδάσκων δύναται νὰ ἀποκαλύψῃ τὸν θεόν· ἡ ἀποκάλυψις τοῦ θεοῦ εἶναι ἀδύνατος διὰ τοῦ λόγου αὐτοῦ. Πρὸς δ' ἔτι εὔδηλον ὅτι κατὰ τὰς εἰρημένας ἀρχὰς οὔτε περὶ τριάδος οὔτε περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ θεοῦ οὔτε περὶ ἀπολυτρώσεως τοῦ ἀνθρώπου [5] δύναται νὰ γίνηται λόγος. Διὸ καὶ κατεπολεμήθη ἡ τοῦ Ἀρείου αἵρεσις μάλιστα ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου καὶ ἀνεθεματίσθη ὑπὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ συγκληθείσης (τῷ 325) πρώτης οἰκουμενικῆς συνόδου.

Ὅτι ἡ τοῦ Ἀρείου αἵρεσις εἶχε πρότυπον τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ὠριγένους καὶ τὸ φιλοσόφημα τοῦ Φίλωνος, εἶναι συμφανές. Ὁ Ὠριγένης ἐγνωμάτευεν, ὡς εἴδομεν, ὅτι ὁ λόγος εἶναι μεταξὺ τῆς τοῦ ἀγεννήτου καὶ τῆς τῶν γεννητῶν πάντων φύσεως, θεὸς ἀλλ' οὐχὶ αὐτόθεος, εἰκὼν ἀγαθότητος τοῦ θεοῦ ἀλλ' οὐχὶ αὐτοαγαθός, ἄξιος τῆς

[1]) Αὐτ. 2,24. «Θέλων ὁ θεὸς τὴν γεννητὴν κτίσαι φύσιν, ἐπειδὴ ἑώρα μὴ δυναμένην αὐτὴν μετασχεῖν τῆς τοῦ πατρὸς ἀκράτου χειρὸς καὶ τῆς παρ' αὐτοῦ δημιουργίας, ποιεῖ καὶ κτίζει πρώτως μόνος μόνον ἕνα καὶ καλεῖ τοῦτον υἱὸν καὶ λόγον, ἵνα, τούτου μέσου γενομένου, οὕτω λοιπὸν καὶ τὰ πάντα δι' αὐτοῦ γενέσθαι δυνηθῇ».

[2]) Αὐτ. 1,5.

[3]) Ὁ τοῦ θεοῦ λόγος χαρακτηριζόμενος ὡς κτίσμα καὶ δημιούργημα ἀπέβαινεν ἀλλότριος καὶ ἀνόμοιος τῆς τοῦ πατρὸς οὐσίας. Αὐτ. 1,6. «Καὶ πάντων ξένων καὶ ἀνομοίων ὄντων τοῦ θεοῦ κατ' οὐσίαν, οὕτω καὶ ὁ λόγος ἀλλότριος μὲν καὶ ἀνόμοιος κατὰ πάντα τῆς τοῦ πατρὸς οὐσίας καὶ ἰδιότητός ἐστι . . . ἀνόμοιοι πάμπαν ἀλλήλων ταῖς τε οὐσίαις καὶ δόξαις εἰσὶν ἐπ' ἄπειρον».

[4]) Αὐτ. 1,5. «ὁ δὲ Χριστὸς πάλιν οὐκ ἔστιν ἀληθινὴ δύναμις τοῦ θεοῦ ἀλλὰ μία τῶν λεγομένων δυνάμεών ἐστι καὶ αὐτός, ὧν μία καὶ ἡ ἀκρὶς καὶ ἡ κάμπη».

[5]) Ὁ τοῦ θεοῦ λόγος ἐνσαρκωθεὶς καὶ Χριστὸς γενόμενος, παθὼν καὶ ἀποθανών, δύναται τὸ πολὺ νὰ χρησιμεύσῃ ἡμῖν ὡς πρότυπον ἐν ταῖς τοῦ βίου συμφοραῖς.

δευτερευούσης μετὰ τὸν θεὸν τῶν ὅλων τιμῆς· διὰ τοῦ λόγου ἐδημιουργήθησαν πάντα, τά τε ὁρατὰ καὶ τὰ ἀόρατα. Ὡσαύτως παρὰ τῷ Ὠριγένει εὑρίσκομεν παραλλήλως τὰς ἀποφάνσεις, ὅτι ὁ λόγος ἐγεννήθη δι' αὐτῆς τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ, τουτέστιν εἶναι ἀΐδιος, καὶ πάλιν ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐκ τοῦ θελήματος τοῦ πατρὸς γεννηθείς. Ὑπομιμνήσκομεν δ' ὅτι τὴν ἀνάγκην τοῦ μεσίτου μεταξὺ θεοῦ καὶ κόσμου εἶχεν ἤδη συνίδει ὁ Φίλων, ὅστις ἔθετο τὸν λόγον ὡς υἱὸν τοῦ θεοῦ πρωτόγονον, πρῶτον γέννημα καὶ ὄργανον τοῦ θεοῦ πρὸς δημιουργίαν τοῦ κόσμου. Ὁ Ἄρειος λοιπὸν διδαχθεὶς ἐν τῇ ἱκανῶς ἀριστοτελιζούσῃ Σχολῇ τοῦ Λουκιανοῦ, ὅτι κυριώτατον γνώρισμα τοῦ θεοῦ εἶναι τὸ ἀγέννητον αὐτοῦ καὶ ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν περὶ λόγου θεωρίαν τοῦ Φίλωνος καὶ τοῦ Ὠριγένους, οἵτινες ὑπέτασσον τὸν λόγον εἰς τὸν πατέρα, ἦτο εὔκολον νὰ προέλθῃ εἰς τὴν δοξασίαν, ὅτι ὁ υἱὸς καὶ λόγος τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι ἀγέννητος, ἀλλ' ἐγεννήθη ἐκ τοῦ πατρὸς καὶ εἶναι κτίσμα αὐτοῦ, διάμεσον ὂν καὶ ὄργανον πρὸς δημιουργίαν τοῦ κόσμου.

2. ***Αἵρεσις τοῦ Ἀπολιναρίου.*** Ἧττον σπουδαία τῆς τοῦ Ἀρείου ἐγένετο ἡ αἵρεσις Ἀπολιναρίου τοῦ νεωτέρου. Οὗτος ἐκ Λαοδικείας τῆς Συρίας καταγόμενος καὶ ἐπὶ Ἰουλιανοῦ ἀκμάσας διέπρεψε μὲν ὡς ῥήτωρ καὶ ποιητὴς [1] ἐγένετο δ' εἶτα ἐπίσκοπος ἀλλὰ κατὰ τὰ τελευταῖα τῆς ζωῆς ἔτη ἐξέστη τῆς ὀρθοδοξίας. Ὁ Ἀπολινάριος καὶ οἱ τούτου ὀπαδοὶ ἐγνωμάτευον ὅτι ὁ ἄνθρωπος συνέστηκεν ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς καὶ νοῦ ἢ πνεύματος. Ἡ μὲν ψυχὴ εἶναι ἡ ζωτικὴ καὶ αἰσθητικὴ ἀρχὴ τοῦ σώματος καὶ χαρακτηρίζεται ἀκριβέστερον ὡς ψυχὴ σαρκική· ὁ δὲ νοῦς εἶναι τοὐναντίον ἡ λογικὴ ἀρχή. Εἰς τὴν τοιαύτην μεταξὺ ψυχῆς καὶ νοῦ διάκρισιν προσνέμοντες ἠθικὴν ἔννοιαν ἐφρόνουν ὅτι ἡ μὲν σαρκικὴ ψυχὴ εἶναι ἡ ἕδρα καὶ ἡ πηγὴ τοῦ κακοῦ, ὁ δὲ νοῦς ἀρχὴ τοῦ ἀγαθοῦ· καὶ ὁ νοῦς ὅμως ἕνεκα τῆς πρὸς τὸ σῶμα ἀναφορᾶς, δὲν δύναται νὰ εἶναι ὅλως καθαρὸς καὶ ἀπηλλαγμένος τῆς ἁμαρτίας. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ψυχολογικῶν τούτων ἀρχῶν ἀπεφαίνοντο ὅτι σαρκωθεὶς ὁ θεῖος λόγος δὲν ἔλαβεν ὅλην τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, τουτέστιν ἔλαβε μὲν τὸ σῶμα μετὰ τῆς σαρκικῆς ψυχῆς, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὸν νοῦν· τὴν θέσιν τοῦ νοῦ ἐπέχει ἐν τῷ Χριστῷ αὐτὸς ὁ

[1]) Ὁ Ἀπολινάριος συνέγραψε πολλὰ συγγράμματα καὶ εἶχεν οὐ μικρὰν ἀξίαν. Ὁ Φιλοστόργιος ἀποφαίνει αὐτὸν σοφώτερον καὶ αὐτοῦ τοῦ μεγάλου Βασιλείου καὶ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ. Σουΐδ. ἐν λ. ἔπιθι καὶ Κοντογόνου φιλολογ. καὶ κριτ. ἱστορ. 2, 307—310.

λόγος[1]. Μόνον διὰ τοιαύτης ὑποθέσεως εἶναι, ἔλεγον, δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθῇ ἡ αἰτία, δι᾿ ἣν ἐν τῷ Χριστῷ δὲν ὑπῆρχεν ἀγὼν μεταξὺ νοῦ καὶ σαρκός. Ἐὰν ὑπῆρχε τῷ Χριστῷ νοῦς, θὰ ἦτο αὐτῷ ἄφευκτος ὁ τοιοῦτος ἀγών, ὅπως ὑπάρχει τοῖς ἀνθρώποις· τότε δὲ θὰ ἦτο ἐκείνῳ, ὅπως εἶναι καὶ ἡμῖν, ἀδύνατος ὁ βίος ἄνευ ἁμαρτίας, διότι ἀδύνατον νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἁμαρτία ἐν ἀνθρωπίνοις λογισμοῖς[2]. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἐὰν ἦτο ὁ Χριστὸς τέλειος ἄνθρωπος, θὰ ὑπῆρχε καὶ ἐν αὐτῷ ἡ ἐν ἡμῖν ἁμαρτία. Ἐπειδὴ δηλαδὴ ἐφρόνουν οἱ ἀπολιναρισταὶ ὅτι ἀδύνατον δύο τέλεια νὰ γίνωσιν ἕν, ἠρνοῦντο ὅτι ὁ Χριστὸς ἦτο τέλειος ἄνθρωπος[3]· διὸ καὶ ἔλεγον οὐχὶ περὶ ἐνανθρωπήσεως ἀλλὰ περὶ σαρκώσεως τοῦ θείου λόγου. Ὁ τοῦ θεοῦ υἱὸς δὲν εἶχε δύο φύσεις, μίαν προσκυνητὴν καὶ μίαν ἀπροσκύνητον, ἀλλὰ μίαν φύσιν, τὴν τοῦ θείου λόγου, σεσαρκωμένην καὶ προσκυνουμένην. Οὕτω δὲ ἡ σὰρξ θεοῦται ὡς ἀποτελοῦσα ἓν πρόσωπον μετὰ τοῦ θείου λόγου[4]. Λογικὸν ἐπακολούθημα τῆς τοιαύτης θεωρίας εἶναι τὸ ὅτι τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ ἢ ἦσαν ἁπλοῦν φάντασμα ἢ ἀνεφέροντο εἰς τὸν λόγον καὶ αὐτὴν τὴν θεότητα, ὅπερ ὅμως τελευταῖον οἱ ἀπολιναρισταὶ ἠρνοῦντο[5]. Ἡ αἵρεσις αὐτῶν ἀναιροῦσα τὴν περὶ Χριστοῦ ὡς τελείου θεοῦ καὶ τελείου ἀνθρώπου ἐκδοχὴν καὶ καταλύουσα τὸ δόγμα τῆς ἀπολυτρώσεως κατεπολεμήθη καὶ ὑπὸ συνόδων κατεδικάσθη. Ἐν τῇ περὶ ἧς ὁ λόγος αἱρέσει ἐνορῶμεν τὴν ἐπίδρασιν τῆς διδασκαλίας τῶν Μανιχαίων καὶ τῶν Γνωστικῶν. Οἱ μὲν Μανιχαῖοι παρεδέχοντο τὴν παρὰ τοῖς φιλοσόφοις κρατοῦσαν διάκρισιν τριῶν συστατικῶν τοῦ ἀνθρώπου

---

1) Θεοδωρ. αἱρετ. κακομ. 4, 8 «σαρκωθεὶς ἔφησεν (ὁ Ἀπολινάριος) τὸν θεὸν λόγον, σῶμα καὶ ψυχὴν ἀνειληφότα, οὐ τὴν λογικὴν ἀλλὰ τὴν ἄλογον, ἣν φυτικήν, ἤγουν ζωτικήν τινες ὀνομάζουσι· τὸν δὲ νοῦν ἄλλοτε παρὰ τὴν ψυχὴν εἶναι λέγων, οὐκ ἔφησεν ἀνειλῆφθαι ἀλλ᾿ ἀρκέσαι τὴν θείαν φύσιν εἰς τὸ πληρῶσαι τοῦ νοῦ τὴν χρείαν».

2) Ἀθανασ. Κατὰ Ἀπολιν. 2, 6.

3) Αὐτ. 1, 2 «Εἶναί φασιν, ἀντὶ τοῦ ἔσωθεν ἐν ἡμῖν ἀνθρώπου νοῦς ἐπουράνιος ἐν Χριστῷ. Ὡς γὰρ ὀργανικῷ κέχρηται σχήματι τῷ περιέχοντι· οὐ γὰρ οἷόν τε ἦν τέλειον ἄνθρωπον αὐτὸν γενέσθαι. Ὅπου γὰρ τέλειος ἄνθρωπος ἐκεῖ καὶ ἁμαρτία· καὶ ὅτι δύο τέλεια ἓν γενέσθαι οὐ δύναται· ἐπεὶ ἔσται καὶ ἐν Χριστῷ ἡ ἐν ἡμῖν μάχη τῆς ἁμαρτίας· καὶ ἔσται αὐτῷ χρεία τοῦ καθ᾿ ἡμᾶς καθαρισμοῦ, εἰ τὸ φρονοῦν καὶ τὸ ἄγον ἐν ἡμῖν τὴν σάρκα Χριστὸς ἐν ἑαυτῷ ἐπιδέδεικται γενόμενος ἄνθρωπος».

4) Οἱ ἀπολιναρισταὶ παρεδέχοντο πρὸς τῇ τελειότητι τοῦ λόγου καὶ τὴν τελειότητα τῆς σαρκὸς τοῦ Χριστοῦ· ἀπέφαινον δὲ τὴν σάρκα αὐτοῦ ὁτὲ μὲν ἄκτιστον καὶ ἐπουράνιον ὁτὲ δὲ ὁμοούσιον τῆς θεότητος. Ἐνθ. ἀνωτ. 1, 2 καὶ 9.

5) Αὐτ. 1, 2.

μερῶν καὶ παρεδέχοντο ἐν τῷ ἀνθρώπῳ διαπάλην δύο ἀντιθέτων ἀρχῶν. Οἱ δὲ Γνωστικοὶ οὐαλεντινιανοὶ ἔλεγον τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ οὐράνιον καὶ κατὰ τὸ φαινόμενον ἔνυλον[1].

3. ***Ἄλλαι αἱρέσεις.*** Ἀρχομένης τῆς πέμπτης ἑκατονταετηρίδος ἀνεφάνη ἐν τῇ Ἀνατολῇ νέα αἵρεσις, ἧς εἰσηγητὴς ἐγένετο ὁ *Νεστόριος*, πρεσβύτερος γενόμενος ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ ἀπὸ τοῦ 428 ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως. Οὗτος παρεδέχετο σχετικὴν μόνον ἕνωσιν τοῦ θείου λόγου μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ ἐδίδασκεν ὅτι ὁ θεῖος λόγος ἁπλῶς ᾤκησεν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ Χριστῷ, καθὰ ποτὲ ᾤκησεν ἐν τῷ Μωϋσεῖ καὶ τοῖς προφήταις. Κατὰ τὸ δόγμα τοῦτο πρέπει νὰ διακρίνωνται ἐν τῷ Χριστῷ δύο φύσεις καὶ κατ᾿ ἀκολουθίαν δύο πρόσωπα, τὸ θεῖον καὶ τὸ ἀνθρώπινον, ὧν τοῦτο εἶναι ὄργανον δι᾿ οὗ ἐκεῖνο ἐνεργεῖ. Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν δύναται κατ᾿ ἀλήθειαν καὶ ἐν τῇ ἀκριβεῖ τοῦ ὅρου ἐκδοχῇ νὰ ὀνομασθῇ θεός. Ἐπειδὴ δηλαδὴ ὁ θεῖος λόγος κατοικεῖ μόνον ἐν τῷ Χριστῷ, ἕπεται ὅτι οὗτος δὲν εἶναι θεὸς ἀλλ᾿ ἁπλῶς *θεοφόρος*. Μόνον καταχρηστικῶς καὶ ἐν τροπικῇ σημασίᾳ δύναται ὁ Χριστὸς νὰ ὀνομασθῇ θεός, καθ᾿ ὃν τρόπον καὶ ὁ Μωϋσῆς λέγεται ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ θεός. Τούτων οὕτως ἐχόντων ἡ Μαρία δὲν εἶναι θεοτόκος ἀλλὰ μόνον χριστοτόκος[2].

Ἡ διδασκαλία τοῦ Νεστορίου ὑπὸ Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας καταπολεμηθεῖσα ἐξήγειρε σφοδρὰς ἔριδας, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς πολλὰς παρανοήσεις καὶ ἤγαγεν εἰς ἄλλην αἵρεσιν, τὴν τῶν *εὐτυχιανῶν* ἢ *μονοφυσιτῶν*. Κατὰ τὴν αἵρεσιν ταύτην ἣν εἰσηγήσατο ὁ *Εὐτυχής*, ἀρχιμανδρίτης ἐν Κων)πόλει, ὁ Χριστὸς ἦτο μὲν ἐκ δύο φύσεων πρὸ τῆς ἑνώσεως ἀλλὰ μετὰ τὴν ἕνωσιν ἔχει μόνον μίαν τὸ δὲ θεῖον αὐτοῦ σῶμα δὲν εἶναι κατ᾿ οὐσίαν ὅμοιον τῷ ἡμετέρῳ[3]. Οὕτως ἔχομεν ἐν τῷ Χριστῷ μίαν φύσιν, τὴν θείαν, ὑφ᾿ ἧς ἀπερροφήθη ἡ ἀνθρωπίνη. Εἶναι πρόδηλον ὅτι αἱ αἱρέσεις αὗται, ἥ τε τῶν νεστοριανῶν καὶ

---

1) Ἐκ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Ἀπολιναρίου ἦτο καὶ ὁ *Βιτάλιος* ὁ ἐκ Λαοδικείας, ᾧ ἀνήκει κατὰ τὸν Dräseke (Ztsch. f. Kirch. Wissensch. 9, 186—201) συγγραμμάτιον «περὶ πίστεως» φερόμενον ὑπὸ τὸ ὄνομα Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ. Κατὰ τοῦτο ὁ θεῖος λόγος ἔλαβε σῶμα καὶ ψυχήν, οὐχὶ δὲ καὶ νοῦν, ἀνθ᾿ οὗ ἔχει αὐτὴν τὴν θεότητα.

2) Θεοδωρ. αἱρετ. κακομ. 4, 12. Τὰ κατὰ τὴν αἵρεσιν τοῦ Νεστορίου μανθάνομεν ἀκριβέστερον παρὰ τοῦ Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας, ὅς τις ἔγραψε κατ᾿ αὐτοῦ πεντάβιβλον ἀντίρρησιν· ἰδὲ παρὰ Migne τόμ. 76.

3) Θεοδωρ. αὐτ. 4, 13.

ἢ τῶν εὐτυχιανῶν, περιορίζονται ἐν τῷ διορισμῷ τῆς τοῦ Χριστοῦ φύσεως καὶ μικρὰν ἔχουσι φιλοσοφικὴν σημασίαν. Οὐχὶ πολὺ διαφόρως ἔχει τὸ πρᾶγμα καὶ ὡς πρὸς τὴν αἵρεσιν τὴν πελαγιανήν.

Καὶ ἐν τῇ Δύσει ἀνεφάνη περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος αἵρεσις, ἧς ἱδρυτὴς ἐγένετο ὁ ἐκ Βρετανίας μοναχὸς *Πελάγιος*. Οὗτος εἰς Ρώμην περὶ τὸ 400 ἐλθὼν ἐκτήσατο διὰ τῆς πολυμαθείας καὶ τοῦ σεμνοπρεποῦς βίου πολλοὺς φίλους καὶ ὀπαδούς. Ἐνταῦθα περὶ τὰ δέκα ἔτη διατρίψας προυθυμήθη νὰ ἀναπτύξῃ τὰς ἑαυτοῦ θεωρίας· αὗται ὅμως ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ἀπεδοκιμάσθησαν καὶ ὁ εἰσηγητὴς αὐτῶν ἀφωρίσθη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας ὑπὸ τῆς ἐν Καρχηδόνι δευτέρας συνόδου (τῷ 416). Ἡ κυριωτάτη θεωρία τοῦ Πελαγίου εἶναι ἡ ἄρνησις τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας. Ὁ Ἀδάμ, λέγει, πάντως ἥμαρτε καὶ ἡ ἁμαρτία ἔβλαψεν ἐκεῖνον, οὐχὶ τοὺς ἀπογόνους· μετάδοσις τῆς ἁμαρτίας διὰ γεννήσεως εἶναι ἀνυπόστατος. Διότι πρῶτον μὲν ἡ ἁμαρτία εἶναι ἐλευθέρα ἐνέργεια τῆς βουλήσεως καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν δὲν δύναται νὰ παραληφθῇ παρ᾽ ἄλλου μηδὲ παρὰ τῶν γονέων. Ἐάν τις παρεδέχετο τὴν μετάδοσιν τῆς ἁμαρτίας διὰ τῆς γεννήσεως, ὤφειλε κατ᾽ ἀνάγκην νὰ ἀπορρίψῃ καὶ τὸν γάμον ὡς αἴτιον τῆς διαδόσεως τῆς ἁμαρτίας. Ἔπειτα δὲ ἡ μετάδοσις τῆς ἁμαρτίας θὰ ἦτο ἀδύνατος ἐκ γονέων, οἵτινες ἐβαπτίσθησαν καὶ βαπτισθέντες τὴν ἁμαρτίαν ἐξήλειψαν. Μόνον θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῇ ὅτι μέρος τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως ὑπάρχει καθ᾽ ἑαυτὸ κακόν, ἥτις ὑπόθεσις ἀνήκει μόνοις τοῖς Μανιχαίοις[1]. Καὶ ἀληθεύει μὲν ὅτι ἡ ἁμαρτία μεταδίδεται ἀλλ᾽ ἡ μετάδοσις γίνεται διὰ *μιμήσεως*, οὐχὶ διὰ γεννήσεως[2]. Οὐδὲ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐπιθυμία ὡς προϊὸν κληρονομικῆς ἁμαρτίας καὶ διὰ τοῦτο κακή· τοὐναντίον εἶναι ἡ ἐπιθυμία καθ᾽ ἑαυτὴν φυσικόν τι ἀγαθὸν καὶ ἐπαινετὴ μόνον δὲ αἱ παρεκτροπαὶ τῆς ἐπιθυμίας εἶναι ψεκταί[3]. Ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται εἰς τὸν κόσμον καθαρὸς τῆς ἁμαρτίας καὶ ἔχων ἐλευθέραν βούλησιν δύναται νὰ ποιῇ μὲν τὸ ἀγαθὸν νὰ φεύγῃ δὲ τὸ κακόν· δὲν χρήζει πρὸς τοῦτο τῆς θείας χάριτος οὐδὲ πρέπει νὰ παρακαλῇ αὐτήν. Ἔχει τὴν δύναμιν διὰ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως νὰ διέρχηται ὅλον τὸν βίον καθαρὸν ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας. Ἐὰν δὲ γίνηται λόγος περὶ χάριτος, πρέπει αὕτη νὰ νοῆται ὡς ἁπλῶς *βοηθοῦσα* τῇ βουλήσει τοῦ ἀνθρώπου καὶ

---

1) Augustinus C. Jul. Pelag. 3,5. 1,2.

2) August. De pecc meritis et remis. 1,9. «Sentiunt Pelagiani, peccatum non propagatione in alios homines ex primo homine sed imitatione transiisse».

3) August. C. Jul. Pelag. 4,2.

ἐπικουφίζουσα ἐν τῇ ἐπιτελέσει τοῦ ἀγαθοῦ[1]. Αὕτη δ᾽ ἡ βοηθοῦσα χάρις εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀγαθὴν τοῦ ἀνθρώπου βούλησιν καὶ δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ὑπὲρ φύσιν ἐπίδρασις τοῦ θεοῦ ἐπὶ τὴν βούλησιν (gratia inspirationis) ἀλλὰ μόνον ὡς φωτισμὸς τοῦ ἀνθρώπου διὰ τοῦ νόμου καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ γινόμενος[2]. Καὶ ἵνα αἰτιολογήσωσιν οἱ πελαγιανοὶ τὸ ἔργον τῆς ἀπολυτρώσεως, ἐποιοῦντο διάκρισιν τῆς ἀϊδίου ζωῆς (vita aeterna) ἀπὸ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν (regnum caelorum)· ἐκείνης μὲν ἐπιτυγχάνει ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως ταύτης δὲ μόνον διὰ τῆς ἀπολυτρώσεως, τῇ διὰ τοῦ χριστιανικοῦ βαπτίσματος[3]. Οὕτως οἱ πελαγιανοὶ ἀρκοῦνται εἰς τὴν φυσικὴν τάξιν καὶ ἐξαίρουσι τὴν τῆς βουλήσεως ἐλευθερίαν. Ἀρχή τις ὑπὲρ φύσιν δὲν ἐπεμβαίνει κατ᾽ αὐτοὺς εἰς τὸν ἠθικὸν τοῦ ἀνθρώπου βίον καὶ αὐτὴ δὲ ἡ θεία χάρις ἔχει μόνον τὴν ἔννοιαν τοῦ διὰ τοῦ νόμου καὶ τῆς διδασκαλίας τελουμένου φωτισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἔργον τῆς ἀπολυτρώσεως ἀποβάλλει τὴν σπουδαιότητα καὶ ἀποβαίνει ἁπλοῦν τοῦ ἀνθρώπου βοήθημα. Τοιαύτη ἡ πελαγιανὴ θεωρία οὐδὲν ἄλλο κατὰ βάθος εἶναι ἢ ἡ στωϊκὴ φιλοσοφία μετὰ χριστιανικῶν ἐννοιῶν συνυφασμένη. Ὅπως τὸ στωϊκὸν φιλοσόφημα ἐθεώρει τὸν ἄνθρωπον ἱκανὸν νὰ ἀνέλθῃ διὰ τῆς ἰδίας δυνάμεως εἰς τὴν ὑψίστην ἠθικὴν τελειότητα, οὕτω καὶ τὸ πελαγιανὸν δόγμα ἀποφαίνει τὸν ἄνθρωπον δυνατὸν νὰ ἐπιτύχῃ διὰ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τῆς ἀϊδίου ζωῆς. Καὶ ὁ καθ᾽ ὑπερβολὴν δὲ αὐστηρὸς ἠθικὸς βίος τῶν πελαγιανῶν συνεφώνει τῷ τῶν στωϊκῶν.

Ἡ σφοδρότης, μεθ᾽ ἧς ἡ πελαγιανὴ θεωρία ὑπό τε ἄλλων καὶ μάλιστα τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου κατεπολεμήθη, ἔσχεν ἐπακολούθημα τὴν ἐπὶ τὸ ἠπιώτερον τροπὴν αὐτῆς. Οὕτως ἀνεφάνησαν οἱ *ἡμιπελαγιανοί*, ὧν κυριώτατος προστάτης ἐγένετο ὁ μοναχὸς Ἰωάννης *Κασσιανός*. Οἱ ἡμιπελαγιανοὶ παρεδέχοντο μὲν τὴν περὶ κληρονομικῆς ἁμαρτίας διδασκαλίαν καὶ συνωμολόγουν ὅτι πάντες οἱ ἀπὸ τοῦ Ἀδὰμ ἔχουσιν ἁμαρτίαν· ἀλλ᾽ ἐδόξαζον ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν διεφθάρη ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας τοσοῦτον, ὥστε νὰ μὴ θέλῃ καὶ νὰ μὴ δύναται νὰ ποιῇ τὸ

---

1) August. De pecc. mer. et rem. 2,2. C. Jul. Pelag 4,3. C. duas epp. Pelag. 2,8. «Pelagius facilius dicit impleri, quad bonum est, si adjuvet gratia. Quo additamento, i.e addendo facilius utique significat, hoc est sapere, quod etiam, si gratiae defuerit adjutorium, potest, quamvis difficilius impleri bonum per liberum arbitrium».

2) August. De gratia Christi 1,3. 1,7.

3) August. De pecc. mer. et remis. 1,20. 2,26.

ἀγαθὸν ἀφ' ἑαυτοῦ ἄνευ τῆς θείας χάριτος. Ἡ δὲ τοῦ ἀνθρώπου σωτηρία ἐξήρτηται τὸ μὲν ἐκ τῆς θείας χάριτος τὸ δὲ ἐκ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως [1]. Τέλος ῥητέον ὅτι οἱ ἡμιπελαγιανοὶ *Φαῦστος* καὶ *Γεννάδιος* ἰσχυρίζοντο ὅτι μόνος ὁ θεὸς εἶναι ἀσώματος πάντα δὲ τὰ δημιουργήματα σωματικά· καὶ οἱ ἄγγελοι ἄρα καὶ αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαὶ ἔχουσι φύσιν σωματικήν, εἰ καὶ αὕτη εἶναι λεπτοτάτη [2].

Β. ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

1. Ἀθανάσιος ὁ Ἀλεξανδρείας.

1. ***Βίος καὶ συγγραφή.*** Ὁ Ἀθανάσιος ἐγεννήθη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ πιθανῶς τῷ 296 ἐκ γονέων ἐπ' ἀρετῇ καὶ εὐσεβείᾳ διαπρεπόντων. Τῆς παιδείας τοῦ νέου ἐπεμελήθη ὁ τότε ἐπίσκοπος Ἀλέξανδρος, ὅστις κατέστησεν αὐτὸν ὕστερον ἰδιαίτερον γραμματέα καὶ ἐχειροτόνησε διάκονον. Ὅτε τῷ 320 ἀνεφάνη ἡ τοῦ Ἀρείου αἵρεσις, ὁ Ἀθανάσιος ἀντετάχθη αὐτῇ ἐντονώτατα καὶ συνηγωνίσατο τῷ Ἀλεξάνδρῳ κατὰ τῆς αἱρέσεως ἐν τῇ συνελθούσῃ τῷ 321 ἐν Ἀλεξανδρείᾳ συνόδῳ. Ὅτε δὲ πάλιν ὕστερον, τῷ 325, ἔμελλε νὰ συγκληθῇ ἐν Νικαίᾳ οἰκουμενικὴ σύνοδος, ὁ Ἀθανάσιος ἠκολούθησε τῷ Ἀλεξάνδρῳ καὶ ἐκεῖ ἀπεδείχθη ὁ ἀγχινούστατος καὶ δεξιώτατος ἀντίπαλος τοῦ Ἀρείου, διὸ καὶ σφοδρότατον τὸ μῖσος τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ ἐπεσπάσατο [3]. Ἀποθανόντος τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀνῆλθεν εἰς τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον ὁ Ἀθανάσιος κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν ἐκείνου καὶ τὴν κοινὴν θέλησιν τοῦ λαοῦ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας [4]. Ἐπειδὴ δὲ δὲν διέλειπε καταπολεμῶν τοὺς Ἀρειανούς, οὗτοι πείσαντες καὶ τοὺς Μελετιανοὺς κατεδίωξαν αὐτὸν πολλὰς ἐπινοήσαντες συκοφαντίας. Καὶ ἠδυνήθη μὲν ταύτας πάσας ὁ πατριάρχης νὰ καταρρίψῃ ἀλλὰ θεωρηθεὶς ὑπὸ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου ὡς ὁ κύριος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐρίδων αἴτιος ἐξωρίσθη εἴς τινα πόλιν γαλλικήν [5]. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου ὁ υἱὸς ἐπανήγαγε τὸν πατριάρχην εἰς Ἀλεξάνδρειαν. Ἀλλὰ καὶ πάλιν οἱ ἀρειανοὶ ἤρξαντο συκοφαντοῦντες τὸν Ἀθανάσιον καὶ παντοίας τεχνουργοῦντες σκευωρίας [1]. Ἁπλῶς εἰπεῖν πεντάκις ἠναγκάσθη ὁ πατριάρχης νὰ καταλίπῃ τὸν θρόνον αὐτοῦ συκοφαντούμενος καὶ διωκόμενος, μέχρι οὗ τέλος ἀπέλαυσεν εἰρήνης καὶ ἐπεῖδε τὴν ἐπικράτησιν τῶν ἑαυτοῦ ἀρχῶν. Ἀπέθανε δὲ τῷ 373 διελθὼν τὸν βίον ἐν ἀγῶσι καὶ κινδύνοις καὶ ἐν μεγαλοπρεπεῖ ἐνεργείᾳ, δι' ἣν μέγας καὶ τῆς ἐκκλησίας στῦλος [2] ἐπεκλήθη. Εἰ καὶ ἔζησεν ὁ φιλόπονος πατριάρχης ζωὴν κινήσεων καὶ ἀγώνων, ὅμως εὗρε καιρὸν νὰ συγγράψῃ πλεῖστα συγγράμματα. Τούτων ἄλλα μὲν ἀναφέρονται εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ τύχας ἄλλα δὲ εἰς τὰ μεγάλα θεολογικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ τῶν χρόνων ἐκείνων ζητήματα· δύνανται δὲ νὰ διακριθῶσιν εἰς ἀπολογητικὰ καὶ δογματικὰ καὶ ἱστορικὰ καὶ ἑρμηνευτικὰ καὶ ἠθικὰ συγγράμματα. Ἐνθάδε θὰ μνημονεύσωμεν μόνον τὰ ἔχοντα θεωρητικὸν καὶ φιλοσοφικὸν χαρακτῆρα· τοιαῦτα δ' εἶναι α) *λόγος κατὰ Ἑλλήνων*, ἀποτελῶν ἰσχυρὰν καὶ εὔστοχον ὑπεράσπισιν τοῦ χριστιανισμοῦ κατὰ τῶν ἐθνικῶν· ἐν τούτῳ ἐλέγχονται μὲν αἱ περὶ εἰδώλων πλάναι τῶν ἐθνῶν προσάγονται δὲ ἀποδείξεις τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς θεοῦ καὶ ὑποτυποῦνται αἱ ἰδιότητες αὐτοῦ, β) *λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ λόγου*, ἀποτελῶν τρόπον τινὰ συνέχειαν τοῦ προτέρου ἔργου καὶ ὑπερασπίζων τὴν διὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ ἀπολύτρωσιν τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τῶν ἐνστάσεων τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν ἐθνικῶν, γ) *λόγοι κατ' ἀρειανῶν τέσσαρες*, οἵτινες συνταχθέντες ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐν τῇ ἐρήμῳ διαμονῆς καὶ καταπολεμοῦντες τοὺς ἀρειανοὺς διαλαμβάνουσι περὶ τῆς θεότητος τοῦ λόγου καὶ τῆς θείας τριάδος, δ) *περὶ σαρκώσεως τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ κατὰ Ἀπολιναρίου* [3]. Ὁ συγγραφεὺς ἐπαινεῖται ὡς σαφὴς τὴν φράσιν καὶ ἀπέριττος καὶ ἀφελής, δριμὺς δὲ καὶ βαθὺς καὶ κατὰ τὰ ἐπιχειρήματα λίαν ἔντονος [4].

[1]) Cassian. Collationes Patrum. 13,13. 13,8—11.
[2]) Faustus Rheg ep. 3.
[3]) Σωκρ. Ἐκκλ. ἱστορ. 1,8.
[4]) Σωζομ. ἐκκλ. ἱστορ. 2,17.
[5]) Θεοδωρ. ἐκκλ. ἱστορ. 1,31.

2. ***Θεολογία.*** Ὁ Ἀθανάσιος ψέγει δριμύτατα τὴν τῶν ἐθνικῶν θρησκείαν καὶ δεικνύει ἐμφαντικώτατα τὴν ἀτοπίαν αὐτῆς· θεωρεῖ δὲ αἰτίαν τῆς εἰδωλολατρείας τὴν κακίαν. Οἱ ἄνθρωποι δηλαδὴ ἀποστάντες τοῦ θεοῦ καὶ ἐπιλαθόμενοι ὅτι ἐγένοντο κατ' εἰκόνα αὐτοῦ ὑπέλαβον ὅτι μόνον σωματικὰ καὶ αἰσθητὰ ὑπάρχουσι· μετενεγκόντες δὲ

[1]) Ἡ ἀκριβὴς ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸν Ἀθανάσιον εἶναι ἔργον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας.
[2]) Γρηγ. Ναζ. Λογ. 21,26.
[3]) Περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀθανασίου ἐπιθ. Κοντογόνου φιλολ. καὶ κριτ. ἱστορ. 2, 83—164.
[4]) Φώτιος ἐν Μυριοβ. 140·

τὴν τοῦ θεοῦ ἔννοιαν εἰς τὰ σωματικὰ ἐξέλαβον αὐτὰ καὶ ἐλάτρευσαν ὡς θεούς. Ὅπως ὁ εἰς βυθὸν κατελθὼν καὶ πρὸς τὰ κάτω νεύων καὶ μὴ βλέπων τὸ φῶς καὶ τὰ ἐν τῷ φωτὶ φαινόμενα νομίζει ὅτι οὐδὲν ὑπάρχει πλέον τῶν ἐν τῷ βυθῷ αἰσθητῶν, οὕτω καὶ οἱ πάλαι τῶν ἀνθρώπων παράφρονες καταπεσόντες εἰς τὰς τῶν σαρκικῶν ἐπιθυμίας καὶ φαντασίας ὑπέλαβον ὅτι ὑπάρχουσι μόνον τὰ αἰσθητὰ καὶ σωματικὰ καὶ ἐθεώρησαν τὰ φαινόμενα ὡς θεόν· διὸ ἐλάτρευσαν τὴν κτίσιν ἀντὶ τοῦ κτίσαντος καὶ τὰ ἔργα ἀντὶ τοῦ δημιουργοῦ [1]. Πρὸς γνῶσιν καὶ ἀκριβῆ κατάληψιν τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ δὲν ἔχομεν χρείαν ἄλλων ἀλλ᾽ ἡμῶν αὐτῶν· ἡ πρὸς τὸν θεὸν ὁδὸς δὲν εἶναι πόρρω ἢ ἔξω ἡμῶν ἀλλ᾽ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς. Εἶναι δὲ ἡ ὁδὸς αὕτη ἡ ἑκάστου ψυχὴ καὶ ὁ ἐν αὐτῇ νοῦς, δι᾽ οὗ μόνου δύναται ὁ θεὸς νὰ θεωρῆται καὶ νοῆται. Ἡ ψυχὴ δηλαδὴ ἡμῶν ἐγένετο κατὰ τὴν εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ θεοῦ καὶ κατὰ ταύτην δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν τὸν θεῖον πατέρα [2].

[1]) Ἐκτραπέντες οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν εἰδωλολατρείαν ἐξέπεσον εἰς χείρονας βαθμοὺς αὐτῆς. Ὅπως οἱ εἰς τὸν βυθὸν καταδυόμενοι ὅσῳ μᾶλλον ἐπικαταβαίνουσι τοσοῦτον εἰς τὰ σκοτεινότερα καὶ βαθύτερα ὁρμῶσιν, οὕτω καὶ οἱ ἄνθρωποι ὅσον ἐνεχρόνιζον ἐν τῇ δεισιδαιμονίᾳ, τοσοῦτον καινότερα ἐφεύρισκον αὐτῆς εἴδη. Πρῶτον μὲν προσένειμαν τὴν τοῦ θεοῦ τιμὴν εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν σελήνην καὶ τὰ ἄστρα· εἶτα ἐπικαταβαίνοντες διὰ τῶν σκοτεινῶν λογισμῶν προσηγόρευσαν θεοὺς τὸν αἰθέρα καὶ τὸν ἀέρα καὶ τὰ ἐν τῷ ἀέρι. Προβαίνοντες δὲ εἰς τὰ κακὰ ἀνύμνησαν θεοὺς τὰ στοιχεῖα καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς τῶν σωμάτων συστάσεως, τὴν θερμὴν καὶ τὴν ψυχρὰν καὶ τὴν ξηρὰν καὶ τὴν ὑγρὰν οὐσίαν. Ἀλλὰ προσέτι καὶ ἀνθρώπους καὶ ἀνθρώπων μορφάς, ἄλλων μὲν ἔτι ζώντων ἄλλων δὲ καὶ μετὰ θάνατον ἔταξαν εἰς θεούς. Ὅπερ δὲ χεῖρον, καὶ εἰς λίθους καὶ ξύλα καὶ ἑρπετά, ἔνυδρά τε καὶ χερσαῖα, καὶ εἰς τὰ τῶν ἀλόγων ἀνήμερα ζῷα μετήνεγκον τὴν θείαν καὶ ὑπερκόσμιον τοῦ θεοῦ προσηγορίαν. Τοσοῦτον δέ τινες κατέπεσον τῇ διανοίᾳ καὶ ἐσκοτίσθησαν τὸν νοῦν, ὥστε καὶ τὰ μηδ᾽ ὅλως μηδαμῶς ὑπάρχοντα μηδ᾽ ἐν τοῖς γενομένοις φαινόμενα ὅμως ἐπενόησαν καὶ ἐθεοποίησαν. Λογικὰ δηλαδὴ μετ᾽ ἀλόγων ἀναμείξαντες καὶ ἀνόμοια τῇ φύσει ἐνείραντες ὡς θεοὺς λατρεύουσιν, ὡς οἱ Αἰγύπτιοι κυνοκεφάλους καὶ ὀφιοκεφάλους καὶ ὀνοκεφάλους. Ἐπιτείνοντες δὲ τὴν ἀσέβειαν ἕτεροι τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν ἐπιθυμίαν θεοποιήσαντες προσκυνοῦσιν, ὡς τὸν Ἔρωτα καὶ τὴν Ἀφροδίτην. Ἄλλοι πάλιν ἐτόλμησαν νὰ θεοποιήσωσι τοὺς ἰδίους ἄρχοντας καὶ τοὺς τούτων παῖδας ἢ ἄλλους τινὰς ἀνθρώπους. Πολλοὶ δὲ τῶν ἐθνικῶν σοφοὶ τὰ μέρη τῆς κτίσεως συνάπτοντες εἰς ἓν σῶμα ἀναγορεύουσι θεόν. Ἀλλ᾽ ἡ τοιαύτη δοξασία εἶναι ἀσεβὴς καὶ ἐκδέχεται τὰ διάφορα ὡς τὰ αὐτά· ὁ κόσμος συνέστηκεν ἐκ πολλῶν καὶ παντοειδῶν μερῶν καὶ εἰς ταῦτα ἀναλύεται, ἐνῷ ὁ θεὸς εἶναι ἁπλοῦν καὶ δὲν διακρίνεται εἰς μέρη. Ὁ θεὸς εἶναι ὁ αἴτιος τοῦ κόσμου καὶ οὐχὶ αὐτὸς ὁ κόσμος καὶ τὰ τούτου μέρη. Λόγ. κατὰ Ἑλλήν. 9. 23. 24. 28. 29. πβλ. Περὶ ἐνανθρωπ. τοῦ λόγου 11.

[2]) Ἔνθ. ἀνωτ. 30. Περὶ ἐνανθρωπ. τοῦ λόγου 11.

Ἵνα δὲ τοῦ σκοποῦ ἐπιτύχωμεν, πρέπει νὰ ἀποβάλωμεν τὸν ῥύπον πάσης ἐπιθυμίας καὶ νὰ ἀποτρίψωμεν πᾶν ἀλλότριον τῆς ψυχῆς καὶ ἀποδείξωμεν οὕτω μόνην αὐτήν, ὅπως ἐγένετο, ἵνα ἐν αὐτῇ ὡς ἐν λαμπρῷ κατόπτρῳ θεωρήσωμεν τὸν θεῖον λόγον καὶ διὰ τούτου τὸν θεόν. Ἀναγκαία λοιπὸν προϋπόθεσις τῆς τοῦ θεοῦ γνώσεως εἶναι ἡ ἠθικὴ καθαρότης [1]. Ἡ ὁδὸς ὅμως αὕτη τῆς τοῦ θεοῦ γνώσεως εἶναι δυσχερής, διότι ἡ ψυχὴ ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἔξω κόσμου καὶ ὁ νοῦς ἐπιθολοῦται ὥστε νὰ μὴ βλέπῃ τὸν θεόν. Διὸ ἀνεῴχθη τῷ ἀνθρώπῳ ὑπὸ τῆς θείας προνοίας ἑτέρα πρὸς γνῶσιν τοῦ θεοῦ ὁδός· αὕτη εἶναι ἡ τῶν φαινομένων καὶ ἄγει διὰ τῆς τάξεως καὶ ἁρμονίας τῆς κτίσεως εἰς τὸν ταύτης δεσπότην καὶ ποιητήν [2]. Ἐπειδὴ δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος ἐξ ἑαυτοῦ δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ γνωρίσῃ τὸν ἀόρατον καὶ ἀκατάληπτον θεόν, τὸν ἐπέκεινα πάσης γενητῆς οὐσίας, διὰ τοῦτο ὁ θεὸς οὕτω διεκόσμησε διὰ τοῦ ἑαυτοῦ λόγου τὴν κτίσιν, ὥστε ἀόρατος ὢν νὰ γινώσκηται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐκ τῶν ἑαυτοῦ ἔργων [3]. Ὁ θεωρῶν τοῦ οὐρανοῦ τὸν κύκλον καὶ τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης τὸν δρόμον καὶ τῶν ἄλλων ἀστέρων τὰς θέσεις καὶ τὰς περιπολήσεις, ἐναντίας μὲν καὶ διαφόρους γινομένας ἀλλ᾽ ἐν τῇ διαφορᾷ ὁμοίαν τὴν τάξιν διατηρούσας, ὁ ταῦτα παρατηρῶν ἐννοεῖ ὅτι οὐχὶ αὐτὰ ἑαυτὰ διέταξαν ἀλλ᾽ ἕτερος ὑπάρχει ὁ διακοσμῶν αὐτὰ ποιητής. Τίς βλέπων τὸν ἥλιον μὲν ἀνατέλλοντα καθ᾽ ἡμέραν τὴν δὲ σελήνην φαίνουσαν κατὰ τὴν νύκτα καὶ φθίνουσαν καὶ πάλιν πληρουμένην, τῶν δὲ ἄστρων ἄλλα μὲν διατρέχοντα καὶ ποικίλως ἐναλλάττοντα τοὺς δρόμους ἄλλα δὲ ἀπλανῶς κινούμενα, τίς ταῦτα βλέπων δὲν ἐννοεῖ ὅτι πάντως ὑπάρχει ὁ κυβερνῶν αὐτὰ δημιουργός; Τίς βλέπων ὅτι τὰ ἐναντία τῇ φύσει συνάπτονται καὶ σύμφωνον ἔχουσι τὴν ἁρμονίαν, οἷον τίς ἰδὼν πῦρ μετὰ ψυχροῦ καὶ ξηρὸν μετὰ ὑγροῦ κεκραμμένον καὶ ταῦτα μὴ ἀνατρέποντα ἄλληλα ἀλλ᾽ ἓν ἀποτελοῦντα δὲν θέλει ἐννοήσει ὅτι ὁ ταῦτα συνάψας ὑπάρχει ἐκτὸς αὐτῶν; Τίς βλέπων ὅτι ὑποχωρεῖ ὁ χειμὼν εἰς τὸ ἔαρ καὶ τὸ ἔαρ εἰς τὸ θέρος καὶ τὸ θέρος εἰς τὸ φθινόπωρον, καὶ ὅτι πάντα

[1]) Αὐτ. 34. Περὶ ἐνανθρωπ. τοῦ λόγου 57.

[2]) Λόγ. κατὰ Ἑλλήν. 34 «ἀλλ᾽ ἔστι πάλιν καὶ ἀπὸ τῶν φαινομένων τὴν περὶ τοῦ θεοῦ γνῶσιν καταλαβεῖν, τῆς κτίσεως ὥσπερ γράμμασι διὰ τῆς τάξεως καὶ ἁρμονίας τὸν ἑαυτῆς δεσπότην καὶ ποιητὴν σημαινούσης καὶ βοώσης».

[3]) Πρβ. Περὶ ἐνανθρωπ. τοῦ λόγου 12 «εἰδὼς δὲ ὁ θεὸς τὴν ἀσθένειαν τῶν ἀνθρώπων προενοήσατο καὶ τῆς ἀμελείας τούτων, ἵν᾽ ἐὰν ἀμελήσαιεν δι᾽ ἑαυτῶν τὸν θεὸν ἐπιγνῶναι, ἔχωσι διὰ τῆς κτίσεως ἔργων τὸν δημιουργὸν μὴ ἀγνοεῖν».

ταῦτα τὰ ἐναντία τῇ φύσει ὅμως ἴσην καὶ ἀβλαβῆ τοῖς ἀνθρώποις ἀποτελοῦσι τὴν χρῆσιν, τίς ταῦτα βλέπων δὲν ἐννοεῖ ὅτι ὑπάρχει τις κρείττων αὐτῶν, ὁ τὴν ἰσότητα παρέχων πᾶσι καὶ κυβερνῶν τὰ πάντα, ἔστω καὶ ἂν μὴ βλέπῃ τοῦτον [1]; Συντόμως εἰπεῖν τίς κατανοήσας ὅτι ἐν ἀνομοίοις καὶ ἐναντίοις ἀποτελεῖται ἡ ἴση καὶ ὁμοία παρ' αὐτῶν τάξις δὲν θέλει ἐννοήσει ὅτι ὑπάρχει μία δύναμις ἡ ταῦτα διακοσμήσασα καὶ διέπουσα; Διότι ταῦτα καθ' ἑαυτὰ δὲν δύνανται νὰ συνέλθωσιν εἰς ἑνότητα ἀλλὰ τοὐναντίον ἀντίθετα ὄντα τῇ φύσει θὰ ἀντεμάχοντο πρὸς ἄλληλα καὶ θὰ προήρχετο ἀκοσμία καὶ ἀταξία καὶ ἀμετρία, εἰ μὴ ὑπῆρχέ τις κρείττων καὶ κύριος ὁ ταῦτα συναγαγὼν καὶ συσφίγξας καὶ εἰς ἁρμονίαν διατάξας [2]. Ὁ ἄρχων τούτων καὶ κοσμήτωρ καὶ βασιλεύς, καὶ ἂν μὴ ὁρᾶται διὰ τῶν ὀφθαλμῶν, ὅμως ἀπὸ τῆς τάξεως καὶ συμφωνίας τῶν ἐναντίων γινώσκεται. Βλέποντες ὅτι πόλις συνέστηκεν ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων ἀνθρώπων, μικρῶν καὶ μεγάλων, πλουσίων καὶ πενήτων, γερόντων καὶ νεωτέρων, ἀρρένων καὶ θηλέων, καὶ παρατηροῦντες ὅτι εὐτάκτως οἰκεῖται καὶ οἱ ἐν αὐτῷ διάφοροι ὁμονοοῦσι πρὸς ἀλλήλους, βλέποντες ταῦτα ἐννοοῦμεν πάντως ὅτι ἄρχων πρυτανεύει καὶ ποιεῖ τὴν ὁμόνοιαν. Καὶ πάλιν βλέποντες τὴν ἐν τῷ σώματι τῶν μελῶν πρὸς ἄλληλα συμφωνίαν, ὅτι δηλονότι δὲν μάχεται ὁ ὀφθαλμὸς πρὸς τὴν ἀκοὴν οὐδὲ στασιάζει ἡ χεὶρ κατὰ τοῦ ποδὸς ἀλλ' ἕκαστον τὴν ἰδίαν ἀποτελεῖ χρείαν ἀστασιάστως, βλέποντες ταῦτα ἐννοοῦμεν ὅτι ὑπάρχει ἐν τῷ σώματι ψυχὴ ἡγεμονεύουσα καὶ τὰ διάφορα τοῦ σώματος μέρη εἰς ἐναρμόνιον ἑνότητα συνάπτουσα. Οὕτω καὶ ἐκ τῆς τάξεως καὶ ἁρμονίας τοῦ παντὸς συνάγομεν τὴν ὕπαρξιν θεοῦ, ἐξ οὗ ἡ τάξις καὶ ἁρμονία προέρχεται. Οὐ μόνον δὲ τὴν ὕπαρξιν τοῦ θεοῦ ἀποδεικνύει ἡ τοῦ παντὸς τάξις καὶ ἁρμονία ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι οὗτος εἶναι εἷς καὶ οὐχὶ πολλοί. Ἐὰν ἦσαν πολλοὶ τῆς κτίσεως ἄρχοντες, δὲν θὰ ὑπῆρχε τοιαύτη τάξις τῶν πάντων ἀλλὰ θὰ ἦσαν ἄτακτα πάντα, διότι ἕκαστος θὰ ἤθελε νὰ ῥυθμίζῃ πάντα κατὰ τὴν ἑαυτοῦ βούλησιν καὶ θὰ ἐμάχετο πρὸς τοὺς ἄλλους. Ὅπως ἡ πολυθεΐα εἶναι ἀθεΐα, οὕτω κατ' ἀνάγκην ἡ πολυαρχία εἶναι ἀναρχία. Ἔνθα δὲ μὴ ὑπάρχει ἄρχων, ἐκεῖ πάντως γίνεται ἀταξία. Καὶ τἀνάπαλιν ἡ τῶν πολλῶν καὶ διαφόρων μία τάξις καὶ ὁμόνοια ἀποδεικνύει καὶ τὸν

---

[1]) Οἱ διατεινόμενοι, ὡς οἱ Ἐπικούρειοι, ὅτι τὰ πάντα ἐγένοντο αὐτομάτως λέγουσιν ἀντίθετα πρὸς τὰ ἐναργῆ φαινόμενα. Διότι, ἐὰν ἐγίνοντο πάντα αὐτομάτως καὶ ἄνευ προνοίας, θὰ ἦσαν τὰ πάντα ὅμοια καὶ οὐχὶ διάφορα. Περὶ ἐνανθρωπ. τοῦ λόγ. 2.

[2]) Λόγ. κατὰ Ἑλλήν. 34—38.

ἄρχοντα ἕνα. Ὅπως ἡ ναῦς πλέει καλῶς ἔχουσα ἕνα κυβερνήτην καὶ ἡ λύρα ἀποτελεῖ σύμφωνον τὸν ἦχον κρουομένη ὑπὸ ἑνός, οὕτω καὶ ὁ κόσμος ἔχει τάξιν κυβερνώμενος ὑπὸ ἑνὸς θεοῦ. Κυριωτάτη δ' ἀπόδειξις τῆς τοῦ θεοῦ ἑνότητος εἶναι τὸ ὅτι εἷς εἶναι ὁ κόσμος. Ἐὰν ὑπῆρχον πολλοὶ θεοί, ἔπρεπε νὰ ὑπῆρχον πολλοὶ καὶ διάφοροι κόσμοι· διότι δὲν ἦτο εὔλογον οἱ πολλοὶ νὰ κατασκευάζωσιν ἕνα κόσμον. Ἡ δὲ ὑπόθεσις, ὅτι πολλοὶ θεοὶ ἐποίησαν τὸν ἕνα κόσμον, ἔχει πολλὰ τὰ ἄτοπα. Πρῶτον μὲν δηλαδὴ οὐδεὶς τῶν πολλῶν θεῶν θὰ ἦτο παντοδύναμος, ὅπερ ὅμως λεγόμενον εἶναι ἀσεβὲς καὶ πέρα τῶν ἀθεμίτων. Ἐὰν δ' ἕκαστος μὲν ἠδύνατο τὸ ὅλον νὰ ἀποτελῇ πάντες δὲ εἰργάσθησαν χάριν αὐτοῦ, τὸ τοιοῦτο θὰ ἦτο ἄτοπον· ἐὰν ἕκαστος ἦτο ἱκανὸς πρὸς τὴν τοῦ ὅλου δημιουργίαν, τὶς ἡ χρεία τῶν πολλῶν [1]; Ὁ θεὸς λοιπὸν εἶναι εἷς, ὑπάρχει δὲ ὑπεράγαθος καὶ ὑπέρκαλος, ἀόρατος τὴν φύσιν καὶ ἀκατάληπτος, περὶ οὗ δύναται νὰ ῥηθῇ τί δὲν εἶναι μᾶλλον ἢ τί εἶναι [2]. Ἀλλ' εἰ καὶ θέτει ὁ Ἀθανάσιος τὸν θεὸν ὑπὲρ πᾶσαν ἀνθρωπίνην γνῶσιν καὶ νόησιν, ὅμως ὁμολογεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει λάβει διὰ τῆς χάριτος τὴν δύναμιν ὅπως διὰ τῆς καθαρότητος τοῦ νοῦ ἀνέλθῃ ὑπεράνω τῶν αἰσθητῶν καὶ πάσης σωματικῆς φαντασίας καὶ μετάρσιος γινόμενος ἴδῃ τὸν θεῖον λόγον καὶ διὰ τούτου τὸν πατέρα [3].

3. ***Ἁγία τριάς.*** Ὁ εἷς θεὸς εἶναι ὁ τοῦ Χριστοῦ πατήρ, ὅστις καθὰ ἄριστος κυβερνήτης διακυβερνᾷ τὰ πάντα σωτηρίως καὶ διακοσμεῖ διὰ τῆς ἰδίας σοφίας καὶ τοῦ ἰδίου λόγου. Ἐὰν πάντα εἶναι διακεκοσμημένα μετὰ νοῦ καὶ σοφίας καὶ ἐπιστήμης, αἰτία εἶναι ὁ λόγος τοῦ θεοῦ. Διὰ τοῦ λόγου αὐτοῦ ὁ θεὸς ποιεῖ τὰ δημιουργήματα [4]. Δὲν

---

[1]) Λόγ. κατὰ Ἑλλήνων 38 καὶ 39.

[2]) Λόγ. κατὰ Ἑλλήν. 2. 35. 40. 41. Περὶ ἐνανθρωπ. τοῦ λόγου 3. «θεὸς ἀγαθός ἐστι, μᾶλλον δὲ πηγὴ τῆς ἀγαθότητος ὑπάρχει. Ἐπιστ. περὶ τῆς ἐν Νικ. συνόδ. 22.

[3]) Λόγ. κατὰ Ἑλλήν. 2. 8. 34. «ἐπιστρέψαι δὲ δύναται, ἐὰν ὃν ἐνεδύσατο ῥύπον πάσης ἐπιθυμίας ἀπόθωνται καὶ τοσοῦτον ἀπονίψωνται, ἕως ἂν ἀπόθωνται πᾶν τὸ συμβεβηκὸς ἀλλότριον τῇ ψυχῇ, καὶ μόνην αὐτὴν ὥσπερ γέγονεν, ἀποδείξωσιν, ἵν' οὕτως ἐν αὐτῇ θεωρῆσαι τὸν τοῦ πατρὸς λόγον, καθ' ὃν καὶ γεγόνασιν ἐξ ἀρχῆς, δυνηθῶσιν».

[4]) Κατὰ ἀρειαν. 2,31. «Ἐπειδὴ γὰρ λόγος ἐστὶν ἴδιος φύσει τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ ὁ υἱός, ἐξ αὐτοῦ τέ ἐστι, καὶ ἐν αὐτῷ ἐστιν...οὐκ ἠδύνατο μὴ δι' αὐτοῦ γενέσθαι τὰ δημιουργήματα. Καθάπερ γὰρ τὸ φῶς τῷ ἀπαυγάσματι τὰ πάντα φωτίζει καὶ ἄνευ τοῦ ἀπαυγάσματος οὐκ ἄν τι φωτισθείνη, οὕτω καὶ ὁ πατὴρ ὡς διὰ χειρὸς ἐν τῷ λόγῳ εἰργάσατο τὰ πάντα καὶ χωρίς αὐτοῦ οὐδὲν ποιεῖ».

εἶναι δὲ ὁ θεῖος λόγος ἄψυχος καὶ ἄνευ λογισμοῦ καὶ νοήσεως οὐδὲ παρεμφερὴς τῷ ἀνθρωπίνῳ λόγῳ, ἐκ συλλαβῶν συγκείμενος καὶ ἐν ἀέρι σημαινόμενος, ἀλλ᾿ αὐτολόγος, διάφορος τῶν γενητῶν καὶ πάσης τῆς κτίσεως, ἀπαθὴς καὶ ἄφθαρτος, ἄτρεπτος καὶ ἀμετάβλητος [1], εἰκών τοῦ ἑαυτοῦ πατρὸς ἀπαράλλακτος· οὐδ᾿ εἶναι, ὡς ὁ τοῦ ἀνθρώπου λόγος, σύνθετος ἀλλ᾿ ἁπλοῦς. Εἶναι εἷς, υἱὸς τοῦ θεοῦ μονογενής, ἐκ τοῦ πατρὸς ὡς πηγῆς ἀγαθῆς ἀγαθὸς προελθών [2], ὅστις τὰ πάντα συνέχει καὶ κινεῖ καὶ διατάττει τὰ μὲν ἐναντία μετὰ τῶν ἐναντίων συνάπτων ἐκ τούτων δὲ μίαν διακοσμῶν ἁρμονίαν· οὐδὲν καταλείπει ἔρημον τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως ἀλλ᾿ ἕκαστον ἰδίᾳ καὶ ἀθρόως ὁμοῦ πάντα ζωογονεῖ καὶ φυλάττει ἀποδίδων ἑκάστῳ τὴν ἰδίαν ἐνέργειαν. Οὗτος εἶναι θεοῦ δύναμις καὶ σοφία [3] τὸν μὲν οὐρανὸν περιστρέφων τὴν δὲ γῆν διὰ τοῦ ἰδίου νεύματος θεμελιῶν· δι᾿ αὐτοῦ καὶ ἐν αὐτῷ συνίστανται τὰ πάντα τά τε ὁρατὰ καὶ τὰ ἀόρατα. Ὁ θεῖος λόγος πάντα ὁμοῦ περιάγει καὶ διακοσμεῖ κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν καὶ ἀποτελεῖ καλῶς καὶ ἡρμοσμένως ἕνα τὸν κόσμον καὶ μίαν τὴν τούτου τάξιν αὐτὸς μὲν ἀκίνητος μένων παρὰ τῷ πατρὶ πάντα δὲ κινῶν ὡς θέλει ὁ πατήρ [4]. Ὁ τοῦ θεοῦ λόγος παρίσταται καὶ ὡς ἡ τοῦ κόσμου ψυχή, καθ᾿ ὅσον διὰ τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως διήκει διὰ πάντων τῶν τοῦ κόσμου μερῶν φωτίζων διὰ τῆς ἑαυτοῦ προνοίας, ζωοποιῶν καὶ κινῶν αὐτά· ἐν πάσῃ τῇ κτίσει ὢν ὑπάρχει μὲν ἐκτὸς τοῦ παντὸς κατ᾿ οὐσίαν ὑπάρχει δὲ ἐν πᾶσι διὰ τῶν ἑαυτοῦ δυνάμεων [5] τὰ πάντα διακοσμῶν καὶ εἰς πάντα ἐν πᾶσι τὴν ἑαυτοῦ πρόνοιαν ἐξαπλῶν καὶ ἕκαστον καὶ πάντα

1) Περὶ ἐνανθρωπ. τοῦ λόγου 54. Κατὰ ἀρειαν. 1, 51. Ἐὰν ὁ λόγος ἦτο τρεπτὸς καὶ οὐχὶ ἀεὶ ὁ αὐτός, δὲν θὰ ἦτο εἰκὼν τοῦ πατρὸς ὡς οὐκ ἔχων τὸ ὅμοιον τῆς ἀτρεψίας, μὴ ὢν δὲ ὅμοιος τῷ ἀτρέπτῳ καὶ ἀναλλοιώτῳ πατρὶ δὲν θὰ ἀπεκάλυπτεν αὐτόν. Κατὰ ἀρειαν. 1, 35.

2) Ὁ θεῖος λόγος ἐγεννήθη ἐκ τοῦ πατρὸς οὐχὶ κατὰ βούλησιν ἀλλὰ κατὰ φύσιν, διότι εἶναι ἴδιον τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς γέννημα καὶ δὲν ὑπάρχει ἔξωθεν αὐτοῦ. Κατὰ ἀρειαν. 3, 62.

3) Ὁ τοῦ θεοῦ υἱὸς εἶναι σοφία καὶ ζωή, ἧς πηγὴ ὑπάρχει ὁ θεός· ἡ ζωὴ ἄρα καὶ ἡ σοφία δὲν εἶναι ξένα τῆς οὐσίας τῆς πηγῆς ἀλλ᾿ ἴδια οὐδὲ εἶναι ἀνύπαρκτα ἀλλ᾿ ὑπάρχουσιν ἀεί· ὅπως εἶναι ἀΐδιος πηγὴ τῆς ἰδίας σοφίας ὁ θεός, οὕτω καὶ ἡ σοφία εἶναι ἐξ ἀνάγκης ἀΐδιος. Καὶ ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ σοφία εἶναι ὡς εἴρηται, ὁ τοῦ θεοῦ υἱός, δὲν εἶναι θεμιτὸν νὰ ῥηθῇ τὸ «ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν», καὶ «οὐκ ἦν, πρὶν γεννηθῇ». Κατὰ ἀρειαν. 1, 19. 24.

4) Αὐτ· Λόγ. κατὰ Ἑλλήν. 40—45.

5) Ὁ τοῦ θεοῦ λόγος ἀποκαλύπτεται ἐν πᾶσιν ἐπιθέτων τύπον τινὰ αὐτοῦ ἐν πᾶσί τε κοινῇ καὶ ἑκάστῳ ἰδίᾳ. Κατὰ ἀρειαν. 2, 78· πβλ. καὶ Περὶ ἐνανθρωπ. τοῦ λόγου 42.

ὁμοῦ ζωοποιῶν καὶ περιέχων τὰ πάντα καὶ μὴ περιεχόμενος ἀλλ᾿ ἐν μόνῳ τῷ ἑαυτοῦ πατρὶ ὅλος ὢν κατὰ πάντα [1]. Ὁ υἱὸς καὶ λόγος τοῦ θεοῦ εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ τῷ πατρὶ οὐσία· δὲν εἶναι μονοούσιος ἀλλ᾿ ὁμοούσιος τῷ πατρί. Ὅπως ἡ πηγὴ δὲν εἶναι ποταμὸς οὐδὲ ὁ ποταμὸς πηγὴ ἀμφότερα δὲ εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ὕδωρ, οὕτω καὶ ἡ θεότης ἐκ τοῦ πατρὸς εἰς τὸν υἱὸν ἔρχεται ἀρρεύστως καὶ ἀδιαιρέτως. Ὁ υἱὸς ὑπάρχει ἐν τῷ πατρί, διότι σύμπαν τὸ «εἶναι» τοῦ υἱοῦ ὑπάρχει ἴδιον τῆς τοῦ πατρὸς οὐσίας, ὡς ἐκ τοῦ φωτὸς προέρχεται τὸ ἀπαύγασμα καὶ ἐκ τῆς πηγῆς ὁ ποταμός· ὥστε ὁ βλέπων καὶ νοῶν τὸν υἱὸν βλέπει καὶ νοεῖ τὸν πατέρα διὰ τὴν κατὰ πάντα ὁμοιότητα τοῦ υἱοῦ πρὸς τὸν πατέρα [2]. Ὁ υἱὸς δὲν εἶναι κτίσμα οὐδὲ ποίημα ἀλλ᾿ ἴδιον τῆς τοῦ πατρὸς οὐσίας γέννημα [3]· διὸ εἶναι θεὸς ἀληθινός, ἀληθινοῦ πατρὸς ὑπάρχων ὁμοούσιος [4].

Τρίτον τῆς θεότητος πρόσωπον εἶναι τὸ ἅγιον πνεῦμα. Τοῦτο παρὰ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον, καὶ τοῦ υἱοῦ ἴδιον ὄν, παρ᾿ ἑαυτοῦ δίδεται τοῖς μαθηταῖς καὶ πᾶσι τοῖς πιστεύουσιν εἰς αὐτόν· ἔχει δὲ τὴν αὐτὴν ἑνότητα πρὸς τὸν υἱόν, ἣν αὐτὸς ἔχει πρὸς τὸν πατέρα [5].

1) Λόγ. κατὰ Ἑλλήν. 38. 40. 42. 47.Περὶ ἐνανθρωπ. τοῦ λόγου 17. 41.

2) Πβλ. Λόγ. κατὰ Ἑλλήν. 29 «θεωρήσωμεν τὸν ἡγεμόνα καὶ δημιουργὸν τοῦ παντὸς τὸν τοῦ πατρὸς λόγον, ἵνα δι᾿ αὐτοῦ καὶ τὸν τούτου πατέρα θεὸν κατανοήσωμεν». Αὐτ. 45. Περὶ ἐνανθρ. τοῦ λόγ. 41. «λόγον εἶναι θεοῦ καὶ τοῦτον ἡγεμόνα τοῦ παντὸς καὶ ἐν αὐτῷ τὸν πατέρα δεδημιουργηκέναι τὴν κτίσιν καὶ τῇ τούτου προνοίᾳ τὰ ὅλα φωτίζεσθαι καὶ ζωογονεῖσθαι καὶ εἶναι καὶ ἐπὶ πάντων αὐτὸν βασιλεύειν, ὡς ἐκ τῶν ἔργων τῆς προνοίας γινώσκεσθαι αὐτὸν καὶ δι᾿ αὐτοῦ τὸν πατέρα». Αὐτ. 47. 54. Λόγ. κατὰ ἀρειαν. 1, 16. «Καί τοῦτό ἐστιν αὐτοῦ τὸ ἀπαύγασμα, ἐν ᾧ τὰ πάντα φωτίζει, καὶ ἀποκαλύπτεται οἷς ἐὰν θέλῃ· τοῦτό ἐστιν αὐτοῦ χαρακτὴρ καὶ εἰκών, ἐν ᾧ θεωρεῖται καὶ γινώσκεται, διὸ καὶ αὐτὸς καὶ ὁ πατὴρ ἓν εἰσι· καὶ γὰρ ὁ τοῦτον βλέπων βλέπει καὶ τὸν πατέρα». Πβλ. αὐτ. 1, 35. 2, 78 κἑ.

3) Ἐὰν ὁ τοῦ θεοῦ λόγος ἦτο κτίσμα καὶ ποίημα, ἢ δὲν θὰ ἦτο θεὸς ἀληθινὸς ὡς ὢν ἓν τῶν κτισμάτων ἢ θὰ ἦτο θεὸς καὶ θὰ ὑπῆρχον δύο θεοί, ὁ μὲν ἕτερος κτίστης ὁ δὲ ἄλλος κτιστός· οὕτω θὰ ἐλατρεύομεν δύο κυρίους, ἕνα μὲν ἀγένητον ἄλλον δὲ γενητὸν καὶ κτίσμα, καὶ δύο θὰ εἴχομεν πίστεις, μίαν μὲν εἰς τὸν ἀληθινὸν θεὸν ἑτέραν δὲ εἰς τόν ποιηθέντα καὶ πλασθέντα καὶ λεχθέντα θεόν. Ἔπειτα δὲ ἂν ἦτο ὁ τοῦ θεοῦ λόγος κτίσμα, θὰ ἔμενεν ὁ ἄνθρωπος θνητὸς μὴ συναπτόμενος πρὸς τὸν θεόν· διότι τὸ κτίσμα δὲν θὰ συνῆπτε τὰ κτίσματα πρὸς τὸν θεὸν ἀλλὰ θὰ ἐζήτει καὶ αὐτὸ τὸν συνάπτοντα. Κατὰ ἀρειαν. 3, 16. 2, 69.

4) Κατὰ ἀρειαν. 1,16. 2,19—23. 3,3. Λόγ. κατὰ Ἑλλήν. 45. Ἔκθεσις πίστ. 2.

5) Ἐπιστ. πρὸς Σεραπ. 1,2.

Τὸ ἅγιον πνεῦμα δὲν εἶναι κτίσμα ἢ ποίημα τοῦ θεοῦ, ὁπότε πᾶσα Γραφὴ παλαιά τε καὶ καινὴ συναριθμεῖ αὐτὸ καὶ δοξάζει μετὰ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ· διότι εἶναι τῆς αὐτῆς θεότητος καὶ τῆς αὐτῆς ἐξουσίας [1]. Ἐὰν ἦτο τὸ ἅγιον πνεῦμα κτίσμα καὶ ποίημα, δὲν θὰ ἐζωοποιοῦντο δι᾽ αὐτοῦ τὰ κτίσματα· τοῦτο ὅμως δὲν μετέχει ζωῆς ἀλλ᾽ αὐτὸ μετέχεται καὶ ζωοποιεῖ τὰ κτίσματα. Διὰ τοῦ ἁγίου πνεύματος λεγόμεθα πάντες μέτοχοι τοῦ θεοῦ· ἐὰν δ᾽ ὅμως ἦτο ἐκεῖνο κτίσμα, θὰ ἤμεθα ἀλλότριοι τῆς θείας φύσεως καὶ κατ᾽ οὐδὲν θὰ μετείχομεν αὐτῆς. Νῦν δὲ ἐσμὲν μέτοχοι τοῦ θεοῦ διὰ τοῦ ἐν τῷ υἱῷ πνεύματος, ὅπερ συνάπτει ἡμᾶς πρὸς τὸν πατέρα. Ὁπότε λοιπὸν τὸ ἅγιον πνεῦμα θεοποιεῖ, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ τούτου φύσις εἶναι φύσις θεοῦ. Ὅπως ὁ υἱὸς ὑπάρχων εἰκὼν τοῦ πατρὸς δὲν εἶναι κτίσμα, οὕτω καὶ τὸ πνεῦμα ὑπάρχον εἰκὼν τοῦ υἱοῦ δὲν εἶναι κτίσμα [2]. Εἶναι δ᾽ εὔδηλον ὅτι τὸ ἅγιον πνεῦμα διακρίνεται ἀπὸ τοῦ υἱοῦ· ἐκεῖνο συνάπτει τὴν κτίσιν πρὸς τὸν υἱόν, τουτέστι διὰ τῆς χάριτος τοῦ ἁγίου πνεύματος μετέχουσι τὰ πάντα τοῦ υἱοῦ [3]. Ὅπως ὁ υἱὸς οὕτω καὶ τὸ πνεῦμα εἶναι ὁμοούσιον τῷ πατρί. Διακρίνονται ἄρα τρία πρόσωπα, ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα, ἅπερ ὅμως εἶναι μιᾶς φύσεως καὶ οὐσίας [4]. Ἡ τριὰς εἶναι ὁμοία ἑαυτῇ καὶ ἀδιαίρετος κατὰ τὴν φύσιν καὶ ἔχει μίαν ἐνέργειαν. Ὁ πατὴρ δηλαδὴ διὰ τοῦ λόγου ἐν πνεύματι ἁγίῳ τὰ πάντα ποιεῖ· καὶ οὕτως εἷς θεὸς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ κηρύττεται «ὁ ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσιν», «ἐπὶ πάντων» μὲν ὡς πατήρ, ὡς ἀρχὴ καὶ πηγή, «διὰ πάντων» δὲ διὰ τοῦ λόγου, «ἐν πᾶσι» δὲ ἐν πνεύματι τῷ ἁγίῳ. Ἡ τοιαύτη διάκρισις δὲν εἶναι διάκρισις λέξεων ἢ νοημάτων ἀλλὰ πραγμάτων· ἡ τριὰς εἶναι ἀληθείᾳ καὶ ὑπάρξει τριάς [5].

---

1) Περὶ τῆς ἐνσαρκώσ. κατὰ ἀρειαν. 9.

2) Ἐπιστ. πρὸς Σεραπ. 1, 23—26. Αὐτ᾽ 25. «Τὸ δὲ συνάπτον τῷ λόγῳ τὴν κτίσιν οὐκ ἂν εἴη αὐτὸ τῶν κτισμάτων· καὶ τὸ υἱοποιοῦν δὲ τὴν κτίσιν οὐκ ἂν εἴη ξένον τοῦ υἱοῦ· ἐπεὶ ζητεῖν ἕτερον ἀνάγκη πνεῦμα, ἵνα καὶ τοῦτο ἐν ἐκείνῳ συναφθῇ τῷ λόγῳ. Ἀλλ᾽ ἄτοπον τοῦτο. Οὐκ ἄρα τῶν γενητῶν ἐστι τὸ πνεῦμα, ἀλλ᾽ ἴδιον τῆς τοῦ πατρὸς θεότητος, ἐν ᾧ καὶ τὰ γενητὰ ὁ λόγος θεοποιεῖ. Ἐν ᾧ δὲ θεοποιεῖται ἡ κτίσις, οὐκ ἂν εἴη ἐκτὸς αὐτὸ τῆς τοῦ πατρὸς θεότητος». Αὐτ. 29 «Τὶς ὑμᾶς συνάψει τῷ θεῷ μὴ ἔχοντας τὸ πνεῦμα αὐτοῦ τοῦ θεοῦ ἀλλὰ τὸ τῆς κτίσεως».

3) Ἐνθ. ἀνωτ. 25. Λόγ. κατὰ ἀρειαν. 1, 16.

4) Περὶ σαρκώσ. κατὰ Ἀπολιν. 1, 9. Ἐπιστ. πρὸς Σεραπ. 4, 3.

5) Ἐπιστ. πρὸς Σεραπ. 1, 28.

4. ***Ἀνθρωπολογία.*** Ὁ θεὸς ἐποίησε τὰ πάντα ἐκ τοῦ μηδενός, εἶναι ἄρα καὶ τῆς ὕλης αἴτιος. Εἰ μὴ ἦτο ταύτης αἴτιος ἀλλ᾽ ἐποίει πάντα ἐκ προϋπαρχούσης ὕλης, θὰ ἦτο ἀσθενὴς ὡς μὴ δυνάμενος νὰ ποιήσῃ τι ἄνευ ἐκείνης· ὅπερ ἄτοπον [1]. Καὶ ἠδύνατο μὲν ὁ θεὸς νὰ ποιήσῃ πολλοὺς κόσμους ἀλλ᾽ ἐδημιούργησεν ἕνα, ἵνα εἷς καὶ ὁ τούτου ποιητὴς πιστεύηται [2]. Ἐνῷ δὲ ὁ θεὸς εἶναι παντέλειος, τῶν γενητῶν ἡ φύσις τυγχάνει οὖσα καθ᾽ ἑαυτὴν ῥευστή τις καὶ ἀσθενὴς καὶ θνητή [3]. Καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι μὲν ἀτελής [4], ἀλλ᾽ ὑπέροχον κατέχει ἐν τοῖς δημιουργήμασι θέσιν. Οὗτος ἔχει ψυχὴν καὶ ταύτην λογικήν, καθ᾽ ἣν διακρίνεται τῶν ζῴων [5]. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι τὸ ὅτι μόνος ὁ ἄνθρωπος λογίζεται τὰ ἔξω ἑαυτοῦ καὶ νοεῖ τὰ μὴ παρόντα καὶ πάλιν ἐπιλογίζεται καὶ διὰ τῆς κρίσεως προτιμᾷ τὰ κρείττονα. Τὰ μὲν ἄλογα βλέπουσι μόνα τὰ παρόντα καὶ ὁρμῶσι πρὸς μόνα τὰ ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς, ἔστω καὶ ἂν ταῦτα ἐπάγωσι βλάβην. Ὁ δὲ ἄνθρωπος βλέπει οὐ μόνον τὰ παρόντα ἀλλὰ καὶ τὰ ἀπόντα καὶ κρίνων εὑρίσκει τὸ κρεῖττον· πολλάκις κειμένου τοῦ σώματος ἐπὶ τῆς γῆς ὁ ἄνθρωπος φαντάζεται καὶ θεωρεῖ τὰ ἐν οὐρανοῖς καὶ πολλάκις τοῦ σώματος ἡσυχάζοντος καὶ καθεύδοντος κινεῖται ὁ ἔνδον ἄνθρωπος καὶ θεωρεῖ τὰ ἔξω ἑαυτοῦ ἀποδημῶν εἰς χώρας καὶ περιπατῶν καὶ ἀπαντῶν τοῖς γνωρίμοις καὶ πολλάκις μαντεύων καὶ προγιγνώσκων. Τοῦτο δ᾽ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ψυχὴ λογική, ἐν ᾗ λογίζεται καὶ νοεῖ τὰ ὑπὲρ ἑαυτὸν ὁ ἄνθρωπος [6]. Ἔπειτα δέ, ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἦτο μόνον σῶμα, θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ λογίζηται τὰ περὶ ἀθανασίας καὶ πολλάκις νὰ δέχηται τὸν θάνατον χάριν τῆς ἀρετῆς. Τὸ σῶμα εἶναι θνητὸν καὶ πρόσκαιρον καὶ διὰ τοῦτο δὲν δύναται νὰ λογίζηται τὰ ἔξω ἑαυτοῦ· καὶ ὅμως ὁ ἄνθρωπος φαντάζεται καὶ ποθεῖ τὰ αἰώνια. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ὑπάρχῃ αὐτῷ ἕτερον στοιχεῖον, ὅπερ τὰ ἐναντία καὶ τὰ παρὰ τὴν φύσιν τοῦ σώματος λογίζεται· καὶ τοῦτο εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ψυχὴ λογικὴ καὶ ἀθάνατος. Τέλος δὲ αἱ αἰσθήσεις κατευθύνονται ὑπὸ ἄλλης τινὸς ἀρχῆς. Ἐνῷ φέρ᾽ εἰπεῖν ὁ

---

1) Περὶ ἐνανθρωπ. τοῦ λόγου 2.

2) Λόγ. κατὰ Ἑλλήν. 39.

3) Αὐτ. 41. Κατὰ ἀρειαν. 1, 51.

4) Ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἀτέλεια φαίνεται ἄλλως τε καὶ ἐκ τούτου, ὅτι κατὰ μικρὸν προάγεται καὶ προκόπτει ἐν ἀρετῇ. Κατὰ ἀρειαν. 3, 52.

5) Ὁ κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ φύσιν ἀτελὴς ἄνθρωπος κοινωνεῖ κατὰ θείαν χάριν τῆς τοῦ θεοῦ τελειότητος διὰ τοῦ *λόγου*, ὅστις ὑπάρχει ὡς σκιὰ τοῦ θείου λόγου καὶ ἀνυψοῖ τὸν ἄνθρωπον ὑπὲρ τὰ λοιπὰ δημιουργήματα. Περὶ ἐνανθρωπ. τοῦ λόγου 3.11.

6) Λόγ. κατὰ Ἑλλήν. 31.

ὀφθαλμὸς εἶναι φύσει πεποιημένος εἰς τὸ ὁρᾶν καὶ ἡ ἀκοὴ εἰς τὸ ἀκούειν, ὅμως πολλάκις ἀποστρέφεται ἐκεῖνος ἀπὸ τοῦ ὁρᾶν καὶ αὕτη ἀπὸ τοῦ ἀκούειν. Ἀλλὰ τί ἄλλο εἶναι τὸ κατὰ τῶν φυσικῶν ὁρμῶν τοῦ σώματος ἐνεργοῦν καὶ τούτου ἡγεμονεῦον ἢ ψυχὴ λογική; Διότι τὸ σῶμα μηδὲ νὰ κινῇ ἑαυτὸ εἶναι φύσει ἱκανὸν ἀλλὰ ὑφ' ἑτέρου ἄγεται καὶ φέρεται. Τὰ μὲν ζῷα λογικότητος ἐστερημένα δὲν κρίνουσι τὰ κακὰ ὁ δὲ ἄνθρωπος λογικὴν ἔχων δύναμιν κρίνει καὶ κρίνων πράττει τὰ καλὰ καὶ ἀποστρέφεται τὰ κακά. Ἐκ τούτων πάντων ἀποδεικνύεται ὅτι ἐν τοῖς ἀνθρώποις ὑπάρχει ψυχὴ λογική [1]. Ὅτι δὲ ἡ ψυχὴ εἶναι καὶ ἀθάνατος, πολλαχῶς ἀποδεικνύεται. Ὁπότε ἡ ψυχὴ εἶναι διάφορος τοῦ σώματος, ὅπερ εἶναι φύσει θνητόν, ἕπεται κατ' ἀνάγκην ὅτι εἶναι ἀθάνατος. Ἔπειτα δὲ ἡ ψυχὴ κινεῖ τὸ σῶμα καὶ δὲν κινεῖται ὑπ' αὐτοῦ· διό, ὅταν τὸ σῶμα παύσηται κινούμενον ὑπὸ τῆς ψυχῆς, ἀποθνήσκει. Ἀλλ' ἡ ψυχὴ ὑφ' ἑαυτῆς κινουμένη κινεῖται ἀφ' ἑαυτῆς καὶ μετὰ τὴν εἰς τὴν γῆν ἀπόθεσιν τοῦ σώματος. Ἐὰν ἡ ψυχὴ ἐκινεῖτο ὑπὸ τοῦ σώματος, θὰ ἀπέθνησκε μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ κινοῦντος ἐκείνου. Ἐπειδὴ ὅμως κινεῖ αὐτὴ ἑαυτήν, ζῇ ἐξ ἀνάγκης καὶ μετὰ τὸν τοῦ σώματος θάνατον. Πρόσθες ὅτι ἡ ψυχή, καὶ ὅταν εἶναι συνεζευγμένη μετὰ τοῦ σώματος, ὑπερβαίνει τὴν φύσιν αὐτοῦ καὶ ζῇ τρόπον τινὰ ἀνώτερον βίον φανταζομένη καὶ θεωροῦσα τὰ ὑπὲρ τὴν γῆν καὶ πολλάκις συναντῶσα τοῖς ἔξω τῶν γηΐνων σωμάτων ἁγίοις καὶ ἀγγέλοις καὶ πρὸς αὐτοὺς ἀφικνουμένη διὰ τῆς τοῦ νοῦ καθαρότητος· πολλῷ μᾶλλον θὰ ζήσῃ, ὡς εἰκός, τὴν ἐκτὸς τοῦ σώματος ζωὴν μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Ἡ ψυχὴ ἄρα, καὶ ὅταν ἀπολυθῇ τοῦ σώματος, δὲν θὰ παύσηται τοῦ ζῆν ἀλλ' εἶναι ἀθάνατος. Τέλος δέ, ὅπερ εἴρηται, ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατος, διότι λογίζεται καὶ φρονεῖ ἀθάνατα καὶ αἰώνια. Ὅπως αἱ αἰσθήσεις θεωροῦσαι τὰ θνητὰ ἀνήκουσι τῷ θνητῷ σώματι, οὕτως ἐκ τοῦ ἐναντίου ἡ ψυχὴ θεωροῦσα καὶ λογιζομένη τὰ ἀθάνατα ἀνάγκη καὶ αὐτὴ νὰ εἶναι ἀθάνατος [2].

Ὁ θεὸς ἀγαθὸς ὢν μᾶλλον δὲ πηγὴ τῆς ἀγαθότητος ὑπάρχων ἐποίησε τὸ ἀνθρώπινον γένος κατ' ἰδίαν εἰκόνα καὶ κατεσκεύασε τὸν ἄνθρωπον διὰ τῆς πρὸς ἑαυτὸν ὁμοιώσεως θεωρητὴν τῶν ὄντων καὶ ἐπιστήμονα, πορίσας αὐτῷ καὶ τῆς ἰδίας ἀϊδιότητος ἔννοιαν καὶ γνῶσιν, ἵνα ἀγάλληται καὶ συνομιλῇ τῷ θείῳ ζῶν τὸν ἄφθαρτον καὶ μακάριον βίον. Διότι οὐδὲν ἔχων ὁ ἄνθρωπος ἐμπόδιον εἰς τὴν περὶ τοῦ θείου γνῶσιν ἠδύνατο νὰ θεωρῇ ἀεὶ διὰ τῆς ἑαυτοῦ καθαρότητος

---

1) Ἐνθ. ἀνωτ. 32.
2) Αὐτ. 33.

τὴν τοῦ πατρὸς εἰκόνα, τὸν θεῖον λόγον, οὗ κατ' εἰκόνα ἐγένετο [1]. Καὶ οὕτω μὲν ὁ δημιουργὸς κατεσκεύασε τὸ ἀνθρώπινον γένος καὶ ἠθέλησε νὰ μένῃ τοιοῦτο λαβὸν ἀπόλυτον τῆς βουλήσεως τὴν ἐλευθερίαν [2]. Ἀλλ' οἱ ἄνθρωποι κατολιγωρήσαντες τῶν κρειττόνων καὶ ὀκνήσαντες περὶ τὴν κατάληψιν αὐτῶν ἐζήτησαν τὰ ἐγγυτέρω ἑαυτῶν, τέ τὸ σῶμα καὶ τὰς τούτου αἰσθήσεις. Ὅθεν ἀπεμάκρυναν τὸν ἑαυτῶν νοῦν ἀπὸ τῶν νοητῶν καὶ ἤρξαντο νὰ κατανοῶσιν ἑαυτούς· ἑαυτοὺς δὲ κατανοοῦντες καὶ εἰς τὸ σῶμα καὶ τὰς αἰσθήσεις προσέχοντες ἔπεσον εἰς τὴν ἐπιθυμίαν καὶ προυτίμησαν τὰ ἴδια ἀντὶ τῆς θεωρίας τοῦ θείου· ἐνδιατρίψαντες ἐν τοῖς ἰδίοις καὶ μὴ θέλοντες νὰ ἀποστῶσι τῶν ἐγγυτέρω συνέκλεισαν τὴν ἑαυτῶν ψυχὴν ἐν ταῖς ἡδοναῖς, τεταραγμένην καὶ πεφυρμένην μετὰ τῶν ἐπιθυμιῶν, ὅλως δὲ ἐπελάθοντο ἧς ἔλαβον ἐξ ἀρχῆς παρὰ τοῦ θεοῦ δυνάμεως. Ἀποστάντες δηλαδὴ τῆς κατανοήσεως τοῦ ἑνὸς καὶ ἀληθινοῦ θεοῦ καὶ τοῦ πρὸς αὐτὸν πόθου ἐτράπησαν εἰς παντοίας ἡδονὰς καὶ παρεδόθησαν εἰς τὰς ποικίλας ἐπιθυμίας τοῦ σώματος. Κατάχρησιν δὲ τῶν κατὰ μέρος ἐνεργειῶν τοῦ σώματος ποιούμενοι καὶ τερπόμενοι ἐπὶ τῇ τοῦ σώματος θεωρίᾳ ἐπλανήθησαν καὶ ἐνόμισαν τὴν ἡδονὴν ὡς τὸ ὄντως καλόν. Ἐρασθέντες τῆς ἡδονῆς ἤρξαντο ποικίλως νὰ θεραπεύωσιν αὐτήν· ἐντεῦθεν προῆλθον αἱ δειλίαι καὶ οἱ φόβοι καὶ τὰ ταπεινὰ τῆς ψυχῆς φρονήματα. Μὴ θέλουσα δηλονότι ἡ ψυχὴ νὰ ἀποστῇ τῶν ἐπιθυμιῶν φοβεῖται τὸν θάνατον καὶ τὸν χωρισμὸν τοῦ σώματος· ἐπιθυμοῦσα δὲ πάλιν καὶ μὴ ἐπιτυγχάνουσα τῶν ἐπιθυμιῶν ἔμαθε νὰ φοβῆται καὶ νὰ ἀδικῇ. Αἰτία τούτων οὐδεμία ἄλλη ὑπάρχει ἢ ἡ τῶν κρειττόνων ἀποστροφή· ἀποστραφεῖσα ἡ ψυχὴ τὴν πρὸς τὸν θεὸν ὁδὸν καὶ ἐλαύνουσα παρὰ τὸ πρέπον τὰ τοῦ σώματος μέλη μᾶλλον δὲ καὶ αὐτὴ μετ' αὐτῶν ἐλαυνομένη ἁμαρτάνει καὶ πλάττει ἑαυτῇ τὸ κακόν [3]. Μὴ ἀρκεσθεῖσα δὲ ἡ ψυχὴ εἰς τὴν

---

1) Ὁ Μωϋσῆς λέγει ὅτι ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἐτέθη ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἐν τῷ παραδείσῳ ὀνομάζων οὕτω τροπικῶς τὸν μακάριον βίον, ὃν ἐκεῖνος διῆγε θεωρῶν τὸν θεόν. Λόγ. κατὰ Ἑλλήν. 2.

2) Πβλ. αὐτ. 4. Κατὰ ἀρειαν. 1, 51.

3) Λόγ. κατὰ Ἑλλήν. 3—6. Τὸ κακὸν εἶναι κατὰ τὸν Ἀθανάσιον μὴ ὄν, στέρησις τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐὰν τὸ κακὸν ἦτο ὑπόστασις καὶ ὑπῆρχε καθ' ἑαυτό, ἢ ὁ θεὸς δὲν θὰ ἦτο ποιητὴς *πάντων* τῶν ὄντων ἢ θὰ ἦτο ποιητὴς τῶν ὅλων καὶ ἐξ ἀνάγκης καὶ τοῦ κακοῦ· ἀλλ' ἀμφότερα εἶναι ἄτοπα καὶ ἀδύνατα. Ἄλλοι (ὡς οἱ Μανιχαῖοι) ὑπέλαβον δύο θεούς, ὧν ὁ μὲν εἶναι ὁ ἀληθινὸς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ αἴτιος, ὁ δὲ (ὁ ἀγένητος) τοῦ κακοῦ ποιητὴς καὶ τῆς κακίας ἀρχηγός. Καὶ αὕτη ὅμως ἡ ὑπόθεσις εἶναι, λέγει, παράλογος ἄλλως τε καὶ διότι δύο ἐναντίαι ἀρχαὶ θὰ ἀνῄρουν ἀλλήλας· θὰ ἔπρεπε δὲ νὰ ὑπάρχῃ τρίτη ἀρχή, τὰς δύο ἐκείνας χωρί-

ἐπινόησιν τῆς κακίας ἤρξατο κατ᾽ ὀλίγον νὰ προβαίνῃ εἰς τὰ χείρονα. Μαθοῦσα τὰ παντοῖα ἤδη τῶν ἡδονῶν καὶ παθοῦσα λήθην τῶν θείων καὶ ἀποβλέπουσα πρὸς τὰ τοῦ σώματος πάθη ἐνόμισεν ὅτι οὐδὲν ὑπάρχει πλέον τῶν βλεπομένων καὶ ὅτι μόνα τὰ πρόσκαιρα καὶ τὰ σωματικὰ εἶναι τὰ καλά. Ἀποστραφεῖσα δὲ καὶ ἐπιλαθομένη ὅτι εἶναι αὐτὴ κατ᾽ εἰκόνα τοῦ ἀγαθοῦ θεοῦ δὲν βλέπει διὰ τῆς ἐν ἑαυτῇ δυνάμεως τὸν θεῖον λόγον, καθ᾽ ὃν καὶ ἐγένετο, ἀλλὰ φαντάζεται τὰ οὐκ ὄντα [1].

5. ***Ἀπολύτρωσις.*** Ὁ θεὸς κατὰ τὰ εἰρημένα ἐποίησε τὸν ἄνθρωπον ἀγαθὸν καὶ ἠθέλησε τοῦτον νὰ μένῃ ἐν ἀφθαρσίᾳ. Οἱ ἄνθρωποι ὅμως κατολιγωρήσαντες καὶ ἀποστραφέντες τὴν κατανόησιν τοῦ θεοῦ λογισάμενοι δὲ καὶ ἐπινοήσαντες ἑαυτοῖς τὴν κακίαν ἔσχον τὴν κατάκρισιν τοῦ θανάτου· δὲν διέμειναν ἐν τῇ προτέρᾳ καταστάσει ἀλλὰ διεφθείροντο καὶ ὁ θάνατος κατεκράτει αὐτῶν. Οἱ ἄνθρωποι λοιπὸν τὰ αἰώνια ἀποστραφέντες καὶ εἰς τὰ τῆς φθορᾶς ἐπιστραφέντες ἐγένοντο ἑαυτοῖς αἴτιοι τῆς ἐν τῷ θανάτῳ φθορᾶς· τὸ ἀνθρώπινον γένος ἐφθείρετο καὶ ὁ λογικὸς καὶ κατ᾽ εἰκόνα τοῦ θεοῦ γενόμενος ἄνθρωπος ἠφανίζετο. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ἦτο ἄξιον τῆς ἀγαθότητος τοῦ θεοῦ νὰ διαφθαρῶσι τὰ ὑπ᾽ αὐτοῦ γενόμενα, συγκατέβη ὁ υἱὸς καὶ λόγος αὐτοῦ διὰ τὴν εἰς ἡμᾶς φιλανθρωπίαν καὶ ἐνεδύσατο ἀνθρώπινον σῶμα καὶ ὑπέστη τὸν θάνατον τοῦ σώματος, ἵνα τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ἀφθαρσίαν ἐπιστρέψῃ καὶ ἀπὸ τοῦ θανάτου ζωοποιήσῃ. Διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ θείου λόγου ἐγένετο ἡ τοῦ θανάτου κατάλυσις καὶ ἡ τῆς ζωῆς ἀνάστασις [2]. Βεβαίως ὁ θεὸς ἀπεκαλύφθη ἀτελέστερον διὰ τοῦ

ζουσα καὶ τὴν ἀναίρεσιν αὐτῶν διακωλύουσα. Ἀλλ᾽ ἡ τρίτη αὕτη ἀρχή, ἥτις θὰ ἦτο ὁ θεός, ποίας θὰ ἦτο φύσεως, ἀγαθῆς ἢ κακῆς; διότι ἀμφοτέρων ἀδύνατον νὰ εἶναι. Τὸ κακὸν ἄρα δὲν εἶναι παρὰ τοῦ θεοῦ οὐδὲ ἐν τῷ θεῷ, οὔτε ἐξ ἀρχῆς ἐγένετο οὔτε ὑπάρχει οὐσία αὐτοῦ ἀλλ᾽ ἐπενοήθη ὕστερον ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων κατὰ στέρησιν τῆς τοῦ καλοῦ φαντασίας. Ἔνθ. ἀνωτ. 6. 7. «Ὡς γὰρ ἄν τις ἡλίου φαίνοντος καὶ πάσης τῆς γῆς τῷ φωτὶ τούτου καταλαμπομένης καμμύων ὀφθαλμοὺς σκότος ἑαυτῷ ἐπινοῇ οὐκ ὄντος σκότους, καὶ λοιπὸν ὡς ἐν σκότει πλανώμενος περιπατῇ . . . οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων καμμύσασα τὸν ὀφθαλμόν, δι᾽ οὗ τὸν θεὸν ὁρᾶν δύναται, ἑαυτῇ τὰ κακὰ ἐπενόησεν . . . τὰ οὐκ ὄντα γὰρ ἀναπλάττεται».

1) Αὐτ. 8.

2) Περὶ ἐνανθρωπ. τοῦ λόγου 3—10. Αὐτ. 42—45. Αὐτ. 54. «Διὰ τοῦ θανάτου ἡ ἀθανασία εἰς πάντας ἔφθασε καὶ διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ λόγου ἡ τῶν πάντων ἐγνώσθη πρόνοια καὶ ὁ ταύτης χορηγὸς καὶ δημιουργὸς αὐτὸς ὁ τοῦ θεοῦ

νόμου καὶ τῶν προφητῶν ἀλλὰ τελείως ἐφανέρωσεν ἑαυτὸν διὰ τοῦ ἑαυτοῦ λόγου, ὅστις ἐνηνθρώπησε καὶ ἐπεφάνη διὰ τοῦ Χριστοῦ. Ἦτο δὲ ἀνάγκη νὰ γίνῃ τοῦτο τῷ ἀνθρώπῳ· διότι ἡ μετάνοια παύει ἁπλῶς ἀπὸ τῶν ἁμαρτημάτων ἀλλὰ δὲν ἐπανάγει εἰς τὴν ἀφθαρσίαν. Ἐπειδὴ ἡ τοῦ θεοῦ εἰκὼν ἠφανίσθη ἐν τῷ ἀνθρώπῳ διὰ τὴν προτέραν ἁμαρτίαν, ἔπρεπε νὰ ἀνανεωθῇ· ἡ ἀνανέωσις ὅμως αὕτη δὲν ἠδύνατο νὰ τελεσθῇ οὔτε διὰ τῶν ἀγγέλων οὔτε δι᾽ ἄλλου τῶν δημιουργημάτων, ὧν οὐδὲν εἶναι εἰκὼν τοῦ θεοῦ. Διὸ ὁ τοῦ θεοῦ λόγος δι᾽ ἑαυτοῦ παρεγένετο, ἵνα εἰκὼν ὢν τοῦ πατρὸς τὸν κατ᾽ εἰκόνα ἄνθρωπον ἀνακαινίσῃ [2]. Τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ μαρτυροῦσιν οὐ μόνον τὰ ὑπὸ τούτου καὶ ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ τελεσθέντα θαύματα ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ γενομένη τῇ ἀνθρωπότητι μεταβολή. Τὸ ἀπὸ τούτου ἡ τῶν εἰδώλων θρησκεία ἐγκατελείφθη καὶ τὰ μαντεῖα ἐπαύσαντο, ἡ τῶν δαιμόνων τέχνη κατεφρονήθη καὶ ἡ τῆς μαγείας τέχνη κατεπατήθη [3].

Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται φανερὸν ὅτι ὁ Ἀθανάσιος προσδιορίζει ἀκριβέστερον τῶν ἄλλων τὴν ἔννοιαν τῆς ἁγίας τριάδος καὶ διασαφεῖ τὴν πρὸς τὸν κόσμον σχέσιν τοῦ θείου λόγου. Εἶναι εὔδηλον ὅτι δὲν λείπουσιν ἀπὸ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ τὰ φιλοσοφικὰ στοιχεῖα καὶ μάλιστα τὰ πλατωνικά, παλαιά τε καὶ νεώτερα. Οὕτω π.χ. ἡ κυρία περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἀπόδειξις ὡς ἑαυτὴν κινούσης παρελήφθη ἐκ τοῦ Πλάτωνος. Οὐδ᾽ ἦτο βεβαίως δυνατὸν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὁ Ἀθανάσιος νὰ μὴ ὑποστῇ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας τὴν ἐπίδρασιν. Διὰ ταύτης δὲ ἠδυνήθη νὰ ἀποβῇ οὐχὶ μόνον πατὴρ τῆς ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας ἀλλὰ καὶ διαπρεπὴς τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας προστάτης. Ἄξιοι αὐτοῦ ὀπαδοὶ ἐγένοντο οἱ τρεῖς Καππαδοκόδαι, Βασίλειος ὁ μέγας καὶ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, περὶ ὧν ἔσται ἡμῖν ἐφεξῆς ὁ λόγος [4].

λόγος. Αὐτὸς γὰρ ἐνηνθρώπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν· καὶ αὐτὸς ἐφανέρωσεν ἑαυτὸν διὰ σώματος, ἵνα ἡμεῖς τοῦ ἀοράτου πατρὸς ἔννοιαν λάβωμεν· καὶ αὐτὸς ὑπέμεινε τὴν παρ᾽ ἀνθρώπων ὕβριν, ἵνα ἡμεῖς ἀθανασίαν κληρονομήσωμεν» Πβλ. καὶ κατὰ ἀρειαν. 2, 77.

2) Περὶ ἐνανθρωπ. τοῦ λόγου 12.7.13 ἑξ.

3) Περὶ ἐνανθρωπ. τοῦ λόγου 18. 32. 46. 52—56.

4) Πρβ. *Hein, Voigt,* Die Lehre des Athanasius von Alexandriens 1861.—*J. Dräseke,* Athanasiana, 1889.—*H. Reynolds*, Athanasius, his life und work, 1889.—*I. Geffcken,* zwei griech. Apologeten, 1907.—*F. Cavallera*, St. Athonase, 1908.—ἰδὲ καὶ *Überweg - Baumgartner* [10], σ. 50*.

2. Βασίλειος ὁ μέγας.

1. **Βίος καὶ συγγραφή.** Βασίλειος ὁ μέγας τε καὶ οὐρανοφάντωρ ἐπικαλούμενος ἐγεννήθη ἐν Καισαρείᾳ τῆς Καππαδοκίας περὶ τὸ 330 ἐκ γονέων εὐπόρων καὶ εὐγενῶν καὶ ἐπὶ χριστιανικῇ ἀρετῇ διαπρεπῶν. Ἐν θεοσεβείᾳ μεγάλῃ ἀνατραφεὶς παρά τε τῆς προμήτορος Μακρίνης, μαθητρίας Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ, καὶ τῆς εὐσεβοῦς μητρὸς Ἐμμελείας [1] ἐδιδάχθη τὰς πρώτας τῆς ἐπιστήμης ἀρχὰς ὑπὸ τοῦ πατρός, ὅστις ὠνομάζετο ὡσαύτως Βασίλειος καὶ ἦτο περιώνυμος νομικὸς καὶ ῥήτωρ. Χάριν σπουδῶν ἦλθεν ὁ νέος Βασίλειος εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ εἶτα εἰς Ἀθήνας, ἔνθα ἐγένετο γνώριμος εἰς τὸν ὕστερον αὐτοκράτορα Ἰουλιανὸν καὶ συνῆψε στενοτάτην φιλίαν πρὸς Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν. Πέντε περίπου ἔτη ἐν Ἀθήναις διατρίψας ἐπανῆλθε περὶ τὸ 356 εἰς τὴν πατρίδα καὶ μετῆλθεν ἐπί τινα χρόνον τὸ ἔργον τοῦ συνηγόρου εὐδοκίμως. Ἀλλ᾽ ὕστερον ἀπεφάσισε καταφρονήσας ὅλως τῶν κοσμικῶν πραγμάτων καὶ ἀπαλλαγεὶς παντάπασι τῶν βιοτικῶν φροντίδων νὰ τραπῇ ἐπὶ τὸ μοναχικὸν στάδιον. Βαπτισθεὶς λοιπὸν καὶ τὸν βαθμὸν τοῦ ἀναγνώστου λαβὼν ἀπεδήμησεν εἰς Αἴγυπτον καὶ Παλαιστίνην καὶ Συρίαν καὶ Μεσοποταμίαν πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν ἐκεῖ περιφανεστάτων ἀσκητῶν. Ἐπανελθὼν δ᾽ ἐκ τῆς ἀποδημίας ἠσπάσατο τὸν μοναχικὸν βίον καὶ ἀπεχώρησεν εἴς τινα ἔρημον τοῦ Πόντου [2], ὅπου ἤδη ἀπὸ πολλοῦ ἡ μήτηρ Ἐμμέλεια καὶ ἡ ἀδελφὴ Μακρίνη διέμενον. Ἐνταῦθα ἵδρυσε πολλὰ μοναστήρια καὶ διετύπωσεν ἀσκητικὰς διατάξεις, αἵτινες μετέπειτα καθ᾽ ὅλην που τὴν Ἀνατολὴν ἐπεκράτησαν. Ἦλθε δ᾽ εἰς τὴν ἔρημον καὶ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς καὶ ἀμφότεροι οἱ φίλοι συνευχόμενοι καὶ συνεργαζόμενοι ἀφιέρωσαν ἑαυτοὺς εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἁγίων Γραφῶν καὶ τὴν κατανόησιν τῶν ἀρχαίων ἑρμηνευτῶν. Περὶ τὸ ἔτος 362 προσεκλήθη ὁ Βασίλειος εἰς Καισάρειαν καὶ προεχειρίσθη εἰς πρεσβύτερον ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Εὐσεβίου δεομένου ἀνδρός, οἷος ὁ Βασίλειος [3], ἐναρέτου καὶ εὐτόλμου καὶ ἱκανοῦ ὅπως ἀντεπεξέλθῃ κατὰ τοῦ διαδιδομένου τῇ ὑποστηρίξει τοῦ Οὐάλεντος

[1] Βασιλ. ἐπιστ. 204, 6. 223, 3.

[2] Βασιλ. ἐπιστ. 14.

[3] Τῷ ἐπισκόπῳ Εὐσεβίῳ ἐστερημένῳ θεολογικῆς παιδεύσεως καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας ἦτο ὁ Βασίλειος «σύμβουλος ἀγαθός, παραστάτης δεξιός, τῶν θείων ἐξηγητής, τῶν πρακτέων καθηγητής, γήρως βακτηρία, πίστεως ἔρεισμα». Γρηγ. Ναζ. Λογ. 43, 33.

ἀρειανισμοῦ. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Εὐσεβίου τῷ 370 ὁ Βασίλειος ἀνῆλθεν εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον Καισαρείας καὶ ἐπὶ ὀκτὼ ἔτη συνετῶς καὶ εὐθαρσῶς τὴν ἐκκλησίαν διηύθυνεν. Ἐξηκολούθησε δὲ τὸν κατὰ τῶν ἀρειανῶν ἀγῶνα καὶ εἰργάσατο μετὰ ζήλου ὑπὲρ ἀποκαταστάσεως τῆς ὁμονοίας καὶ εἰρήνης τῶν ἐκκλησιῶν. Ἀνύψωσε τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ καὶ ἐγένετο διὰ τῆς πίστεως καὶ τῶν ἀγαθῶν ἔργων θαυμαστὸν πᾶσι πρότυπον [1]. Μετήλλαξε δὲ τὸν βίον τῇ 1 Ἰανουαρίου τοῦ 379 ἄγων τὸ πεντηκοστὸν περίπου τῆς ἡλικίας ἔτος. Ὁ εὐκλεὴς ἱεράρχης, εἷς τῶν τριῶν οἰκουμενικῶν μεγάλων διδασκάλων, κατέλιπε πολυάριθμα συγγράμματα, ὧν τὰ μὲν εἶναι δογματικὰ τὰ δὲ ἐξηγητικὰ τὰ δὲ ἀσκητικὰ τὰ δὲ ὁμιλίαι καὶ μαρτυροῦσι πάντα περιφανῶς τὴν βαθεῖαν σοφίαν καὶ ῥητορικὴν δεινότητα τοῦ μεγάλου τούτου τῆς ἐκκλησίας φωστῆρος. Ταῦτα διακρίνει λέξις εὔσημος καὶ κυρία, νοημάτων τάξις καὶ καθαρότης, πιθανότης καὶ γλυκύτης ὑπέροχος [2]. Ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Βασιλείου μνημονεύομεν ἐνταῦθα μόνον τὰ πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπὸν σπουδαιότατα· τοιαῦτα δ᾽ εἶναι τὰ α) *Ἀντιρρητικὸς ἢ ἀνατρεπτικὸς τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου,* ἐν πέντε βιβλίοις· ἐνταῦθα ὁ Βασίλειος ὑπερμαχεῖ τῆς περὶ τριάδος διδασκαλίας τῆς ἐκκλησίας κατὰ τοῦ ἀρειανοῦ Εὐνομίου [3]. β) *Ὁμιλίαι ἐννέα εἰς τὴν ἑξαήμερον,* περιέχουσαι ἑρμηνείαν τῆς κατὰ γράμμα ἐννοίας τῆς ἁγίας Γραφῆς περὶ τῆς δημιουργίας τῶν ἓξ ἡμερῶν. γ) *Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς,* οἵτινες λόγοι διαλαμβάνουσι περὶ τῆς δημιουργίας καὶ τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου κατά τε τὴν ψυχικὴν καὶ τὴν σωματικὴν αὐτοῦ ὑπόστασιν [4].

2. **Ἡ τοῦ θεοῦ γνῶσις.** Ὁ Βασίλειος ἀσχολεῖται διεξοδικῶς περὶ τὴν θεωρίαν τῆς τοῦ θεοῦ γνώσεως ἀντιμαχόμενος σφοδρῶς πρὸς τὸν

[1] Σωζομ. ἐκκλ. ἱστ. 6, 34.

[2] Φωτ. Μυριοβ. 141.

[3] Ὁ Εὐνόμιος, τὸ γένος Καππαδόκης, μαθητὴς καὶ γραμματεὺς τοῦ ἀρειανοῦ Ἀετίου, ὃν καὶ ὑπερηυδοκίμησεν, ἐγένετο τῷ 360 ἐπίσκοπος Κυζίκου ἀλλὰ διὰ τὰ αἱρετικὰ αὐτοῦ δόγματα καθῃρέθη καὶ ἐξωρίσθη. Συνέγραψε δὲ περὶ τὸ 360 Ἀπολογητικὸν καὶ ὕστερον Ὑπὲρ τῆς ἀπολογίας ἀπολογίαν, ἐν ᾗ ἀπήντα εἰς τὸν Ἀνατρεπτικὸν τοῦ Βασιλείου. Ὁ Εὐνόμιος ἐπειράθη μετὰ διαλεκτικῆς εὑρεσιλογίας νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν ἀρειανὴν θεωρίαν· παρεδέχετο οὐσιώδη διαφορὰν τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πατρὸς καὶ ἠρνεῖτο τὸ ὁμοούσιον τοῦ υἱοῦ πρὸς τὸν πατέρα, διὸ καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Εὐνομίου ἐκαλοῦντο «ἀνόμοιοι».

[4] Περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ μεγάλου Βασιλείου ἐπιθ. Κ. Κοντογόνου φιλολ. καὶ κριτ. ἱστορ. 2, 354—407.

Εὐνόμιον. Οὗτος ἠρνεῖτο τὴν ἔμμεσον τοῦ θεοῦ γνῶσιν, τὴν διὰ τῶν δημιουργημάτων γινομένην· ἐκλαμβάνων τὸν θεῖον λόγον ὡς ἁπλοῦν δημιούργημα δὲν ἠδύνατο νὰ θεωρήσῃ τὸν δι᾽ αὐτοῦ δημιουργηθέντα κόσμον ὡς ἀποκάλυψιν τοῦ θεοῦ καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν ὡς μέσον τοῦ θεοῦ διαγνωστικόν. Οὐχὶ ἐμμέσως, ἔλεγε, γινώσκομεν τὸν θεὸν ἀλλ᾽ ἀμέσως καὶ τελείως καὶ δὴ καὶ τελειότερον τὸν θεὸν ἢ ἡμᾶς αὐτούς. Δὲν γινώσκομεν τὸν θεὸν δι᾽ ἐννοιῶν *(κατ᾽ ἐπίνοιαν)* καὶ ὀνομάτων, διότι τὸ κατ᾽ ἐπίνοιαν λεγόμενον ὑπάρχει μόνον ἐν λέξεσι καὶ ὀνόμασι καὶ συνδιαλύεται μετὰ τῆς φωνῆς [1]. Πρὸς δὲ διετείνετο ὁ Εὐνόμιος ὅτι μεταξὺ τῶν κατηγορημάτων τοῦ θεοῦ οὐδεμίαν πρέπει νὰ ἐνορῶμεν διαφοράν, διότι παραδεχόμενοι τὴν ἁπλότητα τῆς θείας οὐσίας ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι πάντα τὰ κατηγορήματα καὶ ὀνόματα τοῦ θεοῦ εἶναι ἰσοδύναμα. Πρὸς τὴν θεωρίαν ταύτην τῆς τοῦ θεοῦ γνώσεως ἀντεπεξερχόμενος ὁ Βασίλειος ἀναιρεῖ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι τὸ κατ᾽ ἐπίνοιαν λεγόμενον δὲν ἔχει πραγματικὴν ὕπαρξιν ἀλλ᾽ εἶναι κενὸν ὄνομα καὶ ψιλὴ λέξις. Τὰ προσπίπτοντα, λέγει, εὐθὺς ὡς ἁπλᾶ καὶ ἑνιαῖα ἐξεταζόμενα ἀκριβέστερον εὑρίσκονται ποικίλα καὶ πολλὰ διὰ τοῦ νοῦ διαιρούμενα, τουτέστιν ἐπινοίᾳ διαιρετά. Οὕτω τὸ σῶμα φαίνεται τῇ πρώτῃ ἀντιλήψει ὡς ἁπλοῦν καὶ ἑνιαῖον ὂν ἀλλὰ δι᾽ ἀκριβεστέρας παρατηρήσεως ἀναλύεται εἰς χρῶμα καὶ σχῆμα καὶ μέγεθος καὶ τὰ λοιπά. Ὡσαύτως ὁ σῖτος ἐμφανίζεται ὥς τι ἁπλοῦν καὶ ἑνιαῖον ἀλλ᾽ ἀκριβέστερον ἐξεταζόμενος θεωρεῖται κατ᾽ ἐπίνοιαν διαφόρως, νῦν μὲν ὡς καρπός, νῦν δὲ ὡς σπέρμα, νῦν δὲ ὡς τροφή. Καὶ τὶς δύναται νὰ εἴπῃ ὅτι ταῦτα τὰ κατ᾽ ἐπίνοιαν διακρινόμενα εἶναι κενὰ περιεχομένου ὀνόματα [2]; Τοῦτ᾽ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τοῦ θεοῦ· πάντα τὰ κατ᾽ ἐπίνοιαν λεγόμενα περὶ τοῦ θεοῦ, πᾶσαι αἱ προσνεμόμεναι αὐτῷ ἰδιότητες, εἶναι πραγματικαί. Ἐὰν μὲν ἀποβλέψωμεν εἰς τὸ παρελθὸν καὶ ἴδωμεν ὅτι ὁ θεὸς ὑπάρχει ἐπέκεινα πάσης ἀρχῆς, ὀνομάζομεν αὐτὸν ἀγέννητον· ἐὰν δὲ ἀποβλέψωμεν εἰς τὸ μέλλον καὶ ἴδωμεν ὅτι ὁ θεὸς δὲν ἐπιδέχεται τέλος, προσαγορεύομεν αὐτὸν ἄφθαρτον. Αἱ ἰδιότητες αὗται καὶ αἱ τοιαῦται ἀνήκουσιν ὄντως τῷ θεῷ καὶ εἶναι διάφοροι ἀλλήλων [3], δὲν δηλοῦσιν ὅμως τὴν θείαν οὐσίαν καθ᾽ ἑαυτήν. Λέγοντες

---

1) Κατὰ Εὐνομ. 1, 7. 520. Ἔκδ. Migne. «Τὰ γὰρ κατ᾽ ἐπίνοιαν λεγόμενα ἐν ὀνόμασι μόνον καὶ προφορᾷ τὸ εἶναι ἔχοντα ταῖς φωναῖς συνδιαλύεσθαι πέφυκεν».

2) 1, 6. 521. 524.

3) Αὐτ. 1, 7. 525.

φέρ᾽ εἰπεῖν τὸν θεὸν δημιουργικὸν ἢ προνοητικὸν ἢ προγνωστικὸν δὲν σημαίνομεν τὴν θείαν οὐσίαν· ἐὰν τὰ ὀνόματα ταῦτα ἐδήλουν τὴν θείαν οὐσίαν ὡς τοιαύτην, θὰ ἦσαν κατ᾽ ἀνάγκην ἰσοδύναμα καὶ θὰ συνεχέοντο πρὸς ἄλληλα, ὡς ὅταν λέγωμεν τὸν αὐτὸν ὁτὲ μὲν Σίμωνα ὁτὲ δὲ Πέτρον ὁτὲ δὲ Κηφᾶν. Οὕτω δέ τις ἐρωτώμενος τὶ ἐννοεῖ ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἀναλλοίωτος θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκρίνηται ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἀγέννητος· καὶ ὁ ἐρωτώμενος τὶ σημαίνει ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἀμερὴς θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ θεὸς εἶναι δημιουρικός, ἥτις σύγχυσις εἶναι πρᾶγμα ἀτοπώτατον [1]. Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι πάντες οἱ τοῦ θεοῦ διορισμοί, οἵ τε θετικοὶ καὶ οἱ ἀρνητικοί, εἶναι κατ᾽ ἐπίνοιαν διάφοροι ἀλλήλων καὶ πορίζουσιν ἅπαντες ἐξαρκοῦσαν τῆς θείας φύσεως ἔννοιαν [2] Ὁ δ᾽ ἰσχυρισμὸς τοῦ Εὐνομίου, ὅτι εἶναι δυνατὴ τῷ ἀνθρώπῳ ἡ ἄμεσος τοῦ θεοῦ γνῶσις καὶ ὅτι οὐσία τοῦ θεοῦ ὑπάρχει τὸ ἀγέννητον [3], εἶναι πλημμελής. Διότι τὸ ἀγέννητον εἶναι ἀρνητικὸς διορισμὸς κατ᾽ ἐπίνοιαν ἀπονεμόμενος τῷ θεῷ καὶ δηλῶν ὅτι πρὸ τοῦ θεοῦ οὔτε αὐτὸς οὗτος οὔτε ἕτερόν τι προϋπάρχει. Εἶναι λοιπὸν τὸ ἀγέννητον παρεπόμενον καὶ ἔξωθεν τοῦ θεοῦ τὸ δ᾽ ἔξωθεν τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι οὐσία αὐτοῦ [4]. Ἔπειτα δέ, ἂν τὸ ἀγέννητον ὑπάρχῃ αὐτὴ ἡ θεία οὐσία, δύναται καὶ πᾶσα ἄλλη τῷ θεῷ ἀπονεμομένη ἰδιότης, ὡς τὸ ἀναλλοίωτον καὶ τὸ ἀόρατον καὶ τὸ ἄφθαρτον, νὰ εἶναι ἐπίσης ἡ θεία οὐσία· εἶναι ἄγαν αὐθαίρετον τὸ χαρακτηρίζειν ὡς οὐσίαν τοῦ θεοῦ μόνον τὸ ἀγέννητον ἐκ τῶν πολλῶν τοῦ θεοῦ ἰδιοτήτων [5]. Ἄτοπον ὡσαύτως καὶ ἀλαζονικὸν εἶναι τὸ ὑπολαμβάνειν ὅτι ἔχομεν ἄμεσον καταληπτικὴν τοῦ θεοῦ γνῶσιν, ὁπότε καὶ τῶν δημιουργημάτων καὶ αὐτῶν τῶν χαμαὶ καὶ ὑπὸ τοῖς ποσὶ κειμένων τὴν οὐσίαν ἀγνοοῦμεν. Ἀφοῦ οὐδὲ τῆς γῆς, ἣν καταπατοῦμεν, τὴν φύσιν δὲν γινώσκομεν, πῶς θέλομεν νὰ πιστεύωμεν ὅτι τὴν ἄπειρον τοῦ θεοῦ οὐσίαν καταλαμβάνομεν [6]; Ἡ τοῦ θεοῦ οὐσία ὑπερβαίνει τὴν κατάληψιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ μόνῳ τῷ μονογενεῖ τοῦ θεοῦ υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι εἶναι

---

1) Αὐτ. 1, 8. 528.

2) Αὐτ. 1, 10. 533 ἑξ.

3) Αὐτ. 1, 5. 517. Ἆρ᾽ οὖν, εἰ μήτε αὐτὸς (ὁ θεὸς) ἑαυτοῦ μήτε ἕτερόν τι αὐτοῦ προϋπάρχειν δέδεικται, πρὸ δὲ πάντων αὐτός, ἀκολουθεῖ τούτῳ τὸ ἀγέννητον· μᾶλλον δὲ αὐτό ἐστιν οὐσία ἀγέννητος.

4) Αὐτ. 1, 5 517.. 520. «Πῶς γὰρ τὸ αὐτὸ καὶ ἀκολουθεῖ τῷ θεῷ καὶ ταυτόν ἐστιν αὐτῷ, πᾶσιν ὄντος προδήλου ὅτι τὸ ἀκολουθοῦν ἕτερόν ἐστι παρὰ τὸν οὗ ἐστιν ἐπακολούθημα».

5) Αὐτ. 1, 5. 519.

6) Αὐτ. 1, 13. 540 ἑξ.

γνωστή. Ἡμεῖς δὲ οἱ ἄνθρωποι ἐκ τῶν ἔργων τοῦ θεοῦ ἀναγόμεθα εἰς αὐτὸν καὶ διὰ τῶν δημιουργημάτων σχηματίζομεν ἔννοιαν τοῦ δημιουργοῦ καὶ τῶν ἰδιοτήτων αὐτοῦ· διότι τοῦτο μόνον εἶναι περὶ τοῦ θεοῦ γνωστόν, ὅπερ τοῖς ἀνθρώποις ὁ θεὸς ἐφανέρωσεν [1]. Τὸν θεὸν λοιπὸν οὔτε κατὰ τὴν οὐσίαν ἀμέσως γινώσκομεν οὔτε ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ ἀπείρῳ φύσει καταλαμβάνομεν ἀλλὰ μόνον κατ᾽ ἐπίνοιαν γινώσκομεν, τουτέστι διὰ πολλῶν καὶ διαφόρων ἰδιοτήτων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δημιουργημάτων ἐν οἷς ὁ θεὸς ἀποκαλύπτεται. Ἐντεῦθεν προέρχονται αἱ παντοῖαι ἔννοιαι, καθ᾽ ἃς νοοῦμεν τὸν θεόν, καὶ τὰ ποικίλα ὀνόματα, δι᾽ ὧν ὀνομάζομεν αὐτόν. Αἱ πολλαὶ αὗται ἔννοιαι καὶ τὰ ὀνόματα, δι᾽ ὧν γινώσκομεν ἀτελῶς τὸν θεόν, δὲν πρέπει νὰ συγχέωνται πρὸς ἄλληλα, διότι εἶναι διάφορα καὶ σημαίνουσι τοὺς παντοειδεῖς τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ θεοῦ τρόπους. Βεβαίως ἡ θεία φύσις εἶναι μία καὶ ἁπλῆ καὶ μονοειδὴς καὶ ἀσύνθετος, ὥστε κατ᾽ οὐδένα τρόπον δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐν ποικίλῃ τινὶ συνθέσει· ἀλλ᾽ ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ χαμαὶ κειμένη καὶ ἐν τῷ γηΐνῳ σώματι κατορωρυγμένη ἀδυνατεῖ νὰ κατίδῃ τηλαυγῶς τὸ ζητούμενον καὶ ἀναγκάζεται νὰ νοήσῃ πολυτρόπως καὶ πολυμερῶς τὴν ἄφραστον φύσιν διὰ πολλῶν ἐννοιῶν. Ἐφ᾽ ὅσον θεωροῦμεν τὸν θεὸν ὡς τὸ πρῶτον καὶ ἀκρότατον ὄν, ἔχομεν σκοτεινὴν καὶ ἀσαφῆ γνῶσιν αὐτοῦ· ὅταν δ᾽ ὅμως παραβάλωμεν τὰ ἄλλα ὄντα πρὸς τὸν θεόν, πορίζόμεθα πολλὰς ἐννοίας, καθ᾽ ἃς νοοῦμεν διαφόρους τελειότητας τοῦ θεοῦ καὶ οὕτω λαμβάνομεν σαφεστέραν καὶ ἀκριβεστέραν γνῶσιν αὐτοῦ. Πλὴν ἀλλὰ δὲν ἀναιρεῖται διὰ τῶν πολλῶν ἐννοιῶν ἡ τῆς θείας οὐσίας ἁπλότης, διότι πᾶσαι αἱ τελειότητες, ἃς διακρίνομεν ἐν τῷ θεῷ, εἶναι κατ᾽ ἀλήθειαν ἓν ἐν αὐτῷ ἓν καὶ ταὐτό· ὀφείλομεν ὅμως ἐν τῇ διανοίᾳ ἡμῶν νὰ διακρίνωμεν ταύτας ὡς προερχομένας ἐκ διαφόρων ἀπόψεων, ἀφ᾽ ὧν θεωροῦμεν τὴν μίαν καὶ ἁπλῆν τοῦ θεοῦ οὐσίαν.

3. ***Θεολογία.*** Εἰ καὶ ἡ τοῦ θεοῦ οὐσία λανθάνει, ὡς εἴρηται, ὅλως ἡμᾶς [2], ὅμως ἰδιότητες αὐτοῦ εἶναι γνώριμοι ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῶν δημιουργημάτων. Εἰς τὴν γνῶσιν δηλαδὴ τῶν θείων ἰδιοτήτων ἀναγόμεθα ἐκ τῆς ἐποπτείας τῶν αἰσθητῶν καὶ μάλιστα ἐκ τῆς θεω-

---

1) Αὐτ. 1, 14. 544.

2) Ἡ περὶ θεοῦ γνῶσις ἡμῶν εἶναι περιωρισμένη, διότι γινώσκομεν ὅτι ὑπάρχει θεὸς οὐχὶ δὲ καὶ τίς ἡ οὐσία αὐτοῦ. Ὁμιλ. εἰς Μάμαντα 31, 597 A. «Πόσος δὲ θεὸς καὶ τί τὸ μέτρον αὐτοῦ καὶ ποταπὸς τὴν οὐσίαν, τὰ τοιαῦτα ἐπικίνδυνα τῷ ἐρωτῶντι ἄπορα δὲ τῷ ἐρωτωμένῳ· σιωπὴ δὲ θεραπεία τῶν τοιούτων ἐστί».

ρίας ἡμῶν αὐτῶν [1]. Σκοποῦντες τὴν ἐνυπάρχουσαν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀσώματον ψυχὴν νοοῦμεν τὸν θεὸν ἀσώματον, μὴ περιγραφόμενον τόπῳ· σκοποῦντες δὲ πάλιν τὴν ψυχήν, ἥτις ὑπάρχει ἄληπτος διὰ σωματικῶν ὀφθαλμῶν καὶ γινώσκεται μόνον ἐκ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῆς, πειθόμεθα ὅτι καὶ ὁ θεὸς εἶναι ἀόρατος, ἀπρόσιτος τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ καταληπτὸς διὰ μόνης τῆς διανοίας [2]. Παρατηροῦντες δὲ τὰ αἰσθητὰ δημιουργήματα μανθάνομεν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι παντοδύναμος καὶ πάνσοφος, πάντα ποιήσας καὶ πάντα θεωρῶν [3]. Δημιουργὸς ὢν ὁ θεὸς πάντων πάντα ἐφορᾷ· ἐπειδὴ εἶναι καρδιῶν δημιουργός, διὰ τοῦτο καὶ γινώσκει πάντα τὰ ἔργα ἡμῶν, πάντας τοὺς λόγους καὶ τὰς ἐννοίας καὶ πᾶσαν τοῦ ἀνθρώπου κίνησιν [4]. Ἡ δὲ δικαιοσύνη τοῦ θεοῦ ὑπερέχει πάντα λόγον ἄρρητος οὖσα καὶ ἀκατάληπτος πάσῃ τῇ γενητῇ φύσει [5]. Ὑπὲρ πάσας ὅμως τὰς ἰδιότητας ἐξαίρεται ἡ τοῦ θεοῦ παντοδυναμία· ὅσα ὑφ᾽ ἡμῶν χωρίζονται διὰ μόνης τῆς φαντασίας, δύνανται νὰ διακριθῶσι παρὰ τοῦ ποιητοῦ τῆς φύσεως αὐτῶν [6]. Μαρτυρεῖ δὲ τὴν θείαν δύναμιν οὐχὶ τόσον ἡ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς σύστασις καὶ ἡ τῆς θαλάσσης καὶ τοῦ ἀέρος καὶ τῶν μεγίστων στοιχείων γένεσις ὅσον ἡ περὶ τὴν ἐνανθρώπησιν οἰκονομία καὶ ἡ πρὸς τὸ ταπεινὸν καὶ ἀσθενὲς τῆς ἀνθρωπότητος συγκατάβασις [7]. Τοιουτοτρόπως ἀπονέμομεν τῷ θεῷ πολλὰς ἰδιότητας καὶ ὀνομάζομεν διάφορα ὀνόματα· ἓν ὄνομα δὲν ἀρκεῖ ἵνα δηλώσῃ πάσας τοῦ θεοῦ τὰς μεγαλειότητας, οὐδὲ δύναται ἀκινδύνως νὰ ἐξαρθῇ ὄνομά τι ὑπὲρ τὰ ἄλλα. Τὸ ὄνομα φέρ᾽ εἰπεῖν *θεὸς* δὲν δηλοῖ τὸ «πατήρ», ἀπὸ δὲ τοῦ ὀνόματος τούτου λείπει τὸ *κτίστης*, καὶ εἰς ταῦτα πάλιν πρέπει νὰ προστεθῶσι τὰ ὀνό-

---

1) Ὁμιλ. 1 εἰς τὴν ἑξαήμ. 29, 16 c.

2) Ὁμιλ. εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ 31, 216 A.

3) Τὸ ὄνομα θεὸς παράγει ὁ Βασίλειος ἐκ τοῦ τεθεικέναι ἢ τοῦ θεᾶσθαι. Ἐπιστ. 8, Migne 32, 265 A.

4) Ὁμιλ. εἰς τὸν 32 ψαλμόν. 29, 344.

5) Ὁμιλ. εἰς τὸν 7 ψαλμὸν 29, 249 A. Ἡ θεία δικαιοσύνη εἶναι συναφὴς πρὸς τὸν ἔλεον, διότι ὁ θεὸς ἐπάγει τὴν κρίσιν ἀφορῶν εἰς τὴν ἀσθένειαν τῆς φύσεως ἡμῶν. Αὐτ. 29, 489 A. B.

6) Ὁ ἄνθρωπος π. χ. δὲν δύναται νὰ χωρίσῃ τὴν καυστικὴν δύναμιν τοῦ πυρὸς ἀπὸ τῆς λαμπρότητος, ἀλλ᾽ ὁ θεὸς ὅμως ἐπέθηκε τῇ βάτῳ πῦρ λάμπον καὶ μὴ καῖον. Ὁμιλ. εἰς ἑξαήμ. 29, 121 C.

7) Ὁμιλ. εἰς τὸν 44 ψαλμόν. 29, 400 B. Ὁ Βασίλειος σφοδρῶς καθάπτεται τοῦ Εὐνομίου ὑποτάττοντος τὸν θεὸν εἰς τοὺς ὅρους τῆς ἀνάγκης καὶ διατεινομένου ὅτι και βουλόμενος ὁ πατὴρ δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ καταστήσῃ τὸν υἱὸν κοινωνὸν τῆς ἑαυτοῦ οὐσίας. Κατὰ Εὐνομ. 2, 30 B.

ματα ἀγαθότης, σοφία, δύναμις καὶ τὰ λοιπὰ τὰ ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ φερόμενα. Πλὴν ἀλλὰ θὰ ἦτο ἀσέβεια, ἐὰν τὰ ὀνόματα ταῦτα ἐξελαμβάνοντο ἐπὶ τοῦ θεοῦ κατὰ τὴν συνήθη χρῆσιν [1]· καὶ πάντα δὲ τὰ νοήματα συναπτόμενα καὶ πάντα τὰ ὀνόματα συνερχόμενα δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ παραστήσωσι κατ' ἀξίαν τὸν θεόν [2].

Ὁ θεὸς εἶναι μὲν εἷς κατὰ τὴν οὐσίαν [3] ἀλλὰ διακρίνεται εἰς τρεῖς ὑποστάσεις [4] ἢ πρόσωπα, τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα [5]. Ὁ πατὴρ εἶναι ἡ πάντων ἀρχή, ἡ αἰτία τοῦ εἶναι τῶν ὄντων, ἡ ῥίζα τῶν ζώντων. Ἐξ αὐτοῦ προῆλθεν ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς, ἡ σοφία, ἡ δύναμις, ἡ εἰκὼν ἡ ἀπαράλλακτος τοῦ ἀοράτου θεοῦ, ὁ ἐκ τοῦ πατρὸς γεννηθεὶς υἱός [6]. Εἶναι δ' ὁ υἱὸς ὁ ζῶν λόγος, ὁ θεὸς ὢν καὶ πρὸς τὸν θεὸν

---

1) Οὕτω π. χ. τὸ πατὴρ σημαίνει κατὰ τὴν συνήθη χρῆσιν πάθος καὶ ἀπόρροιαν καὶ ἀσθένειαν καὶ ὅσα τοιαῦτα· ὁμοίως καὶ τὸ κτίστης ἐμφαίνει χρείαν χρόνου, ὕλης, σκευῶν, βοηθείας, ὧν πάντων πρέπει νὰ εἶναι καθαρὰ ἡ περὶ θεοῦ ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου. Περὶ πίστεως 31, 684 B.

2) Ἔνθ. ἀνωτ.

3) Ὁ θεὸς εἶναι εἷς οὐχὶ κατὰ τὸν ἀριθμὸν ἀλλὰ κατὰ τὴν οὐσίαν· διότι ὁ ἀριθμὸς ἀναφέρεται εἰς τὴν ποσότητα συναφῆ οὖσαν πρὸς τὴν σωματικὴν φύσιν, ἐνῷ ὁ θεὸς εἶναι ἁπλοῦς καὶ ἑνιαῖος τὴν φύσιν. Ἐπιστ, 8. Ἔπιθι καὶ 24 ὁμιλ. κατὰ Σαβελλιανῶν, Migne 31, 600 ἑξ.

4) Ἡ *οὐσία* ἔχει πρὸς τὴν *ὑπόστασιν* ὡς τὸ καθόλου (τὸ δηλοῦν τὴν κοινὴν φύσιν) πρὸς τὰ καθ' ἕκαστα (τὰ χωριζόμενα ἀπ' ἀλλήλων δι' ἰδίου γνωριστικοῦ λόγου), ὡς π. χ. ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸν Πέτρον καὶ τὸν Ἀνδρέαν καὶ τὸν Ἰωάννην. Περὶ τῆς διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως διαλαμβάνει ὁ Βασίλειος διεξοδικῶς ἐν τῇ 38 ἐπιστολῇ. Ἐνταῦθα (32 328 B) λέγεται «τοῦτο οὖν ἐστιν ἡ ὑπόστασις, οὐχ ἡ ἀόρατος τῆς οὐσίας ἔννοια μηδεμίαν ἐκ τῆς κοινότητος τοῦ σημαινομένου στάσιν εὑρίσκουσα ἀλλ' ἡ τὸ κοινόν τε καὶ ἀπερίγραπτον ἐν τῷ τινὶ πράγματι διὰ τῶν ἐπιφαινομένων ἰδιωμάτων παριστῶσα καὶ περιγράφουσα». Πβλ. καὶ Ἐπιστ. 236, 36.

5) Ἐπιστ. 125. Migne 32, 548 B.

6) Ὁ Εὐνόμιος διετείνετο ὅτι ὁ πατὴρ ἀγέννητος ὢν δὲν ἐπιδέχεται γέννησιν, ὥστε νὰ μεταδώσῃ τῷ γεννωμένῳ μέρος τῆς ἰδίας οὐσίας ἐγεννήθη δ', ἔλεγεν, ἡ οὐσία τοῦ υἱοῦ κατὰ τὴν γνώμην τοῦ πατρός, τὸ δ' ἅγιον πνεῦμα εἶναι τρίτον κατὰ τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν τάξιν καὶ τὴν φύσιν. (Κατὰ Εὐνόμ. 1, 16C. 2, 11B. 3, 1A.). Ἀλλ' ὁ Βασίλειος δεικνύει ὅτι ὁ υἱὸς γεννᾶται ἐκ τοῦ πατρὸς οὐχὶ κατὰ τὴν *οὐσίαν*, ἥτις εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ ἐξ ἑαυτῆς ὑπάρχουσα, ἀλλὰ κατὰ τὴν *ὑπόστασιν*· ὁ υἱὸς δηλαδὴ ὡς πρόσωπον ἔλαβε τὴν (προσωπικὴν) ὕπαρξιν παρὰ τοῦ πατρός, ἐνῷ ὁ πατὴρ ὡς πρόσωπον ἔχει τὴν (προσωπικὴν) ὕπαρξιν ἐξ ἑαυτοῦ. Σημειῶδες δ' ὅτι ἡ γέννησις τοῦ υἱοῦ δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ κατὰ τὴν συνήθη ἔννοιαν· διότι ἡ οὐσία τοῦ πατρὸς δὲν μερίζεται εἰς υἱὸν οὐδὲ γεννᾷ ῥυεῖσα οὐδὲ προβαλοῦσα ἀλλ' ἄρρητος εἶναι καὶ ἀνεπινόητος λογισμοῖς ἀνθρωπίνοις ὁ τῆς γεννήσεως τρόπος. Ὁμιλ. εἰς Μάμαντα 29, 597C. Ἐπιστ. 32. Mign. 32, 396A.

ὤν, ὢν καὶ οὐχὶ προσγενόμενος, ὑπάρχων πρὸ τῶν αἰώνων, οὐχὶ προσκτηθεὶς ὕστερον, υἱὸς καὶ οὐχὶ κτῆμα, ποιητὴς καὶ οὐχὶ ποίημα, κτίστης καὶ οὐχὶ κτίσμα, πάντα ὢν ὅσα ἐστὶν ὁ πατήρ. Μένων ἐν τῷ εἶναι υἱὸς ἐστὶ πάντα ὅσα ἐστὶν ὁ πατὴρ οὐδ' ἐδόθησαν τῷ υἱῷ τὰ θαύματα ἐκ δωρεᾶς καὶ χάριτος ἀλλ' ἔχει οὗτος ἐκ τῆς κατὰ φύσιν κοινωνίας τὸ ἀξίωμα τῆς πατρικῆς θεότητος. Δὲν ἐκτίσθη δὲ διὰ προστάγματος, ἀλλ' ἐξέλαμψεν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς ἀδιαστάτως καὶ ἀχρόνως συνημμένος αὐτῷ, ἴσος ἐν ἀγαθότητι, ἴσος ἐν δυνάμει, κοινωνὸς τῆς δόξης [1]. Ὅπως ὁ πατὴρ οὕτω καὶ ὁ υἱὸς εἶναι ἄπειρος, πάντα πληροῦσα καὶ πανταχοῦ παροῦσα ἰδία ὑπόστασις [2]. Ὁ υἱός, εἰ καὶ ἐγεννήθη ἐκ τοῦ πατρός, ὅμως δὲν εἶναι ὕστερος αὐτοῦ καθάπερ καὶ ἡ λάμψις προέρχεται μὲν ἐκ τῆς φλογός, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὑστέρα αὐτῆς [3]. Ποιεῖ δὲ πάντα ὁ υἱὸς οὐχὶ κατὰ διακονίαν ἀλλὰ κατὰ τὴν τοῦ γεννήσαντος ὁμοιότητα· ἀπαραλλάκτως ἔχων τῷ πατρὶ κατὰ τὴν οὐσίαν [4] ἔχει ἀπαραλλάκτως καὶ κατὰ τὴν δύναμιν καὶ ἐνέργειαν [5]. Καὶ οὕτω πάντα ἐγένοντο διὰ τοῦ υἱοῦ, οὐχὶ ὀργανικήν τινα οὐδὲ δουλικὴν ὑπηρεσίαν πληροῦντος ἀλλὰ δημιουργικῶς τὸ πατρικὸν θέλημα ἐπιτελοῦντος [6]. Τέλος τὸ ἅγιον πνεῦμα εἶναι ὅλως συναφὲς καὶ ἀδιάστατον καὶ ἀχώριστον ἀπὸ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ· συναριθμεῖται καὶ κατ' οὐδὲν ὑπολείπεται τῶν δύο ἄλλων προσώπων, ἐκπορευόμενον μὲν ἐκ τοῦ πατρὸς μὴ γεννώμενον δὲ ὡς ὁ υἱός [7]· εἶναι ἀΐδιον, σοφόν, ζωοποιόν,

---

1) Ὁμιλ. 15 περὶ πίστεως, 31, 465 D. 468 AB.

2) Ὁμιλ. 16 εἰς τὸ «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος». 31, 481 B. C.

3) Ἐπιστ. 38 Migne 32, 337 B C.

4) Ὁ υἱός, εἶναι ὁμοούσιος τῷ πατρὶ καὶ ἔχει ταυτότητα φύσεως, καθ' ὅσον ὁ κατ' οὐσίαν θεὸς καὶ πατὴρ ἐγέννησε τὸν κατ' οὐσίαν θεὸν καὶ υἱόν. Ῥητέον δ' ὅτι ὁ Βασίλειος ἀποκρούει ἐπὶ τῶν θείων προσώπων τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ὁμοίου καὶ ἀνομοίου, διότι οἱ διορισμοὶ οὗτοι ἀναφέρονται εἰς ποιότητας, ὧν εἶναι τὸ θεῖον ἐλεύθερον. Ἐπιστ. 8. Migne 32, 249 C.

5) Καὶ ἡ μορφὴ δὲ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ εἶναι ἡ αὐτή, θεοπρεπῶς νοουμένη οὐχὶ ἐν σχήματι σωματικῷ ἀλλ' ἐν τῷ ἰδιώματι τῆς θεότητος. (Ὁμιλ. εἰς τὴν ἑξαήμ. 29, 205 c). Ἡ διαφορὰ ἄρα πατρὸς καὶ υἱοῦ ἔγκειται ἐν τῇ γεννήσει τῆς ὑποστάσεως· ὁ μὲν πατὴρ εἶναι τὸ αἴτιον ὁ δὲ υἱὸς τὸ ἐκ τοῦ αἰτίου. Ἐπιστ. 38. Migue 32, 337 C.

6) Περὶ τοῦ ἁγίου πνεύμ. 8. 32, 104 A.

7) Ὁ υἱὸς παρὰ τοῦ πατρὸς ἐξῆλθε καὶ τὸ πνεῦμα ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται, ἀλλ' ὁ μὲν υἱὸς γεννητῶς τὸ δὲ ἅγιον πνεῦμα ἀρρήτως (Κατὰ Σαβελλιαν. 31, 616 C). Ὅτι τὸ ἅγιον πνεῦμα δὲν εἶναι κτίσμα, ἀποδεικνύεται ἐν τῇ ὁμιλίᾳ τῇ κατὰ Σαβελλιανῶν. 31, 613 ἑξ. πβλ. καὶ 32, 396 C. 549 B.

ἀγαθόν, εὐθές, ἡγεμονικόν, δυνατόν, δῶρον ζωῆς καὶ δῶρον δυνάμεως[1]· κατὰ μὲν τὴν δύναμιν ὑπάρχει ἄπειρον κατὰ δὲ τὸ μέγεθος ἀπερίοριστον κατὰ δὲ τοὺς χρόνους ἀμέτρητον· τελειοῖ τὰ ἄλλα αὐτὸ κατ' οὐδὲν ὂν ἐλλιπές, πληροῖ πάντα διὰ τῆς δυνάμεως ὂν μεθεκτὸν εἰς μόνους τοὺς ἀξίους· εἶναι ἁπλοῦν κατὰ τὴν οὐσίαν, ποικίλον κατὰ τὰς δυνάμεις, ὅλον ἑκάστῳ παρὸν καὶ ὅλον ἁπανταχοῦ ὄν, ἀπαθῶς μεριζόμενον καὶ ὁλοσχερῶς μετεχόμενον[2]. Ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα ἔχουσι κοινὴν καὶ ἀπαράλλακτόν τὴν φύσιν, μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐνέργειαν κατ' οὐδὲν διαφέρουσαν ἢ παραλλάττουσαν. Ἁγιάζει καὶ ζωογονεῖ καὶ φωτίζει καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα ποιεῖ ὁμοίως ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα. Ὁπότε λοιπὸν ἔχουσι μίαν καὶ τὴν αὐτὴν φύσιν καὶ ἐνέργειαν, εἶναι μία θεότης[3]. Τὰ τρία τῆς θεότητος πρόσωπα νοοῦνται ἀχωρίστως καὶ ἀδιαστάτως, ὥστε ὁ λέγων ἓν ἐξ αὐτῶν λέγει ἅμα καὶ τὰ ἕτερα δύο· ὁ νοήσας τὸν πατέρα ἐνόησε καὶ τὸν υἱόν, ὁ δὲ λαβὼν τὸν υἱὸν δὲν χωρίζει ἀπ' αὐτοῦ τὸ πνεῦμα. Ἀλλ' εἶναι ἄρρητος καὶ ἀκατανόητος ἡ ἐν τούτοις κοινωνία καὶ διάκρισις, διότι οὔτε ἡ τῶν ὑποστάσεων διαφορὰ διασπᾷ τὸ τῆς θείας φύσεως συνεχὲς οὔτε ἡ κατὰ τὴν οὐσίαν κοινότης συγχέει τὸ ἰδιάζον τῶν γνωρισμάτων[4].

4. ***Κοσμολογία καὶ ἀνθρωπολογία.*** Ὁ θεὸς ἐποίησε πάντα ἐκ τοῦ μηδενὸς[5] καὶ οὐχὶ δι' ἁπλῆς διάταξεως ἀγεννήτου ὕλης· διότι, ἐὰν ὑπῆρχεν ἀγέννητος ὕλη, αὕτη ὡς ἐξ ἴσου ἀΐδιος θὰ ἦτο ὁμότιμος τῷ θεῷ, ὅπερ ἀσεβέστατον[6]. Οἱ ἄνθρωποι συνήθως κρίνοντες κατὰ τὴν ἀσθένειαν τῆς ἑαυτῶν φύσεως ὑπολαμβάνουσιν ὅτι ὁ θεὸς παρέλαβεν ἔξωθεν τὴν ὕλην καὶ ταύτῃ προσέδωκε τὸ σχῆμα καὶ τὴν μορφήν. Ἀλλ' ὁ θεὸς ὅμως θελήσας νὰ ἀγάγῃ εἰς γένεσιν τὰ μὴ ὄντα ἐνόησε συγχρό-

---

1) Περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος 16. 24. Ἐπιστ. 189. Ὁμιλ. 15 περὶ πίστεως Mign. 31, 468 C. Τὰς παντοίας ἐνεργείας τοῦ ἁγίου πνεύματος ἔπιθι ἐν τῇ περὶ πίστεως ὁμιλίᾳ 31, 469.

2) Περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος 9.

3) Ἐπιστ. 38. Mign. 32, 328 D. 332 A. B. Ἐπιστ. 189. 32, 693. 696. Περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος 16. 18.

4) Ἐπιστ. 38. Migne 32, 332. 337. 340.

5) Ἡ κτίσις πᾶσα ἐγένετο διὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ κατὰ θεῖον βούλημα. Κατὰ Εὐνομ. 2, 21C

6) Ἀσεβέστατον θὰ ἦτο, ἐὰν ἡ ἀνείδεος καὶ ἄμορφος ὕλη ἠξιοῦτο τῆς αὐτῆς τιμῆς τῷ σόφῳ καὶ παγκάλῳ δημιουργῷ καὶ κτίστῃ τῶν ὅλων. Ὁμιλ. 2 εἰς τὴν ἑξαήμ. 29, 32A.

νως ποῖός τις πρέπει νὰ εἶναι κόσμος καὶ ἐδημιούργησε[1] μετὰ τοῦ εἴδους αὐτοῦ τὴν ἁρμόζουσαν ὕλην[2]. Ἐγεννήθη δ' ὁ κόσμος πρῶτον μὲν καὶ κυρίως ὡς διδασκαλεῖον καὶ παιδευτήριον τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν ἔπειτα δὲ ὡς ἐπιτήδειον ἐνδιαίτημα πάντων τῶν ἐν γενέσει καὶ φθορᾷ[3]. Καὶ ὅπως ἔχει ἀρχὴν χρονικήν, οὕτως ἔχει καὶ τέλος[4] μέλλων νὰ φθαρῇ ὑπὸ τοῦ πυρός[5]. Πρὸ τοῦ ὁρατοῦ καὶ τῇ αἰσθήσει ληπτοῦ κόσμου ἐγένετο ὁ ἀόρατος καὶ νοητός[6]. Πρὶν δηλαδὴ γίνῃ ὁ παρὼν κόσμος, ὑπῆρχέ τις κατάστασις εἰς τὰς ὑπερκοσμίους δυνάμεις πρέπουσα, ὑπέρχρονος, αἰωνία, ἀΐδιος. Ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ ἀπετέλεσεν ὁ τῶν ὅλων δημιουργὸς φῶς νοητόν, ὅπερ εἶναι πρέπον τῇ μακαριότητι τῶν φιλούντων τὸν Κύριον[7]· ἐποίησε τὰς λογικὰς καὶ ἀοράτους φύσεις καὶ πᾶσαν τὴν διακόσμησιν τῶν νοητῶν τὴν ἡμετέραν διάνοιαν ὑπερβαίνουσαν[8]. Αἱ πνευματικαὶ οὐράνιαι δυνάμεις, οἱ ἄγγελοι[9], ἐποιήθησαν μὲν ὑπὸ τοῦ θείου λόγου ἡγιάσθησαν δὲ ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος[10], οὐ διαφέρουσι καθ' ὅσον τὸ μὲν πνεῦμα ἔχει φύσει τὴν ἁγιωσύνην αὐτοὶ δὲ λαμβάνουσι ταύτην ἐκ συμμετοχῆς[11]· ἐφίενται τοῦ καλοῦ καὶ ἀναλόγως

---

1) Ῥητέον ὅτι ἡ τοῦ θεοῦ δύναμις δὲν ἐξαντλεῖται εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ ὑφεστῶτος κόσμου, ὄντος ἑνὸς τῶν πολλῶν, οὓς ὁ θεὸς δύναται νὰ ποιήσῃ. Ὁμιλ. 1 εἰς τὴν ἑξαήμ. 29, 8C

2) Ἔνθ. ἀνωτ. 33A. B.

3) Ὁμιλ. 1 εἰς τὴν ἑξαήμ. 29, 13B. 16B.

4) Ἄλλως δὲ οὗτινος τὰ μέρη ὑπόκεινται εἰς φθορὰς καὶ ἀλλοιώσεις, τούτου καὶ τὸ ὅλον ἀνάγκη ποτὲ νὰ ὑποστῇ τὰ αὐτὰ παθήματα. Αὐτ. 29, 9C. 12A.

5) Αὐτ. 29, 68B. Ὁ Βασίλειος ἀποδοκιμάζει τὴν θεωρίαν τὴν περὶ ἀτελευτήτου σειρᾶς φθειρομένων καὶ πάλιν γιγνομένων κόσμων. Αὐτ. 73C.

6) Ὁμιλ. 1 εἰς τὴν ἑξαήμ. 29, 13.

7) Ὁμιλ. 2 εἰς τὴν ἑξαήμ. 29, 40 C «εἴπερ τι ἦν πρὸ τῆς τοῦ αἰσθητοῦ τούτου καὶ φθαρτοῦ κόσμου συστάσεως, ἐν φωτὶ ἂν ἦν δηλονότι. Οὔτε γὰρ αἱ τῶν ἀγγέλων ἀξίαι οὔτε πᾶσαι αἱ ἐπουράνιαι στρατιαὶ οὔτε ὅλως εἴ τί ἐστιν ὠνομασμένον ἢ ἀκατονόμαστον τῶν λογικῶν φύσεων καὶ τῶν λειτουργικῶν πνευμάτων ἐν συνόλῳ διῆγεν ἀλλ' ἐν φωτὶ καὶ άσῃ εὐφροσύνῃ πνευματικῇ τὴν πρέπουσαν ἑαυτοῖς κατάστασιν εἶχεν».

8) Αὐτ. 29, 13 A.

9) Οἱ ἄγγελοι εἶναι πολυάριθμοι καὶ διακρίνονται εἰς τάξεις. Κατὰ Εὐνομ. 29, 657 B. 660 B. Περὶ τοῦ ἁγ. πνεύμ. 16.

10) Περὶ τοῦ ἁγ. πνεύμ. 16. Migne 32, 136 A. «Αἱ καθαραὶ καὶ νοεραὶ καὶ ὑπερκόσμιοι δυνάμεις ἅγιαι καὶ εἰσὶ καὶ ὀνομάζονται, ἐκ τῆς παρὰ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐνδοθείσης χάριτος τὸν ἁγιασμὸν κεκτημέναι».

11) Αἱ οὐράνιαι δυνάμεις ἔχουσι προκαταρκτικὴν αἰτίαν τὸ πατέρα, δημιουργικὴν τὸν υἱὸν καὶ τελειωτικὴν τὸ πνεῦμα· ὥστε ὑπάρχουσι μὲν διὰ τοῦ βουλήματος τοῦ πατρὸς γεννῶνται δὲ διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ υἱοῦ τελειοῦνται δὲ διὰ τῆς

τῆς πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπης μεταλαμβάνουσι τῆς ἁγιωσύνης. Ἐκ προσοχῆς λοιπὸν καὶ ἐπιμελείας τὸν ἁγιασμὸν ἔχοντες δὲν εἶναι φύσει ἅγιοι, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ἡ πτῶσις τοῦ Ἑωσφόρου. Χρῄζουσι τῆς βοηθείας τοῦ ἁγίου πνεύματος, δι᾽ οὗ τελειοῦνται, καὶ μακαρίαν διάγουσι ζωὴν αἰνοῦντες τὸν θεὸν καὶ ὑπηρετοῦντες αὐτῷ [1]. Μὴ ἔχοντες δὲ προκάλυμμα παραπλήσιον τῇ ἡμετέρᾳ σαρκὶ ὑπ᾽ οὐδενὸς ἐμποδίζονται νὰ ἐνατενίζωσι εἰς τὸ πρόσωπον τῆς δόξης τοῦ θεοῦ [2].

Ὑπέροχον θέσιν ἐν τοῖς αἰσθητοῖς δημιουργήμασι κατέχει ὁ ἄνθρωπος [3], ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς συγκείμενος· ὧν ἐκεῖνο μὲν εἶναι μεταβλητὸν καὶ φθαρτὸν αὕτη δὲ ἄφθαρτος καὶ ἀνώλεθρος. Ἡ ψυχὴ μία καὶ ἡ αὐτὴ ὑπάρχουσα ἔχει διττὴν δύναμιν, τὴν μὲν ἑτέραν ζωτικὴν τοῦ σώματος τὴν δὲ ἄλλην θεωρητικὴν τῶν ὄντων, ὥστε ἐκείνη μὲν εἶναι παθητικὴ καὶ ἄλογος αὕτη δὲ λογικὴ καὶ νοερά [4]. Καὶ ἔχει μὲν φύσει τὴν εἰκόνα τοῦ θεοῦ ἔλαβε δὲ τὴν δύναμιν νὰ καταστῇ ὁμοία ἐκείνῳ, ἥτις δύναμις εἶναι ἡ αὐτεξουσία προαίρεσις, τὲ ἡ τῆς βουλήσεως ἐλευθερία. Ἐὰν ἐποίει ἐξ ἀρχῆς τὴν ψυχὴν ὁ θεὸς ἑαυτῷ ὁμοίαν, δὲν θὰ ἐγίνετο ὁ ἄνθρωπος ἄξιος μισθοῦ οὐδὲ θὰ ἐστεφανοῦτο [5]. Διὰ τῆς δοθείσης ἐλευθερίας τῷ ἀνθρώπῳ ἀπόκειται νὰ ἀσκῇ τὴν ἀρετὴν ἢ νὰ ἐμπίπτῃ εἰς τὴν κακίαν. Τὸ κακὸν δὲν ἔχει τὴν γένεσιν παρὰ τοῦ θεοῦ, διότι τὸ ἐναντίον δὲν γίνεται ἐκ τοῦ ἐναντίου· οὐδ᾽ εἶναι τὸ κακὸν οὐσία ζῶσα καὶ ἔμψυχος ἀλλὰ διάθεσις τῆς ψυχῆς ἐναντία πρὸς τὴν ἀρετὴν ἐγγινομένη διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπομάκρυνσιν [6]. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ κακία δὲν εἶναι ἰδία ὑπόστασις ἀλλ᾽ ἁπλῶς στέρησις τοῦ ἀγαθοῦ, ἐπιγινομένη εἰς τὰς ἀτελείας τῆς ψυχῆς [7]. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ θεω-

---

παρουσίας τοῦ πνεύματος. Τελείωσις τῶν ἀγγέλων εἶναι ὁ ἁγιασμὸς καὶ ἡ ἐν τῷ πνεύματι διαμονὴ αὐτῶν. Ἔνθ. ἀνωτ. 136B

1) Κατὰ Εὐνομ, 29, 66 D. Περὶ τοῦ ἁγ. πνεύματος 16. Mign. 32, 137. 140. Ὑπηρεσία τῶν ἀγγέλων εἶναι ἡ τοῦ θεοῦ δοξολογία καὶ ἡ τῶν ἀνθρώπων φύλοξις καὶ καθοδήγησις πρὸς τὸ μακάριον τέλος. Ὁμιλ. εἰς 28 ψαλμ. 29, 301 E. 201D· 364C. Ὅροι 31, 913C.

2) Ὁμιλ. εἰς 33 ψαλμόν. 29, 377C.

3) Περὶ τῶν πλεονεκτημάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ὑπεροχῆς αὐτοῦ ὑπὲρ τὰ ἄλλα ζῷα ἔπιθι Ὁμιλ. εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ 31, 216C ἑξ.

4) Ὁμιλ. εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ 31, 213C. Ἀσκητ. διατάξ. 31,134,CD. ἑξ.

5) Περὶ τῆς ἀνθρ. κατασκ. 30, 29 D. 32. 33.

6) Ὁμιλ. 2 εἰς τὴν ἑξαήμ. 29, 37

7) Ὁμιλ. ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ θεός, 31, 341BC. 344AB. «Καὶ ψυχὴν τοίνυν ἐποίησεν ὁ θεὸς οὐχὶ δὲ ἁμαρτίαν· ἐκακώθη δὲ ἡ ψυχή, παρατραπεῖσα τοῦ κατὰ φύσιν. Τὶ δὲ ἦν αὐτῇ τὸ προηγούμενον ἀγαθόν; Ἡ προσεδρεία

ρῶμεν τὸ κακὸν [1] ὡς ἐξωτερικὸν οὐδὲ νὰ φανταζώμεθα ἀρχέγονόν τινα φύσιν τῆς κακίας ἀλλὰ πρέπει ἕκαστος νὰ ὁμολογῇ ἑαυτὸν αἴτιον τῆς ἐν ἑαυτῷ κακίας· τὸ ἠθικὸν δηλαδὴ κακὸν αἰτίαν ἔχει τὴν ἑκουσίαν παρεκτροπὴν καταρρυπαῖνον τὴν κατ᾽ εἰκόνα τοῦ κτίσαντος γεγενημένην ψυχήν [2]. Ἐὰν ἦτο τὸ κακὸν ἀκούσιον καὶ οὐχὶ ἐφ᾽ ἡμῖν,, δὲν θὰ ἐκολάζοντο οἱ ἄδικοι οὐδὲ θὰ εἶχεν ἀξίαν ἡ ἀρετή [3]. Λοιπὸν ἡ δεκτικότης τοῦ κακοῦ ἔχει αἰτίαν τὴν αὐτεξούσιον ὁρμήν, ἥτις κατ᾽ ἐξοχὴν εἰς τὴν λογικὴν φύσιν ἁρμόζει [4]. Ὁ ἄνθρωπος πάσης ἀνάγκης ἀπηλλαγμένος καὶ ἐλευθέραν ζωὴν παρὰ τοῦ δημιουργοῦ λαβὼν νοεῖ τὸ ἀγαθὸν καὶ ἔχει ἐξουσίαν καὶ δύναμιν, ἐφ᾽ ὅσον ἐμμένει ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ καλοῦ καὶ τῇ ἀπολαύσει τῶν νοητῶν, νὰ διαφυλάττῃ τὴν κατὰ φύσιν αὐτοῦ ζωήν· ἔχει δ᾽ ὅμως ἐξουσίαν καὶ νὰ ἀποστῇ τοῦ καλοῦ, ὅπερ συμβαίνει ὅταν κορεσθεὶς ἐκ τῆς μακαρίας τέρψεως καὶ οἱονεὶ ὑπὸ νυσταγμοῦ τινος βαρυνθεὶς ἀποστρέφεται τῶν ἄνω καὶ τρέπεται εἰς τὰς αἰσχρὰς τῶν ἡδονῶν ἀπολαύσεις. Ὁ Ἀδὰμ ἤδη ἀπολαύων τῶν θείων ἀγαθῶν ἠσέβησεν οἱονεὶ ἐκ κόρου καὶ προέκρινε τῶν πνευματικῶν ἀπολαύσεων τὴν πλησμονὴν τῆς γαστρός. Διὸ καὶ ἐξέπεσε τῆς μακαρίας ἐκείνης καταστάσεως γενόμενος κακὸς οὐχὶ ἐξ ἀνάγκης ἀλλ᾽ ἐξ ἀβουλίας [5]. Ἡ τοῦ

τοῦ θεοῦ καὶ ἡ διὰ τῆς ἀγάπης συνάφεια· ἧς ἐκπεσοῦσα τοῖς ποικίλοις καὶ πολυτρόποις ἀρρωστήμασιν ἐκακώθη».

1) Κυρίως κακὸν εἶναι τὸ ἠθικὸν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἐκ φύσεως (ἀσθένειαι, γῆρας, θάνατος) ἢ ἀπὸ ταὐτομάτου γινόμενον, ὅπερ καταχρηστικῶς λέγεται κακόν. Τοῦτο δὴ ἐπιφέρεται ὑπὸ τοῦ θεοῦ πρὸς τὸ συμφέρον τῶν ἀνθρώπων. Ὁμιλ. ὅτι οὐκ ἐστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ θεός, 32,333B. «Πλοῦτον μὲν ἀφαιρεῖται τῶν κακῶς κεχρημένων, τὸ πρὸς ἀδικίαν αὐτῶν ὄργανον διαφθείρων· νόσον δὲ ἐπάγει, οἷς λυσιτελέστερον τὸ πεπεδῆσθαι τοῖς μέλεσιν ἢ ἀκωλύτοις ἔχειν τὰς πρὸς τὸ ἁμαρτάνειν ὁρμάς· θάνατοι δὲ ἐπάγονται, τῶν ὅρων τῆς ζωῆς πληρωθέντων, οὓς ἐξ ἀρχῆς περὶ ἕκαστον ἔπηξεν ἡ δικαία τοῦ θεοῦ κρίσις, πόρρωθεν τὸ περὶ ἕκαστον συμφέρον προβλεπομένου· λιμοὶ δὲ καὶ αὐχμοὶ καὶ ἐπομβρίαι, κοιναί τινές εἰσι πληγαὶ πόλεων καὶ ἐθνῶν, τοῦ κακοῦ τὴν ἀμετρίαν κολάζουσαι».

2) Ἔνθ. ἀνωτ. 332C «ἀρχὴ καὶ ῥίζα τῆς ἁμαρτίας τὸ ἐφ᾽ ἡμῖν καὶ τὸ αὐτεξούσιον». Αὐτ. 333A.

3) Ὁμιλ. εἰς τὴν ἑξαήμ. 27, 40B.

4) Ὁ ἄνθρωπος ἄνευ τῆς ἐλευθέρας προαιρέσεως θὰ κατέπιπτεν εἰς τὴν ἄλογον φύσιν. Ὁμιλ. ὅτι οὐκ ἐστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ θεός, 31, 345β «ὁ τοίνυν μεμφόμενος τὸν ποιητὴν ὡς μὴ φυσικῶς κατοσκευάσαντα ἡμᾶς ἀναμαρτήτους οὐδὲν ἕτερον ἢ τὴν ἄλογον φύσιν τῆς λογικῆς προτιμᾷ καὶ τὴν ἀκίνητον καὶ ἀνόρμητον τῆς προαιρετικῆς καὶ ἐμπράκτου».

5) Ἔνθ. ἀνωτ. 31, 344.

Ἀδὰμ ἁμαρτία μετεδόθη τοῖς ἀπογόνοις [1] χωρὶς ὅμως νὰ ἄρῃ τῆς βουλήσεως τὴν ἐλευθερίαν. Καὶ εἶναι μὲν ὁ ἄνθρωπος δοῦλος τῆς ἁμαρτίας ἀλλὰ δύναται πάντοτε νὰ ἀγωνίζηται πρὸς αὐτὴν καὶ ἐκδιώκων τῆς κακίας τὰ πάθη νὰ καταστήσῃ ἑαυτὸν δεκτικὸν τῆς χάριτος τοῦ ἁγίου πνεύματος [2]. Πλὴν ἀλλ' ἡ δύναμις αὕτη εἶναι ἀσθενὴς καὶ προσδεῖται πολλῆς βοηθείας πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ποθητοῦ· τὴν δ' ἀναγκαίαν βοήθειαν ἀδυνατεῖ νὰ παράσχῃ τις ἄνθρωπος καὶ τοῦτο ποιεῖ μόνον αὐτὸς ὁ δημιουργός. Ὁ θεῖος δηλαδὴ λόγος ἐνανθρωπήσας ἐν τῷ Χριστῷ [3] ἠλευθέρωσε τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας χύσας πρὸς λύτρωσιν ἡμῶν τὸ ἅγιον καὶ πολύτιμον αὐτοῦ αἷμα [4]· ἀνεκάλεσε τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς ἐκπτώσεως καὶ ἐπανήγαγε τὴν οἰκειότητα τοῦ θεοῦ ἀντὶ τῆς διὰ τὴν παρακοὴν γενομένης ἀλλοτριώσεως [5]. Ἵνα δ' ὁ ἄνθρωπος ἀποδείξῃ ἑαυτὸν τῆς ἀπολυτρώσεως ἄξιον, ὀφείλει νὰ ἐπιτελῇ τὰ ἑαυτοῦ καθήκοντα· ὧν ἡ ἐξέτασις ἄγει εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ἠθικῆς.

5. ***Ἠθική.*** Πρώτιστον τοῦ ἀνθρώπου καθῆκον εἶναι ἡ πρὸ τὸν θεὸν ἀγάπη. Αὕτη δ' εἶναι κυρίως ἀδίδακτον· ὅπως ἡ πρὸς τοὺς οἰκείους καὶ συγγενεῖς στοργὴ εἶναι ἀδίδακτος καὶ φυσική, οὕτω καὶ πολὺ μᾶλλον σύμφυτος εἶναι ὁ πρὸς τὸ θεῖον πόθος τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἀληθῶς τί εἶναι τοῦ θείου καλλους θαυμαστώτερον, τίς πόθος οὕτω δριμὺς καὶ ἀφόρητος ὡς ὁ ἐγγινόμενος ἐν τῇ ἀπὸ πάσης κακίας κεκαθαρμένῃ ψυχῇ; Ἡ πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπη εἶναι ἀναγκαῖον χρέος, οὗ ἡ παράλειψις εἶναι τῇ ψυχῇ πάντων τῶν κακῶν ἀφορητότατον· εἶναι δ' ἀναγκαῖον ἕνεκα τῶν δοθεισῶν εὐεργεσιῶν καὶ τῆς ἐπ' αὐταῖς εὐγνωμοσύνης, ὁπότε καὶ τὰ ἄλογα ζῷα ἔχουσι στοργὴν καὶ ἀγάπην πρὸς τοὺς ὠφελοῦντας αὐτά [6]. Καὶ ὅμως ἀπέστη ὁ ἄνθρωπος τῆς πρὸς τὸν

1) Περὶ τοῦ ἁγ. πνεύμ. 14.

2) Ὁμιλ. εἰς τὸν 61 ψαλμὸν 29, 477. 416.

3) Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ ἔπιθ. Ἐπιστ. 261, ἔνθα πρὸς τοῖς ἄλλοις λέγεται. «Ὥστε σάρκα μὲν τὴν ἡμετέραν ἀνέλαβε μετὰ τῶν φυσικῶν αὐτῆς παθῶν, ἁμαρτίαν δὲ οὐκ ἐποίησεν. Ἀλλ' ὥσπερ ὁ θάνατος ὁ ἐν τῇ σαρκὶ διὰ τοῦ Ἀδὰμ εἰς ἡμᾶς παραπεμφθεὶς κατεπόθη ὑπὸ τῆς θεότητος, οὕτω καὶ ἡ ἁμαρτία ἐξανηλώθη ὑπὸ τῆς δικαιοσύνης τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ». Πβλ. αὐτ. 45. Περὶ τοῦ ἁγ. πνεύμ. 5.

4) Ὁμιλ. εἰς ψαλμ. 29, 437. 440. 441. 452 Β. Περὶ εὐχαριστίας 31, 224 Α. «Ἀλλοτριωθέντες τοῦ θεοῦ διὰ τῆς ἁμαρτίας πάλιν εἰς τὴν οἰκειότητα ἀνεκλήθημεν τῷ αἵματι τοῦ Μονογενοῦς ἐκ τῆς ἀτίμου δουλείας ἐξαιρεθέντες».

5) Περὶ τοῦ ἁγ. πνεύματος 15.

6) Ὅροι κατὰ Πλάτωνος 31, 908C. ἑξ.

θεὸν ἀγάπης καὶ παρήκουσεν, ἣν παρακοὴν ἐμφαίνει οὐχὶ μόνον τὸ πλῆθος ὅλον τῶν ἁμαρτημάτων ἀλλὰ καὶ μιᾶς μόνης θείας ἐντολῆς ἡ παράβασις [1]. Ἀλλ' ὀφείλει νὰ ἐπανέλθῃ πρὸς τὸν θεὸν καὶ δὴ πρῶτον νὰ πιστεύῃ αὐτῷ καὶ πείθηται εἰς τὰς θείας ἐντολὰς [2] κυρῶν τὴν πίστιν διὰ τῶν οἰκείων ἔργων [3]. Οἱ δὲ πιστεύοντες τῷ Κυρίῳ πρέπει πρῶτον νὰ μετανοήσωσι, διότι ἡ μὲν παροῦσα ζωὴ εἶναι καιρὸς τῆς μετανοίας ἡ δὲ μέλλουσα καιρὸς τῆς ἀνταποδόσεως, δεύτερον δὲ νὰ παραγάγωσι καρποὺς ἀξίους τῆς μετανοίας [4]. Οὐδὲ πρέπει τις νὰ τηρῇ τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ ὅπως ἀρέσκῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἢ δι' ἄλλο τι πρᾶγμα ἀλλὰ νὰ ἔχῃ ἐν παντὶ σκοπὸν τὸ ἀρέσκειν τῷ θεῷ καὶ δοξάζειν αὐτόν [5]· ὀφείλει δὲ νὰ καθαρισθῇ ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος, διότι ἀδύνατον νὰ εἶναι μαθητὴς τοῦ Κυρίου ὁ εἰς τὰ παρόντα προσηλωμένος [6]. Ὁ μέλλων νὰ ἀκολουθήσῃ ὄντως τῷ θεῷ ἀπολύεται τῶν δεσμῶν τοῦ βίου, ἀποξενοῖ ἑαυτὸν τῆς σαρκικῆς συγγενείας καὶ τῆς κοινωνίας τοῦ βίου οἱονεὶ μεταβαίνων εἰς ἕτερον κόσμον [7]· οὐδέποτε ἀποβάλλει τὴν ἔννοιαν τοῦ θεοῦ οὐδὲ καταρρυπαίνει τὴν μνήμην τῶν θαυμασίων αὐτοῦ διὰ τῆς μνήμης τῶν ματαίων [8]. Οὕτως ἡ πρὸς τὸν θεὸν σχέσις τοῦ ὅλου βίου εἶναι ἀδιάλειπτος εὐχαριστία καὶ προσευχὴ οὐχὶ διὰ τοῦ στόματος γινομένη ἀλλὰ μᾶλλον διὰ τῆς προαιρέσεως τῆς ψυχῆς καὶ τῶν κατ' ἀρετὴν πράξεων [9]. Οὐδέποτε φοβεῖται οὐδ' ἀγωνιᾷ ἐν ταῖς ἀτυχίαις ἀλλὰ θαρρεῖ πεποιθὼς ὅτι ὁ θεὸς εἶναι παρὼν καὶ τὰ κατ' αὐτὸν οἰκονομεῖ καὶ πρὸς πάντα ἐνδυναμοῖ· χαίρει πάσχων ὅ,τιδήποτε μέχρι θανάτου ἕνεκα τοῦ ὀνόματος τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἐντολῶν αὐτοῦ [10]. Δὲν πτοεῖται οὔτε πρὸς τὰς ἀδοκήτους δυσκληρίας οὔτε πρὸς τὰ φαιδρὰ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἀλλὰ σκοπεῖ τὴν ἀνάγ-

1) Ὅροι κατ' ἐπιτομ. 31. 1237. D. ἑξ.

2) Ὡς πρώτη ἐντολὴ παρίσταται τὸ «παῦσαι τὴν γλῶσσαν ἀπὸ κακοῦ καὶ χείλη τοῦ λαλῆσαι δόλον». Ὁμιλ. εἰς 33 ψαλμ. 29, 373 Β. ἑξ.

3) Ἠθικ. ὅρος 7. 8. 29.

4) Αὐτ. ὅρ. 1. κεφ. 1. 3.

5) Αὐτ. ὅρ. 1. κεφ. 1.

6) Αὐτ. ὅρ 2. κεφ. 1 καὶ 2.

7) Εἰς τὴν ὑπερνίκησιν τῶν βιοτικῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν σαρκικῶν παθημάτων συντελεῖ μεγάλως ἡ νηστεία καὶ ἡ ἀσκητικὴ διαβίωσις, περὶ ὧν ὁ Βασίλειος ἐκτενεῖς κατέλιπε πραγματείας. Περὶ νηστείας, παρὰ Migne 32, 1245. Ἀσκητ. λόγοι καὶ ἀσκητικαὶ διατάξεις. Αὐτ. 31, 648 ἑξ. 881 ἑξ. 1321 ἑξ.

8) Ὅροι κατὰ Πλάτων. 31, 921 ΑΒ.

9) Ὁμιλ. εἰς τὴν μάρτυρα Ἰουλίτταν 31, 244. Περὶ εὐχαριστ. 31, 224.

10) Ἠθικ. ὅρ. 63.

κην τῶν γινομένων καὶ ἐνατενίζει εἰς τὸν πλοῦτον τὸν ἐπουράνιον καὶ τρέφει τὴν ἐλπίδα τῶν αἰωνίων, ὧν καὶ μόνη ἡ φαντασία ἐξαρκεῖ νὰ πληρώσῃ τὴν ψυχὴν εὐφροσύνης [1].

Συναφὴς τῇ πρὸς τὸν θεὸν εἶναι ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη [2], ἧς δύο εἶναι τὰ ἐξαίρετα γνωρίσματα, τὸ λυπεῖσθαι μὲν καὶ ἀγωνιᾶν ἐπὶ τῇ βλάβῃ τοῦ ἀγαπωμένου χαίρειν δὲ καὶ ἀγωνίζεσθαι ὑπὲρ τῆς ὠφελείας αὐτοῦ [3]. Ἐναργὲς τεκμήριον τῆς ἀγάπης εἶναι τὸ ὅτι ὁ ἀγαπῶν ἔστιν ὅτε καὶ λυπεῖ πρὸς τὸ συμφέρον τὸν ἀγαπώμενον [4]. Ὁ χριστιανὸς ὀφείλει νὰ εἶναι καθαρὸς παντὸς μίσους πρὸς πάντας [5] καὶ νὰ ἀγαπᾷ καὶ τοὺς ἐχθρούς, ὑπὲρ τῶν φίλων δὲ νὰ θυσιάζῃ τὴν ζωὴν ὅταν ἡ χρεία καλῇ [6]. Δὲν πρέπει δὲ νὰ ἀδιαφορῇ ἐπὶ τοῖς ἁμαρτάνουσιν ἀλλὰ νὰ λυπῆται καὶ πενθῇ ἐπὶ τούτοις, νὰ πλησιάζῃ καὶ παρορμᾷ εἰς μετάνοιαν καὶ μόνον ἐὰν ἐπιμένωσιν ἐν τῇ κακίᾳ νὰ ἀποστρέφηται αὐτούς [7]. Καθῆκον ἔχει μηδενὶ νὰ ἀποδίδῃ κακὸν ἀντὶ κακοῦ ἀλλὰ νὰ νικᾷ τὸ κακὸν διὰ τοῦ ἀγαθοῦ [8]. Ὀφείλει νὰ μὴ κυριεύηται ὑπὸ τοῦ θυμοῦ καὶ τῆς ὀργῆς [9] καὶ νὰ φυλάττηται τὸ ὀλέθριον πάθος τοῦ φθόνου [10]. Ὡσαύτως πρέπει νὰ φεύγῃ τὴν πλεονεξίαν καὶ φιλαργυρίαν [11] καὶ νὰ εἶναι ἐλεήμων καὶ ἐλευθέριος [12]. Ὅπερ δὲ μάλιστα σῴζει τὸν ἄνθρωπον καὶ ἐπανάγει εἰς τὴν ἱεράν ἐντολὴν εἶναι ἡ ἀτυφία

---

1) Περὶ εὐχαριστ. 31, 233 B. ἑξ.

2) Περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν κατορθοῦται ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη ἔπιθι τοὺς κατ' ἐπιτομὴν Ὅρους· 31, 11—88 ἑξ.

3) Ὅροι κατὰ Πλάτων. 31, 1197 D.

4) Ἠθικ. ὅρ. 5. κεφ. 4.

5) Αὐτ. ὅρ. 53 «ὅτι οὐ δεῖ τὸν χριστιανὸν μνησικακεῖν ἀλλ' ἀπὸ καρδίας ἀφιέναι τοῖς εἰς αὐτὸν ἡμαρτηκόσιν».

6) Αὐτ. ὅρ. 4.

7) Αὐτ. ὅρ. 52.

8) Ὁμιλ. εἰς τὴν ἑξαήμ. 29, 173 B.

9) Ὁμιλ. κατὰ τῶν ὀργιζομένων 31, 353 ἑξ.

10) Ὁμιλ. περὶ φθόνου 31, 372 ἑξ. Ὁ φθόνος ὁρίζεται ὡς λύπη ἐπὶ τῇ τοῦ πλησίον εὐπραγίᾳ καὶ χαρακτηρίζεται ὡς φθορὰ τῆς ζωῆς, λύμη τῆς φύσεως, ἔχθρα τῶν παρὰ θεοῦ δεδομένων ἡμῖν, ἐναντίωσις πρὸς τὸν θεόν, ὡς νόσος θεομαχίας διδάσκαλος, ἀνδροφονίας μήτηρ, σύγχυσις φύσεως, οἰκειότητος ἄγνοια, συμφορὰ ἀλογωτάτη. Ἔνθ. ἀνωτ. 373 A. 3—76 AB.

11) Ὁμιλ. εἰς τὸ ῥητὸν «καθελῶμεν τὰς ἀποθήκας κλ.» 31, 261 ἑξ.

12) Ἠθικ. ὅρ. 48. Ὁμιλ. πρὸς τοὺς πλουτοῦντας 31, 281 B.

καὶ ταπεινοφροσύνη [1], ἥτις χαρακτηρίζεται ὡς θησαυροφυλάκιον τῶν ἀρετῶν [2]. Ἁπλῶς εἰπεῖν διὰ τῆς φυγῆς τῶν παθῶν καὶ τῆς ἀσκήσεως τῶν ἀρετῶν ὁ ἄνθρωπος ἀναλαμβάνει τὴν ἀρχαίαν καθαρότητα καὶ ἐλλάμπεται παρὰ τοῦ ἁγίου πνεύματος, ὁμοιοῦται τῷ θεῷ καὶ προσδοκᾷ τὸν ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι ἀγγελικὸν καὶ ἀπροσδεῆ βίον [3].

Τοιαῦτά τινα διδάξας ὁ Βασίλειος ἀπεδείχθη ἐν τοῖς συγχρόνοις μέγας οὐ μόνον ἐν τῇ δογματικῇ καὶ τῇ ἀσκητικῇ, ἐν τῇ ῥητορικῇ καὶ τῇ συγγραφῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ. Οὗτος μάλιστα διέκρινεν ἀκριβῶς καὶ καθώρισεν ἐπιμελῶς τὰς ὀντολογικὰς ἐννοίας τὰς ἀναγκαίας εἰς τὴν περὶ τριάδος θεωρίαν καὶ δι' ἐπιχειρημάτων λογικῶν ἤλεγξε τὰ κενόδοξα τῶν αἱρέσεων σπουδάσματα [4].

3. Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός.

1. ***Βίος καὶ συγγραφή.*** Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ὁ ἐπονομασθεὶς θεολόγος ἐγεννήθη περὶ τὸ 329 ἐν Ἀριανζῷ, χωρίῳ κειμένῳ παρὰ τὴν Ναζιανζὸν κώμην τῆς Καππαδοκίας. Ὁ πατὴρ αὐτοῦ, ὡσαύτως Γρηγόριος ὀνομαζόμενος, ἦτο τὸ κατ' ἀρχὰς ὀπαδὸς τῆς τῶν Ὑψι-

---

1) Περὶ ταπεινοφρ. 31, 525 ἑξ. 537 B «Μή μοι κόμπους ἐν λόγῳ σοφιστικοὺς μηδὲ ἐν ᾠδαῖς ἡδυφωνίας ὑπερβαλούσας μηδὲ διαλέξεις ὑπερηφάνους καὶ βαρείας ἀλλ' ἐν ἅπασιν ὑφαίρει τοῦ μεγέθους· χρηστὸς πρὸς τὸν φίλον, ἤπιος πρὸς τὸν οἰκέτην, ἀνεξίκακος πρὸς τοὺς θρασεῖς, φιλάνθρωπος πρὸς τοὺς ταπεινούς, παρηγορῶν κακουμένους, ἐπισκεπτόμενος τοὺς ἐν ὀδύναις, μηδένα καθάπαξ ὑπερορῶν, γλυκὺς ἐν προσηγορίᾳ, φαιδρὸς ἐν ἀποκρίσει, δεξιός, εὐπρόσιτος ἅπασι, μήτε σεαυτοῦ διεξιὼν ἐγκώμια, μήτε ἑτέρους λέγειν παρασκευάζων, μηδένα λόγον ἄσεμνον ἀποδεχόμενος, ἐπικαλύπτων ὅσα δυνατὸν τῶν σεαυτοῦ πλεονεκτημάτων . . . ».

2) Ἀσκητ. διατάξεις 31, 1377 C.

3) Περὶ τοῦ ἁγίου πνεύμ. 32, 109. Ἠθικ. ὅρ. 68. Τὴν προσήκουσαν ἀμοιβὴν θὰ λάβῃ ὁ ἄνθρωπος μετὰ θάνατον καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς γενικῆς κρίσεως. (Ἐπιστ. 46 παρὰ Migne 32, 377. 380. Ὁμιλ. εἰς τὴν ἑξαήμ. 29, 120 B. Ὁμιλ. εἰς ψαλμ. 29, 492 AB.). Ὁ μὲν ἁμαρτωλὸς θὰ στερηθῇ τοῦ ἀληθινοῦ φωτὸς καὶ θὰ ὑποβληθῇ εἰς κολαστήρια, ὁ δὲ νομίμως τὸν ἐνθάδε βίον διαθλήσας θὰ τύχῃ ἀναπαύσεως αἰωνίας καὶ μακαρίας ζωῆς ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνῃ, ἐν ᾗ δὲν ὑπάρχῃ βρῶσις καὶ πόσις οὐδὲ νόσος καὶ ἀλγήματα οὐδὲ ἐμπορίαι καὶ τέχναι καὶ τὰ τοιαῦτα· ἐκείνη εἶναι χώρα ζώντων τὴν ἀληθῆ ζωὴν τὴν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Ὁμιλ. εἰς ψαλμ. 29, 493 C. Ὁμιλ. ἐν λιμῷ 31, 328 B.

4) Πβλ. *P. Allard,* St. Basile [4], 1903—*E. Morison,* St. Basil and his Rule, 1913—*K. Kirsch*, Basilius, 1919—ἔπιθ. *Uberweg-Geyer* [11], 659 ἑξ.

σταρίων λεγομένης αἱρέσεως ἀλλ' ἔπειτα διὰ τῆς εὐσεβεστάτης γυναικὸς αὐτοῦ Νόννης τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ πλάνην ἀποσεισάμενος ἠσπάσατο τὸν χριστιανισμὸν καὶ ὀλίγῳ ὕστερον κατέστη ἐπίσκοπος Ναζιανζοῦ [1]. Ὁ υἱὸς Γρηγόριος ἐπιμελῶς ἐν πάσῃ ἀρετῇ καὶ εὐσεβείᾳ ὑπὸ τῆς ἐξαιρέτου μητρὸς ἀνατραφεὶς [2] ἔλαβε τὰ πρῶτα μαθήματα ἐν Καισαρείᾳ τῆς Καππαδοκίας καὶ εἶτα ἦλθεν εἰς τὴν ἐν Παλαιστίνῃ Καισάρειαν, ἔνθα ἠκροάσατο τοῦ ῥήτορος Θεσπεσίου. Ἐντεῦθεν ἐπορεύθη εἰς Ἀλεξάνδρειαν, τὴν ἀρχαίαν τῆς χριστιανικῆς σοφίας καθέδραν, καὶ τέλος εἰς Ἀθήνας ὅπου μετὰ τοῦ Βασιλείου ἐγένετο ἀκροατὴς τῶν τότε περιωνύμων σοφιστῶν Ἱμερίου καὶ Προαιρεσίου [3]. Τοσοῦτον δὲ ηὐδοκίμησε περὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ποίησιν, τὴν μαθηματικὴν καὶ τὴν ῥητορικήν, ὥστε παρεκλήθη νὰ μείνῃ τῆς Σχολῆς διδάσκαλος. Δὲν παρέμεινε δ' ὅμως ἐν Ἀθήναις ἀλλὰ τὴν πατρίδα καὶ τοὺς γονεῖς ποθῶν ἐπανῆλθε περὶ τὸ 357 εἰς Ναζιανζὸν [4] καὶ τὸ βάπτισμα δεξάμενος ἀπεχώρησεν εἰς τὴν ἔρημον τοῦ Πόντου πρὸς τὸν Βασίλειον. Οἱ δύο φίλτατοι ἄνδρες συνδιέτριψαν μακρὸν χρόνον ἔν τε τῇ ἀναγνώσει τῶν ἁγίων Γραφῶν καὶ τῇ προσευχῇ καὶ τῇ λοιπῇ ἀσκήσει. Ἀλλ' ὅτε ὁ πατὴρ Γρηγόριος δι' ἁπλότητα ἀπατηθεὶς ὑπέγραψε τὴν ἐν Ἀριμίνῳ συνταχθεῖσαν ἀρειανὴν τῆς πίστεως ὁμολογίαν καὶ ἐκίνησε καθ' ἑαυτοῦ διὰ τοῦτο τούς τε μοναχοὺς καὶ τοῦ λαοῦ ἱκανὸν μέρος, ἠναγκάσθη ὁ υἱὸς νὰ ἐπανέλθῃ εἰς Ναζιανζὸν καὶ νουθετήσας τὸν πατέρα νὰ αἰτήσῃ συγγνώμην τοῦ πταίσματος καὶ τοὺς ἀποστάντας συμβιβάσας ἀπέδωκε τὴν ὁμόνοιαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν [5]. Τότε παρορμώμενος ὑπὸ τῆς κοινότητος ἐχειροτονήθη ἄκων πρεσβύτερος ὑπὸ τοῦ πατρὸς καὶ ἐβοήθησεν αὐτῷ εἰς ἄμυναν τῆς ὀρθοδοξίας. Τῷ δ' ἔτει 372 ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ Βασιλείου καὶ πάλιν ἄκων ἐπίσκοπος Σασίμων, ἣν ὅμως ἐπισκοπὴν δὲν ἀνέλαβε δυσφορῶν ἐπὶ τῇ ἀντιπράξει τοῦ ἐπισκόπου Τυάνων Ἀνθίμου καὶ ἔφυγεν αὖθις εἰς τὴν ἔρημον [6]. Ἀποθανόντος τοῦ πατρὸς τῷ 374 ἀπεχώρησεν ὁ Γρηγόριος εἰς Σελεύκειαν καὶ ἐν μοναστηρίῳ ἡσύχιον βίον πέντη ἔτη διήγαγεν. Ἀλλὰ τῷ 379 προσεκλήθη ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἵνα ἀναλάβῃ

[1]) Γρηγ. πρεσβ. ἐν βίῳ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου· ἔκδ. Migne 35, 248 AB.— Εἰρήσθω ὅτι ἡ αἵρεσις τῶν Ὑψισταρίων ἦτο μεῖγμα τῆς τῶν εἰδώλων λατρείας καὶ τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας,

[2]) Γρηγ. Ναζιανζ. Ποιήμ. 2, 1, 1 στίχ. 424 ἑξ. 2, 1, 11. στ. 68 ἑξ.

[3]) Σωκρατ. ἐκκλ. ἱστορ. 4, 26.

[4]) Γρηγ. Ναζιανζ. ποιήμ. 2, 1, 11 στ. 239.

[5]) Γρηγ. πρεσβυτ. ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 261 ἑξ.

[6]) Αὐτ. σελ. 269 Γρηγ. Θεολ. ποιήμ. 2, 1, 11 στ. 490.

τὴν φροντίδα τῆς ἐγκαταλελειμμένης καὶ ὑπὸ τῶν ἀρειανῶν καὶ ἄλλων αἱρετικῶν καταπιεζομένης ἐκκλησίας [1]. Καὶ τὸ μὲν κατ' ἀρχὰς ἔτυχε κακῆς ὑποδοχῆς· διότι διαβληθεὶς ὑπὸ τῶν αἱρετικῶν, ὅτι ἦλθε νὰ εἰσαγάγῃ πολλοὺς ἀντὶ ἑνὸς θεοῦ, ἐκακώθη ὑπὸ τοῦ ὄχλου [2]. Ἀλλὰ πρὸς ταῦτα καρτερίαν ἀντιτάξας ταχέως ἐπεσπάσατο τιμὴν καὶ σέβας παρὰ πάντων διὰ τοῦ ἐναρέτου βίου καὶ τῆς τοῦ λόγου δεινότητος. Καὶ ἔμελλον ἤδη νὰ βραβευθῶσιν οἱ διηνεκεῖς τοῦ θεολόγου ἀγῶνες. Θεοδόσιος ὁ αὐτοκράτωρ ἐξεδίωξε τὸν φιλόσοφον Μάξιμον, τὸν θηρεύοντα τὸν πατριαρχικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνον, ἀφῄρεσεν ἀπὸ τῶν ἀρειανῶν τὰς ἐκκλησίας τῆς πρωτευούσης καὶ προσήνεγκε τῷ Γρηγορίῳ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον. Εἰ καὶ τότε ἀπεποιήθη ὁ Γρηγόριος τὴν ἐνίδρυσιν, ἐνεθρονίσθη ὕστερον εἰς τὴν ἐπισκοπὴν τῆς βασιλευούσης ὑπὸ τῆς συνελθούσης ἐκεῖ τῷ 381 δευτέρας οἰκουμενικῆς συνόδου. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ πρότασις αὐτοῦ περὶ τοῦ ἐπιδόξου ἐπισκόπου Ἀντιοχείας δὲν ἐγένετο παρὰ τῆς συνόδου ἀποδεκτὴ καὶ προσέτι οἱ ὕστερον προσκληθέντες ἐπίσκοποι Αἰγύπτου καὶ Μακεδονίας διημφεσβήτουν τὴν κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Γρηγορίου ὡς ὄντος ἤδη νομίμου ἐπισκόπου Σασίμων, διὰ τοῦτο παρῃτήθη καὶ καταλιπὼν τὴν Κωνσταντινούπολιν ἦλθεν εἰς Ναζιανζὸν ταρασσομένην ὑπὸ τῶν Ἀπολιναριστῶν. Τὴν εἰρήνην ἐκεῖ ἐπαναγαγὼν καὶ Εὐλάλιόν τινα ἐπίσκοπον καταστήσας ἀπεχώρησεν εἰς τὸν γενέθλιον τόπον, τὴν Ἀριανζόν, ἔνθα καὶ διῆλθε τὰ τελευταῖα τοῦ βίου ἔτη φροντίζων περὶ τῶν κοινῶν καὶ ἀσχολούμενος περὶ τὴν συγγραφὴν καὶ τὴν ποίησιν ἐμμέτρων λόγων. Ἐτελεύτησε δὲ περὶ τὸ 389 καταλιπὼν πλεῖστα ἔργα, ἅτινα διαιροῦνται εἰς λόγους καὶ ἐπιστολὰς καὶ ποιήματα καὶ διακρίνονται κατὰ τὴν ἀκρίβειαν τῆς λέξεως καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν εἰκόνων, τὴν γλαφυρότητα τῆς ἐκφράσεως καὶ τὴν ἁδρότητα τῶν νοημάτων. Πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν ἔρευναν σπουδαιότητα ἔχουσι μόνον οἱ λόγοι καὶ ἐκ τούτων πάλιν κυρίως οἱ πέντε θεολογικοί [3].

2. ***Θεολογία.*** Ὅτι ὑπάρχει, λέγει ὁ Γρηγόριος, θεός, ἡ πάντων ποιητική τε καὶ συνεκτικὴ αἰτία, διδάσκει καὶ ἡ ὅρασις καὶ ὁ φυσικὸς νόμος· διδάσκει μὲν ἡ ὅρασις προσπίπτουσα εἰς τὰ ὁρατὰ διδάσκει δὲ

[1] Γρηγ. πρεσβ. ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 273 ἑξ.

[2]) Γρηγ. Ναζιανζ. ἐν τῷ ἑαυτοῦ βίῳ 11.

[3]) Περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Γρηγορίου ἔπιθι Κ. Κοντογόνου φιλολ. καὶ κριτ. ἱστορ. 2, 532—586.

ὁ φυσικὸς νόμος συνάγων ἐκ τῶν ὁρατῶν τὸν αἴτιον αὐτῶν. Διότι πῶς θὰ ὑφίστατο ἢ θὰ συνίστατο τόδε τὸ πᾶν, εἰ μὴ ὁ θεὸς τὰ πάντα ἐποίει καὶ συνήρμοττεν. Ὅπως ὁ βλέπων κιθάραν κάλλιστα εἰργασμένην καὶ ἀκούων τὴν κιθαρῳδίαν αὐτῆς ἀνατρέχει διὰ τοῦ νοῦ εἰς τὸν δημιουργὸν τῆς κιθάρας καὶ τὸν κιθαρῳδόν, οὕτω καὶ ὁ παρατηρῶν τὸν κόσμον καὶ τὴν διήκουσαν δι' αὐτοῦ τάξιν ἐννοεῖ τὸν ποιητὴν τοῦ τεχνουργήματος τούτου, τὸν θεόν [1]. Εἰ καὶ ὁ νοῦς ἡμῶν εἶναί τι θεοειδὲς καὶ θεῖον [2], ὅμως ἀδυνατεῖ νὰ λάβῃ τὴν ἀληθῆ τοῦ θεοῦ γνῶσιν καὶ τόσον μόνον περὶ τοῦ θεοῦ γινώσκει, ὅσον αὐτὸς ὁ θεὸς ἐπιτρέπει διὰ τῆς ἀποκαλύψεως [3]. Ὥστε θεωρεῖ ὁ Γρηγόριος τὴν παρὰ τοῦ ἀνθρώπου γνῶσιν τοῦ θεοῦ ἀτελῆ καὶ περιωρισμένην καὶ ἀντιμάχεται σφόδρα πρὸς τὸν Εὐνόμιον καὶ τοὺς ὀπαδοὺς αὐτοῦ ὑπολαμβάνοντας δυνατὴν τὴν διὰ λογικῶν μεθόδων τελείαν γνῶσιν τοῦ θεοῦ [4]. Ὁ θεὸς εἶναι ἀκατανόητος καὶ ἀνέκφραστος [5], οὐδ' εἶναι δυνατὸν εἰς τὸν πεπερασμένον νοῦν νὰ περιλαμβάνῃ τὸ ἄπειρον· θὰ ἐπαύετο δὲ τὸ ἄπειρον ὂν τοιοῦτον, ἐὰν κατελαμβάνετο ὅλως ὑπὸ τοῦ πεπερασμένου, διότι ἡ κατάληψις εἶναι εἶδος περιορισμοῦ [6]. Ἔπειτα δὲ πῶς δύναται ὁ νοῦς νὰ καταλάβῃ τελείως τὴν θείαν οὐσίαν, ὁπότε ἀδυνατεῖ τὰ νοήσῃ τὰ δεδημιουργημένα καὶ πεπερασμένα [7]; Τέλος καὶ ὁ σωματικὸς ζόφος, τὸ παχυμερὲς τοῦτο σαρκίον, ἐπιπροσθεῖ εἰς τὴν τοῦ ἀληθοῦς κατανόησιν [8]. Ἐντεῦθεν ἦτο εὔλογον νὰ τεθῶσιν ἀρνητικοὶ μᾶλλον ἢ θετικοὶ τῆς τοῦ

1) Γρηγ. Λογ. 28,6, πβλ. 28, 16. 14,33.

2) Λογ. 28, 17.

3) Δὲν βλέπομεν τὴν πρώτην καὶ ἀκήρατον φύσιν ἀλλὰ τὴν τελευταίαν καὶ εἰς ἡμᾶς φθάνουσαν· τὸν θεὸν βλέπομεν μόνον ἐν τῇ μεγαλειότητι τῶν ἔργων αὐτοῦ ὡς τὸ ἀπαύγασμα τοῦ ἡλίου ἐπὶ τοῦ ὕδατος. Λογ. 28,3. «Ταῦτα γὰρ θεοῦ τὰ ὀπίσθια, ὅσα μετ' ἐκεῖνον ἐκείνου γνωρίσματα, ὥσπερ αἱ καθ' ὑδάτων ἡλίου σκιαὶ καὶ εἰκόνες ταῖς σαθραῖς ὄψεσι παραδεικνῦσαι τὸν ἥλιον, ἐπεὶ μὴ αὐτὸν προσβλέπειν οἷόν τε, τῷ ἀκραιφνεῖ τοῦ φωτὸς νικῶντα τὴν αἴσθησιν».

4) Λογ. 28,7.

5) Ὁ Πλάτων ἤδη εἶπεν ὅτι εἶναι χαλεπὸν μὲν νὰ νοήσῃ τις τὸν θεὸν ἀδύνατον δὲ νὰ ἐκφράσῃ, ὁ δὲ Γρηγόριος παρατηρεῖ ὅτι εἶναι ἀδύνατον μέν τις νὰ ἐκφράσῃ ἀδυνατώτερον δὲ νὰ νοήσῃ τὸν θεόν. Λογ. 28,4.

6) Αὐτ. 28,10.

7) Αὐτ. 28,22.

8) Αὐτ. 28,4. Αὐτ. 12. «Μέσος ἡμῶν τε καὶ θεοῦ ὁ σωματικὸς οὗτος ἵσταται γνόφος, ὥσπερ ἡ νεφέλη τὸ πάλαι τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν Ἑβραίων. Καὶ τοῦτό ἐστιν ἴσως, ὃ ἔθετο σκότος ἀποκρυφὴν αὐτοῦ, τὴν ἡμετέραν παχύτητα, δι' ἣν ὀλίγοι καὶ μικρὸν διακύπτουσιν». Προσκείσθω ὅτι καὶ ἡ ἁμαρτία εἶναι κατὰ Γρηγόριον σπουδαῖον κώλυμα εἰς τὴν τελείαν τοῦ θεοῦ γνῶσιν.

θεοῦ οὐσίας διορισμοί. Καὶ ὄντως ὁ θεὸς εἰκονίζεται κατὰ τρόπον ἀρνητικὸν ὡς τὸ ἄπειρον [1] καὶ ἀόριστον καὶ ἀσχημάτιστον καὶ ἀναφὲς καὶ ἀόρατον καὶ ὡς τοιοῦτον ἀσώματον [2]. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀσώματον δὲν παριστᾷ τὴν θείαν οὐσίαν, καθὰ οὐδὲ τὸ ἀγέννητον καὶ τὸ ἄναρχον καὶ τὸ ἀναλλοίωτον καὶ τὸ ἄφθαρτον καὶ ὅσα τοιαῦτα. Διότι δὲν ἀρκεῖ νὰ εἴπῃ τις τί δὲν εἶναι ὁ θεὸς ἀλλὰ πρέπει νὰ εἴπῃ καὶ τί εἶναι· ὁ λέγων μὲν ὅ,τι δὲν εἶναι, σιωπῶν δὲ τὸ τί εἶναι ποιεῖ παραπλήσιον ἐκείνῳ, ὅστις ἐρωτώμενος πόσα εἶναι τὰ δὶς πέντε ἀποκρίνεται ὅτι δὲν εἶναι τρία οὐδὲ τέσσαρα οὐδὲ πέντε οὐδὲ εἴκοσι οὐδὲ τριάκοντα δὲν λέγει δὲ ὅτι εἶναι δέκα. Εἶναι ὅμως πολλῷ εὐκολώτερον καὶ συντομώτερον ἐκ τῆς γνώσεως τοῦ τί εἶναί τι νὰ δηλώσωμεν τὸ τί δέν εἶναι ἢ ἐκ τῆς ἀναιρέσεως τῶν ὅσα δὲν εἶναι νὰ δείξωμεν τί εἶναι [3]. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἐὰν εἴχομεν θετικὴν τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ γνῶσιν, θὰ συνήγομεν εὐχερῶς τὴν ἀρνητικήν· ἐκ τῶν ἀρνητικῶν δ' ὅμως διορισμῶν δὲν λαμβάνομεν θετικὴν γνῶσιν. Περὶ δὲ τῶν θετικῶν διορισμῶν τῶν συνήθως τῷ θεῷ προσνεμομένων, οἷον εἶναι τὸ πνεῦμα καὶ πῦρ καὶ φῶς, ἀγάπη τε καὶ σοφία καὶ δικαιοσύνη καὶ νοῦς καὶ λόγος καὶ τὰ τοιαῦτα, γνωματεύει ὁ Γρηγόριος ὅτι δὲν ἀρκοῦσι νὰ παραστήσωσιν ἀποχρώντως τὴν θείαν οὐσίαν· διότι πάντες οὗτοι οἱ χαρακτηρισμοὶ εἶναι μεταφορικοὶ καὶ συμβολικοὶ καὶ ἥκιστα εἰς τὴν θείαν φύσιν πρέποντες· καὶ ὁμοῦ λαμβανόμενοι δὲν δύνανται νὰ δηλώσωσι τὴν ἀσύνθετον καὶ ἄπειρον τοῦ θεοῦ φύσιν [4]. Κατὰ θετικὸν δὲ τρόπον εἰκονίζει τὸν θεὸν ἀποφαινόμενος ὅτι οὗτος ἔχει τὴν αἰτίαν τοῦ εἶναι ἐν ἑαυτῷ [5] καὶ ἅμα ὑπάρχει ἡ αἰτία πάντων τῶν λοιπῶν ὄντων. Εἰς μὲν τὸν θεὸν ἀνήκει ἀΐδιον καὶ ἀπόλυτον εἶναι εἰς δὲ τὰ δημιουργήματα παροδικὸν καὶ σχετικόν· ὅθεν καὶ τὸ ὄνομα *ὁ ὢν* θεωρεῖται ὡς προσφορώτατον πρὸς δήλωσιν τῆς θείας οὐσίας [6]. Ὁ θεὸς εἶναι φῶς ἀκρότατον καὶ

1) Τὸ ἄπειρον σκοπεῖται κατὰ δύο ὄψεις, κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος, ὥστε ὁ θεὸς εἶναι τὸ μὲν ἄναρχος τὸ δὲ ἀθάνατος καὶ ἀνώλεθρος, 38,8.

2) Αὐτ. 28,7.

3) Αὐτ. 28, 7—10.

4) Αὐτ. 28, 13. Καὶ ὅμως δὲν ἀπορρίπτει ὁ Γρηγόριος τὰς εἰρημένας ἐκφράσεις καὶ ἀσμένως μάλιστα μεταχειρίζεται τὴν εἰκόνα τοῦ φωτὸς πρὸς παράστασιν τῆς θείας οὐσίας· 32,15.

5) Τὸ αὐτὸ δηλοῖ ἀρνητικῶς ἡ ἀπόφανσις ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἀναίτιος καὶ ἄναρχος. 30, 2. 38, 8.

6) Λογ. 30, 18 ἔνθα λέγεται «τὸ δὲ ὄν, ἴδιον ὄντως θεοῦ, καὶ ὅλον μήτε τῷ πρὸ αὐτοῦ μήτε τῷ μετ' αὐτόν· οὐ γὰρ ἦν ἢ ἔσται περατούμενον ἢ περικοπτόμενον».

ἀπρόσιτον καὶ ἄρρητον οὔτε διὰ νοῦ καταληπτὸν οὔτε διὰ λόγου ῥητόν, πάσης δὲ λογικῆς φύσεως φωτιστικόν· εἶναι ἐν τοῖς νοητοῖς ὅ,τι ὁ ἥλιος ἐν τοῖς αἰσθητοῖς καὶ ὁ μὲν ἥλιος ποιεῖ τὰς σωματικὰς ὄψεις ἡλιοειδεῖς ὁ δὲ θεὸς ἀπεργάζεται τὰς νοερὰς φύσεις θεοειδεῖς. Καὶ ὅπως ὁ ἥλιος τοῖς μὲν ὁρῶσι παρέχων τὴν τοῦ ὁρᾶν δύναμιν τοῖς δὲ ὁρωμένοις τὴν τοῦ ὁρᾶσθαι αὐτὸς εἶναι τῶν ὁρωμένων τὸ κάλλιστον, οὕτω καὶ ὁ θεὸς τοῖς μὲν νοοῦσι δημιουργῶν τὸ νοεῖν τοῖς δὲ νοουμένοις τὸ νοεῖσθαι αὐτὸς ὑπάρχει τῶν νοουμένων τὸ ἀκρότατον, εἰς ὃν πᾶσα ἔφεσις ἵσταται καὶ ὑπὲρ ὃν οὐδαμοῦ φέρεται [1]. Ἐκ τῶν θείων ἰδιοτήτων ἀγαπᾷ ὁ Γρηγόριος νὰ ἐξαίρῃ πλὴν τοῦ ἀϊδίου καὶ ἀπείρου τὴν πατρικὴν ἀγάπην [2] καὶ ἀγαθότητα [3] καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἁρμονίαν καὶ συμφωνίαν [4].

3. ***Ἡ ἁγία τριάς.*** Εἰ καὶ ὁ θεὸς εἶναι εἷς κατὰ τὴν οὐσίαν, ὅμως διακρίνεται εἰς τρεῖς ὑποστάσεις ἢ πρόσωπα [5]· εἷς εἶναι ὁ θεός, διότι μία ὑπάρχει θεότης· καὶ πιστεύομεν μὲν εἰς τρία ἀλλὰ ταῦτα ἀνάγονται εἰς ἓν καὶ ἐξ αὐτοῦ προέρχονται [6]. Διότι δὲν εἶναι τὸ μὲν μᾶλλον τὸ δὲ ἧττον θεὸς οὐδὲ τὸ μὲν πρότερον τὸ δὲ ὕστερον οὐδὲ ὑπάρχει αὐτοῖς διαφορὰ ἐν τῇ βουλήσει ἢ μερισμὸς ἐν τῇ δυνάμει οὐδὲ συμβαίνει τι παραπλήσιον τοῖς μεριστοῖς ἀλλ' ἀμέριστος εἶναι ἐν τοῖς μεμερισμένοις (τουτέστιν ἐν τοῖς τρισὶ προσώποις) ἡ θεότης καὶ οἱονεὶ ἐν τρισὶ συνεχομένοις ἡλίοις μία τοῦ φωτὸς σύγκρασις. Ὅταν μὲν λοιπὸν ἀποβλέψωμεν

1) Λογ. 21, 1. 28, 30. 49, 5. Φανερὸν ὅτι ἡ καλλίστη εἰκὼν τοῦ θεοῦ ὡς νοητοῦ ἡλίου ἐλήφθη ἐκ τῆς πολιτείας τοῦ Πλάτωνος.

2) Λογ. 22, 4. «Ἡμᾶς δὲ εἴ τις ἐρωτήσειε, Τί τὸ τιμώμενον ὑμῖν καὶ προσκυνούμενον; πρόχειρον εἰπεῖν. Ἡ ἀγάπη. Ὁ γὰρ θεὸς ἡμῶν ἡ ἀγάπη ἐστί. Ῥῆσις τοῦ ἁγίου πνεύματος· καὶ τοῦτο χαίρει μᾶλλον ἀκούων ἤ τι ἄλλο ὁ θεός».

3) Λογ. 4, 47. «Ἀναίτιον γὰρ πανιάπασι κακῶν τὸ θεῖον, ἀγαθὸν τῇ φύσει τυγχάνον καὶ τοῦ προελομένου τὰ τῆς κακίας».

4) Λογ. 6, 12. «Οὔτε γὰρ ἐν θεότητι στάσις, ὅτι μηδὲ λύσις· λύσις γὰρ στάσεως ἔκγονον· ἀλλὰ τοσοῦτο τὸ τῆς ὁμονοίας καὶ πρὸς ἑαυτὴν καὶ πρὸς τὰ δεύτερα, ὥστε καὶ προσηγορίαν τῷ θεῷ γενέσθαι μετὰ τῶν ἄλλων καὶ πρὸ τῶν ἄλλων, οἷς χαίρει καλούμενος τοῦτο τὸ πλεονέκτημα. Εἰρήνη γὰρ καὶ ἀγάπη καὶ τὰ τοιαῦτα ὀνομάζεται, ἡμῖν παρέχων διὰ τῶν ὀνομάτων ὡς θεοῦ τούτων μεταποιεῖσθαι τῶν ἀρετῶν».

5) Λόγ. 34, 9. πβλ. 42, 15 «τὰ δὲ καθ' ἕκαστον, ἵνα ἐπέλθω συντόμως, ἄναρχον καὶ ἀρχὴ καὶ τὸ μετὰ τῆς ἀρχῆς, εἷς θεός»

6) Ἐν τῇ θεότητι ὑπάρχουσι τρία πρόσωπα οὐ μόνον κατὰ τὴν ἔννοιαν ἀλλὰ καὶ κατ' ἀλήθειαν ἕν· ἡ ἑνότης αὕτη δὲν εἶναι μόνον σχετικὴ ἀλλ' ἀπόλυτος, καθ' ὅσον ἡ θεία οὐσία εἶναι καὶ ἐν τοις τρισὶ προσώποις τελεία καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Ἐπιθ. 31, 15.

εἰς τὴν θεότητα καὶ τὴν πρώτην αἰτίαν καὶ τὴν μοναρχίαν, τότε ἓν εἶναι τὸ ἡμῖν θεωρούμενον· ὅταν δὲ ἀπίδωμεν εἰς τὰ ἐν οἷς ὑφίσταται ἡ θεότης καὶ εἰς τὰ ἐκ τῆς πρώτης αἰτίας ἀχρόνως καὶ ὁμοδόξως ὄντα, τότε εἶναι τρία τὰ προσκυνούμενα [1]. Λοιπὸν ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα δὲν διαφέρουσι κατὰ τὴν οὐσίαν, εἶναι ὡσαύτως ἀΐδια καὶ παντοδύναμα καὶ ὁμόδοξα, εἷς μόνον θεός. Εἰ καὶ ἐν τῇ μιᾷ θεότητι ἀνομολογεῖται καὶ προσκυνεῖται τριὰς προσώπων, ὅμως δὲν ὑπάρχουσι τρεῖς θεοί· διότι ἡ διαφορὰ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν θείαν οὐσίαν ἀλλ' εἰς τὰ ἴδια γνωρίσματα [2], δι' ἃ ὁ μὲν πατὴρ εἶναι πατὴρ ὁ δὲ υἱὸς υἱὸς τὸ δὲ πνεῦμα πνεῦμα. Καὶ τὰ τρία ταῦτα πρόσωπα ἀνάγονται εἰς τὴν πρώτην αἰτίαν, ἐν ᾗ καὶ δι' ἧς ὑφίστανται· ἔχουσιν ἄρα κοινὴν ἀρχήν, κοινὴν οὐσίαν, κοινὴν δύναμιν, ὥστε εἶναι εἷς θεός [3]. Ὁ θεὸς εἶναι εἷς κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ τὸ ἀμέριστον τῆς προσκυνήσεως τρία δὲ κατὰ τὰς ὑποστάσεις, τὰ πρόσωπα [4] Προσκυνοῦμεν, λέγει, τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα, μίαν θεότητα· θεὸν τὸν πατέρα, θεὸν τὸν υἱόν, θεὸν τὸ ἅγιον πνεῦμα, μίαν φύσιν ἐν τρισὶ προσώποις (ἐν *τρισὶν ἰδιότησιν*) [5], ἅπερ εἶναι νοερὰ καὶ τέλεια καθ' ἑαυτὰ ὑφεστῶτα, διαιρούμενα κατὰ τὸν ἀριθμὸν καὶ οὐχὶ κατὰ τὴν θεότητα [6]. Εἶναι δ' ἡ τριὰς ὡς ἀληθῶς τριάς, οὐχὶ πραγμάτων ἀνίσων ἀπαρίθμησις ἀλλ' ἴσων καὶ ὁμοτίμων σύλληψις [7]. Εὔδηλον ὅτι ἐν τῇ τριάδι ὑπάρχει μέν τι κοινὸν δι' οὗ ἡ τριὰς εἶναι ἀληθῶς ἑνότης, ὑπάρχει δὲ διάφορον δι' οὗ ἡ τριὰς εἶναι ἀληθῶς τριάς. Κοινὸν μὲν εἶναι ἡ θεία οὐσία, ἡ θεία φύσις, τουτέστιν ἡ θεότης· ὁ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα ἀνάγονται

1) Λογ. 31, 14.

2) Τὸ γνώρισμα, καθ' ὃ διακρίνεται ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα, εἶναι ἡ *ἰδιότης* ἢ αἱ *ἰδιότητες*, ἐξ ὧν προέρχονται αἱ ὑποστάσεις ἢ τὰ πρόσωπα Αὐτ. 20, 6 «Ἐπειδὴ χρὴ καὶ τὸν ἕνα θεὸν τηρεῖν καὶ τὰς τρεῖς ὑποστάσεις ὁμολογεῖν, εἴτ' οὖν τρία πρόσωπα, καὶ ἑκάστην μετὰ τῆς ἰδιότητος». Πβλ. καὶ 39, 11.

3) Τὰ τρία πρόσωπα ὡς μετέχοντα ὡσαύτως τῆς μιᾶς καὶ ἀμερίστου θεότητος εἶναι ἓν κατὰ τὴν οὐσίαν κατὰ δὲ τὸν ἀριθμὸν τρία. Αὐτ. 29, 2. 31, 31. 33, 16 «μίαν φύσιν ἐν τρισὶν ἰδιότησι, νοεραῖς, τελείαις, καθ' ἑαυτὰς ὑφεστώσαις, ἀριθμῷ διαιρεταῖς καὶ οὐδιαιρεταῖς θεότητι».

4) Λογ. 42, 16 ἔνθα ἐξαίρεται ἡ διαφορὰ οὐσίας καὶ ὑποστάσεως. Πβλ. καὶ 21, 35.

5) Τὸ ὄνομα «ἰδιότης» λαμβάνεται ἐνίοτε ἰσοδύναμον τῇ ὑποστάσει ἢ τῷ προσώπῳ.

6) Λογ. 33, 16.

7) Λογ. 23, 10. 22, 11.

εἰς ἓν αἴτιον χωρὶς ὅμως νὰ συναλείφωνται ἢ συγχέωνται [1]. Ὡσαύτως κοινότης ὑπάρχει ἐκ τῆς ἑνότητος τοῦ βουλήματος καὶ κινήματος [2]. Διάφορον δέ τι εἶναι αἱ προσωπικαὶ ἰδιότητες· ὁ μὲν πατὴρ εἶναι ἄναρχος καὶ ὑπάρχει καὶ λέγεται ἀρχὴ [3] ὡς αἴτιον καὶ ὡς πηγὴ καὶ ὡς ἀΐδιον φῶς· ὁ δὲ υἱὸς δὲν εἶναι μὲν ἄναρχος εἶναι δὲ (δημιουργικὴ) ἀρχὴ τῶν ὅλων· τέλος δὲ τὸ ἅγιον πνεῦμα εἶναι τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον [4]. Τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν τῶν προσώπων τῆς θεότητος δι' οὐδεμιᾶς εἰκόνος δυνάμεθα ἐπαρκῶς νὰ παραστήσωμεν, διότι πᾶσα ὁμοίωσις λαμβάνεται ἐκ τῶν δημιουργημάτων καὶ δὲν δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ προσηκόντως εἰς τὴν ὑπὲρ πᾶν δημιούργημα οὖσαν θεότητα [5]. Περὶ δ' ἑκάστου τῶν θείων προσώπων ῥητέον ὅτι ὁ πατὴρ εἶναι αἴτιος τῆς θεότητος τῆς ἐν τῷ υἱῷ καὶ τῷ πνεύματι [6]· ὁ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα προέρχονται ἐκ τοῦ πατρὸς ἀπαθῶς καὶ ἀχρόνως

1) Τὸ κοινὸν τὸ ἐν τῷ πατρὶ καὶ τῷ υἱῷ καὶ τῷ πνεύματι εὕρηται ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα ἀνάγονται εἰς τὴν πρώτην αἰτίαν καὶ ἀρχήν, τὸν πατέρα. Ἐν τῷ πατρὶ ἔχει ὁ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα τὴν ἀρχὴν τῆς οὐσίας, ἥτις εἶναι ὅλως ὁμοία τῇ τοῦ πατρός· τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς γεννηθὲν (ὁ υἱὸς) καὶ τὸ ἐξ ἐκείνου προελθὸν (τὸ πνεῦμα) δὲν διαφέρουσι τοῦ πατρός. Αὐτ. 23, 8.

2) Αὐτ. 20, 7. 29, 2.

3) Ἀρχὴν δὲν νοεῖ τι χρονικὸν οὐδὲ τοπικὸν διάμεσον μεταξὺ τοῦ γεγεννηκότος καὶ τοῦ γεννήματος οὐδὲ διάκρισιν τῆς φύσεως ἐκείνων, ἅτινα ὑπάρχουσι συναΐδια καὶ συνημμένα. Αὐτ. 20,7.

4) Λογ 20, 7. 41, 9. «Πάντα ὅσα ὁ πατήρ, τοῦ υἱοῦ, πλὴν τῆς *ἀγεννησίας*· πάντα ὅσα ὁ υἱός, τοῦ πνεύματος, πλὴν τῆς *γεννήσεως*· ταῦτα δὲ οὐκ οὐσίας ἀφορίζει, κατά γε τὸν ἐμὸν λόγον, περὶ οὐσίαν δὲ ἀφορίζεται»· πβλ. αὐτ. 25,16 «Κοινὸν γὰρ πατρὶ μὲν καὶ υἱῷ καὶ ἁγίῳ πνεύματι τὸ μὴ γεγονέναι καὶ ἡ θεότης· υἱῷ δὲ καὶ ἁγίῳ πνεύματι, τὸ ἐκ τοῦ πατρός. Ἴδιον δὲ πατρὸς μὲν ἡ ἀγεννησία, υἱοῦ δὲ ἡ γέννησις, πνεύματος δὲ ἡ ἔκπεμψις».

5) Παραβάλλει μὲν ὁ Γρηγόριος τὴν θεότητα πρὸς ὀφθαλμόν τινα καὶ πηγὴν καὶ ποταμὸν ἀλλὰ φοβεῖται μὴ εἰσαχθῇ ἐκ τῆς τοιαύτης εἰκόνος ἡ ἔννοια τῆς ἀπορροῆς τῆς θεότητος καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἑνότητος τοῦ ἀριθμοῦ. Ὡσαύτως παραβάλλει τὰ τρία τῆς θεότητος πρόσωπα πρὸς τὸν ἥλιον καὶ τὴν ἀκτῖνα καὶ τὸ φῶς ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα φοβεῖται πρῶτον μὲν μὴ ἐπινοηθῇ σύνθεσίς τις τῆς ἀσυνθέτου φύσεως δεύτερον δὲ μὴ ἀπονείμωμεν μόνῳ τῷ πατρὶ οὐσίαν καὶ ἀφαιρέσωμεν ἀπὸ τῶν λοιπῶν προσώπων τὴν αὐτοτελῆ ὕπαρξιν (ὑπόστασιν) καὶ ἐκλάβωμεν αὐτὰ ὡς δυνάμεις ἐν τῷ θεῷ καὶ οὐχὶ καθ' ἑαυτὰς ὑφεστώσας. (31, 31 καὶ 32). Προσφορώτερον πρᾶγμα θεωρεῖ τὴν τῶν τριῶν προσώπων παραβολὴν πρὸς τὰ ἐν ἡμῖν νοῦν καὶ λόγον καὶ πνεῦμα, παρατηρεῖ δ' ὅμως ὅτι οὐδεμία εἰκὼν φθάνει πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ μόνον ἀτελῶς εἰκάζονται διὰ τῶν αἰσθητῶν τὰ νοητὰ καὶ διὰ τῶν μικρῶν τὰ μεγάλα. Αὐτ. 23, 11.

6) Λογ. 20, 6.

καὶ ἀσωμάτως, τῇ ἡ γέννησις τοῦ υἱοῦ καὶ ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου πνεύματος δὲν ἔχει ἀνάλογον πρὸς τὰ ἐν τοῖς δημιουργήμασι συμβαίνοντα [1]. Ἐπειδὴ δ' ὁ πατὴρ εἶναι ἐκεῖνος, εἰς ὃν ἀνάγεται ὁ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα, λέγεται καὶ ὁ μόνος ἀληθινὸς θεὸς [2] καὶ προσέτι ὀνομάζεται *μείζων* τοῦ υἱοῦ [3]. Ὁ δὲ υἱός, τελείως ὢν ὅμοιος τῷ πατρὶ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ τὴν βούλησιν καὶ τὴν δύναμιν καὶ τὴν τιμήν, ἔχει ἰδίαν, ὡς εἴρηται, τὴν γέννησιν, δι' ἧς εἶναι αὐτοτελὲς θεῖον πρόσωπον [4]. Ὁ υἱὸς λέγεται *λόγος* μὲν ὡς ἔχων πρὸς τὸν πατέρα ὡς ὁ λόγος πρὸς τὸν νοῦν, *σοφία* δὲ ὡς ἐπιστήμη θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων, *δύναμις* δὲ ὡς συντηρητικὸς τῶν γενομένων καὶ ὡς χορηγῶν τὴν συνέχουσαν ταῦτα δύναμιν· ἔτι δὲ λέγεται *ἀλήθεια* μὲν ὡς ἓν καὶ οὐχὶ πολλὰ κατὰ τὴν φύσιν καὶ ὡς καθαρὰ τοῦ πατρὸς σφραγὶς καὶ χαρακτὴρ ἀψευδέστατος, *εἰκὼν* δὲ ὡς ὁμοούσιος τῷ πατρὶ καὶ μίμημα τοῦ ἀρχετύπου, *φῶς* δὲ ὡς λαμπρότης ψυχῶν καὶ λόγῳ καὶ βίῳ καθαιρομένων [5]. Ὁ τοῦ θεοῦ λόγος εἶναι προαιώνιος καὶ ἀόρατος, ἀπερίληπτος καὶ ἀσώματος, ἡ ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχή, τὸ ἐκ τοῦ φωτὸς φῶς, ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀθανασίας, τὸ ἐκμαγεῖον τοῦ ἀρχετύπου κάλλους, ἡ μὴ κινουμένη σφραγὶς καὶ ἡ ἀπαράλλακτος εἰκὼν τοῦ πατρός [6]. Τέλος δὲ τὸ ἅγιον πνεῦμα δὲν εἶναι κτίσμα οὐδὲ ποίημα [7] ἀλλὰ θεότης ἀΐδιος συντασσομένη καὶ συναριθμουμένη τῷ πατρὶ καὶ τῷ υἱῷ· εἶναι ἀεὶ μεταληπτὸν καὶ οὐχὶ μεταληπτικόν, τελειοῦν καὶ οὐχὶ τελειούμενον, πληροῦν καὶ οὐχὶ πληρούμενον, ἁγιάζον καὶ οὐχὶ ἁγιαζόμενον θεοῦν καὶ οὐχὶ θεούμενον, ἀεὶ ταὐτὸν ἑαυτῷ, ἀόρατον, ἄχρονον, ἀχώρητον, ἀναλλοίωτον, ἄποιον, ἄποσον, ἀνείδεον, ἀναφές, αὐτοκίνητον, ἀεικίνητον, αὐτεξούσιον, αὐτοδύναμον, παντοδύναμον, ζωὴ καὶ ζωοποιόν, φῶς καὶ χορηγὸν φωτός, αὐτοαγαθὸν καὶ πηγὴ ἀγαθότητος· πνεῦμα εὐθές, ἡγεμονικόν, κύριον, ἀποστέλλον, ἀφορίζον, ὁδηγοῦν, ἐνεργοῦν, διανέμον χαρίσματα· πνεῦμα υἱο-

1) Λογ. 29, 2.

2) Λογ. 42, 15. 30, 13.

3) Λογ. 30, 7 «Ἢ δῆλον ὅτι τὸ μεῖζον μέν ἐστι τῆς αἰτίας τὸ δ' ἴσον τῆς φύσεως».

4) Ὁ Γρηγόριος ἐλέγχων τοὺς Εὐνομιανοὺς δεικνύει ὅτι ὁ υἱὸς ἐγεννήθη ἀχρόνως καὶ ὑπὲρ λόγον (29, 3. 31, 4.), οὐχὶ κατ' αἰσθητὸν καὶ σωματικὸν τρόπον (29, 4 καὶ 8) οὐδὲ κατὰ φυσικὴν ἀνάγκην (29, 2).

5) Ταῦτα καὶ ἄλλα ὀνόματα τοῦ υἱοῦ ἰδὲ ἐν Λογ. 30, 20.

6) Λογ. 38, 13.

7) Ὁ Γρηγόριος ἐλέγχει διεξοδικῶς τὰς παντοίας περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος δοξασίας. Λογ. 31, 5 καὶ 6. 41, 6 ἑξ.

θεσίας, ἀληθείας, σοφίας, συνέσεως, γνώσεως, εὐσεβείας, βουλῆς, ἰσχύος, φόβου [1]. Τὸ ἅγιον πνεῦμα δὲν ὑπολείπεται τοῦ υἱοῦ (διότι ὁ θεὸς δὲν εἶναι ἐλλιπὴς) ἀλλ' ἁπλῶς κατὰ τὴν ἔκφανσιν διαφέρει αὐτοῦ. Ὡσαύτως καὶ ὁ υἱὸς δὲν ὑπολείπεται τοῦ πατρὸς οὐδὲ ὁ πατὴρ τοῦ υἱοῦ. Ἂν δ' ἕκαστον αὐτῶν μὴ εἶναι ὅ,τι τὰ ἄλλα, τοῦτο δὲν σημαίνει ἔλλειψιν οὐδὲ ὑποταγὴν τῆς οὐσίας· εἰς μὲν τὸν πατέρα ἀπονέμεται ἡ ἀγεννησία εἰς δὲ τὸν υἱὸν ἡ γέννησις εἰς δὲ τὸ πνεῦμα ἡ ἐκπόρευσις, ἵνα τὸ ἀσύγχυτον σῴζηται τῶν τριῶν ὑποστάσεων ἐν τῇ μιᾷ φύσει καὶ ἀξίᾳ τῆς θεότητος. Οὔτε δηλαδὴ ὁ υἱὸς εἶναι πατὴρ (διότι εἷς ὑπάρχει ὁ πατὴρ) οὔτε τὸ πνεῦμα εἶναι υἱὸς (διότι εἷς εἶναι ὁ μονογενὴς) ἀλλὰ τὰ τρία εἶναι ἓν κατὰ τὴν θεότητα καὶ τὸ ἓν τρία κατὰ τὴν ἰδιότητα [2]. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς τριάδος [3], νῦν δ' ἐπισκοπήσωμεν τὸν θεὸν ἐν τῇ δημιουργίᾳ.

4. ***Κοσμολογία καὶ ἀνθρωπολογία.*** Ὁ θεὸς ἐποίησε πάντα δι' ἄκραν ἀγαθότητα, δι' ἣν δὲν ἠρκέσθη εἰς τὸ θεωρεῖν ἑαυτὸν ἀλλ' ἐχύθη καὶ μετεδόθη, ὥστε πλείονα νὰ εἶναι τὰ εὐεργετούμενα. Οὐ μόνον δὲ ποιητὴς καὶ δημιουργὸς εἶναι ὁ θεὸς ἀλλὰ καὶ προνοητὴς μετέχων διὰ τῆς προνοίας [4] καὶ συνδέων τὰ πάντα [5]. Τὸ δημιουργικὸν τοῦ θεοῦ νόημα ἦτο καὶ ἔργον διὰ μὲν τοῦ υἱοῦ συμπληρούμενον, διὰ δὲ τοῦ ἁγίου πνεύματος τελειούμενον [1]. Καὶ πρῶτον μὲν ἐδημιούργησεν ὁ θεὸς τὰς περὶ αὐτὸν δυνάμεις καὶ τὰ λειτουργικὰ πνεύματα, τὸν νοητὸν κόσμον, δεύτερον δὲ τὸν ὑλικὸν καὶ ὁρατὸν κόσμον, τουτέστι τὸ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς καὶ τῶν ἐν μέσῳ αὐτῶν ἀποτελούμενον σύστημα, οὗ ἡ θαυμαστὴ εὐαρμοστία καὶ συμφωνία εἶναι μέγας τῆς τοῦ δημιουργοῦ μεγαλειότητος κῆρυξ [2]. Αἱ ἀγγελικαὶ καὶ οὐράνιαι δυνάμεις προῆλθον πρῶται ἐκ τοῦ πρώτου φωτὸς καὶ εἶναι αὐταὶ τοῦ τελείου φωτὸς ἀπαυγάσματα [3]. Οἱ ἄγγελοι εἰς διαφόρους τάξεις διακρινόμενοι [4] εἶναι λειτουργοὶ τοῦ θείου θελήματος, δυνατοὶ δι' ἰσχύος φυσικῆς τε καὶ ἐπικτήτου, πάντα ἐπιπορευόμενοι, ἐν πᾶσι πανταχοῦ παρόντες διὰ τῆς προθυμίας τῆς λειτουργίας καὶ τῆς κουφότητος τῆς φύσεως, ἄλλοι ἄλλο τῆς οἰκουμένης μέρος κατέχοντες καὶ ἐπιτάττοντες· ἄγουσι πάντα εἰς ἕνα σκοπὸν κατὰ τὴν μίαν βούλησιν τοῦ τῶν πάντων δημιουργοῦ καὶ ὑμνοῦσι θεωροὶ ἀϊδίως τῆς ἀϊδίου δόξης τὴν θείαν μεγαλειότητα [5]. Ἁπλοῖ δ' ὄντες καὶ ἐγγύτατοι τῷ θεῷ ὑπάρχουσι παγιώτεροι πρὸς τὸ καλόν, καθαροὶ καὶ ἀκίβδηλοι καὶ πρὸς τὸ κακὸν δυσκίνητοι [6]. Τὴν πρὸς τὸ ἀγαθὸν δύναμιν καὶ καθαρότητα, τὴν τελείωσιν καὶ ἔλλαμψιν ἔλαβον παρὰ τοῦ ἁγίου πνεύματος [7]. Ἐκεῖθεν λοιπὸν ἐλλαμπόμενοι τὴν καθαρωτάτην ἔλλαμψιν καὶ διὰ τοῦ καλοῦ μορφούμενοι καὶ τυπούμενοι γίνονται καὶ αὐτοὶ φῶτα καὶ δύνανται νὰ φωτίζωσι τοὺς ἀνθρώπους καὶ συνεργῶσιν αὐτοῖς πρὸς τὸ ἀγαθόν [8]. Εἶναι ἄρα οἱ ἄγγελοι τὰ πρῶτα δημιουργήματα

---

¹) Λογ. 41,9.

²) Λογ. 31,9.

³) Τὰ περιγεγραμμένα τῆς παρούσης πραγματείας ὅρια δὲν ἐπιτρέπουσι νὰ παραστήσωμεν διεξοδικώτερον τὴν περὶ τριάδος διδασκαλίαν τοῦ Γρηγορίου, ὅστις καθ' ὅλον τὸν βίον ἠσχολήθη συντονώτατα περὶ τὸ δόγμα τοῦτο ὡς τὴν θεμελιώδη τοῦ χριστιανισμοῦ ἀρχήν. Τοσοῦτο μόνον ἐνταῦθα παρατηροῦμεν ὅτι ἡ σπουδὴ τοῦ μεγάλου θεολόγου, ὅπως εἰσέλθῃ εἰς τὰ ἀπόρρητα τῆς θείας τριάδος, ἥκιστα συνᾴδει τῇ ἀποφάνσει ὅτι ἡ τοῦ θεοῦ οὐσία ὑπάρχει τῷ ἀνθρώπῳ ἀκατάληπτος.

⁴) Πρὸς τὴν θείαν πρόνοιαν καὶ τὴν διακυβέρνησιν τοῦ κόσμου φαίνεται ὅτι ἀντίκεινται τὰ ἐν τῷ κόσμῳ κακά. Ἀλλὰ τὸ μὲν ἠθικὸν κακὸν εἶναι ἔργον ἡμῶν καὶ τοῦ Σατανᾶ, οὐχὶ τοῦ θεοῦ, (40,45) τὸ δὲ φυσικὸν κακὸν δὲν εἶναι κατ' ἀλήθειαν κακόν, διότι χρησιμεύει τῇ θείᾳ προνοίᾳ πρὸς ἠθικὴν ἀγωγὴν καὶ παίδευσιν τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτ. 14,30 καὶ 31.

⁵) Λογ. 14,33. 16,5 «ἢ λόγῳ τινί καὶ τάξει, ὥσπερ ὑπέστη τὸ πᾶν ἀπ' ἀρχῆς καὶ ἐκράθη καὶ συνεδέθη καὶ ἐκινήθη κοσμίως, ὡς μόνῳ τῷ κινήσαντι γνώριμον, οὕτω καὶ μετακινεῖται καὶ μετατίθεται προνοίας χαλινοῖς ὁδηγούμενον;» Ὁ Γρηγόριος ἐλέγχει μὲν τοὺς δογματίζοντας τὴν τύχην καὶ τὸ αὐτόματον ἢ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀστέρων, ἐλέγχει δὲ τοὺς περιορίζοντας τὴν πρόνοιαν ἐν μόνοις «τοῖς ὑπὲρ ἡμᾶς». Αὐτ. 14,32.

¹) Λογ. 38,9. Ῥητέον δ' ὅτι ὁ Γρηγόριος ἀλλαχοῦ (44,4) τὸ δημιουργικὸν νόημα ἀναφέρει εἰς τὸν θεῖον λόγον.

²) Λογ. 38,10. 44,3 καὶ 4.

³ Λογ. 6,12. 40,5.

⁴) Ἐν Λογ. 28,31 ὀνομάζει καὶ ὁ Γρηγόριος ἀγγέλους καὶ ἀρχαγγέλους, θρόνους, κυριότητας, ἀρχάς, ἐξουσίας, λαμπρότητας, ἀναβάσεις, νοερὰς δυνάμεις ἢ νόας.

⁵) Λογ. 28,31.

⁶) Λογ. 40,7. 31,16. 28,31. 38,9. «βούλομαι μὲν εἰπεῖν ὅτι ἀκινήτους πρὸς τὸ κακὸν, καὶ μόνην ἐχούσας τὴν τοῦ καλοῦ κίνησιν, ἅτε περὶ θεοῦ οὔσας, καὶ τὰ πρῶτα ἐκ θεοῦ λαμπομένας· τὰ γὰρ ἐνταῦθα δευτέρας ἐλλάμψεως. Πείθει δέ με, *μὴ ἀκινήτους ἀλλὰ δυσκινήτους* καὶ ὑπολαμβάνειν ταύτας καὶ λέγειν ὁ διὰ τὴν λαμπρότητα Ἑωσφόρος, σκότος δὲ διὰ τὴν ἔπαρσιν καὶ γενόμενος καὶ λεγόμενος αἵ τε ὑπ' αὐτὸν ἀποστατικαὶ δυνάμεις, δημιουργοὶ τῆς κακίας, τῇ τοῦ καλοῦ φυγῇ, καὶ ἡμῖν πρόξενοι.»

⁷) Λογ. 44,11.

⁸) Λογ. 28,30. 40,36.

τοῦ θεοῦ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων, [1] καθαροὶ καὶ πρὸς τὸ καλὸν εὐκίνητοι, διανέμοντες τοῖς ἀνθρώποις τὰ θεῖα ἀγαθά.

Τελευταῖος ἐν τοῖς δημιουργήμασιν ἀνεδείχθη ὁ ἄνθρωπος [2], ἐξ ὁρατῆς συγκείμενος καὶ ἀοράτου φύσεως, τουτέστιν ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς· ἐκεῖνο μὲν εἶναι ἐξ ὕλης αὕτη δὲ ὑπάρχει πνοὴ τοῦ θεοῦ (*ψυχὴ νοερὰ καὶ εἰκὼν τοῦ θεοῦ)* καὶ διὰ τοῦτο ἀθάνατος. Τὸν ἄνθρωπον ἔθηκεν ὁ θεὸς ἐπὶ τῆς γῆς οἱονεὶ κόσμον δεύτερον, ἄλλον ἄγγελον, προσκυνητὴν μεικτόν, ἐπόπτην τῆς ὁρατῆς κτίσεως, μύστην τῆς νοουμένης„ βασιλέα τῶν ἐπὶ γῆς, βασιλευόμενον ἄνωθεν, ἐπίγειον καὶ οὐράνιον, πρόσκαιρον καὶ ἀθάνατον, ὁρατὸν καὶ νοούμενον, τὸν αὐτὸν πνεῦμα καὶ σάρκα [3]. Ἔθηκε δὲ τὸν πρῶτον ἄνθρωπον ἐν τῷ παραδείσῳ γυμνὸν τῇ ἁπλότητι καὶ ἄνευ τινὸς ἐπικαλύμματος, κοσμήσας διὰ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως καὶ πορίσας νόμον καὶ ἐντολήν, ἐν ᾗ ἠδύνατο νὰ ἀσκήσῃ τὴν ἑαυτοῦ ἐλευθερίαν. Ἀλλὰ τὴν ἐντολὴν ἐκείνην παραβὰς ἐξόριστος διὰ τὴν κακίαν ἐγένετο καὶ τὴν παχυμερῆ καὶ θνητὴν σάρκα περιεβλήθη [4]. Διὰ ταύτην τὴν ἁμαρτίαν ἀπώλεσε μὲν τὴν ἀθανασίαν καὶ τὴν μετὰ τοῦ θεοῦ ὁμιλίαν ἐκληροδότησε δὲ τοῖς ἐπιγενεστέροις τὴν εἰς τὴν αἰσθητικότητα ῥοπήν. Ὡσαύτως ἐπηκολούθησεν εἰς τὴν ἁμαρτίαν πενία καὶ δουλεία, στάσις καὶ πόλεμος [5], ἔτι δὲ εἰδωλολατρεία καὶ ἄθεσμα αἵματα [6]. Ἵνα δ' ὁ ἄνθρωπος ἀνακληθῇ καὶ εἰς τὴν ἀρχῆθεν κατάστασιν ἐπαναχθῇ, ἐδέξατο ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ νὰ γίνῃ καὶ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐχὶ μεταβαλὼν ὅ,τι ἦτο (διότι ὑπάρχει ἄτρεπτος) ἀλλὰ προσλαβὼν ὅ,τι δὲν ἦτο (διότι εἶναι φιλάνθρωπος). Τὸ ἄπειρον καὶ διὰ τοῦτο ἀκατάληπτον περιωρίσθη καὶ ἐγένετο καταληπτὸν διὰ προσλήψεως σαρκὸς καὶ συνανεστράφη ἡμῖν δι' αὐτῆς ὡς παραπετάσματος· εὐλόγως, διότι ἡ εἰς τὴν γένεσιν καὶ φθορὰν ὑποκειμένη φύσις δὲ δύναται νὰ ὑποφέρῃ τὴν καθαρὰν θεότητα. Διὰ τοῦτο ἐμίχθη τὸ ἄλλως ἄμικτον, οὐ μόνον ὁ θεὸς πρὸς τὴν γένεσιν καὶ ὁ νοῦς πρὸς τὴν σάρκα καὶ τὸ ἄχρονον πρὸς

---

[1]) Τοῖς ἀγγέλοις ἀπονέμει, ὡς φαίνεται, ὁ Γρηγόριος ἄϋλον καὶ αἰθέριον σῶμα, ὥστε οὗτοι δὲν εἶναι ὅλως ἀσώματοι καὶ μόνον ὡς πρὸς ἡμᾶς δύνανται νὰ ὀνομασθῶσιν ἀσώματοι ἢ σχεδὸν ἀσώματοι. Λογ. 28,31. 38,9.

[2]) Ἔπρεπε, λέγει, νὰ ἱδρυθῶσι πρότερον τὰ βασίλεια, εἰς ἃ ὁ ἄνθρωπος ἔμελλεν ὡς βασιλεὺς δορυφορούμενος νὰ εἰσαχθῇ. Λόγ. 44, 4.

[3]) Λογ. 38, 11.

[4]) Λογ. 38, 12. 19, 14.

[5]) Λογ. 44, 4. 14, 25. 19, 13.

[6]) Λογ. 45, 12.

τὸν χρόνον καὶ τὸ ἀπερίγραπτον πρὸς τὸ μέτρον ἀλλὰ καὶ ἡ γέννησις πρὸς τὴν παρθενίαν καὶ τὸ ἀτίμητον πρὸς τὸ ἄτιμον καὶ τὸ ἀπαθὲς πρὸς τὸ πάθος καὶ τὸ ἀθάνατον πρὸς τὸ φθαρτόν [1]. Ἐν τῷ Χριστῷ ἡνώθησαν εἰς ἓν κατὰ τρόπον ἀνερμήνευτον ἡ θεία φύσις καὶ ἡ ἀνθρωπίνη [2]. Ὁ τοῦ θεοῦ δηλαδὴ λόγος λαμβάνει σάρκα χάριν τῆς σαρκὸς καὶ ἑνοῦται μετὰ ψυχῆς νοερᾶς [3] χάριν τῆς τοῦ ἀνθρώπου ψυχῆς ἀνακαθαίρων τὸ ὅμοιον διὰ τοῦ ὁμοίου. Καὶ γίνεται κατὰ πάντα, πλὴν τῆς ἁμαρτίας, ἄνθρωπος [4] κυηθεὶς ἐκ τῆς Παρθένου καθαρθείσης πρότερον κατὰ τὴν ψυχὴν καὶ τὴν σάρκα ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος [5]· ἐσταυρώθη δέ, ἵνα τὴν ἁμαρτίαν προσηλώσῃ καὶ τὸν Ἀδὰμ ἀνασώσῃ καὶ τὴν εἰκόνα πεσοῦσαν ἀνακαλέσῃ [6].

5. ***Ἠθικὴ καὶ τὰ μετὰ θάνατον.*** Ἐκ πνεύματος καὶ σώματος, ἐκ θείου καὶ ἐνύλου στοιχείου ἀποτελούμενος, ὡς εἴρηται, ὁ ἄνθρωπος εἶναι μυστικὸν καὶ ἄρρητον κρᾶμα μερῶν ἐναντίων καὶ συνάπτει ἐν ἑαυτῷ τὰ διεστῶτα, ὁρατὸν καὶ ἀόρατον, πρόσκαιρον καὶ ἀθάνατον, ἐπίγειον καὶ οὐράνιον· ἅπτεται τοῦ θεοῦ καὶ ἀπομακρύνεται αὐτοῦ, εἶναι κληρονόμος φωτὸς καὶ σκότους [7]. Διὰ μὲν τοῦ πνεύματος εἶναι ὁ ἄνθρωπος εἰκὼν τοῦ θεοῦ, διὰ δὲ τοῦ σώματος συμφύρεται πηλῷ καὶ κωλύεται καὶ κατέχεται ἐν τοῖς ταπεινοῖς. Ἐδόθη δ' ἡμῖν τὸ σῶμα, ἵνα μὴ διὰ τὴν ἀξίαν τὴν ἐκ τῆς θείας καταγωγῆς ἐπαιρόμενοι καὶ μετεωριζόμενοι καταφρονῶμεν τοῦ κτίσαντος ἀλλ' ἐν τῇ πρὸς τὸ σῶμα πάλῃ καὶ μάχῃ βλέπωμεν ἀεὶ πρὸς αὐτὸν καὶ μανθάνωμεν ἐκ τῆς συνεζευγμένης ἀσθενείας τὴν ἀληθῆ ἡμῶν ἀξίαν [8]. Βεβαίως ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἕνεκα τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος κλίσιν πρὸς τὴν αἰσθη-

---

[1]) Λογ. 39, 13.

[2]) Λογ. 37, 2.

[3]) Ἡ νοερὰ ψυχὴ χρησιμεύει ὡς μεσίτης μεταξὺ τῆς θεότητος καὶ τῆς σαρκός. Οὕτως ὁ Γρηγόριος ὑπεμφαίνει τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ὠριγένους, ὅτι ὁ θεὸς ἔρχεται εἰς κοινωνίαν πρὸς τὸ σῶμα διὰ μέσου τῆς νοερᾶς ψυχῆς. Αὐτ. 38, 13. 29, 19.

[4]) Ὁ Γρηγόριος διδάσκων ὅτι ἐν τῷ Χριστῷ ὑπάρχει ἀληθὴς καὶ τελεία ἡ ἀνθρωπίνη φύσις καναπολεμεῖ τοὺς Ἀπολιναριστὰς ἀρνουμένους τῇ ψυχῇ τοῦ Χριστοῦ τὸν νοῦν. Λογ. 41, 5. Ἔπος περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον στίχ 616. 624. 629.

[5]) Λογ. 38. 13.

[6]) Λογ. 24, 4. πβλ. καὶ 45, 28 ἔνθα παρίσταται ἐκπρεπῶς ἡ πορεία τῆς θείας οἰκονομίας.

[7]) Λογ, 2,75. 14,7. 32,9. 38,11.

[8]) Λογ. 14,7. πρβ. καὶ 2,17

τικότητα ἀλλ' ἅμα κέκτηται ἠθικὴν δύναμιν πρὸς τὸ ἀγαθὸν[1] καὶ ἐλευθέραν ἐκλογὴν μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ[2], τουτέστιν ἐλευθερίαν βουλήσεως[3]. Λοιπὸν ἕνεκα τῆς ἐν ἡμῖν συνδέσεως διαφόρων καὶ ἀντιθέτων στοιχείων διεξάγεται ἔνδον ἀδιάλειπτος πόλεμος, ἐν ᾧ ὁ νόμος τοῦ σώματος καὶ τῆς ἁμαρτίας ἀντιστρατεύεται πρὸς τὸν νόμον τοῦ πνεύματος καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ διαφθείρῃ τὴν βασιλικὴν ἐν ἡμῖν εἰκόνα[4]. Πρὸς ἐπικράτησιν τοῦ πνεύματος καὶ ὑποταγὴν τοῦ σώματος συντελεῖ μὲν ἡ σωφροσύνη[5] καὶ καθόλου ἡ ἄσκησις πάσης ἀρετῆς συντελεῖ δὲ ἡ θεία βοήθεια καὶ χάρις[6]. Εἶναι δ' ἡ χάρις ἡ κατὰ τὴν πρόγνωσιν τοῦ θεοῦ παρεχομένη ἐνίσχυσις παρ' αὐτοῦ τῆς ἀγαθῆς βουλήσεως[7].

---

1) Τὸ μὲν μηδὲν ἁμαρτάνειν εἶναι ὑπὲρ ἄνθρωπον καὶ ἔργον μόνου τοῦ θεοῦ ἡ δ' ἐναντίωσις πρὸς διόρθωσιν εἶναι γνώρισμα τῆς πονηρᾶς καὶ διαστρόφου φύσεως (τοῦ Σατανᾶ). Ἡ δ' ἐκ τῆς ἁμαρτίας ἐπιστροφὴ εἶναι ἔργον τῶν ἀνθρώπων τῶν χρηστῶν· διότι, εἰ καὶ τὸ σῶμα συνεπάγεται κακίαν τινὰ καὶ καθέλκει τὸν ἄνω φερόμενον νοῦν, ὅμως δύναται ἡ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ θεία εἰκὼν νὰ ἀνακαθαίρῃ τὴν ἰλὺν καὶ νὰ ἀνυψοῖ τὴν σάρκα καὶ κουφίζῃ αὐτὴν διὰ τῶν πτερῶν τοῦ λόγου. Λογ. 16,15. πβλ. καὶ 40,7. 17,9.

2) Ὁ Γρηγόριος ὁμολογεῖ μὲν ὅτι ἄλλοι ἔχουσι μείζονα καὶ ἄλλοι ἐλάττονα τὴν πρὸς τὸ ἀγαθὸν ἔμφυτον ῥοπήν· παρατηρεῖ δ' ἅμα ὅτι ἡ ἐκ τῆς φύσεως ἐπιτηδειότης αὕτη δὲν ἀρκεῖ πρὸς τελείωσιν ἀλλὰ χρῄζει τοῦ λογισμοῦ καὶ τῆς προαιρέσεως, δι' ἧς ἡ φύσις προάγεται εἰς ἔργον, καθάπερ ὁ πυρίτης λίθος ἔχει ἀνάγκην κρούσεως ἵνα παραγάγῃ πῦρ. Λογ. 37,13. Αὐτ. 20 «ἀμφότερα τίθημι, τήν τε πρὸς τὸ καλὸν ἐπιτηδειότητα καὶ τὴν εἰς ἔργον ἄγουσαν τὸ ἐκ φύσεως ἐπιτήδειον προαίρεσιν».

3) Διὰ τὴν ἐλευθέραν βούλησιν ἡ ἐλπιζομένη μακαριότης δὲν εἶναι δῶρον μόνον τοῦ θεοῦ ἀλλὰ καὶ «ἀρετῆς ἆθλον». Τὸ ἀγαθὸν εἶναι ἐν μέρει ἔργον ἡμέτερον· «ποιῆσαι τὸ ἀγαθὸν καὶ ἡμέτερον, οὐ φύσει μόνον κατασπειρόμενον ἀλλὰ καὶ προαιρέσει γεωργούμενον καὶ τοῖς ἐπ' ἄμφω τοῦ αὐτεξουσίου κινήμασιν». Λογ. 2,17. ἰδὲ καὶ κατωτ. σημ. 6.

4) Λογ. 2,91. 14,6. 7. ἑξ.

5) Ῥητέον ὅτι πρέπει διὰ παντοίων πονήσεων (νηστείας, ἀγρυπνίας κττ.) νὰ περιστέλλωνται αἱ ὑπερβάλλουσαι τοῦ σώματος ὁρμαὶ ἀλλὰ δὲν πρέπει ὅμως οὕτω τὸ σῶμα νὰ καταφθείρηται, ὥστε νὰ ἀποβαίνῃ ἀνίκανον πρὸς τὴν ἐπιτέλεσιν τῶν καθηκόντων. Λογ. 14,6.7.

6) Πρὸς βελτίωσιν καὶ ἁγιασμὸν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀναγκαία πλὴν τῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ παρὰ τοῦ θεοῦ βοήθεια. Λογ. 37,13 «τὸ βούλεσθαι καλῶς δεῖται τῆς παρὰ τοῦ θεοῦ βοηθείας»· πβλ. καὶ 21,1 ἔνθα λέγεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐπαγάγεται πρὸς τὸν θεὸν «διὰ τῆς συγγενοῦς ἐλλάμψεως» καὶ ὅτι μέγιστον καὶ φιλανθρωπότατον εἶναι ἡ πρὸς τὸν θεὸν νεῦσίς τε καὶ οἰκείωσις. Αὐτ. 19,8. 44,8 «παρ' οὗ (θεοῦ) πᾶν ἀνθρώποις τὸ κατορθούμενον».

7) Ὁ ἁγιασμὸς καὶ ἡ ἐναντία αὐτοῦ ἀλλοτρίωσις δὲν δίδοται κατὰ κλῆρον ἀλλὰ κατ' ἀξίαν. Λογ. 37,14 καὶ 15.

Ἐπακολούθημα τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ μετὰ θάνατον παρεχομένη ἑκάστῳ προσήκουσα τῶν πράξεων ἀμοιβή[1]. Οἱ μὲν τὰ ἀγαθὰ ποιήσαντες θὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, τουτέστι θὰ τύχωσι τῆς γνώσεως τοῦ θεοῦ καὶ θὰ θεωρῶσι καθαρῶς καὶ τελείως τὴν ἁγίαν τριάδα[2]. Ἔτι δὲ θὰ ἐποπτεύωσι χορείαν ἀγγέλων καὶ δόξας καὶ λαμπρότητας μακαρίων ἀνδρῶν μᾶλλον δὲ θὰ συγχορεύωσι καὶ θὰ συναγάλλωνται περιγελῶντες ἀφ' ὕψους τὰ ἐνθάδε ἀγαθὰ καὶ ἡδόμενοι θαυμασίαν τινὰ ἡδονήν[3]. Οἱ δὲ τὰ φαῦλα πράξαντες θὰ στερηθῶσι τῆς γνώσεως τοῦ θεοῦ, θὰ ἀπορριφθῶσιν ὑπ' αὐτοῦ καὶ θὰ ἔχωσιν ἐν τῷ συνειδότι αἰσχύνην[4]. Ἡ στέρησις ὅμως αὕτη δὲν θὰ εἶναι αἰωνία· διότι οἱ κακοὶ θὰ ὑποβληθῶσιν εἰς τὸ καθαρτήριον πῦρ, δι' οὗ καθαρθέντες θὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὸν θεὸν ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀποκαταστάσεως[5].

Διὰ τὴν κατεσπουδασμένην καὶ διεξοδικὴν περὶ θεοῦ καὶ μάλιστα περὶ ἁγίας τριάδος διδασκαλίαν τάσσεται δικαίως ὁ Γρηγόριος παρὰ τὸν Ἀθανάσιον καὶ τὸν Βασίλειον. Οὐ μόνον στηλιτεύει καὶ ἀναιρεῖ τὰς παντοίας τῶν χρόνων ἐκείνων αἱρέσεις, ἀλλὰ καὶ παρέχει σαφῆ καὶ ἐναργῆ περὶ θεοῦ ἔννοιαν· συνδυάζει γνῶσιν καὶ μυστικὴν θεωρίαν καὶ συνάπτει εἰς ἁρμονίαν νοῦ διαύγειαν καὶ καρδίας καθαρότητα. Ἐμφορούμενος δ' αὐτὸς θαυμασμοῦ καὶ εὐλαβείας πρὸς τὰς θείας ἀποκαλύψεις καὶ τὰ ἀπόρρητα ἐμποιεῖ καὶ τοῖς ἄλλοις ἐνθουσιασμὸν δι' ὑψηλοῦ λόγου καὶ ἐξῃρμένης ποιήσεως[6].

---

1) Λογ. 14, 31 «Ἐγὼ δὲ ὀκνῶ κακίᾳ δοῦναι πάντως τὴν ἐντεῦθεν κόλασιν ἢ εὐσεβείᾳ τὴν ἄνεσιν· ἀλλ' ἔστι μὲν ὅτε καὶ πρός τι χρήσιμον ἢ κακίας ἐγκοπτομένη δυσπαθείᾳ τῶν πονηρῶν ἢ ἀρετῆς ὁδοποιουμένη εὐπαθείᾳ τῶν βελτιόνων· οὐκ ἀεὶ δέ, οὐδὲ πάντως, ἀλλ' εἶναι τοῦτο μόνον καιροῦ τοῦ μέλλοντος, καθ' ὃν οἱ μὲν τὰ τῆς ἀρετῆς ἆθλα οἱ δὲ τὰ τῆς κακίας ἐπιτίμια δέξονται».

2) Λογ. 16, 9. 20, 12. 8, 23.

3) Λόγ. 8, 23. 7, 17. 7, 21. Ῥητέον δ' ὅτι διακρίνει ὁ Γρηγόριος διάφορα εἴδη τῆς μακαριότητος ἀνάλογα πρὸς τὰς διαφόρους προαιρέσεις τῶν βίων. Λογ. 27, 8 ἔνθα στηρίζεται ἐπὶ τοῦ τῆς Γραφῆς (κατὰ Ἰωάν. 14, 2) διδάγματος ὅτι πολλαὶ μοναὶ παρὰ τῷ θεῷ ὑπάρχουσι καὶ οὐχὶ μία. Πβλ. καὶ Λογ. 14, 5. 19, 7. 32, 33.

4) Λογ. 16, 9.

5) Λογ. 39, 19. 40, 36. 30, 6.

6) Πβλ. *K. Ullmann*, Gregor. von Naz. 1825. *A. Benoit*, St. Grégoire de Nazianze 1890. Ἔπιθ. *Überweg-Geyer*, 660.

4. Γρηγόριος ὁ Νύσσης.

1. ***Βίος καὶ συγγραφή.*** Γρηγόριος ὁ Νύσσης περὶ τὸ 335 γεννηθεὶς ἦτο νεώτερος ἀδελφὸς Βασιλείου τοῦ μεγάλου, ὑφ' οὗ κατ' ἐξοχὴν ἐπαιδεύθη [1]. Περὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἀσχοληθεὶς καὶ βαθεῖαν κτησάμενος πολυμάθειαν ἐγένετο ἐπί τινα χρόνον διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς· ὕστερον δ' ὅμως ἐπείσθη ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ νὰ καταλίπῃ τὴν ἄδοξον ταύτην εὐδοξίαν καὶ νὰ ἀφιερωθῇ εἰς τὰ γράμματα τὰ ἱερά. Ἐτράπη λοιπὸν εἰς τὴν μελέτην τῶν ἁγίων Γραφῶν καὶ ἠσπάσατο τὸν μοναχικὸν βίον [2], περὶ δὲ τὸ τέλος τοῦ ἔτους 371 προεχειρίσθη ἄκων καὶ ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ Βασιλείου ἀναγκαζόμενος ἐπίσκοπος τῆς ἐν Καππαδοκίᾳ Νύσσης [3]. Ὑπέρμαχος ὢν τῆς ὑπὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου καθορισθείσης ὀρθοδόξου πίστεως κατεδιώχθη πολλαχῶς ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν καὶ ἐκηρύχθη τῷ 376 ἔκπτωτος τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου. Ἀλλὰ τελευτήσαντος τοῦ αὐτοκράτορος Οὐάλεντος ἐπανῆλθε τῷ 378 καὶ τῷ ἑπομένῳ ἔτει παρέστη ἐν τῇ μεγάλῃ κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν συγκροτηθείσῃ συνόδῳ, ὑφ' ἧς καὶ παρηγγέλθη μετ' ἄλλων νὰ περιέλθῃ τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀραβίας καὶ Παλαιστίνης πρὸς καταστολὴν τῆς τοῦ Ἀρείου διδασκαλίας. Ὡσαύτως μετέσχε τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συνελθούσης τῷ 381 δευτέρας οἰκουμενικῆς συνόδου [4], ὑφ' ἧς μέγα ἐτιμήθη καὶ παρεκλήθη νὰ συμπληρώσῃ τὴν περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος ὀρθόδοξον ὁμολογίαν [5]. Τέλος μετέσχε καὶ τῆς ἐν τῇ αὐτῇ πόλει γενομένης τῷ 394 συνόδου· τὸ ἐντεῦθεν δὲν ἐμφανίζεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι ὀλίγῳ ὕστερον τοῦ εἰρημένου ἔτους ἀπέθανεν.

Ὁ Γρηγόριος πλεῖστα συνέγραψεν ἔργα, ὧν ἄλλα μὲν εἶναι ἐξηγητικὰ ἄλλα δὲ δογματικὰ καὶ φιλοσοφικά, ἄλλα δὲ ἠθικὰ καὶ ἀσκητικὰ ἄλλα δὲ λόγοι καὶ ἐπιστολαί. Ἐνταῦθα μνημονεύομεν μόνον ὅσα ἔχουσι τῇ φιλοσοφίᾳ σπουδαιότητα· τοιαῦτα δ' εἶναι: α) *Ἀπολογητικὸς περὶ τῆς ἑξαημέρου* καὶ τὸ βιβλίον τὸ *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*· ἀμφότερα τὰ συγγράμματα ταῦτα συμπληροῦσι καὶ διασαφοῦσι τὰς περὶ ἑξαημέρου ὁμιλίας τοῦ μεγάλου Βασιλείου. β) *Λόγος κατηχητικὸς*

[1]) Γρηγορ. Νύσ. Ἐπιστ. 13.
[2]) Γρηγορ. Νύσ. Ἐπιστ. 9.
[3]) Βασ. Ἐπιστ. 225.
[4]) Σωκρ. ἐκκλ. ἱστορ. 5, 8.
[5]) Νικηφ. Καλλίστου ἐκκλησ. ἱστορ. 12, 13.

ὁ μέγας ἐν κεφαλαίοις τεσσαράκοντα διῃρημένος, διαλαμβάνων περὶ τῶν κυριωτάτων τοῦ χριστιανισμοῦ δογμάτων καὶ ὑπερμαχῶν αὐτῶν κατὰ τῶν ἐθνικῶν καὶ Ἰουδαίων καὶ αἱρετικῶν. γ) *Κατὰ Εὐνομίου λόγοι ἀντιρρητικοὶ δώδεκα,* ὅπερ σύγγραμμα συνετάχθη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ μεγάλου Βασιλείου καὶ ἀποτελεῖ ὑπεράσπισιν τῆς περὶ θεότητος τοῦ λόγου καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος διδασκαλίας αὐτοῦ. Εἶναι δὲ τὸ περιεκτικώτατον τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου καὶ δικαίως ἐπαινεῖται ὑπὸ πολλῶν ἀρχαίων ὡς ἐξαίρετον διὰ τὰ ἐνθυμήματα καὶ παραδείγματα, διὰ τὸ κάλλος τοῦ λόγου καὶ τὴν μετὰ γλυκύτητος συγκεκραμένην λαμπρότητα [1]. δ) *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως, ὁ λεγόμενος λόγος Τὰ Μακρίνια,* τουτέστι διάλογος τοῦ Γρηγορίου καὶ τῆς ἀδελφῆς Μακρίνης ὅτε ἀμφότεροι ἐπένθουν τὸν ἀποθανόντα ἀδελφὸν αὐτῶν Βασίλειον· ἀποδεικνύεται ἐνταῦθα τὸ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς δόγμα καὶ ἀναιρεῖται ἡ περὶ μετεμψυχώσεως δοξασία. Τούτοις προσκείσθωσαν τὰ ἑξῆς μικρότερα συγγράμματα. ε) *Περὶ τῶν πρὸ ὥρας ἀφαρπαζομένων νηπίων,* τουτέστιν ἑρμηνεία τῆς αἰτίας, δι' ἣν πολλὰ νήπια προώρως ἀποθνήσκουσιν. ζ) *Ἀντιρρητικὸς πρὸς τὰ Ἀπολιναρίου,* ἔνθα καταπολεμοῦνται τὰ αἱρετικὰ δόγματα τοῦ Ἀπολιναρίου. η) *Κατὰ εἱμαρμένης,* ἐν ᾧ συγγράμματι ἐλέγχεται ἡ δοξασία ὅτι ἐκ τῆς περιφορᾶς καὶ ἐπιδράσεως τῶν ἀστέρων ἤρτηνται αἱ ἡμέτεραι πράξεις. θ) *Περὶ τοῦ τί ἐστι τὸ «Κατ' εἰκόνα θεοῦ καὶ καθ' ὁμοίωσιν».* ι) *Περὶ τοῦ βίου Μωϋσέως,* ἔνθα εἰκονίζεται ὁ τελειότατος τῆς ἀρετῆς τύπος. Ὁ Γρηγόριος ὑπὸ τῶν παλαιῶν ἤδη θαυμαζόμενος χαρακτηρίζεται διὰ μὲν τὴν σοφίαν «ἐλλογιμώτατος καὶ πάσης σοφίας ἀνάπλεως» [2] διὰ δὲ τὸ ἡδὺ τῆς φράσεως καὶ σαφὲς «λαμπρὸς καὶ ἡδονῆς ὠσὶν ἀποστάζων» [3].

2. ***Θεολογία.*** Διακρίνων ὁ Γρηγόριος τὴν πίστιν ἀπὸ τῆς γνώσεως παρατηρεῖ ὅτι ἡ πίστις στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀποκαλύψεως καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς λογικῆς καὶ τῶν τεχνικῶν συλλογισμῶν, διότι ἄλλως δὲν θὰ διέφερε τῆς ἑλληνικῆς σοφίας [4]. Εἶναι δὲ ἡ πίστις τὸ ἀσφαλὲς τῆς ἀληθείας κριτήριον, καθ' ὃ πᾶσα γνῶσις πρέπει νὰ δοκιμάζηται, διότι ἀληθὲς εἶναι μόνον ἐκεῖνο ἐφ' οὗ ὑπάρχει ἡ σφραγὶς τῆς γραφικῆς

[1]) Σουΐδ. λ. Γρηγορ. Φωτ. Μυριοβ. 6. 7.
[2]) Σουΐδ. λ. Γρηγόριος.
[3]) Φωτ. Μυριόβ. 6. Περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Γρηγορίου ἐπιθ. Κ. Κοντογόνου φιλολ. καὶ κριτ. ἱστορ. 2, 425—448.
[4]) Βίος Γρηγορίου τοῦ θαυματ. παρὰ Migne 46, 901 B.

μαρτυρίας[1]. Κανόνα λοιπὸν παντὸς δόγματος καὶ νόμον θεωρεῖ τὴν ἁγίαν Γραφὴν καὶ μόνον τοῦτο δέχεται ἀληθὲς ὅ,τι ἂν συμφωνῇ αὐτῇ· οὐδὲ θέλει νὰ βεβαιώσῃ τὰ δόγματα κατὰ τὴν διαλεκτικὴν τέχνην διὰ συλλογισμῶν καὶ ἀναλυτικῆς ἐπιστήμης ἀλλὰ περιφρονεῖ τὴν τοιαύτην βεβαίωσιν ὡς σαθρὰν καὶ ὕποπτον, διότι ἡ διαλεκτική, ἔχει, λέγει, ἴσην πρὸς ἀμφότερα τὴν ἰσχύν, πρός τε τὴν ἀνατροπὴν τῆς ἀληθείας καὶ τὴν κατηγορίαν τοῦ ψεύδους[2]. Ἀλλ' εἰ καὶ ἀνομολογεῖ ὁ Γρηγόριος τὴν ἀπόλυτον τῆς πίστεως ὑπεροχήν, ὅμως δὲν παρορᾷ τὴν ἀξίαν τῆς ἐπιστήμης[3] ὡς ὑπηρετούσης τῇ πίστει καὶ παρεχούσης τὰς προσφόρους πρὸς διάταξιν τοῦ περιεχομένου αὐτῆς μεθόδους[4]. Βεβαίως ἀποφαίνεται ὁ ἐπίσκοπος τῆς Νύσσης ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν ἔχει μεγάλην ἀξίαν, διότι ἄγαν ἀσθενὴς εἶναι ἡ γνωστικὴ τοῦ ἀνθρώπου δύναμις ἥτις οὐ μόνον τὴν θείαν οὐσίαν ἀλλὰ καὶ τὴν ἀσώματον φύσιν νὰ κατανοήσῃ ἀδυνατεῖ[5]. Καὶ ὅμως αὐτὸς ὑπὲρ πάντας τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς πατέρας σπουδάζει ἐκ παντὸς τρόπου, ὅπως πορίσῃ ἐπιστημονικὴν ἔννοιαν τοῦ θεοῦ καὶ κυρώσῃ τὴν πίστιν διὰ τῆς γνώσεως. Ἡ εἰς τὴν ὕπαρξιν, λέγει, τοῦ θεοῦ πίστις οὐ μόνον εἶναι φυσικὴ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις ἀλλὰ καὶ κυροῦται διὰ τῆς τεχνικῆς καὶ σοφῆς τοῦ κόσμου οἰκονομίας. Ἡ κτίσις δηλαδὴ βοᾷ τὸν ποιητὴν καὶ οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δι' ἀλαλήτων φωνῶν τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ. Τίς βλέπων τὴν τοῦ παντὸς ἁρμονίαν καὶ τὴν πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν σύνδεσιν πάντων διά τινος ἀρρήτου κοινωνίας, τήν τε ταχεῖαν τοῦ πόλου περιφορὰν καὶ τὰς ἐναρμονίους ἀποστάσεις τῶν ἄστρων, τίς εἰς ταῦτα βλέπων διὰ τοῦ δια-

1) Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσ. 46, 64 AB. 49 C. «Ἡμεῖς δὲ τῆς ἐξουσίας ἄμοιροι ταύτης ἐσμέν, τῆς λέγειν φημὶ ὥσπερ βουλόμεθα, κανόνι παντὸς δόγματος καὶ νόμῳ κεχρημένοι τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ· ἀναγκαίως πρὸς ταύτην βλέποντες τοῦτο δεχόμεθα μόνον ὅ,τι περ ἂν ᾖ συμφωνοῦν τῷ τῶν γεγραμμένων σκοπῷ». Πρβ. κατὰ Εὐνομ. 45, 341B.

2) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 50 C. 52 AB. Τὰ θύραθεν διδάγματα χωρισθέντα ἀπὸ τῆς εἰς τὴν ἀποκάλυψιν πίστεως εἶναι κενὰ καὶ ἄγονα θεωρήματα. Περὶ τοῦ βίου Μωϋσέως 44, 329 C. ἑξ.

3) Ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ φυσικὴ φιλοσοφία, ἡ γεωμετρία καὶ ἡ ἀστρονομία καὶ ἡ λογικὴ χρησιμεύουσιν ἵνα καλλωπίζωσι τὸν θεῖον τοῦ μυστηρίου ναὸν διὰ λογικοῦ πλούτου. Ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ φυσικὴ φιλοσοφία εἶναι σύζυγος καὶ φίλη καὶ κοινωνὸς πρὸς τὸν ὑψηλότερον βίον τῆς ἀρετῆς. Περὶ τοῦ β. Μωϋσέως 44, 360 BC. 376 D.

4) Ὁ Γρηγόριος παρέχει ἐν τῷ κατηχητικῷ αὐτοῦ λόγῳ σύστημα τῆς θεολογίας, ὅπερ πρόκειται σπουδαιότατον συστηματικὸν ἔργον μετὰ τὸ Περὶ ἀρχῶν τοῦ Ὠριγένους.

5) Κατὰ Εὐνομ. 45, 932 C.

νοητικοῦ τῆς ψυχῆς ὀφθαλμοῦ δὲν διδάσκεται φανερῶς ὅτι θεία δύναμις ἔντεχνος καὶ σοφὴ διήκει διὰ πάντων καὶ συναρμόζει τὰ μέρη πρὸς τὸ ὅλον[1]. Ὅτι δὲ ὁ θεὸς εἶναι εἷς, μαρτυρεῖ αὐτὴ ἡ ἔννοια τοῦ θεοῦ ὡς τοῦ τελειοτάτου ὄντος. Ἐὰν ὑπῆρχον πολλοὶ θεοί, ἔπρεπε νὰ ἦσαν πάντες τέλειοι, ὅπερ ἀδύνατον. Διότι ὡς πολλοὶ θὰ διεκρίνοντο ἀλλήλων καὶ θὰ διεκρίνοντο κατὰ τοῦτο, ὅτι ἕκαστος αὐτῶν θὰ εἶχεν ἰδιότητα καὶ τελειότητα εἰς αὐτὸν μόνον καὶ οὐχὶ εἰς τοὺς ἄλλους ἀνήκουσαν· οὕτως ὅμως οὐδεὶς τῶν πολλῶν θεῶν θὰ ἦτο τέλειος ὡς στερούμενος ἰδιότητος ὑπαρχούσης ἄλλοις[2]. Ἡ θεία οὐσία εἶναι ἀειδὴς καὶ ἀσχημάτιστος καὶ διὰ τοῦτο ἁπλῆ καὶ μονοειδὴς καὶ ἀσύνθετος[3]· πρὸς δὲ ὑπάρχει ἀπροσδεὴς καὶ ἀΐδιος καὶ τῶν ὄντων ἐμπεριεκτικὴ φύσις καὶ οὔτε ἐν τόπῳ εὑρίσκεται οὔτε ἐν χρόνῳ[4], ἀλλὰ πρὸ τούτων καὶ ὑπὲρ ταῦτα εἶναι αὐτὴ ἐφ' ἑαυτῆς καὶ θεωρεῖται διὰ μόνης τῆς πίστεως[5]· ὑπάρχει ἄϋλος, ἀόρατος, ἀνεπίδεκτος φθορᾶς καὶ τροπῆς καὶ ἀλλοιώσεως καὶ τῶν τοιούτων πάντων, ἐπέκεινα πάσης ἀρχῆς[6]. Διὸ καὶ ὑπερβαίνει πᾶσαν γνῶσιν καὶ καταληπτικὴν δύναμιν[7] καὶ ἑπομένως εἶναι ἀκατάληπτος καὶ ἀνέκφραστος[8], ὑπ' οὐδενὸς

1) Εἰς μακάρ. 44, 1249 D. Λογ. κατηχ. πρόλογ. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46, 25 B.

2) Λογ. κατηχ. πρόλογ.

3) Κατὰ Εὐνομ. 45, 321 B· 336 A.

4) Ἐνθ. ἀνωτ. 364 D. «Ἡ δὲ ὑπὲρ τὴν κτίσιν οὐσία, ἅτε παντὸς διαστηματικοῦ νοήματος κεχωρισμένη, πᾶσαν χρονικὴν ἀκολουθίαν ἐκπέφευγεν, ἀπ' οὐδεμιᾶς τοιαύτης ἀρχῆς εἰς οὐδὲν πέρας δι' οὐδενὸς τρόπου κατά τινα τάξιν εὑρισκομένου προϊοῦσα ἢ καταλήγουσα». Πβλ. καὶ 368 B. «Ἡ δὲ θεία φύσις πάντων τῶν ἰδιαζόντως ἐπιθεωρουμένων τῇ κτίσει σημείων ἀλλοτρίως ἔχουσα, κάτω ἑαυτῆς καταλείπει τά τε χρονικὰ τμήματα, τὸ πρεσβύτερον λέγω καὶ τὸ νεώτερον, καὶ τὰς τοπικὰς ἐπινοίας, ὡς μήτε ἀνώτερον ἐπ' αὐτῆς τι κυρίως λέγεσθαι. Πᾶν γὰρ τὸ νοούμενον ἐπὶ τῆς ἀκτίστου δυνάμεως ἄνω ἐστὶ καὶ ἀρχή ἐστι καὶ τὸν τοῦ κυριωτάτου λόγου ἐπέχει».

5) Αὐτ. 321 B 336 A 365 A. ἑξ. 368 A.

6) Αὐτ. 385 C. 409 A 416 A 433 AD 449 C. 469 C.

7) Ὁ θεὸς εἶναι ὑψηλότερος οὐ μόνον τῆς ἀνθρωπίνης ἀλλὰ καὶ τῆς ἀγγελικῆς καὶ πάσης ὑπερκοσμίου καταλήψεως. Κατὰ Εὐνομ. 45, 461 B «οὔτε ὀνόματι οὔτε διανοήματι οὔτε τινὶ ἄλλῃ καταληπτικῇ ἐπινοίᾳ περιληφθῆναι δυνάμενον (τὸν θεὸν ὑποτίθεται)· οὐ μόνον ἀνθρωπίνης ἀλλὰ καὶ ἀγγελικῆς καὶ πάσης ὑπερκοσμίου καταλήψεως ὑψηλότερον μένοντα, ἄφραστόν τε καὶ ἀνεκφώνητον καὶ πάσης τῆς διὰ λόγων σημασίας ἀνώτερον, ἓν ὄνομα γνωστικὸν τῆς ἰδίας ἔχοντα φύσεως, τὸ μόνον αὐτὸν ὑπὲρ πᾶν εἶναι ὄνομα».

8) Περὶ β. Μωϋσ. 44, 404 B. Κατὰ Εὐνόμ. 45, 365 C. «Ἅπασα γὰρ ἡ μετὰ τοὺς αἰῶνας ἄνοδος καὶ διάστασις τοῦ νοῦ τοσοῦτον ὑψωθήσεται μόνον, ὅσον κατιδεῖν τὸ τοῦ ζητουμένου ἀδιεξίτητον, καὶ ἔοικεν οἷόν τι μέτρον, καὶ ὅρος

ὀνόματος καὶ δι᾽ οὐδεμιᾶς φραστικῆς δυνάμεως δυναμένη ἀληθῶς νὰ παρασταθῇ· πᾶν ὄνομα περὶ θεοῦ λεγόμενον εἶναι ἑρμηνευτικὸν τῶν περὶ τὴν θείαν φύσιν νοουμένων ἀλλ᾽ οὐχὶ δηλωτικὸν αὐτῆς τῆς θείας φύσεως καὶ οὐσίας [1]. Ὅσῳ μεῖζον ἀνυψοῦται ὁ νοῦς καὶ προσεγγίζει μᾶλλον τῇ θεωρίᾳ, τοσούτῳ πλέον ὁρᾷ τὸ τῆς θείας φύσεως ἀθεώρητον. Διότι καταλιπὼν πάντα τὰ φαινόμενα, οὐ μόνον τὰ αἰσθητὰ ἀλλὰ καὶ τὰ νοητά, καὶ εἰσδύνων εἰς τὰ ἐνδότερα βλέπει τότε τὸν θεὸν ἐν γνόφῳ, τουτέστι τότε γινώσκει ὅτι ἐκεῖνο εἶναι τὸ θεῖον, ὅπερ ὑπάρχει πάσης γνώσεως καὶ καταλήψεως ἀνώτερον [2]. Ἀπερίληπτος δ᾽ οὖσα ἡ θεία φύσις πρέπει νὰ θεωρῆται κατὰ πάντα λόγον ἄπειρος καὶ ὡς παντελῶς ἄπειρος ἐκφεύγει τὸν ὁρισμόν [3]· ἀνεπίδεκτος λοιπὸν ὁρισμοῦ ἡ θεότης οὐδὲ δι᾽ ὀνόματος πάντως ὁρίζεται ἀλλ᾽ εἶναι ὑπὲρ πᾶν ὄνομα. Τὸ δ᾽ ὄνομα θεὸς (ἐκ τοῦ θεᾶσθαι παραγόμενον) δὲν σημαίνει τὴν θείαν φύσιν ἀλλὰ μόνον μίαν τῶν ἐνεργειῶν αὐτῆς, καθ᾽ ὅσον ὁ θεὸς πάντα ἐφορᾷ καὶ πάντα ἐπισκοπεῖ, ἔφορος καὶ ἐπόπτης τῶν ἀθεάτων καὶ ἀπορρήτων [4]. Καὶ τὰ ἄλλα θετικὰ κατηγορήματα τοῦ θεοῦ μεταχειρίζεται ὁ Γρηγόριος μετὰ τῆς παρατηρήσεως ὅτι ταῦτα δὲν δηλοῦσι προσφόρως καὶ τελείως τὴν θείαν φύσιν καθ᾽ ἑαυτήν. Ἰδίᾳ δὲ προσήκει τῷ θεῷ τὸ ὄνομα τοῦ ἀγαθοῦ· ὁ θεὸς δὲν μετέχει ἁπλῶς τοῦ ἀγαθοῦ ἀλλ᾽ εἶναι τὸ πλήρωμα αὐτοῦ μᾶλλον δὲ ἐπέκεινα παντὸς ἀγαθοῦ. Οὐδενὸς ὑπάρχει ἐνδεὴς καὶ διὰ τοῦτο μακάριος· μακαριότης εἶναι ἡ ἀκήρατος ἐκείνη ζωή, τὸ ἄρρητον καὶ ἀκατανόητον ἀγαθόν, τὸ ἀνέκφραστον κάλλος, ἡ αὐτόχαρις καὶ σοφία καὶ δύναμις, τὸ ἀληθινὸν φῶς, ἡ πηγὴ πάσης ἀγαθότητος, ἡ ὑπερκειμένη τοῦ παντὸς ἐξουσία, τὸ μόνον ἐράσμιον, τὸ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχον, τὸ διηνεκὲς ἀγαλλίασμα, ἡ ἀΐδιος σωφροσύνη [5]. Εἶναι νοερὸν ὄν, ἐλεύθερον τῆς ὕλης, ἄνευ σώματος καὶ

τῆς τῶν ἀνθρωπίνων λογισμῶν κινήσεως καὶ ἐνεργείας ὁ αἰὼν καὶ τὰ ἐντὸς τούτων εἶναι, τὰ δὲ ὑπερκείμενα τούτων ἄληπτα καὶ ἀνεπίβατα λογισμοῖς μένει, παντὸς τοῦ δυναμένου ὑπὸ κατάληψιν ἀνθρωπίνην ἐλθεῖν καθαρεύοντα Ἐν οἷς γὰρ οὐκ εἶδος, οὐ τόπος, οὐ μέγεθος, οὐ τὸ ἐκ τοῦ χρόνου μέτρον, οὐδὲ ἄλλο τι τῶν καταληπτῶν ἐπινοεῖται, ἐξ ἀνάγκης καὶ ἡ καταληπτικὴ τοῦ νοῦ δύναμις ζητοῦσά τινος περιδράξασθαι, τοὺς αἰῶνας, καὶ τὴν ἐν τούτοις κτίσιν εἰς τὸ συγγενὲς ἑαυτῇ καὶ ὁμόφυλον συζητήσει, τῆς ἀλήπτου φύσεως πανταχόθεν ἀπολισθαίνουσα». Αὐτ. 473 B. 1109 B. Ἐξήγ. εἰς ᾆσμ. 44, 820C. ἑξ. 1028C.

1) Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς θεοὺς 45, 121 AB. πβλ. Κατὰ Εὐνόμ· 45, 461B.

2) Περὶ β. Μωϋσ. 44 376D. ἑξ.

3) Κατὰ Εὐνόμ. 45. 368B.

4) Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς θεοὺς 45, 121D. 125A. 129C.

5) Ἐξήγ. εἰς ἐκκλ. 44, 725A. Εἰς τούς μακαρ. 44, 1197AB.

διαστάσεως, ὑπὲρ πάντα τὰ κατηγορήματα τοῦ αἰσθητοῦ· εἶναι ἀσώματος, διότι, ἐὰν ἦτο σῶμα, θὰ ἦτο σύνθετος καὶ διαλυτός [1]. Ὁ θεὸς ὑπάρχει ἀΐδιος νοῦς καὶ ἔχει σοφίαν καὶ βούλησιν καὶ δύναμιν, ἅτινα εἶναι ἀλλήλοις συνημμένα καὶ ἀχώριστα· διότι σύνδρομος τῇ βουλήσει εἶναι ἡ δύναμις καὶ μέτρον τῆς δυνάμεως γίνεται τὸ θέλημα, τὸ δὲ θέλημα εἶναι σοφία [2]. Ἄπειρος ὁ θεὸς διήκει διὰ πάντων καὶ εἶναι ἐν πᾶσι τοῖς οὖσι διὰ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ καὶ σοφίας· μόνη ἡ θεότης ἐκτείνεται εἰς πάντα καὶ ἐν τῷ εἶναι συνέχει τὰ πάντα. Καὶ τίς εἶναι οὕτως ἀνόητος, ὥστε εἰς τὸ πᾶν ἀποβλέπων νὰ μὴ πιστεύῃ ὅτι τὸ θεῖον ὑπάρχει ἐν παντί, συνέχον καὶ περιέχον αὐτό; Διότι πάντα ἐκ τοῦ ὄντος ἐξήρτηνται καὶ ἀδύνατον νὰ ὑπάρχῃ τι μὴ ἔχον τὸ εἶναι ἐν ἐκείνῳ. Ὅπου ἂν στραφῇ ὁ λογισμός, εἴτε εἰς τὰ ἐπουράνια εἴτε εἰς τὰ ὑποχθόνια, πανταχοῦ εὑρίσκει τὸν θεὸν τὸν τὰ πάντα συνέχοντα [3].

3. ***Ἡ περὶ τριάδος θεωρία.*** Ὁ θεὸς εἶναι μὲν εἷς ἀλλ᾽ ἡ ἑνότης τῆς θείας φύσεως δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ κατὰ τὸ ἰουδαϊκὸν δόγμα, διότι ἐν τῇ θείᾳ οὐσίᾳ πρέπει νὰ διακρίνωνται ὑποστάσεις, πρόσωπα. Ὁ θεὸς δηλαδὴ ἀδύνατον νὰ εἶναι ἄλογος ἀλλ᾽ ἔχει πάντως λόγον. Ὁ λόγος δ᾽ οὗτος δὲν εἶναι ἁπλῆ ἰδιότης τοῦ θεοῦ ἀλλὰ πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς δεύτερον πρόσωπον· οὐδὲ πρέπει νὰ ἐκληφθῇ καθ᾽ ὁμοιότητα τοῦ ἡμετέρου λόγου ἀλλὰ κατὰ ὑψηλοτέραν ἔννοιαν, διότι, ὅπως ἀνώτερος ἡμῶν ὑπάρχει ὁ θεός, οὕτω καὶ τελειότερα εἶναι τὰ κατηγορήματα αὐτοῦ ἢ τὰ ὁμώνυμα κατηγορήματα ἡμῶν. Ὁ μὲν λόγος ἡμῶν εἶναι ἀπαγὴς καὶ μεταβαίνει εἰς ἀνυπαρξίαν, ὁ δὲ θεῖος λόγος ὑπάρχει ἄφθαρτος καὶ ἀΐδιος [4]. Ὁ λόγος τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι ῥῆμά τι ἐξ ἐπιστήμης τινὸς ἢ σοφίας προερχόμενον [5] ἀλλὰ κατ᾽ οὐσίαν ὑφεστῶσα

1) Περὶ β. Μωϋσ. 44, 399C.

2) Περὶ κατασκ. ἀνθρώπου 44, 137B. Περὶ τῆς ἑξαημ. 68. 69A «Δύναμις γάρ ἐστιν ἡ βουλὴ κατὰ ταὐτὸν καὶ ὅπως ἂν τὰ ὄνα γένοιτο προβουλεύουσα καὶ τὰς ἀφορμὰς πρὸς τὴν τῶν νοηθέντων ὕπαρξιν ἐκπορίζοντα. Ὡς ὁμοῦ τὰ πάντα τοῦ θεοῦ περὶ τὴν κτίσιν νοεῖσθαι, τὸ θέλημα, τὴν σοφίαν, τὴν δύναμιν, τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων».

3) Λογ. κατηχ. 45, 80D. 81A. 65D. Κατὰ Εὐνομ. 45, 368B.

4) Λογ. κατηχ. κεφ. 1.

5) Πβλ. Λόγ. κατηχ. 45, 20C «Εἰ γὰρ ὅμοιος τῷ ἡμετέρῳ ῥήματι καὶ ὁ τοῦ θεοῦ λόγος καὶ τὸ πνεῦμα τῷ πνεύματι, ὁμοία πάντως ἐκ τῶν ὁμοίων ἡ δύναμις· καὶ ὅσην ὁ ἡμέτερος, τοσαύτην καὶ ὁ τοῦ θεοῦ λόγος τὴν ἰσχὺν ἔχει Ἀλλὰ μὴν ἀνενέργητά τε καὶ ἀνυπόστατα τὰ τῆς ῥήμασι συνδιεξερχόμενα πνεύματα».

δύναμις προαιρετικὴ παντὸς ἀγαθοῦ καὶ ἐν ἰσχύϊ πᾶν τὸ κατὰ προαίρεσιν ἔχουσα· εἶναι ἡ ἀΐδιος τοῦ θεοῦ σοφία καὶ δύναμις, ἡ ποιητικὴ τῶν ὄντων, ἡ εὑρετικὴ τῶν μὴ ὄντων, ἡ συνεκτικὴ τῶν γεγονότων, ἡ προορατικὴ τῶν μελλόντων, εἶναι ἡ ὄντως σοφία καὶ βουλή, ἐν ᾗ πάντα ὁ θεὸς ἐποίησε καὶ διεκόσμησεν [1]. Ὁ λόγος δὲν μετέχει τῆς ζωῆς ἀλλ᾽ εἶναι αὐτοζωὴ καὶ ἔχει πάντως προαιρετικὴν δύναμιν, ἥτις δύναται μὲν πάντα ἀλλὰ δὲν ἔχει πρὸς οὐδὲν τῶν κακῶν ῥοπήν· διότι ἡ πρὸς τὴν κακίαν ὁρμὴ εἶναι ἀλλοτρία τῆς θείας φύσεως. Ὁ λόγος λοιπὸν τοῦ θεοῦ δύναται μὲν πάντα αἱρεῖται δ᾽ ὅμως τὸ ἀγαθὸν καὶ σοφόν [2]. Δὲν εἶναι δ᾽ ὁ λόγος ἔργον τοῦ θεοῦ ἀλλ᾽ υἱὸς αὐτοῦ γεννηθεὶς κατὰ τρόπον ἄρρητον καὶ ἀνέκφραστον [3]. Καὶ γεννᾶται μὲν [4] ἐκ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦτον ἔχει αἰτίαν ἀλλ᾽ ἀπαύγασμα ὢν τοῦ ἀϊδίου φωτὸς εἶναι ὡσαύτως ἄναρχος καὶ ἀΐδιος [5]. Εἶναι δηλαδὴ ὡς ἀκτίς τις συνυφισταμένη τῷ ἡλίῳ, ἔχουσα αἰτίαν μὲν τὸν ἥλιον τὴν δ᾽ ὕπαρξιν ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἡλίου καὶ οὐχὶ ὕστερον χρόνῳ προσγινομένην. Κάλλιον δ᾽ εἰπεῖν δὲν εἶναι ἀκτὶς ἀλλ᾽ ἐξ ἀγεννήτου ἡλίου προελθὼν ἄλλος ἥλιος συνεκλάμπων ἐκείνῳ καὶ κατὰ πάντα ὡσαύτως ἔχων [6]. Ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι νεώτερος τοῦ πατρὸς ἀλλ᾽ εἶναι ὡσαύτως ἀνώτερος πάσης χρονικῆς ἐννοίας, ἄναρχος καὶ ἀΐδιος [7]. Καὶ τοῦτο εὐλόγως· διότι, ἀφοῦ ὁ υἱὸς εἶναι ὁ λόγος τοῦ θεοῦ, θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ φαντασθῶμεν ὅτι ἦτό

1) Λόγ. κατηχ. κεφ. 4. Ἐξήγ. εἰς τὸν ἐκκλ. 44, 681 A.

2) Λόγ. κατηχ. κεφ. 1.

3) Κατὰ Εὐνομ. 45, 341 B.

4) Ἡ γέννησις τοῦ θείου λόγου δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνηται ἀνάλογος πρὸς τὴν γέννησιν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος τίκτεται ἐν χρόνῳ καὶ τόπος τις αὐτῷ πάντως τὴν ζωὴν ὑποδέχεται, διὸ καὶ χρονικὰ τμήματα εὑρίσκονται ἀναγκαίως περὶ τὴν τοῦ ἀνθρώπου ζωήν. Ἐπὶ τῆς προαιωνίου δ᾽ ὅμως γεννήσεως δὲν ἐγχωροῦσι τὰ χρονικὰ ταῦτα νοήματα, δὲν ἁρμόζει τὸ ποτὲ καὶ τὸ ὕστερον καὶ τὸ πρότερον. Κατὰ Εὐνομ. 45, 444 καὶ 445. 461 D.

5) Αὐτ. 45, 361 D. 369 C. 445 A. 448 C «Ὁ ἐν τῷ ἀγεννήτῳ ὢν ἐξ αὐτοῦ ἐγεννήθη, τὴν μὲν αἰτίαν τοῦ εἶναι ἐκεῖθεν ἔχων... τὴν δ᾽ ἀρχὴν οὐκ ἔστιν εἰπεῖν· ὅτε μὴ γὰρ ὄντος τοῦ μεσιτεύοντος πράγματος ἢ διανοήματος ἢ χρονικοῦ διαστήματος, ᾧ διακρίνεται καὶ διαχωρίζεται τὸ εἶναι τοῦ υἱοῦ ἀπὸ τοῦ πατρός οὐδὲ ἐπινοεῖται σημεῖον, ἀφ᾽ οὗ ὁ μονογενὴς τῆς τοῦ πατρὸς ζωῆς διαζευχθεὶς ἔκ τινος ἰδιαζούσης ἀρχῆς ἀναφαίνεται». 464 A.

6) Αὐτ. 45, 416 B.

7) Αὐτ. 45, 357 B. ἑξ. 361 C «ἀρκεῖ κατὰ μόνον τὸν τῆς αἰτίας λόγον προεπινοεῖν τοῦ υἱοῦ τὸν πατέρα καὶ μὴ κεχωρισμένην καὶ ἰδιάζουσάν ποτε τοῦ πατρὸς τὴν ζωὴν πρὸ τῆς τοῦ υἱοῦ γεννήσεως· ἵνα μὴ συνεισέλθῃ τῇ ὑπολήψει ταύτῃ διαστηματικόν τι νόημα πρὸ τῆς τοῦ υἱοῦ ἀναδείξεως, τῇ ζωῇ τοῦ γεγεννηκότος παραμετρούμενον».

ποτε ὁ θεὸς ἄνευ αὐτοῦ, τουτέστιν ἄλογος [1]. Ὁ υἱὸς εἶναι τῆς αὐτῆς καὶ ὁ πατὴρ οὐσίας καὶ δόξης [2]· πάντα ὅσα ἔχει ὁ υἱὸς ἀγαθὰ εἶναι τοῦ πατρὸς καὶ τὰ τοῦ πατρὸς πάντα καθορῶνται ἐν τῷ υἱῷ [3]. Ὅπως δὲ μετὰ τοῦ πατρὸς συνάπτεται ὁ υἱὸς καὶ ἐξ ἐκείνου ἔχει τὸ εἶναι χωρὶς νὰ ὑστερῇ κατὰ τὴν ὕπαρξιν, οὕτω καὶ τῷ υἱῷ συνάπτεται τὸ ἅγιον πνεῦμα, ὅπερ ἔχει αἰτίαν ἐκεῖνον χωρὶς νὰ εἶναι χρονικῶς ὕστερον [4]. Καὶ ὅπως ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς οὕτω καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα εἶναι ἄκτιστον ἔχει δὲ ἴδιον γνώρισμα καὶ σημεῖον τοῦτο, ὅτι οὔτε ἀγέννητον εἶναι οὔτε μονογενές [5]. Τὸ τρίτον τῆς θεότητος πρόσωπον δὲν πρέπει νὰ νοῆται ὡς παραπλήσιον πρὸς τὸ ἡμέτερον πνεῦμα· δὲν προσγίνεται τῷ θεῷ ἔξωθεν οὐδ᾽ ἐκ μαθήσεως ἐγγίνεται οὐδὲ διὰ φωνῆς προφέρεται οὐδὲ προφερόμενον διαλύεται οὐδὲ ἄλλο τι τοιοῦτο πάσχει ἀλλ᾽ ὑφίσταται οὐσιωδῶς, προαιρετικόν τε καὶ ἐνεργὸν καὶ παντοδύναμον· εἶναι δύναμις οὐσιώδης αὐτὴ ἐφ᾽ ἑαυτῆς ἐν ἰδιαζούσῃ ὑποστάσει θεωρουμένη καὶ δὲν χωρίζεται οὔτε ἀπὸ τοῦ πατρός, ἐν ᾧπερ ὑπάρχει, οὔτε ἀπὸ τοῦ υἱοῦ, ᾧ παρομαρτεῖ καὶ οὗ φανεροῖ τὴν ἐνέργειαν· δὲν ἐκχύνεται εἰς ἀνυπαρξίαν ἀλλ᾽ εἶναι ὅπως ὁ θεῖος λόγος ὑπόστασις αὐτοκίνητος, ἐνεργός, πάντοτε τὸ ἀγαθὸν προτιμῶσα καὶ πρὸς πᾶσαν προαίρεσιν ἔχουσα τὴν δύναμιν σύνδρομον τῇ βουλήσει [6]· εἶναι εὐθὲς, ἡγεμονικόν, ζωοποιόν, πάσης κτίσεως κύριον καὶ ἁγιαστικόν, ὅπερ πάντα ἐν πᾶσιν ἐνεργεῖ καθὼς βούλεται [7].

Τὰ τρία τῆς θεότητος πρόσωπα εἶναι ὡσαύτως ἄχρονα καὶ ἀΐδια καὶ ἔνδοξα καὶ ἔχουσιν ἑνότητα οὐσίας καὶ ἐνεργείας [8]· οὔτε κατὰ τόπον οὔτε κατὰ βουλὴν οὔτε κατὰ ἐνέργειαν καὶ πάθος διαιροῦνται ἀλλήλων ἀλλ᾽ ἁπλῶς ἡ διάκρισις εἶναι αὕτη, ὅτι ὁ μὲν πατὴρ εἶναι πατὴρ καὶ οὐχὶ υἱός, ὁ δὲ υἱὸς εἶναι υἱὸς καὶ οὐχὶ πατὴρ τὸ δὲ ἅγιον πνεῦμα δὲν εἶναι οὔτε πατὴρ οὔτε υἱός· διὸ οὐδεμία ἀνάγκη νὰ εἴπω-

1) Λόγ. κατηχ. κεφ. 1.

2) Ὁ υἱὸς δὲν εἶναι ἐλάττων τοῦ πατρός, ἀλλ᾽, ὡς λέγει ὁ Ἀπόστολος, εἶναι χαρακτὴρ τῆς τοῦ πατρὸς ὑποστάσεως καὶ ὅμοιος αὐτῷ κατὰ τὴν οὐσίαν. Περὶ πίστεως 45, 140 C.

3) Κατὰ Εὐνομ. 45, 356 C B. ἑξ. 477 C. 484 D.

4) Κατὰ Εὐνομ. 45, 464 C.

5) Αὐτ. 45, 336 C 369 B.

6) Λόγ. κατηχ. κεφ. 2.

7) Κατὰ Εὐνομ. 45, 472 B. 485 C. 489 A.

8 Λογ. κατηχ. πρόλογ. Κατὰ Εὐνομ. 45, 372 A. 373 B ἑξ. 472 C.

μεν τὰ τρία πρόσωπα τρεῖς θεοὺς ἀλλὰ πρέπει νὰ λέγωμεν ἕνα θεόν [1]. Οὐδέποτε ἠκούσαμεν περὶ τῆς θείας φύσεως ὅτι ὁ πατὴρ ποιεῖ τι καθ᾽ ἑαυτόν, οὗ τινος δὲν συνεφάπτεται ὁ υἱὸς ἢ πάλιν ὅτι ὁ υἱὸς ἐνεργεῖ τι ἰδιαζόντως χωρὶς τοῦ πνεύματος ἀλλὰ πᾶσα ἐνέργεια ἐκ τοῦ θεοῦ εἰς τὴν κτίσιν διήκουσα ἀφορμᾶται ἐκ τοῦ πατρὸς καὶ προέρχεται διὰ τοῦ υἱοῦ καὶ τελειοῦται ἐν τῷ ἁγίῳ πνεύματι. Διὸ καὶ πᾶν γενόμενον εἴτε χάριν ἡμῶν εἴτε πρὸς τὴν τοῦ παντὸς οἰκονομίαν γίνεται μὲν διὰ τῶν τριῶν προσώπων ἀλλὰ δὲν εἶναι τρία [2]. Τὰ τρία πρόσωπα εἶναι φεράλληλα καὶ ἀλληλένδετα καὶ τὰς οἰκείας προσηγορίας ἔχουσιν· ὅταν τις ὀνομάσῃ τὸν πατέρα, ἐμφαίνει καὶ τὸν υἱὸν καὶ ὅταν εἴπῃ πνεῦμα δηλοῖ τὸν θεόν [3]. Ἐν τῷ πατρὶ σκοπεῖται ὁ υἱός, ὅστις ὑπάρχει σοφία καὶ ἀλήθεια καὶ βουλὴ καὶ ἰσχὺς καὶ γνῶσις καὶ σύνεσις· σὺν τῷ υἱῷ δὲ θεωρεῖται ἐξ ἀϊδίου τὸ ἅγιον πνεῦμα, ὅπερ εἶναι πνεῦμα σοφίας καὶ ἀληθείας καὶ βουλῆς καὶ συνέσεως καὶ πάντα τὰ ἄλλα ὅσα ὁ υἱὸς εἶναι καὶ ὀνομάζεται. Διὸ συνημμένον ἅμα καὶ διακεκριμένον παραδίδεται τὸ τῆς εὐσεβείας μυστήριον, ἡ πίστις δηλονότι εἰς μίαν οὐσίαν ἐν τρισὶν ἀσυγχύτοις προσώποις, ὧν ἕκαστον γνωρίζεται ἐκ τοῦ ἰδιάζοντος χαρακτῆρος τῆς ὑποστάσεως, ἐν ἀορίστῳ τελειότητι ἐφ᾽ ἑαυτοῦ θεωρούμενον καὶ ἀπὸ τοῦ συνημμένου μὴ διαιρούμενον [4]. Τὰ τρία πρόσωπα ἀδιαστάτως μερίζονται καὶ ἀσυγχύτως ἑνοῦνται, καθ᾽ ὅσον ἕκαστον νοεῖται ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἄλλα. Ἐν ἑκάστῳ αὐτῶν περιέχεται ἡ ὅλη οὐσία τῆς θεότητος καὶ εἶναι μὲν ἕκαστον πρόσωπον θεὸς ἀλλ᾽ ὅμως δὲν ὑπάρχουσι τρεῖς θεοί, διότι ἡ θεία οὐσία εἶναι μία [5]. Περὶ τοῦ διορισμοῦ δηλαδὴ τῶν ὑποστάσεων παρατηρεῖ ὁ Γρηγόριος ὅτι, ἐὰν τὸ ὄνομα θεὸς ἦτο δηλωτικὸν προσώπων, θὰ ἐλέγομεν ἐξ ἀνάγκης τρεῖς θεοὺς λέγοντες τὰ τρία πρόσωπα. Ἐὰν δ᾽ ὅμως τὸ ὄνομα θεὸς σημαίνῃ τὴν οὐσίαν, παραδεχόμεθα μόνον *ἕνα* θεόν, διότι ὁμολογοῦμεν ὅτι ἡ οὐσία τῆς ἁγίας τριάδος εἶναι μία. Ὄντως δὲ δηλοῖ, λέγει, τὸ ὄνομα θεὸς τὴν οὐσίαν· διότι, ἂν ἐδήλου τὸ πρόσωπον, θὰ ὠνομάζετο θεὸς μόνον ἓν τῶν τριῶν προσώπων, καθὼς ἓν μόνον πρόσωπον ὀνομάζεται πατήρ. Ἐπειδὴ δὲ δὲν διαιρεῖται ἡ θεία οὐσία ἐν ἑκάστῳ τῶν προσώπων ἀλλ᾽ εἶναι καὶ ἐν τοῖς τρισὶ

---

1) Ἐκ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν. 45, 180 C.D.

2) Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς θεοὺς 45, 125 C.

3) Περὶ τοῦ τί ἐστι τὸ κατ᾽ εἰκόνα 44, 1341 D. Κατὰ Εὐνομ. 45, 473 B.

4) Κατὰ Εὐνομ. 45, 472 CD.

5) Ἐνθ. ἀνωτ. 469 B. Λογ. κατηχ. 45. 24 B. Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς θεοὺς 45, 120 A.

μία καὶ ἡ αὐτή, ἕπεται ὅτι ἕκαστον πρόσωπον ὡς θεία οὐσία εἶναι θεός. Ὅπως ὁ πατὴρ εἶναι οὐσία καὶ ὁ υἱὸς οὐσία καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα οὐσία χωρὶς νὰ ὦσι τρεῖς οὐσίαι, οὕτω καὶ ὁ πατὴρ εἶναι θεὸς καὶ ὁ υἱὸς θεὸς καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα θεὸς χωρὶς νὰ ὦσι τρεῖς θεοί. Καθ᾽ ὅσον μὲν ἔχουσι διαφορὰς ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα, λέγονται τρία πρόσωπα· καθ᾽ ὅσον δὲ πάλιν ἔχουσι τὴν αὐτὴν οὐσίαν, λέγονται εἷς θεός. Βεβαίως λέγομεν τὸν Πέτρον καὶ τὸν Παῦλον καὶ τὸν Βαρνάβαν τρεῖς ἀνθρώπους, τουτέστι τρεῖς οὐσίας μερικὰς καὶ ἰδίας, ἀλλὰ τοῦτο ποιοῦμεν καταχρηστικῶς· διότι κατ᾽ ἀλήθειαν οὗτοι εἶναι μία οὐσία καὶ ἑπομένως εἷς ἄνθρωπος [1]. Πλὴν ἀλλὰ συνορῶν ὁ Γρηγόριος τὸ δυσχερὲς καὶ δυσοικονόμητον τῆς τοιαύτης θεωρίας, καθ᾽ ἣν ἐν τῇ ἑνότητι τῆς οὐσίας εἶναι ἡ τριὰς τῶν ὑποστάσεων καὶ ἐν τῇ τριάδι τῶν ὑποστάσεων ἡ ἑνότης τῆς οὐσίας παρατηρεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀκριβῶς τὰ βάθη τοῦ μυστηρίου διασκοπῶν λαμβάνει μετρίαν μόνον γνῶσιν ἕνεκα τῆς ἀπορρήτου φύσεως τοῦ πράγματος [2].

4. ***Κοσμολογία.*** Ὁ θεὸς δὲν εἶναι μόνον τὸ ἀκρότατον ἀγαθὸν ἀλλὰ καὶ ἡ πηγὴ παντὸς ἀγαθοῦ καὶ ἡ αἰτία τῆς δημιουργίας [3]. Ἡ φύσις πᾶσα δὲν ἀπέρρευσεν ἐκ τῆς φύσεως τοῦ θεοῦ οὐδ᾽ ἐσχηματίσθη ἐξ ἀϊδίου ὕλης ἀλλ᾽ ἐγένετο ἐκ τοῦ μηδενὸς διὰ τῆς βουλήσεως καὶ σοφίας καὶ παντοδυναμίας τοῦ θεοῦ [4]· τὸ θεῖον θέλημα ἐγένετο ὕλη καὶ οὐσία τῶν δημιουργημάτων [5]. Ἀλλ᾽ εἰ καὶ πρὸς δημιουργίαν τοῦ κόσμου συνήργησαν ἡ σοφία καὶ δύναμις καὶ βούλησις τοῦ θεοῦ, ὅμως ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἀΐδιος ἀλλ᾽ ἔχει ἀρχὴν καὶ τέλος [6]. Πᾶσα ἡ κτίσις

---

1) Ἐκ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν 45, 180 D. «Ἔστι δὲ καὶ Πέτρος καὶ Παῦλος καὶ Βαρνάβας κατὰ τὸ ἄνθρωπος εἷς ἄνθρωπος καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ τοῦτο, κατὰ τὸ ἄνθρωπος πολλοὶ οὐ δύνανται εἶναι. Λέγονται δὲ πολλοὶ ἄνθρωποι καταχρηστικῶς καὶ οὐ κυρίως . . . Διὸ οὐ λεκτέον ἐπὶ τῶν τριῶν προσώπων τῆς θείας οὐσίας τρεῖς θεοὺς εἶναι κατὰ τὸ θεός· εἷς δὲ θεὸς καὶ ὁ αὐτὸς διὰ τὴν ταυτότητα τῆς οὐσίας, ἧς ἐστὶ θεὸς σημαντικόν»

2) Λογ. κατηχ. 45, 17D.

3) Εἰς τοὺς μακαρ. 44, 11 - 97A.

4) Λογ. κατηχ. 45,39D. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46,121CD. 124B. «Ἡ ὁρμὴ τῆς θείας προαιρέσεως ὅταν ἐθέλῃ πρᾶγμα γίνεται καὶ οὐσιοῦται τὸ βούλευμα εὐθὺς ἡ φύσις γινόμενον, τῆς παντοδυνάμου ἐξουσίας, ὅπερ ἄν σαφῶς τε καὶ τεχνικῶς ἐθέλῃ μὴ ἀνυπόστατον ποιούσης τὸ θέλημα. Ἡ δὲ τοῦ θελήματος ὕπαρξις οὐσία ἐστί».

5) Εἰς τὸ ὅταν ὑποταγῇ κλ. 44, 1312A.

6) Κατὰ Εὐνομ. 45, 492 καὶ 493.

προῆλθεν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος καὶ εἶναι τρεπτὴ καὶ ἀλλοιωτή, διακρίνεται δὲ εἰς ἄλογον καὶ λογικήν, ἥτις τελευταία περιλαμβάνει τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς ἀγγέλους [1]. Οἱ ἄγγελοι πρὸ τῶν ἄλλων δημιουργημάτων ποιηθέντες εἶναι ἄϋλοι, ἐπουράνιοι, πάσης φθορᾶς ἀπηλλαγμένοι καὶ ὡς ὑπηρέται τοῦ θεοῦ ἐπιμελοῦνται τῆς τοῦ παντὸς διατάξεως· ἔχουσιν ἐλευθέραν βούλησιν καὶ εἶναι οὐχὶ φύσει ἀλλὰ διὰ τῆς θείας χάριτος ἀθάνατοι [2]. Ὕστερον δ' ἐδημιουργήθη ὁ ὁρατὸς κόσμος ὁ ἐκτεινόμενος μέχρι τοῦ στερεώματος, ὅπερ εἶναι τὸ μεθόριον τῆς νοητῆς καὶ τῆς αἰσθητῆς κτίσεως [3]. Ἀλλὰ πῶς ἄρα ἐγένετο ἐκ τοῦ ἀοράτου τὸ ὁρατόν, ἐκ τοῦ ἀναφοῦς τὸ στερρόν, ἐκ τοῦ ἀορίστου τὸ ὡρισμένον, ἐκ τοῦ ἀπόσου καὶ ἀμεγέθου τὸ κατὰ μέτρον καὶ ποσὸν θεωρούμενον; Εἰ καὶ ἀδυνατοῦμεν, λέγει, τὸν τρόπον τῆς δημιουργίας ταύτης νὰ κατανοήσωμεν, ὅμως δυνάμεθα νὰ παράσχωμεν ἀποχρῶσάν τινα τοῦ ζητήματος λύσιν σκοποῦντες τὴν φύσιν τῆς ὕλης. Ἡ ὕλη δηλαδὴ συνέστηκεν ἐκ ποιοτήτων, ὧν οὐδεμία καθ' ἑαυτὴν θεωρουμένη εἶναι σῶμα, οὔτε τὸ σχῆμα οὔτε τὸ χρῶμα οὔτε τὸ βάρος οὔτε τὸ διάστημα οὔτε ἄλλο τι τῶν τοιούτων. Ἑκάστη τῶν ποιοτήτων εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἔννοια καὶ ψιλὸν νόημα ἀλλ' ἡ πρὸς ἄλληλα σύνδεσις τούτων καὶ ἕνωσις γίνεται ὕλη καὶ σῶμα [4]. Πάντα λοιπὸν τὰ τὴν ὕλην συνιστῶντα, τὸ κοῦφον, τὸ βαρύ, τὸ ναστόν, τὸ ἀραιόν, τὸ ξηρόν, τὸ ψυχρόν, τὸ θερμόν, τὸ σχῆμα, ἡ περιγραφή, τὸ διάστημα, πάντα ταῦτα καθ' ἑαυτὰ εἶναι ἔννοιαι καὶ ψιλὰ νοήματα, συνερχόμενα δ' ὅμως πρὸς ἄλληλα γίνονται ὕλη [5]. Ὥστε ἡ ὕλη εἶναι τὸ σύνολον τῶν νοητῶν ποιοτήτων [6]. Ὁπότε δ' αἱ ἀπεργαστικαὶ τῆς ὕλης ποιότητες δὲν εἶναι αἰσθηταὶ ἀλλὰ

---

1) Λογ. κατηχ. 45, 100D. Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44, 184C. Εἰς τὴν προσευχὴν 1165Β.

2) Λογ. κατηχ. 45, 28Α. Εἰς τὴν προσευχ. 44, 1168Α. Κατὰ Εὐνομ. 45,737. Ὁ Γρηγόριος ἐπαναλαμβάνει τὴν ὀρθόδοξον θεωρίαν, ὅτι ὁ Σατανᾶς ὑπὸ φθόνου καὶ κακίας ἐξέπεσε τοῦ θεοῦ καὶ κατήντησεν εἰς τὸ ἔσχατον τῆς πονηρίας ὅριον. Λογ. κατηχ. 45, 29Α.

3) Περὶ τῆς ἑξαημ. 44, 81Α.

4) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 124C. Περὶ κατασκ. ἀνθρ. 44, 212 καὶ 213. Περὶ τῆς ἑξαημ. 44. 69C.

5) Περὶ τῆς ἑξαημ. 44, 69C.

6) Ἀκριβέστερον τὸ πρᾶγμα ἐξετάζοντες παρατηροῦμεν ὅτι ὁ Γρηγόριος δὲν ἀναλύει τὴν ὕλην μόνον εἰς νοητὰς ποιότητας ἀλλ' ὑποβάλλει αὐταῖς καὶ βάσιν, οἱονεὶ σπερματικήν τινα δύναμιν, περὶ ἣν συνδραμοῦσαι αἱ ποιότητος ἐποίησαν τὴν ὕλην. Περὶ τῆς ἑξαημ. 44, 77 D. 80Α. πβλ. καὶ Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44, 161D. ἔνθα ἡ ὕλη καθ' ἑαυτὴν λέγεται ἄμορφος καὶ ἀκατάσκευος.

νοηταί, εὔλογον ὅτι αἱ νοηταὶ αὗται ἀρχαὶ καὶ αἰτίαι ἐποιήθησαν ὑπὸ τῆς νοερᾶς φύσεως τοῦ θεοῦ [1].

Ἡ φύσις εἶναι κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῆς μορφὴν ὡς ὑπερμεγέθης σφαῖρα, ἧς τὸ κέντρον κατέχει στάσιμος ἡ γῆ περιεχομένη πανταχόθεν ὑπὸ ἀέρος. Τοῦ μὲν οὐρανοῦ οὐσία εἶναι τὸ πῦρ, διὰ τὴν κουφότητα αἰρόμενον καὶ κύκλῳ περιφερόμενον, τῆς δὲ γῆς οὐσία τὸ σωματικόν, ὅπερ διὰ τὸ βάρος κατέπεσεν εἰς τὸ μέσον τοῦ παντός. Αὕτη δὴ ἡ ἀντίθεσις ἡ μεταξὺ τῆς κινήσεως τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς στάσεως τῆς γῆς συντελεῖ εἰς τὴν γένεσιν τῶν μὴ ὄντων καὶ τὴν διατήρησιν τῶν ὄντων. Διὰ τῆς ταχείας κινήσεως ὁ οὐρανὸς συνέχει τὴν πυκνότητα τῆς γῆς, ἧς πάλιν ἡ ἀμετάθετος παγιότης ἐπιτείνει ἀδιαλείπτως τὴν περιδίνησιν τῶν περὶ αὐτὴν κυκλουμένων. Καὶ ἐνῷ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ διΐστανται ἐν τῇ ἐνεργείᾳ ἐκ διαμέτρου πρὸς ἄλληλα, ἡ μεταξὺ αὐτῶν κτίσις ἐπέχει μέσην θέσιν μετέχουσα τῶν ἀντιθέσεων. Ὁ ἀὴρ μιμεῖται μέν πως τὸ ἀεικίνητον καὶ λεπτὸν τῆς πυρώδους οὐσίας ἀλλὰ δὲν ἀλλοτριοῦται τῆς πρὸς τὰ πάγια συγγενείας, διότι οὔτε πάντοτε μένει ἀκίνητος οὔτε διὰ παντὸς ῥέει καὶ σκεδάννυται. Ὡσαύτως καὶ τὸ ὕδωρ διὰ διπλῶν ποιοτήτων συμφωνεῖ πρὸς ἑκάτερον τῶν ἐναντίων· καθ' ὅσον μὲν εἶναι βαρὺ καὶ κατωφερὲς ἔχει πολλὴν συγγένειαν πρὸς τὸ γεῶδες, καθ' ὅσον δὲ μετέχει ῥοώδους τινὸς καὶ πορευτικῆς ἐνεργείας, ὁμοιάζει πρὸς τὴν κινουμένην φύσιν [2]. Τῆς ζωτικῆς φύσεως διακρίνονται τρεῖς μορφαί· τούτων ἡ μὲν πρώτη, αὐξητικὴ μόνον οὖσα καὶ θρεπτική, λέγεται φυσικὴ καὶ παρατηρεῖται ἐν τοῖς φυτοῖς· ἡ δὲ δευτέρα περιλαμβάνει τὴν πρώτην καὶ ἔχει προσέτι αἴσθησιν, τουτέστιν οὐ μόνον τρέφεται καὶ αὐξάνεται ἀλλὰ καὶ ἔχει τὴν αἰσθητικὴν καὶ ἀντιληπτικὴν ἐνέργειαν (ἄλογα ζῷα)· ἡ δὲ τρίτη καὶ τελειοτάτη καθορᾶται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὅστις οὐ μόνον τρέφεται καὶ αἰσθάνεται ἀλλὰ καὶ μετέχει λόγου [3].

5. ***Ἀνθρωπολογία.*** Ὁ Θεὸς οὐχὶ ἐξ ἀνάγκης τινὸς ἀλλ' ἐξ ὑπερβαλλούσης ἀγάπης ἐδημιούργησε τὸν ἄνθρωπον, ἵνα οὗτος ἀπολαύῃ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ πλουσίων ἀγαθῶν [4]. Ἐμφανίζει δ' ὁ ἄνθρωπος ὡς

---

1) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. ἔνθ. ἀνωτ. Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44.213Β.

2) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστασ. 46,69D. 72 Α. Περὶ Κατασκ. ἀνθρώπ. 44,128.

3) Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44,144 καὶ 145. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 60 Α. Β.

4) Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44,184 Α. Λογ. κατήχ. 45,21 Β «ἔδει γὰρ μήτε τὸ φῶς ἀθέατον μήτε τὴν δόξαν ἀμάρτυρον μήτε ἀναπόλαυστον αὐτοῦ εἶναι τὴν

μικρὸς κόσμος πλήρη τὴν ἔννοιαν τῆς ζωῆς ἔχων κατὰ τὰ εἰρημένα μετὰ μὲν τῶν φυτῶν τὴν θρεπτικὴν καὶ αὐξητικὴν δύναμιν μετὰ δὲ τῶν ἀλόγων τὴν αἰσθητικήν, εἰς ἃς δυνάμεις προστίθεται ἰδίᾳ αὐτῷ ἡ διανοητικὴ καὶ λογική [1]. Οὕτω προωρίσθη ἐν τῷ κόσμῳ θεατὴς τῶν θαυμάτων τῆς φύσεως, ἵνα διὰ τοῦ κάλλους καὶ τοῦ μεγέθους τῶν ὁρωμένων ἀνιχνεύῃ τὴν ἄρρητον καὶ ὑπὲρ λόγον δύναμιν τοῦ ποιητοῦ· εἶναι κύριός τις καὶ βασιλεύς, ὅστις διὰ μὲν τῆς ὑψηλοτέρας φύσεως αὐτοῦ ἀπολαύει τοῦ θεοῦ διὰ δὲ τῆς αἰσθήσεως ἀπολαύει τῶν κατὰ τὴν γῆν ἀγαθῶν [2]. Τὴν μεγάλην δ᾽ ἐν τοῖς δημιουργήμασι διαφορὰν καὶ τὴν βασιλικὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρώπου μαρτυροῦσι τὸ ὄρθιον σχῆμα αὐτοῦ καὶ ἡ πρὸς τὸν οὐρανὸν ἀνάτασις καὶ πρὸς τὰ ἄνω νεῦσις [3]. Ἀποτελεῖ δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος κατὰ σοφὴν οἰκονομίαν τοῦ θεοῦ ἁρμονίαν διὰ τῶν ἐναντίων συντελουμένην, διότι ἐν αὐτῷ γίνεται μεῖξις καὶ κρᾶσις ἑτερογενῶν στοιχείων, τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ, τε τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς [4]. Ἡ ἀξία δ᾽ ὅμως τοῦ ἀνθρώπου δὲν κεῖται τόσον ἐν τῷ σώματι [5] ὅσον ἐν τῇ ψυχῇ, ἥτις ἐδημιουργήθη κατ᾽ εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ θεοῦ [6]. Ἡ ψυχὴ εἶναι οὐσία αὐτὴ καθ᾽ ἑαυτὴν ὑπάρχουσα καὶ διάφορος τῆς σωματικῆς παχυμερείας, οὐχὶ διὰ τῆς αἰσθήσεως ἀλλὰ διὰ τοῦ νοῦ λαμβανομένη [7]· εἶναι ἄϋλος καὶ ἀσώματος, καταλλήλως τῇ ἰδίᾳ φύσει

ἀγαθότητα, μήτε τὰ ἄλλα πάντα ὅσα περὶ τὴν θείαν καθορᾶται φύσιν ἀργὰ κεῖσθαι μὴ ὄντος τοῦ μετέχοντός τε καὶ ἀπολαύοντος».

1) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46,608 B. Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. κεφ. 8.

2) Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 12. 44,132. 133.

3) Αὐτ. 133. 144 B. Καὶ φαίνεται μὲν ὁ ἄνθρωπος ἐλλιπής, διότι εἶναι ἐκ τῆς φύσεως γυμνὸς ὅπλων καὶ προκαλυμμάτων ἅτινα ἔχουσι τὰ ἄλλα ζῷα. Ἀλλ᾽ ἡ τοιαύτη ἀσθένεια καὶ γυμνότης συντελεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἰς τὴν ἐπέκτασιν τοῦ κράτους αὐτοῦ ἠναγκασμένου νὰ καθιστᾷ τὰ ζῷα ὄργανα τῆς ἑαυτοῦ βουλήσεως. Αὐτ. 44,140. 141.

4) Ὁ θεὸς λαβὼν κατὰ τὴν ἁγίαν Γραφὴν χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς ἔπλασε τὸν ἄνθρωπον καὶ ἐν τῷ πλάσματι τὴν ζωὴν ἐνεφύσησεν, ἵνα διὰ τοῦ θείου ἀνυψωθῇ τὸ γήϊνον καὶ συναπτομένης τῆς κάτω φύσεως πρὸς τὴν ὑπερκόσμιον μία χάρις διήκῃ διὰ πάσης τῆς κτίσεως καὶ ἵνα ἐν πάσῃ τῇ κτίσει ἡ ὑψίστη τοῦ θεοῦ δύναμις δοξάζηται. Λογ. κατηχ. 45,25. 28. Περὶ τῶν νηπίων. 46,172 καὶ 173.

5) Τὸ σῶμα εἶναι εἰκὼν τῆς ψυχῆς· ἐπειδὴ δὲ πάλιν ἡ ψυχὴ ὑπάρχει εἰκὼν τοῦ θεοῦ, ἕπεται ὅτι τὸ σῶμα εἶναι εἰκὼν τῆς εἰκόνος. Περὶ κατασκ. ἀνθρωπ. 44, 164 AB.

6) Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. κεφ. 3. Ἐξήγησ. εἰς τὰ ᾆσμ. 44, 1100 B. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστασ. 46, 41 C. 44 A «νοητῆς οὐσίας ἐστὶν εἰκών, μὴ μέντοι τὴν αὐτὴν τῷ ἀρχετύπῳ τὴν εἰκόνα λέγειν».

7) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46, 28 C. 40 C.

ἐνεργοῦσα καὶ κινουμένη καὶ διὰ τῶν σωματικῶν ὀργάνων τὰς ἰδίας κινήσεις ἐκφαίνουσα· οὐσία ζῶσα καὶ νοερὰ πορίζει δι᾽ ἑαυτῆς εἰς τὸ ὀργανικὸν καὶ αἰσθητικὸν σῶμα δύναμιν ζωτικὴν καὶ ἀντιληπτικήν, ἐφ᾽ ὅσον ὑπάρχει ἡ δεκτικὴ τούτων φύσις [1]. Ἁπλῆ καὶ ἀσύνθετος οὐσία ἡ ψυχὴ εἶναι ἀδιάστατος καὶ οὔτε συστέλλεται οὔτε διαστέλλεται οὔτε ὑπάρχει ἐν ὡρισμένῳ τινὶ τόπῳ. Δὲν εἶναι ἄρα δεδεμένη ἐν μέρει τινὶ τοῦ σώματος ἀλλ᾽ ἐφάπτεται ἐπίσης παντὸς τοῦ σώματος καὶ ἐνεργεῖ καταλλήλως τῇ φύσει ἑκάστου μέρους [2] τὴν κίνησιν. Ὡς ἁπλῆ δὲ καὶ ἀσύνθετος φύσις ἡ ψυχὴ παραμένει καὶ μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ σωματικοῦ συγκράματος [3]. Ἡ πρὸς τὸ σῶμα συνάφεια τῆς ψυχῆς εἶναί τι ἀνέκφραστον καὶ ἀνεπινόητον· δὲν περιέχεται ἡ ψυχὴ ἐν μέρει τινὶ τοῦ σώματος ἀλλ᾽ ὑπάρχει ἐν πᾶσι καὶ διὰ πάντων οὔτε ἐντὸς τοῦ σώματος οὖσα οὔτε ἐκτὸς περιέχουσα αὐτό. Διήκει λοιπὸν δι᾽ ὅλου τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ ἐνεργεῖ καταλλήλως δι᾽ ἑκάστου μέρους τοῦ σώματος, ἐὰν τοῦτο ἔχῃ κατὰ φύσιν· ἐὰν δ᾽ ὅμως τὸ σωματικὸν ὄργανον ἀσθενῇ, ἡ ψυχὴ κωλύεται ἐν τῇ ἐνεργείᾳ καθὰ καὶ ὁ μουσικὸς ἀδυνατεῖ νὰ δείξῃ τὴν ἑαυτοῦ τέχνην δι᾽ ὀργάνου ἐφθαρμένου [4]. Κατὰ ταῦτα ἡ ἁπλῆ καὶ ἀειδὴς ψυχὴ δὲν ἔχει κοινωνίαν πρὸς τὸ σύνθετον σῶμα καὶ ὅμως ἐνεργεῖ δι᾽ αὐτοῦ κατὰ τρόπον ἀδιανόητον [5].

Εἰ καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι μία, ἔχει τρεῖς διαφόρους δυνάμεις, τὴν θρεπτικὴν καὶ τὴν αἰσθητικὴν καὶ τὴν νοητικήν [6]· ὧν αἱ μὲν δύο πρῶται εἶναι συναφεῖς πρὸς τὸ σῶμα ἡ δὲ τελευταία ἀναφέρεται εἰς τὸ νοητὸν καὶ ἐνεργεῖ ἄνευ σωματικῶν ὀργάνων [7]. Ῥητέον δ᾽ ὅτι ὁ Γρηγόριος ἀπορρίπτει μὲν τὴν δοξασίαν ὅτι ἡ ψυχὴ προϋπῆρχε τοῦ σώματος καὶ διὰ

---

1) Αὐτ. 29 AB. 32 A. Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44, 140 A.

2) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 44 D. 45 D. 69 B. Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44, 173 D.

3) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46, 44 CD.

4) Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44, 177 B. 156 D. ἑξ. 161 AB.

5) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 44 BC.

6) Ὅτι ὁ νοῦς εἶναι διάφορος τῆς αἰσθήσεως, δεικνύεται ἐν τῷ περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου κεφ. 11 παρὰ Migne 44, 753.

7) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46, 60 B. Περὶ κατασκ. ἀνθρ. κεφ. 11. Τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος δυνάμεις δὲν πρέπει νὰ ἐκλάβωμεν ὡς τρεῖς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ψυχάς· Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. κεφ. 14. «Μηδεὶς διὰ τούτων ὑπονοείτω τρεῖς συγκεκροτῆσθαι ψυχὰς ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ συγκρίματι, ἐν ἰδίαις περιγραφαῖς θεωρουμένας, ὥστε συγκρότημά τι πολλῶν ψυχῶν τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν εἶναι νομίζειν. Ἀλλ᾽ ἡ μὲν ἀληθής τε καὶ τελεία ψυχή, μία τῇ φύσει ἐστίν, ἡ νοερά τε καὶ ἄϋλος, ἡ διὰ τῶν αἰσθήσεων τῇ ὑλικῇ καταμιγνυμένη φύσει».

κακίαν συνεδέθη αὐτῷ ἀπορρίπτει δὲ πάλιν τὸν ἰσχυρισμόν, καθ' ὃν ἡ ψυχὴ εἶναι νεωτέρα τοῦ σώματος, καὶ γνωματεύει ὅτι σῶμα καὶ ψυχὴ εἶναι σύγχρονα [1]. Ἐπειδή, λέγει, ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνον εἷς καίπερ συνιστάμενος ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς, πρέπει νὰ ὑποτεθῇ μία καὶ κοινὴ τῆς συστάσεως αὐτοῦ ἀρχή· διότι ἄλλως θὰ ἦτο πρεσβύτερος καὶ νεώτερος αὐτὸς ἑαυτοῦ, ἐὰν ἡ μὲν ψυχὴ ἦτο προτέρα τῷ χρόνῳ τὸ δὲ σῶμα ὕστερον. Ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ σπέρματι ὑπάρχει δυνάμει ὅλος ὁ ἄνθρωπος [2] καὶ κατὰ μικρὸν ἀναπτύσσεται παραλλήλως τό τε σωματικὸν καὶ τὸ ψυχικὸν μέρος· ἀναλόγως τῆς τοῦ σώματος κατασκευῆς καὶ τελειώσεως συναυξάνονται καὶ αἱ τῆς ψυχῆς ἐνέργειαι καὶ δὴ πρῶτον μὲν ἀναφαίνεται ἡ αὐξητικὴ καὶ θρεπτικὴ δύναμις εἶτα δὲ προέρχεται εἰς φῶς ἡ αἰσθητικὴ καὶ τέλος διαλάμπει ἡ λογικὴ δύναμις [3]. Ἐκ τούτων κυριωτάτη εἶναι ἡ τελευταία, τ.ἔ. ὁ λόγος καὶ νοῦς, ὅστις θεωρεῖ καὶ διακρίνει καὶ ἐποπτεύει τὰ ὄντα καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἐκπρεπεστάτην τοῦ θεοῦ εἰκόνα [4]· ὁ νοῦς εἶναι ἡ κυρία οὐσία τῆς ψυχῆς συγγενὴς πρὸς τὸ θεῖον καὶ τούτου ἐφετική [5], αἱ δ' ἄλλαι τῆς ψυχῆς δυνάμεις καταχρηστικῶς μόνον ὀνομάζονται ψυχή [6]. Καὶ προσδεῖται μὲν ὁ νοῦς τῆς αἰσθήσεως, ἧς ἄνευ ἀδυνατεῖ νὰ ἐνεργῇ, ἀλλὰ πάντως δεσπόζει καὶ χρησιμοποιεῖ ἐκείνην ὡς θεράπαιναν [7]. Συναφὴς πρὸς τὸν

---

1) Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44, 229. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 108 B. ἑξ.

2) Τὰς ψυχὰς τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἀδὰμ φαίνεται ὁ Γρηγόριος θεωρῶν οὐχὶ ὡς δημιουργουμένας ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀλλὰ μεταδιδομένας ἐκ τῶν γονέων. Διότι ἀποφαίνει τὸ τοῦ ἀνθρώπου σπέρμα ὡς οὔτε ἀσώματον ψυχὴν οὔτε ἄψυχον σῶμα ἀλλὰ ζῶν καὶ ἔμψυχον ὄν. Περὶ κατασκ. ἀνθρ. 44, 253 B. Πρβ. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 125 C. «οὕτω φαμὲν καὶ τὸ ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ἀποσπώμενον πρὸς ἀνθρώπου φυτείαν καὶ αὐτὸ τρόπον τινὰ ζῷον εἶναι ἐξ *ἐμψύχου ἔμψυχον*, ἐκ τρεφομένου τρεφόμενον».

3) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 125 CD. 128 A. Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44, 233.

4) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46, 57 B. Περὶ τοῦ τί ἐστι τὸ κατ' εἰκόνα θεοῦ 44, 1333 C. «Ἀγέννητος μὲν ἐστὶν ἡ ψυχὴ καὶ ἀναίτιος εἰς τύπον τοῦ ἀγεννήτου καὶ τοῦ ἀναιτίου θεοῦ καὶ πατρός· οὐκ ἀγέννητος δὲ ὁ νοερὸς αὐτῆς λόγος ἀλλ' ἐξ αὐτῆς γεννώμενος ἀρρήτως καὶ ἀοράτως καὶ ἀνερμηνεύτως καὶ ἀπαθῶς. Ὁ δὲ νοῦς οὐδὲ ἀναίτιός ἐστι οὐδὲ ἀγέννητος· ἀλλ' ἐκπορευτὸς παντὶ διατρέχων καὶ τὰ πάντα διασκοπῶν καὶ ἀοράτως ψηλαφῶν καὶ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ παναγίου καὶ ἐκπορευτοῦ πνεύματος, περὶ οὗ εἴρηται, ὅτι τὸ πνεῦμα πάντα ἐρευνᾷ, καὶ τὰ βάθη τοῦ θεοῦ».

5) Λογ. κατηχ. 45, 21 C.

6) Περὶ κατασκ. ἀνθρ. 44, 176 D. 177 A.

7) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 33 BC.

νοῦν εἶναι ἡ τῆς βουλήσεως ἐλευθερία καὶ ἄνευ αὐτῆς οὐδεμία θὰ ἦτο ἡ ἀπὸ τῆς διανοίας ὠφέλεια [1]. Ἔπειτα δέ, εἰ μὴ εἶχεν ἡ ψυχὴ ἐλευθέραν βούλησιν, δὲν θὰ ἦτο εἰκὼν τοῦ θεοῦ [2]. Τέλος δ' ἄνευ ἐλευθερίας δὲν θὰ ἐγίνετο διάκρισις ἀρετῆς καὶ κακίας οὐδὲ θὰ εἶχε λόγον ἡ ἀμοιβὴ καὶ ἡ τιμωρία [3].

Τούτων οὕτως ἐχόντων εὔδηλον ὅτι αἰτίαν ἔχει ἡ κακία τῆς βουλήσεως τὴν ἐλευθερίαν. Τὸ κακὸν δὲν ἔχει ἀρχὴν τὸ θεῖον βούλημα (διότι οὕτω θὰ ἦτο ἐκτὸς μομφῆς καὶ θὰ εἶχε ποιητὴν τὸν θεὸν) ἀλλ' ἐμφύεταί πως ἔνδοθεν καὶ γίνεται ἐκ τῆς προαιρέσεως, ὅταν ἡ ψυχὴ ἀποστῇ ἀπὸ τοῦ καλοῦ. Αἰτία ἄρα τοῦ κακοῦ δὲν εἶναι ὁ θεὸς ἀλλ' ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἀβουλία ἢ τὸ κακὸν ἀντὶ τοῦ ἀγαθοῦ προαιρουμένη [4]. Κακὸν δ' ἄλλο ἐν τῷ κόσμῳ δὲν ὑπάρχει παρὰ τὴν πονηρίαν, ἥτις δὲν ὑπάρχει καθ' ἑαυτὴν οὐδὲ εἶναι ὑπόστασις ἀλλ' ἁπλῶς στέρησις τοῦ ἀγαθοῦ. Τὸ κακὸν δηλαδὴ δὲν ὑπάρχει ἐφ' ἑαυτοῦ καὶ ἐκτὸς τῆς προαιρέσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀλλ' ὀνομάζεται οὕτω ἡ ἀπουσία τοῦ ἀγαθοῦ. Τὸ κακὸν ἔχει πρὸς τὸ ἀγαθὸν ὡς τὸ μὴ ὂν πρὸς τὸ ὄν, ὡς τὸ σκότος πρὸς τὸ φῶς, ὡς ὁ θάνατος πρὸς τὴν ζωήν [5]. Καὶ ὅπως τὸ σκότος εἶναι καθ' ἑαυτὸ ἀνύπαρκτον προέρχεται δὲ μόνον ἐκ τῆς ἐλλείψεως τοῦ φωτός, οὕτω καὶ τὸ κακὸν δὲν ὑπάρχει καθ' ἑαυτὸ ἀλλ' εἶναι στέρησις τοῦ ἀγαθοῦ [6]. Φανερὸν δ' ὅτι τὸ μὴ ὂν δὲν ἔχει καθ' ἑαυτὸ ὕπαρξιν καὶ τοῦ μὴ ὑπάρχοντος δὲν δύναται νὰ εἶναι δημιουργὸς ὁ τῶν ὄντων δημιουργός. Λοιπὸν ὁ θεός, ὁ τῶν ὄντων καὶ οὐχὶ τῶν μὴ ὄντων ποιητής, δὲν εἶναι αἴτιος τοῦ κακοῦ· ὁ δημιουργήσας τὴν ὅρασιν δὲν ἐδημιούργησε καὶ τὴν πήρωσιν οὐδὲ ὁ ἀναδείξας τὴν ἀρετὴν ἀνέδειξε καὶ τὴν κακίαν [7].

Ἀλλ' ἂν τὴν ἀληθῆ καὶ καθαρὰν οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελῇ, ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν ἐρρήθη, ὁ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ θεοῦ δημιουργηθεὶς νοῦς, ἐρωτᾶται τίνα ποτὲ λόγον ἔχει τὸ σῶμα μετὰ τῶν

---

1) Λογ. κατηχ. 45, 77 C. «Ἡ δὲ λογική τε καὶ νοερὰ φύσις, ἐὰν τὸ κατ' οὐσίαν ἀπόθηται καὶ τὴν χάριν τοῦ νοεροῦ συναπώλεσεν»

2) Λογ. κατηχ. 45, 24 C.

3) Περὶ κατασκ. ἀνθρ. 44, 184 B. «Ἀδέσποτον γάρ τι χρῆμα ἡ ἀρετὴ καὶ ἑκούσιον τὸ δὲ κατηναγκασμένον καὶ βεβιασμένον ἀρετὴ εἶναι οὐ δύναται». Αὐτ. 77 C. Λογ. κατηχ. κεφ. 31.

4) Λογ. κατηχ. 45, 24 καὶ 25. 49A.

5) Λογ. κατηχ. 45, 28C. 49D.

6) Εἰς τὴν ἐκκλησ. ὁμιλ. 44, 681BC.

7) Αὐτ. 32CD.

χαμαιζήλων ἐπιθυμιῶν καὶ ἀλόγων ὁρμῶν. Τὸ ζήτημα τοῦτο ἄγει εἰς τὴν περὶ ἁμαρτίας καὶ ἀπολυτρώσεως τοῦ ἀνθρώπου θεωρίαν.

6. ***Ἁμαρτία καὶ ἀπολύτρωσις.*** Οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι ἔζων βίον τινὰ ἀγγελικὸν ὄντες αὐτοὶ ὅμοιοι τοῖς ἀγγέλοις καὶ εἶχον ὅλως νοερὰν καὶ πρὸς τὸ κακὸν ἀνεπίμικτον φύσιν [1]. Ἐν τῇ πρώτῃ ἐκείνῃ ζωῇ δὲν ὑπῆρχε τοῖς ἀνθρώποις οὔτε γῆρας οὔτε νηπιότης οὔτε ἀρρωστία οὔτε ἄλλη σωματικὴ ταλαιπωρία ἀλλὰ θεῖόν τι πρᾶγμα ἦτο ἡ φύσις ἡ ἀνθρωπίνη. Εἰ μὴ ἡμάρτανον οἱ ἄνθρωποι καὶ ἐξίσταντο τῆς ἀγγελικῆς ὁμοτιμίας, οὐδεμίαν ἀνάγκην θὰ εἶχον τοῦ γάμου πρὸς πληθυσμὸν ἀλλὰ θὰ ἐπληθύνοντο, ὅπως οἱ ἄγγελοι, μέχρι ὡρισμένου ἀριθμοῦ κατὰ τρόπον ἄρρητον καὶ στοχασμοῖς ἀνθρωπίνοις ἀνεπινόητον [2]. Ὁ πρῶτος λοιπὸν ἄνθρωπος ἦτο τέλειος καὶ ἰδεατός, ὁ κατ' εἰκόνα δηλονότι καὶ ὁμοίωσιν τοῦ θεοῦ δημιουργηθεὶς ἄνθρωπος, καὶ τοιοῦτος θὰ παρέμενεν εἰ μὴ ἡμάρτανεν. Ἀλλὰ τῆς ἀρχῆθεν καὶ μακαρίας καταστάσεως ἐξέπεσε παρασυρθεὶς ὑπὸ τῆς δελεαστικῆς καὶ ἀπατηλὴν ἔμφασιν τοῦ καλοῦ ἐχούσης κακίας [3]. Ἐπειδὴ δ' ὁ θεὸς προεῖδε διὰ τῆς ὁρατικῆς αὐτοῦ δυνάμεως τὴν ἀνθρωπίνην προαίρεσιν μὴ εὐθυποροῦσαν πρός τὸ καλὸν καὶ τῆς ἀγγελικῆς ζωῆς ἀποκλίνουσαν, κατέμειξεν εἰς τὴν ἰδίαν εἰκόνα καί τι ἄλογον· ἐποίησε τὴν διαφορὰν τῶν γενῶν καὶ ἐνεφύτευσε τὸν κτηνώδη καὶ ἄλογον τῆς ἐξ ἀλλήλων διαδοχῆς τρόπον [4]. Μετὰ τοῦ ζῳώδους σώματος ἐδόθησαν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ τὰ καθ' ἕκαστον πάθη, ἅτινα εἶναι ἀλλότρια τοῦ θεοπρεποῦς χαρακτῆρος καὶ οἰκεῖα τῆς ἀλόγου φύσεως [5]. Οὕτω δὲ ὁ ἄνθρωπος ἔχει τρόπον τινὰ δύο μορφάς καὶ διπλῆν πρὸς τὰ ἐναντία τὴν ὁμοιότητα· διὰ μὲν τῆς διανοίας ἀπεικονίζει τὸ θεῖον κάλλος διὰ δὲ τῶν ὁρμῶν

1) Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. κεφ. 17. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 5. 46,81Β.

2) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46,148 Α. Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. ἔνθ. ἀνωτ.

3) Περὶ κατασκ. ἀνθρ. 44,196. 197. Πρβ. Λογ. κατηχ. 45,33 Β. Τὴν περὶ ἀπηγορευμένου ξύλου καὶ τοῦ ὄφεως καὶ τῶν τοιούτων διήγησιν τῆς ἁγίας Γραφῆς ἑρμηνεύει ὁ Γρηγόριος κατὰ τρόπον ἀλληγορικόν. Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. κεφ. 20 Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46,148 C. Λογ. κατηχ. 45,33 C.

4) Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44, 189 CD. 205 Α.

5) Ἐκ τῆς ἀλόγου φύσεως προέρχεται ἡ μεῖξις, ἡ σύλληψις, ὁ τόκος, ὁ ῥύπος, ἡ θηλή, ἡ τροφή, ὁ ἀποσπερματισμός, ἡ κατ' ὀλίγον ἐπὶ τὸ τέλειον αὔξησις, ἡ ἀκμή, τὸ γῆρας, ἡ νόσος, ὁ θάνατος. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46,148 C. Πρβλ. Πρὸς τοὺς πενθοῦντας 46,524 D.

καὶ παθῶν φέρει τὴν οἰκειότητα πρὸς τὸ κτηνῶδες [1]. Τὰ πάθη ὅμως δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὰ κακὰ (διότι ἄλλως τὴν αἰτίαν τοῦ κακοῦ θὰ εἶχεν ὁ θεὸς) οὐδ' ἐδόθησαν τῷ ἀνθρώπῳ ἐπὶ κακῷ ἀλλὰ γίνονται κατὰ τὴν χρῆσιν τῆς προαιρέσεως ὄργανον ἀρετῆς ἢ κακίας, καθάπερ ὁ σίδηρος κατὰ τὴν γνώμην τοῦ τεχνίτου τυπούμενος γίνεται ἢ ξίφος ἤ τι γεωργικὸν ἐργαλεῖον. Ἐὰν μὲν δηλαδὴ τὴν ἡγεμονίαν ἔχῃ ὁ νοῦς, αἱ τῆς ψυχῆς κινήσεις ἀποβαίνουσιν ὠφέλιμοι· ἐὰν δὲ τοὐναντίον ὁ νοῦς ἀποβάλῃ τὰς ἡνίας, βλάπτουσι καὶ ἀποκτηνοῦσι τὸν ἄνθρωπον [2]. Ὅπως ἂν ἔχῃ, ὁ ἐμπειρικὸς ἄνθρωπος (ἄνθρωπος γήϊνος) ὑπολείπεται σφόδρα τοῦ ἰδεατοῦ ἐκείνου (ἀνθρώπου οὐρανίου) [3], πρὸς ὃν ὀφείλει νὰ ἐπανέλθῃ. Βεβαίως ἐγίνωσκεν ὁ θεὸς τὸ συμβησόμενον οὐδ' ἠγνόει ὁ πάνσοφος ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔμελλε νὰ ἐκτραπῇ τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλὰ δὲν ἐκώλυσε τὴν πρὸς τὸ γινόμενον ὁρμήν [4]. Καὶ ὅπως ἐθεάσατο τὴν παρεκτροπὴν τοῦ ἀνθρώπου, οὕτω κατενόησε πάλιν καὶ τὴν πρὸς τὸ ἀγαθὸν ἀνάκλησιν αὐτοῦ· ἦτο δ' ἄμεινον νὰ ἀνακαλέσῃ ἁμαρτόντα τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἐξ ἀρχῆς χάριν ἢ νὰ μὴ δημιουργήσῃ ὅλως αὐτόν. Καὶ τίνι ἄλλῳ ἢ τῷ θεῷ ἦτο δυνατὸν ἅμα καὶ πρέπον νὰ ἀνορθώσῃ τὸν πεπτωκότα καὶ ἀνακαλέσῃ τὸν ἀπολωλότα [5]; Διὸ καὶ ἐνηνθρώπησεν ὁ λόγος τοῦ θεοῦ πρὸς συντέλεσιν τοῦ ἔργου τῆς ἀπολυτρώσεως, ἡ δ' ἐνανθρώπησις αὕτη δὲν ἦτο κακὴ οὐδὲ τοῦ θείου ἀναξία· διότι αἰσχρὸν εἶναι μόνον τὸ κακόν [6]. Ἡ ἔνστασις, λέγει, καθ' ἣν ἀδυνατεῖ τὸ πεπερασμένον νὰ περιλαμβάνῃ τὸ ἄπειρον, καὶ δὴ καὶ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις τὴν θεότητα, εἶναι ἀνυπόστατος. Διότι τὸ ἄπειρον τῆς θεότητος δὲν περιλαμβάνεται ἐν τῇ στενότητι τῆς σαρκὸς ὡς

1) Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44,192. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46,60 Β ἑξ.

2) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46,61 Β. 68 Α. πρβλ. πρὸς τοὺς πενθοῦντας 46,528 Β. «Οὐ τὸ σῶμα τῶν παθημάτων αἴτιον ἀλλ' ἡ προαίρεσις ἡ δημιουργοῦσα τὰ πάθη».

3) Ἡ τοῦ θεοῦ ἐνέργεια, καθ' ἣν ἐγένετο ὁ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ θεοῦ (ὁ ἰδεατὸς) ἄνθρωπος, εἶναι διάφορος ἐκείνης καθ' ἣν ἐδημιουργήθη ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος· τὴν διαφορὰν ταύτην ἐμφαίνει καὶ ἡ τῆς ἁγίας Γραφῆς διήγησις. Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44, 181. 204. 205.

4) Ὁ θεὸς δὲν ἐκώλυσε τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, ἵνα γευσάμενος ὧν ἐπεθύμησε κακῶν παλινδρομήσῃ διὰ τῆς ἐπιθυμίας ἑκουσίως πρὸς τὴν πρώτην μακαριότητα. Πρὸς τοὺς πενθ. 46, 524 Β C.

5) Λόγ. κατηχ. 45, 37 ΒC. 40 C.

6) Λόγ. κατηχ. κεφ. 9 «ἓν κατὰ φύσιν μόνον τῶν πάντων ἐστὶν αἰσχρόν, τὸ κατὰ κακίαν πάθος· τὸ δὲ κακίας ἐκτός, παντὸς αἴσχους ἐστὶν ἀλλότριον.»

ἐν ἀγγείῳ ἀλλ᾽ ὑπάρχει ἐκτὸς παντὸς ὁρίου. Πρέπει δηλαδὴ ἡ θεία φύσις νὰ νοηθῇ κατὰ τοῦτο παρεμφερὴς πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην· καὶ ἡ ψυχὴ ἡμῶν δὲν κατακλείεται ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς σαρκὸς ἀλλὰ διὰ τῶν κινήσεων τῆς διανοίας ἐφαπλοῦται ἐλευθέρως εἰς ὅλην τὴν κτίσιν[1]. Κατῆλθε λοιπὸν ὁ θεῖος λόγος εἰς τὴν γῆν καὶ λαβὼν μορφὴν ἀνθρώπου ἐν τῷ Χριστῷ συνετέλεσε τὴν ἀπολύτρωσιν, ἵνα τὸν ἄνθρωπον ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τοῦ κράτους τοῦ Διαβόλου καὶ ἐπαναγάγῃ εἰς τὸν θεόν. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος ἑκουσίως ἑαυτὸν ἐπέτρεψε καὶ ἐπώλησε τῷ Διαβόλῳ, ὁ λυτρωτὴς δὲν ἠθέλησε νὰ ἀνακαλέσῃ τὸν δουλωθέντα κατὰ τρόπον τυραννικὸν ποιούμενος χρῆσιν τῆς δυνάμεως ἀλλὰ κατὰ δίκαιον τρόπον δίδων λύτρον ἀντὶ τοῦ κατεχομένου· καὶ ἔδωκε λύτρον ὑπὲρ ἡμῶν τὴν ἑαυτοῦ ζωήν[2]. Ὁ θεῖος λόγος ἔλαβεν ἐκ φιλανθρωπίας σάρκα καὶ πᾶσαν ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ἐδέξατο[3], ἵνα αὕτη διὰ τῆς πρὸς τὸ θεῖον ἀναμείξεως συναποθεωθῇ[4]. Ὅπερ δὴ ἐν τῷ Χριστῷ ἐγένετο, ἡ μεταποίησις τῆς ἀνθρωπίνης εἰς τὴν θείαν φύσιν, πρέπει νὰ ἐπαναληφθῇ ἐν πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἀσκῇ τὴν ἀρετὴν καὶ διάγῃ βίον ἠθικόν, οὗ τέλος εἶναι ἡ κατὰ τὸ δυνατὸν ὁμοίωσις τῷ θεῷ[5].

7. ***Τέλος καὶ ἀποκατάστασις.*** Ἐπελθόντος τοῦ θανάτου τῷ ἀνθρώπῳ τὸ μὲν σῶμα διαλύεται εἰς τὰ ἐξ ὧν συνέστη στοιχεῖα ἡ δὲ ψυχὴ μεταβαίνει εἴς τινα κατάστασιν ζωῆς ἀειδῆ καὶ ἀσώματον[6]. Ὡς φέρουσα δ᾽ ἐν ἑαυτῇ τοῦ ἀρχετύπου μιμήματα ἕλκεται κατ᾽ ἀνάγκην πρὸς τὸ θεῖον καὶ συγγενές. Καὶ ἂν μὲν τύχῃ οὖσα κούφη καὶ ἀπέ-

1) Ἔνθα ἀνωτ. κεφ. 9 καὶ 10.

2) Αὐτ. κεφ. 22 καὶ 23.

3) Ὁ τρόπος, καθ᾽ ὃν ἑνοῦται ἡ θεία φύσις πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην, εἶναι ἡμῖν ἀκατάληπτος καὶ ἀνερμήνευτος. Ὅτι δ᾽ ὅμως ὁ θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί, μαρτυροῦσι τὰ γενόμενα θαύματα. (Λογ. κατηχ. κεφ. 11 ἑξ.). Βεβαίως ἡ χάρις δὲν ἦλθεν εἰς πάντας οὐδὲ πάντες ἐπίστευσαν· αἰτία ὅμως τούτου δὲν εἶναι ὁ θεὸς ἀλλ᾽ ἡ ἐλευθέρα τοῦ ἀνθρώπου βούλησις. Ἐὰν δ᾽ ὁ θεὸς ἠνάγκαζεν εἰς τὴν πίστιν, θὰ κατελύετο τὸ αὐτεξούσιον καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν ἡ ἀρετή, ὥστε ὁ ἄνθρωπος θὰ κατέπιπτεν εἰς τὴν βαθμῖδα τῶν ἀλόγων καὶ τῶν ἀψύχων. Αὐτ. 30 ἑξ.

4) Ἡ σὰρξ τοῦ Χριστοῦ μετεποιήθη εἰς θείαν καὶ ἀκήρατον φύσιν, καθ᾽ ὃν τρόπον σταγὼν ὄξους ῥιπτομένη εἰς τὴν θάλασσαν μεταποιεῖται εἰς θαλασσίαν ποιότητα. Κατὰ Ἀπολιν. 45, 1152 C. 12—230.

5) Αὐτ. 44, 1200 C. 273 ἑξ.

6) Ὁ Γρηγόριος τὸν ᾅδην νοεῖ οὐχὶ ὡς τόπον ἀλλ᾽ ὡς ἀσώματον κατάστασιν, ἐν ᾗ ἡ ψυχὴ ἐμβιοτεύει. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 85 B.

ριττος ὑπ᾽ οὐδεμιᾶς σωματικῆς ἀνίας πιεζομένη, προσχωρεῖ ἡδέως καὶ εὐκόλως πρὸς τὸν θεὸν καὶ ἀπολαύει εὐθὺς τῆς μακαριότητος. Ἐὰν δ᾽ ὅμως εἶναι βεβαρημένη καὶ πρὸς τὰ ὑλώδη προσηλωμένη, ἀδυνατεῖ νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸ θεῖον καὶ προσδεῖται καθαρμοῦ ἀπὸ τῆς κακίας, ὅστις καθαρμὸς τελεῖται διὰ τοῦ πυρός[1]. Ἀλγεινὴν δ᾽ ἐπάγει τῇ ψυχῇ καὶ ὀδυνηρὰν διάθεσιν ἡ τοιαύτη κάθαρσις[2]· ὅταν ὁ θεὸς ἕλκει τὸ ἴδιον πρὸς ἑαυτόν, ἀποσπᾶται ἐκ τῆς ψυχῆς βιαίως τὸ ἀλλότριον τουτέστιν ἡ κακία, καὶ ἡ ἀπόσπασις ἐπιφέρει τῇ ψυχῇ δριμείας καὶ ἀφορήτους ἀλγηδόνας[3]. Λέγων ὅμως ὁ Γρηγόριος πῦρ καὶ ἀλγηδόνας καὶ βασάνους τῆς ψυχῆς δὲν νοεῖ αὐτὰ κατὰ τὴν συνήθη ἐκδοχὴν ἀλλὰ λαμβάνει τροπικῶς προσνέμων ἠθικὴν ἔννοιαν[4]. Ὅπως ἂν ἔχῃ, ἡ ψυχὴ ἡ τῇ κακίᾳ ἐνεχομένη καθαίρεται μετὰ θάνατον καὶ καθαιρομένη ἐπανέρχεται εἰς τὸν ἀπαθῆ βίον καὶ ἀνακτᾶται τὴν θείαν μακαριότητα[5]. Πᾶσαι ἄρα αἱ ψυχαὶ θὰ ἔλθωσιν εἰς τὸν θεὸν καὶ θὰ ἀπολαύσωσιν ἐν ἐκείνῳ εὐφροσύνης καὶ μακαριότητος πλὴν ὅτι ἄλλαι μὲν θᾶττον ἄλλαι δὲ βραδύτερον ἕνεκα τῆς διαφορᾶς τοῦ κατ᾽ ἀρετὴν ἢ κακίαν βίου[6]. Μηδεὶς δι᾽ ὑπολάβῃ ὅτι αἱ ψυχαὶ δὲν θὰ λάβωσι πάλιν τὰ σώματα. Καὶ ὅταν τὸ σῶμα διαλυθῇ καὶ ἐπανέλθῃ εἰς τὰ οἰκεῖα στοιχεῖα, ἡ ψυχὴ δὲν χωρίζεται ὅλως ἀπ᾽ αὐτῶν ἀλλὰ παραμένει εἰς ταῦτα κατ᾽ ἀπόρρητον τρόπον· διότι οὐδὲν κωλύει ὅπως ἡ ψυχὴ παρακολουθῇ τοῖς στοιχείοις τοῦ σώματος εἴτε συγκεκραμένοις διὰ τῆς ἑνώσεως εἴτε ἀπολυομένοις διὰ τῆς ἀνακράσεως[7]. Ἡ

1) Ἡ ψυχὴ θεραπεύεται ἀπὸ τοῦ κακοῦ ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ διὰ τῆς ἀρετῆς· εἰ δὲ μή, ἐν τῷ μετὰ ταῦτα βίῳ διὰ τοῦ καθαρσίου πυρός. Λογ. κατηχ. 45, 36 CD. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 152 B. Πρὸς τοὺς πενθ. 46, 524 B.

2) Τὸ μέτρον τῆς ὀδύνης καὶ ἡ διάρκεια τῆς καθάρσεως εἶναι ἀνάλογα πρὸς τὸν ὑλώδη τῆς ψυχῆς φόρτον, τουτέστι πρὸς τὴν ποσότητα τῆς ἐνούσης κακίας. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 100 C.

3) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 97. 100 AB. Λογ. κατηχ. 45, 37 AB.

4) Λογ. κατηχ. 45, 104 D. 105 A. Πρβ. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 84 C. «ἡ τῶν φαινομένων ἀγαθῶν στέρησις φλὸξ γίνεται τὴν ψυχὴν διασμύχουσα».

5) Λογ. κατηχ. 45, 92 B. «Τῶν τοιούτων οὖν ταῖς διὰ πυρὸς ἰατρείαις ἐκκαθαρθέντων τε καὶ ἀφανισθέντων ἕκαστον τῶν πρὸς τὸ κρεῖττον νοουμένων ἀντεπελεύσεται, ἡ ἀφθαρσία, ἡ ζωή, ἡ τιμή, ἡ δόξα, ἡ δύναμις καὶ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτον ἔν τε τῷ θεῷ ἐπιθεωρεῖσθαι εἰκάζομεν καὶ τῇ εἰκόνι αὐτοῦ, ἥτις ἐστὶν ἡ φύσις». Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 157 CD. Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44, 204 C.

6) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46, 133 CD. 152 AB. Πβλ. Αὐτ. 84 C.

7) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46, 44CD. 45C. 48A.

ψυχὴ λοιπὸν παραμένει εἰς τὰ στοιχεῖα τοῦ σώματος καὶ μετὰ τὴν διάλυσιν αὐτοῦ, οἱονεὶ φύλαξ τῶν οἰκείων, καὶ θὰ συνάψῃ ταῦτα εἰς ἓν ὅταν ἐπιτρέψῃ ἡ θεία οἰκονομία κατὰ τὴν ἀνάστασιν [1]. Τὸ ἀναστησόμενον σῶμα δὲν θὰ ἔχῃ τὴν παχυμερῆ ταύτην καὶ βαρεῖαν κατασκευὴν καὶ τὰ πάθη ἀλλὰ θὰ ἀποκατασταθῇ λεπτότατον καὶ ἀερῶδες καὶ ἀπαθές, κάλλιον καὶ ἐρασμιώτερον, οἷον πρέπει τῇ κεκαθαρμένῃ ψυχῇ [2]. Ἐκλιπούσης δηλαδὴ διὰ τοῦ θανάτου τῆς κακίας ὁ ἄνθρωπος ἀναστοιχειοῦται σῶος καὶ ἀπαθής, τέλειος καὶ καθαρός [3]· ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἐξ ἀρχῆς χάριν καὶ λαμβάνει τὴν ἀφθαρσίαν καὶ δόξαν, τὴν τιμὴν καὶ δύναμιν, ἅπερ πρότερον εἶχε κατ᾽ εἰκόνα τοῦ θεοῦ γενόμενος [4]. Οὕτως ἡ φύσις δὲν θὰ ῥέῃ διὰ παντὸς οὐδὲ θὰ ὑπάρχῃ ἀτέρμων ἡ κίνησις ἀλλὰ θὰ ἔλθῃ ἡ στιγμὴ τῆς στάσεως καὶ ἀκινησίας. Ὅταν συμπληρωθῇ ὁ ὡρισμένος τῶν ψυχῶν ἀριθμός, θὰ παύσηται ἡ ῥοώδης αὕτη τῆς φύσεως κίνησις καὶ θὰ ἐπακολουθήσῃ εἰς τὴν ζωὴν ἑτέρα κατάστασις διάφορος τῆς γενέσεως καὶ φθορᾶς· πάντα θὰ ἀναλυθῶσιν εἰς τὰ στοιχεῖα αὐτῶν καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ μεταβολῇ τοῦ ὅλου θὰ μεταβῇ ἀπὸ τοῦ φθαρτοῦ καὶ γεώδους εἰς τὸ ἀπαθὲς καὶ ἀΐδιον [5]. Αὕτη εἶναι ἡ καθολικὴ τῶν πάντων ἀποκατάστασις, καθ᾽ ἣν ἡ κακία ὅλως θὰ ἀφα-

---

1) Αὐτ. 76 AB « Κἂν πόρρωθεν ἀπ᾽ ἀλλήλων αὐτὰ (τὰ στοιχεῖα τοῦ σώματος) ἡ φύσις ἀφέλκῃ διὰ τὰς ἐγκειμένας ἐναντιότητας, ἕκαστον αὐτῶν τῆς πρὸς τὸ ἐναντίον ἐπιμειξίας ἀπείργουσα, οὐδὲν ἧττον παρ᾽ ἑκάστῳ ἔσται τῇ γνωστικῇ δυνάμει τοῦ οἰκείου ἐφαπτομένη καὶ παραμένουσα, ἕως ἂν εἰς ταὐτὰ πάλιν ἡ τῶν διεστώτων γένηται συνδρομὴ πρὸς τὴν τοῦ διαλυθέντος ἀναστοιχείωσιν, ὅπερ ἀνάστασις κυρίως καὶ ἔσται καὶ ὀνομάζεται». 77AB. 108D. 109A. πβλ. καὶ Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44, 225.

2) Τὸ ψυχικὸν σῶμα θὰ μετέχῃ πάντων τῶν καλῶν. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46, 156B. «Αὕτη γάρ ἐστιν ἡ τοῦ σώματος ἰδιότης, οὐχὶ διά τινος ῥοῆς καὶ κινήσεως ἀπὸ τοῦ ἐν ᾧ ἐστιν ἀλλοιοῦσθαι καὶ μεταβάλλειν εἰς ἕτερον. Ἃ γὰρ οὖν οὐκ ἐπ᾽ ἀνθρώποις μόνον ὁρῶμεν ἀλλὰ καὶ ἐν φυτοῖς καὶ ἐν βοσκήμασι, τούτων οὐδὲν ἐν τῷ τῷδε βίῳ ὑπαλειφθήσεται».

3) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46, 108A. 133CD. 148A «ἀνάστασίς ἐστιν ἡ εἰς τὸ ἀρχαῖον τῆς φύσεως ἡμῶν ἀποκατάστασις». Αὐτ. 148C. 156C. Λογ. κατηχ. 45, 89A. Πρὸς τοὺς πενθ. 46, 532.

4) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46, 156C.D. 157A.

5) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ 46, 128BC. Περὶ κατασκ. ἀνθρωπ. 44, 205C. D. «τοῦ πληρώματος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως κατὰ τὸ προγνωσθὲν μέτρον εἰς πέρας ἐλθόντος διὰ τὸ μηκέτι λείπειν τῷ τῶν ψυχῶν ἀριθμῷ μηδὲν εἰς ἐπαύξησιν».

νισθῇ καὶ θὰ μείνῃ μόνον τὸ ἀγαθόν [1]· αἰρομένης τῆς κακίας [2] πάντα θὰ εἶναι ἐν τῷ θεῷ καὶ ὁ θεὸς ἐν πᾶσιν [3].

8. ***Ἐπισκόπησις.*** Ἀνασκοποῦντες τὰ εἰρημένα παρατηροῦμεν ὅτι Γρηγόριος ὁ Νύσσης εἶναι συστηματικὸς φιλόσοφος, ὅστις τὰ χριστιανικὰ δόγματα ἐκδέχεται ὡς ἓν συναφὲς ὅλον καὶ πειρᾶται κατὰ τὸ δυνατὸν νὰ κυρώσῃ θεωρητικῶς καὶ ἐμπεδώσῃ φιλοσοφικῶς. Ἐν τῇ περὶ τριάδος θεωρίᾳ ἀκολουθεῖ τῷ τῆς ἐκκλησίας δόγματι καὶ ὑπερμαχεῖ αὐτοῦ κατὰ τοῦ Εὐνομίου συμβιβάζων τὴν ἰουδαϊκὴν μονοθεΐαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν πολυθεΐαν· μετ᾽ ἐκείνης μὲν παραδέχεται τὴν ἑνότητα τῆς θείας φύσεως μετὰ δὲ ταύτης τὴν κατὰ τὰς ὑποστάσεις διάκρισιν [4]. Ἵνα μὴ ὑποτεθῶσι τὰ θεῖα πρόσωπα συγχεόμενα καὶ συμπίπτοντα, ἐξαίρει τὴν διάκρισιν αὐτῶν ὡς ἐχόντων πρὸς ἄλληλα σχέσιν αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ ἥτις πάλιν διάκρισις εἶναι ἄμεσος καὶ ἔμμεσος· διότι ὁ μὲν υἱὸς ἀμέσως τὸ δὲ ἅγιον πνεῦμα ἐμμέσως ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ πατρός [5]. Διδάσκει λοιπὸν ὅτι ἡ θεία οὐσία εἶναι μία ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν ἢ προσώποις θεωρουμένη. Ἀλλ᾽ ἐν τῷ διορισμῷ τῆς σχέσεως τῆς οὐσίας πρὸς τὰς ὑποστάσεις, τουτέστι τῆς ἑνάδος πρὸς τὴν τριάδα, δὲν φαίνεται σφόδρα εὔστοχος· διότι τὰ παραδείγματα καὶ αἱ ἀναλογίαι, ὧν χρῆσιν ποιεῖται πρὸς διασάφησιν, μαρτυροῦσιν ὅτι νοεῖ τὴν σχέσιν ταύτην παραπλησίαν πρὸς τὴν τοῦ εἴδους καὶ τῶν ἀτόμων. Ὁ κόσμος διακρίνεται εἰς τὸν ὑπὲρ αἴσθησιν καὶ τὸν αἰσθητόν, ὧν ἐκεῖνος μὲν περιλαμβάνει τὴν λεπτὴν καὶ λογικὴν καὶ εὐκίνητον οὐσίαν, οὗτος δὲ τὴν παχυμερεστέραν καὶ ὑλωδεστέραν [6]. Ὁ ὑπὲρ αἴσθησιν κόσμος δὲν μετέχει τῆς ῥοῆς καὶ μεταβολῆς τῆς ὕλης ἀλλὰ μένει ἀναλλοίωτος ἐν τῇ θεω-

---

1) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46, 72B «Τῆς κακίας ποτὲ ταῖς μακραῖς τῶν αἰώνων περιόδοις ἀφανισθείσης οὐδὲν ἔξω τοῦ ἀγαθοῦ καταλειφθήσεται. Ἀλλὰ καὶ παρ᾽ ἐκείνων (τῶν δαιμόνων) ὁμοφώνως ἡ ὁμολογία τῆς τοῦ Χριστοῦ κυριότητος ἔσται». Πρὸς τοὺς πενθ. 46, 528A.

2) Πρέπει πάντως νὰ φύγῃ ποτὲ τὸ κακὸν ἐκ τοῦ ὄντος καὶ τὸ ὄντως μὴ ὂν νὰ μὴ ὑπάρχῃ ὅλως. Καὶ τοῦτο δ᾽ ἀπαιτεῖ αὐτὴ ἡ τοῦ κακοῦ φύσις· διότι τὸ κακὸν εἶναι, ὡς εἴρηται, ἁπλῶς στέρησις τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ὡς τοιοῦτον ἀσταθὲς καὶ ἀπαγὲς καὶ περιωρισμένον ἐν ἀναγκαίοις τισιν ὁρίοις. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46, 101A. Εἰς τὴν ἐκκλησ. ὁμιλ. 44, 681C. Περὶ καταστ. ἀνθρώπ. 21 «Μὴ γὰρ προϊούσης κακίας ἐπὶ τὸ ἀόριστον ἀλλ᾽ ἀναγκαίοις πέρασι κατειλημμένης ἀκολούθως ἡ τοῦ ἀγαθοῦ διδαχὴ τὸ πέρας τῆς κακίας ἐκδέχεται».

3) Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστ. 46, 104.

4) Λογ. κατηχ κεφ. 3.

5) Περὶ τοῦ ἔστι τὸ κατ᾽ εἰκόνα κλπ. 44,1333 C.

6) Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44,145 C. Περὶ ψυχ. καὶ ἀναστάσ. 46,108A.

ρίᾳ τοῦ θεοῦ [1]. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη ἥκιστα συμβιβάζεται πρὸς τὴν ἀπόφανσιν ὅτι πᾶσα ἡ κτίσις εἶναι ἀναγκαίως ἀλλοιωτὴ ὡς προελθοῦσα ἀπὸ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ ὄν [2]. Ἐν τῷ διορισμῷ τῶν σωματικῶν ὄντων προσεγγίζει ὁ Γρηγόριος τῇ νέᾳ πλατωνικῇ φιλοσοφίᾳ, διότι ἐκδέχεται τὸ σῶμα ὡς ἕνωσιν νοητῶν ποιοτήτων καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν παράγει αὐτὸ ἐκ νοητῶν στοιχείων. Τὸν δὲ ἄνθρωπον χαρακτηρίζει ὡς μικρὸν κόσμον καὶ γνωματεύει ἀκολούθως τῷ Φίλωνι ὅτι τὸ κατ᾽ ἀρχὰς ἦτο ἐν καταστάσει παρεμφερεῖ τῇ τῶν ἀγγέλων ἀλλ᾽ ὕστερον διὰ τὴν ἁμαρτίαν προσέλαβεν ἔνυλον σῶμα καὶ τὰς ἀλόγους τῆς ψυχῆς δυνάμεις. Ὡσαύτως ἐκείνῳ στοιχῶν διακρίνει τὸν οὐράνιον, τὸν κατ᾽ εἰκόνα θεοῦ δημιουργηθέντα καὶ φύσει ἀνώλεθρον ὄντα ἄνθρωπον, ἀπὸ τοῦ γηΐνου ἀνθρώπου. Ἡ δὲ περὶ τῆς τελικῆς τῶν πάντων ἀποκαταστάσεως θεωρία στηρίζεται ἀσφαλῶς ἐπὶ τῆς ἐκδοχῆς τοῦ κακοῦ ὡς ἀρνητικοῦ τὴν φύσιν καὶ περιωρισμένου τὴν δύναμιν καὶ ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἀπείρου ἀγαθότητος τοῦ θεοῦ τοῦ χάριν βελτιώσεως μόνον τιμωροῦντος. Πλὴν ἀλλὰ δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν περὶ ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου θεωρίαν· διότι παραδέχεται τὴν ἀναγκαίαν πασῶν τῶν ψυχῶν ἐπάνοδον εἰς τὸ ἀγαθόν, ἐνῷ ἡ περὶ ἐλευθερίας θεωρία δὲν ἐπιτρέπει τὸν ἐξαναγκασμὸν τῆς βουλήσεως πρὸς τὸ ἀγαθόν. Ὅπως ἂν ἔχῃ, ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως θεωρία ὑπομιμνήσκει τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ὠριγένους ἀλλὰ δὲν συνᾴδει τὸ παράπαν τῷ χριστιανικῷ δόγματι. Εἶ καὶ προσπίπτει παράδοξος καὶ πρὸς τὴν χριστανικὴν διδασκαλίαν ἀσυμβίβαστος ἡ τοιαύτη θεωρία, ὅμως δὲν ἐξήγειρε τὴν μομφὴν τῆς αἱρέσεως. Αὐτὸς ὁ Γρηγόριος ὁμολογεῖ [3] ὅτι πολλὰ τῶν θεωρημάτων αὐτοῦ παρέχει ὡς διανοητικὰ γυνάσματα καὶ ψιλὰς δοξασίας καὶ οὐχὶ ὡς στερρὰς πεποιθήσεις. Εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ἄρα τούτου γνώμας, ἐφ᾽ ὅσον δὲν συμφωνοῦσι τῇ ἐκκλησιαστικῇ διδασκαλίᾳ, δὲν δυνάμεθα νὰ προσνείμωμεν μεγάλην σπουδαιότητα ἀλλὰ πρέπει νὰ θεωρήσωμεν αὐτὰς ὡς ἁπλᾶς εἰκοτολογίας [4], οὐχὶ ὡς δογματικὰς ἀρχὰς καὶ θεολογικὰς πλάνας [5]. Βεβαίως ὑφίστατο ὁ τῆς Νύσσης ἐπίσκοπος τὴν ῥοπὴν τῶν ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν καὶ μεθόδων, αἵτινες ἦσαν αὐτῷ πρόχειροι ἐκ

[1]) Λογ. κατηχ. κεφ. 6.

[2]) Περὶ κατασκ. ἀνθρώπ. 44,184 C.

[3]) Περὶ τῆς ἑξαημ. προοίμ.

[4]) Κατὰ ταῦτα οὐδεμία ἀνάγκη πρὸς διάσωσιν τῆς ὀρθοδοξίας τοῦ Γρηγορίου νὰ εἰκάσωμεν ὅτι τὰ συγγράμματα αὐτοῦ διεσκευάσθησαν ὑπὸ τῶν Ὠριγενιστῶν, ὡς ὑπέλαβεν ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος († 733).

[5]) Καὶ ἡ ἐκκλησία δὲ ἐθεώρησε πάντοτε τὸν Γρηγόριον ὡς ὀρθόδοξον καὶ ἀνεκήρυξεν ὑπέροχον διδάσκαλον.

τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, ἀλλ᾽ εὑρίσκων ταύτας ἀνεπαρκεῖς ἤθελε νὰ ὑποτυπώσῃ ἐπιστήμην κατὰ τὴν διδασκαλίαν τὴν χριστιανικήν. Οὕτω δὲ ἔνθεν μὲν καθάπτεται τῶν λογικῶν ἐπιτεχνήσεων ἔνθεν δὲ τοὐναντίον ἀπαιτεῖ τὴν αὐστηρὰν τῶν ἐννοιῶν διάκρισιν καὶ τὴν διάγνωσιν τῶν ἀναγκαίων τῆς νοήσεως νόμων. Καὶ ἐν τῇ διαφορᾷ τῶν τάσεων τούτων, ἃς ἀδυνατεῖ νὰ συμβιβάσῃ, ἐκφαίνεται ἡ ἀμφιβολία καὶ ἡ ἄμετρος τοῦ ἀκαταλήπτου θεοῦ ὑμνολογία μηνύουσα τὴν κλίσιν τοῦ Γρηγορίου εἰς τὴν μυστικὴν ἐνόρασιν. Ὄντως δ᾽ εὑρίσκομεν παρ᾽ αὐτῷ οὐ μόνον τὰς λογικὰς μεθόδους ἀλλὰ καὶ τὴν μεταρσίωσιν τῆς μυστικῆς τοῦ θεοῦ ἐποπτείας [2]. Παρίστανται ὑπὸ τούτου κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Φίλωνος αἱ βαθμῖδες ἕκασται τῆς μυστικῆς ἀνυψώσεως αἱ ἀποκορυφούμεναι εἰς τὴν ἔκστασιν, ἥτις πορίζει τὴν ἄμεσον τοῦ θεοῦ ἐποπτείαν καὶ φαίνεται ὡς ἔργον τοῦ ἁγίου πνεύματος. Ὁ νοῦς, λέγει, καταλιπὼν πᾶν τὸ φαινόμενον, τουτέστιν οὐ μόνον ὅσα καταλαμβάνει ἡ αἴσθησις ἀλλὰ καὶ ὅσα βλέπει ἡ διάνοια, φέρεται ἀεὶ πρὸς τὸ ἐνδότερον, ἕως οὗ διὰ τῆς ἐρεύνης τῆς διανοίας εἰσέλθῃ εἰς τὸ ἀθέατον καὶ ἀκατάληπτον καὶ ἐκεῖ ἴδῃ τὸν θεόν. Διότι ἐν τούτῳ εἶναι ἡ ἀληθὴς γνῶσις τοῦ ζητουμένου, ἐν τούτῳ ὑπάρχει ἡ θέα τοῦ ἀθεάτου, καθ᾽ ὅσον τὸ ζητούμενον ὑπέρκειται πάσης γνώσεως περιλαμβανόμενον πανταχόθεν ὑπὸ τῆς ἀκαταληψίας οἱονεὶ ὑπό τινος γνόφου [3]. Ἡ ψυχὴ καθαιρομένη μὲν ἀπὸ τοῦ ῥύπου τῆς κακίας καὶ τῆς ἐμπαθοῦς διαθέσεως καθορᾷ ἐν τῷ ἰδίῳ αὐτῆς κάλλει τὴν εἰκόνα τῆς θείας φύσεως [4]· ἀνυψουμένη δὲ διὰ τῆς μυστικῆς γνώσεως ἐξικνεῖται εἰς τὸ ἀκρότατον τῆς ἐκστάσεως, ἔνθα θεωρεῖ ἀμέσως τὸν θεόν. Συντόμως εἰπεῖν Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἀνέπτυξε πρῶτος τὴν χριστιανικὴν μυστικὴν θεωρίαν, ἣν μετὰ ἕνα περίπου αἰῶνα συνεπλήρωσεν ὁ ψ. Διονύσιος [5].

4. Ἄλλοι τινὲς ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τοῦ τετάρτου καὶ πέμπτου αἰῶνος.

Ἐνταῦθα μνημονευτέοι καὶ ἄλλοι τινὲς κατὰ τὸν τέταρτον καὶ πέμπτον αἰῶνα γενόμενοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ὧν τὰ ἔργα

[2]) Ὁ Γρηγόριος πρῶτος ἐπειράθη νὰ ἀναγάγῃ εἰς σύστημα τὴν χριστιανικὴν μυστικὴν θεωρίαν. Αὕτη δ᾽ ἐπήγασε τὸ μὲν ἐκ τῶν ἁγίων Γραφῶν τὸ δὲ ἐκ τῶν μυστικῶν διανοημάτων τοῦ Φίλωνος καὶ τῶν νέων πλατωνικῶν.

[3]) Θεωρ. εἰς Μωσ. βίον 44, 377 Α.

[4]) Εἰς τοὺς μακαρ. 44, 1269 C. 1272 Α. ἑξ.

[5]) Πιθανὸν ὅτι ἀμφότεροι τὴν μυστικὴν ὁδὸν πορευθέντες ὡρμήθησαν

ἑρμηνευτικὰ ὡς τὰ πολλὰ ὄντα καὶ δογματικὰ μικρὰν ὁπωσοῦν ἔχουσι τῇ φιλοσοφίᾳ σπουδαιότητα· διὸ καὶ βραχὺς ἔσται ἡμῖν ἐν τοῖς ἑξῆς περὶ αὐτῶν ὁ λόγος. Εἶναι δ᾽ οὗτοι οἵδε.

1. ***Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος.*** Οὗτος περὶ τὸ ἔτος 300 γεννηθεὶς ὑπῆρξε μαθητὴς Ἀντωνίου τοῦ μεγάλου καὶ ἀσκητὴς τῆς ἐν Αἰγύπτῳ ἐρήμου Σκήτεως. Ἑξήκοντα ὅλα ἔτη ἐν τῇ ἐρήμῳ διατρίψας ἐτελεύτησεν ἐν ἡλικίᾳ ἐνενήκοντα ἐτῶν[1] καταλιπὼν πεντήκοντα ὁμιλίας πνευματικάς[2]. Οὗτος ἐμφαίνει ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς περὶ τὴν φύσιν φιλοσοφίας τῶν στωϊκῶν καὶ ἐμφορεῖται μυστικῆς διανοήσεως. Ἐσωματοποίησε, λέγει, ἑαυτὸν ὁ ἄπειρος καὶ ἀπρόσιτος θεὸς δι᾽ ἄπειρον καὶ ἀκατανόητον ἀγαθότητα καὶ οὕτως εἰπεῖν ἐσμίκρυνεν ἑαυτὸν ἐκ τῆς ἀπροσίτου δόξης ἵνα δυνηθῇ νὰ συνενωθῇ μετὰ τῶν ὁρατῶν αὑτοῦ κτισμάτων, οἷον μετὰ τῶν ψυχῶν τῶν ἁγίων καὶ ἀγγέλων, ὅπως δυνηθῶσι νὰ μετάσχωσι τῆς θείας ζωῆς. Ἕκαστον λοιπὸν κατὰ τὴν ἰδίαν φύσιν εἶναι σῶμα, ὁ ἄγγελος, ἡ ψυχή, ὁ δαίμων. Ἡ ψυχὴ λεπτὴ οὖσα περιέλαβε τὸν ὀφθαλμὸν δι᾽ οὗ ὁρᾷ, τὸ οὖς δι᾽ οὗ ἀκούει, ὁμοίως τὴν γλῶσσαν δι᾽ ἧς λαλεῖ· καθόλου δ᾽ εἰπεῖν πᾶν σῶμα καὶ τὰ μέλη τούτου περιλαβοῦσα ἡ ψυχὴ εἶναι συγκεκραμένη μετ᾽ αὐτοῦ, δι᾽ οὗ ἀπεργάζεται πάσας τὰς πράξεις καὶ ἐνεργείας τοῦ βίου[3]. Τὸ κέντρον τῆς μυστικῆς τοῦ Μακαρίου φιλοσοφίας ἀποτελεῖ ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς. Ἡ ψυχὴ εἶναι κτίσμα τι νοερὸν καὶ ὡραῖον καὶ μέγα καὶ θαυμαστόν, καλὸν ὁμοίωμα καὶ εἰκὼν τοῦ θεοῦ[4]. Καὶ εἶναι μὲν ἡ ψυχὴ εἰκὼν

ἐπίσης ἀπὸ τοῦ Φίλωνος.—Πρβ. *I. Rupp,* Gregors des Bischofs v. Nyssa Leben und Meinungen, 1834. *Stigler,* Dic Psychologie des hl. Greg. v. Nyssa, 1857.—*Ἰω. Βεργαδῆ,* ἡ περὶ σύμπαντος καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, 1876—*Α. Ἀκύλα,* ἡ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς δόξα τοῦ Πλάτωνος ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, 1888.—*Fr. Preger,* Die Grundlagen der Ethik bei Gregor. v. Nyssa, 1897—ἐπιθ. *Überweg-Geyer*[11], 660 ἑξ.

¹) Σωζομ. ἐκκλησ. ἱστορ. 3, 14. Ἀκριβέστερον περὶ τοῦ βίου τοῦ Μακαρίου διαλαμβάνει ὁ Παλλάδιος ἐν τῇ διηγήσει τοῦ βίου τῶν ἁγίων πατέρων, κεφ. 19 καὶ 20, παρὰ Migne 34, 1043 ἑξ.

²) Ὁ C. Flemming, ᾧ συμφωνεῖ καὶ ὁ I. Dräseke, ἐπειράθη νὰ δείξῃ ὅτι συγγραφεὺς αὐτῶν εἶναι οὐχὶ ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος Μακάριος ἀλλ᾽ ἕτερος ὁμώνυμος ἐκ Βόστρων. Σημειωτέον δ᾽ ὅτι παρεδόθησαν ὑπὸ τὸ ὄνομα Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου καὶ ἄλλα ἔργα, τὲ ἀποφθέγματα (Migne. ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 231—262), τέσσαρες ἐπιστολαὶ (αὐτ. 405—446) καὶ δύο μικραὶ εὐχαὶ (αὐτ. 445—448).

³) Ὁμιλ 4, 9.

⁴) Ὁμιλ. 1, 7.

τοῦ θεοῦ ἔχει δ᾽ ὅμως τὴν ἀΐδιον ζωὴν οὐχὶ ἐκ τῆς ἰδίας αὑτῆς φύσεως ἀλλ᾽ ἐκ τῆς θεότητος[1]. Πλὴν ἀλλ᾽ ἡ εἰκὼν ἐκείνη δὲν παρέμεινε λαμπρὰ καὶ ἀθόλωτος. Ὁ Ἀδὰμ δηλαδὴ ἦτο ἐπουράνιος ἄνθρωπος, ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ φωτὸς τοῦ ἀνεκλαλήτου πεποιημένος, εἰκὼν τελειοτάτη οὐράνιος, καθαρὸν δ᾽ ἔχων τὸν νοῦν ἔβλεπε τὸν Κύριυν[2]. Ἀλλὰ καίπερ συνὼν τῷ θεῷ ἐν τῷ παραδείσῳ παρέβη τὴν ἐντολὴν ἀφ᾽ ἑαυτοῦ· τῷ ἰδίῳ θελήματι ὑπήκουσεν εἰς τὸ πονηρόν[3]. Αὕτη εἶναι ἡ πρώτη ἁμαρτία, ἥτις μετεδόθη τοῖς ἀπογόνοις[4] καὶ μετέβαλε τὴν ὅλην σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεὸν καὶ τὸν κόσμον. Βεβαίως δὲν ἐξήλειψεν ἡ ἁμαρτία τὴν ἐν τῇ ψυχῇ εἰκόνα τοῦ θεοῦ ἀλλὰ διέφθειρεν αὐτὴν καὶ ἠλάττωσε τὰς νοητικὰς καὶ ἠθικὰς δυνάμεις. Τέλεον δ᾽ ἠφάνισεν ἡ ἁμαρτία τὴν ὑπὲρ φύσιν ὁμοιότητα τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν θεόν· τὴν θείαν ζωὴν διεδέξατο ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἡ ζωὴ τοῦ σκότους, ὁ ψυχικὸς θάνατος[5]. Ἡ ἁμαρτία εἶναι τὸ κέντρον τοῦ θανάτου, δύναμίς τις τοῦ Σατανᾶ ἐνσπείρουσα τὰ κακὰ πάντα[6]. Ὁ πονηρὸς οὗτος δαίμων ἐνέδυσε τὴν ψυχὴν δι᾽ ἁμαρτίας καὶ ἐμίανεν ὅλην καὶ ᾐχμαλώτευσεν εἰς τὴν βασιλείαν αὑτοῦ[7]. Δύναται δ᾽ ὅμως ἡ ψυχὴ νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπὸ τοῦ κράτους ἐκείνου καὶ τοῦ θανάτου διὰ τοῦ Χριστοῦ[8]. Δι᾽ αὐτοῦ κατέστη δυνατὴ ἡ μυστικὴ ἀνύψωσις καὶ ἕνωσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεόν. Διὰ τοῦ Χριστοῦ γεννᾶται ἡ ψυχὴ ἐκ τοῦ θεοῦ, τουτέστιν ἀποκαθίσταται ἐν αὐτῇ ἡ εἰκὼν τοῦ θεοῦ, ἡ σφραγὶς τοῦ ἁγίου πνεύματος[9]. Οὕτως ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ εἰσέρχεται εἰς νέαν ζωήν, ἐν ᾗ τῆς ἐλευθερίας αὑτῆς χρῆσιν ποιουμένη καὶ θείας βοηθείας τυγχάνουσα[10] ἀσκεῖ τὰς ἀρετὰς[11] καὶ διὰ τούτων ὡς

¹) Ὁμιλ. 1, 10. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ λάβῃ πτέρυγας περιστερᾶς τοῦ ἁγίου πνεύματος, ἵνα πετασθῇ εἰς τὸν ἀέρα τὸν θεϊκὸν καὶ τὴν ἐλευθέραν τοῦ ἁγίου πνεύματος. Αὐτ. 2, 3. πβλ. καὶ 47, 2.

²) Ὁμιλ. 30, 4. 45, 1.

³) Ὁμιλ. 12, 8. Ἀπὸ τῆς παραβάσεως τῆς ἐντολῆς ἐπεισῆλθεν ὁ ὄφις εἰς τὴν ψυχὴν καὶ οἰκεῖ μετ᾽ αὐτῆς ὡς ψυχὴ ἑτέρα. Αὐτ. 15, 35.

⁴) Περὶ τοῦ τρόπου καθ᾽ ὃν ἡ τῆς ἁμαρτίας μετάδοσις γίνεται, δὲν λέγει ὁ Μακάριος ἀκριβέστερον.

⁵) Ὁμιλ. 1, 6. 15, 39. «Ὁ ἀληθινὸς θάνατος ἔνδον ἐστὶν ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ κέκρυπται καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ ἔσω νενέκρωται».

⁶) Ὁμιλ. 15, 49.

⁷) Αὐτ. 2, 1.

⁸) Αὐτ. 45, 3. πβλ. καὶ 44, 4.

⁹) Αὐτ. 30, 2 καὶ 3. 44, 9.

¹⁰) Αὐτ. 15, 5.

¹¹) Αἱ ἀρεταὶ εἶναι πᾶσαι ὁμότιμοι καὶ ἀνάγουσι τοὺς ἔχοντας αὐτὰς εἰς τὴν

ἠθικῶν βαθμίδων κατὰ μικρὸν ἀνυψοῦται. Καὶ πρῶτον μὲν φωτίζεται ἡ ψυχὴ ὑπὸ ἀΰλου καὶ θείου πυρός, ὅπερ ἀναλίσκει τὴν ἁμαρτίαν [1] καὶ ἐμποιεῖ λύσιν πάσης ἀγάπης τοῦ κακοῦ καὶ λύτρωσιν τῶν παθῶν, ἐνὶ λόγῳ παντελῆ ἀπάθειαν [2]. Ἔπειτα δὲ ὑπὸ τοῦ θείου τούτου φωτὸς φωτιζομένη ἔρχεται εἰς τελειοτάτην αὐτοσυνειδησίαν καὶ λαμβάνει τὴν ἀποκάλυψιν πραγμάτων μεγάλων καὶ μυστηρίων τοῦ θεοῦ [3]. Τέλος ἐξικνεῖται εἰς τὸ ἀκρότατον ὅριον τῆς μυστικῆς ἐποπτείας, τὴν ἔκστασιν καὶ τὴν μετὰ τοῦ θεοῦ ἕνωσιν [4].

Ἐνταῦθα μνημονευτέος καὶ *Μακάριος* ὁ Μάγνης, οὗ τὸ μετὰ τὸ 410 πιθανῶς συνταχθὲν ἀπολογητικὸν ἔργον ἐπιγράφεται «Μονογενὴς ἢ ἀποκριτικὸς πρὸς Ἕλληνας περὶ τῶν ἀπορουμένων ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ζητημάτων καὶ λύσεων» [5]. Ἐν τούτῳ ὁ συγγραφεὺς ἀναπτύσσει πρὸς τὸν φίλον Θεοσθένη διάλογον ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας διαμειφθέντα δῆθεν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τινος ἐχθροῦ τῶν χριστιανῶν Ἕλληνος φιλοσόφου. Ὁ ἐθνικὸς καθάπτεται πολλῶν χωρίων τῆς Κ. Διαθήκης καὶ ἐγείρει ἐνστάσεις, αἵτινες εἶναι [6] κατὰ μέγα μέρος εἰλημμέναι ἐκ τῶν ἀπολομένων βιβλίων «Κατὰ χριστιανῶν» τοῦ νέου πλατωνικοῦ Πορφυρίου [7].

2. ***Ἐπιφάνιος*** ἐγεννήθη περὶ τὸ 315 ἐν Βησανδούκῃ, χωρίῳ τῆς Παλαιστίνης, ἐκ πενήτων Ἰουδαίων [8]. Ἀπορφανισθέντα μικρὸν

κορυφήν. Ἡ ἁπλότης ἄγει εἰς τὴν ὑπακοήν, ἡ δ' ὑπακοὴ εἰς τὴν πίστιν, αὕτη δὲ εἰς τὴν ἐλπίδα καὶ ἡ ἐλπὶς εἰς τὴν διακονίαν καὶ ἐκείνη εἰς τὴν ταπεινότητα· ταύτῃ ἀκολουθεῖ ἡ πραότης καὶ ἄγει εἰς τὴν χαράν, ἡ δὲ χαρὰ εἰς τὴν ἀγάπην καὶ ἡ ἀγάπη εἰς τὴν εὐχήν. Ἐπιστ. 2, 432. πβλ. Ὁμιλ. 37, 9.

1) Ὁμιλ. 25, 9. αὐτ. 10. «Τοῦτο τὸ πῦρ δαιμόνιόν ἐστι φυγαδευτήριον καὶ ἁμαρτίας ἀναιρετικόν, ἀγάπης δὲ δύναμις καὶ ἀθανασίας ἐνέργεια, ψυχῶν ἁγίων φωτισμὸς καὶ λογικῶν δυνάμεων σύστασις».

2) Αὐτ. 4, 14. 10, 2.

3) Ὁμιλ. 7, 5. 8, 5.

4) Ὁμιλ. 1, 2 καὶ 3. 8, 1. 3.—Πβλ. *C. Flemming,* De Macarii Aegyptii scriptis quaestiones, 1911—*Stoffel*, Makarius d. Aeg. auf den Pfaden der Stoa, 1910—ἐπιθ. *Überweg-Geyer* [11], 661.

5) Ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ C. Blondel τῷ 1876.

6) Ὡς πειρᾶται νὰ δείξῃ ὁ Harnack ἐν τῇ Kritik d. Neuen Testaments v. einem Gricsh. Philos d. 3 Jahr. σ. 141 ἑξ. Leipz. 1911.

7) Πβλ. *T.Grafer,* Macarius Magnes, 1907.—*I. Geffcken,* Zwei griech. Apologeten, 1907.—ἐπιθ. *Überweg - Geyer,* σ. 661.

8) Διεξοδικὴ βιογραφία τοῦ Ἐπιφανίου παρέχεται ὑπό τινος λεγομένου μαθητοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου· εὑρίσκεται δὲ παρὰ Migne τόμ. 41.

υἱοθέτησε Τρύφων τις καὶ ἐβάπτισεν ὁ ἐπίσκοπος Ἐλευθεροπόλεως Λουκιανός. Τούτῳ ἠκολούθησεν εἰς μοναστήριον καὶ εἶτα ἀπεδήμησεν εἰς Αἴγυπτον, ἔνθα ἐδιδάχθη ὑπὸ ἀρίστων μοναχῶν τοὺς κανόνας τοῦ πνευματικοῦ βίου [1]· ἐπανελθὼν δ' εἰς τὴν πατρίδα ἔκτισε μοναστήριον, οὗ πολλὰ ἔτη προέστη. Ἐγένετο οἰκειότατος τῷ ἁγίῳ Ἀθανασίῳ καὶ Εὐσεβίῳ καὶ ἄλλοις ἐνδόξοις ἀπολογηταῖς, τῷ δὲ 367 κατέστη ἐπίσκοπος Σαλαμῖνος τῆς Κύπρου. Ὑπὸ Θεοφίλου, τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας, πεισθεὶς συνεκάλεσε σύνοδον τῶν Κυπρίων ἐπισκόπων, ἐν ᾗ κατεδίκασε τὸν Ὠριγένη καὶ τὰ συγγράμματα αὐτοῦ καὶ προυθυμήθη νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ τῆς αἱρέσεως ἐλθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν [2]. Ἐντεῦθεν ἐπανερχόμενος εἰς Σαλαμῖνα ἀπέθανεν ἐν τῷ πλῷ τῷ 403. Ἐκ τῶν πολλῶν ἔργων τοῦ Ἐπιφανίου μνημονεύομεν τὸ *Πανάριον* ἢ *Καθ' αἱρέσεων*, ὅπερ σύγγραμμα εἰς τρία βιβλία διαιρούμενον περιέχει τὴν ἱστορίαν καὶ ἀνασκευὴν τῶν ἐξ ἀρχῆς ἀναφυεισῶν αἱρέσεων. Εἰς ταύτας καταλέγει ὁ συγγραφεὺς καὶ τὰς τοῦ Ὠριγένους καὶ τῶν ὀπαδῶν θεωρίας, ἃς ἐλέγχει καὶ μάλιστα τὰς ἀνθρωπολογικὰς κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Μεθοδίου. Ἄνθρωπος, εἶναι λέγει, τὸ ἐκ ψυχῆς κοὶ σώματος συντεθὲν καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν εἶναι ἐκτὸς τοῦ σώματος ἀλλὰ μετ' αὐτοῦ· οὐδὲ πρέπει νὰ θεωρῆται τὸ σῶμα ὡς εἱρητὴ τῆς ψυχῆς, ὁπότε ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἑνότης σώματος καὶ ψυχῆς [3]. Οἱ δὲ δερμάτινοι χιτῶνες, οὓς ἐνέδυσεν ὁ θεὸς τοὺς ἀνθρώπους μετὰ τὴν πτῶσιν, δὲν εἶναι, ὡς δοξάζουσιν οἱ ὠριγενιανοί, τὰ σώματα· διότι σῶμα εἶχεν ὁ ἄνθρωπος καὶ πρὸ τῆς ἁμαρτίας, καθὰ μαρτυρεῖ τὸ ὅτι ὁ πρωτόπλαστος τὴν γυναῖκα αὐτῷ προσαχθεῖσαν θεασάμενος ἐφώνησε «τοῦτο νῦν ὀστοῦν ἐκ τῶν ὀστῶν μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου» [4].

3. ***Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*** ἐγεννήθη τῷ 347 ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐκ γονέων ἐπιφανῶν καὶ ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἀρίστων μαθητῶν τοῦ σοφιστοῦ Λιβανίου [5]. Κατηχηθεὶς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Μελετίου καὶ

---

1) Σῳζομ. ἐκκλ. ἱστορ. 6,32.

2) Τὸν ὠριγενισμὸν ἐπολέμησεν ὡς τὴν μάλιστα ἐπικίνδυνον αἵρεσιν. Hier. ep. 51,3.

3) Αἱρέσ. 64,34.

4) Αὐτ. 64,23.

5) Τὸν βίον τοῦ μεγάλου τούτου ἱεράρχου ἔγραψεν ὁ ἐπίσκοπος Ἑλενουπόλεως Παλλάδιος.

βαπτισθεὶς τὸ μὲν πρῶτον ἠσκήτευσεν ἔπειτα δ' ἐχειροτονήθη διάκονος καὶ πρεσβύτερος. Τὸ κλέος τοῦ μεγάλου θεολόγου καὶ δεινοτάτου ἐκκλησιαστικοῦ ῥήτορος ἐξίκετο εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐπὶ Ἀρκαδίου ἐξελέχθη (τῷ 398) πατριάρχης. Ἀλλὰ δριμέως ψέγων τὰ σύγχρονα ἀτοπήματα καὶ εὐτόλμως ἐλέγχων τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου τὰς παρεκτροπὰς ἐγένετο πολλοῖς δυσάρεστος καὶ περιέπεσεν εἰς τὴν δυσμένειαν τοῦ βασιλέως καὶ τῆς Εὐδοξίας· διὸ ἐξωρίσθη καὶ ἐν τῇ ἐξορίᾳ ἐτελεύτησε τῷ 407. Ὁ οἰκουμενικὸς διδάσκαλος καὶ στῦλος τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄλλα τοιαῦτα ὀνόματα δικαίως ὀνομασθεὶς Χρυσόστομος κατέλιπε πλῆθος ἐπιστολῶν καὶ ὁμιλιῶν καὶ λόγων, ἐν οἷς πᾶσι ἐπανθεῖ χάρις φυσικὴ καὶ γλαφυρία περισσή [1]. Θεολογῶν καὶ φιλοσοφῶν δεικνύει ὅτι ἡ τοῦ θεοῦ οὐσία εἶναι ἄπειρος καὶ ἀκατάληπτος. Γινώσκομεν μέν, λέγει, τὴν ὕπαρξιν τοῦ θεοῦ οὐχὶ δὲ καὶ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ· εἶναι μὲν γνωστὸν ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει σοφὸς καὶ μέγας καὶ πανταχοῦ παρὼν ἀλλ' ἄγνωστον πόσον εἶναι σοφὸς καὶ μέγας καὶ πῶς ὑπάρχει παρὼν πανταχοῦ. Ὡσαύτως γνωστὸν μὲν ὅτι νοεῖ καὶ συνέχει καὶ συγκρατεῖ μετ' ἀκριβείας τὰ πάντα ἀλλ' ἄγνωστος ὁ τρόπος, καθ' ὃν ταῦτα ποιεῖ [2]. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τετιμημένος ὑπὸ τοῦ θεοῦ δι' ἐλευθερίας ἵνα δοξάζῃ τὸν Θεὸν καὶ οὐχὶ ἵνα ὑβρίζῃ αὐτόν, οἷον ποιεῖ ὁ τὴν οὐσίαν τούτου περιεργαζόμενος. Ἔπειτα δὲ μάτην ὁ τοιοῦτος πονεῖ, διότι τὰ θεῖα καὶ ὀνομαστὰ δὲν διδάσκει ὁ λογισμὸς ἀλλ' ἀποκαλύπτει αὐτὸς ὁ Θεός [3]. Ἠθικὰ διδάγματα παρέχει δαψιλῆ ὁ εὔγλωττος ἱεράρχης ἐξαίρων τὰς παντοίας ἀρετὰς καὶ ἐγκωμιάζων μάλιστα τὴν ἐγκράτειαν καὶ τὴν παρθενίαν [4].

4. ***Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας*** κατήγετο ἐξ ἐπιφανοῦς οἴκου τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ἦτο ἀνεψιὸς τοῦ πατριάρχου Θεοφίλου, ὃν καὶ διεδέξατο τῷ ἔτει 42 εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον. Μὴ δυνηθεὶς κατ' ἰδίαν διὰ παραινέσεων νὰ ἐπαναγάγῃ εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν τὸν Νεστόριον ἤρξατο δημοσίᾳ ἐλέγχων αὐτὸν καὶ συνεκάλεσε σύνοδον, ἥτις τὴν διδασκαλίαν ἐκείνου ἀνεθεμάτισεν. Ὁ Κύριλλος συνέγραψε πολυάριθμα συγγράμματα περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ κατὰ τὸ

---

1) Τὰ πολυάριθμα ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου εὑρίσκονται παρὰ Migne, τόμ. 47—54.

2) Περὶ ἀκαταλήπτου 1,4 καὶ 5, παρὰ Migne τόμ. 48.

3) Αὐτ. 2,5 καὶ 6.

4) Ἔπιθ. τὸν «περὶ παρθενίας» λόγον.

πλεῖστον διαλαμβάνοντα καὶ σκοπὸν προτιθέμενα, ὅπως τὴν περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν κατὰ τῶν αἱρέσεων ὑπερασπίσωσιν. Ἐνταῦθα μνημονεύομεν μόνον τὸ ἐκ δέκα βιβλίων συγκείμενον ἔργον τὸ ἐπιγραφόμενον «*ὑπὲρ τῆς τῶν χριστιανῶν εὐαγοῦς θρησκείας πρὸς τὰ τοῦ ἐν ἀθέοις Ἰουλιανοῦ*», ὅπερ ἔχει ἡμῖν σπουδαιότητα ἄλλως τε καὶ διότι περιλαμβάνει πολλὰ ἀποσπάσματα τοῦ *Κατὰ Γαλιλαίων* συγγράμματος τοῦ Ἰουλιανοῦ [1]. Τὰς κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ μομφὰς τοῦ αὐτοκράτορος τούτου προθυμεῖται ὁ Κύριλλος νὰ ἀποκρούσῃ ἑκάστας διεξοδικῶς. Πρὸ παντὸς σπουδάζει νὰ ἀνασκευάσῃ τὴν ἀπόφανσιν τοῦ Ἰουλιανοῦ ὅτι ὁ χριστιανισμὸς μέσην τέμνει ὁδὸν μεταξὺ ἰουδαϊσμοῦ καὶ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ὅτι μὲν οἱ χριστιανοὶ δὲν ἀποκλίνουσι τῶν βίβλων τοῦ Μωϋσέως, ὁμολογεῖ ὁ Κύριλλος ἀλλὰ διατείνεται ὅτι εἶναι ἀπηλλαγμένοι τῆς τερθρείας τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων. Οὗτοι, λέγει, καίπερ γενόμενοι ὕστατοι καὶ νεώτατοι καὶ κλέψαντες πολλὰ τοῦ Μωϋσέως ὅμως μόλις τινὰ σεμνοπρεπῆ καὶ ἀληθῆ λέγουσιν, ἐνῷ ὁ Μωϋσῆς πρεσβύτατος ὢν ὀρθὴν καὶ ἀπλανεστάτην περὶ τῆς ἀρρήτου οὐσίας γνώμην εἰσηγήσατο καὶ ἄριστα περὶ κοσμοποιΐας ἀπεφήνατο [2]. Πρὸς δὲ ἀποκρούει ὁ Κύριλλος τὸν εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν θεολογίαν ἔλεγχον τοῦ Ἰουλιανοῦ. Ἔψεγε δηλαδὴ ὁ ἀποστάτης αὐτοκράτωρ τὸ ὅτι ὁ Μωϋσῆς λέγει ὅτι ὁ τοῦ κόσμου δημιουργὸς ἐξελέξατο τὸ τῶν Ἑβραίων ἔθνος καὶ προσέχει εἰς ἐκεῖνο μόνον καὶ φροντίζει περὶ αὐτοῦ μόνου. Ἀλλ' ὁ Κύριλλος ἀντιλέγει ὅτι ὁ Μωϋσῆς καὶ ἡ θεόπνευστος Γραφὴ διδάσκουσιν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι γενεσιουργὸς τοῦ κόσμου παντὸς καὶ φροντίζει περὶ πάντων· ἂν δὲ ὁ Ἰσραὴλ καλῆται πρωτότοκος, ἔχει πάντως καὶ ἀδελφοὺς ἑτέρους, περὶ ὧν φροντίζει ὁ πατὴρ θεός [3]. Διέκρινε δὲ ὁ Ἰουλιανὸς κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀντίληψιν τὸν ὕψιστον θεόν, κοινὸν πατέρα καὶ βασιλέα, ἀπὸ τῶν δευτερευόντων θεῶν, ὧν ἕκαστος ἔχει ἰδίαν δύναμιν καὶ ἐπιτροπεύει ἴδιον ἔθνος. Τὴν ἀτοπίαν τῆς τοιαύτης δοξασίας δεικνύων ὁ Κύριλλος ἐρωτᾷ· διατὶ ἄρα ὁ δημιουργὸς ἐπέτρεψε τὴν τῶν ἐθνῶν πρόνοιαν εἰς κατωτέρους θεούς, πότερον ἐξ ἀνάγκης ὡς ἀδυνατῶν νὰ ἄρχῃ μόνος ἢ ἑκουσίως καίπερ ὑπάρχων τέλειος; Ἐὰν μὲν ἠλήθευε τὸ

---

1) Τὸ κατὰ Γαλιλαίων σύγγραμμα τοῦ Ἰουλιανοῦ παρέχει κατ' οὐσίαν ἁπλῆν ἐπανάληψιν τῶν μομφῶν τῶν παλαιοτέρων ἀντιπάλων τοῦ χριστιανισμοῦ, Κέλσου καὶ Πορφυρίου.

2) Παρὰ Migne τόμ. 46, σελ. 512 ἑξ.

3) Αὐτ. σελ. 652 ἑξ.

πρῶτον, δὲν θὰ ἦτο ὁ θεὸς παντοδύναμος, ὅπερ ἄτοπον· ἐὰν δὲ τὸ δεύτερον, ποία ἡ αἰτία τοῦ νὰ ἀποστῇ ὁ θεὸς τῆς τοῦ κόσμου κυβερνήσεως; Διότι. ἐὰν μὲν ἐγίνωσκεν ὅτι οἱ πολιοῦχοι θεοὶ θὰ ἦρχον ἄμεινον αὐτοῦ, τότε διατὶ ὁ ποιητὴς τῶν ὅλων ἐποίησεν ἀμείνους ἑαυτοῦ καὶ ἐντεχνεστέρους· ἐὰν δὲ πάλιν ἐγίνωσκεν ὅτι οὗτοι ἦσαν χείρονες αὐτοῦ, πῶς ἀγαθὸς ὢν ἐπέτρεψε τὴν ἀρχὴν εἰς χείρονας; Ὥστε κατὰ πάντα λόγον εἶναι ὁ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἰσχυρισμὸς ἄτοπος [1].

5. ***Θεοδώρητος ὁ Κύρου*** ἐγεννήθη περὶ τὸ 386 ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ ἐπαιδεύθη ἐν εὐσεβείᾳ πολλὰ ἔτη ἐν μοναστηρίοις διαγαγών. Διδάσκαλοι αὐτῷ ἐγένοντο ὁ Χρυσόστομος καὶ ὁ Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας συμμαθητὴς δὲ ὑπῆρξεν ὁ Νεστόριος. Τῷ δ᾽ ἔτει 423 κατέστη ἐπίσκοπος τῆς συριακῆς πολύχνης Κύρου καὶ μετὰ ζήλου θερμοῦ καὶ φιλανθρωπίας τὰ ὑψηλὰ καθήκοντα ἐπετέλεσε. Τὸ κατ᾽ ἀρχὰς ηὐνόει τῇ θεωρίᾳ τοῦ Νεστορίου καὶ μόνον κατὰ μικρὸν ἀπέπτυσε ταύτην, μετασχὼν δὲ τῆς ἐν Χαλκηδόνι τετάρτης οἰκουμενικῆς συνόδου ἀνεθεμάτισε καὶ αὐτὸς τοῦ παλαιοῦ φίλου τὴν αἵρεσιν. Ἐτελεύτησε περὶ τὸ 458 καταλιπὼν πλεῖστα καὶ παντοῖα συγγράμματα, ἀπολογητικὰ καὶ δογματικὰ ἐξηγητικὰ καὶ ἱστορικά, ἔτι δὲ ὁμιλίας καὶ ἐπιστολάς. Ἐκ τούτων μνημονεύομεν μόνον τὰ πρὸς τὴν φιλόσοφον ἱστοριογραφίαν ἔχοντα σπουδαιότητα. Τοιαῦτα δ᾽ εἶναι «*Περὶ προνοίας λόγοι δέκα*» καὶ «*Ἑλληνικῶν θεραπευτικὴ παθημάτων ἢ εὐαγγελικῆς ἀληθείας ἐξ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπίγνωσις*»· οἷς προσκείσθωσαν «*Αἱρετικῆς κακομυθίας ἐπιτομή*» [2], ἐν ᾗ καὶ φιλοσοφικὰ ζητήματα ἐρευνῶνται, καὶ «*Ἐρανιστὴς ἤτοι πολύμορφος*», στρεφόμενος κατὰ τῶν Εὐτυχιανῶν ὡς ἐρανιζομένων τὴν νέαν αὐτῶν σοφίαν ἐκ τῶν παλαιῶν αἱρέσεων. Ἐμφαντικῶς ἐξαίρει ὁ Θεοδώρητος τὴν περὶ τῆς τοῦ κόσμου δημιουργίας διδασκαλίαν τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς θαυμαστὴν καὶ πολλῷ κρείττονα τῶν περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος παντοειδῶν δοξασιῶν τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων. Κατὰ τὸ χριστιανικὸν δηλαδὴ δόγμα ὁ θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον ἐκ τοῦ μηδενὸς διὰ μόνης τῆς ἑαυτοῦ βουλήσεως· ὁ τῶν ὅλων θεὸς ἀπροσδεὴς ὢν οὔτε ὀργάνων οὔτε ὕλης προσδεῖται ἀλλ᾽ ὅπερ εἶναι τοῖς ἄλλοις τεχνίταις ὕλη καὶ ὄργανα καὶ χρόνος καὶ πόνος καὶ ἐπιστήμη καὶ ἐπι-

1) Ἔνθ. ἀνωτ. 677.—Πβλ. *C. Rauschen*, Grundriss der Patrologie.— *I. Geffcken*, zwei Griech. Apologeten, 1907.

2) Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐπιτομὴ παρέχει τὴν ἱστορίαν τῶν αἱρέσεων ἐν τέσσαρσι βιβλίοις καὶ ἀντιτίθησιν ἐν τῷ πέμπτῳ πρὸς τὴν πολύμορφον πλάνην διάγραμμα τῶν ὀρθοδόξων δογμάτων.

μέλεια, τοῦτο ὑπάρχει τῷ θεῷ ἡ βούλησις. Διότι πάντα ὅσα ἠθέλησεν ὁ θεὸς ἐποίησεν, ἠθέλησε δὲ οὐχὶ ὅσα ἠδύνατο ἀλλ᾽ ὅσα ἐθεώρησεν ἀρκετά· καὶ ἠδύνατο μὲν παντοδύναμος ὢν νὰ δημιουργήσῃ μυρίους καὶ δυσμυρίους κόσμους ἀλλ᾽ ὅμως τὴν κτίσιν δὲν ἐμέτρησε πρὸς τὴν δύναμιν [1]. Πάντα δὲ τὰ δημιουργήματα διεκόσμησε καὶ διέταξε κατὰ νόμους, οἵτινες μαρτυροῦσι τὴν θείαν σοφίαν καὶ δύναμιν καὶ πρόνοιαν. Καὶ ἀληθῶς τὴν τοῦ θεοῦ πρόνοιαν βλέπομεν δι᾽ ἑκάστου μέρους τῆς κτίσεως διακύπτουσαν καὶ φαινομένην καὶ φθεγγομένην καὶ δι᾽ αὐτῶν τῶν πραγμάτων μονονουχὶ βοῶσαν· βλέπομεν αὐτὴν ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ τοῖς οὐρανίοις φωστῆρσι, τουτέστι ἐν τῷ ἡλίῳ καὶ τῇ σελήνῃ καὶ τοῖς ἄστροις, ὡσαύτως ἐν τῷ ἀέρι καὶ ἐν τοῖς νέφεσιν, ἐν τῇ γῇ καὶ ἐν τῇ θαλάσσῃ καὶ τοῖς περὶ τὴν γῆν ἅπασιν, ἐν φυτοῖς καὶ βοτάνοις καὶ σπέρμασιν, ἐν ζῴοις λογικοῖς καὶ ἀλόγοις, πεζοῖς καὶ πτηνοῖς καὶ νηκτοῖς καὶ ἑρπετοῖς καὶ ἀμφιβίοις, ἡμέροις τε καὶ ἀγρίοις [2]. Ἀποδεικνύεται λοιπὸν ἡ θεία πρόνοια ἀπὸ τοῦ ἀέρος καὶ τῆς γῆς καὶ τῆς θαλάσσης καὶ τῶν ποταμῶν καὶ πηγῶν καὶ μάλιστα ἀπὸ τῆς τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος κατασκευῆς [3]. Οὐδὲ μαρτυρεῖ κατὰ τῆς προνοίας ἡ ἄνισος τῶν ἀγαθῶν διανομή. Καὶ πλουτοῦσι μὲν ἄνθρωποι πονηρότατοι καὶ εὐμοιροῦσι μυρίων ἀγαθῶν, τοὐναντίον δὲ συζῶσι πενίᾳ οἱ τῆς ἀρετῆς φροντισταὶ καὶ ἐν δυσκληρίαις ταλαιπωροῦσι καὶ μυρία ὅσα ὑπομένουσιν ἀλγεινά. Ἀλλ᾽ ὁ πλοῦτος δὲν εἶναι ὅρος τῆς εὐδαιμονίας, ὁπότε ἀποβαίνει συνήθως ἀδικίας συνεργός, ἀλλ᾽ εἶναι ἐπίβουλος τῆς ἀρετῆς ὡς ἔχων πολλοὺς θορύβους καὶ φροντίδας παντοδαπὰς καὶ τρικυμίας εἴδη μυρία. Ἡ δὲ πενία εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ φιλοσοφίας συνεργὸς καὶ ὄργανον τῆς τελειοτάτης ἀρετῆς· ἡ σπάνις ὑποτάττει τὰ πάθη εἰς τὸ λογικόν, ἀπαλλάττει τῶν ἔξωθεν φροντίδων καὶ ποιεῖ ἡσυχίαν καὶ γαλήνην. Βεβαίως καὶ ὁ πλοῦτος δὲν εἶναι καθ᾽ ἑαυτὸν κακὸς ἀλλὰ πάντως προβιβάζει ἧττον τῆς πενίας εἰς τὴν ἀρετήν [4]. Ὡσαύτως δὲν ἀντίκειται τῇ προνοίᾳ ἡ ὕπαρξις δεσποτῶν καὶ δούλων. Διότι ἡ τοιαύτη διάκρισις δὲν ἐγένετο ἐξ ἀρχῆς ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ ποιητοῦ, ὅστις ἓν γένος ἁπάντων ἐδημιούργησεν, ἀλλ᾽ ἐπεγένετο κατὰ μικρὸν εἰς τὴν ἀνάγκην· ἕνεκα τῆς ἀναρχίας καὶ ἀκοσμίας ἐδέησε νὰ διαιρεθῶμεν οἱ ἄνθρωποι εἰς ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους, ἵνα ὁ πρὸς τοὺς ἄρχοντας φόβος σμικρύνῃ τῶν ἁμαρτη-

1) Ἑλλην. παθημ. θεραπ. παρὰ Migne 83, 916.

2) Αὐτ. σ. 917 ἑξ. Περὶ προνοίας λογ. 1. σελ. 561C. ἑξ.

3) Περὶ προνοίας λογ. 2 καὶ 3.

4) Αὐτ. λογ. 6.

μάτων τὸ πλῆθος. Ἐπειδὴ δηλαδὴ ἡ φύσις εἰς τὸ κακὸν ἐξώκειλεν, παρέστη ἀνάγκη νόμων ὡς ἀγκύρας σκάφους ἀνερματίστου· ἡ δὲ τῶν νόμων θέσις συνεπήγαγε τὰς ἐξουσίας καὶ ἀρχάς, ὧν ὁ φόβος συνέχει τοὺς ἀδίκους καὶ ἀποτρέπει ἀπὸ τῆς κακουργίας. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα δύναταί τις νὰ κατίδῃ τὴν τοῦ θεοῦ πρόνοιαν καὶ τὴν τῆς οἰκονομίας ἰσότητα· τῇ μὲν δεσποτείᾳ συνέζευξε φροντίδας καὶ συνῆψεν ἀγρυπνίας, τῇ δὲ δουλείᾳ ἔδωκε πλείονα ὑγίειαν καὶ ἐπόρισεν ὕπνον ἡδὺν καὶ μακρότερον [1]. Ἐκ τῶν βραχυτάτων τούτων γίνεται φανερὸν ὅτι ὁ Θεοδώρητος πρὸς τὴν σκεπτικὴν φιλοσοφίαν ἀντέταξε μετὰ σπουδῆς καὶ ἀνέπτυξε μετ' ἀκριβείας τὴν ἔννοιαν τῆς θείας προνοίας κατ' ἀντίληψιν χριστιανικήν [2].

[1]) Αὐτ. λογ. 7.

[2]) Πβλ. *I. Geffcken,* Zwei griech. Apologeten, 1907.—*Überweg - Geyer,* σ. 667.

Γ'. ΛΑΤΙΝΟΙ

ΠΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

ΤΟΥ ΤΕΤΑΡΤΟΥ ΚΑΙ ΠΕΜΠΤΟΥ ΑΙΩΝΟΣ

1. Ἱλάριος, Ἀβρόσιος, Ἱερώνυμος.

Ἡ χριστιανικὴ φιλοσοφία ἀνεπτύχθη, ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν ἐρρήθη, οὐ μόνον ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ δυτικῇ ἐκκλησίᾳ. Καὶ ἐν ταύτῃ ἀνεφάνησαν κατὰ τὴν τετάρτην καὶ τὴν πέμπτην ἑκατονταετηρίδα ἄνδρες ἱκανοὶ τὰ δόγματα τὰ χριστιανικὰ προασπίσαντες καὶ διὰ τῆς φιλοσοφίας ἔμπεδα καὶ σταθερὰ νὰ καταστήσωσι σπουδάσαντες. Οὕτως ὁ *Ἰούλιος Φίρμικος Μάτερνος* (Iulius Firmicus Maternus), ἐκ Σικελίας καταγόμενος, συνέγραψεν ἐν τοῖς ἔτεσι 345—347 τὴν ἀπολογίαν De errore profanarum religionum, ἐν ᾗ κατ' ἐξοχὴν ἀπέκρουε τὴν μυστικὴν λατρείαν καὶ τὰ τῶν ἐθνικῶν μυστήρια καὶ τελευτῶν παρεκάλει τοὺς αὐτοκράτορας Κωνστάντιον καὶ Κώνσταντα εἰς καταδίωξιν τῶν ἐθνικῶν. Καταπολεμῶν δὲ τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν ἠκολούθει ἐν πολλοῖς Κλήμεντι τῷ Ἀλεξανδρεῖ [1]. Ὁ δὲ *Γαΐος Μάριος Βικτωρῖνος* (G. Marius Victorinus), ἐξ Ἀφρικῆς καταγόμενος, ἐγένετο εὐδοκιμώτατος τῆς ῥητορικῆς διδάσκαλος ἐν Ῥώμῃ ἐπὶ Κωνσταντίου καὶ ἐν βαθεῖ γήρατι ἠσπάσατο περὶ τὸ 355 τὸν χριστιανισμόν. Ἐθνικὸς ὢν ἐξέδωκε πολλὰ ῥητορικὰ καὶ γραμματικὰ καὶ φιλοσοφικὰ συγγράμματα [2], χριστιανὸς δὲ γενόμενος συνέγραψε κατὰ τῶν ἀρειανῶν καὶ τῶν μανιχαίων [3]. Οὗτος ἐθεώρει τὸν θεὸν ὡς ἀφθονίαν τοῦ ὄντος καὶ μὴ ὄντος, διότι ὁ θεὸς περιλαμβάνει μὲν ἐν ἑαυτῷ πᾶν ὂν ἀπο-

[1]) Ῥητέον ὅτι ὁ Μάτερνος πρὶν εἰσέλθῃ εἰς τὸν χριστιανισμόν, συνέγραψεν ἐν ὀκτὼ βιβλίοις ἔργον ἐπιγραφόμενον Mathesis, ὅπερ ἦτο περιεκτικὸν ἐγχειρίδιον τῆς παλαιᾶς ἀστρολογίας.

[2]) Μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν συγγράμματα τῶν πλατωνικῶν (**Augustin. Confes.** 8,2), τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ Πορφυρίου, τὰς Κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλους· ἔτι δὲ συνέταξεν ὑπομνήματα εἰς τὴν ῥητορικὴν τοῦ Κικέρωνος, (**De inventione**).

[3]) Πβλ. **Bardenhewer Patrologie** σ. 361ἑξ. καὶ Κοντογόνου κριτ. καὶ φιλολ. ἱστορ. 2, 313ἑξ.

θρησκείας (De vera religionae),[1] ὅπερ συνεγράφη τῷ 390 κατὰ τῶν Μανιχαίων καὶ δεικνύει ὅτι ἡ ἀληθὴς θρησκεία εὕρηται ἐν τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ. Ἐκ δὲ τῶν συγγραμμάτων, ἅπερ ὕστερον ὁ Αὐγουστῖνος συνέταξεν ὢν πρεσβύτερος καὶ ἐπίσκοπος, ἔχουσι μείζονα σπουδαιότητα τάδε· α) *Περὶ τῆς ἀπὸ τῆς πίστεως ὠφελείας* (De utilitate credendi),[2] ἔνθα ἐλέγχονται οἱ Μανιχαῖοι οἱ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἐκκλησίας ἐπισκώπτοντες καὶ ἀποδεικνύεται ἡ ἀνάγκη καὶ χρησιμότης τῆς πίστεως. β) *Περὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας* (De doctrina christiana)[3], τε ὑφήγησις τοῦ τρόπου, καθ' ὃν πρέπει νὰ ἑρμηνεύηται ἡ ἁγία Γραφή. γ) *Περὶ πίστεως καὶ συμβόλου* (De fide et symbolo)[4], ὅπερ ἐστὶν ἑρμηνεία τῶν ἀποστολικῶν συμβόλων πρὸς θεμελίωσιν τῆς πίστεως τῶν ἄρτι βαπτισθέντων. δ) *Ἐγχειρίδιον πρὸς Λαυρέντιον ἢ περὶ πίστεως καὶ ἐλπίδος καὶ ἀγάπης* (Enchiridion ad Laurentium sive de fide, spe et caritate:)[5], *«χρυσοῦν βιβλίον»* περιέχον τὰς ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἠθικῆς. ε) *Κατὰ τοῦ Μανιχαίου Ἀδειμάντου* (Contta Adimantum)[6], ἔνθα δεικνύεται ὅτι ἡ Κ. Διαθήκη δὲν διαφωνεῖ πρὸς τὴν παλαιάν. Πρὸς δ' ἔτι ἔγραψε κατὰ τοῦ Μανιχαίου Φαύστου (Contra Faustum) βιβλία 33[7] καὶ ἄλλα συνέγραψεν ἔργα κατὰ τῶν Μανιχαίων καθόλου καὶ τῶν Πελαγιανῶν καὶ ἄλλων αἱρετικῶν. Τούτοις προσκείσθωσαν πολλὰ ἐξηγητικὰ καὶ ἠθικὰ συγγράμματα, λόγοι καὶ ἐπιστολαί. Μεγάλην σπουδαιότητα πρὸς τὴν δογματικὴν καὶ τὴν φιλοσοφίαν ἔχουσι τὰ ἑξῆς συγγράμματα 1) *Περὶ τριάδος* (De trinitate) ἐν 15 βιβλίοις[8]. β) *Περὶ πολιτείας τοῦ θεοῦ* (De civitate Dei)[9] ἐκ βιβλίων 22 συγκείμενον καὶ εἰς δύο μέρη διαιρούμενον. Ἐν μὲν τῷ πρώτῳ μέρει (βιβλ. 1—10) ἀναιρεῖται ὁ τῶν ἐθνικῶν ἰσχυρισμός, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ συνεβάλοντο εἰς τὸ μεγαλεῖον τῆς Ῥώμης καὶ ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ἐνέχεται εἰς τὴν ἐρήμωσιν τῆς Ἰταλίας· ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ ἀναπτύσσονται αἱ δύο πολιτεῖαι, ἡ τοῦ θεοῦ καὶ ἡ τοῦδε τοῦ κόσμου, γ) *Αἱ ἐξομολογήσεις* (Confessiones)[10], ὅπερ σύγ-

1) M 34,121—172.
2) M 42,65—92.
3) M 34,15—122.
4) M. 40, 181—196.
5) M 40, 231—290.
6) M. 42, 129—172.
7) M 42, 207—518.
8) M 42, 819—1098.
9) Migne λατ. πατρ. 41
10) M. 32, 659—868.

γραμμα σύγκειται 13 βιβλίων καὶ περιέχει βιογραφίαν τοῦ Αὐγουστίνου ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας μέχρι τοῦ ἔτους 400. Ἐν μὲν τοῖς δέκα πρώτοις βιβλίοις ἀποκαλύπτει ὁ συγγραφεὺς τὸν ἑαυτοῦ βίον καὶ ὁμολογεῖ ἐν μετανοίᾳ τὰ ἴδια ἁμαρτήματα, ἐν δὲ τοῖς λοιποῖς ποιεῖται παρατηρήσεις εἰς τὸ πρῶτον τῆς γενέσεως κεφάλαιον· δ) *Αἱ ἐπανορθώσεις* (Retractationes)[1] εἶναι ἀπαρίθμησις καὶ σύνοψις τῶν μέχρι τοῦ 427 συνταχθέντων συγγραμμάτων τοῦ Αὐγουστίνου καὶ σκοποῦσι τὴν διασάφησιν νοημάτων τινῶν καὶ τὴν διόρθωσιν τῶν ἡμαρτημένων. Εἶναι ἀληθῶς ἐκπληκτικὴ ἡ συγγραφικὴ τοῦ ἀνδρὸς τούτου ἐνέργεια, ὅστις πλεῖστα μέχρι τοῦ θανάτου ἔργα παρεσκεύασε καὶ περὶ πάντων τῶν τότε θεολογικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ζητημάτων μετ' ἀγχινοίας καὶ πολυμαθείας διέλαβεν[2].

Μέλλοντες ἐν τοῖς ἑξῆς νὰ ὑποτυπώσωμεν τὰς φιλοσοφικὰς τοῦ Αὐγουστίνου ἀρχὰς προσῆκον εἶναι νὰ ἴδωμεν πρῶτον τὴν περὶ πίστεως καὶ ἐπιστήμης γνώμην αὐτοῦ.

2. ***Πίστις καὶ ἐπιστήμη· χριστιανισμὸς καὶ φιλοσοφία.*** Ἡ κυρίως ἐπιστήμη ἐρείδεται ἐπὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ νοῦ καὶ εἶναι βεβαιοτάτη, ἐφ' ὅσον ὁ νοῦς κρίνει κατὰ τὰς γενικὰς ἀληθείας[3]. Ὑπάρχει δὲ καὶ ἕτερον εἶδος γνώσεως, τουτέστιν ἡ πίστις, ἥτις ὁρίζεται ὡς νόησις μετὰ συναινέσεως[4]. Ἡ ἀνάγκη τῆς πίστεως εἶναι πρακτικὸν αἴτημα τῆς ζωῆς καὶ ἄνευ πίστεως εἰς οὐδεμίαν θὰ ἐχωροῦμεν ἐνέργειαν. Μέγα δὲ τῶν γνώσεων ἡμῶν μέρος προέρχεται ἐκ τῆς πίστεως, διότι πολλὰ ἅτινα δὲν δυνάμεθα νὰ μάθωμεν αὐτοὶ παραδεχόμεθα πιστεύοντες εἰς τὴν μαρτυρίαν ἄλλων γνωρισάντων ταῦτα[5]. Ἡ πίστις εἶναι ὁ δεσμὸς καὶ ἡ βάσις τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας· ἐπὶ τῆς πίστεως ἐρείδεται ἡ φιλία, διότι τὸ φρόνημα τοῦ φίλου δὲν δύναται νὰ ὀφθῇ καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ πιστευθῇ. Ἄνευ τῆς πίστεως θὰ διελύοντο πάντες οἱ δεσμοὶ τοῦ γάμου καὶ πάσης συγγενείας, διότι ἡ πίστις συνέχει τὴν ἀμοιβαίαν ἀγάπην τὴν κατὰ φύσιν μὴ δυναμένην νὰ ὀφθῇ[6].

1) M. 32, 583—656.
2) Τὰ συγγράμματα τοῦ Αὐγουστίνου ἦσαν ἐπὶ αἰῶνας ἡ κυριωτάτη πηγὴ τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας καὶ θεολογίας.
3) De civit. dei 19, 18.
4) De praedest sanct 2· «ipsum credere nihil aliud est, quam cum assensione cogitare. Non enim omnis, qui cogitat, credit, cum ideo cogitent plerique, ne credant; sed cogitat omnis, qui credit, credendo cogitat et cogitando credit». Enchirid. 20.
5) Confes. 6, 5.
6) De fide rerum 1—2.

Ἁπλῶς δ᾿ εἰπεῖν ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία θὰ διελύετο, ἐὰν ἐκράτει ἡ ἀρχὴ τοῦ νὰ μὴ πιστεύωμεν ὅ,τι δὲν δυνάμεθα αὐτοὶ νὰ μάθωμεν [1]. Ἡ πίστις αὕτη ὡς ὑποκειμενικὴ οἰκείωσις καὶ ἀρχικὴ εἰσδοχὴ πράγματός τινος εἰς τὴν συνείδησιν στηρίζεται ἤδη ἐπί τινος νοήσεως· διότι οὐδεὶς πιστεύει εἴς τι, πρὶν νοήσῃ ὅτι ὀφείλει νὰ πιστεύσῃ. Ὁπότε δηλαδὴ ἡ τοῦ πιστεύειν βούλησις ἐπιγίνεται εἴς τινα νοήματα, ἐπάναγκες ἵνα πᾶν τὸ πιστευόμενον πιστεύηται διά τινος προηγουμένης νοήσεως [2]. Ὁ ἄνθρωπος δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ πιστεύῃ, εἰ μὴ ὑπῆρχεν αὐτῷ νοῦς τις (quantalacumque ratio) ἄγων εἰς τὴν πίστιν [3]. Οὕτως ἐμφανίζεται ἡ πίστις ὡς ἀρχέγονος γνῶσις καὶ ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν ἐπιστήμην, τ. ἔ πρὸς τὴν διὰ τοῦ νοῦ τελουμένην κατάληψιν, ὡς ἡ ἄμεσος γνῶσις πρὸς τὴν ἔμμεσον· δύναται δὲ καὶ ὀφείλει νὰ προαχθῇ εἰς ἐπιστήμην, ὅπως πορίσῃ βεβαίωσιν τοῦ ὑποκειμένου αὐτῆς [4]. Εἶναι δ᾿ ἡ πίστις ἀναγκαία τῇ ἐπιστήμῃ, καθ᾿ ὅσον ὡς ὁμολογία ἐπὶ τῆς βουλήσεως μᾶλλον ἢ ἐπὶ τῆς ἐπιγνώσεως ἐρειδομένη [5] ἀποτελεῖ καθόλου τὴν πρώτην βαθμῖδα τῆς κυρίως γνωστικῆς ἐνεργείας· ἡ πίστις εἶναι ἄφευκτος ὅρος τῆς ἐπιστήμης [6]. Καὶ ὅπως ἡ πίστις ὅλως εἶναι ἡ βαθυτάτη ῥίζα καὶ ἀναγκαία προϋπόθεσις τῆς ἐπιστήμης, οὕτω καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστις ἰδίᾳ ὑπάρχει ἀπαραίτητος ὅρος τῆς τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων γνώσεως. Εἰς τὴν ἀληθῆ λοιπὸν θρησκείαν οὐδεὶς ἔρχεται ἄνευ προηγουμένης πίστεως εἰς ἐκεῖνο, ὅπερ ὕστερον κατὰ τὰς ἐπιταγὰς τῆς πίστεως ταύτης ζῶν θὰ καταστῇ ἱκανὸς νὰ καταλάβῃ. Τούτων οὕτως ἐχόντων εὔδηλον ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀληθοῦς θρησκείας εἶναι ἡ εὐλαβὴς ὑποταγὴ εἰς τὴν αὐθεντίαν, ἥτις οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ὑπ᾿ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ ἐνεποιήθη [7]. Ἐὰν μηδὲ τὰ ἀνθρώπινα δύνανται νὰ ἔχωσι καλῶς ἄνευ πίστεως, πόσῳ ἀναγκαιοτέρα εἶναι αὕτη ἐπὶ τῶν θείων πραγμάτων, ὧν ἡ γνῶσις εἶναι δυσκολωτέρα;

[1]) De util. Cred. 12.

[2]) De praedest. sanct. 2.

[3]) Epist. 222 ad. Cons.

[4]) De lib. arb. 2, 2. De vera relig. 8, 14.

[5]) Σημειωτέον ὅτι ἡ πίστις δὲν εἶναι ἔργον μόνον τῆς ἡμετέρας βουλήσεως ἀλλὰ καὶ τῆς θείας χάριτος τῆς θαυμαστῶς ἐπὶ τὴν καρδίαν ἡμῶν ἐπενεργούσης. De praedest. Sanct. 2, 6.

[6]) De magistro 11. Οἱ ὑπισχνούμενοι ἐπιστήμην ἄνευ τῆς πίστεως, ὡς ἐποίουν οἱ Μανιχαῖοι, δὲν κέκτηνται ἀληθῶς τὴν ἐπιστήμην. De util. cred. 1. Confes. 6, 5.

[7]) De vera relig. 16.

Ὅπως δ᾿ ἐπὶ τῶν ὁρατῶν, ἅτινα ἡμεῖς αὐτοὶ δὲν εἴδομεν, πρέπει νὰ πιστεύωμεν εἰς τοὺς ταῦτα παρατηρήσαντας, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν ἀοράτων καὶ θείων πραγμάτων ὀφείλομεν νὰ πιστεύωμεν εἰς ἐκείνους, οἵτινες ὑπὸ τοῦ Θεοῦ φωτισθέντες ἔμαθον αὐτά [1]. Ἀλλ᾿ ὁπότε ἡ ἀνθρωπίνη νόησις ὀφείλει νὰ ὑποτάσσηται εἰς τὴν αὐθεντίαν τῆς πίστεως, δὲν ἕπεται ὅτι μειοῦται ἡ γνωστικὴ τοῦ ἀνθρώπου δύναμις οὐδ᾿ ὑποτιμᾶται ἡ πρὸς γνῶσιν σπουδή. Τοὐναντίον πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ καταστῇ διὰ τῆς πίστεως ἱκανὸς πρὸς γνῶσιν· πρέπει νὰ πιστεύσῃ, ἵνα γνωρίσῃ [2]. Ἡ πίστις δ᾿ ὅμως ἔχει τοὺς ἑαυτῆς ὀφθαλμούς, δι᾿ ὧν τρόπον τινὰ βλέπει ὅτι δὲν γινώσκει εἰσέτι ὅ,τι πιστεύει. Διὸ ἐπάναγκες ὅπως ἡ κατὰ πίστιν ὑποταγὴ εἰς τὴν αὐθεντίαν μὴ εἶναι τυφλή. Ἡ τὴν πίστιν ἀπαιτοῦσα αὐθεντία προπαρασκευάζει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν γνῶσιν τὴν ποιοῦσαν τοῦ πιστευομένου πράγματος τὴν κατανόησιν. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς αὐθεντίας δὲν λείπει ὅλως ἡ νόησις, ὁπότε τις ἀνασκοπεῖ τί ὀφείλει νὰ πιστεύῃ καὶ πιστεύων στηρίζεται ἐπὶ ἀνωμολογημένων ἤδη ἀληθειῶν [3]. Ἄλλως δὲ ἡ αὐθεντία εἶναι προτέρα τοῦ νοῦ μόνον κατὰ χρόνον, ἐνῷ κατὰ φύσιν καὶ ἀξίαν προηγεῖται ὁ νοῦς [4]. Καὶ αὕτη μὲν εἶναι ἡ φυσικὴ τάξις ἐν τῇ μαθήσει καθόλου, ὥστε ἡ αὐθεντία νὰ προηγῆται τοῦ νοῦ· ἰδίᾳ δὲ τοῦτο γίνεται ἐπὶ τῶν ὑψίστων ἀληθειῶν, ἃς οἱ διὰ τὴν ἁμαρτίαν καὶ πλάνην σκοτισθέντες ἄνθρωποι ἀδυνατοῦμεν νὰ θεωρήσωμεν καὶ προσδεόμεθα πρὸς τοῦτο τῆς αὐθεντίας. Οἱ ἐκ τῆς ἁμαρτίας ἀσθενεῖς καὶ ἀνίκανοι πρὸς διάγνωσιν τῆς ἀληθείας καταστάντες ἄνθρωποι ἔχουσιν ἀνάγκην τῆς αὐθεντίας, δι᾿ ἧς καθαίρονται καὶ κρατύνονται πρὸς τὴν ὑπερτάτην ἐποπτείαν [5]. Πιθανὸν νὰ προβληθῇ ἡ ἔνστασις ὅτι ἐπικρατοῦντος τοῦ νοῦ δὲν θὰ παρέμενον αἱ τῇ πίστει ἀποκεκαλυμμέναι ἀλήθειαι. Τοιαύτη δ᾿ ὅμως ἀντίρρησις προϋποθέτει τὴν σφαλερὰν δοξασίαν ὅτι μεταξὺ πίστεως καὶ νοῦ ὑπάρχει διάστασις, ἧς δοξασίας ἐπακολούθημα εἶναι ἡ καταφρόνησις ἢ τῆς πίστεως ἢ τοῦ νοῦ. Καὶ ὑπάρχει μὲν πλημμελὴς νόησις τῇ πίστει ἀντικειμένη ἀλλὰ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ φεύγωμεν πᾶσαν νόησιν, ὅπως δὲν φεύγομεν πάντα

[1]) De civ. dei 11, 3. Ῥητέον ὅτι ἡ πίστις δὲν πρέπει νὰ συγχέηται πρὸς τὴν εὐπιστίαν, ἧς διαφέρει ὅσον ἡ φιλομαθία τῆς περιεργίας. De utilit. cred. 9.

[2]) De ordine 2, 5.

[3]) De verar relig. 24, 45.

[4]) De ord. 2, 9. De vera relig. 24, 45.

[5]) De civ. dei 11, 2. De trinit 1, 8, 17. De util. cred 16.

λόγον ἕνεκα τῆς ὑπάρξεως καὶ λόγου ἡμαρτημένου. Τῆς σφαλερᾶς νοήσεως εἶναι προτιμοτέρα οὐ μόνον ἡ ἀληθὴς νόησις ἡ τῇ πίστει συνᾴδουσα ἀλλὰ καὶ ἡ ψιλὴ πίστις[1]. Ἐπειδὴ δὲ πίστις καὶ ἀληθὴς νόησις δὲν κωλύουσιν ἀλλὰ τοὐναντίον συμπληροῦσι καὶ προάγουσιν ἀλλήλας, πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ μὴ ἀρκῆται τῇ ἁπλῇ πίστει ἀλλὰ νὰ φωτίζῃ αὐτὴν διὰ τοῦ φωτὸς τοῦ νοῦ καὶ νὰ κυροῖ διὰ τῆς ἀσφαλοῦς γνώσεως[2]. Καρπὸς τῆς πίστεως εἶναι ἡ νόησις, οὐδ' ὠφελεῖ ἡ πίστις, ἂν μὴ προάγῃ εἰς τὴν ἐπιστήμην[3]. Ἡ πίστις γίνεται οὐχὶ πρὸς τοῦτο, ὅπως μὴ χρῄζωμεν τῆς ἐρεύνης τῶν αἰτίων οὐδ' εἶναι τοῦ θεοῦ θέλημα νὰ περιοριζώμεθα ἐν τῇ πίστει· ἐκ τοῦ ἐναντίου ὁ θεὸς θέλει ἵνα τὸ πιστευόμενον θεωρῶμεν ὑπὸ τὰς αὐγὰς τοῦ νοῦ. Πρὸς τοῦτο δ' ἔδωκε τῷ ἀνθρώπῳ νοῦν, ὅστις διακρίνει καὶ ἀνυψοῖ ἡμᾶς ὑπὲρ τὰ λοιπὰ ζῷα ἀμελούμενος δὲ καταρρίπτει εἰς τὴν βαθμίδα τῶν ἀλόγων[4]. Λοιπὸν ἔν τε τοῖς ἄλλοις καὶ ἐν τοῖς θρησκευτικοῖς πράγμασιν ἀπορρίπτει ὁ Αὐγουστῖνος τὴν τυφλὴν πίστιν καὶ ἀπαιτεῖ τὴν χρῆσιν τοῦ νοῦ καὶ τὴν θεραπείαν τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως. Ἡ πίστις κατ' αὐτὸν προηγεῖται τῆς κατὰ λόγον γνώσεως, ἥτις ἀκολουθεῖ ἐκείνῃ, εἰ καὶ ἀδυνατεῖ νὰ εἰσδύῃ εἰς πάντα τῆς πίστεως τὰ ὑποκείμενα[5]. Ὑπάρχουσι δηλαδὴ πολλά, ὧν δὲν δυνάμεθα νῦν νὰ νοήσωμεν τοὺς λόγους καὶ εὕρωμεν τὰς αἰτίας· τούτων τὴν τελείαν γνῶσιν θὰ λάβωμεν μετὰ τὸν παρόντα βίον, ὅταν θὰ βλέπωμεν τὸν Θεὸν κατὰ πρόσωπον[6].

Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται συμφανὲς ὅτι ἡ ἐπιστήμη, ἐὰν μέλλῃ νὰ εἶναι ὀρθή, ὀφείλει νὰ συμφωνῇ τῇ ὀρθῇ πίστει. Ὅθεν ἡ φιλοσοφία ὑποττάσσεται κατ' οὐσίαν τῷ χριστιανισμῷ καὶ λαμβανει ὅλως θεολογικὸν χαρακτηρα, καθὰ ἄλλως καὶ ὁ ὁρισμὸς αὐτῆς ἐμφαίνει. Φιλοσοφία δηλαδὴ εἶναι ἡ ἀγάπη καὶ ζήτησις τῆς σοφίας, σοφία δὲ κυρίως εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν θείων πραγμάτων·[7] ἡ ἐπιστήμη τῶν ἀνθρωπίνων καὶ καθόλου τῶν ἐπιγείων δύναται μόνον καταχρηστικῶς νὰ ὀνομασθῇ σοφία, διότι τὰ πλεῖστα τῶν τοιούτων πραγμάτων εἶναι

---

1) Epist. 222 ad cons.

2) De lib. arb. 1, 3, 6.

3) Tract. 22 in evang. Ioann. 2. Epist. ἔνθ. ἀνωτ.

4) Enarr. in Ps. 103.

5) Ὁ κύκλος τῆς πίστεως εἶναι πολλῷ εὐρύτερος τοῦ τῆς ἐπιστήμης. Ὅ,τι γινώσκομεν, τοῦτο καὶ πιστεύομεν· ἀλλ' οὐχὶ πᾶν, ὅ,τι πιστεύομεν, δυνάμεθα καὶ νὰ γινώσκωμεν. De magistro 11.

6) De trinit. 9,1. Epist. 222.

7) Confes. 10,1.

ἀνωφελὴς κενότης καὶ ἐπιβλαβὴς περιεργία (supervacua vanitas et noxia curiositas)[1]. Καὶ δὲν ἀπορρίπτεται μὲν ὅλως ἡ τῶν τοιούτων πραγμάτων ἐπιστήμη ἀλλ' ἀπαιτεῖται ὅπως αὕτη εὑρίσκηται ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸν θεόν· ἡ γνῶσις τοῦ ὁρατοῦ καὶ παροδικοῦ πρέπει νὰ ἀνυψοῖ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἀοράτου καὶ ἀϊδίου. Πᾶσα λοιπὸν περὶ τὰ γήϊνα ἐπιστήμη, δηλονότι ἡ φυσική, ἔχει μόνον κατὰ τοσοῦτο ἀληθῆ ἀξίαν, καθ' ὅσον βοηθεῖ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ θεοῦ, τῆς τῶν πάντων ἀρχῆς[2]. Ἡ γνῶσις δ' ὅμως τοῦ θεοῦ δὲν γίνεται χάριν ἑαυτῆς ἀλλ' ὅπως ἀγάγῃ εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ θεοῦ καὶ τὴν ἐν αὐτῷ εὐδαιμονίαν[3]. Ὥστε ἡ φιλοσοφία ἔχει οὐ μόνον θεωρητικὸν ἀλλὰ καὶ πρακτικὸν σκοπόν, ἀφοῦ ἐπιδιώκει τὴν γνῶσιν τοῦ θεοῦ καὶ στοχάζεται τῆς ἐν τῷ ἀκροτάτῳ τούτῳ ἀγαθῷ ἐπιτυγχανομένης ὑψίστης εὐδαιμονίας[4]. Ὁπότε δὲ τελικὸς τῆς φιλοσοφίας σκοπὸς εἶναι ἡ τοῦ θεοῦ γνῶσις, ἕπεται ὅτι κύριον πρόβλημα πρόκειται αὐτῇ τὸ ζήτημα τῆς ὑπάρξεως καὶ οὐσίας τοῦ θεοῦ. Εἰς τὴν λύσιν τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου προβλήματος ἄγει ἡ μέθοδος τῆς αὐτογνωσίας, διότι μόνον ἐντὸς τῆς νοερᾶς αὐτοῦ ψυχῆς δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ γνωρίσῃ τὸν ἀληθῆ θεόν, τὸ ἀρχέτυπον ἐκεῖνο πάντων τῶν πεπερασμένων πνευμάτων. Ὁ θεὸς ἄρα καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι τὰ δύο ὑποκείμενα, περὶ ἃ στρέφεται ἡ τοῦ Αὐγουστίνου φιλοσοφία[5]. Τὸ μὲν περὶ ψυχῆς ζήτημα ἄγει εἰς τὴν γνῶσιν ἡμῶν αὐτῶν, τὸ δὲ περὶ τοῦ θεοῦ ἄγει εἰς τὴν γνῶσιν τῆς τῶν πάντων ἀρχῆς· ἡ λύσις ἐκείνου τοῦ προβλήματος ἄγει εἰς τὴν λύσιν καὶ τούτου· ἐκεῖνο μὲν εἶναι ἡδύτερον τοῦτο δὲ σπουδαιότερον. τὸ μὲν πρῶτον εἶναι πρόβλημα τῶν μανθανόντων τὸ δὲ δεύτερον τῶν

---

1) De trinit. 13,1. De doctrin. christ. 2,38,57.

2) De trinit. 5,1. De ordine 2,16. Αἱ φυσικαὶ γνώσεις παραβαλλόμεναι πρὸς τὴν γνῶσιν τοῦ θεοῦ εἶναι περιτταὶ μᾶλλον δ' ἐπιβλαβεῖς. Τοιαῦτα δοξάζων ὁ Αὐγουστῖνος ἐπαινεῖ, ὡς εἰκός, τὸν Σωκράτη, ὅστις χαίρειν ἐάσας τὰς φυσικὰς ἐρεύνας ἐτράπη ἐπὶ τὰ ἠθικὰ ζητήματα τὰ στοχαζόμενα τοῦ ἀκροτάτου ἀγαθοῦ. De civ. dei 8,3.

3) Contr. Acad. 1,8,23. Retract. 1, 2 «In quo libro constitit inter nos, non esse beatam vitam nisi perfectam cognitionem Dei».

4) De civ. dei 8, 1. 8, 3. 19, 1. Ὁ Αὐγουστῖνος προκρίνει τοὺς πλατωνικοὺς πάντων τῶν ἄλλων φιλοσόφων ὡς ἀποφαίνοντας τὸν θεὸν πηγὴν πάσης εὐδαιμονίας· ἐπαινεῖ δὲ τὸν Πλάτωνα γνωματεύοντα ὅτι ὁ σοφὸς εἶναι μιμητής, γνώστης καὶ ἐραστὴς τοῦ θεοῦ, καὶ ὅτι κοινωνῶν αὐτοῦ γίνεται μακάριος. Αὐτ. 8, 4. 8, 5.

5) Solil. 1, 2 «Deum et animan scire cupio. Nihilne plus ?. Nihil omnino». Αὐτ. 2. 1 «Deus semper idem, noverim me noverim te!». Αὐτ. 2, 6.

μεμαθηκότων. Οὗτος δὴ εἶναι ὁ τρόπος τῆς σπουδῆς τῆς σοφίας, δι' ἧς καθιστάμεθα ἱκανοὶ νὰ νοήσωμεν τὴν τῶν ὄντων τάξιν, τουτέστι νὰ διαγνῶμεν τοὺς δύο κόσμους, τὸν νοητὸν καὶ τὸν αἰσθητόν, καὶ αὐτὸν τὸν πατέρα τοῦ σύμπαντος. Ἐκ τοῦ σωματικοῦ ἔξω κόσμου πρέπει ἡ φιλόσοφος νόησις νὰ στραφῇ καὶ ἐμβαθύνῃ εἰς τὸν ἔσω κόσμον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ ἐντεῦθεν νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸν θεόν· οὕτως ἐκ τῆς ψυχῆς θὰ γνωρίσῃ τὸν θεόν καὶ πάλιν ἐκ τοῦ θεοῦ ὡς τῆς πρώτης αἰτίας θὰ μάθῃ τὴν φύσιν καὶ τάξιν τῶν ὄντων τοῦ κόσμου [1]. Ἀλλὰ δὲν δύναται ὅμως ἡ φιλοσοφία νὰ ἐπιτύχῃ ἀληθῶς καὶ τελείως τοῦ ἰδίου αὐτῆς σκοποῦ, ἂν μὴ καθαρθῇ διὰ τῆς ἀληθοῦς καὶ τελείας θρησκείας, τῆς χριστιανικῆς. Προάγεται μὲν καθ' ἑαυτὴν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ θεοῦ ἀλλ' οὐχὶ καὶ εἰς τὴν ἀπόλαυσιν αὐτοῦ καὶ τὴν ἐκ ταύτης προϊοῦσαν εὐδαιμονίαν· πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται ἡ ταπεινοφροσύνη καὶ ἡ ἀγάπη, ἃς ἀρετὰς παρέχει ἡ θρησκεία ἡ χριστιανική [2] Ἡ φιλοσοφία θηρεύει τὴν ἀλήθειαν καὶ ὁρᾷ πόρρωθεν τὸν ἐπιδιωκτέον σκοπὸν ἀλλὰ δὲν βλέπει τὴν ἐκεῖσε ἄγουσαν ὁδόν. Τὴν ὁδὸν ταύτην ὑφηγήσατο ἡμῖν ὁ ἐνανθρωπήσας θεῖος λόγος, δι' οὗ γινόμεθα σοφοὶ καὶ εὐδαίμονες [3]. Ἡ φιλοσοφία λοιπὸν κατ' Αὐγουστῖνον δὲν δύναται μόνη νὰ ἀγάγῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν κορυφὴν τῆς σοφίας καὶ εὐδαιμονίας ἀλλὰ χρῄζει τῆς πίστεως τῆς χριστιανικῆς [4], ἥτις εἶναι ἡ ἀληθὴς φιλοσοφικὴ διδασκαλία [5]. Ἡ χριστιανικὴ πίστις καθαίρει καὶ ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ἱκανὸν πρὸς γνῶσιν καὶ ἀπόλαυσιν τοῦ θεοῦ.

---

1) De quant anim. 33.

2) Confes. 7, 20 καὶ 21.

3) De civit dei 10, 29, 1. «Itaque videtis utcumque... patriam, in qua manendum est, sed viam, qua eundum est, non videtis». Epist. 122 ad Consent.

4) Ἡ φιλοσοφία καθ' ἑαυτὴν χωροῦσα καὶ μὴ χειραγωγουμένη ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀστοχεῖ καὶ ἐκτρέπεται εἰς μεγάλας πλάνας (De civid. dei 8, 1 ἑξ.). Ἐὰν δὲ καθ' ἑαυτὴν εὗρεν ἀληθείας τινάς, τοῦτο ἐγένετο ἐκ τοῦ ἐνόντος ἑκάστῳ θείου λόγου τοῦ διδάσκοντος τὴν ψυχὴν ἀναλόγως τῆς ἰδίας αὐτῆς βουλήσεως (Αὐτ. 18, 47). Καθόλου δ' εἰπεῖν οἱ φιλόσοφοι τάσσονται ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου εἰς τὴν πολιτείαν τοῦ Διαβόλου καὶ ψέγονται ὅτι δὲν ἀφίστανται τῆς ἀλαζονείας καὶ δὲν ὑποτάσσονται μετ' εὐλαβοῦς ταπεινοφροσύνης εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν (Αὐτ. 10, 9—11. 23—32. 9, 2. 6—8. 10—14. 16—18).

5) Ὁ Αὐγουστῖνος δὲν ἀπορρίπτει παντελῶς τὴν φιλοσοφίαν ἀλλὰ γνωματεύει ὅτι πρέπει νὰ ποιώμεθα χρῆσιν αὐτῆς ὅπως ἐμπεδώσωμεν κατὰ τὸ δυνατὸν τὰ τῆς πίστεως δόγματα. Ὁμολογεῖ δὲ ὅτι αὐτὸς ἀκολουθεῖ τῇ νέᾳ πλατωνικῇ φιλοσοφίᾳ καὶ τοῦτο ποιεῖ μόνον ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν ἀντίκειται τῇ χριστιανικῇ πίστει. De trinit. 14, 1. Contr. Acad. 3, 19, 42.

3. ***Θεολογία· ἡ τοῦ θεοῦ γνῶσις.*** Ἡ τοῦ θεοῦ ἔννοια εἶναι κατ' Αὐγουστῖνον ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ ἡ οὐδέποτε ὅλως ἀφανιζομένη καὶ παρὰ τὰς μεγίστας τῆς διανοήσεως πλάνας. Προσπίπτει, λέγει, ἐπιτακτικὸν αἴτημα τοῦ νοῦ τὸ ὅτι ὁ θεὸς εἶναι τὸ ὕψιστον καὶ ἄριστον καὶ τελειότατον ὄν. Τὸν θεὸν δηλαδὴ νοοῦμεν ὡς τὴν πρώτην πάντων τῶν ὄντων αἰτίαν, τὸ ἀκρότατον καὶ ἄριστον καὶ τελειότατον ὄν, καθὰ καὶ πάντες οἱ κατὰ νοῦν γινώσκοντες θεωροῦσι τὸν θεὸν ὑπὲρ πάντα τὰ ὄντα [1]. Ἐὰν λοιπὸν λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν σωματικὴν ὕπαρξιν, θὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἀνώτερος ταύτης, τουτέστιν ἄϋλος· ἐὰν δὲ λάβωμεν τὴν ἔμψυχον ζωήν, θὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι αὐτὴ ἡ ζωή· ἐὰν δὲ πάλιν θεωρήσωμεν τὴν νοερὰν τοῦ ἀνθρώπου ψυχήν, θὰ χαρακτηρίσωμεν τὸν θεὸν ὡς αὐτὸν τὸν νοῦν, δι' οὗ πάντα τὰ ἔλλογα ὄντα ὑπάρχουσιν· ἐὰν δὲ πάλιν χωρήσωμεν ὑπὲρ τὸ λογικὸν τοῦ ἀνθρώπου πνεῦμα, θὰ εἴπωμεν τὸν θεὸν ἀκροτάτην οὐσίαν [2]. Ὁ θεὸς δὲν ὑπερέχει μόνον τῆς ἡμετέρας νοήσεως ἀλλὰ καὶ εἶναί τι, οὗ οὐδὲν ὑπάρχει ἀνώτερον [3]. Κύριον γνώρισμα διακριτικὸν τοῦ θεοῦ ἀπὸ τῶν ἄλλων ὄντων καὶ αὐτῶν τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν εἶναι τὸ ἀμετάβλητον καὶ ἀναλλοίωτον, ὅπερ δὴ πάντες οἱ φιλοσοφοῦντες ἐξ ἀρχῆς ὡμολόγησαν [4]. Εἰ μὴ ἦτο ὁ θεὸς τοιοῦτος, δὲν θὰ ἦτο τὸ ὕψιστον καὶ ἄριστον πάντων· διότι τὸ ἀμετάβλητον εἶναι κρεῖττον τοῦ μεταβλητοῦ, τὸ ἄφθαρτον κρεῖττον τοῦ φθαρτοῦ [5]. Ὑπὲρ τὸν ἡμέτερον λογισμὸν οὐδὲν ἄλλο ὑπάρχει παρὰ τὸ αἰώνιον καὶ ἀμετάβλητον, τοῦτο δὲ εἶναι θεός· ἐὰν ὑπῆρχέ τι τοῦ ἀμεταβλήτου ὑπέρτερον, τοῦτο θὰ ἦτο ὁ θεός, διότι θεὸν νοοῦμεν τὸ ὑπέρτατον ὄν [6]. Ὁ θεὸς ὡς τὸ ὑπέρτατον ὂν οὔτε σῶμα δύναται νὰ εἶναι οὔτε ψυχή. Δὲν εἶναι σῶμα, διότι πᾶν σωματικὸν εἶναι καὶ μεταβλητόν [7]· δὲν εἶναι

---

1) De doctrin. christ 1, 7.

2) Αὐτ. 1, 8—9.

3) De lib. arb. 2, 6.

4) De mor. Manich. 2, 11, 20. «Docet enim ratio nec sane recondita, sed in promptu sita et exposita omnium intellectui, sed invicta et eo invictior, quod eam nemo ignorare permittitur, Deum esse incorruptibilem, incommutabilem, inviolabilen, in quem nulla indigentia, nulla imbecillitas, nulla miseria cadere possit».

5) Αὐτ. 2, 1. Confes 7, 14. Τὸ ὑπολαμβάνειν τὸν θεὸν μεταβλητὸν εἶναι φρικτὴ βλασφημία καὶ δεινὴ ὕβρις τῆς θείας φύσεως. Confes. 4, 15.

6) De lib, arb. 2. 6, 14.

7) De civit. dei 8, 6. Πρόσθες ὅτι τὸ σωματικὸν σύμπαν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐγένετο ἔκ τινος ἄλλου σωματικοῦ ἀλλὰ μόνον ἔκ τινος ἀνωτέρας καὶ δὴ καὶ

δὲ πάλιν ψυχὴ ἀλλ᾽ ὑπερέχει αὐτῆς ὡς ὢν ἀμετάβλητος καὶ ἀναλλοίωτος[1]. Ἡ ὕπαρξις ἀναλλοιώτου νοερᾶς οὐσίας ἀποδεικνύεται κατά τε λογικὸν καὶ ὀντολογικὸν τρόπον. Ὁ ἄνθρωπος δηλαδὴ γινώσκει τὸ ἀληθές, ἀληθὲς δὲ εἶναί τι μόνον διὰ τῆς ἀληθείας[2]· ὑπάρχει λοιπὸν ἀλήθεια καθ᾽ ἑαυτήν, δι᾽ ἧς ὑπάρχει πᾶν ἀληθές. Ἀληθὲς δὲ εἶναι ἔνθεν μὲν ἡ τοῦ πνευματικοῦ στοχαζομένη γνῶσις τοῦ ἀνθρώπου ἔνθεν δὲ τὸ ὄν[3]. Ὥστε ὑπάρχει ἀλήθεια καθ᾽ ἑαυτήν, δι᾽ ἧς πᾶσα ἀληθὴς γνῶσις εἶναι ἀληθὴς καὶ δι᾽ ἧς πᾶν ὂν εἶναι ἀληθές. Αὕτη ἡ καθ᾽ ἑαυτὴν ἀλήθεια, δι᾽ ἧς ὑπάρχει πᾶν ἀληθές, εἶναι ὁ θεός. Οὕτως ὁ Αὐγουστῖνος κατὰ τρόπον πλατωνικὸν ποιεῖ τὴν τῆς ἀληθείας ἔννοιαν ὑπόστασιν καὶ ὀνομάζει αὐτὴν θεόν, ὃν παριστᾷ ὡς τὸν ὕψιστον κανόνα τῆς νοήσεως καὶ ἅμα τὸν ὕψιστον κανόνα τῆς ὑπάρξεως. Ἐάν τι ὑπάρχῃ, λέγει, ἀνώτερον τῆς ἀληθείας, τοῦτο εἶναι ὁ θεός· ἐὰν δὲ μή, τότε αὐτὴ ἡ ἀλήθεια εἶναι ὁ θεός. Ἀλλ᾽ ὅπως ἂν ἔχῃ, πάντως δὲν δύναταί τις νὰ ἀρνηθῇ ὅτι ὑπάρχει θεός[4]. Ἔπειτα δὲ ἡ ἡμετέρα νόησις εἶναι μεταβλητὴ καὶ ὁτὲ μὲν μᾶλλον ὁτὲ δὲ ἧττον στοχάζεται τοῦ ἀληθοῦς, ἐνῷ ἡ ἀλήθεια μένει ἀεὶ ἡ αὐτὴ καὶ οὔτε αὐξάνεται ὅταν ἀντιλαμβανώμεθα αὐτῆς οὔτε ἐλαττοῦται ἐν τῇ ἐναντίᾳ περιπτώσει. Κατὰ τὴν ἀλήθειαν κρίνομεν τὸν ἡμέτερον νοῦν, ἐνῷ περὶ αὐτῆς κατ᾽ οὐδένα τρόπον δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν. Φανερὸν λοιπὸν ὅτι ἡ ἀλήθεια ὑπερέχει τοῦ ἡμετέρου νοῦ, ὅστις οὐχὶ περὶ ἐκείνης ἀλλὰ δι᾽ ἐκείνης κρίνει περὶ τῶν λοιπῶν[5]. Αὕτη ἡ ὑπὲρ τὸν νοῦν ὑπάρχουσα ἀλήθεια εἶναι ὁ θεός[6]. Ὅπως δὲ οἱ τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑγιεῖς καὶ ἰσχυροὺς ἔχοντες οὐδὲν θεῶνται ἀσμεναίτερον ἢ αὐτὸν τὸν ἥλιον τὸν καὶ τἆλλα πάντα φωτίζοντα, οὕτω καὶ ὁ ἰσχυρὸς καὶ ζωηρὸς τοῦ νοῦ ὀφθαλμὸς κατευθύνεται πρὸς αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν, δι᾽ ἧς θεωρεῖ τὰ ἄλλα καὶ εἰς

ἀσωμάτου δυνάμεως· διότι οὐδὲν ποιεῖ ἑαυτὸ ἀλλὰ γίνεται ἔκ τινος ἀνωτέρου καὶ ἰσχυροτέρου ὄντος· ὁ θεὸς ἄρα εἶναι ἀσώματος. De immort. anim. 8, 14.

1) De civit. dei 8. 5.

2) De vera relig. 39, 73. Nec ullum verum nisi veritate verum est.

3) Soliloq. 2, 5. 8. Quidquid est, verum est.

4) De lib. arb. 2, 15, 39. «Tu autem concesseras, si quid supra mentes nostras esse monstrarem, Deum te esse confessurum, si adhuc nihil esset superius. Quam tuam concessionem accipiens dixeram satis esse, ut hoc demonstrarem. Si enim aliquid est excellentius, ille potius Deus est; si autem non est, jam ipsa veritas Deus est. Sive ergo illud sit sive non sit, Deum tamen esse negare non poteris».

5) Ἔνθ. ἀνωτ. 2, 12, 33.

6) Confes. 12, 25. De lib. arb. 2, 13, 35.

ἣν προσκολλώμενος οἱονεὶ ἐπιλανθάνεται τῶν λοιπῶν καὶ ἀπολαύει ἐν ἐκείνῃ ἁπάντων. Ἡ ἀπόλυτος δηλαδὴ ἀλήθεια παρέχει ἣν ἑκάστη ἀλήθεια κέκτηται ἡδονὴν καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἡμῖν τὸ ἀκρότατον ἀγαθόν· δὲν εἶναι μόνον ὕψιστος κανὼν τῆς ἐλλόγου νοήσεως ἀλλὰ καὶ τελικὸς σκοπὸς τῆς ἐλλόγου τάσεως[1]. Ἀλλὰ προσέτι καὶ ἐκ τῶν νόμων τοῦ νοῦ, καθ᾽ οὓς κρίνομεν τὸ *καλὸν* τὸ ἐν τῇ φύσει ἢ τῇ τέχνῃ, προερχόμεθα εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ θεοῦ. Πᾶσα καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ πᾶσα καλλιτεχνικὴ κρίσις ἤρτηται ἔκ τινων ἀναλλοιώτων τῆς τέχνης νόμων, οὓς τείνει νὰ παραστήσῃ ὅσον τὸ δυνατὸν τελειότερον. Ἐνῷ δ᾽ ὁ νοῦς εἶναι μεταβλητὸς καὶ νῦν μὲν φαίνεται ἔμπειρος νῦν δ᾽ ἄπειρος, ὁ νόμος παντὸς καλοῦ εἶναι ἀμετάβλητος· ὑπὲρ τὸν καλλιτεχνικὸν νοῦν ὑπάρχει ἡ ἀναλλοίωτος ἀλήθεια, ἥτις ὀρθῶς καλεῖται νόμος πάσης τέχνης. Οὗτος ὁ νόμος ὁ ἀμετάβλητος ὁ ὑπὲρ τὸν νοῦν ἡμῶν ὑπάρχων εἶναι ὁ θεός[2]. Ὥστε ἐκ τῶν ἐννοιῶν τοῦ ἀληθοῦς καὶ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ, καθ᾽ ἃς ὁ ἀνθρώπινος νοῦς κρίνει, συνάγεται ἡ ἀρχὴ παντὸς ἀληθοῦς καὶ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ, τοιουτοτρόπως δὲ μανθάνομεν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς νοήσεως ὅτι ὑπάρχει θεὸς καὶ ὅτι οὗτος εἶναι τὸ καθ᾽ ἑαυτὸ ἀληθὲς καὶ καλὸν καὶ ἀγαθόν.

Καὶ ταῦτα μὲν ἀνήκουσιν εἰς τὴν λογικὴν ἀπόδειξιν. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τρόπον ἀναλογικὸν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ὑπάρχει θεὸς ὡς τὸ ὕψιστον καὶ ἀληθὲς καὶ καλὸν καὶ ἀγαθόν. Πᾶν δηλαδὴ μεταβλητὸν ἀνάγκη νὰ εἶναι δεκτικὸν μορφῆς (formabile), οὐδὲν ὅμως δύναται νὰ μορφώσῃ ἑαυτὸ διότι οὐδὲν δύναται νὰ πορίσῃ ἑαυτῷ ὅ,τι δὲν ἔχει. Πᾶν λοιπὸν μεταβλητὸν εἴτε σωματικὸν εἴτε ψυχικὸν μορφοῦται διά τινος εἴδους καὶ τούτου οὐχὶ μεταβλητοῦ ἀλλ᾽ ἀμεταβλήτου καὶ σταθεροῦ εἴδους. Αἱ μεταβληταὶ τῶν ὄντων μορφαὶ μαρτυροῦσιν ἀΐδιον ἀρχικὴν μορφήν[3]· ἐὰν οἱονδήποτε μεταβλητὸν εἴτε σωματικὸν εἴτε νοερὸν γίνηται ἀντιληπτὸν δι᾽ ὡρισμένης μορφῆς, ἧς ἄνευ μεταπίπτει εἰς τὸ μηδέν, ἐπάναγκες ὅπως ὑπάρχῃ ἀΐδιος καὶ ἀμετάβλητος μορφὴ τὰ ἄλλα πάντα μορφοῦσα καὶ κατά τε τόπον καὶ χρόνον ὁρίζουσα[4]. Βλέπε, λέγει ὁ Αὐγουστῖνος, τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ὅτι ὁμολογοῦσιν ἰσχυρῶς ὅτι ἐδημιουργήθησαν, ἀφοῦ ὑφίστανται μεταβο-

---

1) Confes. 12, 25. De lib. arb. 2, 13, 35.

2) Confes 10, 34. De civit. 8, 6. De vera relig, 30, 54. 31, 57. Χώρησον, λέγει, ὑπὲρ τὸν νοῦν τοῦ καλλιτέχνου, ἵνα ἴδῃς τὸ ἀΐδιον μέτρον πάσης τέχνης καὶ παντὸς καλοῦ· τότε θὰ λάμψῃ σοι ἡ σοφία ἐκ τῶν ἀδύτων αὐτῆς. De lib. arb. 2, 16, 42.

3) De lib. arb. 2,17,45.

4) Αὐτ. 2,16,44.

λην καὶ ἀλλοίωσιν· ἡ μεταβολὴ αὕτη ἔχει αἰτίαν τὸ ἀμετάβλητον καὶ ἀναλλοίωτον, τοιοῦτο δ' εἶναι ὁ θεός [1]. Ὡς ἀναλλοίωτος δ' ἀρχὴ πάσης μεταβλητῆς ὑπάρξεως εἶναι ὁ θεὸς ἡ ὑψίστη ἀλήθεια. Ἡ μεταβλητὴ οὐσία δὲν εἶναι ἡ ἀληθὴς οὐσία, ἀληθὲς δὲ κυρίως εἶναι τὸ ἀμετάβλητον [2]. Ἕκαστον ἀληθὲς εἶναι τοιοῦτο διὰ τῆς ἀληθείας, τουτέστιν ἕκαστον ὑπάρχει μόνον διὰ τῆς ἀϊδίου ἀναλλοιώτου ἀρχῆς, διὰ τοῦ θεοῦ, τῆς ἀληθινῆς ταύτης καὶ ὑψίστης οὐσίας, ἥτις ὑπάρχει ἀμετάβλητος καὶ ἑπομένως οὐκ ἦν ἢ ἔσται ἀλλὰ μόνον ἐστί [3]. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἐκ τῆς μεταβλητῆς δημιουργίας ἀναγόμεθα εἰς τὴν ἀμετάβλητον ἀλήθειαν [4]. Βεβαίως πάντα τὰ ὄντα καὶ τὰ ταπεινότατα αἰσθητὰ εἶναι ἀληθῆ ἀλλ' εἶναι τοιαῦτα διὰ τῆς ἀληθείας· πάντα ἐν τῇ μεταβλητῇ αὐτῶν ὑπάρξει ἐμφαίνουσι τὸν θεὸν ὡς τὴν καθ' ἑαυτὴν ἀλήθειαν, ἥτις εἶναι ἡ εἰδοποιὸς ἀρχὴ ἑκάστου μεταβλητοῦ ἀληθοῦς [5]. Ὅπως δὲ τὰ μεταβλητὰ ἀληθῆ μηνύουσι τὸ ἀμετάβλητον καὶ ἀπόλυτον ἀληθές, οὕτω καὶ ἡ ἑνότης καὶ τὸ κάλλος καὶ ἡ ἀγαθότης τῶν μεταβλητῶν ὄντων μαρτυροῦσι τὸν θεὸν ὡς τὸ ἀΐδιον καὶ ἀρχικὸν ἓν καὶ καλὸν καὶ ἀγαθόν. Πάντα ἐμφαίνουσι συμφωνίαν τῶν οἰκείων μερῶν καὶ τείνουσιν εἰς ἑνότητα ἐναργῶς ἐξαγγελλομένην διὰ τῆς κρατούσης ἐν αὐτοῖς τάξεως, ἐξ ἧς συνάγεται ὅτι μία ὑψίστη αἰτία συνήγαγε πάντα εἰς τάξιν [6]. Πάντα εἶναι καλὰ καὶ διὰ τοῦ κάλλους μαρτυροῦσιν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι τὸ ἀρχικὸν καλόν. Ὡσαύτως πάντα εἶναι ἀγαθὰ καὶ τοιαῦτα ὄντα μαρτυροῦσιν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι τὸ ἀρχέγονον ἀγαθόν, ὅπερ ἐποίησε καὶ τὰ ἄλλα ἀγαθὰ καὶ καλά [7]. Ἐν πᾶσι ταῖς μέρεσι τοῦ κόσμου ὑπάρχει ἑνότης καὶ συμμετρία καὶ τάξις, ὧν ἄνευ ὁ κόσμος θὰ διελύετο εἰς τὸ

---

[1]) Confes. 11,4. 7,20. 7,17. De trinit. 12,4.

[2]) De immort. anim. 10.

[3]) Solil. 1,15,27. De fide et symb. 4. De nat. boni 19.

[4]) Confes. 11,4. Per creaturam mutabilem cum admonemur, ad veritatem stabilem ducimur.

[5]) De ver. relig. 36,66.

[6]) De mor. Manich. 6 Credo enim ad convenientiam quandam, quod ordinat, redigit. Nihil est autem esse, quam unum esse. Itaque in quantam qudque unitatem adipiscitur, in tantum est. Unitatis est enim operatio convenientia et concordia, qua sunt, in quantum sunt ea, quae composita sunt.

[7]) Confes. 13,20,28. Et pulchra sunt omnia faciente te et ecce tu inenarrabiliter pulchrior, qui fecisti omnia. Αὐτ. 11,4,6. Tu ergo, Domine fecisti ea, qui pulcher es, pulchra sunt enim; qui bonus est, bona sunt enim; qui es, sunt enim. De ver. relig. 11,21.

μηδέν· ταῦτα μηνύουσι τὴν ὑψίστην ἑνότητα καὶ συμμετρίαν καὶ τάξιν, τουτέστι ἀΐδιον σοφίαν καὶ κάλλος, ὅθεν προῆλθε τὸ σύμπαν. Καὶ ἐπειδὴ ὅπου εἶναι μέτρον καὶ μορφὴ καὶ τάξις, ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ ἀγαθόν, φανερὸν ὅτι τὰ τοῦ κόσμου πράγματα ἐνέχουσί τι ἀγαθὸν καὶ ἐξαγγέλλουσι τὴν ἀγαθότητα τοῦ ἀϊδίου αὐτῶν δημιουργοῦ [1].

Τοιαύτη εἶναι ἡ μέθοδος, καθ' ἣν ἐρχόμεθα εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν τοῦ θεοῦ γνῶσιν. Ἐκ τῶν ἀμεταβλήτων τοῦ νοῦ ἀληθειῶν, ἐκ τῶν ἐννοιῶν τοῦ ἑνὸς καὶ ἀληθοῦς, καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ, συνάγομεν τὴν ὕπαρξιν τοῦ θεοῦ ὡς τοῦ ἀπολύτου ἑνὸς καὶ ἀληθοῦς, ἀπολύτου καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ· ἔπειτα δὲ ἐκ τῆς μεταβολῆς πάντων τῶν ὄντων, οὐδὲ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ ἐξαιρουμένου, συνάγομεν τὴν ἀναλλοίωτον ἀρχὴν τῶν ὄντων· τέλος δ' ἐκ τῆς ἑνότητος καὶ τοῦ κάλλους, τῆς ἀγαθότητος καὶ τῆς τάξεως τῶν μεταβλητῶν συμπεραίνομεν τὴν ὕπαρξιν τῆς ὅλως σοφῆς καὶ τελείας ἀρχῆς [2].

4. ***Ἡ τοῦ θεοῦ ἔννοια.*** Ἐκ τῆς γνώσεως τοῦ θεοῦ προερχόμεθα εἰς τὴν ἀληθῆ ἔννοιαν αὐτοῦ· διότι ἄλλο εἶναι τὸ γινώσκειν τὸν θεὸν καὶ ἄλλο τὸ λαμβάνειν διὰ τοῦ νοῦ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ, τὸ σχηματίζειν ἐπιστημονικὴν ἔννοιαν (ratione comprehendere, scire). Κατὰ τὴν ὀρθὴν ἔννοιαν ὁ θεὸς εἶναι, ὡς εἴρηται, οὐχὶ σωματικὸν ἀλλὰ νοερὸν ὄν, οὐχί δ' ὅμως μεταβλητόν, ὡς ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, ἀλλὰ πολλῷ κρεῖττον αὐτοῦ [3]. Ὡς νοερὸν μὲν ὂν ὁ θεὸς δύναται νὰ θεωρηθῇ κατ' ἀναλογίαν τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ διάφορος τοῦ σώματος καὶ ἑπομένως νὰ ὁρισθῇ κατὰ τρόπον θετικόν. Ἀλλὰ καθ' ὅσον ὅμως ὑπερέχει τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ καὶ εἶναι ἀμετάβλητος, δὲν δύναται νὰ ὑπολφηθῇ ὡς ἔχων τὴν αὐτὴν τῇ ψυχῇ οὐσίαν· διὸ ὀφείλομεν ἐν τῷ ὁρισμῷ τῆς τοῦ θεοῦ οὐσίας νὰ χωρήσωμεν ἀπὸ τῶν θετικῶν εἰς τοὺς ἀρνητικοὺς διορισμούς. Τὸν θεὸν ὡς πάσης τῆς δημιουργίας ὑπερέχοντα δὲν δυνάμεθα νά κατανοήσωμεν, ἥτις ὅμως εὐσεβὴς ἄγνοια εἶναι κρείττων τῆς σοφῆς ἐπιστήμης. Ἐὰν κατενοοῦμεν τὸν θεόν, δὲν θὰ ἦτο οὗτος

---

[1]) De lib. arb. 2,16. De genes. contr. Manich. 1,16,26. De natur. bon. 23.

[2]) Solil. 1,1,3.

[3]) De trinit 15, 3 5: Deinde per veritatem, quae intellectu conspicitur, et per bonum summum, a quo est omne bonum, et per justitiam, propter quam diligitur animus justus, ut natura non solum incorporalis, verum etiam incommutabilis, quod est Deus, quantum fieri potest, intelligeretur, admonni.

θεός· ἀδυνατοῦντες δὲ νὰ κατανοήσωμεν εἴμεθα μακάριοι ἐφικνούμενοι αὐτοῦ ὀλίγον διὰ τῆς διανοίας [1]. Περιδεῶς μόνον δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀπίδῃ εἰς τὴν ἄπειρον οὐσίαν τοῦ θεοῦ καὶ παροδικῶς μόνον νὰ βυθισθῇ εἰς τὴν γνῶσιν αὐτοῦ, τοῦ ἀπείρου νοῦ. Μετὰ μείζονος δ᾽ ἀληθείας νοοῦμεν τὸν θεὸν ἢ λέγομεν περὶ αὐτοῦ καὶ εἶναι ἀληθέστερος ἢ ὡς νοοῦμεν αὐτόν [2]. Ὁ θεὸς ὑπερβάλλει πᾶν οὐ μόνον ὅ,τι περὶ αὐτοῦ λέγεται ἀλλὰ καὶ ὅ,τι περὶ αὐτοῦ νοεῖται [3]. Εἶναι δὲ δύσκολον νὰ εὑρεθῇ τι τὸ δυνάμενον νὰ ῥηθῇ περὶ τοῦ θεοῦ κυριολεκτικῶς· τὰ πλεῖστα καὶ σχεδὸν πάντα λέγονται περὶ αὐτοῦ διὰ τὴν ἀνάγκην τοῦ λέγειν καὶ παριστᾶν κατὰ μέτρον ἀνθρώπινον [4]. Διὸ μείζονα λαμβάνομεν τοῦ θεοῦ συνείδησιν διὰ τῆς ἀγνοίας ἢ διὰ τῆς γνώσεως, ἡ δὲ ψυχὴ οὐδεμίαν ἄλλην περὶ τούτου ἔχει ἐπιστήμην παρὰ τὴν γνῶσιν ὅτι δὲν γινώσκει αὐτόν [5]. Καὶ ὅμως ἡ ἀκαταληψία τοῦ θεοῦ δὲν κωλύει ἀπὸ τοῦ ἐπιδιώκειν τὴν γνῶσιν αὐτοῦ, διότι ἐξ αὐτῆς τῆς ζητήσεως τοῦ ἀκαταλήπτου ὠφελούμεθα καὶ βελτιούμεθα [6]. Εἰ καὶ μὴ νοοῦμεν τὸν θεὸν καθ᾽ ἑαυτὸν μηδὲ δυνάμεθα προσηκόντως νὰ ὀνομάσωμεν, ὅμως γινώσκομεν ὅτι ὑπάρχει καὶ εἶναι ἀναλλοίωτος. Ἀναλλοίωτος δ᾽ ὢν ὁ θεὸς δὲν ἐπιδέχεται τὰ κατηγορήματα τῆς μεταβολῆς καὶ τὰ ἄλλα κατηγορήματα τὰ κατὰ τὸν συνήθη τρόπον διακρινόμενα ἀπὸ τοῦ ὑποκειμένου. Ὀφείλομεν λοιπὸν νὰ νοῶμεν τὸν θεόν, ὅσον τὸ δυνατόν, ἀγαθὸν ἄνευ ποιότητος, μέγαν ἄνευ ποσότητος, δημιουργὸν ἄνευ ἐνδείας, προεστῶτα πάντων ἄνευ θέσεως, συνέχοντα πάντα ἄνευ καταστάσεως, πανταχοῦ ὅλον ἄνευ τόπου, ἀΐδιον ἄνευ χρόνου, ποιοῦντα τὰ μεταβλητὰ ἄνευ τινὸς μεταβολῆς ἑαυτοῦ. Ὁ κατὰ τοιοῦτον τρόπον νοῶν τὸν θεὸν δὲν εὑρίσκει μὲν τὸ παράπαν, τὶ εἶναι οὗτος· ἀλλ᾽ ὅμως εὐλαβῶς φυλάττεται, ὅσον δύναται, ὅπως μή τι νοήσῃ περὶ θεοῦ ἀνύπαρκτον [7]. Καὶ ὅταν λέγωμεν τὸν θεὸν δημιουργόν, ἀρχὴν ἢ αἰτίαν πάντων, νοοῦμεν αὐτὸν οὐχὶ καθ᾽ ἑαυτὸν ἀλλὰ μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὴν

¹) Epist. 121 ad Paul 15.

²) De trinit. 7, 4, 7. Verius enim cogitatur Deus, quam dicitur, et verius est, quam cogitatur.

³) Epist. 205 ad bonif.

⁴) Contra advers leg. 20.

⁵) De ord. 2, 16. αὐτ. 18. «Cujus nulla scientia est. in anima nisi scire, quomodo nesciat».

⁶) De trinir. 15, 2, 2.

⁷) Αὐτ. 5, 1, 2.

δημιουργίαν. Ὡσαύτως ἀναφέρομεν εἰς τὸν θεὸν πολλὰς σχέσεις πρὸς τὰ ἐν χρόνῳ ὄντα καὶ μεταβλητὰ πράγματα ἀλλὰ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ προσνείμωμεν εἰς αὐτὸν τὰς σχέσεις κατὰ χρονικὸν τρόπον ὥς τι συμβεβηκός [1]. Καὶ περὶ τῆς νοήσεως δὲ δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος ἐπὶ θεοῦ κατὰ χρονικὴν ἔννοιαν· διότι ἡ νόησις προϋποθέτει μεταβολήν τινα, μετάβασιν δηλονότι ἀπὸ τῆς δυνάμεως εἰς τὴν ἐνέργειαν, ἐνῷ ἐν τῷ θεῷ ὄντι ἀμεταβλήτῳ οὐδεμία ἐγχωρεῖ διάκρισις δυνάμεως καὶ ἐνεργείας [2]. Ἰδίᾳ δὲν ἐφαρμόζεται τῷ θεῷ καθ᾽ ἑαυτὸν ἡ διάκρισις οὐσίας καὶ συμβεβηκότος. Τὰ μὲν δηλαδὴ μεταβλητὰ ὄντα ἔχουσι διάφορον τὴν οὐσίαν ἀπὸ τῶν συμβεβηκότων, τ. ἔ. τῶν μεταβλητῶν ποιοτήτων· μετέχουσι μόνον τινῶν ποιοτήτων καὶ δύνανται νῦν μὲν νὰ ἔχωσι νῦν δὲ νὰ ἀποβάλλωσιν αὐτὰς καὶ ἀντὶ τούτων νὰ λάβωσιν ἄλλας. Ἀλλ᾽ ὁ θεὸς ἀμετάβλητος ὢν οὐδέποτε ἀποβάλλει ὅ,τι ἔχει, διότι τοῦτο δὴ εἶναι ἡ ἀρχή, ἧς τὰ ἄλλα μετέχουσι καὶ μετέχοντα λαμβάνουσι τὴν ἑαυτῶν ποιότητα. Ἐνῷ λοιπὸν ἐπὶ τῶν σωματικῶν οὐσία καὶ ἰδιότης διαφέρουσιν, ἐπὶ τοῦ θεοῦ τοὐναντίον ἡ οὐσία καὶ αἱ ἰδιότητες εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτό [3]· ὁ θεὸς δὲν εἶναι φερ᾽ εἰπεῖν ἀγαθὸς ἢ δίκαιος ὡς μετέχων τῆς ἀγαθότητος ἢ δικαιοσύνης ἀλλ᾽ εἶναι αὐτὴ ἡ ἀγαθότης καὶ ἡ δικαιοσύνη. Ὁπότε δ᾽ ἑκάστη τῷ θεῷ ἀπονεμομένη ἰδιότης εἶναι αὐτὴ ἡ θεία οὐσία, φανερὸν ὅτι πᾶσαι αἱ τοῦ θεοῦ ἰδιότητες οὐδαμῶς διαφέρουσιν ἀλλήλων [4]· ἡ σοφία π. χ. τοῦ θεοῦ εἶναι κατ᾽ οὐσίαν ἡ αὐτὴ τῇ ἀγαθότητι αὐτοῦ καὶ πάλιν ἡ ἀγαθότης ἡ αὐτὴ τῇ θείᾳ δικαιοσύνῃ [5]. Ἐπὶ τοῦ θεοῦ ἄρα δὲν ἐγχωρεῖ κατ᾽ ἀλήθειαν ἡ διάκρισις οὐσίας καὶ συμβεβηκότος.

Ἀναλλοίωτος ὢν ὁ θεὸς δὲν ὑπόκειται εἰς τὴν κατηγορίαν τοῦ *τόπου*, ἐν ᾧπερ τὸ σωματικὸν ἀλλοιοῦται· διότι κατὰ τόπον περιορίζεται

¹) Αὐτ. κεφ. 13. 16.

²) Αὐτ. 15. 15.

³) De civ. dei 11, 10. 13, 2. Εἶναι εὔδηλον ὅτι ὁ ταυτισμὸς τῶν κατηγορημάτων τοῦ θεοῦ πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ εἶναι ἄφυκτον ἐπακολούθημα τῆς ἀμεταβλήτου ἐκείνου φύσεως. Ἐὰν τὰ κατηγορήματα τοῦ θεοῦ ἦσαν τυχαῖαι ἰδιότητες, συμβεβηκότα, θὰ ἦτο ὁ θεὸς μεταβλητός. Πβλ. De trinit 5, 2, 3.

⁴) De trinit 6, 4. 6, 7. Eadem magnitudo Dei est, quae sapientia, et eadem bonitas. quae sapientia ct magnitudo. Et non est ibi aliud beatum esse et aliud magnum aut sapientem, aut verum aut bonum esse aut omnino esse». Confes 1, 6, 10.

⁵) De trinit. 15, 13·

ἡ ὕλη καὶ οὐχὶ τὸ πνεῦμα, οἷον εἶναι ὁ θεός. Ἐκ τοῦ ἐναντίου ὁ θεὸς ὡς τὸ ὕψιστον πνεῦμα ὑπάρχει ὅλος ὑπὲρ τὸν τόπον· ὁ κόσμος ὅλος δὲν περιέχει τὸν θεὸν ἀλλὰ τοὐναντίον περιέχεται καὶ πληροῦται ὑπ' αὐτοῦ [1]. Ὁ θεὸς εἶναι ἐκκεχυμένος πανταχοῦ ἀλλ' οὐχὶ ὥς τις ὕλη, ὥστε νὰ ὑπάρχῃ μέρος μὲν ἐν τῷ ἑτέρῳ μέρος δὲ ἐν τῷ ἄλλῳ ἡμίσει τοῦ κόσμου ἀλλ' ἐν ἑαυτῷ μένων εἶναι πανταχοῦ ὅλος, πληρῶν οὐρανὸν καὶ γῆν διὰ τῆς δημιουργοῦ αὐτοῦ δυνάμεως [2]· εἶναι κατὰ τόπον ἄπειρος καὶ ἄμετρος. Ὡσαύτως εἶναι ὁ θεὸς καὶ ὑπὲρ τὴν κατηγορίαν τοῦ *χρόνου*, ἐν ᾧπερ τελεῖται πᾶσα μεταβολή [3]. Ὁ θεὸς ἄρα εἶναι ὑπὲρ τὸν χρόνον καὶ ὑπὲρ τὸν τόπον καὶ ὅμως εἶναι πάλιν ἐν ἑκάστῳ χρόνῳ καὶ ἐν ἑκάστῳ τόπῳ [4] καὶ δὴ καὶ ὅλος ἐν τῷ ὅλῳ καὶ ὅλος ἐν πᾶσι τοῖς μέρεσι τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου [5]. Κατὰ ταῦτα ὁ θεὸς ἀναλλοίωτος ὢν ὑπάρχει ὑπὲρ πᾶσαν μεταβολὴν τῆς δημιουργίας καὶ ὑπὲρ τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, διὸ καὶ εἶναι ξένος παντὸς περιορισμοῦ καὶ ἀτελείας τῶν δεδημιουργημένων. Ἐντεῦθεν συμβαίνει ἡ περὶ θεοῦ γνῶσις ἡμῶν νὰ εἶναι μᾶλλον ἄγνοια. Ἐὰν δὲ θέλωμεν νὰ λέγωμεν περὶ θεοῦ, ὀφείλομεν νὰ ἀναφέρωμεν εἰς αὐτὸν ὅ,τι ὕψιστον καὶ τελειότατον δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν συνειδότες πάντοτε ὅτι ἐπαρκὴς γνῶσις τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι ἡμῖν δυνατὴ ἀλλὰ μόνον γνῶσις κατ' ἀναλογίαν [6]. Λέγομεν λοιπὸν πρῶτον ὅτι ὁ θεὸς εἶναι τὸ ὕψιστον καὶ ἀρχέγονον ὄν, διότι ὑπάρχει ἐξ ἑαυτοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἶναι ἀληθινὸν καὶ ἀναλλοίωτον ὄν, ἐνῷ τὰ ἄλλα πάντα ἔχουσι σχετικὴν μόνον ὕπαρξιν [7]. Ὑπάρχει οὕτως, ὥστε τὰ δημιουργήματα πρὸς ἐκεῖνον παραβαλλόμενα δὲν ὑπάρχουσιν ἀλλ' εἶναι μὴ ὄν· διότι ἀληθῶς ὂν εἶναι μόνον τὸ ἀμετάβλητον καὶ ἀναλλοίωτον, οἷον εἶναι μόνος ὁ θεός [8]. Ὡς ὕψιστον ὁ θεὸς εἶναι καὶ τὸ ἀπόλυτον ὄν, ἀνώτερον τῶν διαφορῶν καὶ

---

1) Confes. 1, 2.

2) De civit. dei 7, 30. 10, 3.

3) Confes. 7, 4. 11, 11. Ὅ,τι δὲν ἐδημιουργήθη μὲν ἀλλ' ὅμως ὑπάρχει δὲν ἔχει τι, ὅπερ πρότερον δὲν ἦτο· τοῦτο δὴ θὰ ἦτο μεταβολὴ καὶ ἀλλαγή. Confes. 1, 6. 11, 4.

4) Ὁ θεὸς καθ' ἑαυτὸν εἶναι ὑπὲρ τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον ἀλλὰ νοούμενος κατ' ἀναλογίαν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς εἶναι ἐν ἑκάστῳ τόπῳ καὶ ἐν ἑκάστῳ χρόνῳ, πανταχοῦ παρὼν καὶ ἀΐδιος.

5) De Genes ad. litt. 8, 19. De civ. dei 7, 30.

6) De trinit 5, 10.

7) De doctr. christ. 1, 32. De civ. dei 22, 24.

8) Enarr in Ps. 134. Tract. 38 in evang. Joann. 10.

ἀντιθέσεων τῶν μεταβλητῶν πραγμάτων, πρὸς ὃ οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ ἀντιταχθῇ παρὰ τὸ μὴ ὄν [1]. Ἐπειδὴ δὲ οὐδεμία, ὡς εἴρηται, ἐγχωρεῖ τῷ θεῷ διάκρισις οὐσίας καὶ κατηγορημάτων [2], πρέπει οὗτος νὰ νοηθῇ ὡς ἀπόλυτος ἁπλότης [3]. Ἐὰν πάλιν νοηθῇ κατ' ἀναλογίαν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, δύναται νὰ ὁρισθῇ ὡς ἡ πρώτη καὶ ὑψίστη ζωὴ καὶ νόησις καὶ βούλησις [4]. Ὁ θεὸς γινώσκει οὐ μόνον ἑαυτὸν ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ ἐκτὸς αὐτοῦ ὄντα· ἡ γνῶσις αὐτοῦ, τουτέστιν ἡ θεία οὐσία, εἶναι ἡ αἰτία πάντων καὶ δὲν γινώσκει διὰ τοῦτο τὰ ὄντα, διότι ὑπάρχουσιν, ἀλλὰ τοὐναντίον ὑπάρχουσι διότι γινώσκει αὐτὰ ὁ θεός [5]. Ἐντεῦθεν εἶναι πάνσοφος· δὲν ἀγνοεῖ ἀλλὰ γινώσκει καὶ προορᾷ πάντα, ἥτις γνῶσις εἶναι ἀμετάβλητος ἐποπτεία μὴ θιγγανομένη ὑπὸ τῆς τοῦ χρόνου διαδοχῆς [6]. Οὐδ' ηὐξήθη ἡ γνῶσις ἐκείνου ἐκ τῆς δημιουργίας, διότι πάντα συγχρόνως καὶ ἐξ ἀϊδίου ὑπάρχουσιν αὐτῷ παρόντα κατὰ τρόπον ὅλως τοῖς ἀνθρώποις ἀκατανόητον [7]. Ὅ,τι δὲ ποιεῖ ἐκεῖνος, ποιεῖ μετ' ἀπολύτου ἐλευθερίας χωρὶς νὰ πίπτῃ ἐπὶ τὴν βούλησιν αὐτοῦ μηδὲ σκιὰ ἀνάγκης. Ἥ τε βούλησις καὶ ἡ πρᾶξις τοῦ θεοῦ πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς ξένη τῆς μεταβολῆς, ὡς ἀναλλοίωτος δηλονότι καὶ ἄχρονος καὶ ἀΐδιος βούλησις καὶ ἐνέργεια. Ἐὰν ὁ θεὸς μετέβαλλεν ἀπόφασιν, θὰ εἶχεν ἢ ἀτελῆ γνῶσιν ἢ ἀσθενῆ βούλησιν, ὅπερ ἄτοπον [8]. Ὅ,τι δὲ ὁ θεὸς

---

1) De civit. dei 12, 2.

2) Ἐν τῷ θεῷ δὲν εἶναι ἄλλο ἡ οὐσία καὶ ἄλλο ἡ ζωὴ οὐδ' ἄλλο ἡ ζωὴ καὶ ἄλλο ἡ νόησις καὶ τὰ τοιαῦτα ἀλλὰ πάντα εἶναι ἐν ἐκείνῳ ἓν καὶ τὸ αὐτό. De trinit. 6, 10. 5, 4.

3) De civit dei 11, 10. Ideo simplex dicitur, quoniam, quod habet, hoc est. Propter hoc itaque natura dicitur simplex, cui non sit aliquid habere, quod vel possit amittere, vel aliud sit habens, aliud quod habet». De trinit. 7, 6.

4) Confes. 13, 16.

5) De civit. dei 11, 10. Confes 11, 4. De trinit. 15, 13. «Universas autem creaturas suas, et spiritales et corporales, non quia sunt, ideo novit, sed ideo sunt, quia novit. Non enim nescivit, quae fuerat creaturus. Quia enim scivit, creavit, non quia creavit, scivit».

6) Dc trinit. 6, 10, 11. Confes. 8, 3, 6.

7) De trinit. 15,13. 15,7,13. De civit dei 11,22.

8) De civit. dei 12,17. 22,2. Confes. 12,11,11. 12,15,18. «Unde eum non modo velle hoc modo velle illud, sed semel et simul et semper velle omnia, quae vult, non iterum et iterum, neque nunc ista nunc illa, nec velle postea, quod nolebat, aut nolle, quod prius volebat, quia talis voluntas mutabilis est et omne mutabile aeternum non est».

θέλει, τοῦτο καὶ δύναται· εἶναι ἄρα παντοδύναμος [1]. Δύναται νὰ ποιῇ ὅ,τι βούλεται διὰ μόνης τῆς ἑαυτοῦ βουλήσεως χωρὶς νὰ προσαπαιτῆται ἑτέρα τις συνεργοῦσα αἰτία· ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ βούλησις καὶ ἡ δύναμις εἶναι τῷ θεῷ ἰσοδύναμα [2]. Μόνον ὅ,τι ἀντίκειται τῇ τελειότητι τῆς οὐσίας αὐτοῦ οὔτε βούλεται ὁ θεὸς οὔτε ποιεῖ, διότι θὰ ἦτο ἀνάξιον ἐὰν τοιοῦτο ἐβούλετο καὶ ἐποίει [3]. Μόνον ἄρα τὸ ἀγαθὸν βούλεται καὶ ποιεῖ, τὸ δὲ κακὸν οὔτε βούλεται οὔτε ποιεῖ, διὸ καὶ εἶναι ἀπολύτως ἅγιος [4]. Ἡ δὲ ἠθικὴ τοῦ θεοῦ τελειότης περιλαμβάνει τήν τε ἄπειρον ἀγαθότητα, καθ' ἣν ἡ θεία βούλησις σκοπεῖ τὸ ἀγαθὸν τῶν δημιουργημάτων, καὶ τὴν ἀπόλυτον δικαιοσύνην, καθ' ἣν ὁ θεὸς ἀμείβει τὸ ἀγαθὸν καὶ κολάζει τὸ κακόν [5].

Ὁ θεὸς εἶναι μὲν εἷς ἀλλὰ διακρίνεται εἰς τρία πρόσωπα, ὧν ἕκαστον ἔχει ἐν ἑαυτῷ ἀμφότερα τὰ ἄλλα πρόσωπα ἐν ὅλῃ αὐτῶν τῇ οὐσίᾳ καὶ δυνάμει. Ἕκαστον τῶν θείων προσώπων εἶναι ὁ θεὸς καὶ πάντα ὁμοῦ εἶναι ὡσαύτως ὁ θεός· ἕκαστον τούτων ἔχει τὴν ὅλην οὐσίαν καὶ πάντα ὁμοῦ εἶναι ἡ μία οὐσία [6]. Αἱ δὲ διαφοραὶ τῶν τριῶν θείων προσώπων εἶναι ἁπλῶς διαφοραὶ σχέσεως, ὥστε διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος χαρακτηρίζεται οὐχὶ αὐτὴ ἡ θεία οὐσία ἀλλ' ἡ τῶν τριῶν προσώπων πρὸς ἄλληλα σχέσις [7]. Ἵνα τὴν σχέσιν ταύτην τῶν τριῶν προσώπων ἐν τῇ ἑνότητι τῆς θείας οὐσίας καταστήσῃ ὁ Αὐγουστῖνος καταληπτήν, καταφεύγει εἰς διαφόρους ἀναλογίας [8] ὁμολογῶν ἅμα τὸ ἀνεπαρκὲς αὐτῶν καὶ ὑπομιμνήσκων τὰς

¹) De civit. dei 21, 7. De Genes ad lit. 15, 51.

²) Confes 7, 4. «Nec cogeris, Domine, invitus ad aliquid, qui voluntas tua non est major potentia tua. Esset autem major, si te ipso tu ipse major esses. Voluntas enim et potentia Dei Deus ipse est». Enchrir. ad Laur. 96.

³) De civit. dei 22, 25.

⁴) C. Faust. Man. 22, 22. «Deus omnino peccare non potest, sicut negare se ipsum non potest».

⁵) Quaest. 83,82,3.

⁶) De doctr. christ. 5. Βεβαίως εἷς ἄνθρωπος δὲν εἶναι τοσοῦτον ὅσον τρεῖς ἄνθρωποι καὶ δύο ἄνθρωποι εἶναί τι πλέον τοῦ ἑνός· ὡσαύτως τρία ὅμοια χρυσᾶ ἀγάλματα ἔχουσιν ὁμοῦ λαμβανόμενα χρυσὸν πλείονα ἢ ἕκαστον μόνον. Ἀλλὰ δὲν ἔχει οὕτως ἐπὶ τοῦ θεοῦ, ἔνθα πατὴρ καὶ υἱὸς καὶ πνεῦμα ὁμοῦ δὲν εἶναί τι μεῖζον κατὰ τὴν οὐσίαν ἢ ὁ πατὴρ καθ' ἑαυτὸν καὶ ὁ υἱὸς καθ' ἑαυτόν· αἱ τρεῖς ὑποστάσεις ὁμοῦ εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ ἑκάστη ἰδίᾳ. De trinit. 7, 6.

⁷) De trinit. 5, 4.

⁸) Ἀνάλογον πρὸς τὴν τριάδα εἶναι ἐν ἡμῖν ἡ οὐσία καὶ ἡ ζωὴ καὶ ἡ γνῶσις ἢ ὁ νοῦς καὶ ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἀγάπη (Confes 13, 11. De trin. 9, 4. De

διαφορὰς τὰς μεταξὺ τῆς ἀνθρωπίνης καὶ τῆς θείας τριάδος. Ὁ θεὸς νοῶν τὴν ἑαυτοῦ οὐσίαν γεννᾷ ἐξ ἑαυτοῦ τὸν ἀΐδιον προσωπικὸν λόγον, ἐν ᾧπερ ἐμφαίνει ἑαυτὸν καθ' ὅλην τὴν ἄπειρον φύσιν. Οὕτως ὁ θεῖος λόγος, ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, εἶναι προσωπικὸν ὁμοίωμα τοῦ πατρός. Ἐνῷ δὲ ὁ πατὴρ ἀγαπᾷ ἑαυτὸν ἐν τῷ υἱῷ καὶ ὁ υἱὸς ἑαυτὸν ἐν τῷ πατρί, προέρχεται ἐξ ἀμφοτέρων ὡς ἐκ μιᾶς ἀρχῆς ἡ προσωπικὴ ἀγάπη, τὸ ἅγιον πνεῦμα [1]. Τὰ τρία ἄρα πρόσωπα τῆς θείας τριάδος εἶναι τὰ αὐτὰ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ διακεκριμένα κατὰ τὴν προσωπικότητα· ἕκαστον ἔχει τὰς ἑαυτοῦ ἰδιότητας, κατὰ δὲ τὴν οὐσίαν ὑπάρχουσι καὶ τὰ τρία παντελῶς ὅμοια καὶ ἰσοστάσια [2]. Ὁ τοῦ θεοῦ λόγος φέρει ἐν ἑαυτῷ τὴν ἰδέαν τοῦ κόσμου καὶ εἶναι οἱονεὶ τὸ διάμεσον τὸ μεταξὺ θεοῦ καὶ κόσμου.

5. ***Θεὸς καὶ κόσμος.*** Ὁ θεὸς παντοδύναμος ὢν καὶ πανάγαθος ἐδημιούργησε τὸν κόσμον [3]. Εἰ μὴ ἠδύνατο νὰ ποιῇ τὸ ἀγαθόν, οὐδεμίαν θὰ εἶχε δύναμιν· ἐὰν δὲ ἠδύνατο μὲν μὴ ἐποίει δέ, θὰ ἦτο φθονερός· ὅπερ ἀντίκειται τῇ ἐννοίᾳ τοῦ θεοῦ. Ἐξ ἄκρας ἀγαθότητος μόνον καὶ οὐχὶ ἐξ ἐνδείας τινὸς καὶ ἀνάγκης ἐποίησεν ὁ θεὸς πάντα [4]. Οὐδ' ἔχει ἀνάγκην τῆς τιμῆς καὶ ὑμνολογίας τῶν δημιουργημάτων, διότι τελειότατος ὢν καὶ καθ' ἑαυτὸν μακάριος οὐδὲν ἔχει νὰ ὠφεληθῇ ἐξ αὐτῶν· τοὐναντίον τὰ δημιουργήματα πρέπει νὰ λατρεύωσι τὸν θεόν, ἵνα λαμβάνωσι παρ' αὐτοῦ σωτηρίαν καὶ εὐδαιμονίαν [5]. Οὔτε ἐξωτερικὴ οὔτε ἐσωτερικὴ ἀνάγκη ἤγαγε τὸν θεὸν εἰς τὴν δημιουργίαν ἀλλ' ἁπλῶς ἡ ἀπόλυτος αὐτοῦ βούλησις [6]. Καίτοι δὲ μετ' ἀπολύτου ἐλευθερίας ἐδη-

civit. dei 11, 26) ἢ ἡ μνήμη καὶ ἡ νόησις καὶ ἡ βούλησις (De trinit. 11, 9. 15, 3). Ὅλως δ' εἰπεῖν ἕκαστον δημιούργημα ὡς ἔκφανσις τῆς θεότητος ἐμφανίζει ἐν τῷ ἑαυτοῦ εἴδει τὴν τριάδα. De civit. dei 11, 24.

¹) De trinit. 15, 14.

²) De trinit. 5, 8, 11.

³) Θεωρῶν ὁ Αὐγουστῖνος τὸν θεὸν αἰτίαν τοῦ κόσμου ἀπορρίπτει τὴν τοῦ Ὠριγένους δοξασίαν, καθ' ἣν ὁ κόσμος ἐγένετο ἐκ τῆς ἁμαρτίας τοῦ νοεροῦ κόσμου, καὶ δεικνύει τὰς ἀντιφάσεις τῆς τοιαύτης θεωρίας. De civit dei 11, 23.

⁴) De genes. ad lit 4, 16, 27. De civit dei 11, 21.

⁵) De genes ad lit 4, 15. 8, 11.

⁶) Confes 13, 30. De genes contra Manich 1, 2, 4. «Qui ergo dicit: Quare fecit Deus coelum et terram? tespondenduns est ei: Qnia voluit. Voluntas euim Dei causa est coeli et terrae et ideo majus est voluntas Dei, quam coelum et terra. Qui autem dicit: Quare voluit facere coelum et terram? majus aliquid quaerit, quam voluntas Dei: nihil autem majus iuveniri potest».

μιούργησε τὸν κόσμον, ὅμως ἐδημιούργησεν οὐχὶ κατ᾽ αὐθαίρετον τρόπον ἀλλὰ μετ᾽ ἐλλόγου ἀρχῆς (ratio) παραπλησίως πως πρὸς τὸν κατὰ νοῦν ἐνεργοῦντα ἄνθρωπον [1]. Ἐδημιούργησε δηλαδὴ ὁ θεὸς τὸν κόσμον κατὰ πρότυπον τῶν ἀϊδίων ἰδεῶν τῶν ἐν τῷ υἱῷ καὶ λόγῳ αὐτοῦ ὑπαρχουσῶν. Ὅθεν πάντα εἶναι ἐκ τοῦ πατρός, διὰ τοῦ υἱοῦ, ἐν τῷ ἁγίῳ πνεύματι· ὁ θεὸς εἶναι ὁ ἐξ οὗ καὶ δι᾽ οὗ καὶ ἐν ᾧ ὑπάρχουσι πάντα (a quo, per quem, in quo sunt omnia) [2]. Ὁ θεῖος λόγος εἶναι τὸ κεφάλαιον τοῦ νοητοῦ, ὅπερ ἐμφανίζεται ἐν ταῖς αἰσθητοῖς, καὶ ὡς νοητὸν θεῖον πρότυπον τοῦ κόσμου εἶναι ἡ ἀναλλοίωτος ἀλήθεια ἐν ἀπολύτῳ ἁπλότητι. Ἐν τούτῳ τῷ τοῦ θεοῦ λόγῳ ὑπάρχουσιν ἀρχῆθεν καὶ ἀμεταβλήτως πάντα συγχρόνως, οὐ μόνον ὅσα νῦν ὑπάρχουσιν ἐν τῷ κόσμῳ ἀλλὰ καὶ ὅσα ὑπῆρξαν καὶ ὅσα θὰ ὑπάρξωσιν. Ἐκεῖ οὔτε ἐγένοντο οὔτε ἔσονται ἀλλὰ μόνον *εἰσὶ* καὶ πάντα εἰσὶ ζωὴ καὶ πάντα εἰσὶν ἕν [3]. Ὡς δημιουργικὴ δὲ πάντων ἀρχὴ ὁ θεῖος λόγος εἶναι τύπος πλὴν οὐχὶ τύπος τετυπωμένος (forma formata) ἀλλὰ ὁ τύπος παντὸς τυπωθέντος, ἀΐδιος καὶ ἀναλλοίωτος (forma sempiterna et incommutabilus), ξένος αὐξήσεως καὶ ἐλαττώσεως, ἀλλότριος τόπου καὶ χρόνου. Ὁ θεῖος λόγος εἶναι τέχνη τις τοῦ παντοδυνάμου καὶ σοφοῦ θεοῦ, πλήρης τῶν ἀϊδίων ἀρχῶν τῶν ὄντων· ἐν τούτῳ γινώσκει ὁ θεὸς πάντα, ὅσα δι᾽ αὐτοῦ ἐδημιούργησεν [4]. Εἶναι δὲ οἱ ἀΐδιοι τῶν ὄντων λόγοι οὐχὶ ἁπλῶς τυπικαὶ ἀρχαί, καθ᾽ ἃς τὰ ὄντα λαμβάνουσιν ἐξωτερικὴν μορφὴν (ὡς ὁ καλλιτέχνης ἐκτυποῖ ἔξωθεν τῇ ὕλῃ τὸ εἶδος), ἀλλ᾽ οἱ ἐσωτερικοὶ καὶ τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων ἀποτελοῦντες καὶ μορφὴν δίδοντες λόγοι, αἱ ἔνδοθεν δρῶσαι αἰτίαι [5]. Τοὺς λόγους τούτους πάντων τῶν ὄντων χαρακτηρίζει ὁ Αὐγουστῖνος τῷ Πλάτωνι, ἑπόμενος ὡς ἀρχικοὺς τύπους (principales formae), σταθεροὺς καὶ

¹) De civit dei 10, 5. 21, 5.
²) Epist. 268 ad Nebr.
³) Depimit 4, 3, 1.
⁴) Αὐτ. 6, 10, 11.
⁵) De civit. dei 12, 25. «Cum enim alia sit species, quae adhibetur extrinsecus cuicumque materiae corporali, sicut operantur homines figuli et fabri atque id genus opifices, qui etiam pingunt et effingunt formas, similes corporibus animalium, alia vero, quae intrinsecus efficientes causas habet de secreto et occulto naturae viventis atque intelligentis arbitrio quæ non solum naturales corporum species, verum etiam ipsas animantium animas, deum non sint, facit. Supradicta illa species artificibus quibusque tribuitur, haec autem altera nonnisi uni artifici creatori et conditori Deo.»

ἀμεταβλήτους, οἵτινες αὐτοὶ δὲν ἐτυπώθησαν καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀΐδιοι καὶ κατὰ ταὐτὰ ὡσαύτως ἔχοντες· οὗτοι εἶναι ἀγένητοι καὶ ἀνώλεθροι, καθ᾽ οὓς ἐμορφώθη πᾶν γενητὸν καὶ φθαρτόν. Διαφέρουσι δ᾽ ὅμως αἱ τοῦ Αὐγουστίνου ἰδέαι τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν, διότι πρῶτον μὲν ὑπάρχουσιν ἐν τῷ νῷ τοῦ δημιουργοῦ ὡς ἀΐδια νοήματα αὐτοῦ [1], δεύτερον δὲ δὲν εἶναι, ὡς εἴρηται, ψιλοὶ τύποι ἔξωθεν εἰς ὕλην τινὰ προσφερόμενοι ἀλλ᾽ ἔνδοθεν δρῶσαι αἰτίαι καὶ ζῶσαι ἀρχαὶ τῶν μεταβλητῶν ὄντων. Ἐπειδὴ δ᾽ ἕκαστον ὂν πρὸ τῆς ἐν χρόνῳ ἐμφανίσεως αὐτοῦ νοεῖται ἐν τῷ θείῳ νῷ, φανερὸν ὅτι ἕκαστον νοεῖται ἐν διακρίσει ἀπὸ τῶν ἄλλων ἐκ τῶν προτέρων καὶ ὑπάρχει ὡς ἰδέα ἐν τῷ θεῷ. Αἱ ἰδέαι ἄρα ἀναφέρονται καὶ εἰς τὰ καθ᾽ ἕκαστα· ἑκάστου ὄντος ὑπάρχει ἐν τῷ θεῷ ἰδία ἰδέα [2]. Ἀλλ᾽ ἠδύνατό τις εὐλόγως νὰ ἐρωτήσῃ· πῶς ἄρα αἱ ἰδέαι, ἐν αἷς τὰ καθ᾽ ἕκαστον νοοῦνται, συμβιβάζονται πρὸς τὴν θείαν ἁπλότητα; Πρὸς ταῦτα ὁ Αὐγουστῖνος ἀποκρίνεται ὅτι ἡ θεία γνῶσις εἶναι simpliciter multiplex, τουτέστιν ὁ θεὸς βλέπει πάντα ὁμοῦ καὶ πάντα ἐν ἑνότητι [3].

Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται συμφανὴς ἡ πρὸς τὰ αἰσθητὰ σχέσις τῶν ἰδεῶν. Αἱ ἰδέαι δηλαδὴ εἶναι οἱ ἀρχικοὶ τύποι τῶν ὄντων καὶ αἱ εἰδοποιοὶ ἀρχαὶ τοῦ κόσμου [4], ὡς θεῖα δὲ νοήματα πρέπει νὰ θεωρηθῶσι δημιουργικά· εἶναι οἱ ἀΐδιοι τύποι, δι᾽ ὧν τὰ ὄντα ἐμορφώθησαν καὶ ἐγένοντο [5]. Τούτων οὕτως ἐχόντων δὲν εἶναι κατ᾽ οὐσίαν ἄλλο ἡ ἰδέα καὶ ἄλλο τὸ δημιούργημα, διότι τὰ αἰσθητὰ εἶναι τὰ ἀΐδια τοῦ θεοῦ νοήματα ἀποκαλυπτόμενα καὶ παριστάμενα ὑπὸ τὴν μορφὴν τῶν μεταβλητῶν καὶ παροδικῶν ὄντων καθ᾽ ὡρισμένην ἀνάπτυξιν· τὰ αἰσθητὰ εἶναι ἡ ἀποκάλυψις τῶν θείων νοημάτων ὡς σπερματικῶν λόγων, ἐξ ὧν κατ᾽ ἀρχέγονον τάξιν τὰ πεπερασμένα μορφοῦνται [6]. Ἀλλ᾽ ἐνῷ τὰ δημιουργικὰ νοήματα τοῦ θεοῦ ταυτίζονται τῇ θείᾳ οὐσίᾳ, τὰ αἰσθητὰ εἶναι ἁπλῶς ἀπεικάσματα αὐτῆς καὶ ἀποκα-

¹) De div. quaest. 83 qu. 46.
²) Confes 1, 6, 9. Apud te rerum omnium instabilium stant causae et rerum omnium mutabilium immutabiles manent origines et omnium irrationabilium et temporalium sempiternae vivunt rationes».
³) Dc eivit. dei 12, 18.
⁴) Διὸ λέγει ὁ Αὐγουστῖνος ὅτι ὁ κόσμος πρὸ τῆς δημιουργίας αὐτοῦ ὑπῆρχε καὶ δὲν ὑπῆρχεν· ὑπῆρχε μὲν ὡς θεῖον νόημα, δὲν ὑπῆρχε δὲ καθ᾽ ὃν τρόπον νῦν εἶναι ἐν τῇ ἑαυτοῦ φύσει. De Genes. ad lit. 5, 18.
⁵) Αὐτ. 5, 15.
⁶) Αὐτ. 4, 33. De trinit 3, 8.

λύπτουσι μᾶλλον ἢ ἧττον τελείως τὴν θείαν ἐκείνην οὐσίαν [1]. Ὡς ἀπεικονίζοντα δὲ καὶ ἀποκαλύπτοντα τὴν θείαν οὐσίαν τὰ αἰσθητὰ ἔχουσι μέτρον καὶ κάλλος καὶ τάξιν [2]. Καὶ αὐτὴ ἡ ὕλη ἡ τὴν κατωτάτην βαθμῖδα τῆς δημιουργίας ἀποτελοῦσα καὶ ὑπὸ πολλῶν ὡς ἀρχὴ παντὸς κακοῦ ὑπολαμβανομένη πρέπει νὰ θεωρῆται ὥς τι ἀγαθόν, διότι εἶναι καὶ αὕτη δεκτικὴ εἴδους [3]. Ἐὰν δὲ ἡ σωματικὴ φύσις μὴ ἐπιτυγχάνῃ τῆς τελείας ἀκριβείας καὶ τοῦ κάλλους τοῦ γεωμετρικοῦ εἴδους, ὅμως μιμουμένη αὐτό, ἔστω καὶ ἀτελῶς, ἔχει τὴν οἰκείαν ἀρετήν [4]. Πάντα τὰ δημιουργήματα ἀπὸ τῶν ἐπιγείων μέχρι τῶν ἐπουρανίων, ἀπὸ τῶν ὁρατῶν μέχρι τῶν ἀοράτων, εἶναι μᾶλλον ἢ ἧττον καλὰ ὡς διατεταγμένα κατὰ τὰς ἀϊδίους τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέας καὶ ὁμοιάζοντα ἐν διαφόροις βαθμοῖς τῷ θεῷ. Καὶ ἕκαστα μὲν τὰ μέρη τοῦ κόσμου εἶναι καλὰ ἀλλὰ τὸ ὅλον εἶναι κάλλιον· τὸ κάλλος καὶ ἡ ἀγαθότης τοῦ ὅλου ὑπερβάλλει τὸ κάλλος καὶ τὴν ἀγαθότητα τῶν μερῶν [5]. Πάντα δὲ τὰ μέρη συναποτελοῦσιν ἑνιαῖον ὅλον, ὅπερ εἶναι ἀπεικόνισμα τῆς ἑνότητος τῆς θείας οὐσίας [6]. Βεβαίως ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἁπλοῦς ἀλλὰ πολλαπλοῦς, ὡς ἀπείκασμα ὅμως τοῦ ἀϊδίου εἶναι ἑνιαῖος· ἡ τοῦ κόσμου ἰδέα εἶναι μία ἀλλ᾽ ἐκφαίνεται ὡς πλῆθος μεταβλητῶν ὄντων, ἅτινα παρὰ τὴν πολλότητα καὶ τὴν διαφορὰν ἀποτελοῦσιν ἐναρμόνιον ἑνότητα [7]. Αὕτη δὲ αὕτη ἡ ἐναρμόνιος ἑνότης ἐπαυξάνει τὸ κάλλος καὶ τὴν ἀγαθότητα τοῦ κόσμου, εὐλόγως· διότι, ὁπότε τὰ μέρη ἕκαστα τοῦ κόσμου ὑπάρχουσι καλά, φανερὸν ὅτι τὸ ἐναρμόνιον ὅλον εἶναι ἔτι μᾶλλον καλόν. Καλεῖται δὲ τὸ ἐναρμόνιον τοῦτο καὶ ἀπηρτισμένον ὅλον *σύμπαν* (**Universum**), οὗ ἡ τάξις ἔγκει-

[1]) Διὸ καὶ ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι ἀτελέστερος τοῦ νοητοῦ. De genes. ad lit. 5, 15.

[2]) De vera relig. 18, 36.

[3]) De civit. dei 12, 5. Confes 12, 22 Contr. advers leg. 8 «Ergo et ipsam (materiam) Deus fecit. Nec mala est putanda, quia informis, sed bona est intelligenda, quia formabilis, id est, formationis capax. Omnium si boni aliquid est forma, nonnihil est boni, esse capacem boni».

[4]) Τοιαῦτα περὶ τοῦ σώματος δοξάζων ὁ Αὐγουστῖνος ἐλέγχει μὲν τὸν Ὠριγένη, καθ᾽ ὃν τὸ σῶμα ἐδημιουργήθη ἕνεκα τῆς ἁμαρτίας καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν νοερῶν πνευμάτων· ἐλέγχει δὲ τὸν Πορφύριον, καθ᾽ ὃν ἡ ψυχὴ συνεδέθη τῷ σώματι, ἵνα μάθῃ τὰ τῆς ὕλης κακὰ καὶ μαθοῦσα στραφῇ πρὸς τὸ ἀγαθόν. De civit. dei 10,30. 11,23.

[5]) Confes. 13,28.

[6]) De div. qu. 83. qu. 41.

[7]) Ἡ παραδοχὴ πολλῶν κόσμων εἶναι μόνον τῆς φαντασίας παιδιά De civit. dei 11, 5.

ται ἐν τούτῳ, ὅτι ἕκαστον μερικὸν ὂν εἶναι μὲν καθ᾽ ἑαυτὸ ἓν καὶ διακρίνεται τῶν ἄλλων διὰ τοῦ ἰδίου εἴδους ἀλλ᾽ ἅμα καὶ πρὸς τὸ ὅλον συνάπτεται [1].

Ἡ θεία τοῦ κόσμου ἰδέα ἡ τὰ ὄντα διατάττουσα εἰς κάλλος καὶ ἀγαθότητα συνέχει καὶ διέπει τὸν κόσμον· εἶναι ὁ νόμος, δι᾽ οὗ ἡ φυσικὴ τῶν ὄντων τάξις φυλάσσεται, καὶ ἡ πρόνοια ἡ κρατοῦσα πάντων τῶν ὑφισταμένων μεταβολήν [2]. Ἐπειδὴ δ᾽ αἱ τοῦ θεοῦ ἰδέαι εἶναι αἱ ἀΐδιοι ἀρχαὶ πάντων τῶν ὄντων, οὐδὲν γενόμενον δύναται νὰ ἔλθῃ εἰς τὸ μηδέν· πᾶσα φύσις ὑπάρχει κατ᾽ ἀνάγκην, ὁσονδήποτε δὲ καὶ ἂν ἐλαττωθῇ, ἀνάγκη πάντως νὰ μείνῃ τι αὐτῆς, ἀφοῦ ἐγένετο διὰ τοῦ ἀϊδίου εἴδους [3]. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἕκαστον ὂν εὑρίσκει τὴν τελείωσιν καὶ ἠρεμίαν αὐτοῦ ἐν τῷ θεῷ, ἐν ᾧπερ καὶ αὐτὸ τὸ σύμπαν ὑπάρχει· ὡς ἔχον δὲ τὸ εἶναι διὰ τῆς ἰδέας ἀδύνατον νὰ ἔλθῃ ποτὲ εἰς τὸ μὴ ὄν [4]. Ἀλλὰ πάντως ὅμως ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν καθ᾽ ἕκαστα αἰσθητῶν. Ἡ μὲν ἰδέα εἶναι τὸ τελειότατον καὶ ἀληθέστατον ὄν, τὸ δὲ δημιούργημα ἔχει τελειότητα καὶ ἀλήθειαν ἀνάλογον τοῦ βαθμοῦ τῆς ἐν αὐτῷ ἐκδηλώσεως τῆς ἰδέας· τὸ δημιούργημα ἐν τῇ χρονικῇ αὐτοῦ ἀναπτύξει δὲν εἶναι καθαρὸν ὂν ἀλλὰ γιγνόμενον, τ. ἔ. ὂν ἅμα καὶ μὴ ὄν [5]. Μεθίσταται δὲ ἡ ἀΐδιος τοῦ κόσμου ἰδέα εἰς τὴν ἐν χρόνῳ πραγματικότητα διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ θεοῦ δημιουργίας τοῦ κόσμου.

6. ***Κοσμολογία.*** Ἵνα αἱ ἰδέαι ἐμφανισθῶσιν ἐν τοῖς ἀπεικάσμασιν ἦτο ἀνάγκη νὰ χρησιμεύσῃ αὐταῖς ὡς βάσις μὴ ὑπάρχουσα πρότερον καὶ ἐκ τοῦ μὴ εἶναι εἰς τὸ εἶναι ἐρχομένη οὐσία. Οὕτως ἡ δημιουργία ἐγένετο ἐκ τοῦ μηδενὸς [6] καὶ ἡ ὕλη δὲν εἶναι ἀΐδιος, ἀφοῦ ἄλλως πάντα ἐκ τοῦ θεοῦ κατάγονται. Εἶναι δὲ τὸ μηδέν, ἐξ οὗ ὁ θεὸς τὸν κόσμον ἐδημιούργησεν, ἀπόλυτον μηδέν, ἄρνησις καὶ ἔλλειψις πάσης οὐσίας καὶ ὑποστάσεως [7]. Λοιπὸν ὁ θεὸς δὲν ἐδημιούργησε τὸν κόσμον ἔκ τινος

[1]) De genes. contr. Manich 1,21. De vera relig 7,13.

[2]) De lib. arb. 2, 17, 45. De genes ad. lit 4, 12, 22.

[3]) De mor. Manich. 2, 7, 9. Enarr. in Ps 7. Omnis natura, in quantum natura est, esse cogitur.

[4]) De lib. arb 2, 17, 46. De genes ad lit. 12.

[5]) De genes ad lit. 5, 15. 6, 10. 6, 11.

[6]) De natur boni 26. Confes 13, 33. De lib arb 1, 2, 5.

[7]) De natur. boni 26: Non de his rebus, quae iam erant, sed de his, quae omnino non erant, hoc est, de nihilo fecit».

προϋπαρχούσης καὶ ἀϊδίου ὕλης [1], ὥστε δὲν ὁμοιάζει τῷ τεχνίτῃ, ὅστις ποιεῖ πορίζων εἰς ὑπάρχον ἤδη σῶμα ὡρισμένην μορφήν [2]. Τὸ πρῶτον προϊὸν τῆς θείας δημιουργίας εἶναι ἡ ἄμορφος ὕλη, ἥ τε πνευματικὴ καὶ ἡ σωματική [3], ἥτις δὲν εἶναι τὸ μηδὲν ἀλλὰ «σχεδὸν μηδὲν» [4], μέσον τι μεταξὺ ὄντος καὶ μὴ ὄντος· διότι ἡ πρώτη ὕλη εἶναι μὲν καθ᾽ ἑαυτὴν ἄμορφος ἀλλ᾽ ἅμα ἐπιδεκτικὴ μορφώσεως [5] Οὐδεμίαν δ᾽ ὅμως στιγμὴν ἔμεινεν ἡ πρώτη ὕλη ἄμορφος ἀλλ᾽ ἅμα δημιουργηθεῖσα προσέλαβε μορφήν. Ἡ πρώτη λοιπὸν ὕλη καὶ ἡ τοῦ κόσμου μορφὴ ἐδημιουργήθησαν συγχρόνως· μόνον δὲ κατὰ τὴν *ἀρχὴν* εἶναι ἐκείνη προτέρα ταύτης, καθ᾽ ὅσον ἡ ὕλη ὑποτίθεται ὡς βάσις τῆς μορφῆς [6]. Ὁ θεὸς ἄρα ἐποίησε τὸν κόσμον ἐκ τῆς ἀμόρφου ὕλης, ἣν παρήγαγεν ἐκ τοῦ μηδενός· διαμορφώσας τὴν ἄμορφον ὕλην ἐδημιούργησε τὸν κόσμον [7]. Ὅτι ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη, μαρτυρεῖ ἡ φύσις αὐτοῦ ἡ μεταβλητή· τὸ μεταβλητὸν δὲν εἶναι ἀΐδιον ἀλλ᾽ ἔχει ἀρχὴν καὶ ποιεῖται ὑφ᾽ ἑτέρου [8]. Μεταβλητὸς δ᾽ ὢν ὁ κόσμος [9] ὑπόκειται τῇ κατηγορίᾳ τοῦ χρόνου μεθ᾽ οὗ ἐδημιουργήθη καὶ οὗ ἄνευ δὲν δύναται νὰ νοηθῇ [1]. Τινές, λέγει, ἐρωτῶσι, τὶ ποτε ἐποίει ὁ θεὸς πρὸ τῆς τοῦ κόσμου δημιουργίας καὶ πῶς συμβιβάζεται πρὸς τὴν ἀϊδιότητα τοῦ θεοῦ ἡ γένησις τῆς πρὸς δημιουργίαν βουλήσεως αὐτοῦ· ἂν δὲ ὑπάρχῃ ἀΐδιος ἡ πρὸς ὕπαρξιν τοῦ κόσμου βούλησις τοῦ θεοῦ, διατὶ δὲν εἶναι καὶ ὁ κόσμος ἀΐδιος [2]; Οἱ τοιαῦτα ἐρωτῶντες σπουδάζουσι κατὰ τὸν Αὐγουστῖνον κενὴν σπουδήν, νὰ νοήσωσι δηλονότι τὸ ἀΐδιον, καὶ πρὸς τοῦτο παραβάλλουσιν αὐτὸ πρὸς τὰ ἐν χρόνῳ ἐπιλανθανόμενοι ὅτι ὁ θεὸς ὑπάρχει ἀλλότριος καὶ ὑπέρτερος τοῦ χρόνου· ἡ ἀϊδιότης ἠρεμεῖ ἐν τῷ παρόντι καὶ ὑπαγορεύει τούς τε παρελθόντας καὶ τοὺς μέλλοντας χρόνους χωρὶς νὰ εἶναι αὐτὴ μήτε παρελθοῦσα μήτε μέλλουσα [3]. Ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου εἶναι ἅμα καὶ ἀρχὴ τοῦ χρόνου, ἡ θεία ὅμως δημιουργικὴ ἐνέργεια δὲν ὑπόκειται αὐτὴ τῷ χρόνῳ ἀλλ᾽ ὁ χρόνος εἶναι ἐκείνης ἐπακολούθημα. Ὁ θεὸς λοιπὸν προηγεῖται τοῦ κόσμου ὡς αἰτιώδης καὶ οὐχὶ χρονικὴ αἰτία, ἀφοῦ χρόνος δὲν ὑπῆρχε πρὸ τοῦ κόσμου [4]. Ἡ βούλησις τοῦ θεοῦ συμπίπτουσα κατὰ τὰ εἰρημένα τῇ θείᾳ οὐσίᾳ εἶναι ἀΐδιος καὶ ἀναλλοίωτος, ὥστε ὁ θεὸς ἐβουλήθη ἐξ ἀϊδίου τὴν τοῦ κόσμου δημιουργίαν. Ἐδημιούργησε δὲ τὸν κόσμον ἐν ἀϊδιότητι καὶ εἶναι ἡ δημιουργία ἀΐδιος, διότι τῷ θεῷ οὐδὲν γίνεται ἀλλὰ πάντα εἶναι ἀεί. Βεβαίως τὸ δημιούργημα δὲν εἶναι ἄναρχον καὶ ἀΐδιον ἀλλ᾽ ἡ δημιουργικὴ ὅμως ἐνέργεια κεῖται ὑπὲρ πάντα χρόνον [5]. Δὲν ἐπιτρέπεται δὲ ἐκ τῆς ἀϊδιότητος τοῦ θεοῦ καὶ τῆς δημιουργικῆς αὐτοῦ ἐνεργείας νὰ συναγάγωμεν τὴν ἀϊδιότητα τοῦ κόσμου ἄλλως τε καὶ διότι ὁ κόσμος ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργηθεὶς πρέπει πάντως νὰ ἔχῃ ἀρχήν· ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας εἶναι ἀχωρίστως συνημμένη τῇ τοῦ χρόνου, δημιούργημα ἀΐδιον δὲν ὑπάρχει [6]. Πρὸς κατανόησιν τοῦ πράγματος ἐπάναγκες νὰ ὁρισθῇ ἀκριβέστερον ἡ τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἀϊδιότητος ἔννοια. Λοιπὸν ὁ χρόνος εἶναι ἡ μορφὴ τῆς ὑπάρξεως τῶν

---

1) Ὁ θεὸς δὲν εὗρέ τι, ἐξ οὗ ἐδημιούργησε τὸν κόσμον, διότι πρὸ τῆς δημιουργίας οὐδὲν ἄλλο ὑπῆρχε παρὰ τὸν θεόν. Confes 11, 5.

2) Οἱ τεχνῖται ἐν τῷ ἔργῳ χρῄζουσι τῆς ὕλης, ἣν ἀδυνατοῦσιν αὐτοὶ νὰ παραγάγωσιν. Ὁ θεὸς δ᾽ ὅμως οὐδενὸς ἐν τῇ δημιουργίᾳ ἐδεῖτο βοηθητικοῦ πράγματος, ὅπερ δὲν εἶχε ποιήσει αὐτός· εἰ δὲ μή, δὲν θὰ ἦτο παντοδύναμος, ὅπερ ἀνόσιον νὰ πιστευθῇ. De genes contr.. Manich 1, 6. Contr. adver leg 8: Absit, ut. dicatur ommipotens non potuisse facere, nisi, unde faceret, inveniret».

3) Confes 12, 3: De genes. contra Manich. 1, 6, 10.

4) Confes 12, 6: Citius enim esse censebam, quod omni forma privaretur, quam cogitabam quiddam inter formam et nihil. nec formatum nec nihil, informe prope nihil. Αὐτ. 8: Illud antem totum prope nihil erat, quoniam adhuc omnino informe erat. Jam tamen erat, quod formari poterat. Tu enim domine fecisti mundum de materia informi, quam feristi de nulla re prope nullam rem.

5) Αὐτ. 13, 33.

6) Ἔνθ. ἀνωτ. πβλ. καὶ 12, 29: Quis sic acutum cernat animo, ut sine labore magno dignoscere valeat, quomodo sit prior sonus, quam cantus, ideo quia cantus est formatus sonus, et esse utique aliquid non formatum potest, formari autem, quod non est, non potest? Sic est prior materies, quam id, quod ex ea fit.... Origine ergo prior est, sicut sonus cantu.

7) Αὐτ. 12, 8. 12, 28. De vera relig. 18, 35. De fide et symb 2.

8) De civit. dei 12, 1. Confes 11, 4.

9) Σημειωτέον ὅτι περανθείσης τῆς ἐσχάτης κρίσεως, ἧς οἱ χρόνοι δὲν δύνανται νὰ ὁρισθῶσιν, ὁ κόσμος θὰ ἐκπυρωθῇ καὶ θὰ ἄρξηται νέος οὐρανὸς καὶ νέα γῆ. De civit. dei 20, 14 καὶ 16. 18, 53.

---

1) De civit. dei 11,6: Si recte discernuntur aeternitas et tempus, quod tempus sine aliqua mobilitate non est, in aeternitate autem nulla mutatio est, quis non videat, quod tempora non fuissent, nisi creatura fieret, quae aliquid aliqua motione mutaret.

2) Confes. 11,10.

3) Αὐτ. 11,11.

4) De genes. contr. Manich. 2,6. 1,2. De civit. dei 12,15.

5) Confes. 15, 18. De civit. dei 12,14: Non novo et repentino sed immutabili acternoque consilio.

6) De civit. dei 11,4.

παρελθόντων καὶ τῶν ἐπακολουθούντων ὄντων· δὲν θὰ ὑπῆρχε παρελθὼν χρόνος, ἐὰν μηδὲν παρήρχετο, οὐδὲ μέλλων χρόνος θὰ ὑπῆρχεν, ἐὰν μηδὲν ἐπεγίνετο, τέλος οὐδὲ παρὼν θὰ ὑπῆρχεν ἐὰν μηδὲν ἦτο. Τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον εἶναι τὰ ὅρια τοῦ παρόντος, ὅπερ προέρχεται μὲν ἐκ τούτου ἀφανίζεται δὲ εἰς ἐκεῖνο. Ἐὰν τὸ παρὸν ἦτο ἀεὶ παρὸν καὶ μὴ μετέβαινεν εἰς τὸ παρελθόν, δὲν θὰ ὑπῆρχε χρόνος ἀλλ' ἀϊδιότης. Ἁπλῶς εἰπεῖν ὁ χρόνος εἶναί τις ἔκτασις τριῶν διαστάσεων καὶ τὸ παρὸν γίνεται χρόνος διὰ τοῦ ὑπὸ τῶν δύο ἑτέρων διαστάσεων τελουμένου περιορισμοῦ αὐτοῦ [1]. Τοιοῦτος ὁ χρόνος ἤρξατο τὸ πρῶτον ἀπὸ τῆς κινήσεως τῆς ἐκ τῆς δημιουργίας προερχομένης καὶ ἀπὸ τῆς τῶν ὄντων μεταβολῆς. Ὁ χρόνος ἄρα καὶ ἡ ἀϊδιότης διαφέρουσι κατὰ τοῦτο ἀλλήλων, ὅτι ἐκεῖνος μὲν προϋποθέτει κίνησιν καὶ μεταβολήν, αὕτη δὲ τοὐναντίον ἠρεμίαν καὶ στάσιν. Τούτου οὕτως ἔχοντος οὐδεὶς χρόνος θὰ ὑπῆρχεν, εἰ μὴ ἦτο δημιουργία ὑφισταμένη κίνησιν καὶ μεταβολήν, καθ' ἣν τὸ ἕτερον εἰς τὸ ἄλλο ὑποχωρεῖ. Διὸ καὶ ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη οὐχὶ *ἐν* τῷ χρόνῳ ἀλλὰ *μετὰ* τοῦ χρόνου· πρὸ τῆς δημιουργίας δὲν ὑπῆρχε χρόνος, διότι οὐδὲ δημιούργημα ὑπῆρχεν, ἐν οὗ τῇ κινήσει καὶ μεταβολῇ θὰ διέρρεεν ὁ χρόνος [2]. Ἀλλ' εἰ καὶ ὁ χρόνος ἤρτηται ἐκ τῆς κινήσεως, ὅμως δὲν πρέπει νὰ ὑποτεθῇ ὅτι εἶναι αὐτὴ ἡ κίνησις· ὁ χρόνος εἶναι τὸ μέτρον, δι' οὗ μετρεῖται ἡ κίνησις ἔτι δὲ καὶ ἡ στάσις [3]. Τὴν μέτρησιν ποιεῖ ὁ νοῦς, ὅστις ὅμως δὲν μετρεῖ οὔτε τὸ λεγόμενον παρελθὸν οὔτε τὸ παρὸν οὔτε τὸ μέλλον· δὲν μετρεῖ τὸ μέλλον, διότι τοῦτο δὲν ὑπάρχει εἰσέτι, οὐδὲ τὸ παρελθὸν διότι δὲν ὑπάρχει πλέον, οὐδὲ τὸ παρὸν διότι τοῦτο εἶναι παροδικὴ στιγμὴ μὴ ἔχουσα διάρκειαν. Καὶ ὅμως μετρεῖ ὁ νοῦς τοὺς χρόνους, ἣν μέτρησιν ποιεῖται οὐχὶ ἐκτὸς ἑαυτοῦ ἀλλ' ἐν ἑαυτῷ. Λαμβάνει δηλαδὴ ἐν ἑαυτῷ ἅμα καὶ τὰς τρεῖς διαστάσεις, καθ' ὅσον θεωρεῖ μὲν τὸ παρὸν διὰ τῆς προσοχῆς κατέχει δ' ἐν ἑαυτῷ ὡς παρὸν ἔνθεν μὲν τὸ παρελθὸν (τὰς ἐντυπώσεις τοῦ παρελθόντος) διὰ τῆς μνήμης ἔνθεν δὲ τὸ μέλλον διὰ τῆς προσδοκίας. Διὰ τῶν τριῶν τούτων ἐνεργειῶν, τῆς προσοχῆς καὶ τῆς μνήμης καὶ τῆς προσδοκίας, δύναται ὁ νοῦς νὰ ἔχῃ ἐν ἑαυτῷ ἅμα καὶ τὰς τρεῖς τοῦ χρόνου διαστάσεις, νὰ παραβάλλῃ πρὸς ἀλλήλας καὶ νὰ μετρῇ αὐτάς [4]. Ἐπειδὴ δὲ καὶ αὗται

---

1) Confes. 11,14. 17. 30.
2) De civit. dei 11,6. 12,15. De genes. ad lit. 5,5,12.
3) Confes. 11,23—24.
4) Ἔνθ. ἀνωτ. 26—28.

αἱ εἰρημέναι τρεῖς τοῦ νοῦ ἐνέργειαι συμβαίνουσι μόνον ἐν χρόνῳ, ὀφείλομεν νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ χρόνος καθ' ἑαυτὸν οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ μορφὴ τῶν μεταβλητῶν ὄντων [1]. Τοιοῦτος ὢν ὁ χρόνος πρόδηλον ὅτι ἄρχεται ἅμα τῇ τοῦ κόσμου δημιουργίᾳ οὐδ' ὑπῆρχε τὸ παράπαν πρὸ αὐτῆς. Ἐντεῦθεν φανερὸν ὅτι εἶναι ἄτοπος ἡ ἐρώτησις τί ἐποίει ὁ θεὸς τότε ὅτε δὲν εἶχε δημιουργήσει τὸν κόσμον· διότι, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχε χρόνος, δὲν ὑπῆρχε οὐδὲν τότε [2]. Ὡσαύτως δὲν εἶνε ὀρθὴ ἡ ἐρώτησις διατὶ ἐδημιούργησεν ὁ θεὸς τὸν κόσμον πρὸ 6,000 περίπου ἐτῶν καὶ οὐχὶ πρότερον. Ὁ θεὸς δι' ἀϊδίου καὶ ἀναλλοιώτου βουλήσεως ἐποίησεν ὥστε τὰ ὄντα νὰ μὴ ὑπάρχωσι πρότερον ἐφ' ὅσον δὲν ὑπῆρχον καὶ νὰ ὑπάρχωσιν ὕστερον, ὅτε ἤρξαντο ὑπάρχοντα· ὅθεν καὶ φαίνεται ὅτι ὁ θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον οὐχὶ ἐξ ἀνάγκης ἀλλ' ἐξ ἐλευθέρας βουλήσεως [3]. Παραπλησίως θὰ εἶχε καὶ ἡ ἐρώτησις διατὶ ὁ θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον ἐνταῦθα, ὅπου εὑρίσκεται, καὶ οὐχὶ ἐν ἑτέρῳ τόπῳ. Ἀλλὰ πρὸ τῆς δημιουργίας δὲν ὑπῆρχε τόπος, ὡς δὲν ὑπῆρχε καὶ χρόνος, ἐγένετο δὲ καὶ ἐκεῖνος μετὰ τοῦ κόσμου ὡς μορφὴ τῆς παρ' ἄλληλα ὑπάρξεως τῶν δημιουργημάτων. Καὶ δύναται μέν τις, ὥσπερ ἐπινοεῖ ἀπείρους πρὸ τῆς τοῦ κόσμου δημιουργίας χρόνους, οὕτω καὶ νὰ φαντασθῇ ὡς ὄντας ἐκτὸς τοῦ κόσμου ἀπείρους τόπους, ἐν οἷς ὁ θεὸς ἐδημιούργησεν ἀπείρους κόσμους. Τοιαῦτα δ' ὅμως ἐπινοήματα εἶναι κενά, διότι ἐκτὸς τοῦ κόσμου δὲν ὑπάρχουσιν ἄπειροι ἀλλ' οὐδὲ εἷς τόπος [4].

Ἐπειδὴ ἡ δημιουργικὴ τοῦ θεοῦ ἐνέργεια δὲν εἶναι ἐν χρόνῳ ἀλλ' ἀΐδιος, ἕπεται ὅτι τὰ ὄντα ἐγένοντο οὐχὶ κατὰ διαδοχὴν ἀλλὰ πάντα συγχρόνως [5]. Ὁ θεὸς ἐδημιούργησεν, ὡς εἴρηται, τὴν πρώτην ὕλην καὶ ἔδωκεν αὐτῇ ἅμα γενομένῃ τὴν μορφήν, ὥστε ἐποίησε πάντα συγχρόνως· ἔθηκε δηλαδὴ ἐν τῇ ὕλῃ διὰ μιᾶς πάντα, τὰ δὲ καθ' ἕκαστον προῆλθον ἐξ ἐκείνης δι' ἀναπτύξεως [6]. Ἐὰν δ' ἡ Γραφὴ λέγῃ περὶ ἓξ ἡμερῶν τῆς δημιουργίας, δὲν ἐννοεῖ συνήθεις ἡμέρας οὐδὲ ὅλως χρονικὰ διαστήματα ἀλλὰ μόνον τάξιν, καθ' ἣν τὰ ὄντα διαδέχονται ἄλληλα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς αἰτιώδους συναφείας [7]. Αἱ ἓξ τῆς δημιουργίας ἡμέραι εἶναι μόνον μία ἡμέρα μᾶλλον δὲ μία στιγμὴ ἑξάκις λεγομένη ὑπὸ τῆς Γραφῆς

---

1) De genes. ad lit. 8,20. De civit. dei 12,15.
2) Confes. 11,13.
3) De civit. dei 11,5. 12,17.
4) Αὐτ, 11,5. Confes. 11,5.
5) Confes. 11,7. De genes. ad lit 8,20.
6) Contr. adv. leg. 1,9. De genes. ad lit. 1,15,29. 5,23.
7) De genes. ad lit. 4,22. 5,5.

πρὸς παράστασιν ἓξ τάξεων ὄντων, ὧν ἑκάστη διαδέχεται τὴν προηγουμένην καὶ ἐκ ταύτης ἤρτηται [1]. Διὰ τῶν ἓξ λοιπὸν τούτων ἡμερῶν δηλοῦται ὅτι πάντα διαρθροῦνται εἰς ἓξ βαθμιαίας τάξεις· ἔπειτα δὲ ὁ ἀριθμὸς ἓξ ὢν τελειότατος, ἐκφράζει ἐνταῦθα τοῦ δημιουργηθέντος κόσμου τὴν τελειότητα [2]. Συντόμως εἰπεῖν ἡ τοῦ παντὸς δημιουργία γίνεται διὰ μιᾶς, ἀλλ᾽ ἡ ἁγία Γραφὴ ἐμφανίζει τὴν δημιουργικὴν τοῦ θεοῦ ἐνέργειαν ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς διαδοχῆς, διότι κατὰ ταύτην μόνον δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ νοῇ [3]. Δημιουργῶν δὲ ὁ θεὸς ὥρισεν ἅπαξ διὰ παντὸς πᾶν ὅ,τι θὰ συμβῇ ἐν τῷ κόσμῳ, ὥστε οὐδὲν γίνεται διὰ νέας τοῦ θεοῦ βουλήσεως [4]. Καὶ ἐπειδὴ ὁ θεὸς ἐνεργεῖ πάντα ἐν πᾶσι παρὼν κατ᾽ ἀΐδιον βούλησιν, οὐδεμία ἐγχωρεῖ τῇ θείᾳ ἐνεργείᾳ παῦσις καὶ στάσις. Ἐὰν δὲ λέγηται ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ περὶ ἀναπαύσεως τοῦ θεοῦ κατὰ τὴν ἑβδόμην ἡμέραν, τοῦτο σημαίνει μόνον ὅτι ὁ θεὸς οὐδεμίαν ἄλλην ὄντων τάξιν ἐδημιούργησε καὶ οὐχὶ ὅτι ἔπαυσε τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἐνέργειαν· διότι, ἐὰν ἔπαυε τὴν δημιουργικὴν αὐτοῦ ἐνέργειαν, ὁ κόσμος θὰ κατέληγεν εἰς τὸ μηδέν. Καὶ ἂν ἄρα μὴ ποιῇ ὁ θεὸς νέα δημιουργημάτων γένη, ὅμως ἐνεργεῖ ἀεὶ ἐν τῷ κόσμῳ συνέχων καὶ κυβερνῶν τὴν ὅλην δημιουργίαν, ἥτις διατήρησις καὶ κυβέρνησις ὁμοιάζει πρὸς διηνεκῆ τοῦ κόσμου δημιουργίαν [5]. Ἡ θεία σοφία διέταξε πάντα κατὰ καθολικὴν τάξιν, ἐν ᾗ τὰ καθ᾽ ἕκαστα ἔχουσι τὴν προσήκουσαν θέσιν [6]. Καὶ ὅπως διέταξεν ὁ θεὸς πάντα, οὕτω καὶ κυβερνᾷ καὶ ἄγει αὐτὰ διὰ τῆς προνοίας εἰς τὸν προωρισμένον σκοπόν [7]. Ἐντεῦθεν προέρχεται ἡ τοῦ κόσμου τάξις καὶ τελειότης.

7. ***Ἡ τοῦ κόσμου τελειότης. Ἄγγελοι.*** Ἐπειδὴ αἱ ἀΐδιοι ἰδέαι τοῦ σοφοῦ καὶ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ θεοῦ ὑπάρχουσιν εἰδοποιοὶ ἀρχαὶ τοῦ δημιουργηθέντος κόσμου, εὔλογον ὅτι οὗτος εἶναι τέλειον τοῦ δημιουργοῦ ἀπείκασμα. Ὁ κόσμος καίπερ ὢν πεπερασμένος ἀποτελεῖ ἀπηρτισμένον ὅλον, ἐν ᾧπερ παρὰ τὴν ποικιλίαν καὶ διαφορὰν τῶν

1) Αὐτ. 4,33.
2) Αὐτ. 4,7. De cevit. dei 11,30.
3) De genes. ad lit 4,33,52. Contr. adv. leg. 9.
4) De lib. arb. 3,3.
5) De genes. ad. lit. 4,12. De civit. dei 12,25.
6) De lib. arb. 3,5,16: Omnia ordine suo creata sunt. De civit. dei 19,13,1: Ordo est parium dispariumque rerum sua cuique loca distribuens dispositio.
7) De ord. 1,5,14. De genes. ad. lit. 5,21.

ἐπὶ μέρους ὄντων κρατεῖ ἑνότης καὶ τάξις· καὶ αὗται δ' αἱ ἀντιθέσεις ἀπεργάζονται τὸ ἀμύθητον τοῦ παντὸς κάλλος [1]. Ἕκαστον δὲ δημιούργημα ἔχει τὸ ἴδιον αὐτοῦ κάλλος καὶ θὰ ἦτο γελοῖον, ἐὰν τὰ κατὰ φύσιν κατωτέραν βαθμῖδα κατέχοντα ἐψέγομεν παραβάλλοντες πρὸς τὰ ἀνώτερα. Εἰ καὶ τὰ ἐπίγεια δὲν δύνανται νὰ ἐξισωθῶσι πρὸς τὰ οὐράνια, ὅμως δὲν πρέπει νὰ λείπωσιν ἀπὸ τοῦ σύμπαντος διὰ τὸ ὅτι εἶναι ἐκείνων ἐλλιπέστερα. Καὶ τὰ κατώτερα δὲν πρέπει νὰ ἀπῶσιν ἀπὸ τῆς τοῦ παντὸς ἀλληλουχίας· αὐτὴ δὲ μάλιστα ἡ ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων ὄντων συνεστῶσα ἐναρμόνιος ἑνότης ἀποκαλύπτει τὴν τοῦ θεοῦ ἀγαθότητα καὶ τὸ κάλλος [2]. Πᾶν, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει, προέρχεται ἐκ τοῦ θεοῦ καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀγαθόν· τὸ μὲν μέγιστον εἶδος εἶναι μέγιστον ἀγαθόν, τὸ δ᾽ ἐλάχιστον εἶδος ἐλάχιστον ἀγαθόν [3]. Πᾶσαι λοιπὸν αἱ φύσεις εἶναι καλαί, διότι πᾶσαι ὑπάρχουσι καὶ ἔχουσιν ἑκάστη τὸ ἴδιον αὐτῆς μέτρον, τὴν ἰδίαν μορφὴν καί τινα συμφωνίαν πρὸς ἑαυτήν. Ἐὰν μένωσιν ἐκεῖ, ὅπου πρέπει νὰ εἶναι κατὰ τὴν τάξιν τῆς φύσεως, διαφυλάττουσι τὴν ἑαυτῶν ὕπαρξιν. Αἱ δὲ φύσεις, αἷς δὲν ἐδόθη νὰ ὑπάρχωσιν ἀείποτε, μεταβάλλονται καὶ διαλύονται εἰς ἕτερα ὄντα [4]. Ἐντεῦθεν προκύπτει ὅτι ὁ θεός, ἡ πάσης οὐσίας αἰτία, δὲν πρέπει νὰ κατηγορῆται διὰ τὰ ἐλλείμματα τῆς δημιουργίας ἀλλὰ νὰ ἀνυμνῆται ἐπὶ τῇ θέᾳ πάσης φύσεως [5]. Τὸ κάλλος ὅμως καθόλου τῆς τοῦ κόσμου τάξεως ἀδυνατοῦμεν οἱ ἄνθρωποι νὰ κατανοήσωμεν, διότι ἐμπεπλεγμένοι ἐν τῷ κόσμῳ ὡς μέρος αὐτοῦ ἀδυνατοῦμεν νὰ ἐπισκοπήσωμεν τὸ ὅλον, οὗ μέρη τινὰ ἡμῖν ἀπαρέσκουσιν· ἐκ τῆς ἐπισκοπήσεως ἐκείνης θὰ ἐμανθάνομεν ὅτι τὰ μέρη ἔχουσιν ἐναρμονίως πρὸς τὸ ὅλον [6]. Ἐν πολλοῖς δὲ ὄντες ἀνίκανοι νὰ κατίδωμεν τὴν θείαν πρόνοιαν ὀφείλομεν βεβαίως νὰ πιστεύωμεν αὐτῇ, ἵνα μὴ ἐκ κουφονοίας

1) De civit. dei 11,18.
2) De natur. boni 8.
3) De vera relig. 11.18.
4) De lib. arb. 3,15,43.
5) De civit. dei 12,5.
6) Music. 6,11,30. In quibus multa nobis videntur inordinata, et perturbata, quia eorum ordini pro nostris mentibus assueti sumus, nescientes, quid de nobis divina providentia pulchrum gerat. Quoniam si quis verbi gratia in amplissimarum pulcherrimarumque aedium uno aliquo angulo tamquam statua collocetur, pulchritudinem illius fabricae sentire non poterit, cujus et ipse pars erit. Nec universi exercitus ordinem miles in acie valet intueri.

ψέγωμεν ἐν ταῖς λεπτομερείαις τὸ ἔργον τοιούτου δημιουργοῦ. Οὐχὶ κατὰ τὴν ἡμετέραν αἴσθησιν οὐδὲ κατὰ τὴν ὠφέλειαν ἢ βλάβην πρέπει νὰ κρίνωμεν τὰ πράγματα ἀλλὰ νὰ θεωρῶμεν τὴν φύσιν καθ' ἑαυτήν, τὴν δόξαν τοῦ δημιουργοῦ ἐξαγγέλλουσαν[1]. Καὶ ὅσα ἀπερίσκεπτοι ἄνθρωποι ὑπολαμβάνουσιν ὡς κακά, οἷον πῦρ καὶ ψῦχος καὶ ἄγρια θηρία, εἶναι ἐν τῷ τόπῳ καὶ τῇ φύσει αὐτῶν σπουδαῖα· ἐν καλῇ τάξει πρὸς τὸ ὅλον διατεταγμένα συμβάλλονται εἰς τὴν ἡμετέραν ὠφέλειαν, ἐὰν προσηκόντως καὶ λελογισμένως χρησιμοποιῶνται. Οὕτω καὶ αὐτὰ τὰ δηλητήρια εἶναι βλαβερὰ μόνον ἐὰν κακῶς χρησιμοποιῶνται, ἀποβαίνουσι δὲ σωτήρια φάρμακα ἐὰν καταλλήλως λαμβάνωνται. Ἐκ τοῦ ἐναντίου τὰ ἐφ' οἷς τερπόμεθα πράγματα, ὡς ἡ τροφὴ καὶ τὸ ποτὸν καὶ τὸ φῶς, δύνανται νὰ καταστῶσιν ἐπιβλαβῆ ἐκ τῆς ἀμέτρου καὶ ἀπροσφόρου χρήσεως[2]. Οὐδὲν ἠδύνατο νὰ δημιουργηθῇ κάλλιον ἢ ὡς νῦν ἔχει. Τότε δὲ μόνον θὰ εἶχέ τις νὰ ἐκφράσῃ μομφήν, ἐὰν ἡ ὕπαρξις ἀτελεστέρου, οἷον τῆς γῆς, ἐκώλυε τὴν δημιουργίαν τελειοτέρου, ὡς τοῦ οὐρανοῦ. Νῦν δὲ ἐδημιουργήθη μετὰ τῆς γῆς καὶ ὁ οὐρανὸς καὶ ἐγένοντο πᾶσαι αἱ τῶν ὄντων βαθμῖδες. Καὶ ἐνδέχεται μὲν ἐν τῇ τῶν ὄντων φύσει νὰ ὑπάρχῃ τι, ὅπερ ὁ ἄνθρωπος δὲν νοεῖ, δὲν δύναται ὅμως νὰ μὴ ὑπάρχῃ ὅ,τι ὁ ἀληθὴς νοῦς νοεῖ. Ἐὰν ὁ οὐρανὸς ἦτο ἀόρατος, θὰ συνῆγεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ, καὶ θὰ ἐπίστευεν ὅτι ὑπάρχει καίπερ μὴ ὁρῶσα τοῦτον διὰ τῶν ὀφθαλμῶν[3]. Ὁ λέγων ὅτι τὰ ὄντα ταῦτα ἔπρεπε νὰ μὴ εἶχον οὕτως ἢ ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶχον ἄλλως, ἐὰν μὲν ἀξιοῖ νὰ ἦτο τὸ δημιούργημα ὁποῖον εἶναι τὸ ἀνώτερον, φθονεῖ διότι ὑπάρχει ἤδη ἐκεῖνο καὶ δὴ οὕτω τέλειον, ὥστε μηδὲν νὰ δύναται νὰ προστεθῇ αὐτῷ. Ὁ δὲ λέγων ὅτι καὶ ταῦτα ἔπρεπε νὰ μὴ ἦσαν τοιαῦτα ἢ θέλει νὰ προστεθῇ τι εἰς τὸ ἀνώτερον, καίπερ ὂν τέλειον, καὶ εἶναι ἄμετρος καὶ ἄδικος, ἢ θέλει νὰ φθείρῃ τὸ ἀτελέστερον καὶ εἶναι κακὸς καὶ φθονερός. Ὁ δὲ διατεινόμενος, ὅτι τὰ ὄντα ταῦτα ἔπρεπε νὰ μὴ ἦσαν, εἶναι οὐχ ἧττον κακὸς καὶ φθονερός, διότι δὲν θέλει νὰ ὑπάρχῃ τι καίπερ ἀναγκαζόμενος νὰ ἐπαινῇ τὸ κατώτερον. Ὁ λέγων ἐπὶ παραδείγματος ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ σελήνη καὶ θέλων αὐτὴν ὡς ἥλιον ἁμαρτάνει δύο ἁμαρτήματα, καθ' ὅσον πρῶτον μὲν θέλει νὰ προσ-

1) Οὕτως εἰς ἡμᾶς τὰ πράγματα κρίνοντας θὰ ἐφαίνετο ἀναμφιλέκτως καὶ αὐτὴ ἡ τοῦ αἰωνίου πυρὸς φύσις ἐπαινετή. De civit. dei 12,4.

2) Αὐτ. 11,22.

3) Delib. arb. 3,5,13.

θέσῃ τι εἰς τὴν τῶν ὄντων τελειότητα ποθῶν καὶ ἕτερον ἥλιον δεύτερον δὲ ἐπιθυμεῖ νὰ ἐλαττώσῃ τὴν τελειότητα ἀφαιρῶν ἐκ τοῦ κόσμου τὴν σελήνην[1].

Ὁ δημιουργηθεὶς κόσμος ἐμφανίζεται ὡς μακρὰ βαθμολογικὴ ὄντων σειρά. Ὁ θεὸς ὑπάρχων ἡ ἀκροτάτη οὐσία (summa essentia, summe esse) καὶ διὰ τοῦτο ἀμετάβλητος ἔδωκεν εἰς τὰ ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργηθέντα ὄντα τὸ «εἶναι» ἀλλ' οὐχὶ τὸ ἀκρότατον εἶναι οἷός περ ὑπάρχει αὐτός· καὶ εἰς ἄλλα μὲν ἔδωκε τὸ εἶναι μᾶλλον εἰς ἄλλα δὲ ἧττον καὶ οὕτως ἐποίησε βαθμολογικὴν διαφόρων ὄντων σειράν[2]. Τῆς ἀνιούσης ταύτης τῶν δημιουργημάτων κλίμακος διακρίνονται πέντε βαθμῖδες, ὧν τὴν μὲν κατωτάτην κατέχουσι τὰ ἄψυχα σώματα, τὴν δὲ δευτέραν τὰ φυτά, τὴν δὲ τρίτην τὰ ἄλογα ζῷα τὴν δὲ τετάρτην οἱ ἄνθρωποι τὴν δὲ πέμπτην καὶ τελειοτάτην οἱ ἄγγελοι[3]. Οἱ ἄγγελοι ἀείποτε μὲν ἀλλ' οὐχὶ καὶ συναΐδιοι τῷ θεῷ ὑπάρχοντες εἶναι τὰ ὕψιστα δημιουργήματα, εἰς ἃ ὁ θεὸς ἔδωκε νόησιν καὶ δύναμιν τοῦ θεωρεῖν αὐτόν· συνῆψε τούτους εἰς μίαν κοινωνίαν, ἱερὰν λεγομένην καὶ οὐρανίαν πόλιν, ἐν ᾗ αὐτὸς ὁ θεὸς εἶναι τοῖς ἀγγέλοις οἱονεὶ ζωὴ καὶ τροφή. Καὶ ἐλευθερίαν δὲ τούτοις ἐπόρισε, δι' ἧς θὰ ἠδύναντο, ἐὰν ἤθελον, νὰ καταλίπωσι τὸν θεὸν καὶ μετὰ τοῦ θεοῦ τὴν ἑαυτῶν μακαριότητα. Εἰ καὶ προεγίνωσκεν ὁ θεὸς ὅτι τινὲς ἄγγελοι θὰ ἐγίνοντο δι' ἔπαρσιν προδόται τηλικαύτης εὐδαιμονίας, ὅμως δὲν ἀφεῖλεν αὐτοὺς τὴν δύναμιν τῆς ἐλευθερίας θεωρῶν ὑψηλότερον καὶ κάλλιον νὰ εὐεργετῇ καὶ ἀπὸ τῶν κακῶν ἢ νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ ὅλως αὐτά[4]. Οἱ ἄγγελοι γινώσκουσι τὸν θεὸν διὰ τῆς παρουσίας τῆς ἀϊδίου ἀληθείας, τ.ἔ. διὰ τοῦ μονογενοῦς λόγου τοῦ θεοῦ. Ἐν τῷ θείῳ λόγῳ γινώσκουσι τὸ μυστήριον τῆς ἁγίας τριάδος καὶ πάντα τὰ δημιουργήματα καὶ δὴ καὶ ἑαυτούς, ἥτις γνῶσις εἶναι τελειοτέρα· διότι τελειότερον πάντες γινώσκουσι τὰ ὄντα ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ θεοῦ, ἐν τῇ πρώτῃ τῶν πάντων αἰτίᾳ, ἢ ἐν αὐτοῖς τούτοις τοῖς οὖσιν· ἐκεῖ ἡ γνῶσις εἶναι ἐναργεστέρα, ὅπως καὶ τὸ καλλιτέχνημα εἶναι τελειότερον ἐν τῇ διανοίᾳ τοῦ τεχνίτου ἢ ἐν

1) Αὐτ. 3,9,24.

2) De civit dei 12,2: Naturas essentiarum gradibus ordinavit.

3) Ἔνθ. ἀνωτ. 11,16. Σημειωτέον δ' ὅτι αἱ πέντε αὗται τῶν δημιουργημάτων τάξεις δύνανται νὰ ἀναχθῶσιν εἰς δύο ἀντιθέτους, τουτέστιν εἰς τὴν τάξιν τῆς νοητικῆς καὶ τὴν τῆς σωματικῆς δημιουργίας (spiritalis et corporalis creatura). Αὐτ. 11,33.

4) De civit. dei 12,15. 22,1.

τῇ πραγματικότητι [1]. Οἱ ἄγγελοι ἔχουσι σώματα λαμπρὰ καὶ αἰθέρια, οἷα καὶ ἡμεῖς ποτε ἐλπίζομεν νὰ λάβωμεν [2]. Εἶναι δὲ ὅλος ὁ κόσμος ὑποτεταγμένος τοῖς ἀγγέλοις, οἵτινες πάλιν ὑποτάττονται τῷ θεῷ καὶ ὑπηρετοῦσιν αὐτῷ [3]. Πάντες οἱ ἄγγελοι [4] ὑπὸ τοῦ θεοῦ ὡσαύτως δημιουργηθέντες εἶχον ἀρχῆθεν τὴν αὐτὴν φύσιν καὶ οὐσίαν καὶ ἦσαν ἀγαθοί [5]· ἀφοσιούμενοι τῷ θεῷ καὶ καταλαμπόμενοι ἔζων σοφῶς καὶ εὐδαιμόνως. Ἀλλ᾽ ἀπὸ τῆς λαμπρότητος ταύτης ἄγγελοί τινες ἀποστραφέντες δὲν διετήρησαν τὴν ὑπεροχὴν τοῦ σοφοῦ καὶ εὐδαίμονοςβίου [6]. Ἡδυνόμενοι δηλαδὴ ἐπὶ τῇ ἑαυτῶν ἐξουσίᾳ, ὡσεὶ ἦσαν ἀφ' ἑαυτῶν ἀγαθοί, κατέπεσον ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου κοινοῦ ἀγαθοῦ εἰς τὰ ἴδια καὶ ἔχοντες τὸν ὄγκον τῆς ἐπάρσεως ἀντὶ τῆς ἀϊδιότητος καὶ τὴν ματαιότητα ἀντὶ τῆς ἀληθείας κατέπεσον ἀλαζόνες καὶ ἀπατηλοὶ καὶ φθονεροί. Ἑαυτοὺς μᾶλλον ἢ τὸν θεὸν ἀγαπήσαντες δὲν ἠθέλησαν νὰ ὑποταχθῶσιν αὐτῷ, ἐγένοντο ὑπερήφανοι καὶ διὰ τὴν ὑπερφροσύνην ἐξέπεσον τῆς ἀκροτάτης οὐσίας. Οὕτως ἀπὸ τοῦ θεοῦ ἀποστάντες κατήντησαν ἄθλιοι, διότι ἡ μὲν κτῆσις τοῦ θεοῦ εἶναι μακαριότης ἡ δ᾽ ἀπώλεια αὐτοῦ ἀθλιότης [7]. Ἐκπεσόντες δ᾽ ἐγένοντο δαίμονες καὶ μετέβαλον βίον, οὐχὶ φύσιν· εἶναι κακοὶ οὐχὶ καθ᾽ ὅσον εἶναι ἄγγελοι ἀλλὰ καθ᾽ ὅσον διὰ τῆς ἰδίας αὐτῶν βουλήσεως ἐστερήθησαν τοῦ ἀγαθοῦ [8]. Οἱ δαίμονες ἔχουσι σώματα ἀερώδη καὶ διατρίβουσιν ἐν τῷ κατωτέρῳ τοῦ κόσμου μέρει ὡς ἐν εἱρκτῇ [9]. Ἔχουσι δὲ γνῶσιν ἀτελεστέραν τῆς τῶν ἁγίων

---

1) Αὐτ. 11,29.

2) De lib. arb. 3,11,33.

3) De lib arb. 3,11,32.

4) Περὶ τῶν τάξεων τῶν ἀγγέλων ὁμολογεῖ ὁ Αὐγουστῖνος ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ εἴπῃ. Ὡσαύτως δὲν θεωρεῖ βέβαιον τὸ ἂν ἀνήκουσι τῇ τῶν ἀγγέλων κοινωνίᾳ ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη καὶ οἱ λοιποὶ ἀστέρες (Enchir. ad Laur. 57,15). Ῥητέον δ᾽ ὅτι ἀλλαχοῦ (De lib. arb 3,9,25) ἀποφαίνει τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην οὐράνια σώματα.

5) De civit. dei 12,2.

6) Ὁ Αὐγουστῖνος προσκλίνει εἰς τὴν γνώμην ὅτι οἱ πεσόντες ἄγγελοι δὲν ἐκοινώνουν τῆς αὐτῆς ὡς οἱ ἄλλοι σοφίας (Αὐτ. 11,11). Πρὸς δὲ λέγει ὅτι οἱ πεσόντες τῶν ἀγγέλων ἢ ἔλαβον ἐλάττονα τὴν χάριν τῆς θείας ἀγάπης ἢ καίπερ δημιουργηθέντες ἐξ ἴσου ἀγαθοὶ ἔτυχον ἐλάττονος τῆς θείας βοηθείας (12,9).

7) De civit. dei 12,1 καὶ 6. De vera relig 13,26.

8) De vera relig 13,26: Quidquid autem minus est quam erat, non in quantum est, sed in quantun minus est, malum est. Eo enim quo minus est quam erat, ten dit ad malum.

9) De civit. dei 21,10. 11,33.

ἀγγέλων, διότι δὲν ἐποπτεύουσι τὰς ἀϊδίους τῶν ὄντων καὶ τῶν χρόνων αἰτίας ἐν τῇ θείᾳ σοφίᾳ· ἀλλὰ κεκτημένοι πάλιν μείζονα πεῖραν σημείων τινῶν ἡμᾶς λανθανόντων προορῶσι τὰ μέλλοντα εὐκολώτερον τῶν ἀνθρώπων, εἰ καὶ πολλάκις σφάλλονται ὡς ἐν εἰκασίαις περιοριζόμενοι [1]. Τὴν εὐθὺς μετὰ τοὺς ἀγγέλους κατωτέραν θέσιν κατέχουσιν οἱ ἄνθρωποι.

8. ***Ἀνθρωπολογία. Οὐσία τῆς ψυχῆς.*** Ὁ ἄνθρωπος πρόκειται οἱονεὶ κορωνὶς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καὶ εἶναι ὁ μικρόκοσμος ὡς συνάπτων ἐν ἑαυτῷ τρόπον τινὰ τὴν ὅλην δημιουργίαν· διότι ἔχει τὰ σωματικὰ στοιχεῖα τῶν ἀψύχων, τὴν σπερματικὴν φύσιν τῶν φυτῶν, τὴν αἰσθητικὴν φύσιν τῶν ζῴων, ἔτι δὲ νοῦν δι᾽ οὗ εἶναι συγγενὴς τοῖς ἀγγέλοις. Οὕτω καθίσταται τὸ διάμεσον τὸ μεταξὺ γῆς καὶ οὐρανοῦ, ἀλόγων ζῴων καὶ ἀγγέλων, ἔχων προορισμὸν ἵνα ὑποτασσόμενος τῷ θεῷ καὶ τηρῶν τὰ προστάγματα αὐτοῦ μεταβῇ εἰς τὴν τῶν ἀγγέλων κοινωνίαν καὶ μετάσχῃ τῆς μακαριότητος [2]. Συνέστηκε δὲ ἐκ δύο διαφόρων μερῶν, τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς [3]. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἁπλῆ [4] καὶ ἄϋλος καὶ νοερὰ οὐσία [5] καὶ διὰ τοῦτο διάφορος τοῦ σώματος. Τὸ μὲν δηλαδὴ σῶμα ἔχει ποσόν, μῆκος καὶ πλάτος [6], ἡ δὲ ψυχὴ εἶναι ἀλλοτρία τοῦ ποσοῦ καὶ τῆς ἐν τόπῳ ἐκτάσεως [7]· τὸ μὲν σῶμα εἶναι ἔν τε τόπῳ καὶ χρόνῳ ἡ δὲ ψυχὴ μόνον ἐν χρόνῳ [8], ἐκεῖνο μὲν εἶναι αἰσθητὸν αὕτη δὲ μόνον νοητή, Ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἔνυλος καὶ σωματική, ἀποδεικνύεται πολλαχῶς. α) Ἡ ψυχὴ γινώσκουσα ἑαυτὴν γινώσκει τὴν ἑαυτῆς οὐσίαν καὶ οὖσα βεβαία περὶ

---

1) Αὐτ. 9,22.

2) De civit. dei 5,11. 12,21. Confes. 13,1.

3) De civit. dei 19,3. Epist. 238 ad Pascent.

4) Ῥητέον ὅτι ἡ τῆς ψύχῆς ἁπλότης δὲν εἶναι ἀπόλυτος ἀλλὰ σχετική, καθὰ κατωτέρω δηλωθήσεται.

5) De quant. anim. 13: Intelligendum est, animam habere certam substantiam, quae neque terrena neque ignea neque aërea neque huimida est.

6) Τὸ σῶμα ὡς ποσὸν εὑρίσκεται ἐν τόπῳ καὶ ἔχει μὲν ἐπί τινα χρόνον ζωὴν ἀλλ᾽ ὑπόκειται τῷ θανάτῳ καὶ εἶναι συγγενέστερον τῷ μηδενί. De anim. et ejus orig 4,12,17. De vera relig 11,12.

7) De quant. anim 3,4.

8) De vera relig. 10,18. De genes. ad lit. 8,20,39: Spiritalem autem creaturam corporali praeposuit; quod spiritalis tantum modo per tempora mutalipotest, corporalis autem per tempora et loca.

ἑαυτῆς εἶναι βεβαία περὶ τῆς ἑαυτῆςοὐσίας· οὐδὲν ὑπάρχει οὕτω προσεχὲς καὶ ἄμεσον τῇ ψυχῇ ὡς αὐτὴ ἡ ψυχή [1]. Ἐὰν λοιπὸν ἦτο ἡ ψυχὴ ἀὴρ ἢ πῦρ ἢ ἄλλο τι σῶμα, θὰ ἐγίνωσκεν ἑαυτὴν ἀμέσως ὡς τοιοῦτο. Νῦν δὲ γινώσκει ἑαυτὴν οὐχὶ ὥς τι σωματικὸν [2] ἀλλ᾽ ὡς ζῶν καὶ ἀναμιμνησκόμενον καὶ νοοῦν καὶ βουλόμενον [3]. Ἡ ψυχὴ ἄρα δὲν εἶναι σωματική. β) Αἱ ἐνέργειαι τῆς ψυχῆς μαρτυροῦσι τὸ ἀσώματον καὶ ἄϋλον αὐτῆς. Καὶ πρῶτον μὲν τὰ αἰσθήματα καὶ τὰ φαντάσματα καὶ αἱ διαθέσεις τῆς ψυχῆς (χαρά, πίστις, ἀγάπη κττ.) εἶναι προφανῶς ἀσώματα καὶ ὡς τοιαῦτα δὲν δύνανται νὰ ἑρμηνευθῶσιν ἐκ σωματικῆς ἀρχῆς [4]. Ὁπότε δηλαδὴ αἱ ἐν τῇ ψυχῇ εἰκόνες τῶν αἰσθητῶν δὲν εἶναι αὐταὶ σωματικαί, πολλῷ ἧττον δύναται νὰ εἶναι σωματικὴ ἡ ψυχή, ἥτις κρίνει τὰς εἰκόνας ἐκείνας καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν εἶναι κρείττων τῶν κρινομένων [5]. Ἔπειτα δέ, ἐὰν ἦτο ἡ ψυχὴ σωματικὴ καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν τοπικῶς περιωρισμένη, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ λάβῃ καὶ διὰ τῆς μνήμης νὰ φυλάττῃ τοσαύτας καὶ τηλικαύτας σωμάτων εἰκόνας [6]. Τέλος ἡ ψυχὴ ὡς γινώσκουσα τὰ νοητά, οἷον εἶναι ἡ μαθηματικὴ στιγμὴ καὶ γραμμή, ὑπάρχει κατ᾽ ἀνάγκην νοητὴ καὶ ἄϋλος· διότι τὸ σωματικὸν μόνον σωματικὰ δύναται νὰ γινώσκῃ [7]. γ) Ἡ ψυχὴ εἶναι παροῦσα ὅλη ἐν πᾶσι καὶ ὅλη ἐν ἑκάστοις τοῖς μέρεσι τοῦ σώματος, διότι τοὺς ἐν οἱῳδήποτε μέρει αὐτοῦ γινομένους ἐρεθισμοὺς αἰσθάνεται οὐχὶ ἐν μέρει ἀλλὰ καθόλου. Εὑρίσκεται λοιπὸν ἡ ψυχὴ ὅλη συγχρόνως ἐν πᾶσι τοῖς τοῦ σώματος μέρεσιν, ὅθεν συνάγεται ὅτι εἶναι ἁπλῆ καὶ ἀσώματος· διότι τὸ σωματικὸν καταλαμβάνει τὰς τοπικὰς ἐκτάσεις διὰ τῶν διαφόρων αὐτοῦ μερῶν, τὰς μὲν ἐλάττονας δι᾽ ἐλάττονος τὰς δὲ μείζονας διὰ μείζονος μέρους αὐτοῦ [8]. δ) Ἡ αὐτοσυνειδησία μαρτυρεῖ

---

1) De trinit. 10,10,16. 10,7,10. Ἡ ψυχὴ γινώσκει ἑαυτὴν ἀκριβέστερον ἢ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ἅπερ γινώσκει διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ ἑαυτῆς σώματος. De genes. ad. lit. 7,11,28.

2) Ἡ ψυχὴ φαντάζεται ἁπλῶς ἑαυτὴν ὡς πῦρ ἢ ἀέρα ἢ τοιοῦτον. De trinit. dei 10,10,16.

3) De trinit. dei 10,10,8.

4) De anim. et ejus orig. 4,17,25.

5) De civit. dei 8,5.

6) De anim. et ejus orig. 4,17,25.

7) De quant anim. 13,20: Si corpora corporeis oculis mira quadam rerum cognatione cernuntur, oportet animum, quo videmus in corporalia, corporeum corp usve non esse.

8) Ep. 166. ad Hieron. 4.

ὅτι τοσούτῳ καθαρώτερον νοοῦμεν, ὅσῳ μᾶλλον ἀφιστάμεθα τῶν ἐκτὸς καὶ συλλεγόμεθα εἰς ἡμᾶς αὐτούς. Ἐὰν ἦτο ἡ ψυχὴ ἁρμονία τοῦ σώματος καὶ οὐχὶ διάφορος αὐτοῦ οὐσία, θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ τοιαύτη ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπόλυσις καὶ εἰς ἑαυτὴν συλλογὴ τῆς ψυχῆς. Ἡ ψυχὴ δηλαδὴ ἁρμονία οὖσα τοῦ σώματος θὰ ἦτο ἁπλοῦν συμβεβηκὸς αὐτοῦ καὶ ὡς τοιαύτη δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τῆς οἰκείας οὐσίας καὶ νὰ ἐνεργῇ καθ᾽ ἑαυτήν. Ὁ τῆς νοήσεως λοιπὸν τρόπος τῆς ψυχῆς εἰς ἑαυτὴν ἀθροιζομένης μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἰδία καὶ διάφορος τοῦ σώματος οὐσία [1]. Οὐδὲ πρέπει, λέγει, νὰ συνομολογήσωμεν τοῖς ὑπολαμβάνουσιν ὅτι τὸ ἀσώματον εἶναι κενὸν οὐσίας καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν ὅτι ἡ ψυχὴ ἀσώματος θὰ ἦτο μηδέν· ἡ τοιαύτη δοξασία δὲν εἶναι ὀρθή, διότι ὑπάρχουσι καὶ ἀσώματοι οὐσίαι, ὡς ὁ θεός [2]. Λοιπὸν ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι σωματικὴ ἀλλὰ τοὐναντίον, ὡς καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία μαρτυρεῖ, πνευματικὴ καὶ ἔλλογος οὐσία πρόσφορος εἰς κυβέρνησιν τοῦ σώματος [3].

Ἐκ τῆς ἀΰλου καὶ ἁπλῆς καὶ ἐλλόγου φύσεως τῆς ψυχῆς προέρχονται αἱ ἄλλαι ἰδιότητες αὐτῆς. Καὶ πρῶτον εἶναι ἡ ψυχὴ προσωπική· δὲν ὑπάρχει καθολικὴ ψυχὴ διὰ πάντων τῶν καθ᾽ ἕκαστον ἀνθρώπων διήκουσα καὶ ἐν ἑκάστῳ αὐτῶν κατ᾽ ἴδιον τρόπον ἐνεργοῦσα, ἀλλ᾽ ἔχει ἕκαστος τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ψυχήν [4]. Ἔπειτα δὲ δὲν εἶναι δυνατὸν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ὡς ἔχουσα κατ᾽ οὐσίαν νοερὰν φύσιν νὰ καταπέσῃ εἰς ἄλογον ψυχὴν οὐδὲ τἀνάπαλιν ἡ ἄλογος ψυχὴ νὰ καταστῇ ἔλλογος· ἡ περὶ μετενσωματώσεως ἄρα τῆς ψυχης θεωρία εἶναι ἄτοπος [5]. Τέλος ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ εἶναι κατὰ τὴν φύσιν ὁμοία πρὸς τὰ καθαρὰ πνεύματα, τοὺς ἀγγέλους [6]. Καὶ εἶναι μὲν αὕτη προωρισμένη εἰς ἕνωσιν μετὰ τοῦ σώματος ἀλλὰ δὲν διαφέρει κατὰ τοῦτο τῶν ἀγγέλων, διότι καὶ οἱ ἄγγελοι ἔχουσιν, ὡς εἴδομεν, σώματα, εἰ καὶ ταῦτα εἶναι τελειότερα, αἰθέρια καὶ φωτεινά, νοερὰ καὶ ἀθάνατα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ δοξασία ὅτι ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ εἶναι μέρος τοῦ θεοῦ ἢ τῆς αὐτῆς φύσεως αὐτῷ [7]· διότι, ἐὰν ἦτο τοιαύτη, ἔπρεπε νὰ ἦτο παρα-

---

1) De im mort. anim 10. De genes. ad lit. 7,14. αὐτ. 20.

2) De anim. et ejus orig. 4,12,18.

3) De quant. anim. 13.

4) De lib. arb. 2,7,15: Manifestum est, rationales mentes singulos quisque nostros singulas habeře.

5) De genes. ad lit. 7,9,13. Contr. Adim. Man. 12,2.

6) De lib. arb. 3,11,32. De quant. anim. 34,78.

7) Οὕτως ἐδόξαζον οἱ Μανιχαῖοι, εἰς ἣν δοξασίαν ἤγαγεν ἡ τῆς Γραφῆς

πλησίως τῷ θεῷ ἀμετάβλητος, ὅπερ δὲν συμβαίνει[1]. Οἱ τὴν ψυχὴν ὡς μέρος τοῦ θεοῦ ἐκλαμβάνοντες δικαιολογοῦσι τὴν μεταβολὴν λέγοντες ὅτι αὕτη δὲν προέρχεται ἐξ αὐτῆς τῆς ψυχῆς ἀλλ' ἐκ τῆς πρὸς τὸ σῶμα συνδέσεως. Ἀλλ᾽ ὁ Αὐγουστῖνος ἀποκρούει τὴν ἔνστασιν παρατηρῶν ὅτι, ὅπως ἡ θεία οὐσία εἶναι καθ᾽ ἑαυτὴν ἀναλλοίωτος καὶ διαμένει κατὰ πάντα λόγον τοιαύτη, οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ ἔπρεπεν, ἐὰν ἦτο θείας φύσεως, νὰ ἔμενεν ἀναλλοίωτος καὶ μηδεμίαν νὰ ὑφίστατο διὰ τοῦ σώματος μεταβολήν· τὸ ἀληθῶς ἀμετάβλητον καὶ ἀδιάφθορον ὑπ᾽ οὐδενὸς οὐδέποτε μεταβάλλεται καὶ διαφθείρεται[2]. Ἐὰν ὁ θεὸς διεχέετο εἰς τὰς κατὰ μέρος ψυχάς, ἑκάστη ψυχὴ θὰ ἦτο μέρος τοῦ θεοῦ καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν θεός, ὅπως τὸ μέρος τοῦ χρυσοῦ εἶναι χρυσὸς καὶ τοῦ ἀργύρου ἄργυρος. Οὕτως ὅμως ὁ θεὸς δὲν θὰ ἦτο τέλειος καὶ ἀναμάρτητος ἀλλὰ πᾶν τοὐναντίον θὰ ἦτο παραπλησίως τῇ ψυχῇ ἀτελὴς καὶ ἁμαρτωλὸς καὶ μεταβλητὸς καὶ ἄθλιος[3]. Νῦν δὲ ὁ θεὸς εἶναι τέλειος καὶ ἀναμάρτητος ἡ δὲ ψυχὴ ἀτελὴς καὶ ἁμαρτωλός[4] Ἀλλ' εἰ καὶ μὴ εἶναι ἡ ψυχὴ μέρος τοῦ θεοῦ ἢ τῆς αὐτῆς οὐσίας αὐτῷ, ὅμως ὑπάρχει διὰ τῆς νοήσεως παραπλησία τῷ θεῷ καὶ εἰκὼν αὐτοῦ[5].

Περὶ τῆς ψυχῆς τοῦ πρώτου ἀνθρώπου γνωματεύει ὁ Αὐγουστῖνος ὅτι αὕτη ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἐκ τοῦ μηδενός, καθὰ καὶ τἆλλα πάντα, καὶ συγχρόνως αὐτοῖς, καὶ ὅτι ὕστερον συνεδέθη τῷ σώματι[6]. Ἡ πρὸς τὸ σῶμα ἕνωσις τῆς ψυχῆς δὲν ἐγένετο δι᾽ ἁμαρτίαν ἀλλ᾽ αἰτίαν ἔχει τὴν ἔμφυτον τάσιν τῆς ψυχῆς· ὥστε ἡ πρὸς τὸ σῶμα σύνδεσις δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ἐναντία ἀλλὰ τοὐναντίον

ρῆσις ὅτι ὁ θεὸς ἐνεφύσησε τῷ ἀνθρώπῳ ψυχήν. Ἀλλὰ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἔκφρασιν ἑρμηνεύει ὁ Αὐγουστῖνος μεταφορικῶς ἐξηγούμενος τὸ ἐμφυσᾶν ἰσοδύναμον τῷ ποιεῖν, (De genes contr. Manich. 2,8,10. De anim. et ejus orig. 1,4). Ἐπὶ πλέον δὲ καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὅταν φυσᾷ, δὲν ἐκπνέει μέρος τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς. De genes ad lit. 7,3,4.

1) De anim. et ejus orig. 1,4 De civit. dei 10,31.

2) De civit. dei 8,5.

3) De mor. Manich. 2,11,21 ἑξ. De gen. contr. Manich. 2,8,11.

4) Contr. Eaust. Manich. 22,22 Deus omnino peccare non potest, sicut negare se ipsum non potest: homo autem potest peccare et Deum negare.

5) De trinit 7,6,12: Sed quia non omnino aequalis fiebat illa imago Dei, tamquam non ab illo nata, sed ab eo creata: hujus rei significandae causa ita imago est, ut ad imaginem sit, id est, non aequatur parilitate, sed quadam similitudine accedit.

6) De quant. anim. 1,1,2. De genes. ad lit. 7,24,35. 6,3,4.

ὡς σύμφωνος τῇ φύσει τῆς ψυχῆς[1]. Ἐν δὲ τῷ ζητήματι τῆς γενέσεως τῶν ἐπὶ μέρους ἀνθρωπίνων ψυχῶν ἀπορρίπτει διαρρήδην τὴν περὶ προϋπάρξεως θεωρίαν, καθ᾽ ἣν πᾶσαι αἱ ψυχαὶ ἐδημιουργήθησαν ὑπὸ τοῦ θεοῦ καὶ τῷ χρόνῳ ὕστερον συνεδέθησαν τῷ σώματι. Οἱ τοιαῦτα δοξάζοντες παραδέχονται ὅτι αἱ ψυχαὶ ἀπέστησαν τοῦ θεοῦ καὶ ἀποστᾶσαι ἡνώθησαν πρὸς τιμωρίαν μετὰ τῶν σωμάτων. Ἀλλ' ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος διδασκαλία εἶναι ἀνυπόστατος, διότι συνάπτεται πρὸς τὴν ἄτοπον περὶ μετεμψυχώσεως καὶ εἰς σώματα ζῴων εἰσόδου τῶν ψυχῶν δοξασίαν· ἔπειτα δὲ δὲν νοεῖται διατὶ κατέπεσον αἱ ψυχαί, αἵτινες πρὸ τῆς γεννήσεως τοῦ ἀνθρώπου οὔτε ἀγαθὸν οὔτε κακὸν ἔπραξαν[2]. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ὑπολάβωμεν ὅτι αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαὶ ἕκασται προϋπάρχουσιν ἀλλ' ὅτι λαμβάνουσιν ὕπαρξιν ἅμα τῇ γενέσει τῶν σωμάτων, ὧν εἶναι ψυχαί. Ἀλλ᾽ ὁ τρόπος ὅμως, καθ' ὃν γίνονται αἱ ψυχαί, φαίνεται τῷ Αὐγουστίνῳ πρόβλημα δυσεπίλυτον. Ἡ θεωρία, καθ᾽ ἣν αἱ ψυχαὶ ἕκασται δημιουργοῦνται ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ἔχει μὲν τὸ προτέρημα ὅτι ἀποφαίνει αἴτιον τῶν ψυχῶν τὸν αἴτιον πάντων θεὸν ἀλλ' ἐνέχεται εἰς πολλὰς δυσκολίας. Πρῶτον μὲν δηλαδὴ ποιεῖ τὸν πάντα συγχρόνως δημιουργήσαντα θεὸν δημιουργοῦντα σὺν τῷ χρόνῳ νέας ψυχάς· ἡ θεωρία αὕτη δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὸ ἀΐδιον καὶ ἀναλλοίωτον τῆς θείας ἐνεργείας. Ἔπειτα δέ, ἐὰν αἱ ψυχαὶ ἕκασται ἐδημιουργοῦντο ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ἔπρεπεν ὡς δημιουργήματα τοῦ ἀγαθοῦ θεοῦ νὰ ἦσαν ἀγαθαί· ἀλλ' ἀγαθαὶ οὖσαι αἱ ψυχαὶ πῶς περιέπεσον εἰς τὴν ἁμαρτίαν καὶ πῶς ἐνέχονται τῷ προπατορικῷ ἁμαρτήματι; Καὶ πῶς συνᾴδει τῇ θείᾳ δικαιοσύνῃ τὸ ὅτι ὑπέχουσι τιμωρίαν τῆς ἁμαρτίας αἱ ψυχαί τῶν πρὸ ὥρας ἄνευ βαπτίσματος ἀποθανόντων παιδίων[3]; Οὐδένα θὰ εἶχεν ἡ τοιαύτη τιμωρία δίκαιον λόγον, διότι οὔτε τῆς πρὸς τὸ σῶμα συνδέσεως οὔτε τοῦ πρὸ τοῦ βαπτίσματος θανάτου εἶναι αἱ ψυχαὶ ἀλλ᾽ ὁ θεὸς αἴτιος[4]. Ἀλλὰ προσέτι καὶ ἡ ἄλλη θεωρία, καθ᾽ ἣν αἱ ψυχαὶ γεννῶνται ἐκ τῶν γονέων, εἶναι οὐχ᾽ ἧττον συναφὴς πολλαῖς δυσχερείαις. Διότι εὐνοεῖ μὲν προφανῶς τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ περὶ κληρονομικῆς ἁμαρτίας δόγματος ἀλλὰ προσκρούει εἰς τὸ ζήτημα, πῶς ποτε

1) De genes. ad. lit. 7,27,38.

2) genes. ad lit. 7,10,25. 6,9,16.

3) De anim. et ejus orig. 1,6 ἑξ. 2,9 ἑξ. Ῥητέον ὅτι κατὰ τοὺς ἡμιπελαγειανοὺς τὰ ἄνευ βαπτίσματος ἀποθανόντα παιδία τιμωροῦνται διὰ τὰ ἁμαρτήματα, ἅτινα θὰ διέπραττον ἐὰν ἔμενον ἐν τῇ ζωῇ. Ἀλλ᾽ ἡ δοξασία αὕτη φαίνεται τῷ Αὐγουστίνῳ ἄτοπος καὶ ἀναξία λόγου. Αὐτ. 1,12.

4) Αὐτ. 1,8,9.

καθίσταται δυνατὴ ἡ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς διάδοσις. Ἡ ὑπόθεσις, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ γίνεται ἐκ τῶν ψυχῶν τῶν γονέων καθ' ὃν τρόπον φῶς ἀνάπτεται, ἐκ φωτὸς ἄνευ ἐλαττώσεως αὐτοῦ, ἔχει τὴν ἀξίαν ψιλῆς παραβολῆς καὶ καταλείπει τὸ πρᾶγμα ἀνερμήνευτον. Ἡ δὲ δοξασία, ὅτι ἡ ψυχὴ προέρχεται ἐξ ἑτέρας, ὡς τὸ σῶμα ἐξ ἄλλου σώματος, εἶναι προδήλως ἄτοπος· διότι παρασύρει εἰς ὑλισμὸν καὶ ἐκδέχεται τὴν ψυχὴν ὡς σωματικήν [1]. Βεβαίως προσκλίνει ὡς θεολόγος ὁ Αὐγουστῖνος μᾶλλον εἰς τὴν περὶ γεννήσεως τῆς ψυχῆς ἐκ τῶν γονέων θεωρίαν ἀλλὰ πόρρω ἀπέχει ἀπὸ τοῦ νὰ καταπολεμῇ τὴν περὶ δημιουργίας τῶν ψυχῶν διδασκαλίαν· ἐκ τοῦ ἐναντίου εὔχεται ἵνα ἀποδειχθῇ ἡ ἀλήθεια τῆς διδασκαλίας ταύτης καὶ κατορθωθῇ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς νὰ ἑρμηνευθῇ τὸ περὶ κληρονομικῆς ἁμαρτίας δόγμα [2]. Ἁπλῶς δ' εἰπεῖν συνορῶν τὰς δυσχερείας ἑκατέρας τῶν εἰρημένων θεωριῶν ὀκνεῖ νὰ ἀποφήνηται γνώμην ὑπὲρ τῆς ἑτέρας καὶ ἐπέχει κρίσιν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος [3], ἄλλως τε καὶ διότι καὶ ἡ ἁγία Γραφὴ οὐδὲν περὶ τούτου ὡρισμένον διδάσκει. Τὰ ὑπὲρ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς θεωρίας προσαγόμενα ἐκ τῆς Γραφῆς χωρία οὐδὲν τὸ παράπαν ἀποδεικνύουσιν ὡς δυνάμενα νὰ ἑρμηνευθῶσι καὶ κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀντιθέτου θεωρίας, ὅπερ σπουδάζει ὁ φιλόσοφος λεπτομερῶς νὰ δείξῃ [4].

9. ***Δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ ἀθανασία αὐτῆς.*** Ὁ Αὐγουστῖνος καταπολεμεῖ ἐντόνως τὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ διάκρισιν δύο ψυχῶν [5], καὶ ἀποφαίνει δύο τὰ συστατικὰ τοῦ ἀνθρώπου μέρη, τὸ σῶμα καὶ τὴν

[1]) De genes. ad lit. 10,21 καὶ 25.

[2]) Epist. 157 ad Opt. epist. 28 ad Hieron. epist. 260 ad Ocam.

[3]) Retract. 1,1,3: Quod attinet ad animae originem, qua fit in corpore, utrum de illo uno sit, qui primum creatus est, quando factus est homo in animam vivam, an semper ita fiant singulis singuli, nec tunc sciebam nec adhuc scio. De anim. et ejus orig. 4,2.

[4]) De genes. ad lit. 10,6 ἑξ. 10,14 ἑξ.

[5]) Οἱ Μανιχαῖοι, ὡς γνωστόν, ὑπελάμβανον ὅτι ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπάρχουσι δύο ψυχαί, ὧν ἡ μὲν ἑτέρα εἶναι ἀγαθὴ καὶ κατάγεται ἐκ τοῦ θεοῦ, ἡ δὲ ἄλλη κακὴ καὶ προέρχεται ἐκ τοῦ σκότους (Retract. 1,15,1). Ἀλλὰ τὴν δοξασίαν ταύτην ἀναιρεῖ ὁ Αὐγουστῖνος ἀνάγων τὸ κακόν, καθὰ θέλομεν ἴδει, εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως καὶ οὐχὶ εἰς κακήν τινα οὐσίαν, διότι πᾶσα οὐσία ὡς τοιαύτη εἶναι ἀγαθή. Παρατηρεῖ δὲ ὅτι δὲν ὑπάρχουσι δύο ἐναντίαι ψυχαὶ ἀντίστοιχοι πρὸς τὰς δύο ἐναντίας βουλήσεις· διότι οὕτως ἔδει νὰ ἦσαν ἄπειροι ψυχαί, ὡς ἄπειροι εἶναι καὶ αἱ ἐναντίαι βουλήσεις· Confes. 8,10,23.

ψυχήν [1]. Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπάρχει μία ψυχή, ἥτις τὸ μὲν εἶναι ἐστραμμένη πρὸς τὸ σῶμα τὸ δὲ ἀνυψοῦται ὑπὲρ αὐτό. Ἐφ' ὅσον εἶναι ἐστραμμένη πρὸς τὸ σῶμα, ἔνθεν μὲν ζωοποιεῖ, συνέχει καὶ αὐξάνει καὶ διατηρεῖ αὐτό [2], ἔνθεν δὲ καθίσταται ἀρχὴ τῆς αἰσθητικῆς ζωῆς, τ.ἔ τῆς κατ' αἴσθησιν παρατηρήσεως καὶ ἐπιθυμίας καὶ τῆς κατὰ προαίρεσιν κινήσεως. Τοῦτο δὲ εἶναι τὸ κατώτερον μέρος (pars interior) τῆς ψυχῆς, ἡ *φυτικὴ* δηλονότι καὶ ἡ *αἰσθητικὴ* ψυχή. Τῇ αἰσθητικῇ ψυχῇ ἀνήκει α) ἡ κατ' αἴσθησιν γνῶσις τελουμένη διὰ τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς ὡρισμένα ἑκάστη ὑποκείμενα καὶ συνάπτονται ἐν τῇ λεγομένῃ ἐσωτερικῇ αἰσθήσει (interior sensus) [3]· β) τὸ παραστατικὸν (vis spiritalis), ὅπερ τὰς διὰ τῶν αἰσθήσεων προσγινομένας εἰκόνας διατηρεῖ καὶ ἔχει ἐν τῇ συνειδήσει, κἂν μὴ προσπίπτωσι εἰς τὰς αἰσθήσεις τὰ οἰκεῖα τῶν εἰκόνων ὑποκείμενα [4]· γ) τὸ ἐπιθυμητικόν, ὅπερ εἶναι ἡ ἕδρα τῆς κατ' αἴσθησιν ἡδονῆς ἢ λύπης, ἐπιγινομένης ταῖς κατ' αἴσθησιν παραστάσεσι, καθ' ὅσον αὗται παρέχουσι τῇ ψυχῇ ἀγαθὸν ἢ κακόν. Ἡ αἰσθητικὴ ψυχὴ ἐπιτελεῖ τὰς εἰρημένας ἐνεργείας συνδεδεμένη πρὸς εἰδικὰ τοῦ σώματος ὄργανα [5]. Ἐφ' ὅσον δὲ πάλιν ἡ ψυχὴ ἀνυψοῦται ὑπὲρ τὸ σῶμα καὶ ἀνάγεται ὑπὲρ τὸ αἰσθητόν, ἐνεργεῖ ὡς νοερὰ ψυχή, νοεῖ τε καὶ βούλεται. Τοῦτο εἶναι τὸ ἀνώτερον μέρος (pars superior) τῆς ψυχῆς, ἡ νοητικὴ ψυχή, ἢ ἄλλως εἰπεῖν ὁ *νοῦς*, ὅστις δὲν συνάπτεται πρὸς σωματικὰ ὄργανα ἀλλ' ἐνεργεῖ ἐφ' ἑαυτοῦ [6]. Ἡ διάκρισις ἄρα ἡ μεταξὺ ψυχῆς καὶ νοῦ δὲν εἶναι οὐσιώδης καὶ πραγματικὴ ἀλλ' ἐπουσιώδης καὶ σχετική, ἀναφερομένη εἰς τὰς διαφόρους περὶ τὴν ζωὴν ἐκδηλώσεις τῆς μιᾶς ἀΰλου ψυχῆς. Καθ' ὅσον μὲν δηλαδὴ ἡ ψυχὴ διὰ τῶν θρεπτικῶν καὶ αἰσθητικῶν αὐτῆς δυνάμεων εἶναι συνημμένη πρὸς τὸ σῶμα, ὀνομάζεται «ψυχὴ» ἐν στενοτέρᾳ ἐννοίᾳ [7]· καθ' ὅσον δὲ τοὐναντίον ἀνυψοῦται

[1]) De civit· dei 10,29,2 Enarr. in Psal. 145,5: Nihil invenimus amplius in homine quam carmem et animam.

[2]) De quant. anim. 33,70.

[3]) Confes. 10,7. De lib. arb. 2,3,8: Est interior quidam sensus, ad quem ab istis quinque notissimis sensibus cuncta referuntur.

[4]) De genes. ad lit. 12,9.

[5]) Αὐτ. 10,12,20.

[6]) De immort. anim. 1. De trinit. 9,3: Mens ergo ipsa, sicut corporearum rerum notitias per sensus corporis intelligit, sic incorporearum per seipsam.

[7]) De immort. anim. 15.

ὑπὲρ τὸ σῶμα καὶ οὕτω νοεῖ καὶ βούλεται, καλεῖται νοῦς· οὗτος διακρίνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῶν ζῴων[1] καὶ εἶναι οἱονεὶ ὁ ὀφθαλμὸς τῆς ψυχῆς[2]. Ἀνήκουσι δὲ τῷ νῷ τρεῖς κύριαι δυνάμεις, ἡ (κατὰ νοῦν) μνήμη (menoria) καὶ ἡ νόησις (intelligentia) καὶ ἡ βούλησις (voluntas). Ἡ μὲν μνήμη διατηρεῖ τὰς γνώσεις τὰς διὰ τῆς νοήσεως γινομένας[3]. Ἡ δὲ νόησις ἐνεργεῖ τὸ μὲν ἀμέσως τὸ δὲ ἐμμέσως, τουτέστιν ἢ ἐνορᾷ εὐθὺς τὴν ἀλήθειαν ἢ εὑρίσκει αὐτὴν διὰ συλλογισμοῦ· ὥστε τῆς νοήσεως διακρίνονται δύο εἴδη, ἡ ἄμεσος νόησις (intellectus) καὶ ἡ ἔμμεσος (ratio)[4]. Ὡσαύτως διακρίνεται ὁ λόγος εἰς θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν (ratio contemplativa καὶ ratio activa), ὧν ἐκεῖνος μὲν στοχάζεται τῶν αἰωνίων ἀληθειῶν, οὗτος δε θεωρεῖ τὰς ἀρχὰς τοῦ πρακτικοῦ βίου[5]. Τέλος δὲ ἡ βούλησις εἶναι ἡ δύναμις, δι᾿ ἧς ὁ ἄνθρωπος τείνει πρὸς τὰ ἀγαθὰ τὰ ὑπὸ τῆς νοήσεως γινωσκόμενα ὡς τοιαῦτα. Ἡ βούλησις εἶναι τὸ σπουδαιότατον κέντρον τῆς προσωπικῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑποστάσεως, ὥστε δύναται εὐλόγως νὰ ῥηθῇ ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ βούλησις[6]. Ἀλλ᾿ εἰ καὶ διακρίνονται ἐν τῇ ψυχῇ πολλαὶ δυνάμεις, ὅμως τὸ πλῆθος αὐτῶν δὲν αἴρει τὴν ἑνότητα τῆς ψυχῆς· διότι αἱ πολλαὶ αὗται δυνάμεις συναποτελοῦσι μίαν οὐσίαν, μίαν ζωήν. Οὐ μόνον δ᾿ ἀποτελοῦσιν ἀληθῆ ἑνότητα ἀλλὰ καὶ ἐν τοιαύτῃ εὑρίσκονται πρὸς ἀλλήλας σχέ-

1) Πλὴν τούτου διαφέρει ὁ ἄνθρωπος καὶ κατὰ τὴν τελειότητα τοῦ σώματος, ὅπερ χαρακτηρίζει ὁ Αὐγουστῖνος ὡς θαυμαστὸν ἔργον τῆς θείας ἀγαθότητος καὶ προνοίας. Ὁ ἄνθρωπος διακρίνεται κατὰ τὴν ὀρθοστασίαν καὶ τὴν σκόπιμον διάταξιν τῶν μελῶν τοῦ σώματος πρὸς ὑπηρεσίαν τοῦ νοῦ, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὴν εὐστροφίαν τῆς γλώσσης καὶ τὴν εὐκινησίαν τῶν χειρῶν. De civit. dei 22,24.

2) De genes. contr. Manich. 2,8,11: Spiritus autem hominis in stripturis dicitur animae potentia rationalis, qua distat a pecoribus et eis natura lege dominatur. πρβ. De lib. arb. 2,6. Detrinit 14,16. De genes. ad lit. 12,7,18: Dicitur etiam spriritus anima sive pecoris sive hominis. Dicitur spriritus et ipsa mens rationalis, ubi est quidam tamquam oculus animae, ad quem pertinet imago et agnitio dei.

3) Confes. 10,8—17. Σημειῶδες δι᾿ ὅμως ὅτι ἡ μνήμη ἔχει παρὰ τῷ Αὐγουστίνῳ καὶ εὐρυτέραν ἔννοιαν ἅτε δηλοῦσα καὶ τὴν ἄμεσον τῆς ψυχῆς αὐτοσυνειδησίαν. De trinit. 14,11. 14,6: Novit se (anima), tamquam ipsa sit sibi memoria sui. Confes. 10,25: Sui quoque meminit animus.

4) De quant anim. 27,53.

5) De trinit 12,2 ἑξ.

6) De civit dei 14,6. Voluntas est in omnibus. immo omnes nihil aliud, nisi voluntates sunt.

σει, ὥστε ἑκάστη αὐτῶν περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ πάσας τὰς ἄλλας καὶ μάλιστα οὐχὶ ἐν μέρει ἀλλὰ καθόλου[1]. Ἡ τῶν δυνάμεων πρὸς τὴν ψυχὴν σχέσις δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ οἵα ἡ τῶν συμβεβηκότων πρὸς τὴν οὐσίαν· διότι τὰ συμβεβηκότα ἀνήκουσιν εἰς μόνην τὴν ἑαυτῶν οὐσίαν, ἐνῷ αἱ τῆς ψυχῆς δυνάμεις δὲν ἀναφέρονται μόνον εἰς τὴν ψυχὴν ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἐκτὸς αὐτῆς[2]. Τούτων οὕτως ἐχόντων ἡ ψυχὴ εἶναι ἁπλῆ οὐσία, οὐχὶ ὅμως ἀπολύτως ἁπλῆ ἀλλὰ μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὰ σώματα. Δὲν σύγκειται μέν, ὡς ταῦτα, ἐκ χωριστῶν μερῶν οὐδ᾿ ὑφίσταται τὴν ἐν τόπῳ μεταβολὴν ἀλλ᾿ ὑπόκειται ὅμως εἰς τὴν ἐν χρόνῳ ἀλλοίωσιν· διὸ καὶ αἱ ἰδιότητες τῆς ψυχῆς οὔτε πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτῆς οὔτε πρὸς ἀλλήλας ταυτίζονται, οἷον εἴδομεν συμβαῖνον τῷ θεῷ[3].

Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται εὔδηλον ὅτι ἡ ψυχὴ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ σῶμα εἶναι ἡ εἰδοποιὸς ἀρχή, ἣ τὸ σῶμα ζωοποιοῦσα καὶ διορίζουσα[4]. Τὸ σῶμα δὲν εἶναι φύσις ἰδίαν ζωτικὴν ἀρχὴν ἔχουσα οὐδ᾿ ἀπηρτισμένον φυσικὸν προϊόν, ὅπερ συνάπτεται τῇ ψυχῇ· ἐκ τοῦ ἐναντίου τὸ σῶμα ἄνευ τῆς ψυχῆς δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ὡς ἀνθρώπινον σῶμα ἀλλ᾿ ὑπάρχει καὶ ζῇ ὡς τοιοῦτο μόνον διὰ τῆς ψυχῆς[5]. Διὸ καὶ ὁ ἄνθρωπος ὡς τοιοῦτος εἶναι ἄλλο τι παρὰ τὰ δύο αὐτοῦ συστατικὰ μέρη θεωρούμενα ἑκάτερον καθ᾿ ἑαυτό· ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι οὔτε τὸ σῶμα μόνον οὔτε ἡ ψυχὴ μόνη ἀλλ᾿ ἡ ἑνότης ἀμφοτέρων. Σῶμα καὶ ψυχὴ συναπτόμενα ἀλλήλοις ἀποτελοῦσι μίαν τρίτην φύσιν, ἥτις εἶναι ὁ ἄνθρωπος[6]. Ἐκ τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κρατούσης ἀμοιβαίας σχέσεως σώματος καὶ ψυχῆς συνάγεται ὅτι τὸ σῶμα δὲν ἐπενεργεῖ αὐτὸ ἐπὶ τὴν ψυχήν· διότι ἄλλως θὰ ἦτο ἡ ψυχὴ οἱονεὶ ὕλη τὴν τοῦ σώματος ἐπίδρασιν δεχομένη, ἥτις ὑπόθεσις οὔτε τῇ νοερᾷ τῆς ψυχῆς φύσει συνᾴδει οὔτε τῇ ὑπεροχῇ τῆς ψυχῆς ὑπὲρ τῷ σῶμα συμφωνεῖ[7]. Οὐχὶ τὸ σῶμα ἐνεργεῖ ἐπὶ τὴν ψυχὴν ἀλλ᾿ ἡ ψυχὴ ἐνεργεῖ ἐν τῷ σώματι καὶ διὰ τοῦ σώματος. Ἐὰν λοιπὸν ἡ ψυχὴ πάσχῃ τι,

1) Confes. 13,11. De trinit. 10,11.

2) Οὕτως ἡ ψυχὴ δὲν γινώσκει μόνον ἑαυτὴν ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκτὸς ὄντα. De trinit. 9,4,5.

3) De trinit 15,22. 6,4. 6,6.

4) De immort. anim. 15. Tradit speciem anima corpori, ut sit corpus, in quantum est.

5) De lib. arb. 3,9,27 : Hanc corruptibilem carnem etiam peccatrix anima sic ornat, ut ei speciem decentissimam praebeat motumque vitalem.

6) De morib. eccl 1,4.

7) De Musica 6,5,8.

πάσχει τοῦτο οὐχὶ ὑπὸ τοῦ σώματος ἀλλ' ὑφ' ἑαυτῆς ἐφ' ὅσον συναπτομένη τῷ σώματι καὶ ἐνεργοῦσα ἐν αὐτῷ γίνεται πάθους δεκτική [1]. Οὕτω δὴ αἰσθανόμενον εἶναι οὐχὶ τὸ σῶμα ἀλλ' ἡ ψυχὴ διὰ τοῦ σώματος, τουτέστι διὰ τῶν σωματικῶν ὀργάνων. Ἀλλὰ τεθέντος ὅτι ἡ ψυχὴ ἐνεργεῖ ἐπὶ τὸ σῶμα καὶ τὰ ὄργανα αὐτοῦ, ζητεῖται ὁ τρόπος καθ' ὃν τελεῖται ἡ τοιαύτη ἐνέργεια. Ἐνταῦθα γνωματεύει ὁ Αὐγουστῖνος ὅτι ἡ ψυχὴ ἐπενεργεῖ ἐπὶ τὸ σῶμα οὐχὶ πάντῃ ἀμέσως ἀλλὰ διὰ τῆς παρεμπτώσεως λεπτοῦ καὶ πρὸς τὴν νοερὰν φύσιν συγγενοῦς στοιχείου, οἷον τὸ φῶς ἢ ὁ ἀήρ. Προσνέμει δηλαδὴ τῷ μεσολαβοῦντι στοιχείῳ φύσιν ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ φωτὸς ἢ τοῦ ἀέρος, δι' οὗ ἐπιθυμεῖ τρόπον τινὰ νὰ πληρώσῃ τὸ κενὸν τὸ μεταξὺ τῆς νοερᾶς φύσεως τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἁδρᾶς ὕλης τοῦ σώματος [2]. Καὶ ὅμως ὁμολογεῖ πάλιν ὅτι ὁ τρόπος τῆς πρὸς τὸ σῶμα ἑνώσεως τῆς ψυχῆς εἶναι θαυμαστὸς καὶ τῷ ἀνθρώπῳ ἀδιανόητος [3].

Ἡ ψυχὴ ὑπάρχει κατὰ τὴν φύσιν αὐτῆς ἀθάνατος. Τὴν δ' ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς ἀποδεικνύει ὁ Αὐγουστῖνος διὰ πολλῶν ἀποδείξεων, αἵτινες ὁμοιάζουσι κατὰ μέγα μέρος πρὸς τὰς πλατωνικάς· εἶναι δὲ τοιαῦται.

α) Ἡ ἀλήθεια εἶναι πάντως ἀνώλεθρος· διότι, καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ἡ ἀλήθεια ἀπόλλυται, ὅμως μένει πάλιν ἀληθὲς τὸ ὅτι ἡ ἀλήθεια ἀπόλλυται· ὥστε ἡ ἀλήθεια πάντοτε ὑπάρχει, εἶναι ἀΐδιος. Ἀλλ' ἡ ἀλήθεια εἶναι ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ ἡ ἐπιστήμη ἐν τῇ ψυχῇ. Ἐὰν ἡ ψυχὴ ἀπώλλυτο, δὲν θὰ ἦτο ἡ ἀλήθεια ἀΐδιος, ὅπερ ἀντίκειται τοῖς εἰρημένοις. Ὅπως λοιπὸν ἡ ἀλήθεια οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι ἀνώλεθρος καὶ ἀθάνατος [4].

β) Ὁ λόγος (ratio) ἢ εἶναι αὐτὴ ἡ ψυχὴ ἢ εἶναι ἐν τῇ ψυχῇ. Κρείττων δ' εἶναι ὁ ἡμέτερος λόγος ἢ τὸ ἡμέτερον σῶμα, ὅπερ τελευταῖον εἶναι οὐσία καὶ κατ' ἀκολουθίαν κρεῖττον τοῦ μηδενός· ὁ λόγος ἄρα δὲν εἶναι μηδέν. Οὐδ' εἶναι ὁ λόγος ἁρμονία τοῦ σώματος, διότι τὸ μὲν σῶμα εἶναι μεταβλητὸν ὁ δὲ λόγος ἀμετάβλητος, καθὰ μαρτυρεῖ τὸ ἀμετάβλητον αὐτοῦ περιεχόμενον. Καὶ ἐπειδὴ μεταβληθέντος τοῦ ὑποκειμένου δὲν δύναται νὰ μὴ μεταβληθῇ τὸ ἐν τῷ ὑποκειμένῳ ἀχωρίστως ὑπάρχον, φανερὸν ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἐπίσης ἁρμονία τοῦ

[1]) Αὐτ. 6,12.
[2]) De genes. ad. lit. 7,15,
[3]) De civit. dei 21,10,1.
[4]) Soliloq. 2,2 καὶ 13. De immor. anim. 1.

σώματος. Μὴ οὖσα λοιπὸν ἡ ψυχὴ ἁρμονία τοῦ σώματος δὲν ὑπόκειται τῇ μεταβολῇ καὶ τῷ θανάτῳ, εἴτε εἶναι ἡ ψυχὴ αὐτὸς ὁ λόγος εἴτε ἔχει ἐν ἑαυτῇ ἀχωρίστως [1] τὸν λόγον [2].

γ) Πᾶσαι αἱ εἰς τὴν ψυχὴν ἀναφερόμεναι μεταβολαί, οἷα τὰ πάθη, εἶναι ἁπλῶς συμβεβηκότα καὶ δὲν δύνανται νὰ ἀλλοιώσωσι τὴν τῆς ψυχῆς οὐσίαν. Ὅσον καὶ ἂν ἄγηται ἡ ψυχὴ ὑπὸ τῆς ἀφροσύνης ὡς ἐλλείψεως εἰς τὸ μηδέν, οὐδέποτε ὅμως περιπίπτει εἰς αὐτό. Καὶ τὸ σῶμα ἐλαττοῦται δι' ἀφαιρέσεως καὶ ἐλαττούμενον τείνει μὲν δὲν ἐξικνεῖται δ' ὅμως εἰς τὸ μηδέν· διότι ἕκαστον ὑπολειπόμενον μέρος εἶναι σῶμα καὶ δύναται ἐπ' ἄπειρον νὰ ἐλαττῶται καὶ οὕτω τείνει ἀλλ' οὐδέποτε ἔρχεται εἰς τὸ μηδέν. Ὅπερ δὲ συμβαίνει τῷ σώματι, πολλῷ μᾶλλον γίνεται τῇ ψυχῇ, ἥτις εἶναι κρείττων τοῦ σώματος καὶ ὑπάρχει αὐτῷ πηγὴ τῆς ζωῆς [3].

δ) Ἡ ψυχὴ εἶναι ζωή τις καὶ πᾶν ἔμψυχον ζῇ, πᾶν δὲ ἄψυχον δυνάμενον νὰ ἐμψυχωθῇ εἶναι θνητόν, τ.ἔ νοεῖται ὡς στερούμενον ζωῆς. Δὲν δύναται λοιπὸν ἡ ψυχὴ νὰ ἀποθνήσκῃ. Διότι, ἐὰν ἦτο δυνατὸν νὰ στερηθῇ τῆς ζωῆς, δὲν θὰ ἦτο ψυχὴ ἀλλά τι ἐμψυχούμενον. Ἡ ψυχὴ ἄρα δὲν εἶναι θνητή. Τότε μόνον θὰ ἀπέθνησκεν, ἐὰν κατελείπετο ὑπὸ τῆς ζωῆς· ἀλλ' αὐτὴ αὕτη ἡ ζωὴ καὶ οὐχὶ τὸ ὑπὸ τῆς ζωῆς καταλειπόμενον θὰ ἦτο ἡ ψυχή [4].

ε) Οὐδεμία οὐσία, ἐφ' ὅσον εἶναι οὐσία, ἔχει τι ἐναντίον (essentiae nihil contrarium)· διότι πᾶσα οὐσία εἶναι τοιαύτη ὡς ἔχουσα τὸ «εἶναι» ἀλλὰ τοῦτο ἔχει ἐναντίον μόνον τὸ μὴ εἶναι. Καὶ ἡ ψυχὴ ἄρα ὡς οὐσία δὲν ἔχει τι ἐναντίον, ὑφ' οὗ ἠδύνατο νὰ φθαρῇ, ἀλλ' εἶναι ἀνώλεθρος. Τὸ δὲ ψεῦδος, ὅπερ προφανῶς βλάπτει τὴν ψυχήν, δὲν δύναται νὰ ἀφανίσῃ αὐτήν, διότι οὐδεὶς ἄλλος σφάλλεται παρὰ τὸν ζῶντα [5]. Ὥστε ἡ ψυχὴ εἶναι κατὰ πάντα λόγον ἀθάνατος. Τέλος ἀποδεικνύεται ὅτι ἄτοπον εἶναι νὰ ὑποληφθῇ ὅτι ἡ ψυχὴ μεταβάλλεται εἰς κατώτερον ὄν, εἰς σῶμα φέρ' εἰπεῖν ἢ εἰς ἄλογον ψυχήν [6].

[1]) Ὅτι ὁ λόγος εἶναι ἀχωρίστως συνημμένος τῇ ψυχῇ, ἀποδεικνύει ὁ Αὐγουστῖνος διεξοδικῶς ἐν τῷ ἔργῳ De immortalitate animae 6,11.
[2]) De immort. anim. κεφ. 2.
[3]) Ἔνθ. ἀνωτ. 5,7 ἑξ. 7,12.
[4]) Αὐτ. 9,16. Κατὰ παραπλήσιόν τινα τρόπον λέγεται (αὐτ. 10,17) ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι κρᾶσις τοῦ σώματος ἀλλ' ἰδία οὐσία καὶ δὴ ἡ ζωὴ τοῦ σώματος. Ἐπειδὴ δὲ οὐδὲν καταλείπει ἑαυτὸ καὶ προσέτι μόνον ἐκεῖνο ἀποθνήσκει, ὅπερ καταλείπει τὴν ζωήν, ἕπεται ὅτι ἡ ψυχὴ ἀδύνατον νὰ ἀποθνήσκῃ.
[5]) Αὐτ. 12,19. 11,18.
[6]) Αὐτ. 13—16.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν δυνάμεων καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς [1]. Συναφὴς δὲ τοῖς περὶ τῆς οὐσίας καὶ τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς εἰρημένοις εἶναι ἡ περὶ γνώσεως θεωρία.

10. ***Γνωσιολογία.*** Ἡ γνῶσις κατὰ τὸν Αὐγουστῖνον οὐ μόνον ἀνήκει εἰς τὸν βίον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἀλλὰ καὶ ἀποτελεῖ τὸν τέλειον βίον αὐτῆς· ἀπομακρύνει ἀπὸ τοῦ κακοῦ τῆς πλάνης καὶ προσποιεῖ τὴν εὐδαιμονίαν [2]. Οἱ Ἀκαδημεικοί, ὡς γνωστόν, ἠρνοῦντο πᾶσαν βεβαιότητα τῆς γνώσεως καὶ ὑπελάμβανον ἐφικτὴν μόνον τὴν πιθανότητα αὐτῆς, ἣν καὶ ἀπέφαινον ἐπαρκῆ πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν. Ὁ Αὐγουστῖνος ὅμως ἀντιλέγων παρατηρεῖ ὅτι τοιαύτη πιθανότης δὲν θὰ ἐπετυγχάνετο τὸ παράπαν ἄνευ τῆς ἀληθείας, διότι τὸ πιθανὸν ὁμοιάζει τῷ ἀληθεῖ καὶ πρὸς τοῦτο μετρεῖται. Ἔπειτα δέ, λέγει, ἡ πιθανὴ γνῶσις οὐδαμῶς ἐξαρκεῖ πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν· διότι ἡ πιθανότης δὲν ἀποκλείει τὴν πλάνην οὐδ᾽ ἀσφαλίζει τὴν ἀλήθειαν ἀλλ᾽ οὐδεὶς δύναται νὰ εἶναι εὐδαίμων, ἂν μὴ ἔχῃ ὅ,τι ποθεῖ νὰ ἔχῃ. Ὁ ζητῶν λοιπὸν τὴν ἀλήθειαν καὶ μὴ εὑρίσκων αὐτὴν δὲν ἔχει ὅ,τι ποθεῖ, καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν δὲν εἶναι εὐδαίμων [3]. Πρὸς δ᾽ ἔτι ἀναιρεῖται ἡ τῶν Ἀκαδημεικῶν σκέψις ὑπ᾽ αὐτῆς τῆς αὐτοσυνειδησίας. Περὶ τοῦ τίς μὲν δηλαδὴ τυγχάνει οὖσα ἡ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς οὐσία, μεγάλη κρατεῖ ἀμφισβήτησις καὶ ἄλλοι ἄλλα γνωματεύουσιν ἀλλ᾽ οὐδεὶς ὅμως ἀμφιβάλλει ὅτι ζῇ καὶ ἐνθυμεῖται καὶ νοεῖ καὶ βούλεται καὶ γινώσκει καὶ κρίνει. Διότι καὶ ὁ ἀμφιβάλλων περὶ τοῦ ἂν νοῇ ἢ ἂν ὑπάρχῃ ὁμολογεῖ δι᾽ αὐτῆς ταύτης τῆς ἀμφιβολίας ὅτι νοεῖ καὶ ὑπάρχει· εἰ μὴ ὑπῆρχε καὶ μὴ ἐνόει, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀμφιβάλλῃ [4]. Προσκείσθω ὅτι ὁ

---

[1]) Αἱ ψυχαὶ θὰ ἀναλάβωσι πάλιν τὰ ἑαυτῶν σώματα, ἅπερ θὰ ἀναστῶσι πνευματικὰ καὶ ἀπηλλαγμένα παντὸς βάρους καὶ νωθρείας καὶ φθορᾶς, ἀπροσδεῆ μὲν τροφῆς καὶ ποτοῦ ἐλεύθερα δὲ νόσου καὶ γήρατος. (De civit. dei 14,3. 13,22 καὶ 23). Τότε οἱ κακοὶ θὰ τιμωρηθῶσι, διότι τὸ μὲν σῶμα αὐτῶν καίπερ ἀθάνατον θὰ παραδοθῇ εἰς τὸ πῦρ ἡ δὲ ψυχὴ θὰ εἶναι μακρὰν τοῦ θεοῦ καὶ θὰ στερῆται τῆς θείας ζωῆς, ὅπερ εἶναι τῇ ψυχῇ ἀΐδιος πνευματικὸς θάνατος (Αὐτ. 21,10. 21,2 καὶ 3). Ἐκ δὲ τοῦ ἐναντίου οἱ ἀγαθοὶ θὰ διάγωσιν ἀεὶ μακάριοι θεωροῦντες τὸν θεὸν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον· θὰ σχολάζωσι καὶ θὰ βλέπωσι, θὰ βλέπωσι καὶ θὰ ἀγαπῶσι, θὰ ἀγαπῶσι καὶ θὰ ὑμνῶσι. Τοῦτο δ᾽ εἶναι τὸ τέρμα καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου, νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν βασιλείαν ἧς οὐκ ἔσται τέλος (Αὐτ. 22,24. 29. 30.)

[2]) De lib. arb. 1,7,17.

[3]) De vita beata 2,14. Contr. Acad. 2,7.

[4]) Solil. 2, 1. De trinit. 10,10,14. Πβλ. καὶ De civit. dei 11,26. De lib. arb. 2,3,7.

γινώσκων ὅτι ἀμφιβάλλει γινώσκει ἀληθὲς καὶ εἶναι βέβαιος περὶ τούτου· ὁ ἀμφιβάλλων λοιπὸν περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀληθείας ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὸ ἀληθές, περὶ οὗ δὲν ἀμφιβάλλει, τὸ δ᾽ ἀληθὲς εἶναι μόνον διὰ τῆς ἀληθείας. Ὁ δυνηθεὶς ἄρα ποτὲ νὰ ἀμφιβάλλῃ περί τινος δὲν δύναται νὰ ἀμφιβάλλῃ περὶ τῆς ἀληθείας [1]. Ὅπως ἂν ἔχῃ, ὑπάρχει γνῶσις· διότι οὐ μόνον ὁ μετ᾽ ἀληθείας περὶ ἑαυτοῦ λέγων ὅτι γινώσκει ἀνάγκη νὰ γινώσκῃ τὶ εἶναι γνῶσις ἀλλὰ καὶ ὁ λέγων ὅτι δὲν γινώσκει καὶ τοῦτο μετὰ πίστεως καὶ ἀληθείας λέγων γινώσκει τὶ εἶναι γνῶσις, διότι διακρίνει τὸν γινώσκοντα ἀπὸ τοῦ ἀγνοοῦντος καὶ διότι γινώσκει ὅτι λέγει ἀληθὲς ὁμολογῶν τὴν ἑαυτοῦ ἄγνοιαν [2]. Οἱ Ἀκαδημεικοὶ ἐστήριζον τὴν σκέψιν αὐτῶν κατ᾽ ἐξοχὴν ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως ὅτι αἱ αἰσθήσεις εἶναι πάντῃ ἀπατηλαί. Ἀλλ᾽ εἶναι κατ᾽ Αὐγουστῖνον ἄδικον νὰ μεμφώμεθα τὰς αἰσθήσεις, παρ᾽ ὧν δὲν πρέπει νὰ αἰτῶμεν πλέον ἢ ὅσον δύνανται νὰ παρέχωσιν. Ὅ,τι δύνανται νὰ ὁρῶσιν οἱ ὀφθαλμοί, ὁρῶσιν ἀληθῶς οὐδ᾽ εἶναι ἐπὶ παραδείγματος ψευδὲς τὸ φαινόμενον, ὅτι ἡ κώπη ἐν τῷ ὕδατι προσπίπτει ὡς τεθλασμένη· διότι ὑπάρχει αἰτία τοῦ νὰ προσπίπτῃ κατὰ τοιοῦτον τρόπον καὶ μᾶλλον θὰ ἤλεγχέ τις τοὺς ὀφθαλμούς, ἐὰν ἐνεφάνιζον τὴν βεβυθισμένην κώπην ὡς εὐθεῖαν [3]. Δὲν ἀπατῶσι λοιπὸν οἱ ὀφθαλμοὶ ἀγγέλλοντες τῇ ψυχῇ τὸ ἑαυτοῖς προσπῖπτον. Ἐὰν δὲ καὶ αἱ λοιπαὶ αἰσθήσεις παραπλήσιον τοῖς ὀφθαλμοῖς ποιῶσι, δὲν πρέπει νὰ ἀπαιτῶμέν τι παρ᾽ αὐτῶν πλέον. Αἰτία τῆς πλάνης δὲν εἶναι αἱ αἰσθήσεις [4], ἀλλ᾽ ἡ διάστροφος τῆς ψυχῆς κρίσις μὴ ποιουμένης διάκρισιν μεταξὺ τοῦ πράγματος καὶ τοῦ κατ᾽ αἴσθησιν φαινομένου [5]. Λοιπὸν αἱ αἰσθήσεις δὲν ἀπατῶσι παρέχουσαι τὰ τοῦ ἔξω κόσμου φαινόμενα, ἅπερ οἱ Ἀκαδημεικοὶ ἀναιροῦντες λανθάνουσιν ἑαυτοὺς συναναιροῦντες ἅμα καὶ ἣν ἐξαίρουσι μάλιστα πλάνην [6]. Καὶ δὲν πορίζουσι μὲν αἱ αἰσθήσεις

---

[1]) De vera relig. 39,73.

[2]) De trinit. 10,1,3.

[3]) Οὕτω δὲν πρέπει νὰ ποιῶμεν τὰς αἰσθήσεις μέτρον τῶν πραγμάτων ἀλλὰ μόνον νὰ παραδεχώμεθα ὅτι τοῦτο φαίνεται ἡμῖν κατὰ τὸν ὡρισμένον τοῦτον τρόπον καὶ τότε πᾶσα πλάνη εἶναι ἀδύνατος. Contra Academ. 3,11,26.

[4]) Αἱ αἰσθήσεις εἶναι πέντε, ὧν ἑκάστη ἔχει ἴδιον σωματικὸν ὄργανον· τούτων προέχει μάλιστα ἡ ὅρασις καὶ αἱ παρατηρήσεις αὐτῆς ἵστανται ἐγγύτατα τῇ κατὰ νοῦν γνώσει. De trinit. 11,1.

[5]) De vera relig. 33,62.

[6]) Ὁ Αὐγουστῖνος εὑρίσκει οὕτως ἀνυποστάτους τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν Ἀκαδημεικῶν, ὥστε ἀποφαίνεται ὅτι οὗτοι κηρύσσοντες τὴν σκέψιν δὲν σπου-

καθ᾽ ἑαυτὰς τὴν γνῶσιν ἀλλ᾽ οὐ μικρὸν συντελοῦσιν εἰς αὐτήν· πρὸς ἐπίτευξιν τῆς γνώσεως συνεργοῦσι καὶ ἄλλαι ἀνώτεραι ψυχικαὶ δυνάμεις. Οὕτως ὑπὲρ τὰς ἐξωτερικὰς ἢ σωματικὰς αἰσθήσεις ὑπάρχει ἡ ἐσωτερικὴ αἴσθησις (sensus interior) συνάπτουσα ἐν ἑαυτῇ τὰ ἐπὶ μέρους αἰσθήματα καὶ ἅμα κρίνουσα τὴν ἐνέργειαν τῶν αἰσθήσεων ἑκάστων· ἐπιδοκιμάζει μὲν τὴν τελείαν ἐνέργειαν αὐτῶν παρορμᾷ δὲ εἰς διόρθωσιν τῶν ἐλλείψεων [1]. Τὴν ἐσωτερικὴν αἴσθησιν ἔχουσι κοινὴν μετὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὰ ζῷα ἀλλ᾽ ὁ ἄνθρωπος προέχει αὐτῶν διὰ τῆς νοήσεως. Αὕτη κρίνει οὐ μόνον περὶ τῶν αἰσθητῶν ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτῶν τῶν αἰσθήσεων, διατὶ φέρ᾽ εἰπεῖν ἡ κώπη φαίνεται ἐν τῷ ὕδατι τεθλασμένη καίπερ οὖσα εὐθεῖα καὶ διατὶ προσπίπτει τοῖς ὀφθαλμοῖς τεθλασμένη [2]. Ἡ νόησις παραλαμβάνουσα τὸ περιεχόμενον τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως καὶ ἐπεξεργαζομένη αὐτὸ προέρχεται εἰς τὴν τῶν ὄντων γνῶσιν· πορίζει λοιπὸν τὴν γνῶσιν τὴν διακρίνουσαν τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῶν ζῴων τῶν ἐχόντων μόνον τὴν αἴσθησιν, ἥτις εἶναι εἰκών τις τῆς γνώσεως [3]. Εἶναι δ᾽ ἡ νόησις ὁ νοερὸς τρόπον τινὰ ὀφθαλμὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ δι᾽ αὐτῆς γίνεται πᾶσα γνῶσις οὐ μόνον τοῦ ἐκτὸς κόσμου ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς ψυχῆς, καθ᾽ ὅσον ἡ ψυχὴ γινώσκει διὰ τῆς νοήσεως καὶ ἑαυτήν [4]. Δὲν περιορίζεται δηλαδὴ ἡ νόησις ἐν τοῖς ὑπὸ τῶν αἰσθήσεων παρεχομένοις ἀλλ᾽ ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὰ νοητὰ τὰ οὐδεμίαν ἔχοντα πρὸς τὰ αἰσθητὰ σχέσιν [5]. Εὔδηλον δ᾽ ὅτι διαφέρουσιν ἀλλήλων ἡ αἴσθησις καὶ ἡ νόησις, ὧν ἐκείνη μὲν ἀναφέρεται εἰς τὰ ἀσταθῆ καὶ μεταβλητὰ αὕτη δὲ εἰς τὰ ἀσφαλῆ καὶ βέβαια [6]. Τῆς γνώσεως πηγὴ κυριωτάτη εἶναι ἡ νόησις, ἐν ᾗ ἐνυπάρχει ἐξ ἀρχῆς ἡ ἔννοια τῆς ἀληθείας καὶ τῆς γνώσεως μετὰ τῶν ἄλλων συναφῶν ἐννοιῶν, καθὰ μαρτυρεῖ ἡ πρὸς

δάζουσιν ἀλλ᾽ ἁπλῶς αἴρουσι τὰς ψυχὰς ὑπὲρ τὸν δογματισμὸν καὶ θέλουσι νὰ προοδοποιήσωσιν ἐμβριθεστέραν φιλοσοφίαν. Epist. ad. Hermogen.

1) De lib. arb. 2,3,8.

2) De vera relig. 29.

3) De lib. arb. 2,3,9. Retract. 1,14,3. De civit. dei 11,27,2. Inest sensibus irrationalium animantium, etsi scientia nullo modo, at certa quaedam scientiae similitudo.

4) De trinit. 9,3 : Mens ergo ipsa sicut corporearum rerum notitias per sensus corporis colligit, sic incorporearum rerum per semetipsam. Ergo et semetipsam per se ipsam novit, quniam est incorporea.

5) De immort. anim. 6,10. De civit. dei 8,6. 7.

6) De ord. 2,2,5. De genes. ad. lit 12,25. Solil. 2,18.

γνῶσιν ὁρμὴ τοῦ ἀνθρώπου· διότι τὸ ὅλως ἄγνωστον οὐδεὶς ἀγαπᾷ οὐδ᾽ ἐπιδιώκει [1]. Ἐξ αὐτοῦ δηλονότι τοῦ νοῦ προέρχονται ἀρχῆθεν ἔννοιαι, αἵτινες ἀμέσως οὖσαι ἐναργεῖς καὶ ἀναμφισβήτητοι ἀποτελοῦσι τὰς πρώτας ἀρχὰς τῆς κρίσεως καὶ γνώσεως [2]. Στρεφομένη ἡ νόησις εἰς ἑαυτὴν εὑρίσκει ἐννοίας τινὰς καὶ ἀρχάς, αἵτινες δὲν προῆλθον ἐκ τοῦ ἐκτὸς κόσμου οὐδ᾽ ἔχουσι τὸ παράπαν φύσιν σωματικήν. Οὕτως εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς κατ᾽ αἴσθησιν ἐμπειρίας καὶ προτέρα αὐτῆς καὶ κοινὴ πᾶσι τοῖς νοοῦσιν ἡ ἔννοια τῆς ἑνότητος [3], ἀρχὴ καὶ προϋπόθεσις ἀναγκαία τῶν ἀριθμῶν [4]. Καὶ ἂν δὲ ὑποτεθῇ ὅτι οἱ ἀριθμοὶ προῆλθον ἐκ τῶν αἰσθητῶν καὶ εἶναι εἰκόνες αὐτῶν, πάλιν δὲν ἑρμηνεύονται διὰ τῶν αἰσθήσεων αἱ ἀναλλοίωτοι τῶν ἀριθμῶν σχέσεις, ὁ σταθερὸς δηλονότι νόμος, καθ᾽ ὃν οἱ ἀριθμοὶ εἶναι πρὸς ἀλλήλους διατεταγμένοι [5]. Διὸ ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἡ ἀλήθεια τῶν ἀριθμῶν δὲν προέρχεται ἐκ τῆς αἰσθήσεως ἀλλὰ προϋπάρχει αὐτῆς σταθερὰ καὶ ἀσφαλὴς καὶ κοινὴ πᾶσι τοῖς νοοῦσιν [6]. Ὡσαύτως ἔχουσιν αἵ τε ἔννοιαι καὶ οἱ νόμοι τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ὁμοίου καὶ τοῦ ἴσου, οὔτε ἐν τόπῳ οὔτε ἐν χρόνῳ μεταβαλλόμενοι ἀλλ᾽ ὑπάρχοντες ἀναλλοίωτοι τῶν τεχνῶν ἀρχαί· ἵστανται δ᾽ ὡς ἀλήθειαι ὑπὲρ τὸν ἡμέτερον νοῦν τὸν μεταβολῇ καὶ πλάνῃ ὑποκείμενον [7]. Ὁμοίως προϋπάρχει τῆς αἰσθήσεως ἐν τῷ νῷ ἡ ἔννοια τῆς εὐδαιμονίας· διότι μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τοιαύτης ἐννοίας δυνάμεθα νὰ γινώσκωμεν καὶ νὰ λέγωμεν ὅτι θέλομεν νὰ εἴμεθα εὐδαίμονες. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος γίνεται εὐδαίμων μόνον διὰ τοῦ ἀληθοῦς καὶ ὑψίστου ἀγαθοῦ, ἀνάγκη νὰ ἔχῃ ἐν ἑαυτῷ μετὰ τῆς ἐννοίας τῆς εὐδαιμονίας καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀληθοῦς καὶ ὑψίστου ἀγαθοῦ. Καὶ ἐπειδὴ πάλιν μόνη ἡ σοφία προσποιεῖ τὴν γνῶσιν τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ καὶ ἑπομένως μόνη ἄγει εἰς τὴν ἀληθῆ εὐδαιμονίαν, πρέπει, πρὶν καταστῶμεν σοφοί, νὰ ἔχωμεν ἐν τῷ νῷ καὶ τὴν ἔννοιαν

1) De trinit 10,1,3. Confes. 10,23.

2) De trinit. 12,2.

3) Ἡ ἔννοια τῆς ἑνότητος δὲν προέρχεται ἐκ τῶν αἰσθήσεων, διότι τὰ αἰσθητὰ εἶναι σωματικὰ καὶ ἔχουσιν ἀναρίθμητα μέρη· ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ὑπάρχῃ ἡ ἔννοια αὕτη ἐν τῷ νῷ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων. De lib. arb. 2,8. De vera relig. 32,60.

4) Οἱ ἀριθμοί, δι᾽ ὧν ἀριθμοῦμεν, δὲν εἶναι εἰκόνες τῶν αἰσθητῶν ἀλλ᾽ ὑπάρχουσι καθ᾽ ἑαυτούς. Confes. 10,12.

5) De doctrin. christ. 2,39,59.

6) De lib. arb. 2,8,24.

7) De vera relig 30,56. De lib. arb. 2,16. De civit. dei 8,6.

τῆς σοφίας[1]. Οὐχ ἧττον ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τῆς κατ' αἴσθησιν παρατηρήσεως ὑπάρχουσι τῷ νῷ πάντων αἱ διαλεκτικαὶ (λογικαὶ)[2] καὶ αἱ ἠθικαὶ ἀρχαί[3].

Ἐνῷ ὁ νοῦς εἶναι μεταβλητὸς καὶ ἥκιστα ἀπηλλαγμένος πλάνης[4], αἱ γενικαὶ καὶ κοιναὶ πᾶσιν ἔννοιαι καὶ ἀλήθειαι εἶναι ἀμετάβλητοι· αὗται δή, καθ' ἃς κρίνει ὁ νοῦς, εἶναι πάντως ἀνώτεραι αὐτοῦ[5]. Ἀλλ' ἤδη ἐρωτᾶται πόθεν προέρχονται, ἀφοῦ εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀπὸ πάσης ἐμπειρίας καὶ ἑπομένως δὲν ἐγένοντο ἐκ τῶν αἰσθητῶν διὰ λογικῆς ἀφαιρέσεως. Οὐδ' ὡς ἔμφυτοι πάλιν δύνανται νὰ θεωρηθῶσι, διότι αἱ ψυχαὶ δὲν προϋπῆρχον[6]. Αἱ εἰρημέναι λοιπὸν ἔννοιαι καὶ ἀρχαὶ γίνονται τῷ νῷ διὰ τῆς κατὰ θαυμαστὸν καὶ ἀπόρρητον τρόπον τελουμένης ἀμέσου κοινωνίας αὐτοῦ πρὸς τὴν αἴδιον ἀλήθειαν, τὸν θεῖον λόγον[7]. Ὁ θεὸς εἶναι ὁ ἥλιος τῶν ψυχῶν καὶ ἐν τῷ φωτὶ αὐτοῦ γινώσκει ὁ νοῦς τὸ ἀληθὲς καὶ κρίνει περὶ πάντων.[8] Ὅπως δηλαδὴ οἱ σωματικοὶ ὀφθαλμοὶ ἀδυνατοῦσι νὰ ἴδωσι τὰ αἰσθητὰ μὴ φωτιζόμενοι διὰ τοῦ φωτὸς τοῦ ἡλίου, οὕτω καὶ ὁ νοερὸς ὀφθαλμὸς δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἴδῃ τὰς νοητὰς ἀληθείας, εἰ μὴ ἐφωτίζετο ὑπὸ τοῦ θείου φωτός.[9]. Τὸ φῶς τοῦτο[10] φωτίζει τὸ ἐνδότατον τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν εἶναι φῶς τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ κοινὸν πάντων τῶν θεωρούντων τἀληθῆ[11]. Μή τις ὅμως ὑπολάβῃ ὅτι κατ' Αὐγουστῖνον ἐποπτεύομεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸν θεὸν καὶ ἐν αὐτῷ τὰ ὄντα. Ἐκ τοῦ ἐναντίου ἀποφαίνεται ὁ φιλόσοφος ὅτι ἡ τοῦ θεοῦ γνῶσις εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς καὶ ἡ ἀκροτάτη βαθμὶς τῆς γνώσεως, εἰς ἣν κατὰ μικρὸν ἀνερχόμεθα[12]. Καὶ πρῶτον μὲν μανθάνει ὁ ἄνθρωπος τὰ δημι-

---

1) De lib. arb. 2,9,26. 2,15,40.

2) Contra Acad. 3,13. De ord. 1,4,11.

3) De lib. arb. 2,10,29. De trinit 14,15,21.

4) De vera relig. 30,56. De civit dei 8,6. De lib. arb. 2,16,

5) De vera relig. 31,57.

6) Ἐνταῦθα διαφωνεῖ, ὡς εἰκός, ὁ Αὐγουστῖνος τῷ Πλάτωνι. πβλ. Retract. 5,4,4. 1,8,2.

7) De lib. arb. 2,12,33.

8) De genes. ad lit. 8,25, 47. Solil. 1,1,3.

9) Solil. 1,8. 1,2,3. De trinit 12,15.

10) Περὶ αὐτοῦ λέγει ὁ Αὐγουστῖνος ὅτι φωτίζει κατὰ τρόπον ἀόρατον μὲν καὶ ἀνερμήνευτον ἀλλὰ νοητόν. Epist. ad Consent.

11) De lib. arb. 2,12,33. 2,14,38. De magistro 12.

12) Ἐν τούτῳ διαφέρει ὁ ἄνθρωπος τῶν ἀγγέλων, οἵτινες πρῶτον εἶδον τὰς ἰδέας καὶ ἔπειτα τὰ δημιουργήματα. De genes. ad lit. 4,32,49.

ουργήματα καὶ ἐξ αὐτῶν ἔπειτα ἀνυψοῦται εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ θεοῦ[1]· ἐκ τῆς θαυμαστῆς τοῦ κόσμου τάξεως παρορμᾶται ἡ ψυχὴ ὅπως μάθῃ διὰ τῶν ὄντων τῆς ὁρατῆς φύσεως τὸ ἀκρότατον νοητόν, τὴν θείαν οὐσίαν ὡς τὴν ἀρχὴν τοῦ διατεταγμένου σύμπαντος[2]. Καθ' ὅσον δηλ. αἱ ἰδέαι εἶναι, ὡς εἴρηται, οἱ ἀΐδιοι λόγοι τῶν ὄντων καὶ τὰ αἰώνια δημιουργικὰ νοήματα τοῦ θεοῦ, κατὰ τοσοῦτον ὑπάρχουσιν ὡς πρότυπα τῶν δημιουργημάτων. Μανθάνοντες λοιπὸν τὰ αἰσθητὰ μανθάνομεν καὶ τὰ νοητὰ αἴτια αὐτῶν καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ τοῦ ἐν τούτοις ἀποκαλυπτομένου[3]. Ἐπειδὴ δὲ τὰ δημιουργήματα εἶναι ἀτελῆ μιμήματα καὶ σκιώδη ἀπεικάσματα τοῦ θεοῦ, γινώσκομεν διὰ τούτων τὸν θεὸν ὡς διὰ κατόπτρου αἰνιγματωδῶς (per speculum, in aenigmate)[4]. Τελειότερον δ' ὅμως δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν τὸν θεὸν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς, ὅταν ἐκ τοῦ ἔξω κόσμου παρορμώμενοι στραφῶμεν εἰς τὴν ἐνδοτάτην ἡμῶν οὐσίαν[5]. Ἡ ψυχὴ ἀπεστραμμένη τοῦ ἐκτὸς κόσμου δύναται νὰ ἀνέλθῃ κατὰ μικρὸν[6] εἰς τὴν μυστικὴν τοῦ θεοῦ ἐποπτείαν (contemplatio Dei), καθ' ἣν ἐνορᾷ τὸν θεὸν καὶ πάντα τὰ ἀληθῆ διὰ μιᾶς καὶ ἄνευ ἐναλλαγῆς χρόνου[7]. Ἡ μυστικὴ αὕτη ἀνύψωσις[8] εἶναι ἐφικτὴ οὐχὶ εἰς πολλοὺς ἀλλ' εἰς ἐλαχίστους διὰ βίου ἁγνοῦ καὶ ἰσχυρᾶς πίστεως παρεσκευασμένους[9], καὶ εἰς τούτους δὲ συμβαίνει σπανίως καὶ διαρκεῖ χρόνον ἐλάχιστον[10]. Ἡ μακαρία τοῦ θεοῦ ἐποπτεία διαρκὴς καὶ τελεία ἀπόκειται τῷ μετὰ θάνατον βίῳ[11].

---

1) Ἔνθ. ἀνωτ.

2) Retract. 1,8,2. Enarr. in Ps. 144, 13.

3) De civit. dei 8,10.

4) De trinit 1,8. 15,8 καὶ 9.

5) Ὅπως οἱ ἐν τῷ φωτὶ τοῦ ἡλίου βλέποντες ὁρῶσι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο καὶ τέρπονται ἐκ τῆς θέας οἱ δὲ ἰσχυροτέρους ἔχοντες τοὺς ὀφθαλμούς, ἀσμένως θεῶνται αὐτὸν τὸν τὰ πάντα φωτίζοντα ἥλιον, οὕτω καὶ οἱ κεκτημένοι ἰσχυρὸν νοερὸν ὀφθαλμόν, ἀφοῦ ἀσφαλῶς μάθωσι πολλὰ ἀληθῆ, στρέφονται πρὸς αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν καὶ προσβλέπουσι τὸν νοητὸν ἥλιον. De lib. arb. 2,13,36.

6) Ἐν τῇ ἀνόδῳ τῆς ψυχῆς διακρίνει ὁ Αὐγουστῖνος ἑπτὰ βαθμῖδας. De quant. anim. 33,76.

7) De trinit 8,2. 15,25. Confes. 12,13.

8) Ὁ Αὐγουστῖνος εἰκονίζει ἐνθουσιωδῶς τὴν μυστικὴν τῆς ψυχῆς ἀνύψωσιν εἰς τὸν θεὸν καὶ τὴν ἐκ τῆς ἐποπτείας αὐτοῦ μακαριότητα. Confes. 9, 10. 10,27. 10,6.

9) De trinit. 1,1,3. 15,27,50. 8,4,6.

10) De trinit 8,2.

11) De civit. dei 8,8. De trinit 15,4. 4,2.

11. ***Ἠθική. Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ τὸ ἀκρότατον ἀγαθόν.*** Βάσις τῆς Ἠθικῆς ὑπόκειται ἡ τῆς ἐλευθέρας τοῦ ἀνθρώπου βουλήσεως ἔννοια. Ἐκδέχεται δὲ ὁ Αὐγουστῖνος τὴν ἐλευθερίαν ἐν διττῇ σημασίᾳ, τὸ μὲν ὡς δύναμιν τοῦ ἐκλέγειν (liberum arbitrium) τὸ δὲ ὡς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τοῦ κακοῦ καὶ προσήλωσιν εἰς τὸ (ὑπὲρ φύσιν) ἀγαθόν, τ.ἔ ὡς ἠθικὴν ἐλευθερίαν. Ἡ ἐλευθερία ὡς δύναμις τοῦ αἱρεῖσθαι, τουτέστιν ὡς ἱκανότης τοῦ ἐκλέγειν μεταξὺ διαφόρων, εἶναι σπουδαιότατον τῆς βουλήσεως γνώρισμα καὶ κυροῦται διὰ πολλῶν ἀποδείξεων. α΄) Ἡ βούλησις εἶναι τούτου ἕνεκα βούλησις, ὅτι ὑπάρχει ἀπηλλαγμένη τῆς φυσικῆς ἀνάγκης καὶ κανονίζει ἑαυτὴν πρὸς τὸ ποιεῖν καὶ τὸ μὴ ποιεῖν, ἐν ἄλλαις λέξεσι δύναται νὰ ἐκλέγῃ μεταξὺ διαφόρων. Εἰ μὴ εἶχε ταύτην τὴν ἰδιότητα, δὲν θὰ ἦτο βούλησις ἀλλ' ὑπὸ τυφλῶν ὁρμεμφύτων κινουμένη δύναμις. Ἡ ἐλευθερία ἄρα εἶναι ἡ οὐσία τῆς βουλήσεως· βούλησις ἄνευ ἐλευθερίας εἶναι ἀδιανόητος[1]. β΄) Ἡ αὐτοσυνειδισία παρέχει ἐναργεστάτην μαρτυρίαν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως. Εἴμεθα δηλαδὴ πάντες ἐνδομύχως καὶ ἀσφαλῶς πεπεισμένοι ὅτι ἔχομεν βούλησιν καὶ ὅτι διὰ τῆς βουλήσεως ἡμῶν ταύτης, οὐχὶ ἔκ τινος ἀνάγκης, ἐνεργοῦμεν[2]. γ΄) Εἰ μὴ ὑπῆρχε τῆς βουλήσεως ἐλευθερία, δὲν θὰ ἐνοεῖτο ἡ διάκρισις ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, δικαίου καὶ ἀδίκου, οὐδὲ θὰ εἶχεν εὔλογον αἰτίαν ἡ ἀμοιβὴ καὶ ἡ τιμωρία, ὁ ἔπαινος καὶ ὁ ψόγος[3]. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ μεταμέλεια, ἣν ἐπὶ πολλαῖς ἡμῶν πράξεσι συναισθανόμεθα, ἀποδεικνύει ἐμφανῶς τῆς βουλήσεως τὴν ἐλευθερίαν· διότι, εἰ μὴ ἀπέκειτο ἡ ἐνέργεια τῇ ἡμετέρᾳ βουλήσει ἀλλ' ἤρτητο ἐξ ἀλλοτρίας φύσεως, οὐδένα θὰ εἶχεν ἡ μεταμέλεια λόγον[4]. Πολλαχῶς λοιπὸν ἀποδεικνύεται ἡ τῆς βουλήσεως ἐλευθερία καὶ ἡ ἄρνησις αὐτῆς τεκμηριοῖ μεγίστην τύφλωσιν καὶ ἐσχάτην μωρίαν[5]. Εἶναι δὲ ἡ τῆς βουλήσεως ἐλευθερία ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων τοῦ ἀνθρώπου προτερημάτων ὡς ὑπηρετοῦντος ἐλευθέρως τῷ θεῷ, ἥτις ὑπηρεσία θὰ ἦτο ὀλίγον ἀσπαστὴ αὐτῷ, ἐὰν ἐγίνετο οὐχὶ μετ' ἐλευ-

---

1) De lib. arb. 3,3,8.

2) De lib. arb. 3,1. 3: Non enim quidquam tam firme et intime sentio, quam me habere voluntatem, eaque me moveri ad aliquid fruendum: quid autem meun dicam, prorsus non invenio, si voluntas, qua volo et nolo, non est mea.

3) Contr. Fort. Manich. 20. De vera relig. 14,27.

4) De act. cum. Felix Manich. 2,8.

5) De quant. anim. 36,80.

θερίας ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης[1]. Καὶ γίνεται μὲν ἐπὶ κακῷ πολλάκις τῆς ἐλευθερίας χρῆσις τὴν αἰτίαν δ' ὅμως ἔχει οὐχὶ ὁ τοῦ ἀγαθοῦ τῆς ἐλευθερίας χορηγὸς θεὸς ἀλλ' ὁ τοῦ ἀγαθοῦ τούτου κατάχρησιν ποιούμενος ἄνθρωπος[2]. Ἄνευ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως δὲν θὰ εἶχεν ὁ ἄνθρωπος ἐν τοῖς δημιουργήμασι θέσιν αὐτόνομον οὐδὲ θὰ ἦτο ἐκ πάντων ὁ ἄριστος[3]. Βεβαίως ἔχει καὶ ἡ βούλησις, ὡς πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ, τὰς ἑαυτῆς ἀφορμὰς[4] ἀλλ' αὗται δὲν ἐξαναγκάζουσιν οὐδ' αἴρουσι καθόλου τὴν ἐλευθερίαν[5]. Δὲν πρέπει δὲ νὰ ὑποληφθῇ ὅτι ἡ τῆς βουλήσεως ἐλευθερία αἴρεται ἢ βλάπτεται ὑπὸ τῆς θείας προγνώσεως. Διότι ὁ θεὸς προγινώσκει τὰς ἀνθρωπίνους ἐνεργείας ὡς ἐλευθέρας πράξεις, δυναμένας ὡσαύτως καὶ νὰ παραλειφθῶσι καὶ νὰ συντελεσθῶσιν. Ἡ θεία ἄρα προόρασις δὲν αἴρει τὴν φύσιν τῶν ἐλευθέρων πράξεων, αἵτινες μένουσι καὶ ἐν τῇ θείᾳ προγνώσει ἐλεύθεραι· ἡ φύσις αὐτῶν δὲν ἀλλοιοῦται διὰ τῆς θείας προοράσεως. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐνεργεῖ κατὰ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν τρόπον, διότι ὁ θεὸς προέγνω αὐτὸν ἀλλὰ τοὐναντίον, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος πράττει ὅπερ πράττει, διὰ τοῦτο προγινώσκει αὐτὸ ὁ θεός· ἐὰν ἔπραττεν ἄλλο ὁ ἄνθρωπος θὰ προεγίνωσκεν ἄλλως ὁ θεός. Ὅπως ἡ ὑπό τινος ἀνθρώπου προόρασις τῆς πράξεως ἑτέρου δὲν ἐπιβάλλει τῇ βουλήσει αὐτοῦ ἀνάγκην, οὕτω καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ θεοῦ πρόγνωσις τῆς τῶν ἀνθρώπων ἁμαρτίας δὲν εἶναι αἰτία αὐτῆς[6]. Ἡ θεία πρόγνωσις ἔχει πρὸς τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἡ ἀνθρωπίνη ἀνάμνησις πρὸς τὸ παρελθόν· ὅπως ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἀνάμνησις δὲν εἶναι ἡ αἰτία δι' ἣν ἐγένετο ὅ,τι ἐγένετο, οὕτω καὶ ἡ τοῦ θεοῦ πρόγνωσις δὲν εἶναι ἡ αἰτία ἵνα κατ' ἀνάγκην συμβῇ τὸ γενησόμενον[7]. Ὥστε ἡ τῆς ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου ἐλευθερία διαμένει κατὰ πάντα λόγον ἀμείωτος. Καὶ

---

1) De vera relig. 14,27: Tales enim servos suos meliores esse Deus judicavit, si ei servirent liberaliter. Quod nullo modo fieri posset, si non voluntate sed necessitate servirent.

2) De lib. arb. 2,18,48.

3) De agon. Christ. 10. De gen. ad lit. 7,26.

4) Op. imp. contr. Jul. 56,60.

5) Δὲν δύναται ὅμως ὁ Αὐγουστῖνος νὰ ἀρνηθῇ ὅτι παντοῖα αἴτια καὶ ἀφορμαὶ περιορίζουσι τὴν ἐλευθερίαν, διὸ καὶ διακρίνει βούλησιν πλήρη καὶ ἐλευθέραν (voluntas plena et libera) καὶ βούλησιν οὐχὶ πλήρη (voluntas non plena). Epist. ad Arment.

6) De civit dei 5,10,2.

7) De lib. arb. 3,4.

αὕτη μὲν εἶναι ἡ ἐλευθερία ὡς δύναμις τοῦ ἐκλέγειν, ἡ δ᾽ ἐλευθερία ὡς ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τοῦ κακοῦ καὶ προσήλωσις εἰς τὸ ἀγαθὸν (ὡς ἠθικὴ ἐλευθερία) δὲν εἶναι κύριον τῆς βουλήσεως γνώρισμα ἀλλ᾽ ἤρτηται ἐκ τῆς θείας χάριτος, περὶ ἧς ἔσται ἀλλαχοῦ ἀκριβέστερος λόγος.

Εἰς τὴν περὶ ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως διδασκαλίαν ἐπακολουθεῖ ἡ θεωρία περὶ τοῦ ἀκροτάτου ἀγαθοῦ. Τὸ ἀγαθὸν διακρίνεται εἰς δύο εἴδη, εἰς ἀγαθὸν τῆς *ἀπολαύσεως* καὶ ἀγαθὸν τῆς *χρήσεως*. Καὶ ἀγαθὸν μὲν τῆς ἀπολαύσεως εἶναι ἐκεῖνο, οὗ ἡ κτῆσις ποιεῖ ἡμᾶς εὐδαίμονας καὶ ὅπερ διὰ τοῦτο ἀπαιτοῦμεν χάριν αὐτοῦ τούτου· ἀγαθὸν δὲ τῆς χρήσεως εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ χρησιμεύει ὡς ὄργανον πρὸς ἐπίτευξεν τοῦ ἀγαθοῦ τῆς ἀπολαύσεως καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν ἀγαπᾶται καὶ ἐπιδιώκεται μόνον χάριν τοῦ τελευταίου τούτου ἀγαθοῦ[1]. Ἐντεῦθεν παρατηρεῖ ὁ Αὐγουστῖνος ὅτι ὁ σκοπὸς πάσης ἡμῶν σπουδῆς εἶναι ἡ εὐδαιμονία καὶ δὴ ἡ πλήρης καὶ τελεία εὐδαιμονία. Ἡ δ᾽ εὐδαιμονία αὕτη ἔγκειται ἐν τῇ κτήσει *τοῦ ἀκροτάτου ἀγαθοῦ*, ὅπερ ἐπάναγκες νὰ ἔχῃ τὰς ἑξῆς ἰδιότητας· πρῶτον πρέπει νὰ εἶναι ἀγαθὸν τῆς ἀπολαύσεως, διότι μόνον τὸ τοιοῦτο ποιεῖ ἡμᾶς διὰ τῆς ἑαυτοῦ παρουσίας εὐδαίμονας· δεύτερον ἀνάγκη νὰ εἶναι ἀνώλεθρον καὶ διηνεκές, διότι μόνον τὸ ἀνώλεθρον ἀγαθὸν εἶναι ἀληθὲς καὶ τέλειον· τέλος πρέπει νὰ εἶναι αἴτιον τῆς μεγίστης ἡμῶν τελειότητος, διότι ἡ εὐδαιμονία ὑπάρχει ἐν τῇ τελειότητι[2]. Ἀλλ᾽ εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ ἀκρότατον ἀγαθόν, ὅπερ εἶναι πάροχον τῆς τελείας εὐδαιμονίας, δὲν κεῖται οὔτε ἐν τῇ κατ᾽ αἴσθησιν ἡδονῇ οὔτε ἐν τῇ ἀρετῇ καθ᾽ ἑαυτὴν λαμβανομένῃ· διότι οὐδετέρα αὐτῶν ἔχει τὰς ἀνηκούσας τῷ ἀκροτάτῳ ἀγαθῷ ἰδιότητας. Ἡ μὲν κατ᾽ αἴσθησιν ἡδονή, καὶ τοῖς ζῴοις ὑπάρχουσα, εἶναι ἀσταθὴς καὶ παροδικὴ καὶ τῆς τελειότητος ἥκιστα παρεκτική· ἡ δ᾽ ἀρετὴ πάλιν καθ᾽ ἑαυτὴν καὶ ἄνευ ἀναφορᾶς πρὸς τὸ δι᾽ αὐτῆς ποριστέον ἀγαθὸν μεταβάλλεται εἰς ἀλαζονείαν, ἥτις ἀδυνατεῖ νὰ ποιήσῃ ἡμᾶς εὐδαίμονας[3]. Τὸ ἀκρότατον ἀγαθὸν εἶναι ὅλως ὑπὲρ τὸν ἄνθρωπον, εἶναι δηλονότι ὁ θεός, τὸ ἄπειρον ἀγαθόν[4]. Ἡ ὑψίστη τῷ ἀνθρώπῳ εὐδαιμονία εἶναι ἡ γνῶσις καὶ ἐνόρασις τοῦ θεοῦ καὶ ἡ πρὸς αὐτὸν κοινωνία[5]. Ὥστε ὁ θεὸς

[1]) De doctrin. christ. 1,3 καὶ 4.
[2]) De mor. eccl. 1,3,4. De lib. arb. 2,14.
[3]) De civit. dei 19,25.
[4]) Confes. 13,8. De mor. eccl. 13,1: Deus est nobis summum bonum.
[5]) De civit. 19,13: Pax coelestis ordinatissima et concordissima societas fruendi Deo et invicem in Deo.

εἶναι τῷ ἀνθρώπῳ τὸ μόνον ἀγαθὸν τῆς ἀπολαύσεως, πάντα δὲ τὰ ἄλλα ἀγαθὰ εἶναι ἁπλῶς ἀγαθὰ τῆς χρήσεως, τουτέστι πρέπει νὰ χρησιμεύωσιν ὡς διάμεσα πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἐν τῷ θεῷ ἀϊδίου μακαριότητος. Τούτων οὕτως ἐχόντων εὔδηλον ὅτι τὸ ἀκρότατον ἀγαθὸν καὶ ἡ ὑψίστη εὐδαιμονία δὲν δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ ἐν τῷδε τῷ βίῳ ἀλλὰ περιμένει ἡμᾶς ἐν τῇ μετὰ θάνατον ζωῇ. Ἐν τῷ παρόντι βίῳ πρόκεινται τῷ ἀνθρώπῳ μέγιστα ἐμποδίσματα, ἡ κατ᾽ αἴσθησιν φύσις καὶ τὰ παντοῖα κακά, ἅτινα κωλύουσι τὴν ἀνύψωσιν εἰς τὴν τελείαν γνῶσιν καὶ ἀγάπην τοῦ θεοῦ, τὲ τὴν τελείαν μακαριότητα[1]. Λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος δύναται μόνον ἐν τῷ ἐπέκεινα βίῳ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ· ἐν δὲ τῷ παρόντι ἔργον ἔχει νὰ τείνῃ πρὸς τὸ ἀκρότατον ἀγαθὸν καὶ προοδοποιῇ τὴν ὑψίστην εὐδαιμονίαν[2]. Ἡ ἀκριβεστέρα τοῦ πράγματος ἐξέτασις ἄγει εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ἀρετῆς.

12. ***Ἀρετὴ καὶ κακία.*** Ἡ ὁδός, ἣν ὀφείλομεν νὰ πορευθῶμεν ἵνα ἔλθωμεν μετὰ θάνατον εἰς τὸ ἀκρότατον ἀγαθόν, προδιαγράφεται ὑπὸ τοῦ θείου νόμου. Κατὰ τοῦτον ὀφείλομεν νὰ πράττωμεν, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἐπιτελέσωμεν τὸ ἠθικὸν τοῦ βίου ἔργον· ἡ κατὰ τὸν θεῖον νόμον ἐνέργεια καὶ διαγωγὴ ἀποτελεῖ τὸ ἠθικὸν ἀγαθόν. Ἵνα δὲ τὸν θεῖον νόμον τελείως καὶ κατὰ πάντα λόγον πληρώσωμεν, ὀφείλομεν νὰ ἀσκῶμεν τὴν ἀρετήν, ἐν ᾗ ἔγκειται ἡ ἠθικὴ τελειότης. Καὶ ὅπως τὸ ἠθικὸν ἀγαθὸν ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸν τελικὸν τοῦ ἀνθρώπου σκοπόν, οὕτως ἔχει καὶ ἡ ἀρετή. Αὕτη τότε μόνον εἶναι ἀληθής, ἐὰν στοχάζηται τοῦ ἀκροτάτου ἐκείνου καὶ ὑψίστου ἀγαθοῦ[3]· εἰ δὲ μή, περιπίπτει εἰς τῦφον καὶ ἀλαζονείαν καὶ ἀποβαίνει κακία[4]. Τὴν ἀρετὴν ὁρίζει ὁ Αὐγουστῖνος ἀκολούθως τῷ Κικέρωνι ὡς ἕξιν τῆς ψυχῆς ὁμόλογον τῇ φύσει καὶ τῷ λόγῳ[5] ἢ καὶ ὡς τέχνην τοῦ εὖ καὶ ὀρθῶς ζῆν

[1]) Solil. 1,7.
[2]) Ὁ παρὼν βίος πρὸς τὸν μετὰ θάνατον παραβαλλόμενος εἶναι οὐχὶ res ἀλλὰ spes (Epist. 140,17) καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ οὐχὶ ὡς ζωὴ ἀλλ᾽ ὡς θάνατος. Epist- 56,2.
[3]) De civit. dei 5,12,4. 19,10.
[4]) De civit. dei 19,25. Licet a quibusdam tunc verae et honestae putentur esse virtutes, cum ad se ipsas referuntur, nec propter aliud expetuntur: etiam tunc inflatae et superbac sunt, et ideo non virtutes sed vitia judicanda sunt.
[5]) «Animae habitus, naturae modo et rationi consentaneus». Quaest 83. qu. 31.

(ars bene recteque vivendi)[1]. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀρετὴ εἶναι κλίσις τῆς βουλήσεως εἰς τὸ ἠθικὸν ἀγαθὸν περιέχουσα ἅμα ἰσχὺν καὶ εὐστάθειαν τῆς βουλήσεως ἐν τῇ ἀσκήσει τοῦ ἀγαθοῦ. Αὕτη δὲν ἀπαιτεῖ ἀπάθειαν ὡς ἀντικειμένην τῇ φύσει ἀλλὰ μετριοπάθειαν, περιορισμὸν τῶν παθῶν ἐν τοῖς ὁρίοις τοῦ ἠθικοῦ νόμου[2]. Τὸ δὲ λεγόμενον ὅτι ὀφείλομεν νὰ μισῶμεν τὴν σάρκα, δηλοῖ μόνον ὅτι πρέπει νὰ περιστέλλωμεν τὰς ἐπιθυμίας καὶ ὑποτάττωμεν αὐτὰς εἰς τὸν νοῦν, καθὰ δὴ ἡ φυσικὴ τάξις ἀπαιτεῖ[3].

Ὁπότε ὁ θεῖος νόμος εἶναι κατὰ τὰ εἰρημένα ὁ κανὼν τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας, ἕπεται ὅτι ὁ θεμελιώδης νόμος ὁ τοὺς λοιποὺς πάντας ἐν ἑαυτῷ περιέχων εἶναι ὁ νόμος τῆς ἀγάπης τῆς πρὸς τὸν θεόν. Ἡ πρὸς τὸν θεὸν ἐξ ὅλης ψυχῆς καὶ καρδίας ἀγάπη εἶναι ἡμῖν τὸ πρῶτον καὶ ὕψιστον καθῆκον. Ἀγαπῶμεν δὲ τὸν θεὸν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας, ἐὰν ἀναφέρωμεν εἰς ἐκεῖνον πάντας τοὺς λογισμοὺς καὶ πάντα τὸν βίον[4]. Ἐκ τῆς πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπης προέρχεται τὸ μὲν ἡ πρὸς ἡμᾶς αὐτούς, τὸ δὲ ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη, καθ' ἣν βουλόμεθα καὶ εἰς τοὺς ἄλλους, ὅπως εἰς ἡμᾶς αὐτούς, τὸ ἀληθὲς συμφέρον καὶ βοηθοῦμεν αὐτοῖς πρὸς ἐπίτευξιν τούτου[5]. Καὶ ὅπως ὁ τῆς ἀγάπης νόμος εἶναι ὁ θεμελιώδης τοῦ ἠθικοῦ βίου νόμος, οὕτως ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ κυρία ἀρετή. Ἐπὶ ταύτης στηρίζονται πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἀρεταί, καθ' ὅσον αἱ ἄλλαι ἐπὶ μέρους ἀρεταὶ εἶναι ἁπλῶς διάφοροι σχέσεις τῆς μιᾶς καὶ μόνης ἀρετῆς, τῆς ἀγάπης. Τῆς ἀγάπης ἄρα εἴδη εἶναι αἱ κυριώταται τέσσαρες ἀρεταί, ἡ φρόνησις καὶ ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ δικαιοσύνη[6]. Ἡ μὲν φρόνησις εἶναι ἡ ἀγάπη ἡ ὀξέως καὶ ἀκριβῶς τὰ βλάπτοντα ἀπὸ τῶν ὠφελούντων διακρίνουσα· ἡ δὲ ἀνδρεία εἶναι ἡ ἀγάπη ἡ ῥᾳδίως πάντα χάριν τοῦ ἀγαπωμένου φέρουσα· ἡ δὲ σωφροσύνη εἶναι ἡ ἀγάπη ἡ ἑαυτὴν τῷ ἀγαπωμένῳ ἄθικτον παρέχουσα· τέλος δ' ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἡ ἀγάπη ἡ μόνῳ τῷ ἀγαπωμένῳ δουλεύουσα καὶ διὰ τοῦτο προσηκόντως ἄρχουσα[7]. Οὕτως ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ ῥίζα παντὸς ἠθικοῦ ἀγαθοῦ οὐδὲν δὲ οὔτε λέγεται οὔτε εἶναι ἀγαθὸν ἄνευ τῆς ἀγάπης[8].

---

1) De civ. dei 4,21.
2) Αὐτ. 14,9,4.
3) De doctrin. christ. 1,24,25.
4) De morib. eccl. 1,25,46. 1,22,21. De civ. dei 10,19.
5) De mor. eccl. 1,26,49. De vera relig. 46,87. De doctrin. christ. 1,22,21.
6) De morib. eccl. 1,15.
7) Ἔνθ. ἀνωτ.
8) De grafta christ. 1,26.

Τὸ δὲ κακὸν δὲν εἶναί τις ἀντίθετος τῷ ἀγαθῷ οὐσία ἀλλὰ μόνον στέρησις τῆς οὐσίας καὶ ἀπουσία τοῦ ἀγαθοῦ[1]. Πᾶν ὂν ὡς ὂν εἶναι ἀληθὲς καὶ ἀγαθόν, διότι πᾶσα φύσις κατάγεται ἐκ τοῦ θεοῦ καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀληθὴς καὶ ἀγαθή[2]. Καὶ αὗται δὲ αἱ ἐλαττωματικαὶ φύσεις καθ' ὅσον μὲν εἶναι ἐλαττωματικαὶ εἶναι κακαὶ ἀλλὰ καθ' ὅσον εἶναι φύσεις ὑπάρχουσιν ἀγαθαί[3]. Τὸ κακὸν λοιπὸν δὲν ὑπάρχει καθ' ἑαυτό, ὡς καὶ ἡ ἄρνησις δὲν ὑπάρχει καθ' ἑαυτήν. Τὸ κακὸν δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἄνευ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ εἶναι μόνον ἐν τῷ ἀγαθῷ· διότι, εἰ μὴ ὑπῆρχεν ἀγαθόν, οὐδεμία στέρησις τοῦ ἀγαθοῦ θὰ ἦτο εὐλόγως δυνατή. Ἐὰν δὲ τὸ ἀγαθὸν ἠφανίζετο, θὰ ἠφανίζετο καὶ τὸ κακόν, διότι ἡ βλάβη δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ καθ' ἑαυτήν, ἄνευ βλαπτομένης φύσεως[4]. Ὂν ἀπολύτως κακόν, ἐν ᾧ οὐδὲν ἀγαθὸν εὑρίσκεται, εἶναι ἀδύνατον· διότι, ὅσον καὶ ἂν ἦτό τι κακόν, ὅμως ὡς ὑπάρχον, τε ὡς ἔχον οὐσίαν, θὰ ἦτο ἀγαθόν[5]. Τούτου οὕτως ἔχοντος εὔδηλον ὅτι τὸ κακὸν δὲν εἶναι φύσις ἀλλὰ παρὰ φύσιν, βλάβη καὶ διαφθορὰ τῆς φύσεως. Καὶ ἐπειδὴ ἡ τῆς φύσεως τελειότης ἔγκειται ἐν τῷ μέτρῳ καὶ τῷ εἴδει καὶ τῇ τάξει, προφανὲς ὅτι τὸ κακὸν εἶναι διαφθορὰ τοῦ ἐν τῇ φύσει μέτρου καὶ εἴδους καὶ τάξεως[6]. Διακρίνονται δὲ δύο εἴδη κακοῦ, τὸ κακὸν τῆς ἁμαρτίας (malum culpae) καὶ τὸ κακὸν τῆς τιμωρίας (malum poenae)· ὧν ἐκεῖνο μὲν εἶναι τὸ ἠθικὸν κακόν, τὸ κυρίως δηλονότι κακόν, τοῦτο δὲ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ. Τὸ ἠθικὸν κακὸν εἶναι ἀποστροφὴ τῆς βουλήσεως ἀπὸ τοῦ ἀϊδίου ἀγαθοῦ καὶ τροπὴ ἐπὶ τὰ μεταβλητὰ ἀγαθά, στέρησις ἄρα τοῦ ἠθικοῦ ἀγαθοῦ[7]. Καὶ δὲν εἶναι μὲν κακὰ καθ' ἑαυτὰ τὰ μεταβλητὰ ἀγαθὰ[8] ἀλλ' εἶναι

---

1) Ἐν τῷ βιβλίῳ De moribus Manichaeorum ἐλέγχει ὁ Αὐγουστῖνος ὡς ἄτοπον τὴν δοξασίαν τῶν Μανιχαίων, καθ' ἣν τὸ κακὸν εἶναι ἄλλη τις δευτέρα παρὰ τὸ ἀγαθὸν ἀπ' αἰῶνος ὑπάρχουσα οὐσία, καὶ δεικνύει ὅτι τὸ κακὸν δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ὂν ἀλλ' ὡς στέρησις τοῦ ὄντος. Ὡς στέρησις τοῦ ὄντος καὶ τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι τὸ κακὸν τάσις πρὸς τὸ μὴ ὄν. Enar. in Ps. 7. De civ. der 11,22. De genes ad. lit. 8,14,31.
2) De lib. arb. 3,7,21: Omnia eo ipso, quo sunt, bona sunt. Confes. 7,12.
3) De civ. Dei 12,3.
4) Enchir. ad. Laur. 12,13 πρβ. De lib. arb. 2,13.
5) De civ. dei 14,11,1. 19,13,2. Enchir. ad Laur. 13,14.
6) Contr. ep. Man. 35. De lib. arb. 3,13,38. De nat. boni 3.
7) De lib. arb. 1,1,1. 2,19,53: Malum est aversio voluntatis ab incommutabili bono et conversio ad matabilia bona.
8) Δὲν εἶναι ἐπὶ παραδείγματος τὸ κάλλος τοῦ σώματος αἰτία τῆς κακῆς

εἶναι κακὸν ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου διατάραξις καὶ διαστροφὴ τῆς φύσεως, ἡ ἀντὶ τοῦ ὑψίστου δηλαδὴ ἀγαθοῦ προτίμησις τῶν κατωτέρων ἀγαθῶν[1]. Στρέφεται δὲ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τοῦ ἀκροτάτου ἀγαθοῦ εἰς τὰ μεταβλητὰ ἀγαθὰ παραβαίνων τὸν ἀΐδιον νόμον, τὴν θείαν βούλησιν, καθ' ἣν ὀφείλομεν νὰ μὴ ταράττωμεν ἀλλὰ νὰ φυλάττωμεν τὴν φυσικὴν τάξιν. Διὸ καὶ δύναται τὸ ἠθικὸν κακόν, ἡ ἁμαρτία, νὰ ὁρισθῇ ὡς βούλησις (ἢ λόγος ἢ ἔργον) τῷ ἀϊδίῳ νόμῳ ἀντικειμένη[2]. Τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ αἴτιον ἀπώτερον μὲν εἶναι ἡ πεπερασμένη τοῦ ἀνθρώπου φύσις[3] ἐγγύτερον δὲ ἡ τῆς βουλήσεως ἐλευθερία, ἐξ ἧς ἤρτηται τὸ ποιεῖν τὸ ἀγαθὸν ἢ τὸ κακόν[4]. Τὸ δὲ κακὸν τῆς τιμωρίας εἶναι ἡ διὰ τὸ ἠθικὸν κακὸν συμβαίνουσα πραγματικὴ στέρησις τοῦ ἀκροτάτου ἀγαθοῦ. Ἡ στέρησις αὕτη εἶναι κακοδαιμονία, διότι ἡ εὐδαιμονία κεῖται μόνον ἐν τῇ κτήσει τοῦ ἀκροτάτου ἀγαθοῦ. Καὶ δὲν εἶναι μὲν ὅλη ἐν τῷδε τῷ βίῳ ἡ τοιαύτη κακοδαιμονία αἰσθητή, διότι τὰ παροδικὰ τῆς δημιουργίας ἀγαθὰ παρέχουσι παραμυθίαν τινά· ἀλλ' ἐν τῷ ἐπέκεινα βίῳ ἐκλείπει πᾶσα παραμυθία καὶ ἡ κακοδαιμονία ἐμφανίζεται τῇ ψυχῇ πλήρης καὶ τελεία. Αὕτη δ' εἶναι ἡ τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ τιμωρία, ἣν ἀπαιτεῖ ἀναγκαίως ἡ θεία δικαιοσύνη. Ἡ τιμωρία εἶναι κακὸν μόνον πρὸς τὸν ἁμαρτάνοντα καὶ ἐπιβάλλεται τῷ ἐνόχῳ τῆς ἁμαρτίας· ὡς ἀποτέλεσμα δ' ὅμως τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἐκ τοῦ ἐναντίου ἀγαθόν, διότι εἶναι ἀποκατάστασις τῆς διαταραχθείσης τάξεως καὶ ὡς τοιοῦτον ἔχει αἴτιον τὸν θεόν[5].

Ἐκ τῶν εἰρημένων εὔδηλον ὅτι ἡ μὲν ἀγαθὴ βούλησις καὶ πρᾶξις εἶναι προσέγγισις πρὸς τὸν θεόν, τὸ ἀκρότατον ἐκεῖνο ὄν, ἡ δὲ κακὴ τοὐναντίον ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τούτου καὶ τάσις πρὸς τὸ μηδέν· ἐκείνη μὲν ἄγει εἰς τὴν τελείωσιν καὶ τὸ ὂν αὕτη δὲ εἰς τὴν ἀτέλειαν καὶ τὸ μὴ ὄν[6]. Μόνη ἄρα ἡ ἀληθὴς πρᾶξις εἶναί τι ὅλως θετικόν, διότι

ἐπιθυμίας, διότι τὸ αὐτὸ καλὸν σῶμα δὲν διεγείρει πᾶσι κακὴν ἐπιθυμίαν. De civ. dei 12,6.

1) De civ. dei 12,6—8. De nat. boni 36.

2) Contr. Faust. Man. 29,27. πρβ. καὶ De duab. anim 11.

3) Ὁ θεὸς ἄπειρος ὢν καὶ ἀναλλοίωτος ὑπάρχει τῇ κακίᾳ ἀπρόσιτος. De civ. dei 14,13,1. De natur. bon 29.

4) Confes 7,3,5. De lib. arb. 3,22,63. 3,12,35. De civ. dei 12,6: Mala voluntas efficiens est causa operis mali, malae autem voluntatis efficiens est nihil.

5) De gen. ad lit. 8,14,31. Contra Adim. Man. 26.

6) De vera relig 11,21. De civ. dei. 14,13,1. De morib. Man. 2,2,2.

οὐ μόνον εἶναι ἐνέργεια ἀλλὰ καὶ ἔχει θετικὸν σκοπόν. Ἐκ τοῦ ἐναντίου ἡ κακὴ πρᾶξις δὲν εἶναί τι ὅλως θετικόν· διότι ὡς ἐνέργεια μὲν εἶναι θετική ἀλλ' ὡς στοχαζομένη τοῦ μὴ ὄντος εἶναι ἀρνητική, ἔλλειψις[1]. Οὕτω τοῦ κακοῦ ἡ αἰτία δὲν εἶναι θετικὴ μᾶλλον (causa efficiens) ἢ ἀρνητικὴ (cauca deficiens), ὁπότε εἶναι κυρίως ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῆς ὑψίστης τελειώσεως καὶ τροπὴ πρὸς τὴν ἀτέλειαν, τὸ μὴ ὄν[2]. Θεμελιῶδες δὲ καὶ πρώτιστον κακόν, ἐξ οὗ τἆλλα πάντα προῆλθον, εἶναι ἡ ὑπερηφανία· κατὰ ταύτην ὁ ἄνθρωπος ἀντὶ τοῦ νὰ ὑποταχθῇ τῷ θεῷ ποιεῖ ἑαυτὸν τρόπον τινὰ θεὸν καὶ ἀνάγει πάντα εἰς ἑαυτόν[3]. Ἐντεῦθεν ἡ ἁμαρτία καὶ ἡ πτῶσις τοῦ ἀνθρώπου.

13. ***Ἡ πτῶσις καὶ ἡ ἀπολύτρωσις τοῦ ἀνθρώπου.*** Ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἦτο διὰ τῆς θείας χάριτος ἐλεύθερος τοῦ κακοῦ καὶ ἠδύνατο νὰ μὴ ἁμαρτάνῃ («posse non peccare»)· καίπερ δ' ὢν φύσει θνητὸς κατὰ τὸ σῶμα ὅμως ἠδύνατο διὰ τῆς θείας χάριτος νὰ μὴ ἀποθάνῃ («posse non mori»), ἐὰν ἐφύλαττε τὴν θείαν ἐντολήν[4]. Ἀλλὰ ταύτην παραβὰς καὶ ἁμαρτὼν ἀπώλεσε τὰ ἀρχῆθεν ὑπάρχοντα αὐτῷ προτερήματα[5] καὶ ἤρξατο ἔχων ἐπιθυμίας τῆς σαρκὸς κατὰ τοῦ πνεύματος, ἧς ἐπιθυμίας ἐπακολούθημα ἦτο ἡ ἀπώλεια τῆς ἀϊδίου ζωῆς καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ θανάτου[6]. Αὕτη λοιπὸν ἡ ἑκουσία ἁμαρτία καὶ δικαία τιμωρία μετεβιβάσθη εὐλόγως ἐπὶ πάντας τοὺς ἀπογόνους, οἵτινες τὸν πρῶτον ἐκεῖνον ἄνθρωπον ἔχουσι ῥίζαν καὶ ἀρχήν[7]. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν ἀπέβαλε τὴν δύναμιν τῆς ἀθανασίας καὶ περιέπεσεν εἰς τὴν ἀνάγκην τοῦ θανάτου, πρὸς δὲ ἐσκοτίσθη κατὰ τὸν νοῦν[8]· διὰ τὴν ἁμαρ-

---

1) Quaest. 83,9,21. De civ. dei 12,9,2.

2) De civit. dei 12,6 καὶ 7.

3) Αὐτ. 14,13,1.

4) De civ. dei 22,30.

5) Ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἁμαρτὼν κατέπεσεν ἐκ τῶν ἀϊδίων εἰς τὰ παροδικά, ἐκ τῆς ἀφθονίας εἰς τὴν ἔλλειψιν, ἐκ τῆς δυνάμεως εἰς τὴν ἀσθένειαν, ἐκ τοῦ πνευματικοῦ εἰς τὸ σαρκικόν, ἐκ τοῦ νοητοῦ εἰς τὸ αἰσθητόν, ἐκ τοῦ ὑψηλοῦ εἰς τὸ ταπεινόν. De vera relig 20,38. Περὶ δὲ τῶν ἐν τῷ Παραδείσῳ ἀγαθῶν τοῦ πρώτου ἀνθρώπου ἔπιθι τὸ De civ. dei 24,26.

6) De civ. dei 13,13.

7) Αὐτ. 13,14 «Omnes fuimus in illo uno, quando omnes ille unus corrupit, qui per feminam lapsus est in peccatum». De corr. et gr. 6,9.

8) De pec. mer. et rem. 1,5. De civ. dei 22,1,2. Περὶ τῶν ἐπακολουθημάτων τῆς ἁμαρτίας ἔπιθ. De civ. dei 14,16—19.

τίαν ἀπώλεσε τὴν ἀληθῆ ἐλευθερίαν[1] καὶ κατέστη δοῦλος τῆς κακίας[2] ἀντὶ δὲ τοῦ «posse non peccare» ἐπεγένετο αὐτῷ τὸ «non posse non peccare»[3]. Ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ τιμωρίας ἐλυτρώθη τὸ ἀνθρώπινον γένος διὰ τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Χριστὸς[4] δηλαδὴ παθὼν καὶ ἀποθανὼν ἐδωρήσατο τὴν θείαν χάριν, δι᾽ ἧς τὸ κακὸν ἐξαλείφεται τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἐπανέρχεται ἡ πρὸς τὸ ἀκρότατον ἀγαθὸν δύναμις καὶ ἐλευθερία[5]. Διὰ τῆς χάριτος ἀποκαθίσταται τὸ διὰ τὴν ἁμαρτίαν ἀφανισθὲν «posse non peccare» καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀνέρχεται εἰς τὴν μακαρίαν τελειότητα, ἐν ᾗ ἀντὶ τοῦ «posse non peccare» κρατεῖ τὸ «non posse peccare»[6], τουτέστι κτᾶται τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν[7]. Ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἀπολύτρωσις εἶναι ἐλευθέρα ἐνέργεια τοῦ θεοῦ, ὅστις ἠδύνατο νὰ καταλίπῃ πάντας τοὺς ἀνθρώπους ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ καὶ τῇ ἐκ ταύτης καταδίκῃ. Ἀλλὰ θέλων νὰ δείξῃ τί ἔπρεπεν εἰς τὴν ἁμαρτίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τί ἠδύνατο νὰ δωρήσηται διὰ τῆς ἑαυτοῦ χάριτος ἐξέλεξεν ἐκ τοῦ πλήθους τῆς κατακρίσεως (massa damnationis) σταθερὸν καὶ ἐν τῇ σοφίᾳ αὐτοῦ προωρισμένον ἀριθμὸν ἀνθρώπων[8] καὶ τούτους μὲν διὰ τῆς χάριτος ἔσωσε τοὺς δ᾽ ἄλλους κατέλιπεν ἐν τῇ κατακρίσει. Ἡ δὲ τοιαύτη ἐκλογὴ ἐγένετο οὐχὶ κατὰ τὴν ἀξίαν (διότι ὅλον τὸ

1) Ὁ ἄνθρωπος ἕνεκα τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας ἀπώλεσε τὴν ἱκανότητα τοῦ ποιεῖν τὸ ἀγαθὸν (De nupt. et conc. 2,3,8)· διότι ἡ ἁμαρτία ἐκείνη διεγείρει τῷ ἀνθρώπῳ τὴν κλίσιν πρὸς τὸ κακὸν εἰς ὃ καὶ ἄκων ἐμπίπτει. De act c. Fel. Man. 2,8.

2) De corr. et grat. 12,37.

3) De Spir. et lit. 30. αὐτ. 3.

4) Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ ἀληθὴς μεταξὺ θεοῦ καὶ ἀνθρώπων μεσίτης, ὅστις καίπερ ὡς τοιοῦτος λαβὼν δούλου μορφὴν ἔμεινεν θεὸς ὑπὲρ τοὺς ἀγγέλους De civ. dei 9,15). Ἐγένετο ἄνθρωπος καὶ ἔπαθεν ὑπὲρ ἡμῶν, ἵνα καταστῶμεν σῶμα τοιαύτης κεφαλῆς· αὐτὸς ὑπῆρξεν ὁ μέγας ἱερεὺς καὶ θύτης ὁ προσενεγκὼν ἑαυτὸν θῦμα ὑπὲρ ἡμῶν. Αὐτ. 10 6. 10,20.

5) Op. imperf. c. Tul 2,165: justificat impium Deus, non solum dimittendo, quae mala fecit, sed etiam donando caritatem, ut declinet a malo et faciat bonum per Spiritum sanctum.

6) Αὐτ. 5,58.

7) Ὁ ἄνθρωπος καθίσταται κατὰ ταῦτα ὅμοιος τῷ θεῷ πλὴν ὅτι ὁ μὲν θεὸς δὲν ἁμαρτάνει *ἐκ φύσεως* ὁ δ᾽ ἄνθρωπος λαμβάνει τὸ ἀναμάρτητον παρὰ τοῦ θεοῦ κατὰ *κοινωνίαν* αὐτοῦ. De civ. dei 22,30.

8) Ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ καλουμένων εἶναι ὡρισμένος καὶ οὔτε νὰ αὐξηθῇ οὔτε νὰ ἐλαττωθῇ δύναται· διότι, ἂν καὶ ἐλάχιστον μετεβάλλετο, τότε ὁ θεὸς ἢ θὰ ἠπατᾶτο ἢ δὲν θὰ ἠδύνατο, ὅπερ ἄτοπον. De corr. et grat. 13, 39. 7,14.

πλῆθος ἦτο ὡς ἐν διεφθαρμένῃ ῥίζῃ καταδεδικασμένον) ἀλλὰ κατὰ χάριν[1]. Διακρίνεται τῷ θεῷ τὸ σκεῦος τῆς ὀργῆς καὶ τὸ σκεῦος τοῦ ἐλέους κατ᾽ ἄγνωστον μὲν ἡμῖν ἀλλὰ δικαίαν οἰκονομίαν. Καὶ τοὺς μὲν προωρισμένους εἰς σωτηρίαν ποιεῖ ὁ θεὸς μακαρίους διὰ τῆς ἑαυτοῦ χάριτος τοὺς δὲ λοιποὺς κατακρίνει ὡς ἐν τῷ Ἀδὰμ ἁμαρτόντας[2]. Ἡ ἐκλογὴ τοῦ θεοῦ εἶναι προοδοποίησις τῆς χάριτος ἡ δὲ χάρις ἀποτέλεσμα τῆς ἐκλογῆς. Αἰτία δὲ τῆς ἐκλογῆς δὲν εἶναι τὰ ἀγαθὰ ἔργα ἀλλὰ τοὐναντίον ἀποτέλεσμα τῆς ἐκλογῆς εἶναι ἡ παροχὴ τῆς χάριτος, δι᾽ ἧς οἱ ἐκλεκτοὶ ἐπιτελοῦσιν ἀγαθὰ ἔργα καὶ ἐπιτυγχάνουσι τῆς ἀϊδίου ζωῆς[3]. Ἡ χάρις δηλαδὴ προοδοποιεῖ τὴν βούλησιν καὶ δὲν δίδεται ἡμῖν διότι βουλόμεθα ἀλλὰ ἐνεργεῖ ἵνα βουλώμεθα[4]. Οὕτω δωρεῖται ὁ θεὸς τὴν βούλησιν καὶ τὴν δύναμιν πρὸς συνέχισιν τοῦ ἀγαθοῦ[5] καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν χορηγῶν τὴν ἀΐδιον μακαριότητα στεφανοῖ τρόπον τινὰ οὐχὶ τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ τὰ ἑαυτοῦ δῶρα[6]. Ἐνῷ δὲ ἡ ἐκλογὴ εἶναι προοδοποίησις τῆς χάριτος, ἡ ἀποβολὴ (reprobatio) τῶν ἀσεβῶν δὲν εἶναι προπαρασκευὴ τούτων πρὸς τὸ κακὸν ἀλλ᾽ ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ θεὸς δὲν παρέχει ἐνεργὸν τὴν χάριν τὴν εἰς τὸ ἀγαθὸν ἄγουσαν[7]. Καὶ δὲν ἀποκλείονται μὲν ὅλως ἀπὸ τῆς θείας χάριτος οἱ μὴ προωρισμένοι εἰς σωτηρίαν ἀλλ᾽ ὅμως δὲν λαμβάνουσι τελεσφόρον τὴν ἐπενέργειαν αὐτῆς. Βεβαίως ἠδύνατο ὁ θεὸς νὰ οἰκτίρῃ καὶ τούτους καὶ πορίσῃ τὴν ἐνεργὸν χάριν ἀλλὰ δὲν ἠθέλησε. Πάντες δηλαδὴ οἱ ἄνθρωποι εἶναι φύσει τέκνα τῆς θείας ὀργῆς καὶ ἐκ τούτων ἄλλους μὲν ὁ θεὸς οἰκτίρει καὶ πορίζει παρ᾽ ἀξίαν τὴν σωτήριον χάριν ἄλλους δὲ δὲν οἰκτίρει ἐπαξίως τῆς ἁμαρτίας αὐτῶν. Τὸ δ᾽ αἴτιον, δι᾽ ὃ ἄλλοι μὲν τυγχάνουσι τῆς θείας χάριτος ἄλλοι δὲ καταλείπονται ἐν τῇ κατακρίσει, λανθάνει ἐν τῷ βάθει τῶν θείων βουλευμάτων καὶ ἀποτελεῖ ἀδιερεύνητον μυστήριον[8].

1) Enchir. ad. Laur. 98. 99. De civ. dei 14,26. 15,21.

2) De civ. dei 15,6. Epist. 190,3.

3) De praedest. sanct. 10,19. Quaest. in Simplic 1,2,6.

4) Epist. 177,5.

5) De grat. ch. 25,26. Διὰ τῆς χάριτος φωτίζεται ὑπὲρ φύσιν ἡ γνωστικὴ τοῦ ἀνθρώπου δύναμις καὶ παρέχεται ἡ εἰς Χριστὸν πίστις, οὕτω δὲ λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος ἀγαθὴν βούλησιν καὶ ἀγάπην πρὸς τὸν θεόν. De praedest. sanct. 8,13. De pecc merit. 1,9,10.

6) Enchir. ad Laur. 107.

7) Quaest. ad. Simpl 1,2,15.

8) De Spir. et litt. 34.—Ὁ περὶ χάριτος καὶ ἀπολυτρώσεως ἀκριβέστερος λόγος ἀνήκει οὐχὶ τῇ τῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ τῇ τῶν δογμάτων ἱστορίᾳ.

Ἀνάλογος πρὸς τὴν διάκρισιν τῶν ἀνθρώπων εἰς ἐκλεκτοὺς καὶ εἰς ἀποβλήτους εἶναι ἡ διάκρισις δύο πολιτειῶν, ὧν ἡ μὲν εἶναι ἐπίγειος (civitas terrena), ἡ δὲ οὐράνιος πολιτεία (civitas coelestis). Ἐκείνην μὲν ἐποίησεν ἡ μέχρι καταφρονήσεως τοῦ θεοῦ ἐξικνουμένη φιλαυτία ταύτην δὲ ἡ μέχρι καταφρονήσεως τῶν ἰδίων ἐρχομένη πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπη· ἐκείνη μὲν καυχᾶται ἐφ' ἑαυτῇ, αὕτη δὲ ἐπὶ τῷ Κυρίῳ· ἐκείνη ζητεῖ δόξαν παρὰ τῶν ἀνθρώπων, αὕτη παρὰ τοῦ θεοῦ[1]· ἐκείνη μὲν εἶναι προωρισμένη νὰ ζῇ ἀϊδίως μετὰ τοῦ Θεοῦ, αὕτη δὲ νὰ ὑποστῇ ἀΐδιον τιμωρίαν μετὰ τοῦ Διαβόλου[2]. Ἐν ἄλλαις λέξεσι τὴν μὲν οὐράνιον πολιτείαν συνιστῶσιν οἱ κατὰ χάριν ἐκλεκτοὶ (τὰ σκεύη τοῦ ἐλέους) τὴν δ' ἐπίγειον ἀποτελοῦσιν οἱ ἀπόβλητοι (τὰ σκεύη της ὀργῆς)[3]. Οἱ τῆς οὐρανίου πολιτείας πολῖται ζῶσιν ἐν πίστει τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναστάσεως καὶ τῆς ἀϊδίου μετὰ θάνατον μακαριότητος θεωροῦντες πατρίδα αὐτῶν τὸν οὐρανὸν καὶ ἀποβλέποντες ἐν εἰρήνῃ πρὸς τὸν θεόν[4]. Οἱ δὲ τῆς ἐπιγείου καὶ παροδικῆς πολιτείας πολῖται πρεσβεύουσι θεὸν ἢ θεούς, ὅπως διὰ τῆς βοηθείας αὐτῶν ἐπιτύχωσι νίκης καὶ ἐπικρατήσεως· χρησιμοποιοῦσι τὴν θρησκείαν, ἵνα ἀπολαύσωσι τοῦ κόσμου καὶ ἀφορῶσιν ἀεὶ εἰς τοῦ προσκαίρου βίου τὰ ἀγαθά[5]. Ἐπειδὴ δ' ἐν τῷ κόσμῳ τῷδε οἱ ἀγαθοὶ εἶναι ἀναμεμιγμένοι μετὰ τῶν κακῶν, εἶναι ἀβέβαιον τίς ἀνήκει τῇ τοῦ θεοῦ καὶ τίς τῇ τοῦ διαβόλου πολιτείᾳ[6]. Καὶ ἀνήκουσι μὲν οἱ Χριστιανοὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς τοὺς ἐκλεκτοὺς καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν πολιτείαν τοῦ θεοῦ, ἀλλ' οὔτε πάντες οὗτοι εἶναι ἐκλεκτοὶ οὔτε πάντες οἱ ἐθνικοὶ ἀπόβλητοι[7]. Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται φανερὸν ὅτι ἡ τῶν πολιτειῶν διάκρισις βάσιν ἔχει οὐχὶ κυρίως πολιτικὰς διατάξεις ἀλλ' ἠθικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἔννοιαν[8].

---

1) De civ. dei 14,28.

2) Ἡ ἐπίγειος πολιτεία λέγεται ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου πολιτεία ἀσεβὴς (impia civitas) ἢ ἐχθρὰ πολιτεία (inimica civitas) ἔχουσα ἀρχηγὸν τὸν Διάβολον. De civ. dei 20,14. 16,10. 19,24.

3) Αὐτ. 15,1,2. Ῥητέον ὅτι εἰς μὲν τὴν οὐράνιον πολιτείαν ἀνήκουσι καὶ οἱ ἀγαθοὶ εἰς δὲ τὴν ἐπίγειον καὶ οἱ κακοὶ ἄγγελοι. Αὐτ. 10,7. 12,9. 12,1.

4) Αὐτ. 15,18. 15,1. 19,17.

5) Αὐτ. 15,7. 19,17.

6) Αὐτ. 18,49. 20,7.

7) Αὐτ. 3,1. 18,47.

8) Ὁ Αὐγουστῖνος περιγράφει λεπτομερῶς τὴν πορείαν τῶν δύο πολιτειῶν καὶ εἰκονίζει κατὰ τὴν ἁγίαν Γραφὴν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τοῦ θεοῦ πολιτείας, ἥτις ἤρξατο ἀπὸ Ἀβραὰμ ἐναργέστερον ἐκφαινομένη καὶ συνετελέσθη ἐν τῷ ἰουδαϊκῷ λαῷ (de civ. dei 16,12. Αὐτ. 16—18)· δεικνύει δὲ ὅτι ἡ ἐπίγειος πολιτεία ἀνεπτύχθη μάλιστα ἐν τῷ βασιλείῳ τῶν Ἀσσυρίων καὶ Βαβυλωνίων καὶ εἶτα ἐν τῷ τῶν Ῥωμαίων (αὐτ. 18,2. πβλ. καὶ 19,25. 5,13 ἑξ.) Τέλος διακρίνει ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἓξ πρὸς τὰς ἓξ τῆς δημιουργίας ἡμέρας ἀντιστοίχους μεγάλας περιόδους· ὧν ἡ μὲν πρώτη ἄρχεται ἀπὸ Ἀδὰμ καὶ τελευτᾷ εἰς τὸν κατακλυσμόν, ἡ δὲ δευτέρα εἶναι ἀπὸ τοῦ κατακλυσμοῦ μέχρι τοῦ Ἀβραάμ, ἡ δὲ τρίτη ἀπὸ Ἀβραὰμ μέχρι Δαυΐδ, ἡ δὲ τετάρτη ἀπὸ Δαυΐδ μέχρι μετοικεσίας Βαβυλῶνος, ἡ δὲ πέμπτη ἀπὸ ταύτης μέχρι τῆς Χριστοῦ γεννήσεως, ἡ δ' ἕκτη ἄρχεται ἀπὸ Χριστοῦ καὶ θὰ τελευτήσῃ εἰς τὸ σάββατον τῆς ἱστορίας, ὁπότε οἱ ἐκλεκτοὶ θὰ ἀπολαύσωσιν ἐν τῷ θεῷ τῆς ἀϊδίου μακαριότητος (αὐτ. 22,30,5.)

14. ***Ἐπισκόπησις.*** Ἀναθεωροῦντες τὰ εἰρημένα παρατηροῦμεν ὅτι κύριον πρόβλημα καὶ τελικὸς σκοπὸς τῆς τοῦ Αὐγουστίνου φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἀληθὴς γνῶσις τοῦ θεοῦ καὶ ἡ ἐν αὐτῷ εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου. Πρυτανεύουσα ἄρα τοῦ ὅλου φιλοσοφήματος ἔννοια εἶναι ἡ τοῦ θεοῦ, ὅστις θεωρεῖται ἡ αἰτία τῶν ὄντων, ὁ λόγος πάσης ἐπιστήμης καὶ ἡ διάταξις πάσης ζωῆς, ἡ ἀφορμὴ τῶν δημιουργημάτων, τὸ φῶς πάσης γνώσεως καὶ ὁ σκοπὸς πάσης πράξεως, ἑνὶ λόγῳ τὸ ἀκρότατον ἀγαθόν, οὗ ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει ἀείποτε νὰ στοχάζηται. Οὕτω δὲ ἡ ἔρευνα λαμβάνει χαρακτῆρα θεολογικὸν καὶ πρακτικόν, ὁπότε πάντα σκοποῦνται ἐν συναφείᾳ πρὸς τὸν θεὸν καὶ ἐκτιμῶνται κατὰ τὴν πρὸς ἐκεῖνον σχέσιν τὴν εἰς τὴν εὐδαιμονίαν ἄγουσαν. Ἐντεῦθεν εὔδηλον ὅτι ἡ προκειμένη φιλοσοφία εἶναι θρησκευτικὴ περὶ κόσμου θεωρία διερευνῶσα μὲν μετὰ σπουδῆς τὴν τοῦ θεοῦ ἔννοιαν ἀκροθιγῶς δὲ μόνον τῶν ἄλλων ἁπτομένη καὶ ταῦτα κατὰ θεολογικὸν τρόπον ἐξετάζουσα. Καθ' ὅσον δὲ πάλιν ζητεῖ τὴν τοῦ θεοῦ γνῶσιν διὰ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἑαυτὸν καὶ τῆς αὐτογνωσίας λαμβάνει ἡ φιλοσοφία αὕτη χροιὰν ψυχολογικὴν καὶ πορεύεται τὴν ὁδὸν τῆς μυστικῆς θεωρίας, ἥτις ἰσχυρότερον ὕστερον ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι ἐθεραπεύθη. Πλὴν ἀλλ' αἱ περὶ θεοῦ καὶ κόσμου θεωρίαι τοῦ Αὐγουστίνου διαπτυσσόμεναι εὑρίσκονται ἐνεχόμεναι ἐν δυσχερείαις τισὶ καὶ ἀντιφάσεσιν. Ἔνθεν μὲν γίνεται ἐναργὴς διάκρισις τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ ἀπὸ τῆς τοῦ κόσμου, σαφὴς δηλονότι διαστολὴ τοῦ θεοῦ ὡς τῆς ἀπολύτου αἰτίας ἀπὸ τῶν ὑπ' αὐτοῦ δεδημιουργημένων ὄντων· ὥστε ἡ τῆς πανθεΐας ἀρχὴ ἀφανίζεται καὶ τὸ φιλοσόφημα ὡς δυϊσμὸς ἐμφανίζεται[1]. Ἔνθεν δὲ παρίστανται τὰ πεπερασμένα ὄντα καὶ δὴ ὁ πεπερασμένος νοῦς ὡς ἥκιστα αὐτοτελῆ

---

1) Ὁ Αὐγουστῖνος καθαπτόμενος τῶν Μανιχαίων λαμβάνει ἀφορμὴν νὰ ἐλέγξῃ διεξοδικῶς μετὰ μεγάλης δυνάμεως καὶ διαλεκτικῆς ὀξύτητος τὴν τῆς παλαιᾶς φιλοσοφίας πανθεΐαν.

καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοῦ ἀπολύτου· τὸ πεπερασμένον ἑρμηνεύεται ἐκ τῆς θείας ἰδέας ὡς τῆς ζώσης καὶ ἐνεργοῦ αἰτίας, ὥστε ὁ θεὸς νοεῖται ἐνυπάρχων ἐν τῷ κόσμῳ[1]. Βεβαίως ὁ κόσμος ὡς δημιουργηθεὶς καὶ μεταβαλλόμενος διακρίνεται ἀπὸ τοῦ ἀδημιουργήτου καὶ ἀναλλοιώτου θεοῦ καὶ ἰδίαν τινὰ ἔχει ἐνέργειαν[2], ἀλλὰ πάλιν δὲν ὑπάρχει καθ᾽ ἑαυτὸν οὐδὲ θὰ ὑφίστατο ἄνευ τῆς ἐν αὐτῷ παρουσίας τῆς θείας δυνάμεως[3]. Συναφὴς τῇ θεολογίᾳ εἶναι ἡ ἀνθρωπολογία, διότι τὸ κύριον τοῦ ἀνθρώπου συστατικόν, ἡ ψυχή, ἡ ἄϋλος αὕτη καὶ νοερὰ οὐσία καὶ εἰδοποιὸς τοῦ σώματος ἀρχή, εἶναι συγγενὴς τῷ θεῷ καὶ εἰκὼν αὐτοῦ. Καὶ ὑπάρχει μὲν ἑκάστῳ ἀνθρώπῳ ψυχὴ μία ἀλλ᾽ ὅμως ἔχει πολλὰς δυνάμεις, ὧν ἡ ὑψίστη καὶ σπουδαιοτάτη εἶναι ὁ νοῦς· οὗτος ἐνεργῶν καθ᾽ ἑαυτὸν ἔχει ἀρχῆθεν γενικὰς ἐννοίας καὶ ἀρχὰς ἐναργεῖς καὶ ἀναμφισβητήτους, δι᾽ ὧν προέρχεται ἐκ τῶν αἰσθητῶν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς θείας οὐσίας. Εἶναι συμφανὲς ὅτι αἱ θεμελιώδεις θεωρίαι τῆς φιλοσοφίας τοῦ Αὐγουστίνου καὶ ἰδίᾳ αἱ ψυχολογικαὶ καὶ γνωσιολογικαὶ συμφωνοῦσι μάλιστα ταῖς πλατωνικαῖς. Κατὰ πλατωνικόν τινα δηλαδὴ τρόπον διακρίνονται διάφορα μέρη καὶ δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ ἀποδεικνύεται ἡ ἀθανασία αὐτῆς· πρὸς δ᾽ ἔτι διδάσκεται ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ὁ νοητὸς ἥλιος, ἐν οὗ τῷ φωτὶ γινώσκονται πάντα τὰ νοητά, καὶ ὅτι ἡ τῶν ὄντων γνῶσις γίνεται ἐν τοῖς ἀϊδίοις αὐτῶν προτύποις, ταῖς ἰδέαις[4]. Ὡσαύτως συνομολογεῖται τῷ Πλάτωνι ὅτι ὁ

1) Confes. 1,2: Non ergo cssem, Deus meus non omnino essem, nisi esses in me. Αὐτ. 7,15.

2) De civ. dei 7,30: Haec autem facit atque agit unus verus Deus sed sicut Deus, id est ubique totus: nullis inclusus locis, ex nulla parte matabilis, implens coelum et terran praesente potentia, non indigente natura. Sic itaque administrat omnia, quae creavit, ut etiam ipsa proprios exercere et agere motus sinat. Quamvis enim nihil esse possint sine ipso, non sunt, quod ipse.

3) De immort. anim. 8,10: Haec autem vis et natura incorporea effectrix corporis universi praesente potentia tenet universum. Non enim fecit atque discessit effectumque deseruit.... Illa effectoria vis vacare non potest, quin id, quod ab eo factum est, tueatur et specie carere non sinat, qua est, in quantumque est. Quod enim per se non est, si deseratur ab eo, per quod est, profecto non erit.

4) Δὲν πρέπει δ᾽ ὅμως νὰ παρίδωμεν τὴν διάφορον ἐκδοχὴν τῆς πρὸς τὰς ἰδέας σχέσεως τῶν αἰσθητῶν. Ὁ μὲν Πλάτων θεωρεῖ τὰ αἰσθητὰ ὡς ψιλὰ φαινόμενα οὐδεμίαν ἰδίαν οὐσίαν ἔχοντα καὶ μόνον κατὰ τοσοῦτον ὑπάρχοντα, καθ᾽ ὅσον τῶν ἰδεῶν μετέχουσιν· ὁ δ᾽ Αὐγουστῖνος χαρακτηρίζει τὰ αἰσθητὰ ὡς πραγματικὰ καθ᾽ ὅσον ἔχουσιν οὐσίαν τὴν ἐν αὐτοῖς ἀποκαλυπτομένην ἰδέαν.

νοῦς ἔχει ἀρχῆθεν, ὡς εἴρηται, γενικὰς ἐννοίας καὶ ἀρχάς, ἀφύκτους τῆς γνώσεως ὅρους[1]. Οὐχ ἧττον ἀναγκαῖος τῆς γνώσεως ὅρος ἀνομολογεῖται καὶ ἡ τῆς ψυχῆς καθαρότης κατὰ τὴν ὑψηλὴν καὶ θεσπεσίαν τοῦ Πλάτωνος ἀπόφανσιν ὅτι τὸ καθαρὸν τοῦ καθαροῦ[2] ἐφάπτεται. Ὁ θεὸς — λέγει καὶ ὁ Αὐγουστῖνος — εἶναι τὸ ὡς ἀληθῶς ὕψιστον ἀγαθόν· διὸ καὶ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ πρὸς τὸν θεὸν ὁμοίωσις καὶ ἕνωσις, ἧς ἡ παντελὴς ἐπίτευξις εἶναι ἔργον τοῦ ἐπέκεινα βίου. Εἰς τοῦτον δὴ τὸν σκοπὸν ἄγει κατ᾽ ἐξοχὴν ἡ ἀρετή, ἥτις νοεῖται ὡς ἀπαίτησις μετριασμοῦ τῶν παθῶν καὶ ὑποταγῆς τῶν παθῶν εἰς τὸν νοῦν πρὸς κτῆσιν τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας. Ὡσαύτως ἀποδέχεται ὁ Αὐγουστῖνος τὰς τέσσαρας κυρίας πλατωνικὰς ἀρετὰς πλὴν ὅτι θεωρεῖ αὐτὰς ὡς ἐκδηλώσεις τῆς μιᾶς θεμελιώδους ἀρετῆς, τῆς ἀγάπης. Περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως μακρόν, ὡς εἴδομεν, ποιεῖται λόγον δεικνύων ὅτι ἄνευ ταύτης ἡ μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, δικαίου καὶ ἀδίκου, διάκρισις θὰ ἦτο ἀδιανόητος, ἀμοιβὴ δὲ καὶ τιμωρία, ἔπαινος καὶ ψόγος θὰ ἦτο πρᾶγμα πάντῃ ἀδύνατον. Ἀλλ᾽ ἐνῷ ἐξαίρει ἐντόνως τῆς βουλήσεως τὴν ἐλευθερίαν, διατείνεται πάλιν ὅτι πάντες ἐπίσης ἐνέχονται ἐν τῇ ἀπὸ τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας κακίᾳ καὶ οἱ μὲν τυχόντες τῆς θείας χάριτος σώζονται οἱ δὲ μὴ τυχόντες διαμένουσιν ἐν τῇ κακίᾳ καὶ ἀπόλλυνται. Εἶναι προφανὲς ὅτι οὕτως ἡ ἐλευθερία τέλειον ἀναιρεῖται, ἀφοῦ μόνον ἐκ τοῦ θεοῦ ἤρτηται ἡ ἑκάστου ἠθικὴ ἀπώλεια ἢ ἡ σωτηρία. Παρὰ τὰς τοιαύτας δ᾽ ὅμως ἀντιφάσεις καὶ τὴν ἔλλειψιν αὐστηρᾶς ἀλληλουχίας καὶ συστηματικῆς παραστάσεως τῶν διανοημάτων ὁ Αὐγουστῖνος ὑπέροχον ὁμολογουμένως ἐν τοῖς πατράσι τῆς ἐκκλησίας κατέχει θέσιν διὰ τὴν ὀξύτητα τῆς διανοήσεως καὶ τὴν καθαρότητα τῆς διαθέσεως, τὸ βάθος τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων καὶ τὸ μέγεθος τῆς συγγραφικῆς ἐνεργείας, τὸν ἀνεξάντλητον τῶν ἐννοιῶν πλοῦτον καὶ τὴν ἀκριβῆ τῶν τοῦ κόσμου γνῶσιν. Διὸ ὑπό τε τῶν συγχρόνων ἐτιμᾶτο καὶ ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ἐθεωρεῖτο ἐν τῇ Δύσει ὡς ὁ κορυφαῖος καὶ κράτιστος τῶν Πατέρων καὶ παραβάλλεται πρὸς τὸν ἀπόστολον Παῦλον κατὰ τὴν ὑπὲρ τῆς ἐπιδόσεως τοῦ χριστιανισμοῦ δρᾶσιν.

1) Ὑπομνήσεως χάριν ῥητέον ὅτι ἡ ἐν τῷ νῷ ὕπαρξις τοιούτων ἐννοιῶν καὶ ἀρχῶν ἑρμηνεύεται κατὰ διάφορον τρόπον. Κατὰ μὲν τὸν Πλάτωνα αὕτη ὀφείλεται εἰς τὴν ὑπὸ τῆς ψυχῆς ἀνάμνησιν τῶν ἰδεῶν κατὰ δὲ τὸν Αὐγουστῖνον ἀρνούμενον τὴν τῆς ψυχῆς προΰπαρξιν προέρχεται ἐκ τοῦ θείου λόγου τοῦ φωτίζοντος ἔνδον τὸν ἀνθρώπινον νοῦν.

2) Φαίδ. 11. Β: Μὴ καθαρῷ γὰρ καθαροῦ ἐφάπτεσθαι μὴ οὐ θεμητὸν ᾖ

Ὑπῆρξε δ᾿ ἀληθῶς σπουδαιότατος διδάσκαλος, οὗ τὰ ἔργα ἀνεκαίνιζον ἀεὶ καὶ ἠμπέδουν τὴν χριστιανικὴν συνείδησιν. Καὶ πρόκειται εὐλόγως θαυμαστὸς διὰ τὴν εὐρεῖαν καὶ πολυμερῆ διάνοιαν, μεθ᾿ ἧς συνεκέντρωνεν ὅλον τὸν πλοῦτον τῆς τῶν Πατέρων φιλοσοφίας καὶ διήρθρωσεν εἰς ἓν περιεκτικὸν σύστημα τὰ διάφορα καὶ ποικίλα τούς τε προγενεστέρους καὶ τοὺς ὕστερον ἀπασχολήσαντα ζητήματα. Οὐ μόνον δ᾿ ἀνήγαγε τὴν τῶν Πατέρων φιλοσοφίαν εἰς τὸ ἀκρότατον τῆς ἀναπτύξεως σημεῖον ἀλλὰ καὶ κατέβαλε τὰ σπέρματα πολλῶν θεωριῶν, ἃς ἡ μετέπειτα φιλοσοφία ὡς σπουδαιοτάτας ἀρχὰς ἐχρησιμοποίησεν. Ἡ τοῦ Αὐγουστίνου λοιπὸν ἐπίδρασις ὑπῆρξεν ἰσχυροτάτη ἐπί τε τοὺς συγχρόνους[1] καὶ τοὺς ἐπιγενεστέρους· οὐ μόνον εἰς τὸν μέσον αἰῶνα[2] ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς τῆς ἀναγεννήσεως καὶ ἐν μέρει εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους[3] ἐκτείνεται ἡ ῥοπὴ τοῦ μεγίστου τούτου τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας διδασκάλου[4].

---

1) Πιστότατος μαθητὴς τοῦ Αὐγουστίνου ἐγένετο Πρόσπερος ὁ ἐξ Ἀκυτανίας. Οὗτος ἔργον τοῦ βίου ἐποιήσατο τὴν ὑπεράσπισιν τῶν τοῦ διδασκάλου θεωριῶν κατὰ τῶν προσβολῶν τῶν ἡμιπελαγιανῶν, ὑπὲρ οὗ σκοποῦ πολλὰ συνέταξε συγγράμματα. Περὶ τὸ 450 ἔγραψεν ἐν Ρωμῃ liber Sententiarum ex operibus S. Augustini delibatarum, διάγραμμα τῆς τοῦ Αὐγουστίνου θεολογίας. Καὶ ὡς ἱστορικὸς ἔδρασεν ὁ Πρόσπερος συνεχίσας τὸ Χρονικὸν τοῦ Ἱερωνύμου.

2) Ῥητέον δ᾿ ὅτι, ἐνῷ ὁ Αὐγουστῖνος προσφυῶς συναρμόζει καὶ ἐναρμονίως συνάπτει νόησιν καὶ συναίσθημα, οἱ μετέπειτα περιωρίσθησαν ἐν τῇ ἐξάρσει τοῦ ἑτέρου τῶν εἰρημένων στοιχείων. Οὕτω προῆλθεν ἔνθεν μὲν ἡ σὺν τῷ χρόνῳ εἰς κενὴν καὶ ἄχαριν διαλεκτικὴν περιπεσοῦσα σχολαστικὴ θεωρία ἔνθεν δὲ ἡ οὐχὶ σπανίως εἰς σκοτεινὰς ἐποπτείας καταδαπανηθεῖσα μυστικὴ τάσις.

3) Παρὰ τῷ Αὐγουστίνῳ ὁ φιλοσοφῶν νοῦς ὁρμᾶται ἐν ἐπιγνώσει ἀφ᾿ ἑαυτοῦ καὶ ποιεῖ ἀρχὴν ἑαυτόν, ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὴν παλαιοτέραν φιλοσοφίαν ζητεῖ τοὺς κανόνας οὐχὶ ἐν τῷ ἔξω κόσμῳ ἀλλ᾿ ἐν ἑαυτῷ. Μετὰ μίαν καὶ ἐπέκεινα χιλιετηρίδα ὁ Καρτέσιος ἐξήγγειλε τὴν αὐτὴν ἀρχὴν καὶ ἔδωκεν ἀφορμὴν τοῖς νεωτέροις εἰς ἐλευθέραν καὶ ξένην προκαταλήψεων διανόησιν.

4) Περὶ τοῦ Αὐγουστίνου διέλαβον πλεῖστοι, ὧν μνημονευτέοι οἵδε· Flottes, Etudes sur Augustin, son génie, son âme, sa philosophie, 1861. — F. Nourrisson, La philosophie de S. Augustin. 1865 καὶ 2α ἔκδοσ. 1869. A. Dupont, La philosophie de S. Augustin, 1881. Die philosophie des hl. Augustinus, 1882. L. Grandgeorge, St. Augustin et le néoplatonisme. 1896. J. Martin, St. Augustin, 1901. A. Eibl, Augustinus und Patristik, 1926. Überweg—Geyer[11] σ. 663 ἑξ.

ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

(Ἀπὸ τοῦ πέμπτου μέχρι τοῦ ὀγδόου αἰῶνος).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οἱ τρεῖς μεγάλοι Καππαδόκαι[1] ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος ἐν τῇ Δύσει ἀποτελοῦσιν ἐν τῇ περιόδῳ τῆς τῶν Πατέρων φιλοσοφίας τὸ ἀκρότατον τῆς φιλοσοφικῆς ἀναπτύξεως σημεῖον. Τὸ ἐντεῦθεν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ μέσου αἰῶνος δὲν ἐμφανίζονται σπουδαῖα καὶ πρωτότυπα διανοήματα ἀλλὰ μόνον ἀσήμαντα εὑρίσκονται καὶ τῶν παλαιοτέρων μιμήματα. Αἰτία δὲ κωλυτικὴ τῆς περαιτέρω ἀναπτύξεως τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας δὲν ἦτο ἡ τῆς διανοήσεως ἀτονία καὶ ἡ δημιουργοῦ δυνάμεως ἔλλειψις ἀλλ᾿ αἱ ἐκ τῆς λεγομένης μεταναστάσεως τῶν ἐθνῶν ἐπελθοῦσαι φοβεραὶ κοινωνικαὶ διαταράξεις. Αἱ σφοδραὶ καὶ θυελλώδεις τῶν παντοδαπῶν λαῶν μετακινήσεις αἱ ἀπὸ τῆς τετάρτης μέχρι τῆς ἑβδόμης ἑκατονταετηρίδος διαρκέσασαι ἐπήγαγον τὴν ἀναστάτωσιν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τὴν κατάλυσιν τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, τὴν σύστασιν νέων πολιτειῶν καὶ τὴν παντελῆ μεταμόρφωσιν τῶν κρατουσῶν τέως κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν σχέσεων. Ἐν δὲ τῇ Ἀνατολῇ πλὴν τῶν μεγάλων συμφορῶν, αἵτινες ραγδαίως ἐπήρχοντο ἢ ἠπείλουν νὰ ἐπέλθωσι κατὰ τῆς Βυζαντιακῆς ἡμῶν αὐτοκρατορίας, ἐπεχωρίαζον σφοδροὶ τῶν αἱρετικῶν ἀνταγωνισμοί· νεστοριανοὶ καὶ μονοφυσῖται καὶ μονοθεληταὶ ἤριζον ἀνενδότως περὶ τῶν πρωτείων. Καὶ ἐν ᾧ οἱ Μωαμεθανοὶ προσήγγιζον ἀπειλητικοὶ εἰς τὰ ὅρια τοῦ ἡμετέρου κράτους, συνήπτοντο ἐνταῦθα ὀξύταται διὰ τὰς εἰκόνας διαμάχαι καὶ ἔριδες. Ἐν ἐκείνοις δὴ τοῖς χρόνοις τῶν διηνεκῶν ἀγώνων καὶ συνεχῶν πολέμων, τῶν φρικτῶν ἐρημώσεων καὶ δεινῶν καταστροφῶν, τῆς γενικῆς συγχύσεως καὶ ἀνατροπῆς πάντων τῶν ὑφεστώτων ὅρων δὲν ἦτο, ὡς εἰκός, δυνατὴ ἡ ἤρεμος τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἀναπτύξεως ἄσκησις. Ἀντὶ ταύτης θὰ

---

1) Βασίλειος ὁ μέγας, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, Γρηγόριος ὁ Νύσσης.

ἦτο ἐπαρκὲς κέρδος, ἐὰν ἐπιτυγχάνετο τοὐλάχιστον ἡ διατήρησις τῶν ἐν τοῖς πρόσθεν χρόνοις κατορθωθέντων καὶ ἡ διάσωσις αὐτῶν ἀπὸ τῶν κινδύνων τῆς γενικῆς ἀνατροπῆς. Ἡ κυρία ἄρα τῶν χρόνων τούτων σπουδὴ περιωρίζετο ἀναγκαίως ἐν τῇ εὐλαβεῖ φυλάξει καὶ θεραπείᾳ τοῦ τηλεφανοῦς τῆς ἐπιστήμης πυρός· ἀντείχοντο στερρῶς τῶν παραδεδομένων τῆς χριστιανικῆς θεωρίας πορισμάτων καὶ προυθυμοῦντο νὰ διατηρήσωσιν αὐτὰ μέχρι τῶν χρόνων, ἐν οἷς θὰ ἐπετρέπετο νέα τῆς φιλοσοφίας ἄνθησις καὶ ἀκμή. Ὡς ἀτίμητος δ' ἑστία, ἐν ᾗ διετηρήθη ἄσβεστον τὸ ἀνήφαιστον τῆς χριστιανικῆς ἐπιστήμης πῦρ, ἐχρησίμευσαν τὰ μοναστήρια. Εἰς τὰ κρύφια καὶ ἠρεμαῖα τῶν μοναχῶν διαιτήματα καταφυγοῦσα ἐν τοῖς χαλεποῖς τοῦ κοινωνικοῦ κλύδωνος χρόνοις ἡ ἐπιστήμη ἡ χριστιανικὴ ἔτυχε φιλόφρονος ὑποδοχῆς καὶ διέμεινεν ἀσφαλὴς καραδοκοῦσα κρείττονας καιρούς· οἱ μοναχοὶ ἐν τῇ ἐρημικῇ διαβιώσει δὲν ἤσκουν μόνον τὴν ἀρετὴν ἀλλὰ καὶ ἔσῳζον ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τοὺς παραδεδομένους τῆς χριστιανικῆς ἐπιστήμης θησαυρούς.

Καταπεσούσης τῆς ἐπιστημονικῆς διανοήσεως κατέστη χαλαρὸς ὁ τῶν φιλοσοφικῶν στοιχείων καὶ τῆς πίστεως σύνδεσμος καὶ ἐπαύσατο ἡ ἀμοιβαία αὐτῶν ἐπ' ἄλληλα ἐπενέργεια. Ἐντεῦθεν συνέβη ὥστε νῦν μὲν νὰ κρατῶσι τὰ φιλοσοφικὰ στοιχεῖα, ἅτινα μὴ ζωοποιούμενα ὑπὸ τῶν συγχρόνων τάσεων ἦγον εἰς ἐπιστήμην ψιλῶν τύπων, νῦν δὲ νὰ ἰσχύῃ ἡ πίστις καὶ ἐπιφαίνηται ἡ μυστικὴ θεωρία, ἥτις παρορῶσα τὴν ἐπιστήμην προσεδόκα τὴν τῆς ψυχῆς μακαριότητα ἐκ τοῦ θείου φωτισμοῦ. Καὶ ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ ἀποβαίνει ἤδη ἐπικρατεστέρα ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ μάλιστα ἡ φυσικὴ καὶ ἡ λογικὴ αὐτοῦ[1] ἐν δὲ τῇ Δύσει ἔχει μείζονα ῥοπὴν ἡ διανόησις παλαιοτέρων Πατέρων, Τερτυλλιανοῦ καὶ Ἱλαρίου καὶ Αὐγουστίνου. Ἔχομεν λοιπὸν καὶ ἐν τῇδε τῇ περιόδῳ νὰ διαλάβωμεν πρῶτον μὲν περὶ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ (Ἑλλήνων) εἶτα δὲ περὶ τῶν ἐν τῇ Δύσει (Λατίνων) φιλοσοφούντων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων.

[1]) Ἡ τέως δεσπόζουσα νέα πλατωνικὴ φιλοσοφία ὑπέστη ἱκανὴν μεταβολὴν πολλὰ μὲν τῶν ἑαυτοῖς ἀποβαλοῦσα πολλὰ δ' ἀλλότρια προσλαβοῦσα· οὕτω δὲ συνέπεσεν εἰς ταὐτὸ τῇ πλατωνικῇ φιλοσοφίᾳ, περὶ ἧς πάλιν ἐκράτει ἡ γνώμη ὅτι οὐδεμίαν διέφερεν οὐσιώδη διαφορὰν ἀπὸ τῆς ἀριστοτελικῆς.

Α΄. ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Συνέσιος καὶ Νεμέσιος

1. ***Συνέσιος.*** Ὁ Συνέσιος ἐγεννήθη μεταξὺ τοῦ 370 καὶ 375 ἐν τῇ κυρηναϊκῇ Πενταπόλει καὶ εἷλκε τὸ γένος ἐξ ἐθνικῶν. Χάριν δ' ἐπιστημονικῆς μορφώσεως ἦλθε μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ εἰς Ἀλεξάνδρειαν, ἔνθα ἡ Ὑπατία εἰσήγαγεν αὐτὸν εἰς τὰ μυστήρια τῆς νέας πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Νέος ἔτι ὢν ἐπέμφθη ὑπὸ τῆς ἑαυτοῦ πόλεως πρεσβευτὴς εἰς Κων/πολιν καὶ ὕστερον ἐπεσκέψατο καὶ τὰς Ἀθήνας[1]. Ὅτε δ' ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος παρεκάλεσε νὰ δεχθῇ τὴν ἐπισκοπὴν Πτολεμαΐδος, ὁ Συνέσιος δὲν ἠρνήθη μὲν ἀλλ' ἔθηκεν ὅρους (ἠξίωσε νὰ μὴ ἀλλοτριωθῇ τῆς συζύγου) καὶ ἐδήλωσεν ὅτι θὰ διατηρήσῃ τὰς οὐχὶ κατὰ πάντα συμφώνους τῇ χριστιανικῇ διδασκαλίᾳ ἰδίας αὐτοῦ γνώμας[2]. Διὸ καὶ ἐν τοῖς συγγράμμασιν, ἅτινα συνέταξε γενόμενος χριστιανός[3], πραγματεύεται τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ νέου πλατωνισμοῦ. Ὁ θεός, λέγει, εἶναι ἡ ἐξ ἑαυτῆς προελθοῦσα ἀρχὴ καὶ ὁ κυβερνήτης καὶ πατὴρ πάντων, ἀγέννητος, ὅστις χαίρων ἐπὶ ἀϊδίῳ δόξῃ ἑδρεύει ἔμπεδος ὑπὲρ τὰς κορυφὰς τοῦ οὐρανοῦ· εἶναι ἡ ἁγνὴ ἑνὰς τῶν ἑνοτήτων, ἡ πρώτη μονὰς τῶν μονάδων, ἑνώσασα τὰς ἁπλότητας τῶν ἀκροτήτων καὶ τεκοῦσα ἐν ὑπερουσίῳ γεννήσει. Διὰ δὲ τοῦ πρωτοτόκου εἴδους ἡ μονὰς χυθεῖσα ἀρρήτως ἔσχε τριπλῆν δύναμιν· ὑπερούσιος πηγὴ στέφεται διὰ τοῦ κάλλους τῶν παίδων τῶν ἐκ τοῦ κέντρου προελθόντων[4]. Οὗτος εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν ἀρχῶν, ἡ πηγὴ τῶν πηγῶν, ἡ ῥίζα τῶν ῥιζῶν, τὸ ἀγαθὸν τῶν ἀγαθῶν, τὸ ἄστρον τῶν ἄστρων, ὁ κόσμος τῶν κόσμων, ἡ ἰδέα τῶν ἰδεῶν, ὁ νοῦς τοῦ νοῦ, ἡ ψυχὴ τῶν ψυχῶν, ἡ φύσις τῶν φύσεων, τὸ βύθιον κάλλος, τὸ κρύφιον σπέρμα, ὁ πατὴρ τῶν αἰώνων, ὁ πατὴρ τῶν ἀφθέγκτων νοερῶν κόσμων[5]. Οὗτος εἶναι ἡ ῥίζα τῶν τε παρόντων καὶ τῶν παρελθόντων καὶ τῶν μελλόντων, πατὴρ καὶ μήτηρ, ἄρρην καὶ θῆλυς,

[1]) Ἐπιστ. 54.

[2]) Τοιαῦται γνῶμαι ἦσαν ἡ τῆς ψυχῆς προϋπαρξις, ἡ τοῦ κόσμου ἀϊδιότης, ἡ ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία τῆς περὶ ἀναστάσεως διδασκαλίας. Ἤθελε λοιπὸν ὁ Συνέσιος νὰ μὴ παύσηται ὢν φιλόσοφος ἀλλὰ νὰ εἶναι φιλόσοφος ἱερεύς, νὰ ἱερατεύῃ μετὰ φιλοσοφίας. Ἐπιστ. 57 καὶ 62.

[3]) Ἐνταῦθα ἀνήκουσιν αἱ Ὁμιλίαι καὶ οἱ Ὕμνοι.

[4]) Ὕμν. 1, στ. 52—70.

[5]) Αὐτ. 4,60—73 καὶ 231—234.

φωνὴ καὶ σιγή, γόνιμος φύσις τῆς φύσεως, κέντρον τῶν ὄντων, μονὰς τῶν ἀθανάτων ἀριθμῶν καὶ τῶν προανουσίων ἀνάκτων[1]. Εἶναι ὄμμα ἑαυτοῦ, πατὴρ καὶ ζωὴ τῶν αἰώνων, ἐπέκεινα τῶν θεῶν καὶ τῶν νόων, εἰς διάφορα μέρη κινούμενος, νοῦς τοκεὺς θεῶν καὶ νόων, πνευματουργὸς καὶ ψυχοτρόφος· εἶναι μὲν νοῦς καὶ νοερὸς καὶ τὸ νοητὸν ἀλλὰ πάλιν ὑπάρχει πρὸ τοῦ νοητοῦ, ἓν καὶ πάντα, ἓν ἁπάντων καὶ ἓν πρὸ πάντων, σπέρμα πάντων, φύσις ἐν τοῖς νοεροῖς[2]. Ὁ θεὸς πατὴρ εἶναι ἄγνωστος τῷ νῷ καὶ ἄρρητος τῷ λόγῳ, οὐδ' αὐτοῖς τοῖς ἀγγέλοις ὁρατός[2]. Ὁ θεὸς εἶναι τὸ τίκτον καὶ τὸ τικτόμενον, τὸ φωτίζον καὶ τὸ φωτιζόμενον, τὸ φαινόμενον καὶ ἐν ταῖς ἰδίαις αὐγαῖς κρυπτόμενον, ἓν καὶ πάντα, ἓν καθ' ἑαυτὸ καὶ ἓν διὰ πάντων. Προελθὼν δὲ ἐγέννησε τὸν υἱόν, τὴν κλεινὴν σοφίαν, τὸν δημιουργὸν τοῦ κόσμου[4]. Ὁ υἱὸς εἶναι γόνος πρωτόγονος καὶ πρωτοφανής, ὁ λόγος τοῦ πατρός, φανεὶς ἅμα τῷ πατρὶ καὶ κατὰ τὴν βουλὴν αὐτοῦ[5]. Καίπερ δὲ προχυθεὶς ὁ υἱὸς ὅμως μένει ἐν τῷ πατρὶ καὶ πάλιν διέπει τὰ ἔξω τοῦ κόσμου καὶ παράγει πᾶσι τὸν ὄλβον τῆς ζωῆς[6]. Εἰς τὸν τεχθέντα υἱόν, ὅστις ὑπάρχει τὸ κρυπτὸν τοῦ πατρὸς σπέρμα, ἔνευσεν ὁ πατὴρ νὰ τίκτῃ καὶ ἔδωκεν αὐτῷ ἵνα καταστῇ ἀρχὴ τοῦ κόσμου καὶ παρέχῃ τοῖς σώμασι μορφάς[7]. Τὸ δ' ἅγιον πνεῦμα εἶναι μέση ἀρχή, γόνιμος βουλή, κέντρον τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ[8]. Οὕτως ὁ θεὸς εἶναι μία πηγή, μία ῥίζα, μορφὴ τριφαής, διότι ἔνθα ὑπάρχει ὁ βυθὸς τοῦ πατρὸς ἐκεῖ εἶναι καὶ ὁ ἐπιφανὴς υἱὸς καὶ λάμπει τὸ ἑνωτικὸν φέγγος τοῦ ἁγίου πνεύματος[8]. Ὁ θεὸς λοιπὸν εἶναι μονὰς καὶ τριάς, πλὴν ἀλλ' ἡ νοερὰ αὕτη τομὴ δὲν μερίζει τὸ ἀμέριστον[10]. Πάντα, τά τε ἔμψυχα καὶ τὰ ἄψυχα, προέρχονται ἐκ τοῦ θεοῦ δι' ἀπορροῆς· ἐκ τοῦ θεοῦ προρρέων ὁ τῆς ζωῆς ὀχετὸς φέρεται δι' ἀκαταλήπτων νοερῶν κόσμων μέχρι τῆς γῆς[11]. Καὶ πρῶτον μὲν μέλος ἐν τῇ

[1]) 2,60—72. Πρβ. καὶ 3,145—160.
[2]) Αὐτ. 3,160—185.
[3]) Αὐτ. 4,220—231. 3,122—125.
[4]) Αὐτ. 3,191—205.
[5]) Αὐτ. 4,88. 134. 3,240—243.
[6]) Αὐτ. 3,204. 4,123 ἑξ.
[7]) Αὐτ. 6,12—23.
[8]) Αὐτ. 4,96—98.
[9]) Αὐτ. 2,25—32.
[10]) Αὐτ. 3,210—215. πρβ. 4,117—122.
[11]) Αὐτ. 4,193—210.

σειρᾷ τῶν δημιουργημάτων εἶναι οἱ νοεροὶ κόσμοι ἔσχατον δὲ ἡ καθ' ἑαυτὴν σκοτεινὴ καὶ τὴν ψυχὴν βλάπτουσα ὕλη[1], ἐξ ἧς κατάγονται οἱ δαίμονες οἱ τοῖς ἀνθρώποις ἐμπνέοντες ἀθέους ὁρμὰς καὶ ἐπάγοντες παντοίους πειρασμούς[2]. Ὁ ἄφθιτος νοῦς, ἀπότοκος θείων γονέων, κατέπεσεν εἰς τὴν ὕλην καὶ ὅλος εἰς τὸ σύμπαν βυθισθεὶς στρέφει τοὺς θόλους τοῦ οὐρανοῦ καὶ διατηρεῖ τὸ σύμπαν τοῦτο παρὼν ἐν διαφόροις μορφαῖς μεμερισμένος[3]. Τὴν ἀκροτάτην βαθμῖδα τοῦ κόσμου κατέχουσιν οἱ ἄγγελοι· οὗτοι βλέπουσι μὲν εἰς τὸν νοῦν καὶ δρέπουσιν ἐξ αὐτοῦ τὴν ἀρχὴν τοῦ κάλλους βλέπουσι δὲ εἰς τὰς σφαίρας τῶν ἀστέρων καὶ διέπουσι τὰ βάθη τοῦ κόσμου[4]. Περὶ δὲ τὸν κόσμον χορεύουσι τὰ ἄστρα ἐν ἐναντίᾳ φορᾷ[5] ἔχοντα ἕκαστον ψυχὴν καὶ νοῦν, δι' οὗ ὑμνοῦσι τὸν θεόν[6]. Ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ κόσμου ἠρεμεῖ ἡ γῆ, ἔνθα διάγει ὁ ἄνθρωπος, οὗ ἡ ψυχὴ ἔχει καταγωγὴν οὐρανίαν[7] καὶ καθῆκον νὰ ἐπανέλθῃ, ὅταν ἐκ τῆς ὕλης καθαρθῇ, εἰς τὴν ἑαυτῆς πηγήν[8]. Διατηρεῖ δηλαδὴ τὸ φέγγος ἡ ψυχὴ καὶ δύναται φυγοῦσα τὰ κύματα τοῦ βίου νὰ ἔλθῃ διὰ τῆς ἁγίας ὁδοῦ εἰς τὸν θεὸν καὶ νὰ ἑνωθῇ αὐτῷ χορεύουσα θεὸς ἐν θεῷ[9]. Ἡ μυστικὴ αὕτη θεωρία καὶ ἡ ἐκ τοῦ θεοῦ παραγωγὴ πάντων τῶν ὄντων δι' ἀπορροῆς ἀναμιμνήσκει ἐναργῶς τὴν νέαν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν[10].

2. **Νεμέσιος**. Νεμέσιος ὁ ἐπίσκοπος Ἐμέσης ἔζησε πιθανώτατα περὶ τὸ τέλος τῆς τετάρτης ἢ τὴν ἀρχὴν τῆς πέμπτης ἑκατονταετηρίδος[11], ἐγένετο δὲ ἀγχίνους μελετητὴς καὶ ἀκριβὴς γνώστης τῆς πρόσθεν φιλοσοφίας, καθάπερ ἐμφαίνει τὸ θεοσοφικὸν αὐτοῦ σύγγραμμα «Περὶ

[1]) 3,266—268. 290—299. 570—576.
[2]) 3,622—627. 540—544. 4,52—54. 48—50. 245—250.
[3]) 1,81—90.
[4]) 41—50.
[5]) 2,8—20. 4,154—159.
[6]) 3,35. 271—274.
[7]) 3,713—717. πβλ. αὐτ. 556 ἑξ.
[8]) 5,40—48.
[9]) 1,100—120. 131—134. Εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου συντελεῖ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ καὶ λυτρωτὴς τοῦ κόσμου 5,9. Ὕμν. 7—10.
[10]) Πβλ. B. Kolbe, Der Bischof Synesius, 1850.—Ern. Malignas, Essai sur la vie et les idées philos. et relig. de Synesius, 1867—Φ. Βαφείδου ὁ Συνέσιος πλωτινίζων, 1875 — Überweg- Baumgartner σ. 77 ἑξ.
[11]) Τὰ κατὰ τὸν βίον τοῦ Νεμεσίου δὲν γινώσκομεν, διότι λείπουσι μαρτυρίαι.

φύσεως ἀνθρώπου». Ἐν τούτῳ διαλαμβάνει μάλιστα περὶ τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς, περὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς θείας προνοίας. Ἡ δημιουργία φαίνεται τῷ Νεμεσίῳ ὡς ἀπηρτισμένον βαθμολογικὸν ὅλον, ἐν ᾧ πάντα συνάπτονται καὶ ἀλλήλοις συνέχονται. Οὕτως ἡ μετάβασις ἀπὸ τῶν πάντη ἀψύχων εἰς τὰ φυτὰ καὶ ἀπὸ τούτων εἰς τὰ ζῷα γίνεται οὐχὶ ἀθρόως ἀλλὰ κατὰ μικρόν· ὡσαύτως κατὰ μικρὸν μεταβαίνει ἡ φύσις ἀπὸ τῶν ἀτελεστέρων ζῴων εἰς τὰ τελειότερα καὶ καταλήγει εἰς τὸ λογικὸν ζῷον, τὸν ἄνθρωπον [1]. Ὁ ἄνθρωπος, λέγει, κατεσκευάσθη ἄριστα ἐκ ψυχῆς νοερᾶς καὶ σώματος [2], καὶ ἐποιήθη οὕτω καλῶς, ὥστε δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ ἄλλως [3]. Ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι σωματικῆς φύσεως, ἀλλὰ διάφορος αὐτῆς. Διότι τὸ σῶμα εἶναι τρεπτὸν καὶ σκεδαστὸν καὶ εἰς ἄπειρον τμητόν, τοιοῦτο δ᾿ ὂν προσδεῖται τοῦ συνάγοντος καὶ οἱονεὶ συσφίγγοντος καὶ συγκρατοῦντος, ὅπερ λέγομεν ψυχήν. Ἐὰν λοιπὸν ἡ ψυχὴ ἦτο σῶμα, ἔστω καὶ λεπτομερέστατον, θὰ ἔχρῃζε πάλιν τοῦ συνέχοντος καὶ οὕτως ἐπ᾿ ἄπειρον, ἕως οὗ καταντήσωμεν εἰς ἀσώματον. Ἔπειτα δὲ πᾶν σῶμα κινεῖται ἢ ἔξωθεν ἢ ἔνδοθεν· ἐὰν μὲν κινῆται ἔξωθεν, εἶναι ἄψυχον, ἐὰν δὲ ἔνδοθεν, ἔμψυχον. Τεθέντος λοιπὸν ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι σῶμα, πρέπει ἂν μὲν κινῆται ἔξωθεν, νὰ εἶναι ἄψυχος, ἂν δ᾿ ἔνδοθεν, νὰ εἶναι ἔμψυχος. Εἶναι δ᾿ ὅμως ἄτοπον νὰ λέγωμεν τὴν ψυχὴν εἴτε ἄψυχον εἴτε ἔμψυχον· δὲν εἶναι ἄρα ἡ ψυχὴ σῶμα [4]. Τέλος προστεθήτω ὅτι ἡ ψυχή, ἂν μὲν μὴ τρέφηται, δὲν εἶναι σῶμα· ἐὰν δὲ τρέφηται, πάλιν δὲν εἶναι σῶμα, διότι τὰ τρέφοντα αὐτὴν μαθήματα εἶναί τι ἀσώματον [5]. Ἀλλ᾿ οὐδ᾿ ὡς ἐντελέχεια τοῦ σώματος, καθὰ ἐδόξαζεν ὁ Ἀριστοτέλης, πρέπει νὰ ὁρισθῇ ἡ ψυχή· διότι οὕτω λαμβάνεται πρὸ ὀφθαλμῶν οὐχὶ πᾶσα ὁμοῦ ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἀλλὰ τὸ ζωτικὸν μόνον μέρος αὐτῆς καὶ παροράται τὸ λογικόν [6]. Ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι οὔτε σῶμα οὔτε ἁρμονία οὔτε κρᾶσις οὔτε ἄλλη τις ποιότης ἢ ἐντελέχεια τοῦ σώματος ἀλλ᾿ οὐσία αὐτοτελὴς καὶ ἀσώματος [1]· κινεῖ δὲ τὸ σῶμα καὶ ἔχει αὐτὸ ὄργανον. Ὁ δὲ νοῦς πάλιν δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ τὴν ψυχὴν οὐδ᾿ ἐπεισέρχεται θύραθεν ἀλλ᾿ εἶναι τῆς ψυχῆς δύναμις ἡ κρατίστη [2]. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ ὑπάρχει ἀσώματος καὶ ἄϋλος οὐσία, δὲν ἔχει γένεσιν σωματικὴν καὶ χρονικὴν οὐδὲ γεννᾶται ἐν τῷ σώματι· εἰ δὲ μή, θὰ ἦτο φθαρτὴ καὶ θνητή. Οὐδὲ γίνονται αἱ ψυχαὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἐξ ἀλληλογονίας καθάπερ τὰ ἄλλα τὰ ἐκ διαδοχῆς γένους γινόμενα· διότι οὕτως ἔπρεπε νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι εἰσέτι πλήρης ἀλλ᾿ ἔτι καὶ νῦν ἡμιτελὴς καὶ προσθήκης ἀεὶ ἐνδεής [3]. Ἡ δὲ ψυχῆς καὶ σώματος ἕνωσις δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς ἀλλοίωσιν ἐπάγουσα μεῖξις δύο οὐσιῶν, διότι ἡ ψυχὴ δὲν ἀλλοιοῦται οὐδὲ ἐπιδέχεται μεταβολήν. Ἡ ψυχὴ ἑνοῦται μὲν τῷ σώματι ἀλλὰ καὶ μένει ἀσύγχυτος, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τοῦ ὅτι χωρίζεται τρόπον τινὰ τοῦ σώματος ἐν τῷ ὕπνῳ καὶ ἐν τῇ ἐπισκοπήσει τινὸς τῶν νοητῶν [4]. Ὅπως δηλαδὴ ὁ ἥλιος διὰ τῆς παρουσίας αὐτοῦ μεταβάλλει εἰς φῶς τὸν ἀέρα ποιῶν αὐτὸν φωτοειδῆ καὶ ἑνοῦται τὸ φῶς τῷ ἀέρι, ἀσυγχύτως ἅμα καὶ κεχυμένως, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡ ψυχὴ ἑνουμένη τῷ σώματι μένει παντελῶς ἀσύγχυτος. Ἡ διαφορὰ εἶναι μόνον αὕτη, ὅτι ὁ μὲν ἥλιος σῶμα ὢν καὶ τόπῳ περιγραφόμενος δὲν εἶναι πανταχοῦ ἔνθα καὶ τὸ φῶς αὐτοῦ, ἡ δὲ ψυχὴ ἀσώματος οὖσα καὶ μὴ περιοριζομένη τόπῳ ὑπάρχει ὅλη δι᾿ ὅλου καὶ δι᾿ ἑκάστου μέρους τοῦ σώματος. Διότι δὲν κρατεῖται ὑπὸ τοῦ σώματος ἀλλ᾿ αὐτὴ κρατεῖ τὸ σῶμα οὐδ᾿ εἶναι ἐν τῷ σώματι ὡς ἐν ἀγγείῳ ἢ ἀσκῷ ἀλλὰ μᾶλλον τὸ σῶμα ἐν αὐτῇ. Ὅταν λοιπὸν λέγηται ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἐν τῷ σώματι δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι ἐν αὐτῷ ὡς ἐν τόπῳ ἀλλ᾿ ὡς ἐν σχέσει, καθὰ λέγεται ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἐν ἡμῖν. Ἐν ἄλλαις λέξεσι τὴν πρὸς τὸ σῶμα ἕνωσιν τῆς ψυχῆς πρέπει νὰ νοῶμεν ὡς σχέσιν καὶ ῥοπὴν καὶ διάθεσιν, ὡς λέγομεν ὅτι ὁ ἐραστὴς εἶναι δεδεμένος ὑπὸ τῆς ἐρωμένης οὐχὶ σωματικῶς οὐδὲ τοπικῶς ἀλλὰ κατὰ σχέσιν [5]. Ὅπως ἂν ἔχῃ, ὁ ἄνθρωπος συνάπτεται διὰ τοῦ λογικοῦ μετὰ τῶν ἀσωμάτων καὶ νοερῶν φύσεων λογιζόμενος καὶ νοῶν καὶ κρίνων ἕκαστα καὶ ἐπιδιώ-

---

[1]) Κεφ. 1. σελ. 508 ἑξ. ἐκδ. Migne.

[2]) Τὸ σῶμα θεωρεῖ ὁ Νεμέσιος ὡς σύγκριμα τῶν τεσσάρων στοιχείων, ἅτινα ὁρίζει ἀκολούθως τῷ Ἀριστοτέλει. Αὐτ. κεφ. 4 καὶ 5.

[3]) Αὐτ. 504 Α. 505 Β.

[4]) Αὐτ. 540 Α.

[5]) Αὐτ. 541 Α.

[6]) Αὐτ. 564 Α. Ἐνταῦθα ἀποκρούει ὁ Νεμέσιος καὶ τὴν ἑτέραν τοῦ Ἀριστοτέλους ἐκδοχήν, καθ᾿ ἣν τὸ σῶμα ἔχει δυνάμει τὸ ζῆν καὶ δεικνύει ὅτι ἡ ζωὴ ὑπάρχει τῇ ψυχῇ σύμφυτος, τῷ δὲ σώματι ἁπλῶς κατὰ μέθεξιν.

[1]) Κεφ. 2. 565 Α. 589 Α.

[2]) Κεφ. 1 504 ἑξ.

[3]) Κεφ. 2. 572 Α ἑξ. Καὶ ὁ Νεμέσιος λοιπὸν ἀπορρίπτει ὡς καὶ ὁ Αὐγουστῖνος, τὴν περὶ δημιουργίας καὶ τὴν περὶ γενέσεως τῶν ψυχῶν θεωρίαν.

[4]) Κεφ. 3. 593 Β. ἑξ.

[5]) Κεφ. 3. Β. 597 ἑξ.

κων τὰς ἀρετὰς καὶ ἀσπαζόμενος τὸν κολοφῶνα τῶν ἀρετῶν, τὴν εὐσέβειαν. Διὸ καὶ εὑρίσκεται οἱονεὶ ἐν τοῖς μεθορίοις τῆς νοητῆς καὶ τῆς αἰσθητῆς οὐσίας συναπτόμενος κατὰ μὲν τὸ σῶμα μετὰ τῶν ἀλόγων ζῴων καὶ τῶν ἀψύχων κατὰ δὲ τὸ λογικὸν μετὰ τῶν ἀσωμάτων οὐσιῶν [1]. Καὶ ἐὰν μὲν κλίνῃ ἐπὶ τὸ σῶμα καὶ ἀγαπήσῃ πλέον τὰ τοῦ σώματος, ἀσπάζεται τὸν βίον τῶν ἀλόγων καὶ μετὰ τούτων συναριθμεῖται· ἐὰν δὲ τοὐναντίον χωρήσῃ ἐπὶ τὸ λογικὸν καταφρονήσας τῶν σωματικῶν ἡδονῶν, πορεύεται τὴν θείαν καὶ θεοφιλεστάτην ὁδὸν καὶ ἀποβαίνει οἱονεὶ ἐπουράνιος [2]. Ὁ ἄνθρωπος δηλαδὴ κέκτηται τὴν τῆς βουλήσεως ἐλευθερίαν, ἥτις ὑπάρχει ἀναγκαῖον γνώρισμα πάσης λογικῆς φύσεως. Καὶ εἶναι ὄντως ὁ ἄνθρωπος κύριος τῶν ἰδίων ἔργων καὶ αὐτεξούσιος, διότι ἄλλως θὰ ἦτο αὐτῷ ὁ λογισμὸς καὶ ἡ σκέψις περιττόν τι καὶ ἀνωφελές· ἔπειτα δὲ αἱ προτροπαὶ καὶ αἱ ἀπαγορεύσεις, οἱ ἔπαινοι καὶ οἱ ψόγοι μαρτυροῦσιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος πράττει ἐλευθέρως καὶ οὐχὶ καθ' εἱμαρμένην [3]. Εἶναι δὲ πάντα ἐκεῖνα ἐφ' ἡμῖν, περὶ ὧν βουλευόμεθα, καί τοιαῦτα εἶναι τὰ ἐνδεχόμενα νὰ ἔχωσι διαφόρως, οἷον τὸ κινεῖσθαι καὶ μὴ κινεῖσθαι, ὁρμᾶν καὶ μὴ ὁρμᾶν, ψεύδεσθαι καὶ μὴ ψεύδεσθαι, διδόναι καὶ μὴ διδόναι καὶ ὅσα τοιαῦτα [4]. Τῆς ἐλευθερίας τυχὼν ἐξ ἀρχῆς ὁ ἄνθρωπος οὔτε θνητὸς ἐγένετο οὔτε ἀθάνατος ἀλλ' ἀπέκειτο αὐτῷ νὰ περιπέσῃ τῷ θανάτῳ ἢ νὰ ἀξιωθῇ τῆς ἀθανασίας, καθ' ὅσον θὰ ἠκολούθει τοῖς σωματικοῖς ἢ θὰ προετίμα τὰ τῆς ψυχῆς καλά. Καὶ ἐγένετο μὲν θνητὸς προκρίνας τὰ σωματικὰ πάθη ἀλλὰ μετανοῶν τυγχάνει συγγνώμης καὶ ἀπαθανατίζεται [5].

Περὶ τῆς θείας προνοίας παρατηρεῖ ὁ Νεμέσιος ὅτι ὁ θεὸς εἶναι τῶν ὄντων οὐ μόνον ποιητὴς ἀλλὰ καὶ προνοητής· διότι οὔτε ἀκόλουθον εἶναι οὔτε πρέπον ἄλλος μὲν νὰ ποιῇ ἄλλος δὲ νὰ ἐπιμελῆται τῶν γενομένων [6]. Τὴν πρόνοιαν [7] μαρτυρεῖ ἡ διαμονὴ τῶν ἁπάντων καὶ

1) Κεφ. 1. 508A. Ὁ δημιουργὸς διὰ μέσου τῆς τῶν ἀνθρώπων γενέσεως συνήρμοσε πᾶσι πάντα μουσικῶς καὶ συνέδησε καὶ εἰς ἓν συνήγαγε τά τε νοητὰ καὶ τὰ ὁρατά. Αὐτ. 512 B.

2) Αὐτ. 512 C. 513 AB.

3) Κεφ. 39. 764 B. ἑξ.

4) Κεφ. 40. 768 A ἑξ.

5) Μόνος ὁ ἄνθρωπος ἐκ τῶν λογικῶν ἀξιοῦται συγγνώμης μετανοῶν. Κεφ. 1. 513 B. 521 AB. 524 A.

6) Κεφ. 43. 792 C ἑξ.

7) Πρόνοια, λέγει, ἐστὶν «ἐκ θεοῦ εἰς τὰ ὄντα γινομένη ἐπιμέλεια» ἢ ἄλλως «βούλησις θεοῦ, δι' ἣν πάντα τὰ ὄντα τὴν πρόσφορον διεξαγωγὴν λαμβάνει».

μάλιστα τῶν ἐν γενέσει καὶ φθορᾷ καὶ ἡ θέσις καὶ ἡ τάξις τῶν ὄντων, ἀεὶ φυλαττομένη κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡ οὐδέποτε παραλάττουσα τῶν πάντων φορὰ καὶ ὁ κύκλος τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ ἡ τῶν ὡρῶν ἀποκατάστασις. Ἐπὶ πλέον καὶ ἡ τοῖς ἁμαρτήμασι παρεπομένη τιμωρία μᾶλλον δὲ καὶ ἡ τῶν ἁμαρτημάτων αὐτῶν ἀποκάλυψις ἀποδεικνύει τὴν ὕπαρξιν προνοίας [1]. Οὐχ ἥκιστα δὲ τὴν ὕπαρξιν προνοίας μαρτυρεῖ ἡ τῶν σωμάτων κατασκευὴ καὶ ἀναλογία διὰ παντὸς ὁμοίως φυλαττομένη. Καὶ ἡ ἐν τοῖς ζῴοις δὲ ποικιλία τῶν χρωμάτων καὶ ἡ παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις ὁμολογία τῆς ἀνάγκης εὐχῶν καὶ θεραπείας τοῦ θείου, ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα εἶναι δηλωτικὰ προνοίας. Ἐὰν ἡ πρόνοια ἀνῃρεῖτο, θὰ συνεχωρεῖτο μὲν ἡ ἀδικία θὰ ἀνῃρεῖτο δὲ ἡ ἐλεημοσύνη καὶ ὁ τοῦ θεοῦ φόβος, θὰ συνανῃρεῖτο δὲ τούτοις πᾶσα ἀρετὴ καὶ εὐσέβεια, πᾶσα προφητεία καὶ πρόγνωσις [2]. Ἡ πρόνοια [3], ἀναγκαῖον οὖσα ἐπακολούθημα τῆς δημιουργίας, δὲν περιορίζεται μόνον ἐν τοῖς γένεσι καὶ εἴδεσιν ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ ἐπὶ τὰ καθ' ἕκαστα. Εἰ μὴ προυνόει ὁ θεὸς καὶ περὶ τῶν κατὰ μέρος, αἰτία θὰ ἦτο ἡ ἄγνοια ἢ ἔλλειψις βουλήσεως ἢ ἀδυναμία, ὧν οὐδὲν προφανῶς προσήκει τῷ θεῷ [4]. Ἔπειτα δὲ τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὑπ' ἀνάγκης καταληφθέντες εὐθὺς καταφεύγουσιν εἰς τὸ θεῖον καὶ τὰς εὐχὰς δεικνύει ὅτι φυσικῶς ἐνυπάρχει αὐτοῖς ἡ γνῶσις καὶ πεποίθησις ὅτι ὁ θεὸς προνοεῖ καὶ περὶ τῶν καθ' ἕκαστα [5]. Καὶ συμβαίνει μὲν ἐνίοτε οἱ μὲν χρηστοὶ νὰ ἀδικῶνται καὶ ταπεινῶνται καὶ ὑπὸ μυρίων κακῶν περιβάλλωνται οἱ δὲ πονηροὶ νὰ πλουτῶσι καὶ τῶν ἄλλων τῶν κατὰ τὸν βίον ἀγαθῶν ἀπολαύωσι. Τοῦτο δ' ὅμως δὲν μαρτυρεῖ κατὰ τῆς θείας προνοίας ἄλλως τε καὶ διότι τὴν εὐδαιμονίαν δὲν ποιεῖ ὁ πλοῦτος καὶ τὰ ἀξιώματα καὶ τὰ ἄλλα τελικὰ ἀγαθὰ ἀλλ' αἱ ἀρεταὶ καὶ τὰ τῆς ψυχῆς ἀγαθά [6].

Ὁ Νεμέσιος φιλοσοφῶν πορεύεται τὴν ἐκλεκτικὴν ὁδὸν καὶ συναρμόζει θεωρίας πλατωνικὰς καὶ νέας πλατωνικάς, ἀριστοτελικὰς καὶ

1) K. 42. 781 B. 784 A.

2) Αὐτ. 785 A ἑξ.

3) Σημειῶδες ὅτι ἡ θεία πρόνοια δὲν αἴρει τὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐλευθερίαν, διότι ἀναφέρεται μόνον εἰς ὅσα εἶναι οὐκ ἐφ' ἡμῶν. κ. 44. 797 B.

4) K. 44. 793 ἑξ. 804 A ἑξ.

5) Αὐτ. 808 B.

6) Αὐτ. 800 ἑξ. 801 A. «Ἡ ἀρετή καὶ καθ' ἑαυτὴν αὐτάρκης ἐστὶ πρὸς εὐδαιμονίαν. Πᾶς οὖν ἀγαθὸς μακάριος καὶ πᾶς κακὸς ἄθλιος, κἂν πάντα συλλήβδην ἔχῃ τὰ λεγόμενα τῆς τύχης ἀγαθά».

στωϊκὰς καὶ ἄλλας. Τὰς φυσικὰς καὶ φυσιολογικὰς γνώσεις ἀρύεται ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Γαληνοῦ, ἐν δὲ τῇ περὶ δυνάμεων τῆς ψυχῆς καὶ τῶν παθῶν [1] καὶ τῇ περὶ βουλήσεως καὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς διδασκαλίᾳ στοιχεῖ τῷ Ἀριστοτέλει. Πρὸς δὲ καὶ ἐν τοῖς ἠθικοῖς ζητήμασιν [2] ἕπεται τῷ Σταγιρίτῃ διαλαμβάνων περὶ τῶν ἐννοιῶν τοῦ ἑκουσίου, ἀκουσίου, προαιρέσεως, βουλεύσεως, ἕξεως, δυνάμεως, νοῦ πρακτικοῦ. Τὸ σύγγραμμα τοῦ Νεμεσίου ἐπιμελῶς ἀνεγινώσκετο καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ μέσου αἰῶνος καὶ τῆς Ἀναγεννήσεως, ἔτι δὲ καὶ ἐν τοῖς νεωτέροις ἔτυχε πολλῆς ἐπιστάσεως, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ εἰς πολλὰς γλώσσας μεταφράσεις αὐτοῦ [3].

2. Αἰνείας ὁ Γαζαῖος καὶ Ζαχαρίας ὁ Μυτιλήνης

1. ***Αἰνείας ὁ Γαζαῖος.*** Ὁ Αἰνείας ἐν Γάζῃ τῆς Παλαιστίνης περὶ τὸ 450 γεννηθεὶς ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ νέου πλατωνικοῦ Ἱεροκλέους καὶ ἐγένετο ὕστερον ἐν Ἀλεξανδρείᾳ διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς καὶ ἐραστὴς τῆς φιλοσοφίας. Ἀσπασάμενος δὲ τὸν χριστιανισμὸν συνέγραψε διάλογον, ὅστις ἐπιγράφεται «Θεόφραστος, ἤτοι περὶ ἀθανασίας ψυχῶν καὶ ἀναστάσεως σωμάτων» [4]. Ἐν τῷ διαλόγῳ ἐλέγχεται ἡ περὶ προϋπάρξεως τῶν ψυχῶν καὶ ἡ περὶ μετεμψυχώσεως θεωρία. Ἐὰν προϋπῆρχε, λέγει, ἡ ψυχὴ τοῦ σώματος, θὰ ἦτο, πρὶν καταβῇ, ἀργή τις καὶ περιττὴ καὶ δὲν θὰ ἐδείκνυεν ἐνεργείᾳ τὴν ἑαυτῆς δύναμιν, δὲν θὰ εἶχε δηλαδὴ σκοπόν, ὅπερ ἀντίκειται τῇ θείᾳ σοφίᾳ. Ἐὰν δὲ τοὐναντίον εἶχεν ἄνω ὡρισμένην θέσιν καὶ ἐνέργειαν, θὰ κατέλειπε καταβαίνουσα κενὴν καὶ ἔρημον καὶ ἀργὴν τὴν ἑαυτῆς χώραν, ὅπερ θὰ ἐτάραττε τὴν τοῦ κόσμου τάξιν [5]. Ἔπειτα δέ, ἐὰν προϋπῆρχεν ἡ ψυχή, θὰ ἀνεμιμνήσκετο τοῦ προτέρου βίου καὶ τῶν δι᾽ ἃ κατέπεσεν ἁμαρτημάτων. Διότι θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ ὑπολάβωμεν ὅτι ὁ θεὸς τὰ

[1]) Κεφ. 16 ἑξ.

[2]) Κεφ. 29 ἑξ

[3]) Ἐκ τῶν περὶ Νεμεσίου διαλαβόντων μνημονευτέοι οἵδε· Μαργ. Εὐαγγελίδης, Zwei Kapitel über Nemesius und seine Quellen, 1882. B. Domanski, Die Lehre des Nemesius über das Wesen der Seele 1897 καὶ Die Psychologie des Nemesius 1900.

[4]) Ὁ διάλογος διεξάγεται μεταξὺ Θεοφράστου, πλατωνικοῦ φιλοσόφου, καὶ Εὐξιθέου, χριστιανοῦ.

[5]) ἔκδ. Migne τόμ. 85, σελ. 948 ἑξ.

ἔσχατα ὁρίζων ἐπιτίμια θὰ ἀφῄρει τὴν τῶν ἁμαρτημάτων μνήμην, ἧς ἄνευ θὰ ἔλειπεν ἡ ἐπίγνωσις τῆς ἁμαρτίας καὶ τὸ δυνατὸν τῆς διορθώσεως καὶ θὰ ἐπηγείρετο δικαίως ἡ ὑπόνοια ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἄδικος [1]. Οἱ τῆς προϋπάρξεως τῆς ψυχῆς ὑπέρμαχοι ἐνίστανται ὅτι, εἰ μὴ αἱ ψυχαὶ προϋπῆρχον καὶ ἐν τῇ προϋπάρξει μὴ ἡμάρτανον, δὲν θὰ ἐνοεῖτο διατὶ ἀτυχοῦσιν ἐν τῷδε τῷ βίῳ ἄνθρωποι ἀγαθοί. Τὴν ἔνστασιν ταύτην ἀναιρεῖ ὁ Αἰνείας παρατηρῶν ὅτι νόσος καὶ πενία καὶ θάνατος καὶ τὰ ἄλλα τὰ λεγόμενα κακὰ δὲν εἶναι ὄντως κακὰ ἀλλὰ τοὐναντίον πολλοὺς πολλάκις ὠφελοῦσιν· ἀληθὴς εὐδαιμονία εἶναι ἡ σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη καὶ ἀνδρεία καὶ φρόνησις, ὧν οὐδὲν ἀπολείπει τοὺς ἀγαθούς [2]. Λοιπὸν αἱ ψυχαὶ δὲν προϋπῆρχον ἀλλὰ δημιουργοῦνται ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἅμα τῇ γεννήσει τῶν σωμάτων [3]. Καλλίστη καὶ μεγίστη παρὰ τοῦ θεοῦ δωρεὰ τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ ἐλευθερία, ἥτις τὸν ἄνθρωπον θεὸν ἀπεργάζεται. Εἰ μὴ ὑπῆρχε τῇ ψυχῇ ἐλευθερία ἀλλ᾽ ἀντ᾽ αὐτῆς ἐκράτει ἡ ἀνάγκη, θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ ἀρετή· διότι τὸ κατὰ βίαν καὶ ἀνάγκην γενόμενον οὐδεμίαν ἔχει ἠθικὴν ἀξίαν [4].

Ὁ Αἰνείας οὐχ ἧττον ἀντιμάχεται πρὸς τὴν περὶ ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου θεωρίαν. Ἡ ὕλη, λέγει, δὲν εἶναι ἀγέννητος οὐδ᾽ ἄναρχος ἀλλ᾽ ἔχει γέννησιν καὶ ἀρχήν [5], διὸ καὶ ὁ αἰσθητὸς κόσμος δὲν εἶναι ἀγέννητος ἢ ἄναρχος ἢ πρὸ τοῦ χρόνου. Οἱ τῆς ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου θιασῶται διατείνονται ὅτι, εἰ μὴ ἦτο ὁ κόσμος ἄναρχος, οὐδὲν θὰ ἐποίει ὁ θεὸς πρὸ τῆς δημιουργίας ἀλλὰ θὰ ἦτο ἀργός. Τοῦτο δ᾽ ὅμως εἶναι κατὰ τὸν Αἰνείαν ἄτοπον, διότι ὁ θεὸς καὶ ἄνευ τοῦ κόσμου ἐνεργεῖ ἀϊδίως γεννῶν ἐξ ἑαυτοῦ τὸν θεῖον λόγον καὶ προάγων ἅμα τῷ τόκῳ τῆς αὐτῆς οὐσίας τὸ ἅγιον πνεῦμα, δι᾽ οὗ πάντα πληροῖ δυνάμεως καὶ ἕλκει πρὸς ἑαυτόν. Ὥστε ὁ θεὸς καὶ πρὸ τῆς τῶν αἰσθητῶν

[1]) Αὐτ. 901.

[2]) Αὐτ. 905 ἑξ. Ὁ Αἰνείας παρατηρεῖ ὅτι ἡ θεία πρόνοια ἐπέτρεψε τὰ λεγόμενα κακὰ πρὸς ἀποφυγὴν ἁμαρτημάτων. Ἐγεννήθη τις ἐπὶ παραδείγματος ἄνευ δεξιᾶς, διότι ἔμελλε νὰ φονεύσῃ· ἐγεννήθη τυφλός, διότι ἔμελλε νὰ ποιήσηται ἐπιβλαβῆ τῶν ὀφθαλμῶν χρῆσιν· ἀπέθανε προώρως, διότι ζῶν θὰ διῆγε βίον κακόν. Αὐτ. 928 B ἑξ. 932 C ἑξ.

[3]) Εἰ καὶ τὰς ἄλλας νοερὰς καὶ λογικὰς δυνάμεις ὁ θεὸς προϋπέστησε καὶ διώρισεν, ὅμως τὰς ἀνθρωπίνους ψυχὰς λογικὰς οὔσας ἔτι καὶ νῦν προβάλλει Αὐτ. 945 B ἑξ.

[4]) Αὐτ. 908 C. 909 A.

[5]) Ὑπὲρ τῆς διδασκαλίας ταύτης ἐπικαλεῖται ὁ Αἰνείας τὸν Πορφύριον καὶ τὰ λόγια τῶν Χαλδαίων. Αὐτ. 961 A.

δημιουργίας δὲν ἔμενεν ἐν ἀργίᾳ[1]. Ὁ κόσμος ἔνυλος ὢν καὶ ἀρχὴν ἔχων θὰ διαλυθῇ. Μόνον δ' αἱ λογικαὶ οὐσίαι καὶ καθόλου ὁ τῶν νοητῶν κόσμος ὑπάρχει ἀθάνατος, ἐνῷ τὰ αἰσθητὰ καίπερ ὄντα καλὰ καὶ μεγάλα εἶναι θνητά. Ἡ τῶν δευτέρων τούτων καὶ ὑποδεεστέρων φύσεων προσθήκη μηνύει οὐχὶ ἀσθένειαν ἀλλὰ τοὐναντίον δύναμιν τοῦ δημιουργοῦ θελήσαντος νὰ πληρώσῃ πάσας τὰς βαθμῖδας τοῦ καλοῦ. Τέλειος δηλαδὴ ὢν ὁ δημιουργὸς ἐποίησεν οὐ μόνον διάφορα ἀλλὰ καὶ ἀλλήλοις ἐναντία, οἷον λευκὸν καὶ μέλαν, θερμὸν καὶ ψυχρόν, ἀθάνατον καὶ θνητόν[2]. Διὰ τὸν αὐτὸν τῆς ποικιλίας λόγον ἐποιήθησαν καὶ λογικῶν ὄντων διάφοροι τάξεις, ὧν τὴν κατωτάτην κατέχει ὁ ἄνθρωπος. Οὗτος διὰ μὲν τῆς ἀθανασίας καὶ τοῦ λόγου ἐπικρατεῖ τῶν ἀλόγων διὰ δὲ τῆς φθορᾶς τοῦ σώματος καὶ τῆς ἐνδείας τῆς τροφῆς ὑπολείπεται τῶν ἄνω λογικῶν οὐσιῶν[3].

Ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ προέρχεται μὲν ἐν χρόνῳ ἀλλ' εἶναι ἀθάνατος. Διότι ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ τοῦ καὶ τὰς ἄνω δυνάμεις δημιουργήσαντος· ὅπως αἱ ἄνω δυνάμεις ὑπάρχουσιν ἀθάνατοι, οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατος. Πρὸς δ' ἔτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι μὲν ὁμοούσιος τῷ θεῷ, ἀλλ' ὑπάρχει ὁμοία καὶ οἱονεὶ εἰκὼν αὐτοῦ, ὁμοία δ' οὖσα τῷ ἀθανάτῳ εἶναι καὶ αὐτὴ ὡσαύτως ἀθάνατος. Τέλος ἡ ψυχὴ εἶναι οὐσία λογικὴ ἀεικίνητος καὶ αὐτεξούσιος, ζωὴν ἐξ ἑαυτῆς ἔχουσα καὶ ἑπομένως ἀθάνατος, ἣν ἀθανασίαν μαρτυρεῖ καὶ πᾶσα ἀπὸ τῆς ψυχῆς τέχνη καὶ ἐπιστήμη καὶ πρᾶξις καὶ θεωρία[4]. Ἡ λογικὴ ψυχὴ ποιεῖται χρῆσιν ὀργανικοῦ σώματος, ὅπερ αἰσθητὸν καὶ ἔνυλον ὂν ἐπιδέχεται ἐπὶ χρόνον τινὰ γένεσιν καὶ φθορὰν ἀλλὰ δὲν διαμένει θνητόν, διότι οὐδὲν παρὰ τοῦ δημιουργοῦ γενόμενον εἶναι παντελῶς θνητόν[5]. Τὸ σῶμα δηλαδὴ συνέστηκεν ἐξ ὕλης καὶ εἴδους, ὧν ἐκείνη μὲν φθείρεται καὶ διαλύεται, τοῦτο δὲ ὡς δημιουργικὸς τοῦ σώματος λόγος μένει ἀδιάφθορον. Διὰ τοῦ εἴδους δύναται τὸ σῶμα νὰ μεταποιηθῇ εἰς ἀθάνατον μετὰ τὴν τῶν ψυχῶν δοκιμασίαν καὶ τὸν προφανῆ τῆς κακίας ἔλεγχον[6]. Ὅπως δὲ τὸ σῶμα οὕτω καὶ ὅλος ὁ ἔνυλος κόσμος

1) Αὐτ. 960.
2) Αὐτ. 968 B.
3) 912 C.
4) 949 B ἑξ. 952 B.
5) 973 B. 969 A.
6) 981 B. 957 B.

θὰ διαλυθῇ καὶ πάλιν θὰ ἔλθῃ εἰς τὴν ζωὴν καὶ οὐδέποτε πλέον θὰ λάβῃ μεταβολὴν ἀλλ' ἔσται ἀθάνατος[1].

Εἶναι εὔδηλον, ὅτι ὁ Αἰνείας ἀποκρούων τὴν περὶ προϋπάρξεως τῶν ψυχῶν καὶ τὴν περὶ ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου θεωρίαν ἀφίσταται τῆς νέας πλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἀντέχεται τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Φαίνεται δ' ὅτι ἐχρησιμοποίησε κατά τε τὴν ὕλην καὶ τὸ εἶδος τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους καὶ μάλιστα τὸν Τίμαιον καὶ Φαῖδρον, Γοργίαν καὶ Φαίδωνα, Πρωταγόραν καὶ Πολιτείαν. Ἐν τῇ παραστάσει τοῦ περὶ ἀναστάσεως τῶν σωμάτων δόγματος ἕπεται Γρηγορίῳ τῷ Νύσσης, οὗ τὰ συγγράμματα Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου καὶ Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως εἶχε βεβαίως πρὸ ὀφθαλμῶν.

2. ***Ζαχαρίας ὁ Μυτιλήνης.*** Ζαχαρίας ὁ σχολαστικὸς ἐπονομαζόμενος καὶ ἐπίσκοπος Μυτιλήνης ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ γενόμενος συνέγραψεν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ἐν συριακῇ μεταφράσει περισωθεῖσαν καὶ διάλογον «Ἀμμώνιον» ἐπιγραφόμενον πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι συναΐδιος τῷ θεῷ ἀλλὰ δημιούργημα αὐτοῦ ἀρχὴν ἔχων καὶ φθειρόμενος. Ὁ θεός, λέγει, ἐδημιούργησε τὸν κόσμον οὐχὶ κατ' ἀνάγκην ἀλλὰ μετ' ἐλευθέρας βουλήσεως[2]· ἀγαθὸς ὢν ἐβουλήθη νὰ ὑπάρχωσι τὰ ὄντα, εἰ καὶ μὴ χρῄζει αὐτῶν ὡς ὢν ἡ πᾶσα αὐτάρκεια. Ὁπότε δ' ὁ θεὸς εἶναι αἰτία μετὰ βουλήσεως καὶ λογισμοῦ ποιοῦσα, πρέπει νὰ εἶναι χρόνῳ πρότερος τοῦ ποιήματος καὶ τῶν δημιουργημάτων. Μόνον τὸ κατ' ἀνάγκην προερχόμενον ἀποτέλεσμα εἶναι σύγχρονον τῷ αἰτίῳ, ὡς ἡ σκιὰ τῷ σώματι καὶ τὸ ἀπαύγασμα τῇ λαμπηδόνι. Ἀλλ' ὁ κόσμος προῆλθεν, ὡς εἴρηται, ἐκ τοῦ θεοῦ οὐχὶ κατ' ἀνάγκην ἀλλὰ μετ' ἐλευθέρας βουλήσεως, διὸ καὶ εἶναι φύσει τε καὶ χρόνῳ ὕστερος τοῦ θεοῦ καὶ ἑπομένως ἔχει ἀρχήν[3]. Ἔπειτα δέ, ἐὰν ὁ κόσμος ἦτο συναΐδιος τῷ θεῷ, οὐδὲν θὰ ὑπῆρχε καθ' ὃ ὁ θεὸς θὰ ἦτο ἀμείνων καὶ ὑπέρτερος τοῦ κόσμου[4]. Προσέτι δὲ ὡς συναΐδια θὰ ὑπῆρχον συγχρόνως καὶ οὐδέτερον θὰ ἐποίει τὸ

1) 973 A. Ἐνταῦθα ἀποκρούει ὁ Αἰνείας τὴν στωϊκὴν διδασκαλίαν, καθ' ἣν ὁ κόσμος πολλάκις φθείρεται καὶ πολλάκις ἀνανεοῦται. Ἔνθ. ἀνωτ. «Οὐκ ἄμεινον ἡ εἰσάπαξ μεταβολή; Καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀναβιώσεται οὐχ ὥστε πάλιν τεθνάναι. Οὐδὲν γὰρ ἔσται θνητόν. Ἀλλὰ πάντα καινὰ καὶ ἀθάνατα καὶ ὁ πᾶς οὗτος κόσμος καὶ ὁ ἄνθρωπος».
2) Migne τόμ. 45, σ. 1068 ἑξ.
3) Αὐτ. 1095 καὶ 1096.
4) 1100 ἑξ.

ἕτερον· ὥστε ὁ θεὸς δὲν θὰ ἦτο ἡ ποιητικὴ αἰτία τοῦ κόσμου[1]. Πρόσθες ὅτι ὡς σύγχρονα θεὸς καὶ κόσμος θὰ ἦσαν ἐκ τῶν σχετικῶν (τῶν πρός τι), ταῦτα δ' εἶναι συνεζευγμένα τῇ σωματικῇ φύσει· οὕτως ὁ θεὸς θὰ ἦτο οὐχὶ ἀσώματον καὶ νοερὸν ὂν ἀλλὰ σωματικόν, ὅπερ ἄτοπον[2]. Οἱ τὰ ἐναντία φρονοῦντες διατείνονται ὅτι ὁ θεὸς δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἄνευ τοῦ κόσμου, διότι ἄνευ αὐτοῦ δὲν θὰ ἦτο δημιουργὸς καὶ ἀγαθὸς καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἀλλ' ἡ ἔνστασις αὕτη δὲν εἶναι, λέγει, ὀρθή, διότι, ἐὰν εἶχε χρείαν ὁ θεὸς τοῦ κόσμου, θὰ ἦτο αἰτιατὸν καὶ οὐχὶ αἴτιον αὐτοῦ[3]. Τὸ δ' ἀληθὲς κατὰ Ζαχαρίαν εἶναι ὅτι ὁ θεὸς καὶ πρὸ τῆς τοῦ κόσμου δημιουργίας ἦτο δημιουργὸς καὶ εὐεργέτης, διότι εἶχε μὲν ἐν ἑαυτῷ ἐξ ἀϊδίου τοὺς δημιουργικοὺς λόγους, τουτέστι τὴν ἔννοιαν τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὄντων, εἶχε δὲ τὴν βούλησιν καὶ τὴν δύναμιν νὰ δημιουργήσῃ ἐνεργείᾳ[4]. Ὅπως ὁ ἰατρὸς εἶναι καὶ λέγεται ἰατρὸς ὡς ἔχων τοὺς ἰατρικοὺς λόγους ἐν ἑαυτῷ, εἰ καὶ μὴ δεικνύει ἐνεργείᾳ ἀεὶ τὴν ἰατρικὴν τέχνην, καὶ πάλιν ὁ τεκτονικὸς καὶ ὁ οἰκοδομικὸς καὶ ὁ ῥητορικὸς εἶναι καὶ λέγονται τοιοῦτοι κατὰ παραπλήσιον λόγον, οὕτω καὶ ὁ θεὸς ὡς ἔχων ἐν ἑαυτῷ τοὺς δημιουργικοὺς λόγους εἶναι καὶ λέγεται δημιουργὸς καὶ δὴ καὶ ὅτε δὲν εἶχεν εἰσέτι δημιουργήσει ἐνεργείᾳ τὸν κόσμον[5]. Εἰ μὴ εἶχεν οὕτω τὸ πρᾶγμα, οὐδὲ νῦν ἔπρεπεν ὁ θεὸς νὰ καλῆται δημιουργὸς ὁπότε δὲν δημιουργεῖ πλέον[6].

Ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι συναΐδιος τῷ θεῷ ἀλλ' ἔχει ἀρχήν. Καὶ ὅπως ἔχει ἀρχὴν οὕτω θὰ ἔχῃ καὶ τέλος μέλλων νὰ φθαρῇ[7]. Ὅτι ἀναγκαίως θὰ φθαρῇ τόδε τὸ πᾶν, φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι τὰ μέρη αὐτοῦ φθείρονται[8]. Ἡ δὲ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου φθορὰ δὲν ἀντίκειται πρὸς τὴν ἀγαθότητα τοῦ θεοῦ ἄλλως τε καὶ διότι ἡ φθορὰ ἔσται πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ κόσμου. Ὁ κόσμος δηλαδὴ δὲν ἀφανίζεται ἄρδην οὐδὲ καταδικάζεται εἰς διηνεκῆ φθορὰν ἀλλὰ δέχεται τὴν πρὸς τὸ κρεῖττον ἀλλοίωσιν καὶ μεταβολὴν καὶ λαμβάνει μετασχηματισμὸν πρὸς τὸ κάλλιον· ἐκ τῆς φθορᾶς θὰ προέλθῃ ἐν καιρῷ τῆς ἀναστάσεως καινὸς καὶ

1) 1112 ἑξ.
2) 1109 C.
3) 1096 A.
4) 1068. 1096 C.
5) 1068.
6) 1072.
7) 1105, πρβλ. καὶ 1084.
8) 1088.

ἀμείνων κόσμος, ὅστις ἔσται ἀθάνατος. Ἔπειτα διὰ τῆς ἐπὶ βραχὺ φθορᾶς καὶ τοῦ μετασχηματισμοῦ μανθάνουσιν αἱ νοεραὶ φύσεις ὅτι οὐχὶ δι' ἀνάγκην ἀλλὰ κατὰ δωρεὰν τοῦ θεοῦ ἐγένοντο αὐταὶ ἀθάνατοι καὶ ἐκ τούτου παρορμῶνται νὰ βλέπωσιν εἰς τὸ πρῶτον καὶ μόνον ἀγαθὸν καὶ νὰ θεωρῶσιν ἀεὶ τὸν εὐεργέτην[1]. Ὅπως λοιπὸν ὁ κόσμος καθόλου οὕτω καὶ τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα ἰδίᾳ θὰ ἀναστῶσι[2] κρείττονα καὶ ἀθάνατα[3].

Ἐπισκοποῦντες τὰ εἰρημένα παρατηροῦμεν ὅτι ὅ τε Αἰνείας καὶ ὁ Ζαχαρίας προθυμοῦνται νὰ ὑπερασπίσωσι τὴν χριστιανικὴν κατὰ τῆς ἐθνικῆς διδασκαλίαν καὶ σπουδάζουσι μάλιστα περὶ δύο, τὴν ἀνασκευὴν τῆς περὶ ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου θεωρίας καὶ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀρχῆς καὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων, πλὴν ὅτι ἐκεῖνος μὲν περὶ τὸ δεύτερον οὗτος δὲ περὶ τὸ πρῶτον ζήτημα κατ' ἐξοχὴν ἠσχολήθη[4].

3. Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος καὶ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος.

1. ***Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος.*** Ἰωάννης ὁ διὰ τὴν φιλεργίαν ἐπικληθεὶς φιλόπονος κατήγετο μὲν ἐκ Καισαρείας ἀλλ' ὀνομάζεται Ἀλεξανδρεὺς ἅτε γενόμενος ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας. Ἔζησε κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα καὶ ὑπῆρξε πολυμαθὴς καὶ πολυγράφος γραμματικός τε καὶ μαθηματικός, θεολόγος καὶ φιλόσοφος. Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ἠκολούθει μάλιστα τῷ Ἀριστοτέλει καὶ συνέγραψεν ὑπομνήματα εἰς τὰ συγ-

1) 1085. 1088. 1129. 1132.

2) Ἡ τῶν σωμάτων ἀνάστασις δὲν εἶναι ἄλογος καὶ ἀδύνατος. Διότι τὰ σώματα διαλυόμενα χωροῦσιν εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθησαν τέσσαρα στοιχεῖα. Ἀλλ' ὅπως συνήθροισε καὶ συνήρμοσεν ὁ σοφὸς καὶ δυνατὸς θεὸς τὰ στοιχεῖα ταῦτα καὶ ἐποίησε κρᾶσιν ἀξιάγαστον καὶ ἀξιοθέατον, οὕτω καὶ θὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν διαλυθεῖσαν ἁρμονίαν καὶ θὰ καλέσῃ πάλιν τὰ στοιχεῖα εἰς ἀδιάλυτον συμφωνίαν. Αὐτ. 1137 ἑξ.

3) Αὐτ. 1132.—Ῥητέον ὅτι αἰτία τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος φθορᾶς εἶναι ἡ παρὰ τοῦ ἀνθρώπου κακὴ χρῆσις τῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ ἁμαρτία. Ἐπειδὴ δηλαδὴ ὁ θεὸς ἐγίνωσκε διὰ τῆς προγνωστικῆς δυνάμεως ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔμελλε νὰ ἁμάρτῃ καὶ καταντήσῃ θνητός, προλαβὼν κατεσκεύασεν αὐτῷ ἐπιτήδειον ἐνδιαίτημα, τ.ἔ. θνητὸν κόσμον. 1133B.

4) Ἔπιθι. Δ. Ρούσσου, Τρεῖς Γαζαῖοι, 1893.—G. Schalkhausser, Aeneas von Gaza als philosoph, 1898. St. Sikorski, De Aenea Gazaeo, 1909.

γράμματα αὐτοῦ. [1]. Καὶ ὁ Φιλόπονος ἀντεμάχετο πρὸς τὴν περὶ ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου θεωρίαν ἐπαγόμενος παρεμφερεῖς τῷ Ζαχαρίᾳ λόγους καὶ ἀποκρούων τὰς ἐνστάσεις τῶν πλατωνικῶν καὶ τῶν ἀριστοτελικῶν. Οἱ πλατωνικοὶ διετείνοντο ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἀΐδιος ὡς ὢν ἀπείκασμα τῆς αἰωνίου ἰδέας. Ἀλλ' ὁ Φιλόπονος ἀντιλέγει ὅτι, εἰ καὶ ὑπάρχουσιν αἱ ἰδέαι αἰώνιοι, δὲν εἶναι ἀνάγκη ὅπως καὶ αἱ τούτων εἰκόνες, τουτέστι τὰ αἰσθητά, εἶναι ἀΐδια· ἡ εἰκὼν προϋποθέτει τὸ παράδειγμα, οὐχὶ καὶ τἀνάπαλιν [2]. Αἱ ἰδέαι εἶναι οἱ δημιουργικοὶ λόγοι καὶ νοήσεις, καθ' ἃς ὁ δημιουργὸς τὰ ὄντα ποιεῖ· περιέχουσι τὴν θείαν πρόνοιαν καὶ εἶναι παραδείγματα τῶν αἰσθητῶν. Τούτου οὕτως ἔχοντος τὰ αἰσθητὰ ἤρτηνται ἐξ ἐκείνων οὐδὲ δύνανται νὰ εἶναι σύγχρονα ἀλλ' ἀνάγκη ὡς ἀπεικάσματα νὰ ὑπάρχωσιν ὕστερα τῶν ἰδεῶν [3]. Οὐχ ἧττον ἀντεπεξήρχετο καὶ πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴν θεωρίαν, καθ' ἣν πᾶσα γένεσις προϋποθέτει ὕλην καὶ ἑπομένως ἡ ὕλη καὶ μετ' αὐτῆς ὁ κόσμος εἶναι ἀγένητος. Ἐνιστάμενος δηλαδὴ ὁ Φιλόπονος παρατηρεῖ πρῶτον μὲν ὅτι οὐχὶ πᾶν γιγνόμενον ἐξ ὕλης γίγνεται, διότι ὑπάρχουσι καὶ ἄϋλα ὄντα· ἔπειτα δὲ δὲν δύναται ἡ ὕλη νὰ εἶναι ἀγένητος, διότι εἶναι δημιούργημα τοῦ θεοῦ καὶ ἀγένητος εἶναι μόνη ἡ πρώτη αἰτία, ὁ θεός [4]. Πρὸς δὲ καὶ τοῦτο οἱ ἐναντίοι διατείνονται, ὅτι ὁ θεός, ἂν ἐδημιούργει τὸν κόσμον ἐν χρόνῳ, θὰ ἦτο μεταβλητὸς ὡς μεταπίπτων ἀπὸ τῆς δυνάμεως εἰς τὴν ἐνέργειαν. Τὴν ἔνστασιν ταύτην ἀποκρούει ὁ Φιλόπονος δεικνύων ὅτι ἡ τοῦ κόσμου δημιουργία οὐδεμία ἐπάγει τῷ θεῷ μεταβολήν· ὁ θεὸς δημιουργῶν τὸν κόσμον δὲν μεταβαίνει ἐκ τῆς δυνάμεως εἰς τὴν ἐνέργειαν, διότι ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου εἶναι καθαρὰ ἐνέργεια τοῦ θεοῦ, παρ' ᾧ δύναμις καὶ ἐνέργεια ταυτίζονται [5]. Ἡ τοῦ θεοῦ δη-

1) Πλὴν τῶν ὑπομνημάτων συνέγραψε 1) φιλοσοφικὴν καὶ θεολογικὴν πραγματείαν ἐπιγραφομένην «Διαιτητὴς ἢ περὶ ἑνώσεως», ἧς ἀποσπάσματα σῴζονται ἐν τῷ περὶ αἱρέσεων ἔργῳ τοῦ Δαμασκηνοῦ. 2) Κατὰ Πρόκλου περὶ ἀϊδιότητος τοῦ κόσμου. 3) Περὶ κοσμοποιΐας καὶ περὶ ἀναστάσεως, ἃ τελευταῖα δὲν διεσώθησαν. Ἐν τῷ περὶ ἀναστάσεως βιβλίῳ διετείνετο ὅτι τὸ ἀναστηθησόμενον σῶμα θὰ διαφέρῃ τοῦ παρόντος. Τὰ θεολογικὰ συγγράμματα καὶ τὰ ὑπομνήματα τοῦ Φιλοπόνου μετεφράσθησαν σχεδὸν πάντα εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν καὶ σφόδρα ἐτιμῶντο ὑπὸ τῶν Σύρων μονοφυσιτῶν.

2) Κατὰ Πρόκλου 2,3.

3) Αὐτ. 2,5.

4) Αὐτ. 11,1 ἑξ.

5) Ἔνθ. ἀνωτ. 4,9. «Κατὰ μηδὲν διαφέρειν ἐπὶ θεοῦ ἕξιν τε καὶ ἐνέργειαν»

μιουργικὴ ἐνέργεια δὲν εἶναι κίνησις ἢ μεταβολὴ ἀλλὰ νοερὰ ἐνέργεια (ἁπλῆ θέλησις), καθ' ἣν οὐδεμία συμβαίνει χρονικὴ ἀπὸ τοῦ ἑτέρου εἰς τὸ ἄλλο μετάβασις [1]. Λοιπὸν ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἀΐδιος καὶ ἄναρχος ἀλλ' ἔχει ἀρχήν· πρὸς δ' ἔτι ὑφίσταται ἀλλοίωσιν καὶ μεταβολήν, καθὰ μαρτυρεῖ ἡ τῶν μερῶν αὐτοῦ μεταβολή. Ἀλλὰ τὸ μεταβλητὸν δὲν εἶναι θεῖον καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ κόσμος εἶναι διάφορος τοῦ θεοῦ, ὅστις ὑπάρχει πάντῃ ἀναλλοίωτος [2]. Αἰτία δέ, δι' ἣν ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἀΐδιος, εἶναι οὐχὶ φθόνος οὐδὲ ἀσθένεια τῆς δημιουργικῆς τοῦ θεοῦ ἐνεργείας ἀλλ' αὐτὴ ἡ τοῦ κόσμου φύσις· τὸ αἰτιατὸν εἶναι διάφορον τοῦ αἰτίου καὶ ἑπομένως ὁ κόσμος διάφορος τοῦ θεοῦ καὶ οὐχὶ συναΐδιος αὐτῷ [3].

Ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι, ὡς ἐδίδαξεν ὁ Ἀριστοτέλης, ἐντελέχεια, τ.ἔ. τελειότης καὶ εἶδος τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλ' οὐσία [4]. Διακρίνονται δ' ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τρεῖς ψυχαί, ἡ φυτικὴ καὶ ἡ ἄλογος καὶ ἡ λογική, ὧν ἑκάστη ἀποτελεῖ ἰδίαν οὐσίαν· πλὴν ἀλλὰ λέγονται καὶ αἱ τρεῖς ψυχαὶ ὡς μία ἕνεκα τῆς πρὸς ἀλλήλας στενῆς συναφείας καὶ τῆς ἐντεῦθεν συμπαθείας καὶ διότι ἡ λογικὴ ψυχὴ ὑποτάττει ἑαυτῇ τὰς ἄλλας καὶ μεταχειρίζεται αὐτὰς ὡς ὄργανα [5]. Ἐκ τῶν ψυχῶν μόνη ἡ φυτικὴ ἀποθνήσκει οὖσα ἀχώριστος ἀπὸ τοῦ παχέος σώματος καὶ συμφθειρομένη αὐτῷ, αἱ δ' ἄλλαι δύο εἶναι ἀθάνατοι πλὴν ὅτι ἡ ἄλογος ψυχὴ λαμβάνει ὡς ὄχημα πνευματικὸν σῶμα, μεθ' οὗ ἔρχεται εἰς τὰ ὑπὸ γῆν δικαστήρια καὶ ἐνταῦθα καθαίρεται καὶ κολάζεται παρέχουσα ποινὴν τῶν οὐχὶ καλῶς βεβιωμένων [6]. Ἐν δὲ τῇ ἀναστάσει ἡ ψυχὴ θὰ λάβῃ πάλιν σῶμα, οὐχὶ τὸ παλαιὸν ἐκεῖνο, ὅπερ ὡς φυσικὸν διεφθάρη καὶ δὲν δύναται νὰ ἀποκατασταθῇ ἀλλὰ νέον ὑπὸ τοῦ θεοῦ δημιουργούμενον σῶμα [7].

Ἐφαρμόσας ὁ Φιλόπονος τὴν ἀριστοτελικὴν ὀντολογίαν ἐπὶ τὴν θεολογίαν παρῆλθεν ὡς ὑπέρμαχος τῆς τριθεΐας, ἣν ἐπειρᾶτο νὰ στηρίζῃ ἐπὶ τῆς διακρίσεως τῶν ἐννοιῶν φύσεως καὶ ὑποστάσεως.

1) Αὐτ. 4,3 ἑξ. αὐτ. 9.

2) Αὐτ. 9,15. 13,10.

3) Αὐτ. 1,4.

4) Ὑπομν. εἰς τὸ περὶ ψυχ. τοῦ Ἀριστ. 1,3 α.

5) Συμβαίνει δηλαδή τι παρεμφερὲς πρὸς τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχήν, ἅπερ προσπίπτουσιν ὡς ἓν καίπερ μὴ ὄντα κατ' ἀλήθειαν ἕν. Ἔνθ. ἀνωτ. 26.

6) Αὐτ. 4 β ἑξ.

7) Οὕτως ἐν τῇ περὶ ἀναστάσεως τοῦ σώματος διδασκαλίᾳ ὁ Φιλόπονος ἀποκλίνει τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος. Φωτίου κωδ. 21.

Φύσις μὲν εἶναι ἡ κοινὴ πολλοῖς οὐσία, καθ' ὅσον νοεῖται καθ' ἑαυτὴν καὶ ἄσχετος πρὸς τὰ ἐν οἷς ἐμφανίζεται καθέκαστα, τουτέστιν «ὁ κοινὸς τοῦ εἶναι λόγος» [1]. Ὑπόστασις δὲ ἢ πρόσωπον εἶναι ἡ εἰρημένη φύσις, καθ' ὅσον ὑπάρχει ἐν τοῖς καθέκαστα καὶ ἐν αὐτοῖς περιγράφεται διά τινων ἰδιοτήτων, καθ' ἃς τὰ τῆς αὐτῆς φύσεως κοινωνοῦντα ἀλλήλων διαφέρουσι [2]. Τὴν διάκρισιν τῶν ἐννοιῶν τούτων μεταφέρων ὁ φιλόσοφος εἰς τὴν θεολογίαν παρατηρεῖ ὅτι μία μὲν ὑπάρχει φύσις τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος, τρεῖς δὲ αἱ τούτων ὑποστάσεις ἢ τὰ πρόσωπα. Μία εἶναι ἡ φύσις τῆς θεότητος ἢ ὁ κοινὸς τῆς θείας φύσεως λόγος, ὅστις θεωρεῖται αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν καὶ χωρίζεται διὰ τοῦ νοῦ ἀπὸ τῆς ἰδ ότητος ἑκάστης ὑποστάσεως. Αὕτη δὴ ἡ θεία φύσις ἢ ἡ θεία οὐσία ἀφαιρεῖται διὰ τοῦ νοῦ ἀπὸ τῶν τριῶν θείων ὑποστάσεων, ὧν ἑκάστη οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ θεία φύσις κατ' ἴδιον τρόπον ὑπάρχουσα καὶ δι' ὡρισμένων ἰδιοτήτων ἀπὸ τῶν ἄλλων ὑποστάσεων διακρινομένη. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ τῶν θείων προσώπων πρὸς τὴν θείαν φύσιν σχέσις εἶναι οἵα ἡ τῶν ἀτόμων πρὸς τὸ εἶδος ἐν τοῖς δημιουργήμασι [3]· κατ' ἀλήθειαν ὑπάρχουσι τὰ τρία τῆς θεότητος πρόσωπα, ἡ δὲ μία τῆς θεότητος φύσις εἶναι ἁπλῶς ἡ κοινὴ ἔννοια ἡ ἐκ τῶν προσώπων ἐκείνων δι' ἀφαιρέσεως τοῦ νοῦ ἡμῶν προϊοῦσα [4].

2. ***Λεόντιος ὁ Βυζάντιος.*** Οὗτος περὶ τὸ 485 πιθανῶς ἐν Βυζαντίῳ γεννηθεὶς [5] φαίνεται ὅτι πρωΐμως τὸν μοναχικὸν ἠσπάσατο βίον καὶ ζωηρῶς μετέσχε τῶν περὶ τῆς φύσεως τοῦ Χριστοῦ διεξαγομένων τότε συζητήσεων καὶ ἐρίδων. Συνέγραψε λόγους τρεῖς κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανιστῶν καὶ δύο συγγράμματα κατὰ τοῦ μονοφυσίτου πατριάρχου Ἀντιοχείας Σευήρου [1]. Ὁ Λεόντιος ὁμολογεῖ διαρρήδην ὅτι οὐδὲν λέγει ἴδιον ἀλλὰ πάντα ἔχει λάβει ἐκ τῶν Πατέρων [2]. Ὡς κυρίας πηγὰς χρησιμοποιεῖ Βασίλειον τὸν Ναζιανζηνόν, Κύριλλον τὸν Ἀλεξανδρείας, Ἐφραὶμ τὸν Ἀντιοχείας, ἐνίοτε δὲ καὶ τὸν ψ-Διονύσιον. Οὐ μόνον δ' ἐν τοῖς θεολογικοῖς ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς φιλοσοφικοῖς ζητήμασι στοιχεῖ καθόλου τοῖς Πατράσι καὶ ἰδίᾳ Βασιλείῳ καὶ Γρηγορίῳ τῷ Ναζιαζηνῷ. Πλὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων χρησιμοποιεῖ καὶ καθαρῶς φιλοσοφικὰ ἔργα, τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ Πορφυρίου καὶ τὰς ὑπὸ τούτου καὶ τῶν μαθητῶν ἐπεξεργασθείσας κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ἃς ἐφαρμόζει εἰς τὴν θεολογίαν καὶ μάλιστα εἰς τὰ περὶ τριάδος καὶ φύσεως τοῦ Χριστοῦ προβλήματα. Διαλαμβάνει περὶ τῶν ἐννοιῶν γένους καὶ εἴδους καὶ διαφορᾶς καὶ συμβεβηκότος καὶ περὶ τῆς σχέσεως οὐσίας ἢ φύσεως πρὸς τὴν ὑπόστασιν ἢ πρόσωπον. Οὐσία εἶναι, λέγει, πρᾶγμα ὑφεστὼς τ.ἔ. τὸ καθ' ἑαυτὸ ὑπάρχον ὄν, ἐνῷ συμβεβηκὸς εἶναι τὸ οὐχὶ καθ' ἑαυτὸ ὑπάρχον ἀλλ' ἐν ἑτέρῳ τὸ εἶναι ἔχον καὶ ἀεὶ περὶ τὴν οὐσίαν θεωρούμενον [3]. Οὐσία δὲ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς φύσεως εἶναι τὸ κοινόν, τὸ κατὰ πολλῶν λεγόμενον, ἐνῷ ἡ ὑπόστασις [4] χαρακτηρίζεται δι' ἀθροίσματος συμβεβηκότων μὴ κατηγορουμένων ἑτέρου [5]. Ἡ μὲν ὑπόστασις εἶναι καὶ φύσις, ἡ δὲ φύσις δὲν ὑπάρχει πλέον καὶ ὡς ὑπόστασις· διότι ἡ μὲν φύσις ἐπιδέχεται τὸν λόγον τοῦ εἶναι ἡ δὲ ὑπόστασις καὶ τὸν τοῦ καθ' ἑαυτὸν εἶναι [6]. Ἐντεῦθεν ἔρχεται ὁ Λεόντιος εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐνυποστάτου, ὅπερ σημαίνει φύσιν μὴ οὖσαν μὲν

---

1) Δαμασκ. Περὶ αἱρέσ. ἔκδ. Migne τόμ. 94. σελ. 745 B «Φύσιν μὲν οὖν οἴεται (ἡ ἐκκλησία) τὸν κοινὸν τοῦ εἶναι λόγον τῶν τῆς αὐτῆς μετεχόντων οὐσίας, ὡς ἀνθρώπου παντός, τὸ λογικόν, θνητόν, νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικόν. Τούτῳ γὰρ οὐδεὶς ἀνθρώπων διενήνοχεν».

2) Ἔνθ. ἀνωτ. Ὑπόστασιν δέ, ἤγουν πρόσωπον, (οἴεται) τὴν ἰδιοσύστατον τῆς ἑκάστης φύσεως ὕπαρξιν καί, ἵνα οὕτως εἴπω, περιγραφήν, ἐξ ἰδιοτήτων τινῶν συγκειμένην, καθ' ἃς ἀλλήλων οἱ τῆς αὐτῆς κεκοινωνηκότες φύσεως διαφέρουσι· καὶ συντόμως εἰπεῖν, ἅπερ ἄτομα προσαγορεύειν τοῖς ἐκ τοῦ Περιπάτου φίλον.».

3) Αὐτ. 748.

4) Πρβλ. Überweg, Grundris 1[12], 197.

5) Τὰ κατὰ τὸ πρόσωπον καὶ τὴν συγγραφικὴν δρᾶσιν τοῦ Λεοντίου διεφώτισαν αἱ ἔρευναι τοῦ Loofs. "Leontius von Byzanz und die gleichnamigen Schriftsteller der Griech. Kirche„. 1887.

1) Τὰ συγγράμματα ταῦτα εἶναι «Ἐπίλυσις τῶν ὑπὸ Σευήρου προβεβλημένων συλλογισμῶν» καὶ «Τριάκοντα κεφάλαια κατὰ Σευήρου»· (ἴδ. ἔκδ. Migne τομ. 86). Ἡ δὲ τῶν λοιπῶν γνησιότης δὲν εἶναι ἀναμφισβήτητος. Ὁ Loofs ἀναφέρει εἰς τὸν Λεόντιον καὶ μέγα μὲν ἀλλὰ μὴ περισωθὲν ἔργον ἐπιγραφόμενον Σχόλια καὶ ὑποστηρίζει ὅτι τοῦτο ὑπῆρξε βάσις τῶν (παρὰ Migne ἔνθ. ἀνωτ. εὑρισκομένων) ἔργων, περὶ αἱρέσεων, κατὰ μονοφυσιτῶν, κατὰ Νεστοριανῶν. Διάφορον γνώμην ἔχει ὁ Junglas, καθ' ὃν τὸ περὶ αἱρέσεων σύγγραμμα ἀρχῆθεν ἐπιγραφόμενον «σχόλια Λεοντίου ἀπὸ φωνῆς Θεοδώρου» ἤρτηται μὲν πάντως ἐκ τοῦ Λεοντίου ἀλλ' εἶναι ἔργον τοῦ κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἑβδόμης ἑκατονταετηρίδος γενομένου ἀββᾶ καὶ φιλοσόφου Θεοδώρου.

2) Migne 86, 1, 1343 D.

3) Αὐτ. 86, 1, 1277 D.

4) Ἰσοδύναμα τῇ ὑποστάσει ἐκδέχεται ὁ Λεόντιος τὸ πρόσωπον, ἄτομον, ὑποκείμενον. Αὐτ. 86, 1, 1305 C.

5) Αὐτ. 86, 2, 1917 AB. 1915 BC.

6) Αὐτ. 86, 1, 1280 A.

αὐτὴν ὑπόστασιν ἀλλ' ὑπάρχουσαν ἐν ὑποστάσει [1]. Οὕτως ἐνυπόστατον μὲν εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα συνερχόμενα εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἐνυπόστατον δὲ πάλιν ὁ θεῖος λόγος καὶ ἡ σὰρξ συνελθόντα εἰς τὸν Χριστόν [2]. Ἐν δὲ τῇ ψυχολογίᾳ ἀκολουθεῖ ὁ φιλόσοφος τοῖς νέοις πλατωνικοῖς. Τὴν ψυχὴν ὁρίζει ὡς οὐσίαν, ἀσώματον, αὐτοκίνητον καὶ ἑπομένως ἀθάνατον καὶ ἀνώλεθρον ἀποφαίνει δὲ τὴν πρὸς τὸ σῶμα ἕνωσιν αὐτῆς ὡς γινομένην κατὰ θεῖον καὶ τῆς φύσεως κρείττονα λόγον [3]. Σῶμα καὶ ψυχὴ εἶναι δύο διάφοροι καὶ ἰδίας ἑκατέρα ἐνεργείας ἔχουσαι φύσεις, αἵτινες ὅμως διὰ τῆς θείας δυνάμεως ἡνώθησαν εἰς μίαν ὑπόστασιν [4]. Ὅτι ἐν τοῖς φιλοσοφήμασι τοῦ Λεοντίου συνάπτονται ἀριστοτελικὰ καὶ νέα πλατωνικὰ διανοήματα, εἶναι προφανές [5]. Ρητέον δ' ὅτι ὁ Λεόντιος ἀνέπτυξεν εὐρύτερον τὴν ἐφαρμογὴν φιλοσοφικῆς μεθόδου εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ συνεπλήρωσε τὸν σχηματισμὸν τῶν εἰς τὴν τριάδα καὶ τὸ χριστολογικὸν πρόβλημα ἀναφερομένων ἐννοιῶν, αἵτινες ἦσαν ἐν χρήσει κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας καὶ ὅλον τὸν μέσον αἰῶνα.

4. Ψ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης.

1. ***Συγγράμματα τοῦ Ψευδωνύμου Ἀρεοπαγίτου.*** Τέσσαρα συγγράμματα [6] καὶ δέκα ἐπιστολαὶ σφόδρα ἀλλήλοις συναφῆ κατά τε τὴν ὕλην καὶ τὸ εἶδος ὑπάρχοντα παρεδόθησαν φέροντα τὸ ὄνομα Διονυσίου τοῦ Ἀεροπαγίτου [7]. Ταῦτα προῆλθον εἰς τὸ φανερὸν ἐν τῇ

1) Αὐτ. 1277 D. 1280 AB.

2) Ἔνθ. ἀνωτ. 1604 BC.

3) Αὐτ. 86,1, 1281 B. 86,2, 1940 B.

4) 86, 1, 1280 B. 1281 BC.

5) Περὶ Λεοντίου τοῦ Βυζαντίου ἔπιθι F. Loofs (ἴδ. ἀνωτ.) πρβ. τοῦ αὐτοῦ πραγματείαν ἐν τῇ Realenzyklop. f. protest. Theol. und Kirche 3 ἔκδ. 1902 καὶ Byzantin. Zeitschr. 5,185—191. Αὐτ 6,417—419. T. Junglas, Leontius von Byzanz. Studien zu seinen Schriften κτλ. 1908· πρβλ. καὶ Überweg—Geyer, 5.667.

6) Τὰ ἔργα ταῦτα, ἃ ὁ συγγραφεὺς πάντα ἀνατίθησι τῷ πρεσβυτέρῳ Τιμοθέῳ ἐπιγράφονται «Περὶ θείων ὀνομάτων», «Περὶ μυστικῆς θεολογίας», «Περὶ τῆς οὐρανίας ἱεραρχίας», «Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας».

7) Ὁ συγγραφεὺς χαρακτηρίζει ἑαυτὸν ὡς Διονύσιον μαθητὴν τοῦ ἀποστόλου Παύλου (Περὶ θείων ὀνομάτων 2,11. 3,2) καὶ ἀπευθύνει τὰς πραγματείας καὶ ἐπιστολὰς πρὸς μαθητὰς τοῦ Παύλου, Τιμόθεον καὶ Τίτον καὶ Γάϊον καὶ

ἐν Κων/πόλει κατὰ διαταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ τῷ 531 ἢ 533 γενομένῃ θρησκευτικῇ διαλέξει μεταξὺ ὀρθοδόξων καὶ Σευηριανῶν. Τότε δὴ οἱ μὲν Σευηριανοὶ (μέτριοι μονοφυσῖται) ἐπεκαλέσαντο μάρτυρας ὑπὲρ τῆς ἑαυτῶν διδασκαλίας ἄλλους τε καὶ τὰ συγγράμματα Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, ὁ δὲ Ὑπάτιος ὁ Ἐφέσου ὁ τῶν ὀρθοδόξων συνήγορος ἀπέκρουσεν ὡς νόθα τὰ εἰς τὸν Ἀρεοπαγίτην προσνεμόμενα συγγράμματα, ἅτινα ἄλλως οὔτε ὁ Κύριλλος οὔτε ὁ Ἀθανάσιος οὔτε ἄλλοι ἐγίνωσκον. Καὶ ὅμως ταῦτα ὕστερον ἔτυχον κατὰ μικρὸν καὶ παρὰ τῶν καθολικῶν τιμῆς καὶ κύρους, ὅπερ ηὐξήθη μάλιστα ἐξ ὅτου Μάξιμος ὁ ὁμολογητὴς συνέταξεν εἰς αὐτὰ ὑπομνήματα. Καθ' ὅλον τὸν μέσον αἰῶνα ἐθεωροῦντο ἀναμφισβητήτως ὡς ἔργα Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου καὶ ἔσχον μεγίστην ῥοπὴν ἐπὶ τὴν σχολαστικὴν φιλοσοφίαν, ἀφ' οὗ χρόνου μετεφράσθησαν εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τοῦ ἀββᾶ Ἱλδουΐνου (Hilduinus) καὶ ὕστερον εὐστοχώτερον ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Σκώτου. Οἱ δε μυστικοὶ τοῦ μέσου αἰῶνος ἐξ αὐτῶν ἐλάμβανον ἀφορμὰς τῆς ἑαυτῶν θεωρίας [1]. Ἀλλ' ἡ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἀναπτυχθεῖσα ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἐλεγκτικὴ τάσις ἐπέρρωσε τὰς ὑπὸ τοῦ Ὑπατίου ἐπεγερθείσας πάλαι ἀντιρρήσεις· τὸ ἐντεῦθεν σφοδρὰ καὶ μακρὰ ἐπηκολούθησεν ἔρις καὶ συζήτησις περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος συγγραμμάτων [2]. Καὶ ὅτι μὲν ταῦτα δὲν εἶναι ἔργα Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου οὐδεμία δύναται εὐλόγως νὰ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία, ζητεῖται δὲ μόνον ὁ ἀκριβέστερος καθορισμὸς τοῦ τῆς συγ-

ἄλλους. Λέγει ὅτι ἐν Ἡλιουπόλει ὢν εἶδε τὴν ἐν τῷ σωτηρίῳ σταυρῷ γενομένην ἔκλειψιν (Ἐπιστ. 7,2) καὶ ὅτι παρέστη εἰς τὴν ταφὴν τῆς θεομήτορος (Περὶ θείων ὀνομ. 3,2). Ἐκ τούτων καὶ ἄλλων τοιούτων εἰδήσεων παραχθέντες καὶ παλαιοὶ συγγραφεῖς ἀνήνεγκον τὰ εἰρημένα ἔργα εἰς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην.

1) Τὴν ἐπὶ τοὺς μυστικοὺς καὶ τοὺς σχολαστικοὺς ἐπίδρασιν τῶν ψευδωνύμων τούτων συγγραμμάτων μαρτυροῦσι καὶ τὰ εἰς αὐτὰ ὑπὸ πολλῶν γραφέντα ὑπομνήματα, ὡς ὑπὸ τοῦ Οὔγωνος, Ῥοβέρτου Grosseteste, Ἀλβέρτου τοῦ μεγάλου, Θωμᾶ τοῦ Ἀκυνάτου, Διονυσίου Carthusianus.

2) Τὸ νόθον τῶν συγγραμμάτων ὑπεστήριζον ἤδη ὁ Λαυρέντιος Valla καὶ ὁ Morinus ὕστερον δὲ ὁ J. Stiglmayr καὶ ὁ H. Koch. Ὁ Hipler (Dionysius d. Areopagite, 1861) παρετήρησεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ποιεῖται ὑπαινιγμούς, ἐξ ὧν φαίνεται ὅτι ἔδρασε κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς τετάρτης ἑκατονταετηρίδος ἐν Αἰγύπτῳ διδάσκαλος κατηχητικῆς σχολῆς· προήνεγκε δὲ τὴν εἰκασίαν ὅτι πρέπει ὁ συγγραφεὺς νὰ ταυτισθῇ τῷ παρὰ Σῳζομενῷ (Ἐκκλησ. ἱστορ. 6,31) μνημονευομένῳ μοναχῷ καὶ κατηχητῇ Διονυσίῳ τῶν Ρινοκουρούρων. Τῇ γνώμῃ τοῦ Hipler συνετάχθησαν πολλοὶ ἐρευνηταί.

γραφῆς χρόνου. Ἐπειδὴ ὁ συγγραφεὺς φαίνεται ὑποστὰς ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῶν νέων πλατωνικῶν καὶ ἔχων γνῶσιν τῶν νεωτέρων τῆς νέας πλατωνικῆς σχολῆς ὀπαδῶν, Ἰαμβλίχου καὶ μάλιστα τοῦ Πρόκλου [1], διὰ τοῦτο καὶ δι᾽ ἄλλους λόγους [2] εἶναι πιθανώτατον ὅτι ἡ τῶν συγγραμμάτων τούτων σύνταξις ἐγένετο ὑπ᾽ ἀγνώστου περὶ τὸ τέλος τοῦ πέμπτου καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἕκτου αἰῶνος [3]. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν ψευδωνύμων συγγραμμάτων, νῦν δὲ ἴδωμεν τὰ ἐν αὐτοῖς περιεχόμενα κυριώτατα θεωρήματα.

2. ***Θεολογία.*** Πλανῶνται οἱ τὴν γνῶσιν τοῦ θεοῦ ἐφικτὴν διὰ τῆς νοήσεως ὑπολαμβάνοντες καὶ ἀγνοοῦσιν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἐν ἀδύτοις καὶ ἐν ἀποκρύφῳ, θεία κρυφιότης [4]. Εἰς τὸν θεὸν δὲν δύνανται νὰ ἀναφέρωνται αἱ ἡμέτεραι γνώσεις, διότι αὗται εἶναι γνώσεις τῶν ὄντων καὶ περιορίζονται εἰς αὐτά, ἐνῷ ὁ θεὸς εἶναι ἐπέκεινα πάσης οὐσίας καὶ κρείττων παντὸς λόγου καὶ πάσης νοήσεως [5]. Οὐδ᾽ εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίσωμεν τὸν θεὸν ἐκ τοῦ κόσμου ὡς τὸ αἴτιον ἐκ τοῦ αἰτιατοῦ· διότι τὸ αἰτιατὸν ἔχει μὲν κατὰ τὸ δυνατὸν τὴν εἰκόνα τοῦ αἰτίου ἀλλ' αὐτὸ τὸ αἴτιον εἶναι ἐκτὸς τοῦ αἰτιατοῦ καὶ ὑπέρτερον αὐτοῦ. Ἐάν τις εἴπῃ ὅτι ἡ αὐτοζωὴ ζῇ καὶ τὸ αὐτόφως φωτίζεται, δὲν θέλει εἴπει ὀρθῶς πλὴν ἐὰν νοῇ καθ᾽ ἕτερον τρόπον, ὅτι δηλαδὴ τῷ αἰτίῳ ὑπάρχει ἐν μείζονι βαθμῷ καὶ οὐσιωδῶς πρότερον ὅ,τι ὑπάρχει τῷ αἰτιατῷ [6]. Ὁ θεὸς καθ᾽ ὑπεροχὴν αἴτιος ὢν παντὸς αἰσθητοῦ οὐδὲν

[1]) Ὁ J. Stiglmayr καὶ ὁ H. Koch ἀπέδειξαν περιφανῶς ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐχρησιμοποίησεν ἐπιμελῶς τὰ ἔργα τοῦ Πρόκλου καὶ ὅτι παρέσχεν ἐν τῷ περὶ θείων ὀνομάτων συγγράμματι περίληψιν ἔργου τοῦ Πρόκλου ἐν λατινικῇ γλώσσῃ-μόνον περισωθέντος καὶ ἐπιγραφομένου De malorum subsistentia.

[2]) Ὁ συγγραφεὺς γινώσκει (Περὶ ἐκκλησ. ἱεραρ. 3,2) ὅτι τελουμένου τοῦ μυστηρίου τῆς συνάξεως τὸ τῆς ἐκκλησίας πλήρωμα ἔψαλλε τὴν καθολικὴν ὁμολογίαν (τὸ Πιστεύω), ὅπερ ἔθος γινώσκομεν ὅτι ἤρξατο ἀπὸ τοῦ ἔτους 476. Προστεθήτω ὅτι ὑπάρχουσιν ἐνδείξεις ὅτι ὁ συγγραφεὺς εὑρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑνωτικοῦ, δι' οὗ ὁ αὐτοκράτωρ Ζήνων ἐπειράθη τῷ 482 νὰ ἑνώσῃ ὀρθοδόξους καὶ μονοφυσίτας.

[3]) Εἶναι πιθανὴ ἡ γνώμη τοῦ J. Stiglmayr, καθ' ἣν τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος συγγράμματα προῆλθον ἔκ τινος τῶν ἑνωτικῶν τῶν πειρωμένων νὰ διαλλάξωσι τοὺς ἄκρους μονοφυσίτας καὶ τοὺς αὐστηροὺς ὀρθοδόξους.

[4]) Περὶ μυστ. θεολ. 1,2. Περὶ θείων ὀνομ. 4,2. 22.

[5]) Περὶ θείων ὀνομ. 1,4. 1,5. 4,3.

[6]) Αὐτ. 1,8.

ἔχει γνώρισμα τοῖς αἰσθητοῖς ἀνῆκον· οὔτε ἀνούσιος εἶναι οὔτε ἄζωος οὔτε ἄλογος οὔτε ἄνους, δὲν ἔχει οὔτε σχῆμα οὔτε εἶδος οὔτε ποιότητα οὔτε ποσότητα· οὐδ᾽ ἐν τόπῳ ὑπάρχει, οὔτε ὁρᾶται οὔτε ἐπαφὴν αἰσθητὴν ἔχει· δὲν ὑφίσταται ἀλλοίωσιν ἢ φθορὰν ἢ μερισμὸν ἢ στέρησιν ἢ ῥοὴν ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον [1]. Οὐδὲ τῶν νοητῶν ἔχει γνώρισμα ὁ καθ' ὑπεροχὴν παντὸς νοητοῦ αἴτιος· οὔτε ψυχὴ εἶναι οὔτε νοῦς· δὲν ἔχει φαντασίαν ἢ δόξαν ἢ λόγον ἢ νόησιν· οὔτε λόγος εἶναι οὔτε νόησις· οὔτε ἀριθμὸς εἶναι οὔτε τάξις οὔτε μέγεθος οὔτε σμικρότης οὔτε ἰσότης οὔτε ἀνισότης οὔτε ὁμοιότης οὔτε ἀνομοιότης [2]. Ὁ θεὸς εἶναι ἐπέκεινα πάσης οὐσίας καὶ πάσης γνώσεως καὶ σοφίας [3], ὑπεριδρυμένος ὑπὲρ νοῦν καὶ ὑπὲρ οὐσίαν, ὑπὲρ τὸ εἶδος καὶ τὴν ζωήν, ὑπὲρ τὰς ὅλας ἀρχὰς καὶ τάξεις, ὑπὲρ πάντα τὰ ὄντα καὶ τὰ γινωσκόμενα, ὑπὲρ πᾶσαν θέσιν καὶ ὑπὲρ πᾶσαν ἀφαίρεσιν· εἶναι ὑπερφυὴς καὶ ὑπερούσιος, ὑπερτελὴς καὶ ὑπερπλήρης [4] ἀόρατος καὶ ἄγνωστος, ἀκατάληπτος καὶ ἀνεξιχνίαστος, ἄφθεγκτος καὶ ἀκατονόμαστος [5]. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ θεὸς ὑπάρχει ὑπερούσιος καὶ ὑπερώνυμος, ἡ ὑπὲρ πάντα λόγον καὶ νοῦν κρυφιότης, ἡ ὑπὲρ πάντα ὑπερουσίως ὑπεροῦσα ὑπερθεότης, φανερὸν ὅτι εἶναι ὅλως ἀδύνατον νὰ νοήσωμεν καὶ χαρακτηρίσωμεν αὐτόν [6]. Κατ' οὐδένα τρόπον εἶναι δυνατὸν νὰ νοήσωμεν καὶ παραστήσωμεν τὸν θεόν· οὐδεμία μονὰς ἢ τριάς, οὐδεὶς ἀριθμός, οὐδεμία ἑνότης ἢ γονιμότης οὐδὲ ἄλλο τι τῶν ὄντων ἑρμηνεύει τὴν ὑπὲρ πάντα λόγον καὶ νοῦν κρυφιότητα τῆς ὑπὲρ πάντα ὑπερούσης ὑπερθεότητος. Ἡ θεότης δὲν ἔχει ὄνομα οὐδ᾽ ἔννοιαν ἀλλ᾽ εἶναι ἀπρόσιτος καὶ ὑπὲρ πάντα. Καὶ αὐτὸ δὲ τὸ πάντων σεμνότατον ὄνομα τῆς ἀγαθότητος ἀναφέρομεν εἰς τὸν θεὸν οὐχὶ ὡς εὐαρμοστοῦν αὐτῷ ἀλλ᾽ ἐκ πόθου ὅπως νοῶμέν τι καὶ λέγωμεν περὶ τῆς ἀρρήτου ἐκείνης φύσεως [7]. Προσνέμοντες ἄρα τῷ θεῷ παντοίους διορισμοὺς εἴτε ἀποφατικοὺς εἴτε καταφατικοὺς δὲν ἀξιοῦμεν ὅτι γινώσκομεν τὸν θεὸν καθ' ἑαυτὸν ἀλλ᾽ ἁπλῶς πειρώμεθα νὰ προσεγγίσωμεν τὴν θείαν οὐσίαν τῇ ἡμετέρᾳ γνώσει [8]. Ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ δημιουργήματα

[1]) Περὶ μυστ. θεολ. 4.

[2]) Αὐτ. 5.

[3]) Περὶ θείων ὀνομ. 7,1. 7,4.

[4]) Αὐτ. 1,4. 2,10. 13,1. Περὶ μυστ. θεολ. 5. Ἐπιστ. 1.

[5]) Περὶ θείων ὀνομ. 7,1. 2,4.

[6]) Περὶ θείων ὀνομ. 13,3. 2,7. 1,4.

[7]) Περὶ θείων ὀνομ. 13,3.

[8]) Διακρίνεται θεολογία καταφατικὴ καὶ θεολογία ἀποφατική, ὧν ἐκείνη μὲν ἀναφέρει τῷ θεῷ θετικούς, αὕτη δὲ ἀρνητικοὺς διορισμούς· ἐκείνη

σκοποῦντες τὸν θεὸν λέγομεν ὅτι οὗτος εἶναι τὸ ὄντως ὂν καὶ τῶν ὄντων ἁπάντων οὐσιοποιόν, ἀρχὴ καὶ μέτρον τῶν αἰώνων, ὁ αἰὼν τῶν αἰώνων, ὁ ὑπάρχων πρὸ τῶν αἰώνων, ὀντότης τῶν χρόνων καὶ αἰὼν τῶν ὄντων. Δὲν εἶναι δὲ ὁ θεὸς σχετικῶς ἀλλ' ἀπολύτως ἀπεριόριστον ὄν, περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῷ ὅλον τὸ εἶναι καὶ ὑπάρχει αὐτὸς τὸ «εἶναι» τῶν ὄντων [1]. Εἶναι παρὼν πᾶσι ἀλλὰ δὲν εἶναι πάντα παρόντα αὐτῷ· δὲν εἶναι ἐν τόπῳ, ὥστε νὰ ἀπῇ ἀπό τινος ἢ νὰ μεταβῇ ἐξ ἑτέρων εἰς ἕτερα. Ἀλλ' ἅμα εἶναι ἡ ὑπὲρ πάντα καὶ πάντων περιληπτικὴ ἀπειρία· ἁπλῶς καὶ ἀπεριορίστως περιλαμβάνει πάντα ἐν ἑαυτῷ [2]. Ὁ θεὸς εἶναι πάντων τῶν ὄντων ἀρχὴ καὶ τέλος [3], ἀρχὴ μὲν ὡς αἴτιος τέλος δὲ ὡς τὸ οὗ ἕνεκα καὶ πέρας πάντων. Προέχει ὑπὲρ τὰ ὄντα πάντα καὶ ποιεῖ αὐτὰ νὰ ὑπάρχωσιν, εἶναι τοῖς πᾶσι καὶ πανταχοῦ παρών· προέρχεται εἰς πάντα καὶ ὅμως μένει ἐφ' ἑαυτοῦ καὶ ἵσταται καὶ πάλιν οὔτε ἵσταται οὔτε κινεῖται καὶ δὲν ἔχει ἀρχὴν καὶ μέσον καὶ τέλος [4]. Εἶναι προὼν καὶ ἀρχὴ καὶ αἰτία πάντων· αὐτὸς ὑπάρχει πρὸ πάντων καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνεστήκασιν· ἐάν τι ὁπωσοῦν ὑπάρχῃ, ἐν τῷ προόντι καὶ ἔστι καὶ ἐπινοεῖται καὶ σῴζεται. Πάντα μετέχουσιν αὐτοῦ καὶ παρὰ τοῦ προόντος τὸ εἶναι ἔλαβον. Ὅπως δὲ ἡ μονὰς ἔχει ἐν ἑαυτῇ πάντα ἀριθμὸν καὶ τὸ κέντρον περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῷ πάσας τοῦ κύκλου τὰς γραμμάς, οὕτω καὶ ὁ θεὸς περιέχει τὰς τῶν ὄντων ἀρχὰς καὶ τὰ ὄντα πάντα [5]. Ὁ θεὸς εἶναι δύναμις καὶ ὑπερέχει πάσης δυνάμεως· εἶναι μάλιστα ἀπειροδύναμος, διότι οὐ μόνον παράγει πᾶσαν δύναμιν ἀλλὰ καὶ ὑπάρχει ὑπὲρ πᾶσαν δύναμιν καὶ ὑπὲρ τὴν αὐτοδύναμιν [6]. Ὁ αὐτὸς θεωρεῖται ὡς τὸ ἀπόλυτον καλὸν καὶ ἀγαθόν, ἀγάπη καὶ δικαιοσύνη, σωτηρία καὶ

μὲν κατέρχεται ἀπὸ τοῦ πρώτου εἰς τὰ ἔσχατα αὕτη δὲ τοὐναντίον ἀνέρχεται ἀπὸ τῶν ἐσχάτων εἰς τὰ πρώτιστα. (Περὶ μυστ. θεολ. 2 καὶ 3. Περὶ θείων ὀνομ. 7,3). Καὶ εἶναι μὲν ἀμφότεροι οὗτοι οἱ διορισμοὶ ἀνεπαρκεῖς πρὸς τὸν ὑπὲρ πᾶσαν θέσιν καὶ πᾶσαν ἀφαίρεσιν ὑπάρχοντα θεὸν ἀλλ' ὅμως οἱ ἀρνητικοὶ πρέπει νὰ θεωρῶνται αἱρετώτεροι ὡς ἀφιστάντες τὴν ψυχὴν ἀπὸ τῶν συγγενῶν αὐτῇ πραγμάτων καὶ ἄγοντες ταύτην διὰ τῶν θείων νοήσεων, ὑπὲρ ἃς ὑπάρχει ὁ θεός. (Περὶ μυστ. θεολ. 5. Περὶ οὐρ. ἱεραρ. 2,3. Περὶ θείων ὀνομ. 13,3)·

1) Περὶ θείων ὀνομ. 5,4. 7,3.

2) Ἐνθ. ἀνωτ. 3,1. 1,7.

3) Αὐτ. 4,10 «καὶ ἔστιν (ὁ θεὸς) πάντων ἀρχὴ καὶ πέρας ὑπεράρχων καὶ ὑπερτελής».

4) Αὐτ. 5,10.

5) Αὐτ. 5,5 καὶ 6.

6) Αὐτ. 8,1 καὶ 2.

ἀπολύτρωσις, παντελὴς ἁγιότης καὶ ἄχραντος καθαρότης [1]. Ἀλλὰ καὶ ἀντίθετοι διορισμοὶ προσνέμονται τῷ θεῷ· οὗτος εἶναι τὸ μέγα καὶ τὸ μικρόν, τὸ ταὐτὸν καὶ τὸ ἕτερον, τὸ ὅμοιον καὶ τὸ ἀνόμοιον, ἡ στάσις καὶ ἡ κίνησις. Μέγας μὲν εἶναι ὁ θεός, διότι πᾶν μέγεθος παράγει, πάντα τόπον περιέχει, πάντα ἀριθμὸν ὑπερβάλλει, πᾶσαν ἀπειρίαν διαβαίνει· μικρὸς δέ, διότι ἐκφεύγει πάντα ὄγκον καὶ διάστημα καὶ χωρεῖ καὶ ἐνεργεῖ ἐπὶ πάντα καὶ διὰ πάντων ἀκωλύτως καὶ ἀνεμποδίστως [2]. Εἶναι τὸ ταυτόν, διότι ὑπάρχει ἀΐδιος καὶ ἄτρεπτος, ἔχει ἀεὶ κατὰ ταὐτὰ καὶ ὡσαύτως, εὑρίσκεται ἐν πᾶσιν ὡσαύτως καὶ μένει αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ἐφ' ἑαυτοῦ σταθερῶς καὶ ἀχράντως ἐν τοῖς καλλίστοις πέρασι τῆς ὑπερουσίου ταυτότητος ἱδρυμένος· εἶναι δὲ πάλιν καὶ τὸ ἕτερον, διότι γίνεται πάντα ἐν πᾶσι διὰ τὴν πάντων σωτηρίαν [3]. Ὅμοιον δ' ὂν εἶναι ὁ θεός, διότι μένει ὅλως ὁ αὐτὸς ἑαυτῷ μόνιμος καὶ ἀμέριστος· ἀνόμοιον δέ, διότι διαφέρει πάντων καὶ οὐδὲν εἶναι ὅμοιον τῷ θεῷ [4]· Καὶ ἵσταται μέν, καθ' ὅσον μένει αὐτὸς ἐν ἑαυτῷ καὶ ἐνεργεῖ κατὰ ταὐτὰ καὶ ὡσαύτως· κινεῖται δὲ πάλιν, καθ' ὅσον ἄγει εἰς οὐσίαν καὶ συνέχει τὰ πάντα καὶ προνοεῖ περὶ πάντων καὶ ὑπάρχει ἐν πᾶσι διὰ τῆς ἀσχέτου πάντων περιοχῆς καὶ τῆς ἐπὶ τὰ ὄντα πάντα προνοητικῆς προόδου καὶ ἐνεργείας [5].

3. ***Θεὸς καὶ κόσμος.*** Ἐν τῷ θεῷ ἐξ ἀϊδίου ὑπάρχουσι πάντων τῶν ὄντων αἱ ἰδέαι ἢ τὰ *παραδείγματα*, ἅτινα καὶ *προορισμοὶ* λεγόμενα ἀποτελοῦσι τὴν οὐσίαν τῶν δημιουργημάτων (*οὐσιοποιοὺς λόγους*) καὶ εἶναι θεῖα καὶ ἀγαθὰ θελήματα· κατὰ ταῦτα ὁ θεὸς τὰ ὄντα πάντα καὶ προώρισε καὶ παρήγαγε [6]. Αἰτία δὲ τῆς ἐκ τοῦ θεοῦ παραγωγῆς τῶν δημιουργημάτων εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ ἄπειρος ἐκείνου ἀγαθότης [7]. Ὁ θεὸς δηλαδὴ καθ' ὑπεροχὴν ὑπάρχων ἀγαθός, δὲν μένει ἐν ἑαυτῷ ἄγονος ἀλλὰ γίνεται ἔξω ἑαυτοῦ καὶ ἐκχεῖται εἰς πάντα μεταδίδων τὴν ἑαυτοῦ ἀγαθότητα [8]. Ἐξέρχεται τρόπον τινὰ ἑαυ-

---

1) Αὐτ. 4,7. 4,1. 8,7. 8,9. 12,2.

2) Αὐτ. 9,1—4.

3) Αὐτ. 9,4 καὶ 5.

4) Αὐτ. 9,6 καὶ 7.

5) Αὐτ. 9,8 καὶ 9.

6) Περὶ θείων ὀνομ. 5,8.

7) Περὶ οὐραν. ἱεραρ. 4,1.

8) Περὶ θείων ὀνομ. 4,10 «Αὐτὸς γὰρ ὁ ἀγαθοεργὸς τῶν ὄντων ἔρως, ἐν τἀγαθῷ καθ' ὑπερβολὴν προϋπάρχων, οὐκ εἴασεν αὐτὸν ἄγονον ἐν ἑαυτῷ μένειν,

τοῦ καὶ πολλαπλασιάζεται, προέρχεται ἐπὶ πάντα καὶ γίνεται ἐν παντί[1]. Ἀλλ' οὐδὲν ἧττον μένει ἐν ἑαυτῷ ἓν καὶ ἁπλοῦν[2], ἀμέριστον καὶ ἀσκέδαστον, ἡνωμένον ἑαυτῷ ὑπὲρ πᾶσαν ἕνωσιν[3]. Ὥστε ὁ θεὸς οὔτε δαπανᾶται εἰς τὰ πολλὰ καὶ μένει ἀμιγής, καθὰ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου, ὅπερ πολλὰ φωτίζον μένει ἓν καὶ μονοειδές, ἢ καθὰ ἡ δύναμις τῆς τέχνης, ἥτις πολλὰ κατασκευάσασα τεχνητὰ μένει πάλιν ἐν ἑαυτῇ, ἢ ἡ φωνὴ ἥτις ὑπὸ πολλῶν ἀκοῶν μετέχεται ὡς μία καὶ ἡ αὐτή[4]. Ὅπως δὲ προέρχονται πάντα ἐκ τοῦ θεοῦ, οὕτω καὶ τείνουσι πρὸς αὐτὸν ὡς ἀρχὴν καὶ συνοχὴν καὶ τέλος καὶ πέρας δημιουργικόν· ἡ θεία ἄρα ἀγαθότης ἐκχεῖται ἐπὶ πάντα καὶ πάλιν ἐπαναφέρει εἰς ἑαυτὴν πάντα τὰ ἐσκεδασμένα ὡς εἰρήνη τῆς καθολικῆς ὁμονοίας ἀπεργαστική[5]. Ἀλλὰ πάντα ὅμως τὰ ἐκ τοῦ θεοῦ προερχόμενα ὄντα δὲν εἶναι οὔτε τῷ θεῷ οὔτε ἀλλήλοις ὁμοίως τέλεια. Δὲν εἶναι ὅμοια κατὰ τὴν τελειότητα τῷ θεῷ, διότι κατὰ γενικὴν ἀρχὴν τὰ αἰτιατὰ ὑπολείπονται τῶν αἰτίων[6]. Οὐδ' ἀλλήλοις εἶναι τὰ ὄντα ὁμοίως τέλεια, διότι δὲν μετέχουσι πάντα ἐξ ἴσου τῆς θείας ἀγαθότητος ἀλλὰ τὰ μὲν μᾶλλον τὰ δὲ

ἐκίνησε δὲ αὐτὸν εἰς τὸ πρακτικεύεσθαι κατὰ τὴν ἁπάντων γενητικὴν ὑπερβολήν». Αὐτ. 4,12.

1) Περὶ θείων ὀνομ. 2,11. 11,1. 5,4. Ὁπότε τὰ ὄντα πάντα προέρχονται ἐκ τοῦ θεοῦ, φανερὸν ὅτι οὐδὲν εἶναι ὄντως κακόν. Ἄλλως δὲ τὸ κακὸν δὲν ὑπάρχει ὅλως καθ' ἑαυτὸ οὐδ' εἶναί τι θετικὸν ἀλλὰ μόνον ἔλλειψις καὶ στέρησις τοῦ ἀγαθοῦ. Αὐτ. 4,19 ἑξ. 31. 32·

2) Ἡ μὲν μονὴ τοῦ θεοῦ ἐν ἑαυτῷ λέγεται συμβολικῶς θεῖος ὕπνος ἡ δὲ ἔξοδος ἐξ ἑαυτοῦ καὶ ἡ εἰς τὰ ὄντα πρόοδος καλεῖται ἐγρήγορσις. Ἐπιστ. 9,6.

3) Περὶ θείων ὀνομ. 2,11 «Δωρουμένη γὰρ πᾶσι τοῖς οὖσι καὶ ὑπερχέουσα τὰς τῶν ὅλων ἀγαθῶν μετουσίας, ἡνωμένως μὲν διακρίνεται, πληθύνεται δὲ ἑνικῶς καὶ πολλαπλασιάζεται ἐκ τοῦ ἑνὸς ἀνεκφοιτήτως».

4) Αὐτ. 2,11. 11,1. 5,9.

5) Αὐτ. 4,4. «Καὶ ὥσπερ πάντα πρὸς ἑαυτὴν ἡ ἀγαθότης ἐπιστρέφει καὶ ἀρχισυναγωγός ἐστι τῶν ἐσκεδασμένων, ὡς ἐναρχικὴ καὶ ἑνοποιὸς θεότης καὶ πάντα αὐτῆς ὡς ἀρχῆς, ὡς συνοχῆς, ὡς τέλους ἐφίεται· καὶ τἀγαθόν ἐστιν . . . . ἐξ οὗ τὰ πάντα ὑπέστη καὶ ἔστιν ὡς ἐξ αἰτίας παντελοῦς παρηγμένα καὶ ἐν ᾧ τὰ πάντα συνέστηκεν ὡς ἐν παντοκρατορικῷ πυθμένι φρουρούμενα καὶ διακρατούμενα, καὶ εἰς ὃ τὰ πάντα ἐπιστρέφεται, καθάπερ εἰς οἰκεῖον ἑκάστῳ πέρας, καὶ οὗ ἐφίεται πάντα, τὰ μὲν νοερὰ καὶ λογικὰ γνωστικῶς, τὰ δὲ αἰσθητικὰ αἰσθητικῶς, τὰ δὲ αἰσθήσεως ἄμοιρα τῇ ἐμφύτῳ κινήσει τῆς ζωτικῆς ἐφέσεως, τὰ δὲ ἄζωα καὶ μόνον ὄντα τῇ πρὸς μόνην τὴν οὐσιώδη μέθεξιν ἐπιτηδειότητι» πβλ. καὶ 11,1.

6) Αὐτ. 2,8. «Οὐδὲ γὰρ ἔστω ἀκριβὴς ἐμφέρεια τοῖς αἰτιατοῖς καὶ τοῖς αἰτίοις».

ἧττον[1], ὡς ἕκαστον δύναται νὰ μετέχῃ αὐτῆς[2]. Ἀλλὰ τὶς ἆρα εἶναι ἡ πρὸς τὸν θεὸν σχέσις τῶν δημιουργημάτων; Ὁ θεὸς παρίσταται[3] ὡς τὸ κέντρον τῶν σφαιρῶν τῶν ἐκ τῶν τάξεων τῶν δημιουργημάτων σχηματιζομένων. Περὶ τὸ θεῖον δηλαδὴ κέντρον τάσσονται οἱονεὶ περιφερικῶς τὰ δημιουργήματα, ἅτινα κατὰ σειρὰν ἀεὶ μᾶλλον κατιοῦσαν καθίστανται τοσούτῳ ἀτελέστερα ὅσῳ μᾶλλον ἀπὸ τοῦ κέντρου ἐκείνου ἀπομακρύνονται. Ἐντεῦθεν προέρχονται διάφοροι ὄντων τάξεις, αἵτινες ὅμως δὲν εἶναι κεχωρισμένα ἀπ' ἀλλήλων ἀλλὰ συνάπτονται ἀλλήλαις οὕτως, ὥστε ἑκάστη ἀνωτέρα ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὴν κατωτέραν καθαίρουσα καὶ φωτίζουσα καὶ τελειοῦσα αὐτήν[4]. Ἡ διακόσμησις αὕτη τῶν ὄντων καὶ ἡ πρὸς ἄλληλα σχέσις αὐτῶν καλεῖται ἱ ε ρ α ρ χ ί α[5], ἧς σκοπὸς εἶναι ἡ πρὸς τὸν θεὸν κατὰ τὸ δυνατὸν ἀφομοίωσις ἡ ἐπιτυγχανομένη διὰ τῆς καθάρσεως καὶ τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς τελειώσεως[6]. Διακρίνονται δὲ οὐράνιαι καὶ ἐπίγειοι ἱεραρχίαι[7]. Αἱ οὐράνιαι ἱεραρχίαι εἶναι τρεῖς καὶ ἑκάστη αὐτῶν εἶναι τριαδικὸς διάκοσμος, τουτέστι περιλαμβάνει τρεῖς τάξεις. Ἡ μὲν πρώτη τῶν οὐρανίων ἱεραρχιῶν ἔχει τὰ Σεραφὶμ καὶ τὰ Χερουβὶμ καὶ τοὺς Θρόνους[8], ἡ δὲ μέση αὐτῶν περιλαμβάνει τὰς Κυριότητας καὶ τὰς Δυνάμεις καὶ τὰς Ἐξουσίας[9], ἡ δὲ τελευταία ἔχει τὰς Ἀρχάς, τοὺς Ἀγγέλους, τοὺς Ἀρχαγγέλους[10].

---

1) Ὅπως αἱ ἡλιακαὶ ἀκτῖνες διαδίδονται εἰς ἄλλα μὲν ἐμφανέστερον εἰς ἄλλα δὲ ἀμυδρότερον καὶ πάλιν ὅπως ἡ τοῦ πυρὸς θερμότης ἔρχεται εἰς ἄλλα μὲν μᾶλλον εἰς ἄλλα δὲ ἧττον ἀναλόγως τῆς τῶν σωμάτων ὕλης, οὕτω καὶ ὁ θεὸς ἀποκαλύπτεται ἐν ἄλλοις μὲν τελειότερον ἐν ἄλλοις δὲ ἀτελέστερον. Περὶ οὐρ. ἱεραρ. 13,3.

2) Αὐτ. 4,20 πβλ. καὶ 8,7 καὶ 9. Περὶ ἐκκλησ. ἱεραρ. 1,2 «μετέχουσι δὲ οὐχ ἑνιαίως ταὐτοῦ τε καὶ ἑνὸς ὄντος ἀλλ' ὡς ἑκάστῳ τὰ θεῖα ζυγὰ διανέμει κατ' ἀξίαν τὴν ἀποκλήρωσιν».

3) Ἐπιθ. τὰ συγγράμματα τὰ περὶ τῆς οὐρανίας ἱεραρχίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας.

4) Περὶ οὐρ. ἱεραρ. 3,1. 7,2. πβλ. καὶ 4,3. 9,2. 10,2.

5) Αὐτ. 3,1 καὶ 2.

6) Περὶ οὐρ. ἱεραρ. 3,2. 8,2. 10,1, Περὶ ἐκκλ. ἱεραρ. 1,4.

7) Ἀρχὴ καὶ οὐσία πάσης ἱεραρχίας καὶ θεαρχικωτάτη δύναμις εἶναι ὁ Χριστός, ὁ τοῦ θεοῦ ἐνανθρωπήσας υἱός, οὗ ἡ ἐνσάρκωσις ὑπάρχει καὶ τοῖς ἀνωτάτοις ἀγγέλοις ἄγνωστος καὶ ἄρρητος. Ὁ Χριστὸς ἐν τῇ ἐκφάνσει καὶ μετὰ τὴν ἔκφανσιν μένει κρύφιος καὶ τὸ μυστήριον αὐτοῦ εἶναι ἄγνωστον καὶ ἄρρητον. Περὶ ἐκκλ. ἱεραρ. 1,1. Περὶ θείων ὀνομ. 2,9. Ἐπιστ. 3. 4.

8) Περὶ τούτων γίνεται διεξοδικὸς λόγος ἐν τῷ περὶ οὐρ. ἱεραχ. κεφ. 7.

9) Ἔνθ. ἀνωτ. κεφ. 8.

10) Αὐτ. κεφ. 9.

Πᾶσαι αἱ εἰς ἐννέα τάξεις[1] τεταγμέναι οὐράνιαι καὶ νοηταὶ καὶ νοεραὶ οὐσίαι καὶ δυνάμεις καὶ ἐνέργειαι ἔχουσι ζωὴν ἀτελεύτητον καὶ ἀμείωτον καὶ εἶναι καθαραὶ ἀπὸ πάσης ὕλης καὶ γενέσεως, πάσης φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου[2]· ζῶσιν ὑπὲρ τὰ ἄλλα, νοοῦσι καὶ γινώσκουσιν ὑπὲρ αἴσθησιν καὶ λόγον καὶ ἐφίενται τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ ὑπὲρ πάντα τὰ ὄντα[3]. Μετὰ τὰς οὐρανίας οὐσίας καὶ ἀκριβέστερον εἰπεῖν μετὰ τὴν τῶν ἀγγέλων τάξιν ἔρχονται κατὰ σειρὰν αἱ ψυχαὶ τῶν ἀνθρώπων.

4. ***Ἀνθρωπολογία.*** Ὁ ἄνθρωπος συνέστηκεν ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς. Αὕτη ὑπάρχει μὲν ἔλλογος καὶ νοερὰ καὶ ἀνώλεθρος δύναται δὲ καὶ ὀφείλει νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ ἀπόλυτον ἀληθές[4]. Τὸ δ᾽ ἀληθὲς εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὸ ἀπόλυτον ἐξικνούμεθα οὐχὶ εὐθὺς καὶ εὐχερῶς ἀλλὰ κατὰ μικρὸν καὶ δυσχερῶς. Πρὸ παντὸς ὀφείλομεν νὰ ἀποστῶμεν τῶν χαμαιζήλων καὶ ταπεινῶν καὶ νὰ καθαρθῶμεν ἀπὸ πάσης ἐνύλου καὶ ἀκαθάρτου ἡδονῆς[5] οὗ καθαρμοῦ ἐλλείποντος ἀδύνατον νὰ προέλθῃ ἡ τοῦ ὄντως ἀγαθοῦ ἀγάπη[6]. Ἔπειτα δὲ συμβάλλεται εἰς τὴν τοῦ σκοποῦ ἐπίτευξιν ἡ τῶν δημιουργημάτων παρατήρησις[7] καὶ ἡ ἐπίγειος ἱεραρχία, ἥ τε νομικὴ καὶ ἡ ἐκκλησιαστική. Ἡ κατὰ νόμον ἱεραρχία παρέχει τὴν ἀλήθειαν δι᾽ ἀμυδρῶν εἰκόνων καὶ ἀσθενῶν ἀπεικονισμάτων, οὐχὶ δηλονότι εὐδιάκριτον ἀλλ᾽ ἐπίτηδες περικεκαλυμμένην δι᾽ ἱερῶν συμβόλων καὶ διὰ παραπετασμάτων, ὅπως μὴ ἀποβαίνῃ τῇ

---

1) Ἑκάστη μὲν τῶν ἀνωτέρων τάξεων ἔχει τὰς ἰδιότητας τῶν κατωτέρων ἀλλ᾽ αὗται δὲν ἔχουσι τὰς τελειότητας ἐκείνων. Αὐτ. 11,2. 12,2. 13,3.

2) Ἑκάστη ἀνωτέρα τάξις τῶν ἀγγέλων εἶναι τελειοτέρα τῆς κατωτέρας καὶ φωτίζει καὶ τελειοῖ αὐτήν. Περὶ ἐκκλ. ἱεραρ. 6,6. Περὶ οὐρ. ἱεραρ. 12,3.

3) Περὶ θείων ὀνομ. 4,1. 5,7.

4) Περὶ θείων ὀνομ. 4,2. Ὀφείλομεν νὰ ἀκολουθῶμεν τῇ φύσει, καθ᾽ ἣν πάντα τείνουσιν ἀναλόγως τῆς οἰκείας δυνάμεως εἰς τὸν θεόν. Περὶ οὐραν. ἱεραρ 4,1. Περὶ θείων ὀνομ. 1,1. 2,6.

5) Ἡ ψυχὴ ἐφίεται κατὰ φύσιν τοῦ θεοῦ καὶ ὄντως καλοῦ καὶ ὑπὸ τοῦ ζήλου πρὸς αὐτὸν θερμαίνεται καὶ κινεῖται. Οὗτος εἶναι ὁ οἰκεῖος τῇ ψυχῇ ἀπαθὴς καὶ θεῖος ἔρως, οὗτινος εἴδωλον καὶ ἔκπτωσις εἶναι ὁ ἐμπαθὴς καὶ σωματικὸς ἔρως ἐκκαίων καὶ αὐτὸς τὴν ψυχὴν οὐχὶ ὅμως εἰς τὸ ἄϋλον καὶ μόνιμον ἀλλ᾽ εἰς τὸ ἔνυλον καὶ παροδικόν. Περὶ θείων ὀνομ. 4,12—15.

6) Περὶ ἐκκλ. ἱεραρ. 1,3.

7) Ἡ τῶν δημιουργημάτων καλλονὴ μηνύει τὸν γενεσιουργὸν θεόν· διότι τὰ διάφορα ὄντα εἶναι εἰκόνες τινὲς τῶν ἐν τῷ θεῷ παραδειγμάτων καὶ δημιουργικῶν λόγων. Περὶ θείων ὀνομ. 7,3.

ἀσθενεῖ νοερᾷ ὄψει ἐπιβλαβής[1]. Τελειοτέρα τῆς ἱεραρχίας ταύτης καὶ μέση μεταξὺ τῆς οὐρανίας καὶ τῆς νομικῆς εἶναι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία[2], ἥτις μετ᾽ ἐκείνης μὲν ἔχει κοινὸν τὰς ἱερὰς θεωρίας μετὰ ταύτης δὲ τὰ αἰσθητὰ σύμβολα[3]. Τέλος καὶ σκοπὸς τῆς τοιαύτης παρασκευῆς εἶναι ἡ τῆς ἱερᾶς ἀληθείας ὅρασίς τε καὶ γνῶσις, ἡ τῆς ἑνοειδοῦς τελειώσεως ἔνθεος μέθεξις, ἑνὶ λόγῳ ἡ θέωσις, τουτέστιν ἡ πρὸς τὸν θεόν, ὅσον τὸ δυνατόν, ἀφομοίωσις καὶ ἕνωσις[4]. Ἐὰν θέλῃ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐπιτύχῃ τῆς μυστικῆς ἀνυψώσεως καὶ ἐποπτεύσῃ τὸ θεῖον, πρέπει νὰ καταλίπῃ τὰς αἰσθήσεις καὶ τὰς νοερὰς ἐνεργείας, πάντα τὰ οὐκ ὄντα καὶ τὰ ὄντα, καὶ νὰ ἀναχθῇ[5] εἰς τὴν ἀκροτάτην κορυφήν, ἔνθα ἁπλούμενος ὑπὲρ τὰς νοήσεις βυθίζεται ἐν ἁγίᾳ σιγῇ εἰς τὸν μυστικὸν τῆς ἀγνωσίας ζόφον[6] καὶ γινόμενος θεοειδὴς διανοεῖται ἐν ἀπροσίτῳ φωτὶ ἡνωμένος μετὰ τοῦ θεοῦ[7]. Ἡ μυστικὴ καὶ παντελὴς ἀγνωσία εἶναι ἅμα καὶ ὑψίστη γνῶσις. Διότι ἀγνοοῦντες τότε τὸν θεόν, τουτέστι καταλείποντες πάντας τούς τε θετικοὺς καὶ ἀρνητικοὺς τῆς θείας οὐσίας διορισμοὺς γνωρίζομεν τὸν θεόν, καθ᾽ ὅσον εἶναι δυνατόν, αὐτὸν ἐφ᾽ ἑαυτοῦ, τὸν θεὸν ἐν τῇ ἀπολύτῳ καὶ ὑπὲρ πάντα τὰ ὄντα ὑπάρξει[8]. Ἐνῷ λοιπὸν ὁ θεὸς περικαλύπτεται ὑπὸ τῶν δημιουργημάτων, ἡμεῖς ἀνερχόμεθα ἐν μυστικῇ ἀνυψώσει ταῦτα πάντα καὶ

---

1) Οἱ μὲν ἄγγελοι λαμβάνουσι τὴν ἀληθῆ γνῶσιν ἔνδοθεν διὰ τῆς νοερᾶς αὐτῶν δυνάμεως οἱ δὲ ἄνθρωποι ἔξωθεν διὰ παρατηρήσεως τῆς δημιουργίας καὶ διδασκαλίας καὶ ἄλλων συμβόλων Περὶ ἐκκλ. ἱστορ. 1, 4. προλ. Περὶ θείων ὀνομ. 7, 2.

2) Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία εἰκὼν οὖσα τῆς οὐρανίας περιέχει τρεῖς τάξεις, τὴν τῶν ἀρχιερέων καὶ ἱερέων καὶ διακόνων. Περὶ ἐκκλ. ἱεραρ. 5,6 καὶ 7

3) Αὐτ. 5, 2.

4) Περὶ ἐκκλ. ἱεραρ. 1,3. 2, 1. Περὶ οὐρ. ἱεραρ. 1,2.

5) Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀνύψωσις συντελεῖται τὸ μὲν διὰ τοῦ ἀνθρώπου τὸ δὲ καὶ κατ᾽ ἐξοχὴν διὰ τοῦ θεοῦ. Διότι ὁ μὲν ἄνθρωπος σπεύδει πρὸς τὰς θείας ἐλλάμψεις ὁ δὲ θεὸς φωτίζει καὶ ἀνάγει προσηκόντως τοὺς σπεύδοντας (Περὶ οὐρ. ἱεραρ. 1, 1 καὶ 2. 12, 3. Περὶ θείων ὀνομ. 4, 2). Σημειῶδες δ᾽ ὅτι ὁ θεῖος φωτισμὸς γεννᾶται ἐμμέσως διὰ τῶν οὐρανίων νῶν. Περὶ θείων ὀνομ. 13,3.

6) Περὶ μυστ. θεολ. 1, 1. 1, 3. «Καὶ τότε καὶ αὐτῶν ἀπολύεται τῶν ὁρωμένων καὶ τῶν ὁρώντων καὶ εἰς τὸν γνόφον τῆς ἀγνωσίας εἰσδύνει τὸν ὄντως μυστικόν, καθ ὃν ἀπομυεῖ πάσας τὰς γνωστικὰς ἀντιλήψεις καὶ ἐν τῷ πάμπαν ἀναφεῖ καὶ ἀοράτῳ γίγνεται, πᾶς ὢν τῶν πάντων ἐπέκεινα, καὶ οὐδενὸς οὔτε ἑαυτοῦ οὔτε ἑτέρου, τῷ παντελῶς δὲ ἀγνώστῳ τῆς πάσης γνώσεως ἀνενεργησίᾳ κατὰ τὸ κρεῖττον ἑνούμενος καὶ τῷ μηδὲν γινώσκειν ὑπὲρ νοῦν γινώσκων».

7) Περὶ θείων ὀνομ. 4,11.

8) Περὶ μυστ. θεολ. 2. Περὶ θείων ὀνομ. 2,7. Περὶ ἐκκλησ. ἱεραρ. 1,3.

ἀφαιροῦντες τὰ πάντα γινώσκομεν ἐκείνην τὴν ἀγνωσίαν [1]. Τοῦτο δὴ τοῦτο εἶναι τοῦ ἀνθρώπου ἡ θέωσις.

Τὰ εἰρημένα δεικνύουσιν ἐναργῶς ὅτι τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος συγγράμματα περιέχουσι θεωρήματα, δι' ὧν διήκει ἰσχυρὰ ἡ νέα πλατωνικὴ ἀρχή [2]. Ὁ θεὸς τίθεται ὑπὲρ τὸν νοῦν ἀπρόσιτος ὑπάρχων πᾶσι καὶ ὑπὲρ πάντα. Γινόμενος δ' ἔξω ἑαυτοῦ προέρχεται ἐπὶ πάντα καὶ ποιεῖ πάντα χωρὶς νὰ παύηται μένων ἐν ἑαυτῷ καὶ χωρὶς νὰ ἀποβάλλῃ τι τῆς ἑαυτοῦ οὐσίας. Οὕτως ὑπάρχει ὁ θεὸς διὰ τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως ἐν πᾶσι· τὰ πάντα εἶναι ἐν τῷ θεῷ ἀλλ' οὐδὲν τῶν πάντων εἶναι ὁ θεός [3]. Ἀλλ' ἡ τῶν δημιουργημάτων ἀτέλεια καὶ διαφορὰ δὲν ἑρμηνεύεται, ὡς προσεδοκᾶτο, ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἐκφάνσεως τοῦ θεοῦ ἀλλ' ἐκ τῆς πρὸς τὸ θεῖον μᾶλλον ἢ ἧττον δεκτικῆς φύσεως τῶν ὄντων. Τοιαύτη ἐξήγησις θὰ προσῆκε τοῖς δημιουργήμασιν, ἐὰν εἶχον αὐτοτελῆ καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοῦ θεοῦ ὕπαρξιν, ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἐὰν τὰ ἀναπτυσσόμενα θεωρήματα εἶχον χαρακτῆρα δυϊσμοῦ. Ὡσαύτως μόνον ἀπὸ τοιαύτης ἀρχῆς δυϊστικῆς ἐπιχειρουμένη ἑρμηνεία τοῦ κόσμου θὰ συνεχώρει τὴν παραδοχὴν τῆς ἐν τῷ θεῷ ὑπάρξεως ἰδεῶν ὡς παραδειγμάτων τῶν καθ' ἕκαστα ὄντων. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῶν προκειμένων ἔργων ὑπέστη οὐχ ἧττον καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀρχαίας Ἀκαδημείας. Τέλος καὶ τὸ φιλοσόφημα τοῦτο ἀπαιτεῖ τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀποκορυφοῦται εἰς τὴν μυστικὴν πρὸς τὸν θεὸν ἕνωσιν, τὴν τοῦ ἀνθρώπου θέωσιν [4].

---

1) Περὶ μυστ. θεολ. 2.

2) Ἰδίᾳ ἐμφαίνεται ἐν αὐτοῖς ἡ ἐπίδρασις τῶν μεταγενεστέρων νέων πλατωνικῶν, Ἰαμβλίχου καὶ μάλιστα τοῦ Πορφυρίου.

3) Περὶ θείων ὀνομ. 4,4 «Ἐν τοῖς πᾶσι γάρ, καὶ οὐδὲν τῶν ἁπάντων τὸ θεῖόν ἐστιν» πβλ. Πλωτ. Ἐν. 5, 5, 9. 6, 5, 3.

4) Ἐκ τῶν περὶ τοῦ λεγομένου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου διαλαβόντων μνημονευτέοι οἵδε· F. Hipler ἰδ. ἀνωτ. Τοῦ αὐτοῦ De theologia librorum qui sub D. A. nomine feruntur 1871—1885.—J. Dräseke, Dion. von Rhinokorura, 1889.—T. Stiglmay, De Neoplatoniker Proklus als Vorlage des sogen. Dion. Areopag. 1894.—H. Proklus als Quelle d. Dion. Areop. in der Lehre von Bösen, philol. 1895, σ. 438—454. -- H. Wertz, Die Gottes Lehre des Pseudo-Dion. Areog. und ihre Einwirkung auf Thomas von Aquin. 1908.—Lassen, Ps Dionysius de Areopagiet, 1919.—ἐπιθ. Überweg—Geyer, [11] σ. 667 ἑξ.

5. Μάξιμος ὁ ὁμολογητής.

1. ***Βίος καὶ συγγραφή.*** Μάξιμος ὁ ἐπονομαζόμενος ὁμολογητὴς ἐγεννήθη περὶ τὸ ἔτος 580 ἐν Κων)πόλει [1]. Διὰ πολλῶν ἀρετῶν ὑπὸ τῆς φύσεως κοσμηθεὶς καὶ ἐπιμελοῦς ἀγωγῆς ἐν τῷ εὐγενεῖ αὐτοῦ οἴκῳ τυχὼν τοσοῦτον ηὐδοκίμησεν, ὥστε μετεκλήθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου εἰς τὴν μυστικὴν ὑπηρεσίαν καὶ διωρίσθη πρῶτος ὑπογραφεὺς τῶν βασιλικῶν ὑπομνημάτων. Ἀλλὰ καταλιπὼν τῷ 630 δόξαν καὶ τιμὴν καὶ χρήματα ἀπεχώρησεν εἰς τὸ ἐν Χρυσοπόλει μοναστήριον καὶ καρεὶς μοναχὸς παρεκλήθη νὰ καταστῇ καθηγεμὼν τῶν συνασκητῶν. Μετὰ μεγάλης σφοδρότητος καὶ θεολογικῆς ἐμβριθείας ὑπερεμάχησε τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας κατὰ τῆς αἱρέσεως τῶν μονοθελητῶν καὶ μάλιστα κατὰ τῆς λεγομένης ἐκθέσεως τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου. Ἐπὶ δὲ Κώνσταντος τοῦ δευτέρου κατεδιώχθη ἀπηνῶς διὰ τὴν ἀνένδοτον ἐν τῇ ὁμολογίᾳ ἐμμονήν· καθείρχθη ἐν Κων)πόλει καὶ εἶτα αἰκισθεὶς καὶ τὴν γλῶσσαν ἐκτμηθεὶς καὶ ἀκρωτηριασθεὶς ἐξωρίσθη εἰς Λαζικήν, ἔνθα καὶ ἐτελεύτησε τῷ 662. Ὁ Μάξιμος κατέλιπε πολλὰ συγγράμματα, ὧν μνημονεύομεν μόνον τὰ φιλοσοφικὸν ὁπωσοῦν ἔχοντα χαρακτῆρα. Τοιαῦτα δ' εἶναι. α) Πρὸς Θαλάσσιον τὸν ὁσιώτατον πρεσβύτερον καὶ ἡγούμενον περὶ διαφόρων ἀπόρων τῆς θείας Γραφῆς, ὅπερ ἔργον διαλαμβάνει μὲν περὶ χωρίων τῆς ἁγίας Γραφῆς ἀλλ' ἅπτεται καὶ φιλοσοφικῶν ζητημάτων. β) Κεφάλαια περὶ ἀγάπης, περιλαμβάνοντα τέσσαρας ἑκατοντάδας γ) Κεφάλαια σ' περὶ θεολογίας καὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ υἱοῦ θεοῦ. δ) Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικὰ καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας. ε) Περὶ ψυχῆς. ς) Μυσταγωγία. ζ) Περὶ διαφόρων ἀποριῶν τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου. η) Πεύσεις καὶ ἀποκρίσεις καὶ ἐρωτήσεις καὶ ἐκλογαὶ διαφόρων κεφαλαίων ἀπορουμένων. Ὁ Μάξιμος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῆς Γραφῆς ἐφαρμόζει καθ' ὑπερβολὴν τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον ἔχει δὲ λόγον ἐν πολλοῖς ἀνώμαλον καὶ ἀσαφῆ.

2. ***Θεολογία.*** Ὁ τὰ αἰσθητά, λέγει, οὐχὶ ἁπλῶς διὰ τῆς αἰσθήσεως παρατηρῶν ἀλλὰ διὰ τοῦ νοῦ τὸν ἐν ἑκάστῳ κτίσματι λόγον διερευνῶν εὑρίσκει τὸν θεὸν καὶ μανθάνει ἀπὸ τῆς προβαλλομένης μεγα-

---

1) Τὰ κατὰ τὸν βίον καὶ τὴν ἄθλησιν τοῦ Μαξίμου μανθάνομεν κατὰ μέγα μέρος παρά τινος ἀγνώστου θαυμαστοῦ αὐτοῦ· ὅρα Migne 90,67—110.

λουργίας τῶν ὄντων ὅτι ὁ θεὸς ὑπάρχει ἡ αἰτία αὐτῶν [1]. Ὅπως ὁ ἥλιος ἀνατέλλων καὶ τὸν κόσμον φωτίζων δεικνύει ἑαυτὸν καὶ τὰ ὑπ' αὐτοῦ φωτιζόμενα πράγματα, οὕτω καὶ ὁ τῆς δικαιοσύνης Ἥλιος τῷ καθαρῷ νῷ ἀνατέλλων δεικνύει καὶ ἑαυτὸν καὶ τοὺς λόγους πάντων τῶν γιγνομένων. Τὸν θεὸν γινώσκομεν οὐχὶ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ ἀλλ' ἐκ τῆς θείας μεγαλουργίας καὶ προνοίας τῶν ὄντων· διὰ τούτων ὡς δι' ἐσόπτρων κατανοοῦμεν τὴν ἄπειρον ἀγαθότητα καὶ σοφίαν καὶ δύναμιν· [2] Δὲν δυνάμεθα τὸ παράπαν νὰ μάθωμεν τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ ἀλλὰ μόνον γινώσκομεν ἰδιότητας αὐτοῦ, οἷαι ἡ ἀϊδιότης, ἀπειρία καὶ ἀοριστία, ἀγαθότης καὶ σοφία καὶ δύναμις δημιουργική τε καὶ προνοητικὴ καὶ κριτικὴ τῶν ὄντων. [3] Ὁ θεὸς δηλαδὴ καθ' ἑαυτὸν ὑπάρχει ὑπὲρ πᾶν ὄν, ὑπὲρ πᾶσαν νόησιν καὶ ἔκφρασιν, παντὶ λόγῳ καὶ νῷ καὶ ὀνόματι ἀπρόσιτος παντελῶς καὶ ἀπροσπέλαστος [4]· εἶναι ἄγνωστος καὶ πᾶσιν ἄβατος ὕπαρξις, παντελῶς ἀνερμήνευτος καὶ πάσης καταφάσεως καὶ ἀποφάσεως ἐπέκεινα. Οὔτε ἄρα καταφατικοὶ οὔτε ἀποφατικοὶ διορισμοὶ δύνανται κατ' ἀλήθειαν αὐτῷ νὰ ἀποδοθῶσιν· οἱ μὲν ἀρνητικοὶ διορισμοὶ ὑποδηλοῦσι τί δὲν εἶναι ὁ θεὸς οἱ δὲ θετικοὶ σημαίνουσιν ὅτι οὗτος ὑπερέχει πάντων οὐχὶ δὲ καὶ τί εἶναι, ὥστε οὐδέτεροι παριστῶσιν αὐτὴν τὴν οὐσίαν καὶ φύσιν τοῦ θεοῦ. Ὅταν λοιπὸν προσνέμωμεν τῷ θεῷ εἴτε ἀποφατικοὺς εἴτε καταφατικοὺς διορισμοὺς (ὧν ἐκεῖνοι εἶναι πάντως εὐαρμοστότεροι τούτων [5]) ὀφείλομεν νὰ ἐνθυμώμεθα ὅτι τοῦτο ποιοῦμεν καταχρηστικῶς [6]. Οὕτω λέγομεν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἀμερής, διότι εἶναι ἄποσος [7], εἶναι δὲ ἄποσος διότι ὑπάρχει καὶ ἄποιος· ἄποιος δ' εἶναι διότι εἶναι καὶ πάντη ἁπλοῦς, εἶναι δὲ πάλιν ἁπλοῦς, διότι ὑπάρχει καὶ ὅλως ἀδιάστατος· ἀδιάστατος εἶναι διότι εἶναι καὶ πάντη ἄπειρος, ἄπειρος δ' εἶναι διότι ὑπάρχει ἀκίνητος (διότι δὲν κινεῖται τὸ μὴ ἔχον ποῦ νὰ κινηθῇ)· ἀκίνητος δ' εἶναι διότι ὑπάρχει καὶ παντελῶς ἄναρχος, ἄναρχος δ' εἶναι διότι εἶναι καὶ ἀγέννητος, ἀγέννητος δὲ διότι εἶναι παντελῶς εἷς καὶ μονώτατος· εἷς δ' ὑπάρχει καὶ μονώτατος διότι εἶναι πάσης συνα-

---

[1]) Πρὸς Θαλάσσιον. ἐκδ. Migne 90,372 B.
[2]) Κεφ. περὶ ἀγάπ. 90,981.
[3]) Αὐτ. 992.
[4]) Κεφ. περὶ Θεολ. 90,1125 C. Περὶ διαφόρ. ἀπορ. 91,1185 C.
[5]) Πρὸς Θαλάσ. 90,333 D. Μυσταγ. 91,664 B.
[6]) Περὶ διαφ. ἀπορ. 91, 1288 B C Μυσταγ. προοίμ.
[7]) Ἄποσος ὢν ὁ θεὸς ὑπάρχει ὑπεράνω πάσης διαιρέσεως καὶ συνθέσεως καὶ μέρους καὶ ὅλου. Περὶ διαφ. ἀπορ. 91,1185 D.

φείας καὶ οἰκειότητος ἐλεύθερος καὶ παντελῶς ἄσχετος [1], διὸ καὶ παντάπασιν ἄρρητος καὶ ἄγνωστος [2]. Ὁ θεὸς εἶναι πρώτη καὶ ἄναρχος καὶ ἄπειρος μονάς, ἀλλὰ μονὰς ὑφισταμένη τριαδικῶς, ἐνυπόστατος ὀντότης ὁμοουσίου τριάδος· ἡ μονὰς εἶναι ἀληθῶς ἡ τριάς, διότι ὁ θεὸς εἶναι εἷς ὑφιστάμενος τριαδικῶς [3]. Ἡ θεότης εἶναι πατὴρ καὶ υἱὸς καὶ ἅγιον πνεῦμα, ἡ αὐτὴ ὅλη ἐν ὅλῳ τῷ πατρὶ καὶ ὅλη ἐν ὅλῳ τῷ υἱῷ ἡ αὐτὴ καὶ ὅλη ἐν ὅλῳ τῷ ἁγίῳ πνεύματι ἡ αὐτή· ὁ μὲν πατὴρ εἶναι τελείως καὶ ὅλος ἐν ὅλῳ τῷ υἱῷ καὶ τῷ πνεύματι, ὁ δὲ υἱὸς τελείως καὶ ὅλος ἐν ὅλῳ τῷ πατρὶ καὶ τῷ πνεύματι, τὸ δὲ ἅγιον πνεῦμα τελείως καὶ ὅλον ἐν ὅλῳ τῷ πατρὶ καὶ τῷ υἱῷ [4]. Ὁ πατὴρ εἶναι μία αἰτία τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος, ἐκείνου μὲν διὰ τῆς γεννήσεως τούτου δὲ διὰ τῆς ἐκπορεύσεως [5]. Τὸ δ' ἅγιον πνεῦμα ὑπάρχει φύσει κατ' οὐσίαν τοῦ τε πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ [6]. Ὁ θεὸς λόγος εἶναι ἀρχὴ καὶ αἰτία τῶν ὅλων, αἰτία τοῦ κόσμου [7].

3. ***Κοσμολογία καὶ ἀνθρωπολογία.*** Ὁ θεῖος λόγος ἔχων ἐν ἑαυτῷ ὑφεστῶτας πρὸ τῶν αἰώνων τοὺς λόγους πάντων ἐδημιούργησε κατ' αὐτοὺς βουλήσει ἀγαθῇ τήν τε ὁρατὴν καὶ ἀόρατον κτίσιν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος· μετὰ νοῦ καὶ σοφίας ἐποίησε καὶ ποιεῖ τὰ πάντα, τὰ καθόλου τε καὶ τὰ καθ' ἕκαστον. Πάντα δ' ἐκ τοῦ θεοῦ γινόμενα καὶ μένοντα καὶ κινούμενα μετέχουσι τοῦ θεοῦ· ἕκαστον λοιπὸν τῶν λογικῶν καὶ νοερῶν ὄντων, τῶν ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων, ὡς δημιουργηθὲν κατὰ τὸν λόγον τὸν ἐν τῷ θεῷ καὶ πρὸς τὸν θεὸν ὑπάρχοντα λέγεται καὶ εἶναι μοῖρα τοῦ θεοῦ [8]. Οἱ ἐν τῷ θεῷ ὑπάρχοντες λόγοι τῶν ὄντων, τουτέστιν αἱ ἰδέαι, εἶναι σταθεροὶ καὶ ἀκίνητοι καὶ συμφώνως τῇ πλατωνικῇ θεωρίᾳ διαρθροῦνται κατὰ σχέσιν γένους καὶ εἴδους [9]. Εἶναι δὲ ἡ τῶν ἰδεῶν πραγμάτωσις καὶ τοῦ κόσμου δημι-

---

[1]) Κεφ. περὶ Θεολ. 90,1085 B «Θεὸς δὲ καθόλου πάσης σχέσεως ὑπάρχων ἀπειράκις ἀπείρως ἀνώτερος οὔτε ἀρχὴ οὔτε μεσότης οὔτε τέλος εἰκότως ἐστί· οὐδέ τι τὸ σύνολον ἕτερον, τῶν, οἷς ἐνθεωρεῖσθαι κατὰ τὴν σχέσιν ἡ τοῦ πρός τι δύναται κατηγόρημα».
[2]) Περὶ διαφ. ἀπόρ. 91,1181 D. 1184 A. 1185 D, 1232 B.
[3]) Περὶ διαφ. ἀπορ. 91,1036 C.
[4]) Κεφ. περὶ Θεολ. 90,1125 AB.
[5]) Πρὸς Μαρῖνον 91,136A.
[6]) Πρὸς βασιλέα Ἀχριδὴν 90,1461C.
[7]) Περὶ διαφ. ἀπόρ. 91,1077 C.
[8]) Περὶ διαφ. ἀπορ. 91, 1080 B ἑξ.
[9]) Αὐτ. 1217 A, 1312 B ἑξ.

ουργία πρᾶξις τοῦ θεοῦ ἐλευθέρα τελουμένη ἐν χρόνῳ δι' ἄπειρον ἀγαθότητα [1]. Πάντα τὰ δημιουργήματα εἶναι ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ [2] καὶ ἄλλα μὲν εἶναι λογικὰ καὶ νοερὰ καὶ δεκτικὰ τῶν ἐναντίων, οἷον ἀρετῆς καὶ κακίας, γνώσεως καὶ ἀγνωσίας, ἄλλα δ' εἶναι σώματα διάφορα συνεστῶτα, ἐκ τῶν ἐναντίων, τουτέστι γῆς καὶ ἀέρος καὶ πυρὸς καὶ ὕδατος· καὶ ἄλλα μὲν εἶναι πάντῃ ἀσώματα καὶ ἄϋλα, εἰ καί τινα τούτων εἶναι συνεζευγμένα μετὰ σωμάτων, ἄλλα δὲ ἐξ ὕλης καὶ εἴδους μόνον ἔχουσι τὴν σύστασιν [3]. Οἱ ἅγιοι θεολόγοι, λέγει, ὁ Μάξιμος, διαιροῦσι τὸ σύμπαν εἰς τὴν ἄκτιστον καὶ τὴν κτιστὴν φύσιν, τουτέστιν εἰς τὸν θεὸν καὶ τὸν κόσμον. Ὁ δὲ κόσμος διακρίνεται εἰς νοητὸν καὶ αἰσθητόν, ὅστις τελευταῖος διακρίνεται εἰς οὐρανὸν καὶ γῆν· ἡ γῆ πάλιν διαιρεῖται εἰς παράδεισον καὶ οἰκουμένην. Ἐπὶ πᾶσιν ἔσχατος ἐπεισάγεται ὁ ἄνθρωπος, ὅστις εἶναι οἱονεὶ σύνδεσμος πασῶν τῶν ἐν τῇ δημιουργίᾳ ἀντιθέσεων καὶ συνάπτει ἐν ἑαυτῷ τὰ πολὺ κατὰ τὴν φύσιν ἀλλήλων διαφέροντα [4]. Οὗτος συνέστηκεν ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς, ἅπερ συνάπτονται εἰς ἓν καίπερ ἔχοντα διάφορον τὸν τρόπον τῆς γενέσεως καὶ οὐσίας. Τὸ μὲν δηλαδὴ σῶμα συνίσταται ἐκ τῆς ὑποκειμένης ὕλης τοῦ γεννῶντος ἡ δὲ ψυχὴ τὸ «εἶναι» λαμβάνουσα κατὰ τὴν σύλληψιν ἅμα τῷ σώματι συνίσταται ἐκ τοῦ θείου καὶ ζωτικοῦ ἐμφυσήματος, τουτέστι γίνεται διὰ τῆς ζωτικῆς ἐμπνεύσεως βουλήσει τοῦ θεοῦ ἀρρήτως καὶ ἀγνώστως, ὡς γινώσκει μόνος ὁ ταύτης δημιουργός [5]. Ἡ τὸ σῶμα κινοῦσα ψυχὴ [6] εἶναι οὐσία ἀσώματος [7] καὶ ὡς τοιαύτη ἁπλῆ καὶ ἀθάνατος [8], ἔχει δὲ διαφόρους δυνάμεις. Ἐνῷ τὰ

1) Αὐτ. 1085 D, 1080 A, 1048 B.

2) Αὐτ. 1180 B ἑξ.

3) Κεφ. περὶ ἀγάπ. 90, 1025 D.

4) Περὶ διαφ. ἀπορ. 91, 1304 D ἑξ.

5) Περὶ διαφ. ἀπορ. 91, 1321 C ἑξ. Ὁ Μάξιμος ἀποκρούει ἐντόνως τὴν περὶ προϋπάρξεως τῶν ψυχῶν ἢ τῶν σωμάτων δοξασίαν. Ἔνθ. ἀνωτ. 1325 D ἑξ. 1336 C ἑξ.

6) Τὴν ὕπαρξιν ψυχῆς μαρτυρεῖ ἡ τοῦ σώματος κίνησις. Τὸ σῶμα δηλαδὴ δὲν κινεῖται οὔτε ἔξωθεν ὡς τὰ ἄψυχα οὔτε πάλιν ἔνδοθεν φυσικῶς ὡς τὸ πῦρ· ὅθεν συνάγεται ὅτι κινεῖται ὑπὸ ψυχῆς, τῆς καὶ τὸ ζῆν αὐτῷ παρεχούσης. Περὶ ψυχῆς 91, 356 A.

7) Ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀσώματος, ἀποδεικνύει ὁ Μάξιμος ἐν τῇ περὶ ψυχῆς διατριβῇ (91, 3560 ἑξ.) καὶ ἐν τῇ πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἰωάννην ἐπιστολῇ· αὐτ. 424 ἑξ.

8) Οἱ πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ πράγματος προσαγόμενοι λόγοι εἶναι εἰλημμένοι ἐκ τοῦ Φαίδωνος τοῦ Πλάτωνος· ἔνθ' ἀνωτ. 357 ἑξ.

φυτὰ μετέχουσι μόνης τῆς θρεπτικῆς καὶ αὐξητικῆς δυνάμεως τὰ δὲ ζῷα πρὸς ταύτῃ καὶ τῆς φανταστικῆς καὶ ὁρμητικῆς, οἱ ἄνθρωποι ἔχουσι πρὸς ταῖς δυσὶ ταύταις καὶ τὴν λογιστικὴν καὶ νοητικήν, ἥτις μόνη ὑπάρχει ἄφθαρτος καὶ ἀθάνατος [1]. Τοιαύτη οὖσα ἡ ψυχὴ κεῖται μέση μεταξὺ θεοῦ καὶ ὕλης καὶ δύναται νὰ ἑνωθῇ πρὸς ἀμφότερα, πρὸς μὲν τὸν θεὸν διὰ τοῦ νοῦ πρὸς δὲ τὴν ὕλην διὰ τῆς αἰσθήσεως [2]. Καὶ δύναται τοῦτο, διότι ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ θεοῦ αὐτοκίνητος καὶ ἐλευθέρα [3].

4. ***Ἠθικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία.*** Εἰ καὶ ἐδημιουργήθη ὁ ἄνθρωπος ὑπὸ τοῦ θεοῦ κατ' εἰκόνα αὐτοῦ, ὅμως κατάχρησιν τῆς ἐλευθερίας ἐποιήσατο καὶ παραβάτης τῶν θείων ἐντολῶν ἐγένετο· περιῆλθεν εἰς ἄγνοιαν τῆς ἀγαθῆς τῶν ὄντων αἰτίας, ἥτις ἄγνοια τὸν μὲν νοῦν πηρώσασα τὴν δ' αἴσθησιν τρανῶς διανοίξασα ἀπεξένωσε τὸν ἄνθρωπον παντελῶς τῆς θείας γνώσεως καὶ ἐπλήρωσεν αὐτὸν γνώσεως καὶ τάσεως πρὸς τὰ αἰσθητά [4]. Ἀγνοήσας λοιπὸν τὸν θεὸν ἐπεσπάσατο τὴν γνῶσιν μόνην τῶν αἰσθητῶν καὶ ὡμοιώθη τοῖς κτήνεσιν ἐνεργῶν καὶ ζητῶν καὶ βουλόμενος τὰ αὐτὰ αὐτοῖς· ἐθεοποίησε τὴν φαινομένην κτίσιν καὶ τὸ ἴδιον σῶμα ὡς οἰκείως ἔχον πρὸς αὐτὴν ἠγάπησε καθ' ὑπερβολήν [5]. Τοῦτο δὴ τοῦτο εἶναι τὸ κυρίως κακὸν [6] καὶ ἡ ἁμαρτία.

1) Κεφ. περὶ ἀγάπ. 90,1028 A.

3) Ἡ ψυχὴ ἔχει τρεῖς κυριωτάτας δυνάμεις, τὸν νοῦν καὶ τὸν λόγον καὶ τὴν αἴσθησιν, δι' ὧν ποιεῖται τρεῖς κυριωτάτας κινήσεις. Ἡ μὲν κατὰ νοῦν κίνησις εἶναι ἁπλῆ καὶ ἀνερμήνευτος, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ κινεῖται ἀγνώστως περὶ τὸν θεόν· ἡ δὲ κατὰ λόγον κίνησις εἶναι σαφεστέρα, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ φυσικῶς κινουμένη μανθάνει τοὺς φυσικοὺς λόγους· τέλος δὲ ἡ κατ' αἴσθησιν κίνησις εἶναι σύνθετος, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ ἁπτομένη τῶν ἐκτὸς σχηματίζει ἐν ἑαυτῇ ἐκ τῶν αἰσθητῶν ὡς συμβόλων τοὺς λόγους αὐτῶν. Περὶ διαφ. ἀπορ. 91,1193 D. 1112 D ἑξ.

3) Κεφ. περὶ θεολ. 90,1088 A. Περὶ βουλήσεως καὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς διαλαμβάνει ὁ Μάξιμος διεξοδικῶς ἐν τῇ πρὸς Μαρῖνον πρώτῃ ἐπιστολῇ 91,12 ἑξ.

4) Τὴν παράβασιν τῶν θείων ἐντολῶν ἐποιήσαντο ἤδη οἱ πρωτόπλαστοι, ὧν ἡ ἁμαρτία καὶ τοῖς ἀπογόνοις μετεδόθη. Πρὸς τὴν ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας σωτηρίαν κατῆλθεν ὁ ἐνανθρωπήσας θεῖος λόγος. Πρὸς θαλάσ. 90, 624 D ἑξ. 648 B ἑξ. Περὶ διαφ. ἀπορ. 91, 1097 B ἑξ.

5) Πρὸς θαλάσ. 90, 253 C ἑξ. 257 AB.

6) Τὸ κακὸν δὲν ὑφίσταται κατ' οἰκείαν φύσιν οὐδ' ἔχει τινὰ οὐσίαν ἢ φύσιν ἢ ὑπόστασιν ἢ δύναμιν ἢ ἐνέργειαν ἀλλ' ἁπλῶς εἶναι ἔλλειψις τῆς ἐνερ-

ουργία πρᾶξις τοῦ θεοῦ ἐλευθέρα τελουμένη ἐν χρόνῳ δι' ἄπειρον ἀγαθότητα[1]. Πάντα τὰ δημιουργήματα εἶναι ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ[2] καὶ ἄλλα μὲν εἶναι λογικὰ καὶ νοερὰ καὶ δεκτικὰ τῶν ἐναντίων, οἷον ἀρετῆς καὶ κακίας, γνώσεως καὶ ἀγνωσίας, ἄλλα δ' εἶναι σώματα διάφορα συνεστῶτα, ἐκ τῶν ἐναντίων, τουτέστι γῆς καὶ ἀέρος καὶ πυρὸς καὶ ὕδατος· καὶ ἄλλα μὲν εἶναι πάντη ἀσώματα καὶ ἄϋλα, εἰ καί τινα τούτων εἶναι συνεζευγμένα μετὰ σωμάτων, ἄλλα δὲ ἐξ ὕλης καὶ εἴδους μόνον ἔχουσι τὴν σύστασιν[3]. Οἱ ἅγιοι θεολόγοι, λέγει, ὁ Μάξιμος, διαιροῦσι τὸ σύμπαν εἰς τὴν ἄκτιστον καὶ τὴν κτιστὴν φύσιν, τουτέστιν εἰς τὸν θεὸν καὶ τὸν κόσμον. Ὁ δὲ κόσμος διακρίνεται εἰς νοητὸν καὶ αἰσθητόν, ὅστις τελευταῖος διακρίνεται εἰς οὐρανὸν καὶ γῆν· ἡ γῆ πάλιν διαιρεῖται εἰς παράδεισον καὶ οἰκουμένην. Ἐπὶ πᾶσιν ἔσχατος ἐπεισάγεται ὁ ἄνθρωπος, ὅστις εἶναι οἱονεὶ σύνδεσμος πασῶν τῶν ἐν τῇ δημιουργίᾳ ἀντιθέσεων καὶ συνάπτει ἐν ἑαυτῷ τὰ πολὺ κατὰ τὴν φύσιν ἀλλήλων διαφέροντα[4]. Οὗτος συνέστηκεν ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς, ἅπερ συνάπτονται εἰς ἓν καίπερ ἔχοντα διάφορον τὸν τρόπον τῆς γενέσεως καὶ οὐσίας. Τὸ μὲν δηλαδὴ σῶμα συνίσταται ἐκ τῆς ὑποκειμένης ὕλης τοῦ γεννῶντος ἡ δὲ ψυχὴ τὸ «εἶναι» λαμβάνουσα κατὰ τὴν σύλληψιν ἅμα τῷ σώματι συνίσταται ἐκ τοῦ θείου καὶ ζωτικοῦ ἐμφυσήματος, τουτέστι γίνεται διὰ τῆς ζωτικῆς ἐμπνεύσεως βουλήσει τοῦ θεοῦ ἀρρήτως καὶ ἀγνώστως, ὡς γινώσκει μόνος ὁ ταύτης δημιουργός[5]. Ἡ τὸ σῶμα κινοῦσα ψυχὴ[6] εἶναι οὐσία ἀσώματος[7] καὶ ὡς τοιαύτη ἁπλῆ καὶ ἀθάνατος[8], ἔχει δὲ διαφόρους δυνάμεις. Ἐνῷ τὰ

---

1) Αὐτ. 1085 D, 1080 A, 1048 B.

2) Αὐτ. 1180 B ἑξ.

3) Κεφ. περὶ ἀγάπ. 90, 1025 D.

4) Περὶ διαφ. ἀπορ. 91, 1304 D ἑξ.

5) Περὶ διαφ. ἀπορ. 91, 1321 C ἑξ. Ὁ Μάξιμος ἀποκρούει ἐντόνως τὴν περὶ προϋπάρξεως τῶν ψυχῶν ἢ τῶν σωμάτων δοξασίαν. Ἔνθ. ἀνωτ. 1325 D ἑξ. 1336 C ἑξ.

6) Τὴν ὕπαρξιν ψυχῆς μαρτυρεῖ ἡ τοῦ σώματος κίνησις. Τὸ σῶμα δηλαδὴ δὲν κινεῖται οὔτε ἔξωθεν ὡς τὰ ἄψυχα οὔτε πάλιν ἔνδοθεν φυσικῶς ὡς τὸ πῦρ· ὅθεν συνάγεται ὅτι κινεῖται ὑπὸ ψυχῆς, τῆς καὶ τὸ ζῆν αὐτῷ παρεχούσης. Περὶ ψυχῆς 91, 356 A.

7) Ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀσώματος, ἀποδεικνύει ὁ Μάξιμος ἐν τῇ περὶ ψυχῆς διατριβῇ (91, 3560 ἑξ.) καὶ ἐν τῇ πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἰωάννην ἐπιστολῇ· αὐτ. 424 ἑξ.

8) Οἱ πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ πράγματος προσαγόμενοι λόγοι εἶναι εἰλημμένοι ἐκ τοῦ Φαίδωνος τοῦ Πλάτωνος· ἔνθ' ἀνωτ. 357 ἑξ.

φυτὰ μετέχουσι μόνης τῆς θρεπτικῆς καὶαὐξητικῆς δυνάμεως τὰ δὲ ζῷα πρὸς ταύτῃ καὶ τῆς φανταστικῆς καὶ ὁρμητικῆς, οἱ ἄνθρωποι ἔχουσι πρὸς ταῖς δυσὶ ταύταις καὶ τὴν λογιστικὴν καὶ νοητικήν, ἥτις μόνη ὑπάρχει ἄφθαρτος καὶ ἀθάνατος[1]. Τοιαύτη οὖσα ἡ ψυχὴ κεῖται μέση μεταξὺ θεοῦ καὶ ὕλης καὶ δύναται νὰ ἑνωθῇ πρὸς ἀμφότερα, πρὸς μὲν τὸν θεὸν διὰ τοῦ νοῦ πρὸς δὲ τὴν ὕλην διὰ τῆς αἰσθήσεως[2]. Καὶ δύναται τοῦτο, διότι ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ θεοῦ αὐτοκίνητος καὶ ἐλευθέρα[3].

4. ***Ἠθικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία.*** Εἰ καὶ ἐδημιουργήθη ὁ ἄνθρωπος ὑπὸ τοῦ θεοῦ κατ' εἰκόνα αὐτοῦ, ὅμως κατάχρησιν τῆς ἐλευθερίας ἐποιήσατο καὶ παραβάτης τῶν θείων ἐντολῶν ἐγένετο· περιῆλθεν εἰς ἄγνοιαν τῆς ἀγαθῆς τῶν ὄντων αἰτίας, ἥτις ἄγνοια τὸν μὲν νοῦν πηρώσασα τὴν δ' αἴσθησιν τρανῶς διανοίξασα ἀπεξένωσε τὸν ἄνθρωπον παντελῶς τῆς θείας γνώσεως καὶ ἐπλήρωσεν αὐτὸν γνώσεως καὶ τάσεως πρὸς τὰ αἰσθητά[4]. Ἀγνοήσας λοιπὸν τὸν θεὸν ἐπεσπάσατο τὴν γνῶσιν μόνην τῶν αἰσθητῶν καὶ ὡμοιώθη τοῖς κτήνεσιν ἐνεργῶν καὶ ζητῶν καὶ βουλόμενος τὰ αὐτὰ αὐτοῖς· ἐθεοποίησε τὴν φαινομένην κτίσιν καὶ τὸ ἴδιον σῶμα ὡς οἰκείως ἔχον πρὸς αὐτὴν ἠγάπησε καθ' ὑπερβολήν[5]. Τοῦτο δὴ τοῦτο εἶναι τὸ κυρίως κακὸν[6] καὶ ἡ ἁμαρτία.

---

1) Κεφ. περὶ ἀγάπ. 90,1028 A.

3) Ἡ ψυχὴ ἔχει τρεῖς κυριωτάτας δυνάμεις, τὸν νοῦν καὶ τὸν λόγον καὶ τὴν αἴσθησιν, δι' ὧν ποιεῖται τρεῖς κυριωτάτας κινήσεις. Ἡ μὲν κατὰ νοῦν κίνησις εἶναι ἁπλῆ καὶ ἀνερμήνευτος, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ κινεῖται ἀγνώστως περὶ τὸν θεόν· ἡ δὲ κατὰ λόγον κίνησις εἶναι σαφεστέρα, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ φυσικῶς κινουμένη μανθάνει τοὺς φυσικοὺς λόγους· τέλος δὲ ἡ κατ' αἴσθησιν κίνησις εἶναι σύνθετος, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ ἁπτομένη τῶν ἐκτὸς σχηματίζει ἐν ἑαυτῇ ἐκ τῶν αἰσθητῶν ὡς συμβόλων τοὺς λόγους αὐτῶν. Περὶ διαφ. ἀπορ. 91,1193 D. 1112 D ἑξ.

3) Κεφ. περὶ θεολ. 90,1088 A. Περὶ βουλήσεως καὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς διαλαμβάνει ὁ Μάξιμος διεξοδικῶς ἐν τῇ πρὸς Μαρῖνον πρώτῃ ἐπιστολῇ 91,12 ἑξ.

4) Τὴν παράβασιν τῶν θείων ἐντολῶν ἐποιήσαντο ἤδη οἱ πρωτόπλαστοι, ὧν ἡ ἁμαρτία καὶ τοῖς ἀπογόνοις μετεδόθη. Πρὸς τὴν ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας σωτηρίαν κατῆλθεν ὁ ἐνανθρωπήσας θεῖος λόγος. Πρὸς θαλάσ. 90, 624 D ἑξ. 648 B ἑξ. Περὶ διαφ. ἀπορ. 91, 1097 B ἑξ.

5) Πρὸς θαλάσ. 90, 253 C ἑξ. 257 AB.

6) Τὸ κακὸν δὲν ὑφίσταται κατ' οἰκείαν φύσιν οὐδ' ἔχει τινὰ οὐσίαν ἢ φύσιν ἢ ὑπόστασιν ἢ δύναμιν ἢ ἐνέργειαν ἀλλ' ἁπλῶς εἶναι ἔλλειψις τῆς ἐνερ-

Εἰς τὴν ἁμαρτίαν ἐπηκολούθησαν τὰ φθοροποιὰ πάθη, ὡς ἡ ἡδονὴ καὶ γαστριμαργία, ἡ ὑπερηφανία καὶ κενοδοξία, ἡ φιλαργυρία καὶ πλεονεξία, ἡ οἴησις καὶ ἀλαζονεία, ἡ ἀσωτεία καὶ ἀκολασία καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα· ἅπερ ὄντα ἀναρίθμητα κατέλαβον τὸν ἄνθρωπον καὶ κατέστησαν τὴν ζωήν, πολυστένακτον[1]. Πάντων τῶν τοιούτων παθῶν καὶ κακῶν ὀφείλει ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀπαλλαγῇ, ἐὰν μέλλῃ νὰ σωθῇ καὶ ἐπιτύχῃ τοῦ ἀκροτάτου τέλους καὶ σκοποῦ. Πρὸς τοῦτο πρέπει νὰ ἀγαπήσῃ κατ' ἐπίγνωσιν τὸν ἀληθῆ θεὸν καὶ ἀπαρνηθῇ τὸ σῶμα καὶ τόνδε τὸν κόσμον, τουτέστι νὰ ἀσκήσῃ ἐπιμελῶς τὴν ἀρετήν. Τότε δὴ θὰ ἀποβάλῃ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ἡδονῆς καὶ τὸν φόβον τῆς ὀδύνης καὶ θὰ ἐλευθερωθῇ τῆς κακῆς φιλαυτίας, θὰ νεκρώσῃ τὰ πάθη πάντα καὶ θὰ θεᾶται τὴν ἀπρόσιτον δόξαν τοῦ θεοῦ[2]. Ἀπαλλαττόμενος δὲ τῶν παθῶν κρατύνεται διὰ τῶν ἀρετῶν εἰς τὸν θεῖον ἔρωτα καὶ πτερούμενος πρὸς τὸ θεὸν γίνεται ἔξω πάντων τῶν ὄντων. Ὑπὸ τοῦ θείου δηλονότι καὶ ἀπείρου φωτὸς καταλαμπόμενος ἀναισθητεῖ πρὸς πάντα τὰ γεγονότα καὶ ὑπερβαίνων πάντα τὰ ὄντα καὶ ἀπολυόμενος πάσης οἰκείας δυνάμεως καὶ αὐτῆς τῆς νοητικῆς ἀναβαίνει κατ' ἄγνωστον τρόπον ὑπεράνω πάντων τῶν οὐρανῶν εἰς τὴν τῶν ὄντων αἰτίαν καὶ πάσχει τὴν ὑπὲρ νόησιν ἕνωσιν πρὸς τὸν θεόν[3]. Καὶ οὗτος μάλιστα εἶναι τοῦ ἀνθρώπου ὁ σκοπός, νὰ καταστῇ κοινωνὸς τῆς θείας φύσεως καὶ μέτοχος τῆς θείας ἀϊδιότητος καὶ ἀποβῇ ὅμοιος τῷ θεῷ διὰ τῆς κατὰ χάριν θεώσεως[4].

Σημειῶδες τέλος ὅτι ὁ Μάξιμος πρεσβεύει τὴν περὶ ἀποκαταστάσεως θεωρίαν καὶ διακρίνει τρεῖς ἀποκαταστάσεις· κατὰ μὲν τὴν πρώτην ἀποκαθίσταται ἕκαστος ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας εἰς τὴν ἀρετήν, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν ἀποκαθίσταται ἡ ὅλη φύσις ἐν τῇ ἀναστάσει ἄφθαρτος

γείας τῶν φύσει ἐνυπαρχουσῶν ἡμῖν ψυχικῶν δυνάμεων πρὸς ἔφιξιν τοῦ τέλους. Ἐν ἄλλαις λέξεσι τὸ κακὸν εἶναι ἀλόγιστος κίνησις τῆς ψυχῆς πρὸς ἄλλο παρὰ τὸ οἰκεῖον τέλος, ὅπερ ἐστὶν ἡ τῶν ὄντων αἰτία, ὁ θεός. Ἔνθ. ἀνωτ. 253 B.

1) Πρὸς θαλάσ. 90, 256 B ἑξ. 269 A «Λέγω δὲ παρὰ τοῦ Νυσσαέως μεγάλου Γρηγορίου μαθών, ὅτι διὰ τὴν τῆς τελειότητος ἔκπτωσιν ἐπεισήχθη αὐτὰ (τὰ πάθη) τῷ ἀλογωτέρῳ μέρει προσφυέντα τῆς φύσεως· δι' ὧν, ἀντὶ τῆς θείας καὶ μακαρίας εἰκόνος, εὐθὺς ἅμα τῇ παραβάσει διαφανὴς καὶ ἐπίδηλος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ γέγονεν, ἡ τῶν ἀλόγων ζῴων ὁμοίωσις».

2) Πρὸς θαλάσ. 90,260 D.

3) Πρὸς θαλάσ. 90,252 B. 260. Ῥητέον ὅτι ἡ μυστικὴ πρὸς τὸν θεὸν ἕνωσις θὰ ἦτο ἀδύνατος ἄνευ τῆς θείας χάριτος καὶ ὅτι τελεῖται ἄπαυστος μόνον μετὰ θάνατον. Πρὸς Μαρῖν. 90,33 B ἑξ. Πρὸς Θαλάσ. 90,621 B ἑξ.

4) Κεφ. θεολ. καὶ οἰκον. 90,1193 D. Περὶ διαφ. ἀπορ. 91,1073 B ἑξ.

καὶ ἀθάνατος, κατὰ δὲ τὴν τρίτην αἱ παρεκτραπεῖσαι δυνάμεις τῆς ψυχῆς θὰ ἀποβάλωσι τὰς ἀναμνήσεις τῆς κακίας καὶ περάσασαι τοὺς πάντας αἰῶνας θὰ ἔλθωσιν εἰς τὸν θεόν[1].

Τὰ ἤδη εἰρημένα μαρτυροῦσιν ὅτι ὁ εὐσεβὴς ὁμολογητὴς δὲν διακρίνεται κατὰ τὴν πρωτοτυπίαν ἀλλὰ κατὰ τὴν συστηματικὴν ἀπεικόνισιν παλαιοτέρων ἐκπρεπῶν φιλοσοφημάτων καὶ θεολογημάτων. Εὔδηλον ὅτι ὁ Μάξιμος ἕπεται τῷ νέῳ πλατωνισμῷ, ὡς παρίσταται οὗτος ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ ψευδωνύμου Διονυσίου, καὶ ἀρύεται πολλὰ ἐκ τῶν ἔργων Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης. Ἰδίᾳ δὲ πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ὁ παρὰ τῷ ὁμολογητῇ συνδυασμὸς τῆς μυστικῆς θεωρίας πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν διανόησιν. Διδάσκεται δηλαδή, καθὰ εἴδομεν, ὅτι ἡ μυστικὴ ἐποπτεία καὶ ἕνωσις πρὸς τὸν θεὸν τελεῖται δι' ἀγνώστου θείου φωτισμοῦ ἀλλ' ὁμολογεῖται ἅμα ὅτι οὗτος παρασκευάζεται δι' ἀσκήσεως τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς νοητικῆς ἐνεργείας[2]

6. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς

1. ***Βίος καὶ συγγραφή.*** Ὁ Ἰωάννης ἐγεννήθη λήγοντος τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος ἐν Δαμασκῷ τῆς Συρίας, διὸ καὶ Δαμασκηνὸς ἐπονομάζεται[3] Ὁ πατὴρ αὐτοῦ Σέργιος καίπερ ὢν χριστιανὸς εἶχε παρὰ τῷ Χαλίφῃ ἀξίωμα καὶ μέγα ὑπούργημα, ὅπερ βραδύτερον καὶ ὁ υἱὸς ἔλαβεν. Ὁ Σέργιος ἀνέθηκε τὴν ἀγωγὴν τοῦ τε παιδὸς καὶ τοῦ υἱοθετηθέντος νέου Κοσμᾶ τῷ ἐξ Ἰταλίας πολυμαθεῖ μοναχῷ Κοσμᾷ, εἰς ὃν καὶ ὤφειλεν ὁ Ἰωάννης τὴν ἐξαίρετον αὐτοῦ πολυμάθειαν. Πιθανῶς μὲν τῷ 726 πάντως δὲ πρὸ τοῦ 730 ὁ Δαμασκηνὸς παρῆλθεν ὡς θεολόγος συγγραφεὺς καὶ σφοδρὸς πολέμιος τῶν εἰκονομάχων. Ὕστε-

1) Πεύσεις καὶ ἀποκρίσ. 90,796 B.

2) Περὶ Μαξίμου ἔπιθι. Λ. Σταυρίδου, ἡ ὁδὸς πρὸς τὸν θεὸν ἢ περὶ τοῦ τέλους τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Μαξ. τὸν ὁμολογητήν. 1894.—K. Holl, Die sacra parallela d. Johan. Damascenus, 1896.—J. Dräseke, Max. Confessor und Johannes Scotus Erigena. ἐν Studien und Kritik 84, 1911, 20—60 καὶ 204—229 πρβλ. Uberweg—Geyer[11], σ. 668.

3) Περὶ τοῦ βίου τοῦ Δαμασκηνοῦ ὀλίγα γινώσκομεν, διότι ἡ παλαιὰ καὶ ἄλλως διεξοδικὴ βιβλιογραφία (παρὰ Migne 94, 429—490) παρέχει μικρὰν μόνον ἱστορικὴν ὕλην.

ρον δὲ φαίνεται ὅτι ἀπεχώρησε μετὰ τοῦ συμμαθητοῦ Κοσμᾶ εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ ἐγένετο μοναχὸς ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγίου Σάββα, ἥτις ὑπῆρξε σχολεῖον μεγάλων μελῳδῶν. Ἐτελεύτησεν ἐν βαθεῖ γήρατι (πρὸ τοῦ 787) καταλιπὼν πολυάριθμα συγγράμματα, δογματικὰ καὶ ἐξηγητικὰ καὶ ἠθικὰ ἔτι δὲ ὁμιλίας καὶ ὕμνους. Περιώνυμον καὶ τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἱστορίας ἀξιόλογον εἶναι τὸ περιεκτικὸν ἔργον «Πηγὴ γνώσεως», ὅπερ διαιρεῖται εἰς τρία μέρη. Τούτων τὸ μὲν πρῶτον ἐπιγράφεται «Κεφάλαια φιλοσοφικὰ» καὶ εἶναι φιλοσοφικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὴν θεολογίαν· ἐνταῦθα διαλαμβάνει ὁ συγγραφεὺς περὶ τῶν κυριωτάτων φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν, τῆς οὐσίας καὶ τῶν συμβεβηκότων, τοῦ γένους καὶ τοῦ εἴδους καὶ τῶν τοιούτων, στοιχῶν τῷ Ἀριστοτέλει καὶ τῷ Πορφυρίῳ. Τὸ δὲ δεύτερον μέρος περιέχει σύντομον ἱστορίαν τῶν αἱρέσεων. Τέλος δὲ τὸ τρίτον «Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως» ἐπιγραφόμενον καὶ εἰς τέσσαρα βιβλία διαιρούμενον εἶναι συστηματικὴ ἔκθεσις τῶν χριστιανικῶν δογμάτων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Γραφῆς καὶ τῶν ἀρχαιοτέρων ἐκκλησιαστικῶν πατέρων.

Ὁ Δαμασκηνὸς ἐλέγχει τοὺς διατεινομένους ὅτι δὲν ὑπάρχει φιλοσοφία καὶ γνῶσις καὶ κατάληψις καὶ δεικνύει τὸ ἄτοπον τοῦ τοιούτου ἰσχυρισμοῦ· οὐδ᾽ ἀπορρίπτει ὅλως τὴν τῶν Ἑλλήνων φιλοσοφίαν παρατηρῶν ὅτι ἐν ταύτῃ εὑρίσκονται ἱκαναὶ ἀλήθειαι.[1]. Πάντως δ᾽ ὅμως τίθεται τὴν φιλοσοφίαν ἐν ὑποδεεστέρᾳ μοίρᾳ καὶ ἀποφαίνει αὐτὴν θεράπαιναν τῆς θεολογίας[2].

2. ***Θεολογία.*** Ἡ γνῶσις τοῦ ὅτι ὑπάρχει θεὸς εἶναι πᾶσιν ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ θεοῦ φυσικῶς ἐγκατασπαρμένη. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ κτίσις καὶ ἡ ταύτης συνοχὴ καὶ κυβέρνησις ἀνακηρύττουσι τὸ μεγαλεῖον τῆς θείας φύσεως[3]. Πρὸς δὲ καὶ διὰ λογικῶν ἀποδείξεων καθίσταται καταφανὴς ἡ τοῦ θεοῦ ὕπαρξις, ὧδε·

α) Πάντα τὰ ὄντα εἶναι ἢ κτιστὰ ἢ ἄκτιστα. Τὰ μὲν κτιστὰ εἶναι πάντως καὶ τρεπτά, διότι τὰ ἀπὸ τροπῆς ἀρξάμενα ὑπόκεινται τῇ τροπῇ ἢ φθειρόμενα ἢ κατὰ προαίρεσιν ἀλλοιούμενα. Τὰ δ᾽ ἄκτιστα τοὐναντίον εἶναι καὶ ἄτρεπτα, διότι τὰ κατὰ τὴν οὐσίαν ἐναντία ἔχουσιν καὶ τὰς ἰδιότητας ἐναντίας. Ἀλλὰ πάντα τὰ εἰς τὸν αἰσθητὸν καὶ

[1]) Πηγ. γνώσ. 536 B, 524 C ἐκδ. Migne).

[2]) Αὐτ. 532 AB «Πᾶς γὰρ τεχνίτης δεῖται καί τινων πρὸς τὴν τῶν ἀποτελουμένων κατασκευήν. Πρέπει δὲ καὶ τῇ βασιλίδι ἄβραις τισὶν ὑπηρετεῖσθαι».

[3]) Ἔκδοσις τῆς ὀρθ. πίστ. 789 B.

τὸν νοητὸν κόσμον ἀνήκοντα εἶναι τρεπτὰ καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν κτιστά. Κτιστὰ δὲ ὄντα πάντως ἐδημιουργήθησαν ὑπό τινος· πρέπει δὲ ὁ δημιουργὸς νὰ εἶναι ἄκτιστος, διότι, ἂν καὶ ἐκεῖνος ἐκτίσθη, θὰ ἐκτίσθη βεβαίως ὑπό τινος καὶ οὕτως ἀνάγκη νὰ ἔλθωμεν τέλος εἴς τι ἄκτιστον. Ὑπάρχει λοιπὸν ἄκτιστος δημιουργὸς καὶ οὗτος εἶναι ὁ θεός.

β) Ἡ τῆς κτίσεως συνοχὴ καὶ συντήρησις καὶ κυβέρνησις διδάσκει τὴν ὕπαρξιν θεοῦ. Αἱ ἐναντίαι δηλαδὴ φύσεις, πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ ἀὴρ καὶ γῆ, συνέρχονται ἀλλήλοις εἰς συμπλήρωσιν ἑνὸς κόσμου καὶ μένουσιν ἀδιάλυτοι· ὃ δὴ θὰ ἦτο ἀδύνατον, εἰ μή τις παντοδύναμος δύναμις ταῦτα καὶ συνεβίβαζε καὶ ἀεὶ ἐτήρει ἀδιάλυτα. Τὴν παντοδύναμον ταύτην δύναμιν ὀνομάζομεν θεόν· ὑπάρχει ἄρα θεός.

γ) Καὶ ἡ ἐν τοῖς οὖσι τοῦ κόσμου τάξις μαρτυρεῖ περιφανῶς τοῦ θεοῦ τὴν ὕπαρξιν. Τὰ ἐν τῷ κόσμῳ πάντα ἔχουσι τάξιν καὶ κίνησιν καὶ φορὰν ἄληκτον καὶ ἀκώλυτον, ἥτις ἐμφαίνει τὸν τεχνίτην καὶ ποιητήν· οὐδὲ δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν τὴν γένεσιν καὶ τήρησιν εἰς αὐτόματον δύναμιν ἀλλ᾽ ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ἕτερον παρὰ τὸ αὐτόματον, καὶ τοῦτο εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ὁ θεός[1].

Ὅτι μὲν ὑπάρχει θεός, φανερόν· τί δ᾽ ὅμως εἶναι κατ' οὐσίαν καὶ φύσιν, ἀδύνατον νὰ εἴπωμεν. Τὰ συνήθως προσνεμόμενα τῷ θεῷ κατηγορήματα, τέ τὸ ἀσώματον καὶ ἀγέννητον καὶ ἄναρχον καὶ ἀναλλοίωτον καὶ τὰ τοιαῦτα, σημαίνουσιν οὐχὶ τὸ τί εἶναι ὁ θεὸς ἀλλὰ τὸ τί δὲν εἶναι. Οἰκειότερον εἶναι μᾶλλον νὰ ποιώμεθα τὸν λόγον ἐκ τῆς ἁπάντων ἀφαιρέσεως, διότι ὁ θεὸς δὲν εἶναί τι ἐκ τῶν ὄντων, καὶ τοῦτο οὐχὶ ὡς μὴ ὢν ἀλλ᾽ ὡς ὑπὲρ πάντα καὶ ὑπὲρ αὐτὸ τὸ «εἶναι» ὤν. Τὸ θεῖον εἶναι ἄπειρον καὶ ἀκατάληπτον· τοῦτο μόνον αὐτοῦ εἶναι καταληπτόν, ἡ ἀπειρία δηλαδὴ καὶ ἀκαταληψία. Ὅσα δὲ λέγομεν ἐπὶ τοῦ θεοῦ καταφατικῶς, δηλοῦσιν οὐχὶ τὴν φύσιν ἀλλὰ τὰ περὶ τὴν φύσιν αὐτοῦ. Ὅταν φερ᾽ εἰπεῖν λέγωμεν τὸν θεὸν ἀγαθὸν καὶ δίκαιον καὶ σοφὸν καὶ τὰ τοιαῦτα, λέγομεν οὐχὶ τὴν φύσιν τοῦ θεοῦ ἀλλὰ τὰ περὶ τὴν φύσιν[2]. Καθ᾽ ὅσον μὲν δηλαδὴ ὁ θεὸς ὑπάρχει ὑπὲρ πάντα, εἶναι ἀκατάληπτος καὶ ἀνώνυμος καὶ ἀκατονόμαστος καὶ μόνον καταχρηστικῶς δηλοῦται διὰ διορισμῶν ἀποφατικῶν. Καθ᾽ ὅσον δὲ πάλιν εἶναι πάντων αἴτιος καὶ πάντων τῶν ὄντων τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας ἐν ἑαυτῷ περιέχει, λαμβάνει τὸ ὄνομα ἐκ πάντων τῶν ὄντων καὶ χαρακτηρίζεται καταφατικῶς, οἷον ὡς ὁ ὢν καὶ ἡ

[1]) Αὐτ. 796 B ἑξ.

[2]) Αὐτ. κεφ. 4. σ. 797.

οὐσία, νοῦς καὶ νοερός, ζωὴ καὶ ζῶν, δύναμις καὶ δυνατός [1]. Ὁ θεὸς εἶναι φύσει ἀόρατος ἀλλ᾽ ἀποκαλύπτεται ὅμως ἡμῖν κατά τινα τρόπον ἐν ταῖς ἐνεργείαις αὐτοῦ, ἐν τῇ συστάσει καὶ κυβερνήσει τοῦ κόσμου [2].

3) ***Κοσμολογία καὶ ἀνθρωπολογία.*** Ὁ ἀγαθὸς καὶ ὑπεράγαθος θεὸς δὲν ἠρκέσθη εἰς τὴν ἑαυτοῦ θέαν ἀλλ᾽ ἐξ ὑπερβολῆς ἀγαθότητος ἠθέλησε νὰ γίνωσί τινα τὰ εὐεργετηθησόμενα καὶ μεθέξοντα τῆς αὐτοῦ ἀγαθότητος· διὸ παρήγαγεν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος καὶ ἐδημιούργησε τὰ σύμπαντα, τά τε ἀόρατα καὶ ὁρατὰ καὶ τὸν ἐξ ὁρατοῦ καὶ ἀοράτου συγκείμενον ἄνθρωπον. Δημιουργεῖ δὲ ὁ θεὸς νοῶν τὸ δὲ νόημα αὐτοῦ ὑφίσταται ὡς ἔργον συμπληρούμενον διὰ τοῦ θείου λόγου καὶ τελειούμενον διὰ τοῦ πνεύματος [3]. Ἐκ τῶν δημιουργημάτων τὰ μὲν εἶναι σωματικὰ καὶ ὑλικὰ τὰ δὲ ἀσώματα καὶ ἄϋλα, πλὴν ἀλλὰ καὶ τὰ ἄϋλα λέγονται τοιαῦτα ὡς πρὸς ἡμᾶς· διότι πᾶν συγκρινόμενον πρὸς τὸν θεὸν τὸν μόνον ἀσύγκριτον εὑρίσκεται παχύ τε καὶ ὑλικὸν καὶ μόνον τὸ θεῖον εἶναι ὄντως ἄϋλον καὶ ἀσώματον. Ὡσαύτως μόνος ὁ θεὸς εἶναι οἴκοθεν ἀθάνατος καὶ ὑπάρχει ἀ ε ὶ μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ τὸ ἀ ε ί, τὰ δὲ νοερὰ ὄντα εἶναι ἀθάνατα οὐχὶ φύσει ἀλλὰ χάριτι, διότι πᾶν τὸ ἀρξάμενον καὶ τελευτᾷ κατὰ φύσιν [4]. Νοερὸν ὂν εἶναι καὶ ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχή, ἥτις ὁρίζεται ὡς οὐσία ζῶσα, ἁπλῆ καὶ ἀσώματος, διὰ σωματικῶν ὀφθαλμῶν κατ᾽ οἰκείαν φύσιν ἀόρατος, ἀθάνατος, λογικὴ καὶ νοερά, ἀσχημάτιστος, μεταχειριζομένη ὀργανικὸν σῶμα καὶ τούτῳ παρέχουσα ζωὴν καὶ αὔξησιν, ἔχουσα νοῦν οὐχὶ ὡς ἄλλο παρ᾽ ἑαυτὴν ἀλλ᾽ ὡς μέρος αὐτῆς καθαρώτατον, αὐτεξούσιος, θελητικὴ καὶ ἐνεργητική [5]) Ἐκ τοιαύτης ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, [6] ἐξ ἀοράτου δηλονότι καὶ ὁρατῆς φύσεως, ἐδημιουργήθη ὁ ἄνθρωπος κατ᾽ εἰκόνα τοῦ θεοῦ καὶ ὁμοίωσιν, τουτέστιν ἔχων τὸ νοερὸν καὶ αὐτεξούσιον καὶ ὁμοιούμενος τῷ θεῷ κατὰ τὸ δυνατὸν διὰ τῆς ἀρετῆς [7]. Ἡ τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐλευθερία δὲν κωλύεται ὑπὸ τῆς προγνώσεως τοῦ θεοῦ, διότι ὁ θεὸς προγινώσκει μὲν πάντα ἀλλ᾽ οὐ πάντα προορίζει, καὶ θέλει μὲν τὴν ἀρετὴν ἀλλὰ δὲν ἐπιβάλλει διὰ τῆς βίας αὐτήν.

1) Αὐτ. 836.837.845.848.

2) Αὐτ. 856 Β.

3) Αὐτ. 864. κεφ. 2.

4) Αὐτ. 868 ΑΒ.

5) Αὐτ. 924 Β.

6) Σῶμα καὶ ψυχὴ ἐπλάσθησαν οὐχὶ τὸ μὲν πρότερον τὸ δὲ ὕστερον ἀλλ᾽ ἀμφότερα συγχρόνως. Αὐτ. 921 Α.

7) Αὐτ. 920 Β.

Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν εἶναι κατὰ φύσιν ἐλεύθερος, εἰ καὶ ἄνευ τῆς συνεργίας καὶ βοηθείας τοῦ θεοῦ ἀδύνατον νὰ θελήσῃ ἢ πράξῃ τὸ ἀγαθόν [1].

Τοσαῦτα εἰρήσθωσαν περὶ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὅστις ὑπέροχον κατέχει θέσιν ἐν τῇ δογματικῇ [2] μᾶλλον ἢ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ. Ἴδια αὐτοῦ θεωρήματα δὲν παρέχει [3] ἀλλ᾽ ἁπλῶς τὰ τῶν ἀρχαιοτέρων διδάγματα ἐπιμελῶς συλλέγει καὶ συνοπτικῶς ἐκθέτει. Ἐκ μὲν τῶν φιλοσόφων ἀκολουθεῖ τῷ Ἀριστοτέλει καὶ Πορφυρίῳ καὶ Ἀμμωνίῳ ἐκ δὲ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων στοιχεῖ μάλιστα τοῖς δυσὶ Γρηγορίοις καὶ τῷ μεγάλῳ Βασιλείῳ. Πλὴν δι᾽ αὐτὸ τοῦτο, ὅτι ὁ Δαμασκηνὸς προφέρει ἐν συνόψει τὰ πορίσματα τῆς τέως γενομένης ἀναπτύξεως τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, ἐτιμᾶτο ὑπερβαλλόντως καὶ ἐσπουδάζετο συντόνως οὐ μόνον ὑπὸ τῶν Ἀνατολικῶν ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν Σχολαστικῶν τῆς Δύσεως [4].

Β΄. ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΗΣ ΔΥΣΕΩΣ

1. Κλαυδιανὸς Μάμερτος καὶ Κασσιόδωρος.

Μετὰ τὸν Αὐγουστῖνον ἐπαύσατο ἐπὶ πολὺ ἐν τῇ Δύσει ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας, ἥτις παῦσις εἶχεν αἴτια

1) Αὐτ. 969 ἑξ. κεφ. 30.

2) Ἡ Πηγὴ γνώσεως εἶναι ἔργον κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους ἐκκλησιαστικοὺς πατέρας συντεταγμένον καὶ περιέχει τὸ δογματικὸν σύστημα τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας.

3) Ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς Πηγῆς γνώσεως (525Α) λέγει ὁ Δαμασκηνὸς «Ἐγὼ δὲ ἐμὸν μὲν οὐδέν· τὰ δὲ τοῖς ἐκκρίτοις τῶν διδασκάλων πεπονημένα εἰς ἓν συλλεξάμενος ὅση δύναμις συντετμημένον τὸν λόγον ποιήσομαι».

4) Κατ᾽ ἐπιθυμίαν τοῦ πάπα Εὐγενίου τοῦ τρίτου (1145—1153) μετεφράσθη εἰς τὴν λατινικὴν τὸ τρίτον μέρος τοῦ κυριωτάτου συγγράμματος τοῦ Δαμασκηνοῦ ὑπὸ τοῦ Burgundio Pisano (1151). Ἀλλὰ καὶ μεταγενέστεροι, ὡς Ἀλβέρτος ὁ μέγας καὶ μάλιστα Θωμᾶς ὁ Ἀκυνάτης, παραπέμπουσι συχνὰ εἰς τὸ εἰρημένον ἔργον. Ἐκ τῶν περὶ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ διαλαβόντων μνημονευτέοι οἱ D. Ainslee, John of Damascus, 3η ἐκδ. 1903. Κ. Δυοβουνιώτης, Ἰω. ὁ Δαμασκηνός, 1903.—V. Ermoni, St. Jean Damascéne, 1904. Χρυσ. Παπαδόπουλος, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ τόμ. 5 1910 σ. 193—212 J. Gräf. Die Psychologie des Joh. Dam. 1923 πβλ. καὶ Überweg—Geyer[11], σ. 668 ἑξ.

ἐξωτερικὰ καὶ ὠφείλετο εἰς καιροὺς δυσχειμέρους. Ἡ ἐπισυμβᾶσα δηλαδὴ τῶν ἐθνῶν μετανάστασις ἐπήγαγεν ἀνατροπὰς καὶ πολέμους μὴ ἐπιτρέποντας τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ διανοητικοῦ βίου καὶ τῆς φιλοσόφου διανοήσεως. Μόνον εἰς τὸν ἠρεμαῖον τῶν μοναστηρίων χῶρον ἠδύνατο νὰ εὕρῃ καταφυγὴν ἡ χριστιανικὴ ἐπιστήμη· ἐκεῖ ἄνδρες λόγιοι ἐφύλαττον τὸ ἀνήφαιστον τῆς ἐπιστήμης πῦρ ἀρκούμενοι εἰς τὴν διατήρησιν τῶν παραδεδομένων. Οἱ ἐν τοῖς χρόνοις τούτοις γενόμενοι κυριώτατοι φιλοσοφικοὶ ἄνδρες εἶναι οἱ ἑξῆς.

1. ***Κλαυδιανὸς Μάμερτος.*** (Claudianus Mamertus). Οὗτος ἦτο τὸ κατ' ἀρχὰς μοναχὸς καὶ ὕστερον ἱερεὺς ἐν Βιέννῃ, ἀνὴρ εὐσεβὴς καὶ λόγιος, ἀπέθανε δὲ περὶ τὸ 474. Τὸ περὶ τὸ ἔτος 468 συνταχθὲν καὶ εἰς τρία βιβλία διαιρούμενον ἔργον αὐτοῦ «De statu animae» ὑπερμαχεῖ τῆς περὶ ἀσωμάτου φύσεως τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς διδασκαλίας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θεωριῶν τοῦ Αὐγουστίνου [1]. Ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχή, λέγει, εἶναι ἀσώματος, διότι εἶναι εἰκὼν τοῦ θεοῦ· καὶ ὅπως ὁ θεὸς εἶναι ἀσώματος, οὕτω καὶ ἡ εἰκὼν αὐτοῦ εἶναι ἐπίσης ἀσώματος [2]. Ἔπειτα δὲ αἱ τῆς ψυχῆς δυνάμεις, ὡς ὁ νοῦς καὶ ἡ βούλησις καὶ ἡ μνήμη, δὲν εἶναι ποσά τινα οὐδ' ἐν τόπῳ· ἀλλ' αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ ἡ οὐσία αὐτῆς· ἡ ψυχὴ ἄρα δὲν εἶναι ἐν τόπῳ καὶ ἑπομένως ὑπάρχει ἀσώματος [3]. Προσκείσθω ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἐν τόπῳ ἄλλως τε καὶ διότι, ἐὰν ἦτο ἐν τόπῳ, θὰ ἦτο ἐν τόπῳ καὶ ὁ θεὸς ὡς νοούμενος ὑπὸ τῆς ψυχῆς καὶ κατὰ τοῦτο ὢν ἐν αὐτῇ. Μὴ οὖσα δ' ἐν τόπῳ ἡ ψυχὴ εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀσώματος [4]. Οὐχ ἧττον συνάγεται τὸ ἀσώματον τῆς ψυχῆς ἐκ τῆς ἰδιαζούσης ἐνεργείας τοῦ νοῦ. Ἡ ψυχὴ δηλαδὴ αἰσθάνεται τὰ αἰσθητὰ οὐχὶ κατὰ

1) Ὁ Τερτυλλιανός, ὡς γνωστόν, ὑπέλαβεν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι σωματικός. Καὶ αὕτη μὲν ἡ δοξασία ἀπερραπίσθη ἀλλ' ἐπηκολούθησεν ἡ τοῦ Ἱλαρίου διδασκαλία, ὅτι ἐν διακρίσει ἀπὸ τοῦ θεοῦ πάντα τὰ δημιουργήματα καὶ δὴ καὶ ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ εἶναι σωματικά. Προστάται τῆς θεωρίας ταύτης ἐγένοντο ὕστερον ὁ Κασσιανός, ὁ κύριος ἱδρυτὴς τῆς αἱρέσεως τῶν ἡμιπελαγιανῶν, καὶ ὁ Φαῦστος, ἐκ τῶν διαπρεπεστάτων ἡμιπελαγιανῶν περὶ τὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνος, καὶ ὁ Γεννάδιος περὶ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ πέμπτου αἰῶνος γενόμενος. Ταύτην λοιπὸν τὴν περὶ σωματικῆς φύσεως τῆς ψυχῆς δοξασίαν ἐλέγχει ὁ Κλαυδιανός.

2) De statu animae, Migne P. L 53,775 C.

3) Αὐτ. 775 D.

4) Αὐτ. 716 C.

τρόπον αἰσθητὸν καὶ θεωρεῖ τὰ σωματικὰ οὐχὶ κατὰ τρόπον σωματικὸν [1] δύναται δὲ διὰ τοῦ νοῦ νὰ λαμβάνῃ τὰ πάντῃ ἀσώματα καὶ νοητά. Ὅθεν συνάγεται ὅτι ἡ ψυχὴ γινώσκουσα τὰ ἀσώματα εἶναι τούτοις συγγενὴς καὶ ὁμοία [2]. Ὡσαύτως συνάγεται τὸ ἀσώματον τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ ὅτι αὕτη δὲν εἶναι ἐν ὡρισμένῳ τόπῳ. Ἡ ψυχὴ δηλαδὴ εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ σώματος καὶ ἐν σώματι ζῶντι ζῇ τὸ ἐλάχιστον μέρος τοῦ σώματος τοσοῦτον, ὅσον καὶ τὸ ὅλον σῶμα· ὥστε ἐν τῷ μέρει τοῦ σώματος εἶναι τοσαύτη ζωή, τουτέστι ψυχή, ὅση καὶ ἐν τῷ ὅλῳ σώματι. Ἀλλ' ἀφοῦ ἡ ψυχὴ ὑπάρχει ὅλη ἐν τῷ ὅλῳ καὶ ὅλη ἐν ἑκάστῳ μέρει τοῦ σώματος [3] καὶ οὐχὶ ἐν ὡρισμένῳ τινὶ μέρει, ἕπεται ὅτι εἶναι ἀσώματος [4]. Τέλος τὸ σῶμα οὔτε προσεγγίζει τῷ θεῷ οὔτε ἀπομακρύνεται αὐτοῦ ἀλλ' ἡ ψυχὴ προσεγγίζει καὶ ἀπομακρύνεται, ἡ δὲ προσέγγισις καὶ ἀπομάκρυνσις εἶναι οὐχὶ ἐν τοπικῇ ἐννοίᾳ· ὅθεν δῆλον ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἐν τόπῳ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὑπάρχει ἀσώματος [5]. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἡ ψυχὴ σωματικὴ [6] ἀλλ' ἀσώματος καὶ ὡς ἀσώματος δὲν ὑπόκειται τῷ τοῦ ποσοῦ [7] ἀλλὰ μόνον τῇ τοῦ ποιοῦ κατηγορίᾳ [8].

Ἐντεῦθεν εὐνόητον ὅτι ὁ Κλαυδιανὸς Μάμερτος ἀκολουθεῖ τῷ Αὐγουστίνῳ ἐν τῇ ἀποδείξει τῆς ἀσωμάτου φύσεως τῆς ψυχῆς καὶ κατ' ἐκεῖνον ὡσαύτως γνωματεύει ὅτι ὁ κόσμος πρέπει νὰ εἶναι τέλειος καὶ διὰ τοῦτο νὰ ἔχῃ ὄντα παντὸς εἴδους καὶ εἰς πάσας τὰς βαθμῖδας ἀνήκοντα· οὕτως εἶναι ἀναγκαῖα ἐν τῷ κόσμῳ τό τε ἀγαθὸν καὶ

1) Αὐτ. 709 C. 727 D «Vel ex hoc intellige animam non esse corpoream, quia vides eandem nec corporalia corporaliter posse conspicere».

2) Αὐτ. 769 C.

3) Πβλ. ἔνθ' ἀνωτ. 761 B "Necalia pars animae sentificat oculum et alia vivificat, digitum, sed sicut in oculo tota vivit et per oculum tota videt, ita et in digito tota sentit„.

4) Αὐτ. 775 C.

5) Αὐτ· 776 A.

6) Ὁ Κλαυδιανὸς ἐλέγχων τοὺς ἀποφαίνοντας τὴν ψυχὴν ὡς ἀέρα παρατηρεῖ ὅτι τὸ πῦρ εἶναι στοιχεῖον τελειότερον καὶ ἑπομένως θὰ ἦτο πρεπωδέστερον νὰ ὑπελαμβάνετο ἡ ψυχὴ μᾶλλον ὡς πῦρ ἢ ὡς ἀήρ. Αὐτ. 719 κεφ. 9.

7) Ἐὰν γίνηται λόγος περὶ μεγέθους τῆς ψυχῆς, πρέπει οὕτω νὰ νοῆται ὁ βαθμὸς τῆς ἀρετῆς καὶ φρονήσεως καὶ οὐχὶ τοπικὴ ἔκτασις τῆς ψυχῆς. Αὐτ. 722 BC.

8) Αὐτ. 721. 722. πβλ. 721 D "Quam libet ubi localitas non est, quantitas esse non possit quia sibi ita mutuo haec eadem nexa sunt ut aut utrumque in aliquo esse possit aut neutrum„.

τὸ κακόν, τότε ἀσώματον καὶ τὸ σωματικόν [1]. Οὐχ ἧττον τῷ Αὐγουστίνῳ συμφωνεῖ ἑρμηνεύων τὰς κατηγορίας ἐν σχέσει πρὸς τὸν θεὸν καὶ διακρίνων ἐν τῇ ψυχῇ μνήμην καὶ νόησιν καὶ βούλησιν (memoriam, consilium, volutatem) [2]. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς παλαιοὺς φιλοσόφους ἔχει οἰκείως καὶ εὐλαβῶς καὶ μάλιστα πρὸς τοὺς πυθογαρείους καὶ τοὺς πλατωνικοὺς καλῶν αὐτοὺς lumine veritatis afflatos [3].

2. ***Κασσιόδωρος*** (Cassiodorus). Οὗτος ἐξ ἀριστοκρατικοῦ οἴκου καταγόμενος ἐγεννήθη περὶ τὸ 477 ἐν Καλαβρίᾳ καὶ νέος ἤδη ὢν ἔσχεν ἐπιφανῆ θέσιν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Ὀδοάκρου. Ὅτε δ' ὁ Ὀδόακρος ὑπέκυψε τοῖς Γότθοις καὶ ὁ βασιλεὺς αὐτῶν Θεοδώριχος κατέλαβε τὴν Ἰταλίαν, ὁ Κασσιόδωρος ἐτιμήθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως καὶ κατέστη μυστικὸς γραμματεὺς τοῦ Κράτους, ὕστερον δ' ὕπατος ἐν Ρώμῃ. Ἀλλὰ τῷ ἔτει 540 παραιτησάμενος πάντα ἀπεχώρησεν εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθὲν μοναστήριον, ἔνθα καίπερ ὢν γέρων ἀνέπτυξε μεγάλην συγγραφικὴν ἐνέργειαν μέχρι τοῦ θανάτου συμβάντος πιθανῶς περὶ τὸ 570. Ὁ Κασσιόδωρος κατέλιπε πολλὰ συγγράμματα θεολογικὰ καὶ ἱστορικά, καὶ καθόλου ἐπιστημονικά [4], ὧν σπουδαιότατον εἶναι τὸ ἐπιγραφόμενον Institutiones divinarum et saecularium lectionum [5]. Ἐν δὲ τῷ συγγράμματι De anima πειρᾶται νὰ ἀποδείξῃ παραπλησίως τῷ Κλαυδιανῷ Μαμέρτῳ τὸ ἀσώματον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς [6]. Αὕτη δὲν εἶναι μὲν μέρος τοῦ θεοῦ, διότι εἶναι μεταβλητὴ καὶ τοῦ κακοῦ ἐπιδεκτική, ἀλλ' εἶναι ὅμως κατ' εἰκόνα τοῦ θεοῦ δεδημιουργημένη

---

1) Αὐτ. 707 ἑξ. 735. κεφ. 1 καὶ 2.

2) Αὐτ. 721. 722.

3) Αὐτ. 748 A.

4) Περὶ τούτων ἔπιθι Bardenhewer Patrologie 546.

5) Τὸ σύγγραμμα ἀποτελεῖται ἐκ δύο βιβλίων, ὧν τὸ πρῶτον εἶναι εἰσαγωγὴ εἰς τὴν θεολογίαν καὶ δύναται νὰ ὀνομασθῇ μεθοδολογία τῶν θεολογικῶν σπουδῶν. Τὸ δὲ δεύτερον καὶ πολλῷ βραχύτερον βιβλίον, ὅπερ συνήθως μνημονεύεται ἐν ταῖς ἐκδόσεσιν ὡσεὶ ἀπετέλει ἴδιον ἔργον "De partibus et disciplinis liberalium artium et literarum", παρέχει διάγραμμα τῶν ἑπτὰ ἐλευθερίων τεχνῶν (γραμματικῆς, ῥητορικῆς, διαλεκτικῆς, ἀριθμητικῆς, μουσικῆς, γεωμετρίας, ἀστρονομίας) καὶ ἐχρησίμευε κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας ὡς διδακτικὸν βιβλίον.

6) Ἐν πᾶσιν αὐτοῦ τοῖς συγγράμμασιν ὁ Κασσιόδωρος δὲν σκοπεῖ νὰ προενέγκῃ νέα διανοήματα ἀλλὰ μόνον νὰ παράσχῃ περίληψιν τῶν σπουδαιοτάτων διδαγμάτων, ἅτινα ἠρύσατο ἐκ τῆς ἀναγνώσεως πολλῶν βιβλίων.

καὶ διὰ τοῦτο ἀσώματος. Ἔπειτα δέ, ἐὰν ἦτο σωματική, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀρθῇ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν νοητῶν καὶ τοῦ θεοῦ [1]. Τέλος δὲν ὑπόκειται εἰς τὴν κατηγορίαν τοῦ ποσοῦ, διότι δὲν ἔχει τὰς ἰδιαζούσας τοῖς σωματικοῖς διαστάσεις οὐδ' εἶναι ἐν ὡρισμένῳ τινὶ μέρει ἀλλ' ὑπάρχει ὅλη πανταχοῦ τοῦ σώματος καί, ὅπου ἂν εἶναι, δὲν λαμβάνει μορφήν [2]. Πλὴν ἀλλ' ὑπόκειται ἡ ψυχὴ εἰς τὴν τοῦ ποιοῦ κατηγορίαν καὶ δύναται οὐχὶ ἀδίκως νὰ κληθῇ φωτοειδής [3]. Εἶναι δ' ἡ ψυχὴ κατὰ τὴν οὐσίαν μία καὶ πᾶσαι αἱ ἐν ταύτῃ γινόμεναι διακρίσεις εἶναι ἁπλῶς διακρίσεις τῶν δυνάμεων αὐτῆς. Ἡ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ εἶναι ἀφ' ἑαυτῆς ἡ ζωτικὴ ἀρχὴ τοῦ σώματος, ἐνῷ ἡ ζωὴ τῶν ἀλόγων ζῴων κεῖται ἐν τῷ αἵματι αὐτῶν [4]. Τέλος ῥητέον ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται μὲν νὰ παραβληθῇ τῷ θεῷ, διότι εἶναι καὶ μεταβλητὸς καὶ ἀνίκανος νὰ δημιουργῇ ἀθάνατα, ἀλλὰ δύναται ὅμως διὰ τῆς ἀρετῆς νὰ καταστῇ κατὰ τὸ δυνατὸν ὅμοιος τῷ θεῷ [5].

Σπουδαιότερος τῶν εἰρημένων δύο ἀνδρῶν [6] ἐγένετο ὁ Βοήθιος.

2. Βοήθιος.

1. ***Βίος καὶ συγγραφή.*** Ὁ βοήθιος [7] ἐξ ἐπιφανεστάτου οἴκου καταγόμενος ἐγεννήθη περὶ τὸ 480 ἐν Ρώμῃ καὶ ἔτυχεν ἐπιμεμελημένης ἀγωγῆς· ἐγένετο, εἴπερ τις καὶ ἄλλος τῶν συγχρόνων, ἐγκρατὴς τῆς

---

1) De anima (ἔκδ. Migne) κεφ. 2 καὶ 8).

2) Αὐτ. κεφ. 2. Migne 70,1284 BC «Quia ubique substantialiter inserta est; tota ergo est in partibus suis, nec alibi major, alibi minor est, sed alicubi intensius, alicubi remissius, ubique tamen vitali in tensione porrigitur», Αὐτ. 4. Migne 70,1289 D, «ubicumque est nec formam recipit».

3) Αὐτ. κεφ. 2. "Lumen aliquod substantiale animas habere haud improbe videmur advertere.... Nos autem lumen esse animam non improbe dixerimus". Εἰρήσθω δ' ὅμως ὅτι καὶ ἡ τοῦ ποιοῦ κατηγορία οὐχὶ κατ' αὐστηρὰν καὶ ἀκριβῆ ἔννοιαν δύναται νὰ ἀναφέρηται εἰς τὴν ψυχήν. Αὐτ. κεφ. 3.

4) Αὐτ. 1. Migne 70, 1282 A "Anima hominis proprie dicitur, non etiam pecudum, quia illorum vita in sanguine tantum noscitur constituta».

5) Αὐτ. κεφ. 2.

6) Τὴν οἰκείαν βιβλιογραφίαν ἰδὲ παρὰ Uberweg—Geyer σ. 669 καὶ 671.

7) Anicius Manlius Torquatus Severinus Boëthius.

ἑλληνικῆς γλώσσης, φιλολογίας καὶ φιλοσοφίας. Διὰ τὴν μεγάλην παιδείαν καὶ τὰ πολλὰ προτερήματα ἐπεσπάσατο τὴν εὔνοιαν καὶ πίστιν τοῦ Θεοδωρίχου, ὥστε ἀνῆλθεν εἰς ὑψηλὰ ἀξιώματα καὶ τῷ 510 ἐγένετο ὕπατος. Ἀλλὰ διαβληθεὶς ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων εἰς τὸν βασιλέα καθείρχθη καὶ μετὰ σκληρὰς βασάνους ἐθανατώθη τῷ 525. Ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Βοηθίου ἄξια μνείας εἶναι πρῶτον τὰ ὑπομνήματα καὶ αἱ μεταφράσεις[1]. Ἀλλὰ καὶ αὐτοτελῆ παρεσκεύασε συγγράμματα, λογικά τε[2] καὶ μαθηματικὰ[3] καὶ μουσικὰ[4] καὶ θεολογικὰ[5] καὶ φιλοσοφικά. Καθαρῶς φιλοσοφικὸν ἔργον πρέπει νὰ θεωρηθῇ τὸ σπουδαιότατον τῶν συγγραμμάτων τοῦ Βοηθίου τὸ ἐπιγραφόμενον De consolatione philosophiae, ὅπερ ἐκ πέντε βιβλίων συγκείμενον καὶ τὸ μὲν καταλογάδην τὸ δὲ ἐμμέτρως συντεταγμένον σκοπεῖ νὰ πορίσῃ τὴν ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας παραμυθίαν[6].

---

¹) Ὁ Βοήθιος ἔσχε τὴν μεγάλην ἐπιβολήν, ὅπως μεταφράσῃ εἰς τὴν λατινικὴν πάντα τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἀποδείξῃ τὴν ἐν τοῖς κυριωτάτοις συμφωνίαν τῶν δύο μεγάλων φιλοσόφων. Ἀλλὰ τοῦ μεγάλου τούτου ἐγχειρήματος φαίνεται ὅτι μέρος μόνον μικρὸν ἠδυνήθη νὰ ἐπιτελέσῃ. Σῴζεται εἰς ἡμᾶς ἡ ὑπ᾽ αὐτοῦ μετάφρασις τοῦ περὶ ἑρμηνείας βιβλίου τοῦ Ἀριστοτέλους μετὰ δύο ὑπομνημάτων, ἔτι δὲ μετάφρασις τῶν Κατηγοριῶν αὐτοῦ μετὰ ὑπομνήματος καὶ μετάφρασις τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ Πορφυρίου μετὰ ὑπομνήματος· οὐχὶ ὅλον περιεσώθη τὸ ὑπόμνημα εἰς τὰ Τοπικὰ τοῦ Κικέρωνος. Εἰρήσθω δ᾽ ὅτι καὶ ἄλλα λογικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους συγγράμματα μετέφρασεν ὁ Βοήθιος εἰς τὴν λατινικήν, διότι μνημονεύει αὐτὸς τῆς μεταφράσεως τῶν Τοπικῶν (De diff. top. 1,4 Migne 64,1173C. 1216D) καὶ τῶν Ἀναλυτικῶν προτέρων (De diff. top. Migne 64,1184 D ἑξ.

²) Ταῦτα εἶναι Introductio ad categoricos syllogismos, De Syllogismo categorico, De syllogismo hypotthetico, De divinatione, De differentiis topicis.

³) Μαθηματικὰ ἔργα εἶναι τὰ De institutione arithmetica, De geometria καὶ μετάφρασις τῶν Στοιχείων τοῦ Εὐκλείδου.

⁴) De musica.

⁵) Οἷον τὸ De sancta trinitate, De persona et duabus naturis in Christo contra Eutychen et Nestorium καὶ δύο ἄλλαι μικραὶ τῷ διακόνῳ Ἰωάννῃ προσφωνούμεναι πραγματεῖαι. Ὅτι τὰ ἔργα ταῦτα συνεγράφησαν ὑπὸ τοῦ Βοηθίου, ἔδειξεν ὁ C. Krieg (über die theolog. Schriften d. Boëthius ἐν Jahresb. d. Görresgesch. 1884, 23—52). Ἐκ τῆς γνησιότητος δ᾽ αὐτῶν συνάγεται ὅτι ὁ Βοήθιος ἦτο Χριστιανός, εἰ καὶ ἐν τῷ De consolatione philosophiae δὲν ἐμφαίνεται ὁ τοῦ συγγραφέως χριστιανισμός.

⁶) Ἡλίκον ἐτιμᾶτο καὶ ὁπόσον διεδίδετο ἡ "Consolatio„ τοῦ Βοηθίου, μαρτυρεῖ τὸ ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ μετεφράσθη εἰς πάσας που τὰς ἡμερωμένας γλώσσας. (Εἰς τὴν ἑλληνικὴν μετεφράσθη ὑπὸ τοῦ Μαξίμου Πλανούδη († 1310).

2. ***Φιλοσοφικαὶ θεωρίαι.*** Πρυτανεύουσα τῶν διανοημάτων τοῦ Βοηθίου ἀρχὴ εἶναι ἡ τοῦ θεοῦ ἔννοια. Ὁ θεὸς εἶναι τὸ τελειότατον ὂν καὶ ἀκρότατον ἀγαθόν· ἀναγκαίως, διότι, εἰμὴ ὑπῆρχέ τι τέλειον, οὐδὲ τὸ ἀτελὲς θὰ ὑπῆρχε, ὁπότε τὸ ἀτελὲς εἶναι ἁπλῶς περιορισμὸς τοῦ τελείου[1]. Εἰς ἀκριβεστέραν ἔρευναν τῆς ἐννοίας τοῦ θεοῦ καὶ τῆς πρὸς τὸν κόσμον σχέσεως αὐτοῦ δὲν θεωρεῖ ἀναγκαῖον ὁ Βοήθιος νὰ εἰσέλθῃ οὐδὲ λέγει περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου, πότερον ἀπέρρευσεν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ ἢ ἐδημιουργήθη ὑπ᾽ αὐτοῦ. Ὅπως ἂν ἔχῃ, ὁ θεὸς κυβερνᾷ τὸν κόσμον μετὰ τοσαύτης ἀγαθότητος καὶ δυνάμεως, ὥστε πάντα (πλὴν τοῦ κακοῦ, ὅπερ εἶναι μηδὲν) ἑκουσίως περὶ τὸν θεὸν στρέφονται καὶ οὐδὲν ὑπάρχει τὸ βουλόμενον ἢ δυνάμενον νὰ ἀντιστῇ τῷ ἀκροτάτῳ ἀγαθῷ[2]. Ἐκ τοῦ θεοῦ προέρχεται ἡ ὅλη τοῦ κόσμου τάξις καὶ πορεία· ἐκεῖνος προορίζει πᾶσι τὸ μέτρον καὶ τὸ τέλος αὐτῶν καὶ συναρμόττει οὕτω πρὸς ἄλληλα τὰ φυσικὰ αἴτια, ὥστε ταῦτα νὰ ἐπεμβαίνωσιν εἰς ἄλληλα καὶ νὰ συνεργῶσιν εἰς τὴν κανονικὴν τοῦ κόσμου πορείαν. Ὁ θεὸς διετύπωσεν ἐν τῷ ἑαυτοῦ νῷ τὸν τρόπον τῆς τοῦ κόσμου τάξεως καὶ ὁ τρόπος ἐφαρμόζεται ἐν τῷ κόσμῳ διὰ τῆς γενικῆς τῶν αἰτίων συναφείας. Οὗτος ὁ τρόπος, καθ᾽ ὅσον μὲν σκοπεῖται ἐν αὐτῇ τῇ καθαρότητι τοῦ θείου νοῦ, ὀνομάζεται πρόνοια (providentia), καθ᾽ ὅσον δὲ ἀναφέρεται εἰς τὰ κινούμενα καὶ διατασσόμενα, καλεῖται ὑπὸ τῶν παλαιῶν εἱμαρμένη (fatum). Διαφέρουσι λοιπὸν πρόνοια καὶ εἱμαρμένη, ὅτι ἡ μὲν πρόνοια εἶναι αὐτὸς ὁ ἁπλοῦς, ἀΐδιος καὶ ἀναλλοίωτος θεῖος λόγος ὁ τὰ πάντα διακοσμῶν καὶ ἑκάστῳ τὸ οἰκεῖον μέτρον ὁρίζων, ἡ δὲ εἱμαρμένη εἶναι ἡ ἐν πᾶσι τοῖς μεταβλητοῖς ἐνυπάρχουσα διάταξις, καθ᾽ ἣν ἡ πρόνοια ἐμπλέκει ἕκαστον εἰς τὴν προσήκουσαν τάξιν[3]. Πάντα ἄρα,

---

Πολυαρίθμων δ᾽ ἔτυχε μιμητῶν τὸ περιώνυμον τοῦτο βιβλίον. Μνημονευθήτω ἐνταῦθα μόνον ἡ "Consolatio rationis„ τοῦ Πέτρου Compostela (12 αἰῶνος), ἡ "Consolatio theologiae„ τοῦ Ἰωάννου Tambach († 1372), τοῦ ἐπισκόπου Ματθαίου Krakau († 1410), τοῦ Ἰωάννου Gerson († 1429).

¹) De consol. 3 pr. 10 σ. 764 ἑξ.

²) Αὐτ. 3. pros. 12 σ. 777 ἑξ.

³) Αὐτ. 4. pros. 6. σ. 814. «Qui modus, cum in ipsa divinae intelligentiae puritate conspicitur, providentia nominatur; Cum vero ad ea, quae movet atque disponit, refertur, fatum a veteribus appellatum est. Quae diversa esse facile liquebit, si quis utrimque vim mente con spexetit . . . Quae licet diversa sint, alterum tamen pendet ex altero. Ordo namque fatalis ex providentiae simplicitate procedit».

ὅσα εἶναι ὑπὸ τῇ εἱμαρμένῃ, ὑπόκεινται καὶ τῇ προνοίᾳ, ὑφ' ἣν ὑπάγεται ἡ εἱμαρμένη. Ὑπάρχουσι δ' ὅμως τινά, ἅτινα ὑπόκεινται μὲν τῇ προνοίᾳ, ἀλλ' ὑπερβάλλουσι τὴν σειρὰν τῆς εἱμαρμένης. Ὅσῳ τι μᾶλλον ἀφίσταται τοῦ πρώτου νοῦ, εἰς τοσούτῳ μείζονας δεσμοὺς τῆς εἱμαρμένης περιπλέκεται· καὶ τοὐναντίον ὅσῳ ἐγγύτερον εὑρίσκεται πρὸς τὸ κέντρον πάντων, πρὸς τὸν θεῖον νοῦν, τοσούτῳ μᾶλλον ἐλευθεροῦται ἀπὸ τῆς εἱμαρμένης [1]. Τοῦτο δὲ συμβαίνει τῷ ἀνθρώπῳ, ὅστις ἔχων λογισμὸν καὶ βουλήσεως ἐλευθερίαν κρίνει τί τὸ ζητητέον καὶ τί τὸ φευκτέον [2]. Ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἐκφύγῃ τὴν εἱμαρμένην ἀνυψούμενος εἰς τὸν θεὸν καὶ τοσούτῳ ἐλευθερώτερος γίνεται ὅσῳ ἧττον καταπίπτει εἰς τὰ πρόσγεια καὶ ταπεινὰ καὶ μᾶλλον θεωρεῖ τὸν θεῖον νοῦν [3]. Ἁπλῶς εἰπεῖν ἡ θεία πρόνοια κρατεῖ μάλιστα τοῦ ἀνθρώπου, διέπει τὸν βίον αὐτοῦ καὶ ἄγει εἰς τὴν εὐδαιμονίαν κατὰ διαφόρους τρόπους· διότι ἥ τε εὐτυχία καὶ ἡ δυστυχία γίνονται τῷ ἀνθρώπῳ πρὸς σωτηρίαν [4]. Πάντες οἱ ἄνθρωποι στοχάζονται φύσει τῆς εὐδαιμονίας ὡς τοῦ ἀκροτάτου ἀγαθοῦ· εἶναι δ' ἡ εὐδαιμονία ἐκεῖνο τὸ ἀγαθόν, οὗ ἐπιτευχθέντος οὐδὲν πλέον δύναταί τις νὰ ποθῇ. Τοῦτο δ' εἶναι τὸ ὕψιστον πάντων τῶν ἀγαθῶν καὶ τὸ πάντα τὰ ἀγαθὰ ἐν ἑαυτῷ περιέχον. Εἶναι λοιπὸν ἡ εὐδαιμονία κατάστασις ἐκ τῆς συνυπάρξεως πάντων τῶν ἀγαθῶν συντελουμένη [5]. Τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος εὐδαιμονίαν δὲν ποιοῦσιν οὔτε τὰ πλούτη οὔτε αἱ τιμαὶ καὶ δυνάμεις οὔτε αἱ ἡδοναὶ καὶ ἀπολαύσεις, διότι ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα οὔτε πληροῦσι τὸ ἀγαθὸν καὶ εἶναι συνεζευγμένα μετὰ κακῶν διαταρακτικῶν τῆς εὐδαιμονίας, πρὸς δ' ἔτι εἶναι παροδικὰ καὶ τυχαῖα. Τὴν εὐδαιμονίαν δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν ἀληθῶς μόνον μετὰ θάνατον ἐν τῷ θεῷ [6].

---

[1]) Αὐτ. σ. 816.

[2]) Ὁ Βοήθιος ἐν τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ δεικνύει ὅτι ἡ τοῦ θεοῦ πρόορασις δὲν αἴρει οὐδὲ κωλύει τῆς βουλήσεως τὴν ἐλευθερίαν.

[3]) Αὐτ. 5 pros. 2. σ. 834 ἑξ.

[4]) Αὐτ. 4 pr. 7. Ὅτι ἀγαθοὶ καὶ κακοὶ ἄνθρωποι ἀδιακρίτως ὁτὲ μὲν εὐτυχοῦσιν ὁτὲ δὲ δυστυχοῦσι, τοῦτο δὲν ἀντίκειται τῇ θείᾳ προνοίᾳ ἀλλ' ἔχει τινὰ λόγον. Καὶ πρῶτον μὲν δὲν εἶναι ἀσφαλὴς ἡ περὶ τῶν ἀνθρώπων ὡς ἀγαθῶν ἢ κακῶν ἡμετέρα διάγνωσις, ἔπειτα δὲ εἶναι ἀδιερεύνητοι αἱ βουλαὶ τῆς θείας σοφίας, ἥτις τοὺς διαφόρους κατὰ διάφορον τρόπον ἄγει εἰς σωτηρίαν. Αὐτ. 4 pr. 6 σ. 818 ἑξ.

[5]) Αὐτ. 3 pr. 2 σ. 723 ἑξ. "liquet igitur esse beatitudinen statum bonorum omnium congregatione perfectum„.

[6]) Αὐτ. 3 pr. 3 ἑξ. καὶ pr. 10 σ. 765. Αὐτ. 2 pr. 4 σ. 685 ἑξ.

Ὁ Βοήθιος ἔτυχεν ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι μεγάλης εὐδοκιμήσεως· οὐ μόνον τὰ θεολογικὰ αὐτοῦ συγγράμματα ἐχρησιμοποιοῦντο ἐν ταῖς θεολογικαῖς Σχολαῖς ἀλλὰ καὶ ἡ Consolatio philosophiae ἀνεγινώσκετο σφόδρα καὶ ἐτιμᾶτο μεγάλως [2]. Τὸ ἔργον τοῦτο, ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἠρτημένον ἐκ τῆς παλαιοτέρας φιλοσοφίας καὶ μάλιστα τῆς νέας πλατωνικῆς, παρίσταται ὡς αὐτοτελὲς καὶ ἔμελλε νὰ παράσχῃ ὕστερον τοῖς σχολαστικοῖς ἀφορμὴν εἰς πολλὰς φιλοσοφικὰς καὶ θεολογικὰς ἐρεύνας. Καὶ ἀληθῶς ὁ Βοήθιος ὑπῆρξε μετὰ τοῦ Αὐγουστίνου ὁ μέγας διδάσκαλος καὶ ἡ σπουδαιοτάτη αὐθεντία ἐν ταῖς ἀρχαῖς τοῦ μέσου αἰῶνος [3].

Ἐνταῦθα μνημονευτέοι καὶ ἄλλοι τινὲς φιλοσοφικοὶ ἄνδρες. Ὁ Μαρτιανὸς Καπέλλας (Martianus Kapella) δὲν ἦτο μὲν χριστιανὸς ἀλλ' ἔσχε μεγάλην ῥοπὴν ἐπὶ τὴν ὅλην παίδευσιν τοῦ μέσου αἰῶνος· τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ De nuptiis Mercurii et Philologiae [4] ἀποτελεῖ τὸ ἀρχαιότατον τῶν εἰς ἡμᾶς περιελθόντων ἐγχειριδίων τῶν τότε καὶ ὕστερον διδασκομένων ἐν τοῖς σχολείοις μαθημάτων. Ὁ δὲ Μαρτῖνος ὁ Bracara († 580) κατὰ πρῶτον μὲν ἀββᾶς ὕστερον δ' ἐπίσκοπος καὶ τέλος μητροπολίτης τῆς Μπρακάρας ἐπέστησε τὸν νοῦν ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ [5] μάλιστα εἰς τὰ ἠθικὰ ζητήματα ἀκολουθῶν τοῖς Στωϊκοῖς καὶ τῷ Σενέκᾳ. Τέλος Ἰσίδωρος ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σεβίλλης, Isidorus Hispalensis († 636) ὁ λογιώτατος τῶν Ἱσπανῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀπέδειξε πολυμερῆ συγγραφικὴν ἐνέργειαν καὶ παρεσκεύασε πολυάριθμα θεολογικάκαὶ ἱστορικὰ ἔργα [6].

---

[2]) Τὰ θεολογικὰ συγγράμματα καὶ μάλιστα ἡ Consolatio ἔτυχον ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι πολλῶν ὑπομνηματιστῶν.

[3]) Οὐχὶ ἀπεικότως ὁ Βοήθιος ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ πολλῶν ὡς ὁ «τελευταῖος Ρωμαῖος» καὶ ὁ «πρῶτος σχολαστικός». Ἐκ τῶν διαλαβόντων περὶ τούτου μνημονευτέοι οἱ Giovanni Bosisio, Memoria intorno al luogo del supplizio di Sev. Boezio. 1855. F. Puccinotti, Il Boezio ed altri scritti storici filosofici, 1864. G. Baur, Boethius und Dante 1873. H. Stewart, Boethius 1891. T. Venuti de Dominicis, Boezio, τόμ. 1ος 1911. Überweg - Geyer, [11] σ. 669 ἑξ.

[4]) Τοῦτο ὑπεμνηματίσθη πολλάκις ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι καὶ μετεφράσθη εἰς τὴν γερμανικὴν κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Λαβέωνος.

[5]) Τὸ σπουδαιότατον τῶν ἔργων τοῦ Μαρτίνου ἐπιγράφεται Formula vitae homestae ἢ De quattuor virtutibus καὶ στηρίζεται ἐπὶ τοῦ De officiis τοῦ Σενέκα.

[6]) Παρὰ Migne PL 81—84.

Ἐκ τούτων ἰσχυροτάτην ἐπὶ τὸν μέσον αἰῶνα ἐπίδρασιν ἔσχε τὸ ἐπιγραφόμενον Originum sive Etymologiarum libri xx, ὅπερ μέγα καὶ δαψιλὲς σύγγραμμα παρέχει ἐκ τῶν παλαιῶν πλουσίαν καὶ παντοειδῆ ὕλην. Καὶ τὰ συγγράμματα δὲ De ordine creaturarum καὶ μάλιστα De rerum natura ἐπὶ τῇ βάσει πολλῶν παλαιοτέρων φυσικῶν ἔργων συντεταγμένα ἐχρησίμευσαν τοῖς μεταγενέστοις ἀξιόλογος πηγὴ γνώσεων. Ἰδίας μνείας ἄξιον εἶναι τὸ κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα σφόδρα ἀναγινωσκόμενον βιβλίον γνωμῶν τοῦ Ἰσιδώρου (libri tres sententiarum), ὅπερ περιέχει χωρία τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Γρηγορίου καὶ ἀποτελεῖ ἐγχειρίδιον τῆς δογματικῆς καὶ ἠθικῆς [2].

Ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἰσιδώρου καὶ ἄλλων παλαιοτέρων ἠρύσατο ὁ Ἀγγλοσάξων Beda Venerabilis (674—735), ὅστις διὰ τῶν συλλογῶν ἀναλέκτων καὶ τῶν ἐγχειριδίων προυθυμήθη νὰ διαδώσῃ εἰς τοὺς Ἀγγλοσάξονας τὴν ἡμέρωσιν καὶ ἐπιστήμην [3]. Οἱ εἰρημένοι οὗτοι ἄνδρες μετελαμπάδευσαν τὴν ἐπιστημονικὴν παράδοσιν καὶ προωδοποίησαν τὴν διανόησιν τοῦ μέσου αἰῶνος.

---

[2]) Τὸ βιβλίον τῶν γνωμῶν τοῦ Ἰσιδώρου μετὰ τῶν παραπλησίων ἔργων Προσπέρου τοῦ Ἀκουϊτανοῦ καὶ Σαμουὴλ τοῦ ἐκ Σαραγόσσης ἔδωσαν τὴν ἀφορμὴν καὶ τὸν τύπον τῆς ὕστερον ἐπιμελῶς θεραπευθείσης φιλολογίας τῶν γνωμῶν.

[3]) Ἐκ τῶν πολυαρίθμων συγγραμμάτων τοῦ Beda (εὑρισκομένων παρὰ Migne P.L. 90—95) ἰδίας μνείας ἄξιον εἶναι το De rerum natura, ὅπερ ἤρτηται ἐκ τοῦ ὁμωνύμου ἔργου τοῦ Ἰσιδώρου καὶ ἐκ τοῦ Πλινίου, ἔσχε δὲ ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι φυσικῆς θεωρίας καὶ τῆς κοσμογραφίας, τῆς μετεωρολογίας καὶ γεωγραφίας. (Τὴν οἰκείαν βιβλιογραφίαν ἰδὲ παρὰ Überweg Geyer[11], 671 ἑξ.),